

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN **OF THE KARAGANDA UNIVERSITY**

HISTORY. **PHILOSOPHY** Series

2025 • Volume 30 • Issue 2(118)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2025

30-том • 2(118)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 2(118)
Volume 30 • Issue 2(118)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторлары
PhD С.Б. Стамбулов, филос. ғыл. д-ры **Б.И. Карипбаев**
Жауапты хатшылары
тарих магистрі **Г.Б. Оразбекова**; PhD М.М. Манасова

Пол Верт, Томассо Тревисани, Хоуман Садри, С.В. Любичанковский, Даниэль Анорве, Д.А. Аманжолова, Н.Н. Аблажей, Ж.С. Сыздыкова, Б.И. Карипбаев, Э.Р. Усманова, В.Г. Ломан, В.В. Варфоломеев, А.К. Камалов, И.А. Кукушкин, В.И. Разумов, Д.К. Кусбеков, Рико Снеллер, Т.А. Дронзина, Н.А. Шермухамедова, Али Рафет Озкан, Хаджы Ахмет Шимшек,	<i>Редакция алқасы</i> PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ); PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия); Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ); тарих ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті (Ресей); Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика); тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей); тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей); тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей); филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан); акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан); тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан); тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан); тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан); тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан); филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей); филос. ғыл. канд., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (Қазақстан); PhD, Мандевил академиясы, Гауда (Нидерланды); филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария); филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан); PhD, Анкара университеті, Анкара (Түркия); PhD, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары
С.С. Балкеева, А.К. Шакишев

Компьютерде беттеген
О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2025. — 30-т., 2(118) шығ. — 347 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.06.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 43,5 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 73.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

Главные редакторы:
PhD **С.Б. Стамбулов**; д-р филос. наук, профессор **Б.И. Карипбаев**

Ответственные секретари:
магистр истории **Г.Б. Оразбекова**; PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Оренбургский государственный педагогический университет (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук, в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н.с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана (Казахстан);
Рико Снеллер,	PhD, Мандевилевская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
Али Рафет Озкан,	PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2025. — Т. 30, вып. 2(118). — 347 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.06.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 43,5 п.л. Тираж 200 экз.

Цена договорная. Заказ № 73.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16.

E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2025

Chief Editor

PhD **S.B. Stambulov**; Doctor of philosophical sciences, professor **B.I. Karipbayev**

Responsible secretary

Master of history **G.B. Orazbekova**; PhD, associate professor **M.M. Manassova**

Editorial board

Paul Werth,	PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani,	PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri,	IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky,	Doctor of historical sciences, Orenburg State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve,	Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova,	Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey,	Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev,	Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova,	Researcher of Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman,	Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev,	Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov,	Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin,	Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov,	Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov,	Candidate of philosophical sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan);
Rico Sneller,	PhD, Mandeville Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina,	Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova,	Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan,	PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek,	PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: vestnikku@gmail.com. *Сайт:* history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev

Computer layout

O. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2025. — Vol. 30. — Iss. 2(118) — 347 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.06.2025 Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 43,5 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 73.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2025

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Akhmetshina G.U., Konkina G.S., Binazarova N.N., Koskeyeva A.M.</i> The Path of Formation of the National Professional Theater at the Beginning in the 20-30s of the XX Century: Historical Analysis	7
<i>Бектасов Ш.Т., Утегенов М.З.</i> Из истории оседания казахов Северного Казахстана в 1930-е годы: о чем свидетельствуют архивные документы?.....	17
<i>Джунусбаева А.М., Джунусбаев С.М.</i> Из истории деятельности Союза воинствующих безбожников Казахстана	29
<i>Ерденбекова Ж.С., Қабылтаева С.К., Болатова К.Б.</i> XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы Семейдегі мұғалімдер семинариясының тарихы	41
<i>Ertakhanova R.</i> Sherkhan Murtaza: the Narrative of Intellectual Biography	50
<i>Жумашев Р.М., Усманова Э.Р., Дмитриев Е.А., Мейрамбеков А.К., Шайгозова Ж.Н.</i> 2024 жылы Бұланты-Білеуті өзені аралығындағы қазақ-ойрат әскери қалдығының ландшафтын археологиялық зерттеудің алдын ала нәтижелері туралы	58
<i>Калиаскарова Г.С., Мусабалина Г.Т.</i> Развитие судоходства и купеческой торговли на реке Иртыш во второй половине XIX века: экономические и социальные аспекты городов Прииртышья.....	70
<i>Kukushkin A.I., Maken A.B., Shokhataev O.S.</i> History of the Study of Archaeological Monuments in the Valley of the River Taldy (Shetsky district of Karaganda region).....	79
<i>Мәден А.Т., Мустафина Ж.Д.</i> Ақтөбе облысына немістердің күштеп көшірілу тарихы (1941–1943 жж.).....	89
<i>Нығметова Ж.Т., Сактаганова З.Г., Джумабеков Д.А.</i> Орталық Қазақстандағы этникалық репатрианттардың бейімделу және ықпалдасу үдерісі: әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектілері (1991–2021 жж.)	99
<i>Omarova U., Shamshidenova F.</i> The “sixteen states” of China and Toba — the “Vanished” Zhats: the kingdom of the Guptas.....	110
<i>Rafal Roguski.</i> Deportations of Poles to the USSR in 1940-1941 in Polish History Textbooks for Secondary Schools: Selected Examples.....	118
<i>Sarsembayeva G.A., Krasnobayeva N.L., Lysenko Yu.A.</i> Social and Demographic Policy of the USSR in the 1950s and 1960s within the Context of the “Demographic Explosion” of the Kazakh Population	128
<i>Serubayeva A., Sholpankulova K., Madibayeva D.</i> The Ethnopolitical History of the Kyrgyz People in the Research of Chokan Valikhanov	140
<i>Смаханова Ж.С., Оразаева Ж.Ж., Калыбаева А.Ж., Шнанов Ө.Р.</i> Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдау (1991–2021 жж.).....	152
<i>Tugelova M.T.</i> Development of Public Education in South Kazakhstan in 20-30 years of the XX century: History, Successes and Problems.....	162
<i>Turlybekova A.M., Sadykova A.M., Shabambayeva A.G.</i> Theoretical Foundations of the Phenomenon of Ethnos and National Culture	173
<i>Khlebnikov I.D., Myrzakhmetova A.Zh., Satanov A.B., Matorina Ye.A.</i> The Civic Identity of Graduates (11th Grade Students) of Secondary Schools at the Current Historical Stage of Kazakhstan’s Development: the Results of a Quantitative Study.....	181
<i>Shakhaman Z.B., Bekmagambetov R., Bekmagambetova M.</i> The Institution of Peasant Chiefs in the Turgai Region: an Attempt to create a “Unified Authority” in the Late 19th and Early 20th Centuries	195

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

<i>Boranbayev A.A., Nurmanbetova J.N., Bolysova K.M.</i> Features of the ontological approach to art in philosophy	204

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Bokebayev N.A., Masaeli M., Omirbekova A.O.</i> Embodied Aesthetics and Philosophy in the Traditions of Sal-seri, Stilt Walkers, and Tricksters in Kazakh Steppe Performance.....	213
<i>Дағарова Ж.Ө., Бакирова А.Т., Рахимжанова С.К.</i> Ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеясы	222
<i>Даулбаева Ж.И., Кулейменов А.Ж.</i> Религиозная толерантность: теоретический и эмпирический уровни.....	231
<i>Zhakin S.M., Mukan N.</i> Digital Technologies and the Reformatting of Values in the Post-Truth Era.	241
<i>Кайырбеков Н.Е., Жолмухан Т.М.</i> Процесс саморазвития внутреннего потенциала личности в свете исламской философии в Казахстане.....	248
<i>Ziyazetdinov R.M., Soloschenko P.P., Karakonissova S.G.</i> Dialogue of secular and religious culture as a basis for the formation of spiritual harmony in society	263
<i>Kenzhetayev D.T., Abzhalov S.U., Karatyshkanova K.R., Kuranbek A.A., Nurmatov Zh.E.</i> Love and Essence: A Comparative Analysis of the Ideas of Plato and Abai.....	273
<i>Medzhidova N.</i> Worldview and personality in the context of philosophical understanding of human self-actualization.....	285
<i>Nikambekova A.B., Imanzhusip R.N.</i> Alikhan Bukeikhan's philosophy of independence (cultural and philosophical analysis).....	293
<i>Nurdubaeva A.R., Omarova A.T., Dauletbayeva L.M., Shugaipova Zh.G.</i> From Nomads to Nomad-polises: Urbanism in Kazakhstan between Heritage and AI.....	302
<i>Haci Akhmet Shimshek</i> Sufism: A Philosophy of Inner Perfection and Spiritual Practice	311
<i>Аскерхан Н.</i> Шығыс перипатетизмінің қазақ дүниетанымына ену процесі	319
<i>Kurmanbayeva L.T., Satayeva B.E., Çobanoğlu Ö.</i> The Continuity of Traditions and National Values in Turkic Culture	327
<i>Попандопуло М.П., Аубакирова С.С., Ахметова Г.Г., Мукатова Д.Р.</i> Искусство как социокультурная форма реализации творческого потенциала личности: социально-философский анализ.....	335

G.U. Akhmetshina¹, G.S. Konkina², N.N. Binazarova^{3*}, A.M. Koskeyeva⁴

¹Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan

²Arkalyk Pedagogical University named after I. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan

³M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

⁴S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: guldena_82@mail.ru; binazarova73@mail.ru; g.s.konkina@mail.ru; koskeyeva@mail.ru)

The Path of Formation of the National Professional Theater at the Beginning in the 20-30^s of the XX Century: Historical Analysis

In the 20-30^s of the XX century in Kazakhstan, the Soviet government, along with social and political initiatives, also carried out cultural and educational activities. One of such significant activities was the opening of the Kazakh National Professional Theater. The creation of the first Kazakh dramatic theater is an important event in the development of our culture that concentrated many outstanding artists. In this regard, the article considers the process of formation of the Kazakh national theater in 20-30 years of the twentieth century in the framework of socio-historical changes in Kazakhstan. The article considers the path of professional growth of the first actors of the National Drama Theater, the contribution of the first playwrights and directors to the development of the theater. The authors of this article identified a number of problems in the creation of the national theater, and this problem was related to the lack of female actresses. The authors described the first tours of the national theater between countries, the merits of directors in the professional improvement of actors. Special attention is paid to the first theater groups, the first professional actors, their repertoire policy, which, in turn, allows to reveal the development of theater as a major part of the national consciousness. The authors analyzed the influence of political-social, cultural factors on the development of the national theater itself; on the basis of the memorable works of the first actors the peculiarities of the development of the national theater to the professional level were considered. The results of the study allow a deeper understanding of the cultural transformation of Kazakh society in the 20-30 years of the twentieth century. The scientific novelty of the article lies in the fact that it provides, for the first time, an analysis of the historical process of the formation and development of the national professional theater in Kazakhstan during the 1920s–1930s.

Keywords: Kazakh Theater, cultural heritage, national art, drama, history of Kazakhstan in 20-30 years of XX century, cultural development, historical analysis.

Introduction

The study of the history of the formation of the first Kazakh National Theater is of particular importance, because the theater is an important part of the cultural heritage of Kazakhstan and one of the tools for forming national identity. The first Kazakh theater played a key role in the development of domestic Performing Arts, popularization of the Kazakh language and traditions. In modern times, the problem of preserving and promoting our national culture is becoming more and more relevant, therefore, considering the source of theatrical art of Kazakhstan allows us to deeply master the development of the culture of the nation, its impact on society, its contribution to the world cultural space. This, in turn, increases the relevance of our work from a scientific and cultural point of view.

---

* Corresponding author's e-mail: binazarova73@mail.ru

Purpose of the study: analysis of the process of formation and development of the first Kazakh National Theater, determination of its role in the formation of national culture and theatrical art of Kazakhstan.

Research objectives: Study of the prerequisites for the creation of the first Kazakh National Theater; analysis of the period of its formation and events that contributed to the development of theatrical art in Kazakhstan; consideration of the contribution of the first actors, directors and playwrights to the development of the Kazakh theater.

Study of the problem: in the study of the history of the formation of the first Kazakh National Theater, one can rely on many sources. These include scientific research, Memoirs of early actors and cultural workers, and publications published on the pages of the periodical press. In addition, modern research, articles, monographs, dissertations of scientists allow us to deeply understand the development of theatrical art in Kazakhstan.

Materials and Methods

The documentary basis of the article encompasses the memoirs of the first actors who contributed to the development of the National Theater, scientific articles and works of researchers. Recording of outstanding figures of art on a tape recorder has been a tradition since the 60s of the twentieth century. And their memoirs-manuscripts began to be published in the 70s. In this regard, we are talking about S. Kozhamkulov's "Shkola masterstva" from the publishing house "Oner" in Almaty in 1993, K. Baiseitov's "passionate mood" from the publishing house "writer" in 1977, K. Zhandarbekov's "vision and fun" from the publishing house "Oner" in 1989, K. Badyrov's "memorable names" from the publishing house "Oner" in 1981, "Teatre – moya zhyzn" by Sh. Zhienkulova in 1992 we used the collection of memoirs "My Life Is My Art," published by "The writer" publishing house.

And from the works of art researchers, a review of scientific articles by B. Kundakbayev "time and theater," an article by A. Sygayev "art with traditions," "Kazakh ayeli – teatre sakhinasinda" by M. Iskakov, "formation and development of the Kazakh Theater" by Nurpeis B.K., Erkebay A.S., Zhaksylykova M.B were made. In the process of writing the article, methods of periodization, historical-systematic, as well as comparative-historical analysis were used.

The periodization method studies the sequence of stages and phenomena, using this method, we examined the research process, breaking it down into stages. For example, when considering the formation of the National Theater, we first focused on the elements of the theater among the people. We studied the path of the formation of the Kazakh National Theater, which began with the art of our people, which deserves the name "nomadic theater," "steppe theater," "the art of aitys," "the art of kulegesh Kular," "the work of Kazakh zhyrau," etc. The use of the periodization method in a scientific article is of great importance for describing the dynamics of the object of study.

Another method used in our article is the method of historical and systematic analysis. This method is based on the consideration of historical processes and phenomena as a system closely interconnected with each other. Utilizing it, we study the event under study not as a set of individual phenomena, but as a whole system. For example, in April 1925, the V Congress of Soviets of Kazakhstan was held in the capital Kyzylorda, where the issue considered on the agenda was the creation of the Kazakh national professional theater. According to the data, most of the first theater actors in their memoirs note that after the meeting of this Congress, actors of troupes and circles operating in different regions gathered in Astana and actively participated in the creation of a professional National Theater. The adoption of political decisions that contributed to the development of cultural life in Soviet Kazakhstan at the beginning of the twentieth century contributed to the study of the problem by resorting to the method of historical and systematic analysis.

Comparative-method of historical analysis: This method is aimed at comparing the events that took place in different historical periods, in different regions. According to the data, the desire to develop theatrical art first manifested itself in urban areas, among the educated Kazakh youth. As proof of this, there were "Eastern evenings," mobile theater troupes in a number of cities, troupes of Russian and Tatar nationalities. After the October Revolution, since the establishment of the Soviet government in the northern regions, trained Kazakh youth held such meetings in the development of theatrical art. Members of art circles in Petropavlovsk, Omsk, Semey later made a significant contribution to the opening of the National Theater in the then capital Kyzylorda.

Results

The issues raised in the article fully achieved their intended goal. The prerequisites for the creation of the first Kazakh National Theater are studied and the works of researchers who are interested in this issue are considered. The article examines folk art, including zhyrau art, aytys art, humorous art, folk games and poems. The presence of these elements in the spiritual appearance of the Kazakh people and their theatrical nature are confirmed by specific examples.

The study proposes to divide the path of the formation of national mechanisms into several historical stages: organization of “Oriental Evenings” and other dramatic performances (1910–1920); the appearance of the first traveling troupes (for example: “Red Caravan”); 1926 — the official opening of the Kazakh National Theater.

For the first time, the contribution of professional actors and directors to the development of the theater was studied. The place of such persons as Serke Kozhamkulov, Elubai Umirzakov, Kapan Badyrov, Amre Kashaubaev, Zhumat Shanin, Zhusupbek Aimaulytov in the formation of the theater, their work, activities in the first productions were studied on the basis of memorable data.

The article substantiates the official opening of the theater and its significance in the framework of socio-political processes. The concrete decision to create the Kazakh National Professional Theater was considered as an important issue in the development of cultural policy at the V Congress of Councils of Kazakhstan in Kyzylorda in 1925. This event marked the beginning of the creation of a professional theater.

The composition of the theater troupe and the struggle for its formation are described in detail. The principles of traditional Kazakh society did not welcome the performance of women on stage, so the first actresses were the wives of these first actors (Sharban Bayzakova, Zura Atabaeva, Shamsia Alibekova). Their feat and contributions to the theatrical arts were judged accordingly.

The repertoire of the theater has a national educational orientation. “Enlik-Kebek” by M. Auezov, “On the Way of Happiness” by S. Seifulin, “Arkalyk batyr” by J. Shanin, written based on national drama. This proves that they were engaged not only in art, but also in educational activities.

The role of touring troupes that contributed to the development of the theater has been studied. In the early years, the Kazakh theater traveled to different regions of the country on tour, demonstrated its skills, and established close ties with the people. In turn, this step contributed to the popularization of the theater and the expansion of its cultural mission.

To gain experience, the close ties between the Kazakh theater and other national theaters were examined, particularly its collaboration with Russian and Tatar theater groups and the joint work of Kazakh youth with these theaters. This is the first point, so placing it in order is convenient for me.

Discussion

Most of the works written in the framework of communist ideology on the history of the formation of the Kazakh Theater in the twentieth century are written in the view that the theater was formed in the Steppe only from the mid-1920s. Information about the “nomadic theater” and Kazakh drama was not included in scientific circulation, the promotion of which was accused of “bourgeois,” and “Alashordist.” In our article, we tried to analyze this issue in depth.

The development of the Kazakh National Theater still has a long journey ahead in its development. Even at the time of the creation of the first National Theater in the Kazakh steppe, fragmentary scenes of the future theater games were reflected in the life of the country. Writer and scientist M.O. Auezov in his research “general theatrical art and Kazakh theater” reveals that the birth of stage art and drama began with folk art. “If we look at small theaters that emerged from the country’s lighthearted storytelling — humorous tales, fairy tales, and poems — we see that they were drawn in by great writers, generation after generation. Like horses joining a race, they advanced, while these small theaters, rooted in the country’s own life and culture, paved the way for future major works. Every writer saw it as their duty to reflect their country’s life, customs, and people in their dramas. Together, they built a ritual theater for their nation. At first, the country never strayed from itself, until the small theaters that sprang from its own essence — what was once considered mere entertainment — gradually transformed into a ritual theater. “I’m sorry,” she said. The life of the country is deeply intertwined with its state. Every play written within the framework of ritual theater stands as proof of these words. [1; 82].

For example: creativity of Kazakh zhyrau. When singing epic poems, they depicted their characters not only from the literary side, but also tried to portray their behavior and movements without hesitation. Thus,

many epic poems of folklore became the basis for plays. They are: “Kobylandy,” “Ayman-Sholpan,” “Enlik-Kebek,” “Kozy Korpesh-Bayan Sulu,” “Er Targyn” and “Kyz Zhibek.”

At the same time, competitions were held among the people, where they competed in poetic and musical skills. Theatrical elements are noticeable in many of them. Especially close to theatrical art was the art of the Kazakh folk kulegesh-Kul. The sly studied the life of the village in detail and ridiculed its shortcomings. There were legends about the sly and humorous people like Aldar Kose, Aidarbek, Torsykbay, Mauke. The famous theater researcher A. Sygayev in his article “art is beautiful with traditions” said: “Tradition is a sacred concept that binds the present to the past. Among its many branches, folk art stands as a profound expression of cultural depth. We never set out to compete with others, knowing that Kazakh life has always been intertwined with the elements of theater. Consider that the first Kazakh play was published in the early twentieth century in Ufa — what does this reveal about the wisdom of Auezov, who in 1917, in Oikuduk, adapted and brought his famous Enlik-Kebek to the stage? The theatrical scene in Orenburg during the 1920s marked the beginning of a pivotal era in our artistic history. There is no doubt that the dedicated efforts of cultural figures like M. Dulatov and M. Zholdybayev in developing the performing arts have enriched the legacy of our professional culture. Yet, despite this, our professional theater is officially traced back to 1926. In doing so, we have, in a way, obstructed the fuller recognition of earlier contributions to our stage history.” [2; 12].

In this article of A. Sygayev, of course, there is a trace of bitter truth. Why not call us the beginning of the theatrical art of our people, the elements of the theater that we have been creating for centuries in the Customs and consciousness of our country?

Zhakupov Zh.Zh., a young art historian, also weighs in on the matter, stating: “The organization of the Kazakh National Theater warrants the title of “Steppe Theater” within the country. It is a natural phenomenon for various forms of folk art to evolve and reach maturity. The dramatic and theatrical elements present in the “field theater,” which share a similar artistic essence, played a crucial role in the emergence of a new art form. [3; 202]

As the first performances that resemble the modern theater, one can mention the “eastern evenings” held at that time. Kazakh youth in the city began to organize such parties since 1911–1914. Few representatives of the young Kazakh intelligentsia, including teachers and seminarians, organized performances and concerts in their native language. In the days of the Soviet Union, “Eastern evenings” were held exclusively under the influence of the bourgeois-national and aroused the religious interest of the participants. This is a wrong concept. «Oriental evenings» had a great cognitive value at that time, the participants of the evening were well aware of the life of their people and were able to show it on stage with ethnographic accuracy.

“Eastern evenings” brought together artists and spectators of different peoples. Thus, friendly relations were formed between them. In addition, the repertoire of “eastern evenings” necessarily included performances in the satirical genre, exposing the rich, mullahs and Royal bureaucrats. In these evenings, the cultural power of Tatar and Kazakh youth United and longed for freedom together. As a result of the “eastern evenings,” various cultural circles began to be formed here. In these cultural circles, remarkable individuals of younger generation actively served in the city. In cities and villages, performances began to be shown for the first time. At the same time, Young Mukhtar Auezov wrote the play “Enlik-Kebek,” which later became the Pearl of Kazakh drama. For the first time, this play was staged in June 1917 in a yurt.

The first performance was staged on Kazakh soil in February 1915. Since then, the national theatrical art has passed many difficult stages of development. His early steps are invaluable, shaped by his distinct artistic nature, rooted in the staging of folk traditions and the spiritual essence of everyday life. This direction made a long stop in the creative journey of the Kazakh theater and contributed to the birth and development of the national drama genre. National acting, which became evident after those performances, drew artistic energy from folklore and made a rapid professional growth.

At this time, mobile theater troupes were organized in a number of cities. Their actions had a profound impact on the development of national drama, which was just in the bud before the revolution. Thanks to these theatrical troupes, it made possible to develop the drama of M. Auezov, S. Seifullin, Zh. Shanin and others. Social life of the Kazakh people since ancient times has been clearly depicted on the stage. The performances based on the dramaturgical works of M. Auezov and G. Musrepov became a theatrical world for the audience, depicting the Kazakh people’s struggle against the destructive forces of the past in the name of freedom, independence, love, and personal liberty.

On the eve of May 1, 1918, the Kazakh youth staged the play by S. Seifullin "on the way to happiness" in Akmola. "This was the first major work that I started on the path of writing," recalls S. Seifullin [4; 189]. On the way to happiness, the play is based on Soviet material that criticizes the old customs of the Kazakh woman's will.

In May this year, a Drama Circle of Kazakh youth will be organized in the people's house in Akmola. In February 1919, the participants of this cultural circle staged K. Kemengerov's plays "the fruit of freedom" and Asaubayev's plays "Beynetty Shal." K. Kemengerov's plays "Altyn Sakina" and "Eski mektep" were staged especially often.

In the spring of 1918, in Petropavlovsk, the Russian-Soviet theater began its creative life. The founder and head of this theater was the former entrepreneur, experienced organizer, talented actor I. Sarmatov. The theater actively fought to bring the Kazakh people closer to cultural life. To this end, a week of free performances was held in Kazakh, Tatar languages, and then a rally started.

The Tatar troupe also worked in the city at this time. Later, a Drama Circle of Kazakh youth called "Talap" was created in Petropavlovsk. In this circle, the works of K. Kemengerov "the fruit of freedom" and other Kazakh authors were presented. The subsequent opening of Russian theaters in Almaty, Semey, Uralsk and other cities of Kazakhstan paved the way for the gradual transformation of Kazakh and Tatar circles into semi-professional drama troupes.

At the end of 1918, the Kostanay District Department of public education under the leadership of A. Zhangeldin organized the troupe "red caravan" in his detachment. It concentrated students of Russian schools in Kostanay-talented Kazakh youth. The participants of the troupe, after meetings of workers and soldiers-deputies, staged concerts in military units, in clubatars. In addition to the "red caravan," a Drama Circle is created in the Zhangeldin detachment under the leadership of S. Kozhamkulov. This team was in close contact with the troupe "red caravan" in terms of creativeness and relied on its experience. In 1920, the youth of the circle was sent to study in Orenburg, on the course of the commanders of the Red Army. Thus, this troupe will be replenished with members of the circle of the city of Troitsk. The repertoire of "Red Bed" initially consisted of one-act plays, folk songs, Kui, written by the members of the troupe themselves. Later, the drama "Enlik-Kebek" by M. Auezov was staged. E. Umirzakov and K. Badyrov, who were the founders of the Kazakh professional drama theater, also played in this mobile theater.

In addition to mobile troupes, cultural sites that were then called "Red houses" also operated. Mainly cultural work was carried out here, small concerts were held. In those years, an important role in the development of theatrical art was played by a troupe in Ufa, which was the author of the comedy "Maldybay," written before the Revolution, headed by the teacher Imangali Mendykhanov. The repertoire of the troupe consisted mainly of performances by I. Mendykhanov "Uishyk-uishyk," "Baygustar" (Miserable)

I. Mendykhanov's comedies spread in handwritten form and begin to be staged on the stage of Orenburg, Astrakhan, Ural clubs. S. Esova, who was an active member of the women's movement in Kazakhstan and Turkestan, told about the life of the theater during the civil war: "We wanted to create plays about the revolutionary struggle and heroic figures, but such works did not yet exist — we sought to craft them ourselves. When parts of the play were not fully developed, our circles of "playwrights" emerged from within our own ranks to fill the gaps. The thematic production focused on the loss of a woman, the grief surrounding her death, and the patriarchal rites that marked the passage of life" [5].

In several Kazakh circles, in December 1918, in Zaisan, and in November 1919, in Kostanay, B. Mailin's book "Betim-au, Kudagi goi" the comedy was staged. In February 1919, in Ust-Kamenogorsk, the play "the unfortunate girl who went to the shawl without a Will" was staged. Unfortunately, the text of these plays has not survived.

Theatrical life developed especially rapidly in Semipalatinsk. In 1918, a Russian theater was organized in Semipalatinsk. In order to properly conduct the work of the theater, it was envisaged to create a board of directors. In August 1920, Kazakh performances were staged at The A.V. Lunacharsky theater and the people's House. And in October 1920, this circle was created as a semi-professional dramatic cultural and educational circle called "Es-aimak." The members of the circle were students, teachers, employees of the pedagogical Technical School. The troupe consisted of 15 people, including A. Kashaubayev, I. Baizakov, Zh. Shanin, K. Baizhanov, Zh. Yelebekov, M. Yerzhanov, who later became tarlans of the Kazakh stage. This troupe, in addition to "Enlik-Kebek," "Baibishe-tokal," "Kyzyl Sunkarlar" by S. Seifullin, B. Mailin's "Betim-au, Kudagi goi", "Arkalyk batyr" by Zh. Shanin.

In 1922, "Es-aimak" was transformed into the Semipalatinsk governor's Office of the Kazakh drama theater and transferred to the state. The team always showed performances, traveled to neighboring villages

and settlements. In 1924-25, the troupe was headed by Zh. Shanin. In 1925, Amre Kashaubayev, at the suggestion of A.V. Lunacharsky, performs at a concert at the Bolshoi Theater, and later at the world ethnographic concert in Paris. After returning from Paris, Amre Kashaubayev continued his work in the Semipalatinsk troupe.

From the end of 1925, preparations for the creation of the Kazakh National Theater began. For this purpose, Zh. Shanin, I. Baizakov, L. Ashkeev were invited from Semey to Kyzylorda.

The next center of development of theatrical art in Kazakhstan was then capital of the Republic, Orenburg. In 1922, a dramatic troupe was opened at the Kazakh Institute of Public Education. Future actors of the National Theater S. Kozhamkulov, Elubay Umirzakov, Kapan Badyrov actively worked there. In 1923-24, new enthusiasts E. Yerdanaeva, R. Malybaev, Zh. Tlepbergenova came to the theater and participated in the replenishment of the repertoire. The sectarians of this troupe made a great contribution to the development of professional theater, although the troupe in Semipalatinsk did not achieve success.

In April 1925, the capital of the country, Kyzylorda, hosted the V Congress of Soviets of Kazakhstan. The agenda included the creation of the Kazakh national professional theater. From the memory of Serke Kozhamkulov: “when I moved to the Kazakh capital Kyzylorda, I was in Kostanay. One day I received a telegram from the people’s Commissariat of education, on which I arrived in Kyzylorda on October 20, 1925. Other artists were gathered, and some of them, such as Elubai and Kapan, joined them from the cities where they studied together. In the new capital we met with such loving citizens as Amre, Kazhymukan and Kalybek. And then we got down to business. The well-known theater opened on January 13, 1926” [6; 18].

The opening of the theater is a great historical event. To quote the memory of Kurmanbek Zhandarbekov about the creation of the theater of this nation and the first actors of the theater: “in October 1925, citizens invited to open the first Kazakh National Theater gathered in Kyzylorda. The artists of the first Kazakh theater are former village singer and statesman, dancer and songwriter, a poet with an outstretched arm, a wrestler whose shoulder blades did not touch the ground. At that time, there was only one professional artist in our theater — Kazhymukan. In addition to the theater of the nation, the brilliant artists from all over the country gathered. The first to lay the foundations of the Kazakh theater were people who were unusually talented by nature. The famous singer Amre and poet Isa, Maitalman Serke, “Peri” Kalybek, playful Elubay, the fashionable group of serious Kapans were joined by Zhusupbek Ospanov, Mazhit Dauletbayev, Latif Ashkeev, Zura Atabayeva, Patima Nurova, Bek Mukhamediyarov, Kusain Ongarbayev, Molla Bitileuov and others. I was the youngest of them. “I don’t know,” he said. The first group of talents who could not keep up with the team were left out.

On January 13, 1926, we opened the curtain of the Kazakh theater called “Nar-Tauekel.” We introduced our country to a new art form that came to the stage. The people greeted him with joy, without uttering a cry” [7; 42].

In order to clearly demonstrate the facts contained in these memoirs, we relied on B. Kundakbayev’s book “time and theater,” dedicated to the history of the Kazakh drama theater named after M. Auezov. “The birthday of the Kazakh National Theater is January 13, 1926. Before the official opening of the theater, evenings were held, the program of which included excerpts from individual plays with concert numbers. It was a kind of competition that determined the creative potential of the young team” [8; 10].

The prevailing opinions about the first director of the theater of the nation have mutual contradictions. For example, many people know that the first director of the theater was Zhumat Shanin. According to Kapan Badyrov, who saw the process of creating this theater, there were still misconceptions on this issue: “it is a misconception that the first chief Director of the theater was Zhumat Shanin. The first director was Zhusupbek Aimaulytov himself. For the first time under the leadership of this man, we staged “Baibishatokal,” “Karagoz,” “Sherniyaz” [9; 12].

We also support the opinion of Kapan Badyrov, based on the works of a number of theater researchers. Professor of the Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, doctor of art history B.K. Nurpeis also wrote in his article “milestones of the formation and development of the Kazakh Theater”: “at the beginning of this era, namely in Semey, on February 13, 1915, the family of the Kazakh theater was raised. Zh. Aimaulytov, who created and staged the aitys “Birzhan — Sara”, went down in history as the first Kazakh director. And after decades, the opening of the Kazakh professional theater was a major cultural event,” concludes Zhusupbek Aimaulytov, who was the leading Kazakh director [10; 15].

At this time, it was difficult to organize the women’s collective of the theater. The customs of the Muslim religion, which, according to the Eastern tradition, forbade women, prevented their creative

disclosure. The theater got out of such a dead-end problem thanks to the wives of the actors, who became the first actresses. They were: Sharbanu Baizakova, Zura Atabayeva, Shamsiya Alibekova, Zhanbike Shanina.

In the first years of the creation of the theater, the director's work was carried out by Serke Kozhamkulov and Kurmanbek Zhandarbekov. From the memory of S. Kozhamkulov: "in 1925, the people's Commissariat of Education of Kazakhstan adopted a resolution on the opening of the National Theater in Kyzylorda. I was appointed director. The name of the order is the order. I did everything I could. For BZ, the truth that we remember from the first day of our creative work in the theater is that the theater is not a place where the actor showed professional skills, it is primarily a place of honor and respect for the motherland and the people. Here are those who came to this sacred theater after us, talented young people with high professional training, were accepted and guided in the same way. It was from these days that the most joyful moments in our life began, when we loved theatrical art with all our heart" [11; 36].

Director, playwright, actor Zhumat Shanin wrote in his articles "Kazakh State Theater," "recognition of reality on stage," "State Theater of Kazakhstan," etc. It was a long time since the Kazakh theater was born in the womb of his mother, in the waist of his grandfather, when the moon of October was born from the West, and the power of the yellow Kazakh workers was five years old. Here, today, he is more than one year old and is already two years old. Kazakh theater Zharyk is a young boy who has just arrived in the world, his joints are stiff and his ligaments are not growing. A young boy who warmed up to the bright light of October. The work of the Kazakh theater is huge, it is heavy, it is far away. In order to get to the Far road without getting bored, you need a tireless tekezhaumyt horse. You need a fur coat that will not let the wind pass and sunbathe. "I don't know," he said. In the first year, he tries to crawl, becomes a white urpak and raises his head from the nest, in the second year, a goose flies out of the nest as a karakanat. The work of the theater: the humiliation of the oppressed, the life of the oppressed, the sharp imagination, the master writes, the theater brings it to the front, shows a live picture, brings the imagination of abuse, shakes and refreshes the beholder. He reflects, points the way to the light, emphasizes that it is necessary to work hard to be among the most developed foreign theaters, and encourages the team to work hard [12; 15].

The formation and development of theatrical art is inextricably linked with the name of Zhumat Shanin. Since October 5, 1926, Zh. Shanin, who was appointed director and artistic director of the theater, like his contemporaries, became both a playwright, an actor, and a director, turning once and for all to engage in the art of directing. Zh. Shanin was also a reformer of the Kazakh theater. In particular, to raise the culture of actors, he adjusted the weekly work schedule of performers. There were classes in the skills of an actor, music theory, singing lessons, choir, violin class. The first theoretical lectures on European theatrical art were given to actors who did not graduate from a special educational institution. The first in the Kazakh language, the great Greek playwright skin created the outline of the first textbook on the works of Aeschylus, Sophocles, Euripides, on the history of foreign theater. The actors were offered a simple and natural way to live on stage. He demanded from the performers not only the technique of pronouncing the word, but also the transmission of thoughts, moods, feelings. The direction of Zh. Shanin gave rise to many actors to become personal stage artists. Kazakh actors brought up under his direction were ready to work with Russian directors in the 1930s. to prove that [10; 19].

In the spring of 1927, Zhumat Shanin contacted A.V. Zatayevich and took all the famous singers to Moscow. An excerpt from the memoirs of Kurmanbek Zhandarbekov: "Kali Baizhanov and Abbas Aitpayev from Karkaraly, Amre from Kyzylorda, Isa, Elubai and Zhanbike, Dalila Ongarbaeva, Abylkai, Zhumeken himself, eleven people in total. The singers are eight people. In the ethnographic Department of the Academy, Koyen aksakal shaldar. Zatayevich sat between them. Eight singers were seated side by side and everyone was sung. He paid special attention to The Voice of Abbas Aitpayev. There was warmth in Abbas's voice, ringing like a strange Bell. The listening ethnographs called Abbas "singer-poetess." We were all very grateful. We returned in ten or fifteen days" [7; 53].

This group of singers, having arrived from Kyzylorda, is now preparing for the summer of 1927. So, in the summer, the theater goes on tour to the country. They go from Kyzylorda to Kazaly, Onan to the Aral Sea, Aktobe, cross the Zlatoust through Keneli, pass Kyzylzhar, Omsk, Kereku on a steamer and stop in Semey.

"The regional newspapers reported on each of our visits in advance. For example, the newspaper of that time "Freedom Flag" wrote: on July 3, a total of fifteen people came to the Theater artists, who went to visit the countries of the Rising Sun in Kazakhstan. (July 6, 1927). The newspaper further mentioned the names of the leading actors. Among the visitors is the famous poet Isa Baizakovich. There is a famous singer Kalybek Kuanyshbayuly, who sings in forty verses. There is maitalman Kurmanbek Zhandarbekovich, who sings in

Kyrgyz, Uzbek and Kazakh languages. There is a singer of Kazakh women Zhanbike, Shara Kelin. There is a funny singer Elubay Omirzakuly. The parties will begin on the sixth July in the city's garden, this time the games were played out of the minds of the people," Kurmanbek Zhandarbekov recalls [7; 55].

After this summer tour, the theater moves to Almaty. Since the beginning of 1929, talented artists in Almaty began to gather near the theater. Kanabek Baiseitov, Manarbek Yerzhanov, Kazyken Baisov were invited to the theater. Soon the White singer Kulyash and the dancer will arrive. A fragment from the memory of Zhienkulova about these years: "Sayaly Kokshetau, Almaty are filled with joy and fun, life is filled with interesting days. There were a lot of recreational young people, they were eager for art, wherever they go. He created clubs and held various fun parties. Kazakh, Russian, Tatar, Dungan, Uyghur youth will perform songs and dances of different nationalities. The life of our new capital was in full swing. The Kazakh Drama Theater began its next season here. Our people, who drink and put on the ground when they see the theater, are increasingly losing enthusiasm and cannot dispel passion. Even the silver funny ditches of Almaty sang, like in the movie! Because when it's night, the people sing. Thus, the streets of the city have their own theater, their own concert" [13; 25].

In 1930, the theater staff was replenished with young talents. The opening of the Turkish Railway this year was a festive event for the theater group. At the Ainabulak station, among several thousand people, performances and concerts will be held. People who first saw the performance on the field show special respect, as they first met the scenic art.

In 1931-32, another creative youth came to the theater. These are Abiken Khasenov, Zhusupbek Elebekov, Kamal Karmysov, Seifolla Telgaraev, Kuan Lekerov, Gulzira Syzdykova, Rabiga Yesimzhanova and others. Here they will begin to teach music and dance, the history of the theater, artistic speech. All these good deeds help to introduce actors to the skill.

On November 1, 1931, the regional party committee of Kazakhstan adopted a resolution "on the state of the Kazakh Drama Theater, its tasks" and established some measures for the development of the Performing Arts. As a result of this resolution, in 1932, a musical and drama technical school was established in Almaty for the first time. On September 8, 1933, the regional party committee of Kazakhstan issued a special resolution "on measures for the development of National Art." Here the question of opening the theater of the musical nation was raised. Temirbek Zhurgenov, then people's commissar of Education, made every effort to open this musical theater.

In 1934, the theater of the Republic was divided into two groups. Dramatic and musical. This year, a musical theater was opened on January 13. It was directed by Zhumat Shanin, directed by Kurmanbek Zhandarbekov. Theater curtain opened with a screening of Mukhtar Auezov's comedy "Ayman-Sholpan."

Conclusions

A significant event in the cultural life of the country in the 20-30s of the XX century was the formation and opening of a professional National Theater, which consisted of several milestones. Before the professional theater, over the centuries, the art of artists: zhyrau, poets, kulegesh-Kul, which was reflected in the traditions of our people, was widespread among the country. Since the beginning of the twentieth century, the Kazakh intelligentsia, who studied in order to develop the national Art, organized and revived "Oriental evenings" in urban areas, circles with various artists. Another problem that led to the opening of the theater was the functioning of Russian and Tatar troupes. Kazakh youth also collaborated with these troupes.

The resolutions of the regional party committee "on the creation of the Kazakh national professional theater" gave a new impetus and accelerated the creation of the National Theater. Among the artists of the country, the first directors and playwrights converged on one channel, opened the curtain of the first theater with dignity and won the attention of the country. Over time, the Theater team was replenished with a new generation. The opening of the Kazakh drama theater also led to the opening of the musical theater.

The issues discussed in this article make a valuable contribution to the teaching of the cultural history of our people. If extensive research is carried out in this direction, some problematic issues of Kazakh history in the twentieth century will be revealed, and the direction and orientation of Kazakh culture in the Soviet era will be determined.

The Kazakh State Academic Drama Theater named after M. Auezov was the birthplace of theatrical art in the Kazakh land. This is where the entire sphere of theatrical culture spreads and grows. The first generation of playwrights, directors, actors, composers, artists came together in this theater. They devoted all the wealth of art to the benefit of the people and raised the theater to a higher cultural level.

References

- 1 Куандықов К. Тұңғыш ұлт театры / К. Куандықов. — Алматы, 1969. — 210 б.
- 2 Сығаев Ә. Өнер дәстүрімен көрікті / Ә. Сығаев // Парасат. — 1996. — № 2.
- 3 Жакупов Ж.Ж. Қазақ театрының қалыптасуы және дамуы / Ж.Ж. Жакупов // Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. — 2018. — № 4(76).
- 4 Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу / С. Сейфуллин. — Алматы, 1960. — 220 б.
- 5 Ысқақов М. Қазақ әйелі — театр сахнасында / М. Ысқақов // Қазақстан әйелдері. — 1976. — № 7.
- 6 Қожамқұлов С. Шеберлік мектебі / С. Қожамқұлов. — Алматы, 1993. — 310 б.
- 7 Жандарбеков Қ. Көргендерім мен көңілдегілерім. — Алматы, 1989. — 245 б.
- 8 Құндақбаев Б. Уақыт және театр / Б. Құндақбаев. — Алматы, 1981. — 420 б.
- 9 Бадыров Қ. Театр тарихы осылай басталған / Қ. Бадыров // Парасат. — 1996. — № 2.
- 10 Нұрпейіс Б.К. Қазақ театрының қалыптасуы мен даму белестері / Б.К. Нұрпейіс, А.С. Еркебай, М.Б. Жақсылықова // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. — 2017. — № 3 2(47).
- 11 Қожамқұлов С. Шеберлік мектебі / С. Қожамқұлов. — Алматы, 1993. — 310 б.
- 12 Шанин Ж. Аркалық батыр / Ж. Шанин. — Алматы, 1988. — 15 б.
- 13 Жиенкұлова Ш. Өмірім менің — өнерім / Ш. Жиенкұлова. — Алматы, 1992. — 350 б.

Г.У. Ахметшина, Г.С. Конкина, Н.Н. Биназарова, А.М. Коскеева

XX ғ. 20-30-жылдарындағы ұлттық кәсіби театрдың қалыптасуы: тарихи талдау

XX ғасырдың 20-30-жылдарында Қазақстанда Кеңес үкіметі қоғамдық-саяси бастамалармен қатар, мәдени-ағарту істерін де жүзеге асырды. Осындай маңызды іс-шараларының бірі — қазақ ұлттық кәсіби театрының ашылуы. Мәдениетіміздің дамуындағы елең еткізер оқиға — алғашқы қазақ драма театры құрылғанда, оның уығын шаншысып, шаңырағын көтеруге еліміздің небір ерен өнер иелері шоғырланды. Осыны ескере отырып, мақалада XX ғ. 20-30-жылдарындағы қазақ ұлттық театрының қалыптасып ашылу процесі Қазақстандағы әлеуметтік-тарихи өзгерістердің шеңберінде қарастырылған. Сонымен қатар ұлттық драма театрдың алғашқы актерлерінің кәсіби өсу жолы, тұңғыш драматургтер мен режиссерлердің театр дамуына қосқан үлесіне талдау жүргізілген. Мақала авторлары ұлттық театрды құру барысындағы қиыншылықтарды көрсеткен, бұл қиындықтардың қатарында әйел актрисалардың жеткіліксіз болғандығын және олардың шешілу жолдарын анықтаған. Мақалада ұлттық театрдың ел арасындағы алғашқы гастрольдері, актерлерді кәсіби шыңдаудағы режиссерлердің еңбегі жан-жақты сипатталған. Алғашқы театр топтарына, кәсіби актерлерге, олардың репертуарлық саясатына ерекше көңіл бөлінген. Зерттеу барысында саяси-әлеуметтік, мәдени факторлардың ұлттық театрдың дамуына ықпалы жүйелі түрде талданған, алғашқы актерлердің естелік шығармалары негізінде ұлттық театрдың кәсіби деңгейге көтерілу ерекшеліктері зерделенген. Мақаланың нәтижелері XX ғ. 20-30 жылдарындағы қазақ қоғамының мәдени трансформациялауын терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақаланың ғылыми жаңалығы XX ғ. 20-30-жылдарындағы ұлттық кәсіби театрдың қалыптасуының тарихи аспектісінің алғаш рет қарастырылуымен байланысты.

Кілт сөздер: қазақ театры, мәдени мұра, ұлттық өнер, драматургия, XX ғ. 20-30-жылдарындағы Қазақстан тарихы, мәдени даму, тарихи талдау.

Г.У. Ахметшина, Г.С. Конкина, Н.Н. Биназарова, А.М. Коскеева

Становление национального профессионального театра в 20-30 годы XX в.: исторический анализ

В 20-30-е годы XX века в Казахстане Советское правительство наряду с общественно-политическими инициативами осуществляло также и культурно-просветительскую деятельность. Одним из таких значимых мероприятий стало открытие Казахского национального профессионального театра. Создание первого казахского драматического театра — это важное событие в развитии нашей культуры, в нем сконцентрировались многие выдающиеся деятели искусства. В связи с этим, в статье рассматривается процесс становления Казахского национального театра в 20-30-е годы XX века в рамках социально-исторических изменений в Казахстане. В статье рассматривается путь профессионального роста пер-

вых актеров национального драматического театра, вклад первых драматургов и режиссеров в развитие театра. Авторами данной статьи выявлены ряд проблем создания национального театра, и данная проблема была связана с нехваткой женщин-актрис. Авторами описаны первые гастроли национального театра между странами, заслуги режиссеров в профессиональном совершенствовании актеров. Особое внимание уделяется первым театральным группам, первым профессиональным актерам, их репертуарной политике, что, в свою очередь, позволяет раскрыть развитие театра как основной части национального сознания. Авторами проанализированы влияние политико-социальных, культурных факторов на развитие самого национального театра, на основе памятных произведений первых актеров рассматривались особенности развития национального театра на профессиональном уровне. Результаты исследования позволяют глубже понять культурную трансформацию казахского общества в 20-30-е годы XX века. Научная новизна статьи заключается в том, что в ней впервые проводится анализ исторического процесса формирования и развития национального профессионального театра в Казахстане в 20-30-е годы XX века.

Ключевые слова: казахский театр, культурное наследие, национальное искусство, драматургия, режиссер, история Казахстана в 20-30-е годы XX века, культурное развитие, исторический анализ.

References

- 1 Kuandykov, K. (1969). *Tungysh ult teatry [The First National Theater]*. Almaty [in Kazakh].
- 2 Sygayev, A. (1996). Oner dasturimen korikti [Beautiful with artistic traditions]. *Parasat — Parasat*, 2 [in Kazakh].
- 3 Zhakupov, Zh.Zh. (2018). Qazaq teatrynyn qalyptasuy zhane damuy [The formation and development of the Kazakh theater]. *Qazaq memlekettik Qyzdar pedagogikalyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Kazakh State Women's Pedagogical University*, 4(76) [in Kazakh].
- 4 Seifullin, S. (1960). *Tar zhol, taigaq keshu [Narrow road, slippery path]*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Usqarov, M. Qazaq aieli — teatr sakhnasynda [Kazakh woman — on the theater stage]. *Qazaqstan aielderi — Women of Kazakhstan*, 7 [in Kazakh].
- 6 Kozhamkulov, S. (1993). *Sheberlik mektebi [School of craftsmanship]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Zhandarbekov, K. *Korgenderim men konildegilerim [What I saw and what I felt]*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Kundakbaev, B. (1981). *Uaqyt zhane teatr [Time and theater]*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Badyrov, K. Teatr tarikhy osylai bastalghan [This is how the history of theater began]. *Parasat — Parasat*, 2 [in Kazakh].
- 10 Nurpeiis, B.K., Erkebai, A.S., & Zhaqsylyqova, M.B. (2017). Qazaq teatrynyn qalyptasuy men damu belesteri [Stages of formation and development of the Kazakh theater]. *Qazaqstannyn gylmy men omiri. Khalyqaralyq gylmy-kopshilik zhurnal — Science and life of Kazakhstan. International scientific and popular journal*, 3 2(47) [in Kazakh].
- 11 Kozhamkulov, S. (1993). *Sheberlik mektebi [School of mastery]*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Shanin, Zh. (1988). *Arqalyq batyr [Arkalyk batyr]*. Almaty [in Kazakh].
- 13 Zhienkulova, Sh. (1992). *Omirim menin — onerim [My life is my art]*. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Akhmetshina Gulden — PhD, Director of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Academia of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>

Konkina Gulbarshin — Candidate of Philosophical Sciences, Arkalyk Pedagogical University named after I. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-1133-9139>

Binazarova Nazym — Master of History, Senior Lecturer of the Department of History, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5586-6125>

Koskeyeva Assemgul — PhD, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5267-0370>

Ш.Т. Бектасов^{*1}, М.З. Утегенов²

Кокиетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокиетау, Казахстан
(E-mail: shagbanbektasov@gmail.com; utegenov.marat02@gmail.com)

Из истории оседания казахов Северного Казахстана в 1930-е годы: о чем свидетельствуют архивные документы?

В статье рассмотрена одна из малоисследованных проблем в истории Северного Казахстана в XX веке — оседание кочевых и полукочевых казахов в 1930-е гг. Силовая седентаризация, ставшая составной частью аграрной политики Советского государства и коммунистической партии вкпе с коллективизацией, ликвидацией баев как класса, продовольственными заготовками, фундаментально изменила образ жизни казахов. Известно также, что аграрная политика Советов в Казахстане в начале 30-х годов вызвала острейший социальный кризис, вылившийся в голод и массовые откочевки. Цель исследования — проанализировать процесс силового оседания кочевых и полукочевых хозяйств в ряде административных районов Северного Казахстана в 1930–1932 гг. В статье собраны сведения об оседании, в том числе количество оседающих хозяйств, сроки и ход оседания по нескольким районам, таким как Кокчетавский, Атбасарский и Акмолинский. В статье также анализируются действия местных властей, организация точек оседания, объемы строительства, мобилизация ресурсов, а также проблемы возвращения и обустройства откочевывавшего населения. Исследование показывает, что кампания оседания сопровождалась серьезными трудностями: нехваткой финансирования, строительных материалов и квалифицированных кадров, слабой координацией между учреждениями. Эти факторы, наряду с приоритетами хлебо- и мясозаготовок, существенно подрывали эффективность реализации аграрной политики. В статье дается оценка реалистичности поставленных планов, вскрываются механизмы репрессивной политики и бюрократической несостоятельности. Работа вводит в научный оборот ценные архивные документы и способствует более глубокому осмыслению последствий советской модернизации в казахской степи.

Ключевые слова: оседание, точка оседания, кочевые и полукочевые казахи, Северный Казахстан, откочевки, откочевник.

Введение

Одним из самых трагических периодов в истории Казахстана в XX веке были конец 1920-х — начало 1930-х годов, когда общество пережило масштабные кампании, проводимые Коммунистической партией и советским правительством, направленные на форсированное социально-экономическое и политическое переустройство. В связи с этим особый интерес исследователей вызывает проблема оседания кочевых и полукочевых казахов. Ставшее составной частью аграрной политики Советов оседание казахов по государственной программе должно было привести к «ликвидации остатков полуфеодалных общественных отношений внутри аула, к быстрейшему социально-экономическому и культурному подъему трудовых казахских масс и приобщению их к общему процессу социалистического строительства» [1; 19]. Как нам представляется, целью силового оседания казахских кочевых и полукочевых хозяйств было превращение казахских шаруа в зависимых от государства рабочих в сельском хозяйстве и промышленности, также освоение освободившихся земель бывших кочевников без учета их интересов.

В период независимого Казахстана исследования по истории силового оседания проводили М.К. Козыбаев [2], Т. Омарбеков [3], Ж. Абылхожин [4] и другие историки. На основе работ вышеназванных ученых были определены сущность, содержание, ход реализации политики оседания в целом по Казахстану. Но остается множество вопросов, требующих дополнительного изучения, включая особенности оседания в различных регионах Казахстана, деятельности местных властей и отношения местного населения к этому процессу. Региональный подход к исследованию расширяет понимание проблемы оседания, обогащает историческими фактами и вводит новые источники в научный оборот.

Одним из первых изданий, посвященных социально-экономическому переустройству казахского общества в период Независимости, была книга «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства», совместно написанная Ж.Б. Абылхожиным, М.К. Козыбаевым и К.С. Алдажумановым и опубли-

^{*}Автор-корреспондент. E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

кованная в 1992 г. [5]. Издание охватывает период с 1920-х по начало 1930-х годов и посвящено массовой коллективизации, и оседанию, подчеркивая особенно разрушительные последствия этих кампаний для казахов-кочевников. По мнению авторов, кампания перевода на оседлость тесно увязывалась с полным переустройством хозяйственных форм. Исследователи сделали вывод, что советская власть пути развития казахского сельского хозяйства видела исключительно в переводе скотоводческого хозяйства в земледельческое или стационарное животноводческое хозяйство [5; 15].

Т. Омарбеков был одним из первых историков, который рассматривал процесс оседания кочевых и полукочевых хозяйств в Казахстане вне классовых принципов. В его работе «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» оседание показано как процесс, чуждый мышлению местного населения, в этом издании широко анализируется неумелое руководство в реализации оседания властью Края, отсутствие у них четкого видения хода и результатов этой кампании. Исследователь в своем труде анализирует ход и недостатки оседания в Казахстане, причины его неудачи и последствия [3].

В постсоветский период по актуальным вопросам новейшей истории Казахстана начали появляться труды зарубежных историков. И в этом ряду можно отметить книгу И. Огайон «Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.)», которая вышла в 2006 г. на французском языке, а в 2009 г. увидел свет перевод на русский язык. И. Огайон в своем исследовании приходит к выводу, что советская власть при проведении седентеризации связывала ее с разрушением кочевого образа жизни: «Насильственная же седентаризация, которую проводил советский режим, с ее демографическими последствиями и планом реорганизации экономики, представляется как деномадизация, имевшая целью освободить территорию кочевых казахов, а их самих переместить в сферы оседлого земледелия или промышленной деятельности» [6; 328].

Роберт Киндлер в книге «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» делает заключение, что «суть перевода на оседлость вначале состояла в локализации казахов, и, если коммунисты хотели реализовать свои властные притязания, им следовало иметь возможность находить кочевников» [7; 72].

С. Камерон в своей книге «Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана» делает заключение, что для власти перевод на оседлость кочевого хозяйства «автоматически высвобождает крупные земельные излишки, которые должны быть использованы частично для переселения, но главным образом под совхозное строительство» [8; 98].

Н. Пианчиола в своей статье «Жертвуют казахами: сталинская иерархия потребления и Великий голод 1931–33 гг. в Казахстане» констатирует, что в административных документах оседание связано с целью «расширения пахотных площадей (то есть планировалось превратить территорию, которой экстенсивно пользуются «менее продуктивные» кочевники, в землю, интенсивно используемую для посева зерновых)» [9; 259]. По мнению Н. Пианчиолы, кампания оседания проводилась мягко в отличие от коллективизации и продовольственных заготовок.

Проблема оседания казахского народа в период массовой коллективизации в Северном Казахстане рассматривалась только в исследованиях обзорного, обобщающего характера по новейшей истории Северного Казахстана К.К. Абуева [10], А.А. Сейткасымова [11] и других ученых [12]. В этой связи целью статьи является публикация первоначальных сведений, связанных с оседанием кочевых и полукочевых казахских хозяйств в Северном Казахстане.

Материалы и методы

В качестве основных источников были привлечены архивные документы в виде писем, докладных записок, планов, протоколов заседаний различных комитетов, собранные в делах № 3229, 3532, 4293 в фонде № 141 Казахского краевого комитета ВКП(б) в Архиве Президента Республики Казахстан (далее АП РК). Протоколы заседаний бюро райкомов, районных пленумов, партконференций, собранных в фондах № 25 Акмолинского, № 60 Атбасарского, № 191 Сталинского (Аккольского), № 3272 Кокчетавского райкомов ВКП(б), служебная документация в фонде № 246 Акмолинской комплексной землеустроительной партии Казахского государственного краевого треста по организации территории Казахстана «Казгосземтрест» в Государственном архиве Акмолинской области (далее ГААО) и фондах № 549 Карагандинской областной контрольной комиссии ВКП(б) и рабоче-крестьянской инспекции, № 1189 Исполнительного комитета Карагандинского областного совета депутатов трудящихся в Северо-Казахстанском Государственном архиве (СКГА).

В качестве источников в научный оборот вводятся протоколы заседаний бюро, пленумов и конференций районных комитетов ВКП(б) из фондов ГААО, которые содержат сведения о сроках,

ходе оседания в исследуемых районах, о результатах деятельности районных учреждений, количественных показателях (количество оседающих хозяйств в начале кампании оседания, количество осевших хозяйств, объемы строительства на точках оседания и т.д.), фигурирующих в различной документации.

Особый интерес вызывает дело № 3229 «Материалы к отчетам окружных комитетов...» № 141 фонда АП РК, в котором содержатся планы Петропавловского окружного ВКП(б) по оседанию казахских хозяйств в округе, сведения о хлебозаготовках в районах округов, в том числе районах, где проводилось оседание казахских хозяйств.

Для достижения поставленной цели и выполнения задач исследования был использован метод ретроспекции. Этот метод позволил исследовать процессы оседания в районах, рассмотренных в статье, путем последовательной реконструкции событий, начиная с принятия плана оседания руководством районов и до итогов мероприятий оседания в исследуемых районах.

При работе с архивным материалом были использованы методы анализа и синтеза, которые позволили изучить и охарактеризовать проблему оседания казахских хозяйств на региональном материале, выявить общие тенденции и особенности реализации политики седентаризации кочевых и полукочевых хозяйств в рассматриваемых районах Северного Казахстана.

Одним из основных методов, используемых в данной статье, является идеографический, который позволил исследовать конкретные сюжеты и проблемы оседания казахов в Северном Казахстане, выделяя их специфику и особенности. Эти методы, в сочетании друг с другом, позволили определить причины, ход и последствия развития исторических событий, связанных с политикой оседания в исследуемых районах Казахстана.

Результаты

Официальный старт кампании по оседанию кочевых и полукочевых хозяйств в Казахской АССР был дан в самом конце 1929 года. В постановлении «Об оседании казахского народа», принятом бюро Казахского краевого комитета в ноябре 1929 года, требовалось охватить не менее 12 % всех хозяйств кочевых и полукочевых казахов в районах, подлежащих оседанию в 1929–1930 годах [13; 173]. Вопрос об оседании кочевых и полукочевых казахских хозяйств был поднят и на декабрьском пленуме 1929 года. Оседание как особый вопрос было обсуждено на II сессии Казахского Центрального Исполнительного Комитета 2 января 1930 г.; было решено создать комитет, который будет заниматься этим планомерно. 8 января при Совете Народных Комиссаров был создан Республиканский комитет по оседанию [14; 21].

Краевым комитетом в 1929/1930 годах было рассмотрено оседание 84 340 кочевых и полукочевых крестьянских хозяйств, подлежащих оседанию в 34 районах, в том числе в 7 районах Петропавловского округа. В округе в 1929/1930 г. предусматривалось оседание 19,1 тыс. хозяйств, а в 1930/1931 — 12,2 тыс. хозяйств [13; 175–178]. В Акмолинском округе работы по оседанию должны были начаться в 1931 г., на первый год планировалось оседание 14,4 тыс. хозяйств, в 1931/1932 — 19,2 тыс., в 1932/1933 — 6,5 тыс. хозяйств [13: 175–178].

В Петропавловском округе в 1930 г. работы по оседанию казахского населения велись в Бейнеткорском, Тонкерейском, Октябрьском, Кокчетавском, Енбекшильдерском и Кызыласкерском районах [15; 378]. Согласно плану строительства по линии оседания в Бейнеткорском районе предусматривалось оседание 2199 хозяйств казахов в 7 точках оседания. В Тонкерейском районе планировалось оседание 3781 хозяйств, Кызыласкерском — 4742, Октябрьском — 522, Кокчетавском — 300, Енбекшильдерском — 358 хозяйств [15; 378]. Необходимо отметить, что в докладной записке о ходе работ по оседанию в Кокчетавском районе на 10 июля 1931 года, за подписью ответсекретаря райкома ВКП(б) Т.Е. Новака, направленной в Крайком, есть сведения об оседании 1217 хозяйств в 1930 году [16; 49]. Такие цифровые сведения, имеющие разночтения, требуют дальнейших исследований. Объем статьи не позволил рассмотреть оседание в Аиртавском, Енбекшильдерском, Еркиншиликом (ныне Ерейментауский — авт.), Есильском, Коргалжынском и Кызлтуском районах. И в связи с этим авторы данной статьи попытались осветить вопросы оседания наиболее крупных районов Северного Казахстана в исследуемый период: Кокчетавском, Атбасарском и Акмолинском.

Данные о ходе кампании оседания в 1931 г. в Кокчетавском районе можно получить из доклада ответственного секретаря Кокчетавского райкома партии Т.Е. Новака, сделанного на II районной партийной конференции. Согласно этому документу в Кокчетавском районе в 1931 г. планировалось

оседание 3566 кочевых и полукочевых казахских хозяйств, в районе было учтено 3378 хозяйств, организованных в 53 колхоза. Эти хозяйства планировалось разместить на 27 точках оседания. К 1 августа 1931 года в Кокчетавском районе осели 1416 хозяйств [17; 8].

Сведения об оседании казахских хозяйств в Кокчетавском районе в 1931 г. также можно получить из докладной записки в Крайком за подписью того же Т.Е. Новака [16; 49]. Любопытно, что секретарь райкома в этом документе сообщает, что они вовремя не получили план строительства по оседанию за 1931 год из Краевого комитета оседания, хотя срок получения такого плана истек 15 декабря 1930 года. Районное руководство разработало свой план оседания на 5 млн рублей, и Т.Е. Новак и председатель райисполкома Турум Аленов пытались защитить этот план в различных краевых собраниях, но не нашли какой-либо поддержки. Позже из Края в район был спущен план с финансированием на 2 млн рублей, однако он не был окончательным и все время подвергался корректировке в сторону уменьшения и только в апреле была утверждена сумма — 473 100 рублей. По этому плану предполагалась постройка 41 зернохранилища, 25 конюшен, 28 коровников и 9 кузниц [16; 51].

К 10 июля 1931 г. на точках оседания были построены 517 домов, или 15 % из необходимого количества, 3 зернохранилища, сооружено 9 колодцев, 3 из них на средства оседающего населения. На некоторых точках оседания строительство школ шло за счет перевозки и переустановки конфискованных домов при ликвидации кулачества в европейских колхозах [16; 52]. Для проведения строительства при райколхозсоюзе был организован стройсектор со штатом 37 человек, из них 27 человек числились старшими рабочими. В штате были 2 техника, 3 старших десятника, 3 агента и 2 секретаря-кладовщика. В докладной записке есть сведения, что строительству не хватало техников и десятников.

Сведения о кампании оседания в 1932 г. в Кокчетавском районе можно найти в документах объединенного пленума райкома партии и контрольной комиссии, прошедшей 1–4 июня 1932 года. Из этих документов можно установить, что к 1 апреля 1932 года были объединены в колхозы 6896 казахских хозяйств, а к 1 января того же года осело 3378 хозяйств. В 1932 г. планировалось оседание 2165 хозяйств на точках Каратал, Каражар, Шоккарагай, Костомар, Кызылегис, Коктерек, Карашилик, Желтау, Даулет, Акшасор, Улькен Суалма [18; 13]. На данном пленуме в 1932 г. были запланированы строительные работы, проводимые в точках оседания на 380 тыс. рублей, из них 65 тыс. рублей — денежные средства самих оседающих хозяйств, 190 тыс. рублей — финансирование за счет трудового участия населения. В объеме этих средств планировалось строительство 200 жилых домов, 9 скотных дворов, 9 конюшен, 22 зернохранилища, 13 кузниц, 5 бань и др. Согласно решению пленума все строительные работы должны были быть завершены к 15 октября 1932 года [18; 14].

В Атбасарском районе кампания оседания началась в 1932 г. Согласно протоколам районного комитета по оседанию райисполкома планировалось расселение хозяйств на 11 точках. Определение мест этих поселений и определение вокруг них пригодных для возделывания полей, источников воды, удобств для населенных пунктов было поручено бригаде Акмолинской комплексной земельной координационной партии Казахского государственного краевого земельного треста.

На основе землеустроительных работ в Атбасарском районе было запланировано расселение 3257 хозяйств в точках оседания Жайлыбай, Зареченка, Ковыленка, Каражар, Каратубек, Каратомар, Косколь, Косбармак, Ладыженка, Митрофановка, Садибек, Толкынколь [19; 50].

14 апреля 1932 года на заседании комитета оседания Атбасарского района было принято решение о проведении оседания 12-го и 13-го аулов [19; 5]. Для этих аулов были предусмотрены точки оседания Жайлыбай и Косбармак, на первой точке должны были осесть 337 хозяйств колхозов «Алгабас» и «Еректы», на второй точке оседал колхоз «Косбармак» с 291 хозяйством [19; 50].

В Акмолинском районе кампания оседания должна была начаться в 1931 г., но основные мероприятия району пришлось планировать к 1932 г. Об этом свидетельствует Постановление бюро райкома Акмолинского района от 19 февраля 1932 года, где утверждается, что «проводимое в 1931 г. оседание в Акмолинском районе благодаря ярко проявленному великодержавному шовинизму, благодаря полного отсутствия массовой работы с оседающими колхозниками, благодаря полному отрыву всей подготовительной и практической работы по оседанию от оседающих сорвано» [20; 62].

Согласно этому постановлению был утвержден проект оседания на 1932 год, по которому предусматривалось оседание 4873 хозяйств, из них 1798 хозяйств направлялись в промышленные предприятия. Сведения других документов дополняют эти данные. Например, в протоколе

райоседкома от 12 января 1932 года есть сведения, что в районе есть 7919 казахских хозяйств, подлежащих оседанию, из них 2399 осело в 1931 г., убыло 800 хозяйств [21; 12]. Это были ориентировочные цифры, так как имелись разночтения в определении числа убывших хозяйств.

В своем постановлении от 19 февраля 1932 года бюро Акмолинского райкома обязывало все организации района включиться к выполнению проекта. Согласно постановлению райколхозсоюзу предстояло не позднее 15 марта оформить организационно все колхозы, организуемые на точках оседания, и с 25 февраля развернуть курсы по подготовке кадров массовой квалификации для оседающих колхозов.

Землеустроительные партии, работавшие в Акмолинском районе, к весне определили места оседания в западном, северо-западном направлениях от г. Акмолинска по берегам рек Есиль и Нура [21; 29–38]. Вдоль реки Есиль были определены точки оседания: Ушкылбай, Найман, Ащысу, Бекжан, Мортык, Насыр и другие. Вдоль Нуры были намечены точки оседания Амирбай, Майлы, Сарыадыр и др.

В резолюции III Пленума Акмолинского районного комитета ВКП(б), прошедшего 6-7 октября 1932 года, отмечается, что по программе строительства по линии оседания построен 71 дом вместо запланированных 220, 2 конюшни вместо 16, 2 коровника вместо 8, 18 колодцев вместо 56 [22; 3].

Архивные документы показывают, что центральные и местные органы власти на окружном и районном уровнях не придавали особого значения оседанию. Об этом свидетельствует протокол расширенного заседания Республиканского комитета по оседанию при СНК КазАССР от 7 июля 1930 года, где было отмечено, что «в работе всех краевых учреждений и организаций до сих пор нет перелома в работе по оседанию, она не выделена в ударную и внутри аппаратов нет ответственных руководителей проведения мероприятий по оседанию», также в этом документе констатируется, что «крайне слабо разворачивается массовая работа среди полукочевого и кочевого населения районов оседания со стороны окружных и районных организаций несмотря на ряд конкретных директив» [23; 1–3].

Непродуманные действия властей по кампании оседания можно увидеть и в письме Санжара Асфендиярова, который был командирован в 1930 г. в Петропавловский округ с проверкой хода оседания: «вопрос об оседании не был в достаточной степени проработан ни краевыми, ни окружными организациями» [24; 4]. Асфендияров в своем отчете раскрывает слабые места кампании оседания в Петропавловском округе: «В результате сказанного вся работа оказалась совершенно не согласованной, бессвязной. Агитационная кампания проводилась районами в конце апреля и мае, не сопровождалась и не закреплялась практическими мероприятиями. Так как работа идет по линии большого количества организаций... то связать работу этих многочисленных учреждений было чрезвычайно трудно и руководство делом оседания не имело достаточно гибкой и боевой организации» [24; 6]. Как отмечает С. Асфендияров, у окружного земельного управления есть планы по расширению земельных участков зерновых совхозов за счет сокращения площади земель, используемых оседлыми казахскими хозяйствами. Он также пишет о том, что заготовка лесоматериалов велась очень медленно, и в Бейнектарском районе древесиной обеспечено только село Шолак-Дошан. В информации, приведенной Карагандинской областной контрольной комиссией ВКП(б) в акте проверки деятельности областного комитета по оседанию за апрель-май 1932 года указано, что «оседание в Бейнектарском районе проводилось без учета местных условий. Определение точек оседания можно понимать только как чисто вредительское» [25; 66].

Кампания оседания в других районах проходила не лучшим образом. Например, в Кокчетавском районе на точках оседания не хватало строительных материалов: руководство района планировало, что объем древесины, необходимой для строительства, составляет 4282 куб/м, а краевые власти этот показатель сократили до 3240 куб/м, из которых было поставлено только 800 куб/м [17; 8]. В своем докладе Новак отмечал схожую ситуацию и с другими материалами, необходимыми для строительства, он также заявлял, что «вся вина за оседание ложится на наших казахских работников, особенно плохие стороны этой работы заключаются в том, что когда работники не сигнализируют о своих провалах, и наоборот другие успокаивают районный комитет партии и районные организации, что у них дело обстоит хорошо, а на самом деле ничего не сделано», одним предложением акцентируя внимание на тех, кто несет ответственность за кампанию [17; 18].

Строительные работы на точках оседания Атбасарского района также проводились медленно. К сентябрю 1932 года Бюро Атбасарского райкома отмечало, что план строительства по оседанию находится под полной угрозой срыва из-за нехватки рабочих рук, отсутствия помощи колхозов. Для

перелома ситуации были мобилизованы 278 рабочих строителей и 50 гужевых подвод по разверстке по колхозам, чтобы обеспечить их питанием, материально-бытовыми условиями, обязав в этом Райколхозсоюз и Стройконтору [26; 6].

Протокол одного из заседаний Бюро Акмолинского райкома ВКП(б) констатирует, что работы по оседанию находятся под угрозой срыва. Основной причиной такого положения дел Бюро райкома видело в том, что «райоседком (районный комитет оседания — авт.), райколхозсоюз (районный союз колхозов — авт.), райзо (районный земельный отдел и земпартия (землеустроительная партия — авт.) не создали большевистских темпов и разворот строительства вследствие чего по всем точкам имеется спор: строительство совершенно не развернуто, отпущенный лесоматериал не вырубается и не вывозится, также слабо заготавливается саман и мобилизуются местные ресурсы» [27; 90]. Исходя из этого, бюро райкома ВКП(б) отправляло трех уполномоченных, возложив на них ответственность за все мероприятия по оседанию на определенной точке. От райколхозсоюза требовалась организация работы по рубке и вывозке леса и заготовка самана, мобилизация внутренних ресурсов, создание постоянных групп колхозников по строительству оседания до окончания сезона строительства.

Из протокола заседания бюро Акмолинского райкома от 10 сентября 1932 года можно узнать, что программа строительства «в результате недооценки всей политической, хозяйственной важности дела оседания со стороны районных руководителей, явного ничем непримиримого оппортунизма, безответственности находится под прямой угрозой срыва, программа строительства выполнена только на 21 %» [27; 12].

Кампания оседания усугубила и без того сложную экономическую ситуацию в районах. Независимо от того, действительно ли кочевые и полукочевые хозяйства осели или нет, официально считалось, что они переведены на оседлость. На основе данных об этих мнимых достижениях программы оседания устанавливались заготовительные нормы, которые абсолютно не соответствовали реальному положению дел.

Обсуждение

Оседание кочевых и полукочевых хозяйств проводилось на «базе сплошной коллективизации бедняцких и середняцких хозяйств», при этом в районах Северного Казахстана колхозы оседающего населения проектировались как земледельческо-скотоводческие с молочным уклоном или скотоводческо-земледельческие с мясным уклоном [13; 176-177]. Согласно докладу председателя Центрального исполнительного Комитета КазАССР Е. Ерназарова, сделанного на VIII Всеказахстанском съезде Советов, в 1931 году общая площадь посевов всего оседающего населения должна была составить 750 тысяч га, из них вновь оседающие в 1931 году — 380 тыс. га [28; 13]. В выполнении этих планов должны были принимать участие и колхозы оседающих хозяйств в исследуемых районах.

Площадь посева оседающих казахов в Кокчетавском районе в 1930 году составляла 4152 га, а в 1931 году этот показатель вырос более чем в три раза — 15697 гектаров, для весеннего посева 1932 года были произведены землеуказания на 25661 га посевных площадей и 35710 га сенокоса [16; 50]. Соответственно, вырос и план хлебозаготовок, которые должны были выполнять колхозы осевших казахов. Здесь необходимо отметить, что до ликвидации округов в конце 1930 года практически на одной территории сосуществовали два административных района: Крестьянский район с русско-украинским населением и Кокчетавский — с полукочевым казахским. В 1929 году хозяйства Кокчетавского района по плану хлебозаготовок должны были поставить государству 26 тысяч пудов или 4,2 тысяч центнеров, а Крестьянский район — 327 тысяч пудов или 52,3 тысяч центнеров зерна [15; 152]. 1930 году эти два района были объединены под одну административную единицу (Кокчетавский район), план хлебозаготовок начали разверстывать и по казахским колхозам наравне с европейскими. И уже объединенный Кокчетавский район по плану хлебозаготовок в 1931 году должен был поставить государству 600 тысяч пудов (98 тысяч центнеров) зерна и 67 тысяч пудов (11 тыс. центнеров) гранцевого сбора [29; 2]. Из письма «руководства Кокчетавского района в центральные органы КазАССР», датированного 29 августа 1931 года, можно узнать, что «аул № 2 из всей посевной площади в 1308 га имеет уцелевший посев в 130 га с урожайностью максимум в 10 пудов с га, т.е. 1300 пудов всего валового сбора, тогда как этот аул имеет план в 3600 пудов. Аул № 4 из 1017 га имеет уцелевшую площадь в 370 га с урожайностью максимум в среднем в 8-9 пудов с га, тогда как ему дан план в 900 ц» [13; 398].

Как и в других районах, казахские колхозы Атбасарского района должны были выполнять планы хлебозаготовок 1932 года, например, колхоз «Алгабас» — 987 центнеров, «Еректы» — 1157 центнеров, колхоз «Косбармак» — 2679 центнеров [26; 32]. Оседающее казахское население Акмолинского района, объединенное в колхозы, также должно было выполнять планы хлебозаготовок. Например, колхоз «Шнет» должен был сдать государству 627 центнеров, колхоз «Космурун» — 1720 центнеров, колхоз «Екпенды» — 1428 центнеров [27; 46].

Наряду с заготовками зерна, обязательства по мясозаготовке серьезно ухудшали положение жителей районов. План скотозаготовок на 1931 год разверстанных по районам бывших Акмолинского и Петропавловского округов составлял 53 192 тонн живым весом [30; 11].

В 1932 году районы вновь образованной Карагандинской области, куда вошли районы бывших Акмолинского и Петропавловского округов, должны были поставить государству 460 тысяч центнеров живым весом [31; 132]. В том числе Кокчетавский район должен был поставить 27 тысяч центнеров в живом весе, Атбасарский район — 25,5 тысяч центнеров, Акмолинский — 31 тысячу центнеров. Но к концу весны 1932 года Политбюро ЦК ВКП(б) приняло решение о сокращении заготовок скота. Сокращение плана заготовок позволяет нам предположить, что Кремль к этому моменту признал невозможность выполнения этих планов. К тому же Политбюро и Сталин были прекрасно осведомлены о голоде в Казахстане, о состоянии животноводства.

В конце сентября 1932 года был принят 15-месячный план скотозаготовок с 1 октября 1932 г. по 31 декабря 1933 г., согласно которому единоличные крестьянские хозяйства, колхозные дворы и товарные фермы колхозов всей Казахской АССР должны были поставить 34 тысячи тонн живым весом [32; 95]. Карагандинская область должна была поставить 68 тысяч центнеров в живом весе [32; 98]. Атбасарский район по пятнадцатимесячному плану мясозаготовок с 1 октября 1932 года по 1 января 1934 года должен был поставить 5469 центнеров [26; 66]. Согласно этому плану Акмолинскому району к середине осени был спущен 15-месячный план мясозаготовок, по которому район должен был поставить государству более 7 тысяч центнеров в живом весе [27; 10].

Данные оседания в рассматриваемых районах показывают, что цель кампании оседания в превращении полукочевых казахов-единоличников скотоводов в зависимых работников колхозов, выращивающих зерно, вполне оправдалась. Неважно, насколько бывшие кочевники успешно выполняли план хлебозаготовок, они, лишенные не только земли, но и своего скота, обобществленного в стада колхозов, сданного по планам мясозаготовок, в большинстве своем оказались зависимыми от колхозов.

Многие казахи, разоренные выполнением непомерных продовольственных поставок государству, лишенные остатков своего скота, реквизированного по плану мясозаготовок, и теперь вынужденные переселяться в жилье, построенное наспех в тех местах, которые зачастую были определены без их участия, оказались вынуждены откочевывать, бросая все.

Откочевники в поисках пропитания тянулись к таким городам, как Акмолинск, Петропавловск. 24 мая 1932 г. на заседании бюро Акмолинского райкома партии рассматривался вопрос «об улучшении работы пункта возвращающихся в колхозы колхозников нашего и соседних районов» [33; 18]. Например, 6 пункт постановительной части протокола заявляет: «организовать специальную повозку для подбора на улицах города обессиленных, неорганизованно кочующих через город, рекомендовав для этой цели мобилизовать одну лошадь из какой-либо хозяйственной организации». В том же документе председателю райисполкома Сатыгулову предлагалось «принять решительные меры переброски из пункта в места постоянного жительства казаков (казахов — авт.), используя для этой цели автомашины Союзтранса, освобождающиеся от посевной и не допускать скопления такого числа лиц».

Председатель исполнительного комитета Арыкбалыкского района, населенного преимущественно русскими, докладывал в областной исполком о фактах воровства скота, в которых подозревал казахов-откочевников. Он в своей докладной записке утверждал, что «села граничащее Рузаевским, Атбасарским и некоторой частью Кокчетавского района насыщен откочевывавшими из указанных районов казаками, кои без средств к существованию прибегают как источнику — воровству» [34; 32].

Часть казахов Северного Казахстана откочевала в Сибирь. Председатель Карагандинского облисполкома Кошкунов телеграфировал Председателю СНК КазАССР У. Исаеву о нахождении уполномоченных ОблИК в Омске, Ишиме и Петухово Западно-Сибирского края и отправке дополнительно трех уполномоченных, действовавших по возвращению откочевников [35; 15].

Проблема возвращения и обустройства откочевников все отчетливей требовала действий Карагандинского областного исполкома. На заседании Президиума Исполкома 10 июня 1932 года рассматривалось распределение и немедленная отгрузка продовольственной помощи возвращающимся откочевникам, которая отпускалась бесплатно [36; 31]. По протоколам Президиума Облисполкома известно, что к концу 1932 года было обустроено 5066 хозяйств, из предусмотренных 6026 [37; 45].

Вопросы откочевников поднимались и на заседаниях бюро районных комитетов партии. Например, из постановления Бюро Атбасарского райкома от 27 октября 1933 года можно узнать, что в г. Атбасар находятся 48 хозяйств откочевников [37; 91]. В этом же документе было принято решение о ходатайстве в Обком ВКП(б) и ОбЛИК отпустить продовольственную помощь для «1029 хозяйств с 3203 иждивенцами».

Бюро Сталинского райкома 13 января 1933 г. приняло решение о выделении продовольственной помощи возвратившимся откочевникам. Для этого на точки оседания Малшора, Канжыгалы, Таубай, Ултуган, Коскарагай и др. командировались уполномоченные «для правильного использования отпускаемой государством продпомощи возвращающимся хозяйствам и предупреждения от всяких хищений, растраты и злоупотреблений, прекращения откочевки» [38; 20]. Согласно этому решению каждому хозяйству было выделено помощи в объеме 1,5 пудов на три месяца, из распределенного хлеба половина выдавалась в январе. Остальное должно было выдаваться в середине февраля. Уполномоченные должны были сдать под расписку правлению колхоза, под ответственность за сохранность этого хлеба.

В исследовании французского исследователя И. Огайон отмечается, что из 71 335 хозяйств на территории Карагандинской области, которые должны были осесть в 1930–1933 годах, 16 337 полностью осело в колхозах, а 11 147 крестьянских хозяйств были размещены в еще не коллективизированных точках оседания. Согласно выводам И. Огайон численность кочевых хозяйств, неохваченных мерами оседания в регионе, составляла 19 650 семей. Французский историк оставшиеся 24 тысячи хозяйства относит к числу тех, кто бежал от колхозов, умерших от голода и болезней [6; 157].

Таким образом, как показывают архивные документы, деятельность местных органов власти в деле оседания казахских хозяйств была далека от тех целей, на которые рассчитывала Краевая власть. Это было обусловлено кампанейщиной в действиях властей, выразившейся в попытке за три года провести оседания нескольких сотен тысяч кочевых хозяйств.

Заключение

Ход оседания в районах Северного Казахстана убедительно показывает нереальность планов оседания, принятых в коридорах Краевой власти. Провал плана оседания казахов также обусловлен отсутствием финансирования на должном уровне и недостаточностью строительных материалов, необходимых для возведения, в первую очередь, жилья. На ход оседания заметное влияние оказали приоритетность в деятельности местной власти проблемы хлебозаготовок, мясозаготовок и коллективизации, решение которых зорко контролировали вышестоящие органы. Кампания оседания для органов местной власти Северного Казахстана стала своеобразным экзаменом для местных чиновников в определении ключевых интересов в бюрократических играх и об этом свидетельствует вся архивная документация, сопровождавшая их деятельность в деле оседания казахов. Складывающаяся местная номенклатура безошибочно угадывала приоритеты требований вышестоящей власти, стараясь выполнить в первую очередь самые актуальные для руководства. Пассивность местных органов в деле оседания была своеобразным показателем этих отношений к директивам вышестоящей власти и социальным интересам населения.

Анализируя архивные документы, удалось выявить актуальные данные по количеству хозяйств, подлежащих оседанию, в рассмотренных районах. Также были выявлены сведения о ходе оседания в этих районах. Все эти данные обогащают историю силового оседания казахов в 30-е годы XX века.

Список литературы

1. Постановления VIII Всеказахского Съезда Советов по отчету правительства, об оседании, по всеобучу и ликбезу, о хозяйственно-массовой работе советов, о весенней посевной. — Алма-Ата: Москва: ОГИЗ, 1931. — 52 с.

- 2 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: Размышления и поиски: [в 2-х кн.] / М.К. Козыбаев. — Алматы: Гылым, 2000. — 388 с.
- 3 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 318 б.
- 4 Абылхожин Ж. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.) / Ж. Абылхожин. — Алма-Ата: Наука, 1991. — 238 с.
- 5 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата: АН РК, 1992.
- 6 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон. — Алматы: Санат, 2009. — 365 с.
- 7 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер — Москва: Политическая энциклопедия, 2017. — 382 с.
- 8 Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. — Москва: Новое литературное обозрение, 2020. — 360 с.
- 9 Niccolò Pianciola. Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan // Journal of Central Asian History. — 2022. — № 1. — P. 225–272.
- 10 Абуев К.К. Кокшетау. Исторические очерки / К.К. Абуев. — Кокшетау: Полиграфия, 1997. — 289 с.
- 11 Сейткасымов А.А. Развитие Северного Казахстана в первой половине XX века / А.А. Сейткасымов. — Кокшетау, 2014. — 143 с.
- 12 Белетченко И.С. и др. Северо-Казахстанская область. Страницы летописи родного края / И.С. Белетченко. — Алматы: Казахстан, 1993. — 392 с.
- 13 Трагедия казахского аула. 1928–1934: Сборник документов: [в 2-х т.] / сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исакхан, Ж.А. Сагаева. — Алматы: Раритет, 2018. — Т. 2. — 742 с.
- 14 Таңатарова Ж.Т. Қазақстанның батыс аймағындағы күштеп отырықшыландыру және оның ауыр зардаптары (1930–1937 жж.) / Ж.Т. Таңатарова. — Алматы: Қазақ университеті, 2000. — 185 б.
- 15 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 3229.
- 16 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 4293.
- 17 Государственный архив Акмолинской области (далее — ГААО). — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 6.
- 18 ГААО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 22.
- 19 ГААО. — Ф. 246. — Оп. 1. — Д. 45.
- 20 ГААО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 26.
- 21 ГААО. — Ф. 246. — Оп. 1. — Д. 6.
- 22 ГААО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 30.
- 23 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 3532.
- 24 Муканова Г. Когда безмолствовала фемида: свидетель эпохи Санджар Асфендияров [Электронный ресурс] / Г. Муканова // Фемида. — 2022. — № 7. — С. 3–7. — Режим доступа: <https://zanmedia.kz/wp-content/uploads/2022/09/Femida-2022-7ayan.pdf> [in Russian].
- 25 Северо-Казахстанский государственный архив (далее — СКГА). — Ф. 549. — Оп. 1. — Д. 51.
- 26 ГААО. — Ф. 60. — Оп. 1. — Д. 12.
- 27 ГААО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 28.
- 28 Ерназаров Е. Оседание в Казахстане / Е. Ерназаров. — Алма-Ата: Огиз, 1931. — 15 с.
- 29 ГААО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8.
- 30 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 3872.
- 31 Центральный государственный архив (далее — ЦГА РК). — Ф. 5. — Оп. 13. — Д. 379.
- 32 ЦГА РК. — Ф. 5. — Оп. 13. — Д. 380.
- 33 ГААО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 31.
- 34 СКГА. — Ф. 1189. — Оп. 1. — Д. 7.
- 35 СКГА. — Ф. 1189. — Оп. 1. — Д. 6.
- 36 СКГА. — Ф. 1189. — Оп. 1. — Д. 3.
- 37 ГААО. — Ф. 60. — Оп. 1. — Д. 23.
- 38 ГААО. — Ф. 191. — Оп. 1. — Д. 146.

Ш.Т. Бектасов, М.З. Утегенов

1930-жылдардағы Солтүстік Қазақстан қазақтарын отырықшыландыру тарихы: архив құжаттары неге куәлік етеді?

Мақалада XX ғасырдағы Солтүстік Қазақстан тарихындағы аз зерттелген мәселелердің бірі — 1930-жылдары көшпелі және жартылай көшпелі қазақтардың отырықшыландыруы қарастырылған. Кеңес мемлекеті мен Коммунистік партияның аграрлық саясатының құрамдас бөлігі болған күштеп отырықшыландыру ұжымдастырумен, байларды тап ретінде, яғни азық-түлік дайындамаларымен бірге жоюмен қазақтардың өмір салтын түбегейлі өзгертті. Қазақстандағы кеңес билігінің аграрлық саясаты өткен ғасырдың отызыншы жылдарының басында ашаршылық пен жаппай үдере көшуге әкеліп соқтырған өткір әлеуметтік дағдарысты тудырғаны белгілі. Зерттеудің мақсаты — 1930-1932-жылдары Солтүстік Қазақстанның бірқатар әкімшілік аудандарындағы көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың күшпен отырықшыландыру процесін талдау. Сонымен қатар Көкшетау, Атбасар және Ақмола сияқты бірнеше аудандар бойынша отырықшыландырылған шаруашылықтар саны, отырықшыландырудың мерзімі мен барысы туралы мәліметтер жинақталған. Авторлар жергілікті билік органдарының отырықшыландыру орындарын ұйымдастыруын, құрылыс жұмыстарының жүргізілуін, ресурстардың жұмылдырылуын, сондай-ақ үдере көшкен халықты қайтару мен қайта отырықшыландыру мәселелеріне байланысты іс-әрекеттерді жан-жақты талдаған. Зерттеу барысында отырықшыландыру науқанын қаржыландырудың жеткіліксіздігі, құрылыс материалдары мен білікті кадрлардың тапшылығы немесе мекемелер арасындағы іс-әрекет үйлесімділігінің болмауы сияқты елеулі қиындықтармен жүргені анықталды. Бұл факторлар, астық пен ет дайындау науқандарымен салыстырғанда мәртебесінің төмен болуымен бірге, кеңестік аграрлық саясаттың тиімді жүзеге асуына айтарлықтай кедергі келтірді. Мақалада жоспарлардың жүзеге асу мүмкіндігіне баға беріліп, репрессивті саясат пен бюрократиялық әлсіздіктің тетіктері ашылған. Зерттеу барысында ғылыми айналымға құнды архивтік құжаттар енгізіліп, 1930-жылдардағы қазақ даласындағы кеңестік жаңғыртудың салдарларын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: отырықшыландыру, отырықшыландыру орны, көшпелі және жартылай көшпелі қазақтар, Солтүстік Қазақстан, үдере көшу.

Sh.T. Bektassov, M.Z. Utegenov

The History of the Sedentarization of the Kazakhs of Northern Kazakhstan in the 1930s: What do the Archival Documents Testify?

The article analyzes an under-researched problem of the history of Northern Kazakhstan in the XX century — the transition of nomadic and semi-nomadic Kazakh families to a sedentary way of life in the 1930s. This process of forceful sedentarization, included in the agrarian policy of the Soviet state and Communist party, combined with collectivization and the elimination of the Bai as a class, radically changed the lifestyle of Kazakhs. It is also known that the agrarian policy of the Soviet authorities in Kazakhstan in the early 1930s led to an acute social crisis situation resulting in famine and mass migrations. The purpose of this study is to analyze the process of forced sedentarization of nomadic and semi-nomadic farms in several administrative districts of Northern Kazakhstan in the period from 1930 to 1932. The article contains information on the process of settling, including the number of farms, timing and progress of settling in several districts, such as Kokchetav, Atbasar and Akmola. This article examines the role and actions of local authorities in organizing sedentarization points, managing construction projects, mobilizing resources, and addressing the challenges of returning and reintegrating displaced nomadic populations. The research reveals that the sedentarization campaign faced substantial difficulties, including insufficient funding, a lack of construction materials and skilled personnel, as well as poor institutional coordination. These issues, combined with the prioritization of grain and meat procurement campaigns, significantly undermined the effectiveness of Soviet agrarian policies. The article critically assesses the feasibility of the planned objectives and exposes the mechanisms of repressive governance and bureaucratic inefficiency. By incorporating valuable archival documents into scholarly discourse, the study contributes to a more nuanced understanding of the consequences of Soviet modernization in the Kazakh steppe during the 1930s.

Keywords: sedentarization, point of sedentarization, Nnomadic and Semi-Nomadic Kazakhs, North Kazakhstan, Nomadic escapees.

References

- 1 (1931). *Postanovleniia VIII Vsekazakhskogo Sezda Sovetov po otchetu pravitelstva, ob osedanii, po vseobuchu i likbezu, o khoziaistvenno-massovoi rabote sovetov, o vesennei posevnoi* [Resolutions of the VIII All-Kazak Congress of Soviets on the report of the government, on sedentarization, on education and literacy, on economic and mass work of the Soviets, on the spring sowing season]. Alma-Ata: Moscow: OGIZ [in Russian].
- 2 Kozybaev, M.K. (2000). *Kazakhstan na rubezhe vekov: Razmyshleniia i poiski* [Kazakhstan at the turn of the century: Reflections and searches]. (Vols. 1-2). Almaty: Gylym [in Russian].
- 3 Omarbekov, T. (1997). *20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti* [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 4 Abylkhozhin, Zh. (1991). *Traditsionnaia struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930 gg.)* [The traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation (1920s – 1930s)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 5 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 6 Ohayon, I. (2009). *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.)* [Sedentarization of the Kazakh USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 7 Kindler, R. (2017). *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane* [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan] Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 8 Cameron, S. (2020). *Golodnaia step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 9 Niccolò, Pianciola. (2022). Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan. *Journal of Central Asian History*, 1, 225–272.
- 10 Abuev, K.K. (1997). *Kokshetau. Istoricheskie ocherki* [Kokshetau. Historical sketches]. Kokshetau: Poligrafiia [in Russian].
- 11 Seitkasymov, A.A. (2014). *Razvitie Severnogo Kazakhstana v pervoi polovine XX veka* [Development of Northern Kazakhstan in the first half of the twentieth century]. Kokshetau [in Russian].
- 12 Beletchenko, I.S. et al. (1993). *Severo-Kazakhstanskaia oblast. Stranitsy letopisi rodnogo kraia* [North-Kazakhstan region. Pages of chronicles of native land]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 13 Zulkasheva, A.S., Isakhan, G.T., & Sagaeva, Zh.A. (Comp.). (2018). *Tragediia kazakhskogo aula. 1928–1934* [The tragedy of the Kazakh aul 1928–1934]. (Vols. 1-2; Vol. 2). Almaty: Raritet [in Russian].
- 14 Tanatarova, Zh.T. (2000). *Qazaqstannyn batys aimagyndagy kushtep otyryqshylandyru zhane onyn auyr zardaptary (1930–1937 zhzh.)* [Forced sedentarization in the western region of Kazakhstan and its serious consequences (1930–1937)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 15 AP RK [The Archive of the President of the RK]. — F. 141. — Op. 1. — D. 3229 [in Russian].
- 16 AP RK [The Archive of the President of the RK]. — F. 141. — Op. 1. — D. 4293 [in Russian].
- 17 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 6 [in Russian].
- 18 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 22 [in Russian].
- 19 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 246. — Op. 1. — D. 45 [in Russian].
- 20 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 25. — Op. 1. — D. 26 [in Russian].
- 21 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 246. — Op. 1. — D. 6 [in Russian].
- 22 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 25. — Op. 1. — D. 30 [in Russian].
- 23 AP RK [The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 3532
- 24 Mukanova, G. (2022). *Kogda bezmolystvovala femida: svidetel epokhi Sandzhar Asfendiarov* [When Themis Was Silent: Witness to the Era by Sanjar Asfendiyarov]. *Femida*, 7, 3–7. Retrieved from <https://zanmedia.kz/wp-content/uploads/2022/09/Femida-2022-7ayan.pdf> [in Russian].
- 25 SKGA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 549. — Op. 1. — D. 51 [in Russian].
- 26 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 60. — Op. 1. — D. 12 [in Russian].
- 27 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 25. — Op. 1. — D. 28 [in Russian].
- 28 Ernazarov, E. (1931). *Osedanie v Kazakhstane* [Sedentarization in Kazakhstan]. Alma-Ata: OGIZ [in Russian].
- 29 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8 [in Russian].
- 30 AP RK [The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 3872 [in Russian].
- 31 TsGA RK [The Central State Archive of the RK]. — F. 5. — Op. 13. — D. 379 [in Russian].
- 32 TsGA RK [The Central State Archive of the RK]. — F. 5. — Op. 13. — D. 380 [in Russian].
- 33 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 25. — Op. 1. — D. 31 [in Russian].
- 34 SKGA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 1189. — Op. 1. — D. 7 [in Russian].
- 35 SKGA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 1189. — Op. 1. — D. 6 [in Russian].
- 36 SKGA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 1189. — Op. 1. — D. 3 [in Russian].

37 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 60. — Op. 1. — D. 23 [in Russian].

38 GAAO [The State Archives of the Akmola region]. — F. 191. — Op. 1. — D. 146 [in Russian].

Сведения об авторах

Бектасов Шагбан — PhD докторант, научный сотрудник, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794>

Утегенов Марат — к.и.н., ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Information about the authors

Bektasov Shagban — PhD Student, Researcher, Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794>

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794>

А.М. Джунусбаева¹ , С.М. Джунусбаев^{2*}

¹Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
(E-mail: aigul68os@mail.ru; serik_1971_10@mail.ru)

Из истории деятельности Союза воинствующих безбожников Казахстана

Статья посвящена одной из малоизученных и актуальных проблем в истории государственно-религиозных отношений — деятельности Союза воинствующих безбожников в Казахстане (СВБ). Изучение истории республиканского СВБ позволит наиболее полно воссоздать картину государственной политики в отношении религии и верующих в 20–40-е годы XX в. Основная цель организации — антирелигиозная пропаганда, идеологическая борьба с религией. СВБ организовывал на заводах, фабриках, учебных заведениях, воинствующих частях, в селах, аулах и деревнях свои ячейки, руководил антирелигиозной работой, способствовал внедрению в сознание общества нового атеистического образа жизни. С конца 20-х годов XX в. СВБ активизирует массовую антирелигиозную работу с населением, и в атеистической пропаганде происходит переход от умеренных к грубым, командно-административным методам работы. В исторической литературе период конца 20-х годов и начала 30-х г. получил название период «бури и натиска». В рамках объявленной Союзом в 1932 году начала «безбожной пятилетки» ошибочно предполагалось, что к ее концу религиозность населения будет полностью искоренена. В работе авторы пришли к выводу, что деятельность Союза, несмотря на поддержку большевистской партии и наличие ячеек по всей республике, была недостаточно организованной, осуществлялась часто формально и бессистемно. Ощущалась острая нехватка антирелигиозной литературы на казахском языке. В сложных условиях Великой Отечественной войны партийные и государственные органы большие надежды возлагали на Республиканский Союз как наиболее массовую общественную организацию, имеющую разветвленную сеть ячеек по республике. СВБ Казахстана, не отказываясь от антирелигиозной работы, основное внимание уделяет антифашистской пропаганде, всесторонней помощи фронту. Впоследствии с изменением политического курса государства в отношении религии и верующих СВБ прекращает свою деятельность.

Ключевые слова: Союз воинствующих безбожников, религиозная политика, партия, верующие, служители культа, антирелигиозная пропаганда, агитация.

Введение

Современная государственная политика в отношении религии и верующих создала благоприятные условия для развития различных конфессий в стране. Дальнейшая ситуация в религиозной сфере во многом будет зависеть насколько будет изучен исторический опыт государственно-религиозных отношений, политики правительства в отношении конфессии, а также и деятельность религиозных организаций республики в прошлом. Это поможет избежать многих проблем и позволит увидеть перспективы развития религиозной ситуации в стране.

Рассмотрение динамики государственно-конфессиональных отношений в советский период невозможно без исследования деятельности такой массовой общественной организации как Союз воинствующих безбожников — основного проводника государственной политики в религиозном вопросе. В отечественной историографии история СВБ относится к малоизученной тематике и нуждается в комплексном исследовании.

Цель работы — дать анализ деятельности Союза воинствующих безбожников в Казахстане, раскрыть основные направления работы и показать проблемы, с которыми столкнулась организация.

Материалы и методы

В работе над научным исследованием наряду с общенаучными методами, в частности анализом, синтезом, обобщением, были использованы историко-сравнительный, проблемно-хронологический методы. Историко-сравнительный метод применялся при изучении деятельности организаций СВБ в СССР для выявления особенностей политики Союза в разные исторические периоды и сопоставления различных исторических источников для создания более объективной картины функционирования

* Автор-корреспондент. E-mail: serik_1971_10@mail.ru

организации в Казахстане. Проблемно-хронологический метод предполагает последовательное исследование функционирования Союза, в том числе проблемных аспектов его деятельности.

В процессе исследования соблюдался принцип историзма и объективности, всестороннего анализа, учета тенденциозности документов, использования разнообразных приемов критики исторического источника.

В качестве базы источников выступили архивные материалы Центрального Государственного архива РК и Архива Президента РК. В фонде 789 (Постоянная комиссия по рассмотрению религиозных вопросов при Центральном Исполнительном Комитете КазССР (1931–1936гг.)) ЦГА РК содержатся документы, раскрывающие деятельность религиозных культов, а также протоколы заседаний, постановления Постоянной комиссии по рассмотрению религиозных вопросов, переписка с ВЦИК, Казнаркомпросом. В материалах фонда представлены документы о закрытии мечетей, церквей, храмов, сведения о религиозных общинах в республике, докладные записки о состоянии работы комиссии на местах, сведения о членах постоянно действующих комиссий по делам религиозных культов. В документах отражена деятельность служителей культа и верующих в различных областях республики.

В фонде 1648 (Республиканский Совет Союза воинствующих безбожников Казахстана (1937–1943 гг.)) архива ЦГА РК содержится информационный материал по антирелигиозной работе Республиканского Союза воинствующих безбожников Казахстана, приказы, протоколы заседаний Республиканского Совета СВБ, отчеты о проделанной работе центрального и областных советов Союза. В документах данного фонда представлена переписка организации с партийными органами, Совнаркомом КазССР и другими учреждениями по вопросам антирелигиозной пропаганды.

Значительный интерес заслуживают документы, материалы, хранящиеся в фондах Архива Президента РК. В фонде 141 (Казахский Краевой комитет Всесоюзной Коммунистической партии большевиков (1925–1937гг.)) содержатся материалы о работе СВБ Казахстана: планы работ, сведения о религиозных объединениях в областях и районах, информация о фактах антисоветской и религиозной пропаганды, указания и приказы Центрального Совета СВБ, докладные записки Республиканского и областных советов партийным органам о состоянии антирелигиозной работы.

В Фонде 708 (Центральный Комитет КП Казахстана (1937–1991гг.)) представлены документы о деятельности (приказы, протоколы заседаний) СВБ Казахстана, его ячеек на местах, отчетные доклады председателей Республиканского Совета СВБ, областных Советов о состоянии антирелигиозной пропаганды. В документах фонда содержится переписка Республиканского и областного советов СВБ Казахстана с партийными и государственными органами: письма руководителей Республиканского Совета СВБ в отдел агитации пропаганды ЦК КП Казахстана, докладные записки секретарям областных и центрального комитетов республики.

В фонде 2 (Алма-Атинский окружной комитет ВКП(б), г. Алма-Ата (1928–1931гг.)) представлены материалы агитационно-пропагандистского отдела окружного комитета партии, переписка с Центральным Советом СВБ, Казиздатом по выпуску антирелигиозной литературы, сведения о количестве верующих, служителей культа, сект, церквей и мечетей по Алма-Атинскому округу. Также содержатся документы Краевого Оргбюро СВБ (планы работ, протоколы заседаний, переписка с партийными органами).

В фонде 8 (Алма-Атинский областной комитет КП Казахстана (1932–1991гг.)) содержатся материалы о работе Алма-Атинского областного Совета СВБ республики (постановления, приказы, протоколы заседаний, договора работы с организациями и учреждениями), переписка с областным партийным комитетом по антирелигиозной работе. Имеются материалы агитационно-пропагандистского отдела Алма-Атинского окружного комитета Всесоюзной Коммунистической партии большевиков по вопросам антирелигиозной пропаганды.

В работе с архивными документами были использованы принципы систематизации и классификации источников, критический подход к изучению представленного материала, выявлению важной информационной составляющей. Важным в научной работе представляется соблюдение принципов объективности и детерминизма.

Результаты

Фундаментальным и программным положением репрессивной антирелигиозной политики советского государства являлось характерное для большевистской концепции (завоевание политической власти и строительство социалистического общества) материалистическое мировоззрение, отвер-

гающее религиозное сознание. К. Маркс и В.И. Ленин подходили к религии с сугубо классовой точки зрения: в период социалистического строительства предусматривалось полное уничтожение данного явления, будучи несовместимого с коммунистической идеологией.

Позднее идеологическим обоснованием партийной линии служила концепция Сталина об обострении классовой борьбы в обществе по мере строительства социализма. Согласно этой концепции, религиозные организации находились в лагере противников социализма, нового общества, где не должно быть места религии.

Активным проводником антирелигиозной политики в стране являлась массовая общественная организация Союз воинствующих безбожников, основной задачей которого была антирелигиозная пропаганда, идеологическая борьба с религией. Массовая общественная организация СВБ была преобразована из Союза безбожников в июне 1929 года по решению II съезда организации. Союз безбожник в свою очередь был создан в 1925 г. на базе кружка «Общество друзей газеты «Безбожников». С 1926 года в республике начинают создаваться ячейки данной организации. Весь период существования организацию возглавлял партийный деятель Емельян Ярославский.

С конца 20-х годов XX века Союз воинствующих безбожников СССР, Казахстана в том числе, активизирует массовую антирелигиозную работу с населением. В антирелигиозной пропаганде происходит переход от умеренных к грубым, командно-административным методам работы. В исторической литературе период конца 20-х годов и начала 30-х г. XX века получил название период «бури и натиска». В рамках объявленной Союзом в 1932 году начала «безбожной пятилетки» ошибочно предполагалось, что к ее концу религиозность населения будет полностью искоренена.

Большевистская партия с момента создания Союза воинствующих безбожников оказывала ей существенную помощь, рассматривая ее как важнейшее направление политической и идеологической работы. Партийные и государственные органы руководили работой СВБ совместно с комсомольскими и профсоюзными объединениями.

В 30-е годы в стране формируется система атеистической пропаганды и подготовки массовых кадров пропагандистов атеизма. Регулярно проводятся специальные семинары, публикуются большими тиражами антирелигиозная литература. Союз воинствующих безбожников в своей работе важную роль отводил изданию большого количества художественной, научно-методической антирелигиозной литературы, издававшейся преимущественно специализированными издательствами «Атеист» и «Безбожник», преобразованные позже в единое Государственное издательство антирелигиозной литературы.

Основным печатным органом Центрального Совета СВБ был научно-методический журнал «Антирелигиозник». В период своего существования СВБ публиковал антирелигиозные доклады, статьи по вопросам религии и атеизма, методические материалы для лекторов и пропагандистов. На страницах журнала «Безбожник» публиковались статьи о методах и средствах борьбы с «религиозными пережитками», информационный материал для агитаторов и лекторов, материалы по истории религии и атеизма. Также распространялся опыт антирелигиозной пропаганды, освещалась «антиобщественная» деятельность служителей культа, сектантов, «враждебная» сущность религии с конкретными примерами и фактами. Исполняющий обязанности Председателя СВБ Казахстана Ибрагимов (в июле 1939 г. председатель) отмечал: «газета Безбожник более подробно освещает опыт антирелигиозной работы, состояние отдельных организаций СВБ, хронику работы организаций СВБ, опыт работы с верующими» [1; 4].

В июне 1929 г. СВБ Казахстана принял Устав организации, определивший «задачей объединение всех сознательных граждан для организации активной борьбы против религии во всех видах и формах» [2; 114]. Организация создавала на фабриках, заводах, в воинских частях, учебных заведениях, в аулах, селах и деревнях свои ячейки, руководила и поддерживала антирелигиозную пропаганду во всех формах: чтение лекции, организация кружков, библиотек, музеев, курсов, кино, театральных представлений, способствовала внедрению в сознание общества нового антирелигиозного образа жизни.

Ячейки Союза воинствующих безбожников, как сказано в инструкции ЦС СВБ, организовывались по инициативе партийных, комсомольских, профсоюзных, общественных организаций, а также по инициативе некоторых членов СВБ, рабочих и колхозников [3; 40].

Руководство СВБ в своих документах неоднократно отмечало, что антирелигиозная работа на местах осуществлялась в основном формально, неорганизованно, стихийно и не системно. Данное обстоятельство было обусловлено рядом причин. Одна из них — низкий уровень подготовки и не-

хватка специалистов для антирелигиозной работы. В этой связи в своих отчетах руководство СББ часто подчеркивало, что «для развертывания широкой а\р (антирелигиозной работы — прим. автора) и естественно-научной пропаганды и агитации в республике, в первую очередь в сельских районах, требуется подготовить антирелигиозные кадры» [4; 15]. В обращении Центрального Совета СББ СССР ко всем краевым и областным советам организации отмечалось, что лекционная антирелигиозная работа находится на чрезвычайно низком теоретическом уровне. К лекционной работе зачастую привлекались непроверенные, неподготовленные кадры [5; 7].

Для решения данной проблемы предлагалось создать при республиканских, областных и краевых организациях СББ лекторское бюро под руководством одного из наиболее подготовленных и обладающих организационной способностью членов Президиума. В кратчайший срок намечалось обеспечить тщательный подбор лекторов из идеологически выдержанных, научно-подготовленных и квалифицированных кадров. И в дальнейшем все организации СББ должны оказывать, как правило, всестороннюю и повседневную проверку данных лекторов путем проверки тезисов, лекций и докладов [5; 7]. С целью стимулирования работы лекторов планировалось установить соответствующую дифференцированную оплату труда лекторов и заключить договоры с профсоюзными организациями, МТС, совхозами, колхозами и другими учреждениями на проведение лекционной работы.

Другая причина — слабое финансирование деятельности Республиканского СББ для проведения антирелигиозной работы. Последнее вынудило руководство Союза обратиться к первому секретарю ЦК КП(б) Казахстана Мирзояну с просьбой увеличить выделение денежных средств на эти цели. В письме указывалось, что в других республиках СССР регулярно выделялись значительные денежные дотации и соответственно это положительно сказывалось на организации работы СББ. В Казахстане же финансирование было крайне недостаточным [6; 61]. К тому же, деятельность членов СББ предполагала частые командировки в регионы.

Одна из проблем в работе Республиканского Союза — острая нехватка научной литературы на казахском языке. Об этом руководство СББ Казахстана неоднократно поднимало данный вопрос перед Центральным Советом СББ и республиканскими партийными органами. Так, председатель Крайоргбюро СББ Шустров в октябре 1938 г. актуализировал эту проблему. «В Казахстане совершенно отсутствует антирелигиозная литература на казахском языке, нет переводов, нет литературы по местным религиозным верованиям, поэтому Крайбюро СББ намечает издательскую работу объемом 50 печатных листов. «Это совершенно необходимо, так как без литературы нельзя готовить кадры, нельзя вести а\р (антирелигиозную работу — прим. автора)», — писал он в своем обращении к первому секретарю ЦК КП(б) Казахстана Л.И. Мирзояну [7; 16].

Среди проблем, с которыми столкнулся Республиканский СББ являлась слабая сеть ячеек СББ в селах и аулах, в колхозах и совхозах, промартелях и в городах и слабый охват членства СББ колхозников, кустарей и женщин. Работа районных организаций СББ все была также слабо организована, осуществлялась больше поверхностно, не систематически. В документах Республиканское оргбюро СББ Казахстана уже неоднократно констатировал организационное отставание в работе СББ. Это касалось, в первую очередь, слабого вовлечения партии, комсомольцев в члены СББ, слабое оформление членства ячеек СББ.

Одним из основных направлений деятельности СББ было чтение лекции и докладов, проведение семинаров, организация антирелигиозных выставок. Заключив предварительно договор, работники СББ читали лекции рабочим и служащим предприятий общепита, государственной торговли, а также выступали перед коллективами дошкольных учреждений, детдомов, типографии, хлопкозаводов. Лекции также читались в колхозах и бригадах МТС.

Тематика лекций и докладов была разнообразной: «Религия и наука», «Нервно-душевные болезни с точки зрения науки и религии» для дошкольных учреждений и детдомов, «Легенда о Христе», «Пасха и ее эксплуататорская сущность», «Сталинская конституция и вопросы религии», «Избирательный закон в Верховный орган КССР и антирелигиозная пропаганда», «Происхождение и классовая сущность ислама», «Советская медицина и борьба с религией» [8; 6, 45]. В рассматриваемый период, в условиях предвоенной обстановки появляется новая тематика докладов («Задачи единого безбожного фронта в борьбе против фашизма, военной опасности и церкви»).

Также основными методами работы Республиканского Союза, как следует из отчетов местных первичных организаций, было проведение радиопередач, театральных постановок, разоблачающих «реакционную классовую сущность» религии, религиозных праздников. Работники Союза воинствующих безбожников регулярно проводили радиолекции на темы «Курбан-Айт» и его классовая

сущность», «Сталинская конституция и вопросы религии». Однако, как отмечали сами члены СВБ, качество лекций оставалось достаточно низким.

В партийных и государственных документах отмечается, что одним из недостатков работы СВБ Казахстана было недостаточное внимание к индивидуальной антирелигиозной работе и учебе путем обеспечения населения соответствующей консультацией, литературой. А также увлечение чрезмерным количеством кружков по изучению истории и идеологии партии, при наличии в стране малого количества антирелигиозных кружков. Руководителями кружков часто были люди малоквалифицированные в данной области. В этой связи партийные работники и сами члены Союза воинствующих безбожников критикуя деятельность организации, настоятельно рекомендовали привлекать к пропагандистской работе советскую интеллигенцию — учителей, профессоров, врачей, работников искусств [9; 47].

Если в начальный период своей деятельности СВБ проводил активную антирелигиозную пропаганду с привлечением все новых сторонников в своих рядах, то к середине 30-х годов наблюдается снижение её активности.

К осени 1939 г. происходит активизация религиозной жизни по всему Советскому Союзу, связанная с присоединением западных земель к СССР, где действовало большое количество храмов и церквей. Власти были вынуждены осуществлять политику относительной религиозной терпимости, чтобы не вызвать враждебность населения присоединенных районов. Однако в 1940 г. большевистская партия, опасаясь усиления религиозности населения, вновь взяло курс на ужесточение антирелигиозной политики. Усиливаются гонения против служителей культа и верующих, печатные издания охватила волна антирелигиозных публикаций агрессивного характера.

В рамках изменения курса деятельность СВБ также активизируется, но серьезных результатов не дает. Руководитель Союза Ярославский настоятельно выступал против оценки в верующих как «слепых невежд и полных идиотов», призывал к выдержке и продуманному подходу в работе с отдельными регионами. Одновременно рапортовал о полном упадке религии в СССР и призывал усилить «борьбу за окончательное преодоление религиозных предрассудков». Выступлениям лидеров СВБ была характерна воинственность, а в печатных изданиях публиковались крайне резкие, негативные по отношению к религии и верующим материалы.

Важным событием в истории деятельности Союза стало проведение в апреле 1939 года I Республиканского совета СВБ Казахстана, на котором вместо Республиканского оргбюро впервые был избран Республиканский Совет СВБ. В его работе принимали участие члены областных, районных, городских ячеек со всей республики. В Постановлении съезда особо отмечались недостатки и проблемы в деятельности организации.

В Постановлении I Республиканского съезда Союза воинствующих безбожников Казахстана подчеркивалось, что «несмотря на то, что успехи в строительстве социализма создали благоприятные условия для работы Союза воинствующих безбожников, все настоятельно требуется широкая антирелигиозная пропаганда, которая в Казахстане поставлена неудовлетворительно» [9; 47].

Был отмечен ряд недостатков, среди которых слабая работа среди верующих трудящихся. Союз воинствующих безбожников по своим задачам прежде всего рассматривался как пропагандистская организация. Между тем внимание Советов и ячеек СВБ сосредотачивалось большей частью на вопросах организационного порядка, а пропагандистской работе не уделялось должного внимания. Вопросы идеологического воздействия на верующих в целях их перевоспитания нередко отступали на практике работы СВБ на второе место.

«СВБ так и не стало массовым агитатором и пропагандистом среди верующих, опирающихся в своей работе на передовую советскую интеллигенцию. Недостаточен и рост организаций СВБ. Ни Республиканского Оргбюро СВБ, ни областной ни районные Советы СВБ не развернули широкую работу, в особенности среди колхозников и женщин», — было опубликовано в Постановлении съезда [10; 48]. Отмечалось, что основной проблемой антирелигиозной пропаганды является «кустарный характер, кампанейщина, неорганизованность и низкий теоретический уровень. Антирелигиозная пропаганда слабо проникает у верующим трудящимся». В решениях съезда отмечалось: «Республиканский съезд Союза воинствующих безбожников постановляет: необходимо усилить антирелигиозную пропаганду Союза воинствующих безбожников, сделать ее более действенной и главным образом охватить антирелигиозной работой верующих» [11; 49].

Одним из важных последствий I Республиканского съезда СВБ было значительное увеличение численности членов организации. Так, согласно годовому отчету Председателя Республиканского

СВБ и статистическим сведениям организация насчитывала к 1939 г. 82107 членов СВБ, объединённых в 3262 ячейки. А на 1 января 1940 г. в Казахстане количество членов возросло до 148 173 человек, то есть вдвое, объединённых в 4657 ячейках [12; 2].

С началом Великой Отечественной войны перед Союзом воинствующих безбожников стояла задача перестройки работы советов и ячеек по всей стране и Казахстана в том числе, в условиях военного времени. Этому вопросу было посвящено заседание президиума Республиканского Совета СВБ 28 июля 1941 года, где принимается решение о методах и формах работы Совета и ячеек в новых условиях [13; 14].

В первые месяцы Великой Отечественной войны в некоторых регионах республики (Южно-Казахстанский, Алма-Атинский) отмечается некоторая активизация антирелигиозной пропаганды. Так, в записке секретарю ЦК КПб Казахстана от 8 сентября 1941 г. областной совет Южно-Казахстанского СВБ отмечает, что «каждый месяц читается в среднем 160 лекций и докладов вместо 85 в довоенное время». Агитаторы стали больше уделять внимание беседам с колхозниками на антирелигиозные темы. В документе подчеркивалось, что свою работу лекторы и докладчики подчинили разъяснению сущности фашизма как «врага всего прогрессивного человечества», связывая его с антирелигиозным материалом и мобилизацией масс на «подъём патриотизма, энтузиазма и самоотверженности на трудовом фронте, с оказанием помощи Красной армии до полной победы над врагом» [14; 94].

Кроме того, в первые месяцы войны в Арыском, Тюлькубасском и Чаянском районах Южно-Казахстанской области ячейки СВБ активно участвовали в сборе теплых вещей для бойцов Красной Армии, организовали вязку из собранной шерсти, велась работа по организации новогодних подарков для Красной армии [15; 15].

В сложных условиях Великой Отечественной войны партийные и государственные органы большие надежды возлагали на СВБ как наиболее массовую общественную организацию, имеющую разветвлённую сеть ячеек по республике. Не отказываясь от антирелигиозной работы, организация основное внимание уделяет антифашистской пропаганде (организация лекций, докладов, бесед, громких чтот, стенных газет, антифашистских красных уголков, выставок, витрин и т.д.). В партийных документах отмечалось, что «вся политика массовая работа среди них должна быть рассчитана на усиление их патриотических чувств и на мобилизацию их к борьбе с озверелым врагом человечества — фашизмом» [16; 10-11].

Была утверждена новая тематика лекций («Расовая теория фашизма», «Формы и методы работы СВБ в период Отечественной войны», «Фашизм — душитель свободы совести»). Всем областным советам и районным советам СВБ рекомендовано все доклады и беседы, проводимые организацией связать задачами Великой Отечественной войны советского народа, с укреплением трудовой дисциплины на предприятиях, учреждениях и колхозах с оказанием помощи Красной армии и разоблачением фашизма, в частности расовой теории». [17; 23].

В связи с изменением политической обстановки и введением военного режима наблюдается отток членов Союза, сокращение количества ячеек в областях и районах. С одной стороны, это объяснялось уходом работников областных советов СВБ на фронт. Часто уходили воевать и руководители районных советов, порой не оставив своих заместителей. С другой стороны, в рядах членов областных советов СВБ стали усиливаться «ликвидационные настроения», связанные с сокращением штата работников и финансирования организации. Если еще в 1941 году деятельность Республиканского Совета СВБ и областных советов организации финансировалась за счет денег государственного бюджета, то на следующий 1942 год правительство не выделило никаких средств для ведения пропагандистской работы. Весь этот год массовая общественная организация функционировала за счет вступительных и членских взносов, причем половина из них отправлялась на нужды фронта [18; 46].

В результате многие областные советы СВБ, не имея средств на содержание аппарата уволили часть сотрудников и, по существу, прекратили работу. Находясь в такой сложной ситуации, областные советы Северо-Казахстанской, Павлодарской, Актюбинской, Западно-Казахстанской, Карагандинской областей приняли решение распустить аппарат. Действующие же областные советы СВБ вынуждены были сократить штат и объем пропагандистской работы [17; 10, 11].

На протяжении 1942 года Республиканский Совет СВБ предпринимает попытки возобновить дотации государства на свою деятельность. В апреле этого года год бюджетной комиссией Совнаркома КазССР на содержание Советов СВБ Казахстана в 1942 году было утверждено 130 000 тыс. рублей.

Однако при рассмотрении бюджета Казахстана в центре Наркомфин СССР отказал в дотации всем советам СВБ, в том числе и Республиканскому [19; 21].

При изучении документов, касающихся деятельности Республиканского Совета СВБ в начальный период войны, можно заметить новую тенденцию в государственной политике, когда руководство организации, по-прежнему призывая областные советы к антирелигиозной пропаганде стали особо отмечать, что «ни в коем случае не допустить оскорбления религиозных чувств верующих» [19; 23]. По сути, это являлось началом изменения государственной политики в отношении религии, религиозных служителей и верующих.

В апреле 1942 года зам. председателя Республиканского Совета СВБ Казахстана в обращении отмечал: «Республиканский Совет СВБ считает нужным напомнить, что необходимо пресекать в корне все попытки к свертыванию работы СВБ. Наоборот, в условиях Отечественной войны СВБ должен развернуть исключительно большую работу по внедрению в сознание верующих значение нынешних событий, хода войны и обязанностей каждого трудящегося в деле обеспечения победы СССР над фашистскими бандитами» [17; 23].

Союз воинствующих безбожников СССР, и Казахстана в том числе, активно действовавший в предвоенный период, в начале 40-х годов фактически прекратил свою деятельность. Свидетельством этого является то, что к концу 1942 года документы работы Республиканского Совета в отечественных архивах не обнаружены. Основной причиной данного процесса явилось изменение государственной политики по отношению к религии, служителям культа и верующим. В годы войны происходит нормализация государственно-религиозных отношений, смягчение государственного курса в отношении религии и верующих. Во много это было обусловлено как внешними, так и внутренними факторами, среди которых активная патриотическая позиция религиозных организаций страны.

Обсуждение

Основой историографического анализа деятельности Союза воинствующих безбожников явились научные труды зарубежных и отечественных ученых, опирающихся на широкую базу источников. Отечественная историография государственно-религиозных отношений длительное время находилась в жестких идеологических рамках. Многие аспекты данной проблемы рассматривались с партийных позиций, с точки зрения марксистско-ленинской материалистической теории. Однако в период независимости проблемы взаимоотношений государства и религиозных организаций, политики государства в отношении религии, служителей культа и верующих кардинально пересматриваются.

В исследовании Нуртазиной Н.Д. «Борьба с исламом: религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20–40-е годы XX века» рассматриваются основные этапы и направления антирелигиозной политики Советской власти, показана картина борьбы с религией, в частности с исламом, во время проведения «культурной революции» в Советском Союзе [20].

В период независимости появляются диссертационные исследования, в которых по-новому трактуются многие аспекты государственно-религиозных отношений в Казахстане в советский период. Проблемы роли ислама в советском Казахстане, государственной политики в отношении ислама, служителей культа и верующих, деятельности мусульманских общин исследуются в диссертационных исследованиях Тасмагамбетова А.С., Мустафиной Р.М., Мухтаровой Г.Д., Ауанасовой Б.М [21], [22], [23], [24].

Истории СВБ в Казахстане в 20-30-е годы XX века посвящены статьи отечественных исследователей Зейнуллина Ж.Р., Алпысбаевой Г.А., Бекмаганбетова О.Ж., Байгошкарровой М.И., Сактагановой З.Г., Мажитовой Ж.С., Аймахова Е.Н. [25], [26], [27], [28]. В данных работах проведен анализ деятельности региональных ячеек Союза безбожников в Казахстане в 1920–1930-е годы, показаны особенности построения организационной структуры, характер и содержание антирелигиозной пропаганды. На основе анализа архивных источников изучена история образования региональной организации СВБ, раскрыты этапы ее функционирования, рассмотрены особенности и сложности деятельности организации, а также основные средства, формы и методы антирелигиозной пропаганды.

Одной из последних работ, посвященных истории СВБ в республике является статья Березина М.Б., в которой рассматривается организационная, пропагандистская и антирелигиозная деятельность Союза воинствующих безбожников в Северном Казахстане [29]. Автором показан характер широкой атеистической работы в большинстве регионов СССР, в том числе и Казахской Советской Республики. Раскрыта значимая роль республиканской общественной организации и ее ячеек в проведении советской антирелигиозной политики в предвоенный период.

Особо следует выделить труды Алексеева В.А., в которых на основе обширного архивного и документального материала дается глубокий анализ формирования и укрепления советской модели государственно-церковных отношений [30].

Одним из известных зарубежных исследований, посвященных истории СВБ в СССР является монография Д. Периса (в переводе на русский она называется «Штурм небес: советская лига воинствующих безбожников» Апанасенок А.В., Красильникова Е.И.) [31]. В своем исследовании автор последовательно показывает динамику развития государственной религиозной политики в Советском Союзе, взаимоотношений конфессиональных организаций и государства в различные исторические периоды. На примере деятельности ячеек СВБ в Ярославле и Пскове исследуются содержание, основные методы и средства антирелигиозной пропаганды СВБ. Перис раскрывает основные направления антирелигиозной пропаганды, а также факторы, влияющие на нее. Особо историк отмечает тесную связь организации с партийными органами.

История деятельности СВБ в СССР была достаточно серьезно изучена современными российскими учеными. В данном случае имеются исследования, посвященные как в целом основным аспектам деятельности СВБ в СССР, так и изучены деятельность местных отделений организации по регионам. Одним значимых научных работ о СВБ явилась диссертационное исследование российского ученого Покровской С.В., которое представляет собой глубокий анализ деятельности Союза воинствующих безбожников [32]. Автором изучены предпосылки образования, этапов развития и основных вех эволюции СВБ, исследованы особенности организационной структуры и социально-профессионального состава организации, ее кадрового потенциала и руководства, а также показано рассмотрение основных направлений деятельности СВБ в СССР.

Рассматривая научные исследования российских ученых в последнее десятилетие, следует отметить публикации о деятельности СВБ и его ячеек в регионах Советского Союза (в Горьковской области [33], Татарстане [34], на Урале [35]). Основываясь на местных архивных материалах, ученые раскрывают основные направления работы местных ячеек СВБ, различные формы и средства антирелигиозной пропаганды.

В целом, анализируя историческую научную литературу, посвященную истории Союза воинствующих безбожников Казахстана, следует отметить, что в ней затрагиваются различные деятельности организации. Однако, не умаляя значимости исследователей в данной области в Казахстане, необходимо отметить, что комплексный исторический анализ функционирования Союза воинствующих безбожников в Казахстане до сих пор не являлся предметом специального исследования. В настоящее время данная тема является недостаточно изученной и требует дальнейшего внимания исследователей.

Заключение

Классики марксизма-ленинизма рассматривали религиозный фактор как несовместимый с идеей построения коммунистического общества, в котором доминирует материалистическое мировоззрение. В связи с этим в стране начинает разворачиваться антирелигиозная пропаганда и агитация. Партийное руководство рассматривало религию, служителей культа, верующих как неотделимую часть враждебной советской власти лагеря. В религии власти видели орудие отвлечения верующих от активного участия в общественной жизни и строительстве коммунизма. Задача государства состояла в разоблачении реакционной сущности религиозного учения, освобождении от религиозных пережитков и в овладении единственно верным научным, марксистско-ленинским мировоззрением — мировоззрением коммунистической партии. В решении таких задач важнейшая роль отводилась массовой общественной организации Союзу воинствующих безбожников, основное предназначение которой заключалось в пропаганде атеизма и антирелигиозной пропаганде.

На основании проведенного исследования авторы пришли к следующим выводам:

1. В целом, деятельность Союза, несмотря на поддержку большевистской партии и наличие ячеек по всей республике, была недостаточно организованной, осуществлялась формально и не системно.
2. Серьезными проблемами в работе Союза воинствующих безбожников являлись низкий уровень специалистов по антирелигиозной работе, острая нехватка пропагандистской литературы на казахском языке.

3. С началом Великой Отечественной войны акценты в деятельности организации смещаются в сторону усиления антифашистской пропаганды. СВБ проводит мероприятия по оказанию помощи фронту (сбор средств, теплых вещей, подарков и др.).

4. В начальный период войны происходит сокращение финансирования, а затем и штата СВБ. После 1942 года в отечественных архивах материалы о деятельности Республиканского Союза Воинствующих безбожников отсутствует, что во многом связано с изменением политического курса государства в отношении религии и верующих.

Список литературы

- 1 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 4.
- 2 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 271. — Л. 114.
- 3 АП РК. — Ф. 12. — Оп. 5. — Д. 660. — Л. 40.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 15.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 7.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 61.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 16.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 6, 40, 45.
- 9 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 3-1. — Д. 808. — Л. 47.
- 10 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 3-1. — Д. 808. — Л. 48.
- 11 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 3-1. — Д. 808. — Л. 49.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 1648. — Оп. 1. — Д. 32. — Л. 2.
- 13 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 618. — Л. 14.
- 14 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 617. — Л. 94.
- 15 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 618. — Л. 15.
- 16 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 618. — Л. 10-11.
- 17 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 618. — Л. 23.
- 18 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 618. — Л. 46.
- 19 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5-1. — Д. 618. — Л. 21.
- 20 Нуртазина Н.Д. Борьба с исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20–40-е годы XX века / Н.Д. Нуртазина. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 36 с.
- 21 Тасмагамбетов А.С. Политика Советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917–1940 гг.: дис. ... канд. ист. наук / А.С. Тасмагамбетов. — Алматы, 1998. — 147 с.
- 22 Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX–XX вв.): дис. ... д-ра ист. наук / Р.М. Мустафина. — Алматы, 2006. — 346 с.
- 23 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917–1991 годы): дис. ... д-ра ист. наук / Г.Д. Мухтарова. — Уральск, 2007. — 310 с.
- 24 Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941–1991 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Б.М. Ауанасова. — Уральск, 2007. — 135 с.
- 25 Зейнуллина Ж.Р. Союз воинствующих безбожников Казахстана и антирелигиозная борьба в 1920–1930 годы / Ж.Р. Зейнуллина // Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения — 18: «Молодежь и наука — взгляд в будущее». — Астана, 2022. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 245–248.
- 26 Alpyspaeva G.A. Activities of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan in 1920–1930 / G.A. Alpyspaeva, O.Zh. Bekmaganbetov, M.I. Baigoshkarova // *Turkic Studies Journal*. — 2022. — Vol. 4. — No 3. — P. 44–57.
- 27 Алпыспаева Г.А. Исламский дискурс в государственно-конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920–1930-е гг. / Г.А. Алпыспаева, Г. Жуман // *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение*. — 2022. — № 1 (138). — С. 7–19.
- 28 Сактаганова З.Г. Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане / З.Г. Сактаганова, Ж.С. Мажитова, Е.Н. Аймахов // *Вестник КазНПУ*. — 2017. — № 2(53). — С. 191–200.
- 29 Березин М.А. «Штурм небес»: деятельность Союза воинствующих безбожников в Северном Казахстане в предвоенные годы / М.А. Березин // *Церковь. Богословие. История*. — 2022. — № 3. — С. 104–111.
- 30 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. — Москва: Мысль, 1991. — 398 с.
- 31 Peris D. Storming the heavens the Soviet League of the Militant Godless / D. Peris. — New York: Cornell univ. press, 1998. — 237 p.

- 32 Покровская С.В. Союз воинствующих безбожников СССР: Организация и деятельность (1925–1947): автореф. дис. ... канд. ист. наук / С.В. Покровская. — Москва, 2007. — 39 с.
- 33 Варакин С.А. Союз воинствующих безбожников накануне и в годы Великой Отечественной войны (на материалах Горьковской области) / С.А. Варакин // Современные проблемы науки и образования. — 2014. — № 6. — С. 114–119.
- 34 Сулейманов Р.Р. Союз воинствующих безбожников в Татарской АССР в 1920-е годы / Р.Р. Сулейманов // Мусульманский мир. — 2015. — № 2. — С. 16–52.
- 35 Яшина М.А. Роль «Союза безбожников» в антирелигиозной политике советского государства в 1920–1930-е годы: на материалах Урала / М.А. Яшина // Известия Алтайского государственного университета. — 2013. — № 4–2(80). — С. 104–111.

А.М. Джунусбаева, С.М. Джунусбаев

Қазақстан Құдайсыз жауынгерлер одағының тарихынан

Мақала мемлекеттік-діни қатынастар тарихындағы аз зерттелген, өзекті мәселелердің бірі — Қазақстандағы Құдайсыз жауынгерлер одағының (ҚЖО) қызметіне арналған. Республикалық ҚЖО тарихын зерделеу XX ғасырдың 20–40-жылдарындағы дін мен діндарларға қатысты мемлекеттік саясаттың көрінісін толығымен қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қазақстандағы дінге қарсы саясаттың белсенді жүргізушісі болып негізгі міндетін дінге қарсы үгіт-насихат және дінге қарсы идеологиялық күресте көретін бұқаралық қоғамдық Құдайсыз жауынгерлер одағы болды. XX ғасырдың 20-жылдарының аяғынан бастап ҚЖО халықпен дінге қарсы жаппай жұмысты күшейтіп, атеистік үгіт-насихаттау жұмысы дөрекі, командалық-әкімшілік жұмыс әдістеріне көшу байқалды. Тарихи әдебиетте 1920-жылдардың соңы мен 30-жылдардың басы «дауыл мен күйзеліс» кезеңі деп аталды. 1932 жылы Одақ жариялаған «құдайсыз бесжылдық» жоспарында халықтың діндарлығы толығымен жойылады деген қате болжам жасалды. Авторлар Одақтың қызметі большевиктер партиясының қолдауына және республиканың барлық аумағында ұяшықтардың болуына қарамастан, жеткілікті түрде ұйымдастырылмаған және көбінесе формалды және ретсіз жүзеге асырылған деген қорытынды жасаған. Дінге қарсы қазақ тіліндегі әдебиеттердің тапшылығы қатты сезілді. Ұлы Отан соғысының қиын-қыстау жағдайында партия және үкімет органдары Республикалық Одаққа республика бойынша кең ұяшықтар желісі бар ең ауқымды қоғамдық ұйым ретінде үлкен үміт артты. Қазақстанның ҚЖО дінге қарсы жұмыстан қол үзбей, фашизмге қарсы үгіт-насихатқа, майданға жан-жақты көмек көрсетуге назар аударады. Кейіннен мемлекеттің дінге және дінге сенушілерге қатысты саяси бағытының өзгеруіне байланысты ҚЖО өз қызметін тоқтатқан.

Кілт сөздер: Құдайсыз жауынгерлер одағы, діни саясат, партия, дінге сенушілер, дін қызметкерлері, дінге қарсы үгіт-насихат, үгіт.

A.M. Junusbayeva, S.M. Junusbayev

From the History of Activity of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan

The article is devoted to one of the little-studied and topical problems in the history of state-religious relations — the activities of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan. Studying the history of the Republican UMA will allow us to most fully recreate the picture of state policy towards religion and believers in the 20–40s of the twentieth century. The main goal of the organization is anti-religious propaganda, ideological struggle against religion. An active promoter of anti-religious policy in Kazakhstan was the mass public organization the Union of Militant Atheists, whose main task was anti-religious propaganda and ideological struggle against religion. Since the late 20s of the twentieth century, the UMA intensified mass anti-religious work with the population, and in atheistic propaganda there was a transition from moderate to rude, command-administrative methods of work. In historical literature, the period of the late 20s and early 30s was called the period of “storm and stress.” As part of the “godless five-year plan” announced by the Union in 1932, it was mistakenly assumed that by its end the religiosity of the population would be completely eradicated. The UMA organized its own units in factories, manufactories, educational institutions, militant units, in villages and hamlets, led anti-religious propaganda in all types of work contributed to the introduction of new atheistic way of life into the fabric of societal consciousness. The authors of this work came to the conclusion that the activities of the Union, despite the support of the Bolshevik Party and the presence of cells throughout the republic, had been insufficiently organized and often carried out formally and unsystematically. There was an acute shortage of anti-religious literature in the Kazakh language. In the difficult conditions of the Great Patriotic War, party and government bodies placed great hopes on the Republican Union as the most massive public organization with an extensive network of units throughout the republic. The UMA of Kazakhstan, without abandoning anti-religious work, focused on anti-fascist propaganda and comprehensive as-

sistance to the front. Subsequently, with a change in the state's political course regarding religion and believers, the UMA ceased its activities.

Keywords: Union of Militant Godless, religious policy, party, believers, ministers of religion, anti-religious propaganda, agitation.

References

- 1 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 1648. — Op. 1. — D. 15. — L. 4 [in Russian].
- 2 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2. — Op. 1. — D. 271. — L. 114 [in Russian].
- 3 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 12. — Op. 5. — D. 660. — L. 40 [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 1648. — Op. 1. — D. 12. — L. 15 [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 1648. — Op. 1. — D. 7. — L. 7 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 1648. — Op. 1. — D. 11. — L. 61 [in Russian].
- 7 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 1648. — Op. 1. — D. 12. — L. 16 [in Russian].
- 8 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 648. — Op. 1. — D. 1. — L. 6, 40, 45 [in Russian].
- 9 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 3-1. — D. 808. — L. 47 [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 3-1. — D. 808. — L. 48 [in Russian].
- 11 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 3-1. — D. 808. — L. 49 [in Russian].
- 12 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan]. — F. 1648. — Op. 1. — D. 32. — L. 2 [in Russian].
- 13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 618. — L. 14 [in Russian].
- 14 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 617. — L. 94 [in Russian].
- 15 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 618. — L. 15 [in Russian].
- 16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 618. — L. 23 [in Russian].
- 17 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 618. — L. 10-11 [in Russian].
- 18 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 618. — L. 46 [in Russian].
- 19 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5-1. — D. 618. — L. 21 [in Russian].
- 20 Nurtazina, N.D. (2008). *Borba s islamom. Religioznaia politika Sovetskoi vlasti v Kazakhstane v 20–40-e gody XX veka [The struggle against Islam. The religious policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 20–40s of the XX century]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 21 Tasmagambetov, A.S. (1998). *Politika Sovetskoi vlasti v Kazakhstane v otnoshenii islama v 1917–1940 gg. [The policy of the Soviet government in Kazakhstan in relation to Islam in 1917–1940]. Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 22 Mustafina, R.M. (2006). *Bytovoi islam u kazakhov (XIX–XX vv.) [Everyday Islam among the Kazakhs (XIX–XX centuries)]. Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 23 Mukhtarova, G.D. (2007). *Islam v sovetskom Kazakhstane (1917–1991 gody) [Islam in Soviet Kazakhstan (1917–1991)]. Extended abstract of Doctor's thesis*. Uralsk [in Russian].
- 24 Auanasova, B.M. (2007). *Istoriia evoliutsii religioznykh otnoshenii v Kazakhstane (na primere islama 1941–1991 gg.) [The history of the evolution of religious relations in Kazakhstan (on the example of Islam 1941–1991)]. Extended abstract of candidate's thesis*. Uralsk [in Russian].
- 25 Zeinullina, Zh.R. (2022). *Soiuz voinstvuiushchikh bezbozhnikov Kazakhstana i antireligioznaia borba v 1920–1930 gody [The Union of militant Atheists of Kazakhstan and the anti-religious struggle in 1920–1930]. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Seifullinskie chteniia — 18: «Molodezh i nauka — vzgliad v budushchee» — Materials of the international scientific and practical conference “Seifullin readings — 18: “Youth and science — a look into the future” (pp. 245–248)*. Astana [in Russian].
- 26 Alpyspaeva, G.A., Bekmaganbetov, O.Zh., & Baigoshkarova, M.I. (2022). *Activities of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan in 1920–1930. Turkic Studies Journal, 4, 3, 44–57 [in Russian]*.
- 27 Alpyspaeva, G.A., & Zhuman, G. (2022). *Islamskii diskurs v gosudarstvenno-konfessionalnoi politike sovetskoi vlasti v Kazakhstane v 1920–1930-e gg. [Islamic discourse in the state and confessional policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 1920s–1930s]. Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofii. Religiovedenie — Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. A series of Historical sciences. Philosophy. Religious studies, 1 (138), 7–19 [in Russian]*.
- 28 Saktaganova, Z.G., Mazhitova, Zh.S., & Aimakhov, E.N. (2017). *Gosudarstvo i religii v sovetskoii istorii: etapy i osobennosti vzaimootnoshenii v Kazakhstane [The state and religion in Soviet history: stages and features of relations in Kazakhstan]. Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Pedagogicheskogo Universiteta — Bulletin Kazakh National Pedagogical University, 2 (53), 191–200 [in Russian]*.

- 29 Berezin, M.A. (2022). «Shturm nebes»: deiatelnost Soiuz voinstvuiushchikh bezbozhnikov v Severnom Kazakhstane v predvoennye gody [“Storming the heavens”: the activities of the Union of Militant Atheists in Northern Kazakhstan in the pre-war years]. *Tserkov. Bogoslovie. Istoriiia — Church. Theology. History*, 3, 104–111 [in Russian].
- 30 Alekseev, V.A. (1991). *Illuzii i dogmy [Illusions and dogmas]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 31 Peris, D. (1998). *Storming the heavens, the Soviet League of the Militant Godless*. New York: Cornell university press.
- 32 Pokrovskaiia, S.V. (2007). Soiuz voinstvuiushchikh bezbozhnikov SSSR: Organizatsiia i deiatelnost (1925–1947) [Union of militant Atheists of the USSR: Organization and activity (1925–1947)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 33 Varakin, S.A. (2014). Soiuz voinstvuiushchikh bezbozhnikov nakanune i v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (na materialakh Gorkovskoi oblasti) [The Union of Militant Atheists on the Eve and During the Great Patriotic War (Based on Materials from the Gorky Region)]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia — Modern problems of science and education*, 6, 114–119 [in Russian].
- 34 Suleimanov, R.R. (2015). Soiuz voinstvuiushchikh bezbozhnikov v Tatarskoi ASSR v 1920-e gody [The Union of Militant Atheists in the Tatar ASSR in the 1920s]. *Musul'manskii mir — Muslim World*, 2, 16–52 [in Russian].
- 35 Yashina, M.A. (2013). Rol «Soiuz bezbozhnikov» v antireligioznoi politike sovetskogo gosudarstva v 1920–1930-e gody: na materialakh Urala [The role of the “Union of Atheists” in the anti-religious policy of the Soviet state in the 1920s and 1930s: based on the materials of the Urals]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta — News of the Altai State University*, 4–2(80), 104–111 [in Russian].

Сведения об авторах

Джунусбаева Айгуль — к.и.н., ассистент профессор, Алматинский Технологический университет, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8941-0062>

Джунусбаев Серик — к.и.н., ассоц. профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0338-4006>

Information about the authors

Junusbayeva Aigul — Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8941-0062>

Junusbayev Serik — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0338-4006>

Ж.С. Ерденбекова^{1*} , С.К. Қабылтаева² , К.Б. Болатова¹

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: jan.e73@mail.ru; kabylytayeveva_sk@enu.kz; klalamkas_17_81@mail.ru)

XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы Семейдегі мұғалімдер семинариясының тарихы

Қазақстанда қалыптасып келе жатқан ақпараттық қоғамның маңызды сипаттамаларының бірі білім мен ғылымның өсіп келе жатқан рөлі. Қазіргі заманғы процестердің мәдени-тарихи аспектісін анықтау және талдау міндеті Қазақстанның да, оның өңірлерінің де тарихи-мәдени мұрасына жүгіну қажеттілігін талап етеді, өйткені біздің еліміздің жағдайында табиғи-географиялық, экономикалық, саяси ерекшеліктерімен байланысты жекелеген аудандардың, қалалардың даму деңгейінде әрдайым айтарлықтай айырмашылық болған. Осылайша, қазақстандық білім берудің қазіргі заманғы проблемаларын шешу үшін оның тарихи тәжірибесін жан-жақты зерделеу мен шығармашылықпен пайдаланудың айрықша маңызы бар. Таңдалған тақырыптың өзектілігі зерттеудің тақырыбы орта білімі бар мұғалімдерді, оның ішінде Ресей империясы кезіндегі ұлттық кадрларды даярлау үшін педагогикалық оқу орындарының жүйесін құру мәселесі. Осыған байланысты мәселенің аймақтық аспектісіне ерекше назар аударылған. Семей қаласындағы педагогикалық оқу орындарының жүйесін зерттеу тарихи-білім беру тұрғысынан үлкен қызығушылық тудырады, өйткені өткен ғасырлардағы мұғалімдер семинарлары мен қазіргі білім беру мекемелері — педагогикалық колледждер, олардың ұйымдастырушылық құрылымы, мақсаттары мен міндеттері арасындағы сабақтастық байқалады. Мақалада Семей қаласында мұғалімдер семинариясының ашылуына әсер еткен факторлар анықталған, мұғалімдер семинариясын ашуға дайындық шаралары талданып, оны қаржыландыру көздері туралы айтылған. Авторлар семинарияның материалдық базасының дамуын қарастырған, ондағы білім алушылардың контингентін анықтап, XX ғ. басындағы Дала өлкесіндегі орыс-қазақ мектептері үшін кадрларды дайындауға Семей мұғалімдер семинариясының қосқан үлесін зерттеген. Семей мұғалімдер семинариясындағы оқу үдерісін ұйымдастыру мәселесі, оқу бағдарламаларының және оқыту-тәрбиелеу жұмысының принциптерінің дамуы жан-жақты көрсетілген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Семей, білім беру, педагогикалық оқу орны, педагогикалық білім беру, мұғалімдер семинариясы, оқу процесін ұйымдастыру, кадрлар даярлау.

Kіріспе

Кез келген мемлекеттің, қоғамның даму тарихында халық ағарту ісі мен мұғалімдерді даярлау мәселесі қашанда өзекті саналады. Өзімізге белгілі, XIX ғ. аяғы XX ғ. басындағы бастауыш мектептер санының өсуі педагогикалық кадрларға деген қажеттілікті туындатты. Осындай қалыптасқан жағдайда кәсіби оқу орындарының жаңа түрі — мұғалімдер семинариясына ерекше көңіл бөлінді. Бастауыш сынып мұғалімдерін Омбы мұғалімдер семинариясы, Түркістан мұғалімдер семинариясы, Орск-Орынбор мұғалімдер мектебі, Семей мұғалімдер семинариясы, Ақтөбе мұғалімдер семинариясы, Верный мұғалімдер семинариясы мен Орал мұғалімдер семинариясында, гимназияның жоғары сыныптарында, уездік қалалық училище жанынан ашылған педагогикалық курстарда дайындаған болатын. Осы аталған мұғалімдер семинариясының қатарынан біз үшін Батыс-Сібір оқу округінің құрамына енген Семей мұғалімдер семинариясының құрылу тарихы мен қызметі үлкен қызығушылық танытады.

Себебі, зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайтын басқа да факторлар бар, олардың қатарынан Семей өлкесінің XX ғ. басындағы қазақ даласының әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі айрықша маңызға ие болғандығын, онда қазақ халқының мәдениетін сақтау және білім беру мәселелері де маңызды орын алғандығын, Алаш қайраткерлерінің осы өңірде білім беру жүйесін құруға белсенді қатысқандығын, сондай-ақ Семей ауданы сол кезде Ресейдің отаршылдық әкімшілігі үшін экономикалық жағынан айтарлықтай қызығушылық тудырғанын атап өтуге болады.

Осымен қоса, қазіргі тарихи кезеңде педагогикалық білім беру жүйесін дамыту және сақтау мәселелері де өзекті болуда. Сондықтан, қазіргі уақыттағы алға қойған міндеттерді шешу үшін XX ғ.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: jan.e73@mail.ru

алғашқы он жылында құрылып, дамыған педагогикалық оқу орындарының даму тәжірибесін ескеру және бұл оқу орындарының аймақтардағы дамуына назар аудару қажет.

Зерттеудің мақсаты — XX ғ. басындағы Семей мұғалімдер семинариясының құрылу тарихын және оның халықтық мұғалімдерді даярлау қызметінің негізгі бағыттарын анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін алға XX ғасырдың алғашқы он жылындағы Семей мұғалімдер семинариясындағы білім алушылардың сандық құрамын, оқытылған пәндердің тізімін, семинарияның кітапхана қорын, бөлінген қаржы қорын т.б. анықтау міндеттері қойылды.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің деректік негізін Томск облысы мемлекеттік архивінің 126-шы қорындағы «1903 жылдағы Семей мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы есебі», «1907 жылдағы мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы Батыс-Сібір оқу округі басшысының есебі» және «1911 жылдағы мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы Батыс-Сібір оқу округі басшысының есебі» құрайды. Бұл есептерде Семей мұғалімдер семинариясының құрылуы және алғашқы жылдардағы білім алушылардың саны, оқу бөлімінің жағдайы, семинарияның аясында жүргізілген тәрбиелік іс-шаралар, білім алушылардың экономикалық тұрмысы, семинария кітапханасының жағдайы, семинарияның санитарлық мүмкіндіктері мен жағдайы, қаржыландыру көзі, семинария кабинеттерінің жабдықталу деңгейі, оқытылған пәндер туралы құнды ақпараттар бар.

Семей мұғалімдер семинариясының жылдық есептерімен жұмыс жасау барысында талдау және синтездеу әдістері қолданылды. Бұл әдістер семинарияның құрылу тарихын, оның қызметінің негізгі бағыттарын және жағдайын зерттеуге мүмкіндік берді. Осымен бірге, тақырыпты зерттеу барысында контент-талдау әдісі пайдаланылды. Аталған әдіс мұғалімдер семинариясының жылдық есептерінен әртүрлі фактілер мен тенденциялардың өлшемдерін алуға мүмкіндік жасады. Қарастырылып отырған кезеңдегі Семей мұғалімдер семинариясындағы білім алушылардың саны мен жас ерекшеліктерін, олардың қай облыстардан келгендігін, семинарияның қажеттіліктерін жабдықтауға жұмсалған қаржы көлемін, кітапхана қорын зерттеу барысында салыстырмалы талдау және сандық талдау әдістері қолданылды. Семей мұғалімдер семинариясының қалыптасуы мен дамуына қатысты сандық мәліметтерді жинақтау, өңдеу, талдау және түсіндіру барысында статистикалық әдіс пайдаланылды.

Нәтижелері

1903 жылдың 1-шілдесінде Қазақстанның территориясында алғаш рет Семейдегі мұғалімдер семинариясы құрылған болатын. Ал 1903 ж. 23-қыркүйегінде бұл мұғалімдер семинариясы салтанатты түрде ашылып, екі бағдарлама — дайындық бөлімі және бірінші сынып бойынша (үш және төрт сыныпты мұғалімдер семинариясы) өзінің қызметін атқара бастайды. Семей мұғалімдер семинариясының 1903 жыл үшін берілген есебіне сәйкес семинарияға қабылдау туралы өтінім 1903 жылдың 15-тамызынан басталған [1; 15]. Есепке сәйкес 1903 ж. 10-қыркүйегіне қарай емтиханға 60 адам келген, соның ішінде 13 адам дайындық бөліміне, ал 22 адам бірінші сыныпқа қабылданған. Олардың жалпы санын және жас ерекшеліктері бойынша көрсеткіштерді 1-кестеден көруге болады [2].

1-кесте

1903 ж. семинариядағы білім алушылар саны және жас ерекшеліктері

Жас ерекшелігі	Сыныптар		Барлығы
	Дайындық бөлімі (сыныбы)	Бірінші сынып	
14 жастағылар	1	-	1
15 жастағылар	1	1	2
16 жастағылар	3	3	6
17 жастағылар	8	8	16
18 жастағылар	-	9	9
19 жастағылар	-	1	1
Барлығы	13	22	35

Сонымен 1-кестеден 1903 ж. Семей мұғалімдер семинариясының дайындық бөлімі мен бірінші сыныбы бойынша 17 жастағы білім алушылардың санының және бірінші сыныптағы 18 жастағы білім алушылар санының көп болғанын көре аламыз.

Осымен қатар, 1903 ж. семинарияға білім алушылар әртүрлі облыстар мен губерниялардан келген. Мұның дәлелі ретінде 1903 жылғы семинария есебінің мәліметтерін келтіруге болады (2-кесте).

2-кесте

Білім алушылардың келген облыстары мен губерниялары

Жер атауы	Дайындық бөлімі (сыныбы)	Бірінші сынып
Семей қаласы	1	5
Семей облысы	5	7
Ақмола облысы	1	4
Жетісу облысы	2	1
Томск губерниясы	-	1
Тобольск губерниясы	2	4
Тамбовск губерниясы	1	-
Воронеж губерниясы	1	-
Барлығы	13	22

Кестедегі мәліметтерге сәйкес семинарияда білім алушылардың пайыздық көрсеткіштері келесідей: Семей қаласы — 17,1 %, Семей облысы — 8,5 %, Томск губерниясы — 2,8 %, Тобольск губерниясы — 17,1 %, Тамбовск губерниясы — 2,8%, Воронеж губерниясы — 2,8%. Осылайша, 1903 жылы семинарияда Семей қаласы мен Тобольск губерниясынан келген білім алушылар санының көптігін көруімізге болады.

Сонымен бірге, 1903 ж. семинарияның оқытушылар құрамы 7 адамнан құралған және олардың қатарында директор (А. Белый), заң мұғалімі (А. Балашев), 2 тәрбиеші (И. Скоровский мен И. Преображенский), ән айту пәнінің мұғалімі (Н.В. Чулков), гимнастика мұғалімі (Л.И. Рутилевский) және өнер пәнінің мұғалімі болған.

Семей мұғалімдер семинариясында сабақтар Педагогикалық кеңестің тарапынан өңделген бағдарламаларға сәйкес өткен. Бұл бағдарламалар Халық Ағарту Министрлігінің 1875 ж. 4-шілдеде бекіткен мұғалімдер семинариясы туралы нұсқаулыққа, 1880 ж. 8-наурызда Халық Ағарту Министрлігі бекіткен Виленск оқу округінің мұғалімдер семинариясы жанындағы дайындық сыныптар үшін арналған ережеге және 1895 ж. 22-ақпандағы Мәскеу оқу округінің мұғалімдер семинариясына арналған нұсқаулыққа сәйкес құрастырылған. Семей мұғалімдер семинариясының 1903 жылғы есебіне сәйкес семинарияда «Құдайлар заңы», «Орыс және шіркеулік-славян тілдері», «Математика», «Тарих», «География», «Жаратылыстану», «Сурет салу», «Сызу», «Таза жазу», «Өлең айту» пәндері бойынша сабақ жүргізілгендігін көруімізге болады [2].

1903 жылғы мәліметтерге сәйкес Семей мұғалімдер семинариясы мемлекеттік қазынадан қаржыландырылған және оның көлемі аталған жылы 24000 рублді құраған. Бұл қаржының көп мөлшері семинарияны жабдықтауға жұмсалған. Мұны келесі 3-кестеден көруімізге болады [2]:

3-кесте

1903 ж. семинарияны жабдықтауға жұмсалған қаржы көлемі

№	Жұмсалған қаражат	Соммасы	
		Рубль	Тиын
1	Кітапхана	2740	39
2	Физикалық, геодезикалық және табиғи приборлар кабинеті	2944	25
3	Сурет салу сыныбы	337	05
4	Музыкалық инструменттер	625	-
5	Медициналық инструменттер	139	85
6	Жабдықтар	701	28
	Барлығы	7487	78

Кестеде берілген мәліметтерден қаржының көп бөлігін кітапхананы қамтамасыз ету мен физикалық, геодезиялық және табиғи приборлар кабинетін жабдықтауға бөлінгендігін көруімізге болады.

Семинарияны жабдықтау үшін тапсырыстар беру ісі оқытушы-персоналдар арасында бөліске салынған, мысалы, директор өзіне математика мен геодезия пәндері бойынша кітаптардың тізімін жасауды, физикалық және геодезиялық кабинетті жабдықтау міндетін алса, екі тәлімгерге кітапхана мен жаратылыстану-тарих кабинетін жабдықтау, ал өлең және өнер пәні мұғаліміне барлық мамандықтар бойынша семинария кабинеттерін жабдықтау міндеттері жүктелген.

Осымен қатар, Семей мұғалімдер семинариясы өзінің кітапхана қорына айтарлықтай көп көңіл бөлген. Мұның дәлелін 4-кестеден көруге болады [2].

4-кесте

1903 ж. Семей мұғалімдер семинариясы кітапханасының жағдайы

Оқу орнының тобы	1903 ж. сатып алынған кітаптар саны және оған жұмсалған қаражат көлемі			
	Атауы	Том	Рубль	Тиын
Семей мұғалімдер семинариясы				
Негізгі кітапхана	124	205	266	65
Оқушы кітапханасы	18	231	175	60
Бастауыш училище кітапханасы	-	-	-	-
Барлығы	142	436	442	25

Осы кестедегі мәліметтерге сәйкес Семей мұғалімдер кітапханасы негізгі және оқушыларға арналған кітапханалардан құралған және оның ішінде негізгі кітапханаға көп көңіл бөлінгенін көре аламыз.

1905 жылдан бастап семинарияда қазақ тілі оқытылды. Қазақ тілі курсы 4 жыл оқытылды, аптасына 3 сағаттан. Бірінші жылы қазақ тілі орыс транскрипциясымен оқытылып, шәкірттерді қазақша сөз жаттауға, ауызша сөйлесуге, аударма жасауға үйреткен. Екінші жылы араб алфавиті, қазақ тілінен орыс тіліне және керісінше аударма жасауға үйретті. Үшінші жылы синтаксисті оқытқан. Төртінші жылы синтаксисті қайталау, қазақша кітаптар оқу, ауыл мектептеріне арналған оқулықтарды талқылау, қазақ тілінде еркін сөйлеу және жазу, өз ойын еркін қазақ тілінде жеткізе білу, жазбаша жазғанда араб алфавитімен жазуды меңгерген [3].

1906 жылы Семей мұғалімдер семинариясының мұғалімдер құрамына келсек: семинарияның директоры М.Н. Березников Петроград тарих-филология институтын бітірген, гимназия оқытушысы деген дәрежесі бар, ол педагогика, орыс тілдерін оқытты; Б.Г. Герасимов Томскі діни семинариясының студенті, Құдай сабағынан және орыс тілінен сабақ берді, тәлімгер-кеңесші; С.Н. Степанов Мәскеу мұғалімдер семинариясы курсы аяқтаған, физика, жаратылыстану тарихынан сабақ берді, тәлімгер-кеңесші; Н.М. Харченко Ровенскі реальды училищесінде оқыған, уездік училищенің арифметика және геометрия мұғалімі деген дәрежесі бар, арифметика, геометриядан сабақ берді, тәлімгер; Е.А. Крестинский Қазан діни академиясының курсы аяқтаған, тарих, география, ән сабақтарын жүргізді, графика өнерінің мұғалімі; В.Т. Винокуров Қазан көркем өнер мектебінде оқыған, орта оқу орындарында сурет сабағын беру құқы бар, сызу, сурет, көркем жазу сабақтарын жүргізді; Нұрғали Құлжанов Орынбордағы қазақ мұғалімдер мектебін бітірген, қазақ тілінен сабақ жүргізді; еңбек сабағынан А.П. Брыков Санкт-Петербург земстволық мұғалімдер семинариясының курсы аяқтаған. Гимнастикадан мұғалім А.Б. Молченко болды [4].

1907 жылдағы мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы Батыс-Сібір оқу округі басшысының есебіне сәйкес Семей мұғалімдер семинариясында төрт сынып болған. Ондағы білім алушылардың саны 97 адамды құраған, соның ішінде 1-ші сыныпта — 31 адам, 2-ші сыныпта — 27, 3-сыныпта — 22, 4-сыныпта — 17 адам білім алған [5].

1907 ж. Семей мұғалімдер семинариясын қаржыландыру мәселесіне келер болсақ, бұл жылы семинарияға 25875 р. 50 т. көлемінде қаржы бөлінген, соның ішінде мемлекеттік қазынадан 24375 р. 50 т., земстволық жинақтан 1035 р., басқада қаржы көздерінен 465 р. бөлінген [5].

Атап өту қажет, 1907 ж. Семей мұғалімдер семинариясы қызметінің бірден-бір ерекшелігі — ондағы білім алушылардың бастауыш училищелерде сабақ беру арқылы тәжірибеден өтуімен байланысты. Мысалы, 1907 ж. семинарияның бітіруші түлектері семинария жанындағы екі сыныпты

бастауыш училищесінде 192 сабақ (әр бітіруші түлек орташа алғанда 11 сабақ) жүргізген. Соның ішінде «Құдай заңы» пәні бойынша — 16 сабақ, «Орыс тілі» пәні бойынша — 30 сабақ, «Арифметика» пәні бойынша — 32 сабақ, «Тарих» пәні бойынша — 17 сабақ, «География» — 17 сабақ, «Жаратылыстану» пәні бойынша 16 сағатты бітіруші түлектер жүргізген [5].

1907 жылдағы мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы Батыс-Сібір оқу округі басшысының есебіне сәйкес 1907 ж. Семей мұғалімдер семинариясының негізгі кітапханасында 1996 томдық 1216 атау болған. Ал, семинарияның физикалық кабинетінде 147, жаратылыстану ғылымдарының кабинетінде 25 көрнекі құралдар болған, осымен қоса семинарияда рояль, фисгармония, скрипкалар, балалайкалар, сурет салу құралдары болған [5].

ҚР Орталық Мемлекеттік Архивінің 503-ші қоры (1-тізім, 28-іс) құжаты мәліметтеріне сәйкес 1909 ж. Семей мұғалімдер семинариясының төрт ғимараты қол еңбегі, сурет салу, жаратылыстану, тарих, музыка, мұғалімдер кітапханасы, акт залы, бастауыш училищесіне арналған үш бөлмемен жасақталған. 1909 ж. семинарияның акт залында 400 адамдық үй шіркеуі болған [6].

1911 жылдағы мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы Батыс-Сібір оқу округі басшысының есебінде семинарияның ғимараты туралы «...Здание Семипалатинской учительской семинарии может быть признано вполне отвечающим основным гигиеническим и учебно-воспитательным требованиям, для отделов библиотеки, для физического кабинета, класса рисования и ручного труда назначены особые помещения... При семинарии не имеется помещения для интерната. 5 лет как здания семинарии не ремонтировались: необходим ремонт всех их, кроме основного. Педагогическим советом возбуждено ходатайство об отпуске на ремонт зданий семинарии 2206 рублей. Сумма эта внесена в смету Министерства Народного Просвещения на 1912 год» [7], – деп көрсетілген.

1910 ж. Семей мұғалімдер семинариясында білім алушылардың саны 101 адам білім алған. Соның ішінде 94 адам православие дінін ұстанушы, 1 католик, 6 мұсылман білім алған. Олардың сословиелік құрамы келесідей: 35 мешан, 32 шаруа, 21 қазақ, 13 басқалар болған [8].

1910 ж. қарай Семей мұғалімдер семинариясының кітапхана қоры айтарлықтай ұлғайған. 1911 жылдағы мұғалімдер семинариясының жағдайы туралы Батыс-Сібір оқу округі басшысының есебіне сәйкес семинария кітапханасының қорын келесі 5-кестеден көруге болады.

5-кесте

1910-1911 жж. Семей мұғалімдер семинариясының негізгі кітапхана қоры [7]

Семинария атауы	1911 ж. 1 қаңтарына дейінгі жағдайы		Бір жылдың ішінде сатып алынған				1912 ж. 1 қаңтарына дейінгі жағдайы	
	Атаулар	Томдар	Атаулар	Томдар	Соммасы		Атаулар	Томдар
Семей мұғалімдер семинариясы	539	3623	12	406	рубль	тиын	551	4031
					311	10		

Талқылау

1903-1910 жылдар аралығында Семей мұғалімдер семинариясында білім алушыларды санының өскендігін көруге болады, атап айтқанда, 1903 ж. білім алушылардың саны 35 адамды құраса, 1907 ж. 97 адамды, ал, 2010 ж. 101 адамды құраған.

Ал 1903-1907 жылдар аралығында семинарияны қаржыландыру мәселесі бойынша өзгерістердің орын алғанын анықтадық. Атап айтқанда, егер, 1903 ж. семинарияға тек қана мемлекеттік қазынадан (24000 рубль) бөлінсе, 1907 ж. қаржыландыру көздерінің кеңейгендігін (мемлекеттік қазына, земстволық жинақ, басқа қаржы көздері) және көлемнің ұлғайғандығын (1903 ж. 24000 рубль ≤ 1907 ж. 25875 рубль 50 тиын (соның ішінде мемлекеттік қазынадан 24375 рубль 50 тиын, земстволық жинақтан 1035 рубль, басқа көздерден 1035 рубль) анықтадық.

Сонымен қатар осы жылдар аралығында Семей мұғалімдер семинариясының негізгі кітапхана қорының өскенін айқындадық. Егер, 1903 ж. семинарияның негізгі кітапханасына 124 атау, 205 том кітап болса, 1907 ж. 1216 атау, 1996 том кітаптан құралған, 1910 ж. том саны 4031 жеткен.

Атап өту қажет, отандық және шетелдік тарихнамада Семей мұғалімдер семинариясын жан-жақты қарастырған жекелеген зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Дегенмен, бірқатар авторлар жалпы Қазақстан территориясында құрылған мұғалімдер семинариясын өз зерттеулерінде қарастырған. Осындай авторлардың қатарында М.В. Рыгалованың зерттеу жұмысын атап көрсетуге болады.

Автордың пікірінше мұғалім кадрларын даярлау үшін оқу орындарының ашылуына халық санының, соның ішінде мектепке баратын жастағылардың өсу үдерісі, сонымен қоса білімге деген қажеттілік пен жаңа мектептердің ашылуы ықпал етті. XX ғ. басында мұғалімдер семинариясының ашылуына қарамастан, кадрлық мәселені шешу, соның ішінде дайындық деңгейін өсіру мүмкін болмады [9].

Отандық зерттеушілер Г.Б. Аргингазина, Г.А. Хусаинова, И.С. Кобозева Қазақстанның мұғалімдер семинариясындағы музыкалық-педагогикалық дайындық мәселелерін қарастыра келе, мұғалімдер семинариясы түріндегі педагогикалық оқу орындарының ұлттық интеллигенция кадрларының қалыптасуына үлкен үлес қосқандығын және музыкалық-педагогикалық білім жүйесінің құрылуында маңызды рөл атқарғандығын атап өтеді [10; 107]. Әрине, Семейдегі мұғалімдер семинариясында да музыка пәніне ерекше көңіл бөлінген, сондықтан да қалыптасқан музыкалық білім беру жүйесі орта кәсіби педагогикалық оқу орындарындағы (техникумдар, училищелер) музыкалық даярлықтың негізін қалады, болашақта Қазақстанның музыкалық-педагогикалық білім беру жүйесінің алғышарттарын жасады.

Келесі қазақстандық зерттеуші А. Садыкова өз зерттеуінде Дала және Түркістан өлкесіндегі педагогикалық кадрларды дайындау мәселесін қарастыра келе, мұғалімдер семинариясы мен мектептердің құрылуы мен қалыптасуы орта педагогикалық білімі бар кәсіби педагогикалық кадрларды, соның ішінде бастауыш мектептері үшін ұлттық мұғалімдер кадрларын даярлаудың негізін қалады деп атап көрсетеді [11; 723].

Шетелдік зерттеуші О.В. Перова XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы Батыс-Сібір оқу округіндегі мұғалімдер семинариясы желісінің қалыптасуы мәселелерін қарастыра келе, семинарияларда сабақ беретін білікті мамандардың жетіспегендігін атап өтеді. Ол Батыс-Сібір оқу округіндегі мұғалімдер семинарияларындағы мамандардың келесі көрсеткішін көрсетеді [12; 132].

6-кесте

Батыс-Сібір оқу округіндегі мұғалімдер семинариясындағы мұғалімдер саны

Әкімшілік бірлік	1911 ж. 1 қаңтарына қарай жалпы саны	Ер мұғалімдер			Әйел мұғалімдер		
		Арнайы педагогикалық дайындығы бар	Орта және бастауыш білімі бар	Білімі жоқ	Арнайы педагогикалық дайындығы бар	Орта және бастауыш білімі бар	Білімі жоқ
Томск губерниясы	1042	153	206	3	1	672	7
Тоболь губерниясы	880	126	73	3	84	594	-
Ақмола облысы	403	134	104	-	89	75	1
Семей облысы	140	35	42	-	34	27	2
Барлығы	2465	448 (51%)	425 (48,4%)	6 (0,6%)	208 (13,1%)	1368 (86,3%)	10 (0,6%)

Берілген мәліметтерге сәйкес, Батыс-Сібір оқу округіне кіретін мұғалімдер семинариясының ішінде Семей облысы бойынша мұғалімдердің аздығын көруімізге болады. Бұл көрсеткіштердің өзі семинариядағы білікті кадрлардың жетіспеуін дәлелдеп отыр.

Қорытынды

Осылайша, Батыс-Сібір оқу округінің құрамындағы Семей мұғалімдер семинариясы қазақ ұлтының арасынан мұғалімдер дайындаумен бірге, сол кезеңдегі қазақ ұлт зиялыларының қалыптасуында да өзіндік із қалдырды. Бұл семинарияны Ж. Аймауытов, М. Әуезов, Қ. Сатпаев және тағы да басқа тұлғалар бітіріп шықты. Дегенмен, семинариядағы білім алушылардың ұлттық құрамын қарастыра келе, семинарияда ұлттық басымдықтың болмағандығын көреміз. Себебі семинарияда білім алушы қазақтардың саны өте аз болды және қазақтар үшін кәсіби білім беру жүйесіне қол жетімділік үшін шектеулер қойылды. Мұның барлығы Ресей империясының XIX ғ. аяғы XX ғ. басындағы білім саласындағы отарлау саясатының нәтижесін көрсетті.

Семей мұғалімдер семинариясында кейбір жетістіктерге қарамастан, оның дамуында бірқатар мәселелер де орын алды. Олардың қатарынан, біріншіден, Батыс-Сібір оқу округінің басқа да мұғалімдер семинариясымен салыстырғанда, материалдық-техникалық қамтылуы мен қаржыландыру

бойынша бірдей емес, төмен болғанын; екіншіден, оқу үдерісіне кері ықпал еткен педагогикалық кадрлардың жетіспеуін; үшіншіден, семинарияның көптеген түлектерінің жалақының төмен болуы себебінен ауыл мектептерінде жұмыс жасауға қалауының болмауын атап көрсетуге болады.

Дегенмен, мұндай мәселелердің бар болуына қарамастан, Семей мұғалімдер семинариясының құрылуы мен дамуы қазақ даласындағы бастауыш мектептері үшін кәсіби-педагогикалық кадрларды даярлау жүйесінің негізін қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Войтеховская М.П. Учительские семинарии и учительские институты Западно-Сибирского учебного округа. Сборник документов и материалов / М.П. Войтеховская, С.А. Кочурина, О.В. Перова. — Томск: Издательство Томского государственного педагогического университета, 2011. — 520 с.
- 2 Государственный архив Томской области (далее — ГАТО). — Ф. 126. — Оп. 2. — Д. 1754. — Л. 17–25.
- 3 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 503. — Оп. 1. — Д. 4.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 503. — Оп. 1. — Д. 8.
- 5 ГАТО. — Ф. 126. — Оп. 2. — Д. 2158. — Л. 174, 176–182.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 503. — Оп. 1. — Д. 28. — Л. 2.
- 7 ГАТО. — Ф. 126. — Оп. 2. — Д. 2760. — Л. 240, 241–250.
- 8 Обзор Семипалатинской области за 1910 год. — Семипалатинск: тип. обл. правления, 1912.
- 9 Рыгалова М.В. Подготовка учительских кадров на территории Степного края и Туркестанского генерал-губернаторства в конце XIX — начале XX вв. / М.В. Рыгалова // Культура и время перемен. — 2020. — №2(29). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2\(29\)/553.pdf](https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2(29)/553.pdf)
- 10 Аргингазинова Г.Б. Музыкально-педагогическая подготовка в учительских семинариях Казахстана последней четверти XIX — начала XX века / Г.Б. Аргингазинова, Г.А. Хусаинова, И.С. Кобозева // Kazakhstan: Musical Creativity and Education. — 2021. — №2. — С. 101–110.
- 11 Садыкова А.К. Подготовка педагогических кадров для Степного и Туркестанского края в учебных округах Российской империи / А.К. Садыкова, С.С. Сабира // Bulye Gody. — 2019. — Vol. 52. Issue. 2. — P. 714–725.
- 12 Перова О.В. Формирование учительских семинарии в Западном-Сибирском учебном округе в конце XIX — начале XX века / О.В. Перова // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2009. — №12(90). — С. 130–134.

Ж.С. Ерденбекова, С.К. Кабылтаева, К.Б. Болатова

История Семипалатинской учительской семинарии в первое десятилетие XX века

Одной из важнейших характеристик информационного общества, которое складывается в Казахстане, является возрастающая роль образования и науки. Задача выявления и анализа культурно-исторического аспекта современных процессов диктует необходимость обращения к историко-культурному наследию как Казахстана в целом, так и его регионов, в связи с тем, что в условиях нашей страны всегда существовала значительная разница в уровне развития отдельных районов, городов, связанная с особенностями природно-географического, экономического, политического, социокультурного развития территории. Таким образом, для решения современных проблем казахстанского образования имеет особое значение всестороннее изучение и творческое использование его исторического опыта. Актуальность выбранной темы заключается в том, что предметом исследования выступает проблема создания системы педагогических учебных заведений по подготовке учителей со средним образованием, в том числе национальных кадров в период Российской империи. В связи с этим особое внимание уделяется региональному аспекту вопроса. Изучение системы педагогических учебных заведений в Семипалатинске представляет большой интерес в историко-образовательном плане, поскольку прослеживается преемственность между учительскими семинариями прошедших столетий и современными образовательными учреждениями — педагогическими колледжами, их организационной структурой, целями и задачами. В статье названы факторы, которые повлияли на открытие учительской семинарии в Семипалатинске. В статье проанализированы подготовительные мероприятия по открытию учительской семинарии и выявлены источники ее финансирования. Рассматривается развитие материальной базы учительской семинарии, изучен контингент ее учащихся, определен вклад учительской семинарии в Семипалатинске в подготовку кадров для русско-казахских школ в Степном крае в начале XX в. Раскрываются общие вопросы организации учебного процесса, эволю-

ции учебных программ, принципов учебно-воспитательной работы в Семипалатинской учительской семинарии.

Ключевые слова: история Казахстана, Семипалатинск, образование, педагогическое учебное заведение, педагогическое образование, учительская семинария, организация учебного процесса, подготовка кадров.

Zh.S. Yerdenbekova, S.K. Kabylytayeva, K.B. Bolatova

History of Semipalatinsk Teachers' Seminary in the First Decade of the Twentieth Century

One of the most important characteristics of the information society, which is emerging in Kazakhstan, is the increasing role of education and science. The task of identifying and analyzing the cultural and historical aspect of modern processes dictates the need to address the historical and cultural heritage of both Kazakhstan as a whole and its regions, due to the fact that in the conditions of our country there has always been a significant difference in the level of development of individual districts, cities, associated with the peculiarities of natural and geographical, economic, political, socio-cultural development of the territory. Thus, for the solution of modern problems of Kazakhstani education it is of special importance to comprehensively study and creatively use its historical experience. The relevance of the chosen topic lies in the fact that the subject of the study is the problem of creating a system of pedagogical educational institutions for training teachers with secondary education, including national staff in the period of the Russian Empire. In this regard, special attention is paid to the regional aspect of the issue. The study of the system of pedagogical educational institutions in Semipalatinsk is of great interest in the historical and educational plan, because the continuity between the teacher seminaries of the past centuries and modern educational institutions - teacher training colleges, their organizational structure, goals and objectives can be traced. The article names the factors that influenced the opening of a teachers' seminary in Semipalatinsk, the authors note the role of the trustee of the West Siberian educational district L.I. Lavrentiev in solving this issue. The article analyzes the preparatory activities for the opening of the teachers' seminary and identifies the sources of its funding. The development of the material base of the teachers' seminary is considered, the contingent of its students is studied, the contribution of the teachers' seminary in Semipalatinsk to the training of personnel for Russian-Kazakh schools in the Steppe region in the early twentieth century is determined. The general questions of organization of educational process, evolution of curricula, principles of educational work in Semipalatinsk teachers' seminary are revealed.

Keywords: history of Kazakhstan, Semipalatinsk, education, pedagogical educational institution, teacher's education, teacher's seminary, organization of educational process, personnel training.

References

- 1 Voitekhovskaia, M. P. (2011). *Uchitelskie seminarii i uchitelskie instituty Zapadno-Sibirskogo uchebnogo okruga. Sbornik dokumentov i materialov [Teachers' Seminaries and Teachers' Institutes of the West Siberian Educational District. Collection of Documents and Materials]*. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 2 GATO [State Archives of Tomsk Region]. — F. 126. — Op. 2. — D. 1754. — L. 17–25 [in Russian].
- 3 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 503. — Op. 1. — D. 4 [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 503. — Op. 1. — D. 8 [in Russian].
- 5 GATO [State Archives of Tomsk Region]. — F. 126. — Op. 2. — D. 2158. — L. 174, 176–182 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 503. — Op. 1. — D. 28. — L. 2 [in Russian].
- 7 GATO [State Archives of Tomsk Region]. — F. 126. — Op. 2. — D. 2760. — L. 240, 241–250 [in Russian].
- 8 (1912). *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1910 god [Review of the Semipalatinsk region for 1910]*. Semipalatinsk: Tipografiia oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 9 Rygalova, M.V. (2020). Podgotovka uchitelskikh kadrov na territorii Stepnogo kraia i Turkestanskogo general-gubernatorstva v kontse XIX — nachale XX vv. [Training of teaching staff in the Steppe Region and the Turkestan Governorate-General in the late 19th — early 20th centuries]. *Kultura i vremia peremen — Culture and Time of Change*, 2(29). Retrieved from [https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2\(29\)/553.pdf](https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2(29)/553.pdf) [in Russian].
- 10 Argingazinova, G.B., & Khusainova, G.A., & Kobozeva, I.S. (2021). *Muzykalno-pedagogicheskaya podgotovka v uchitelskikh seminariakh Kazakhstana poslednei chetverti XIX — nachala XX veka [Musical and pedagogical training in teacher seminaries of Kazakhstan in the last quarter of the 19th — early 20th centuries]*. Kazakhstan: Musical Creativity and Education, 2, 101–110 [in Russian].
- 11 Sadykova, A.K., & Sabira, S.S. (2019). Preparation of Pedagogical Staff for Steppe and Turkestan Area in Educational Region of Russian Empire. *Bylye Gody*, 52., 2, 714–725 [in Russian].

12 Perova, O.V. (2009). Formirovanie uchitelskikh seminarii v Zabadno-Sibirskom uchebnom okruge v kontse XIX — nachale XX veka [Formation of teacher seminaries in the Zabaydno-Sibirsk educational district in the late 19th — early 20th centuries]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 12(90), 130–134 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Ерденбекова Жанар — докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0006-0017-570X>

Қабылтаева Самал — PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Болатова Қаламқас — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9224-9596>

Information about the authors

Yerdenbekova Zhanar — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-0017-570X>

Kabyltayeva Samal — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Bolatova Kalamkas — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9224-9596>

R. Ermakhanova *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
(E-mail: yermahanova.raya@mail.ru)

Sherkhan Murtaza: the Narrative of Intellectual Biography

The article is devoted to the study of intellectual biography of one of the people's writer, journalist, public figure and honored worker of culture of the Republic of Kazakhstan, a native of Zhambyl region (village Talapty) Sherkhan Murtaza. In the article the main stages and earlier unknown subjects from Sh. Murtaza's intellectual life were marked, peculiarities and creative originality of Sh. Murtaza's publicism were analyzed, and also influence of these publicistic materials on formation of Kazakhstan's statehood, on national self-consciousness of Kazakh people was analyzed. His main ideas and motives of works and the way they correlate with the national culture of Kazakhstan were analyzed, historical, socio-cultural and ethnic contexts influencing on Sh. Murtaza's creativity were considered. The materials of this article allows us to better understand the contribution of Sherkhan Murtaza to the preservation and dissemination of Kazakh cultural identity. Scientific novelty of the work consists in historical comprehension and interpretation of Sh. Murtaza's rich heritage in the aspect of interdisciplinary methodology of new biographical history. Application of historical-biographical method in the research allowed to use literary and artistic methods of material presentation, to give the plot of intellectual biography emotionality and to form the author's position in estimation of personality of Sh. Murtaza.

Keywords: history of Kazakhstan, Sherkhan Murtaza, intellectual biography, culture of Kazakhstan, publicism, heritage of Sh. Murtaza, personalism, cultural identity.

Introduction

The appeal to the creative path and scientific heritage of a historical figure occupies a special place in the subject field of intellectual history, which is one of the most dynamically developing areas of modern historical science. Researchers are increasingly focusing on issues such as the role of personality in the development of scientific problems, understanding of cultural and intellectual mutual influence between the scientist and the scientific community, social functions, and the role of personality in modern society.

Intellectual history is a branch of historical knowledge that is undergoing rapid development. This field studies the intellectual heritage (ideas, theories, texts) of various cultures and socio-cultural environments through the lens of culture and the socio-cultural environment of the individuals who created it. The subject of intellectual biography has gained significant prominence in contemporary research, particularly among Kazakhstani scholars specializing in intellectual history. This genre is understood as a synthesis of the findings from biographical, textual, and socio-cultural analyses. This interdisciplinary approach facilitates the identification and characterization of the diverse communicative practices exhibited by domestic researchers.

This article is classified as an intellectual biography, a genre that emerged in the 1980s within the interdisciplinary framework of Western historical scholarship. The theoretical developments of the American philosopher and historian Arthur Lovejoy in his book "The Great Chain of Being: The History of One Idea" marked the inception of the study of "the history of universal ideas and thoughts" from different epochs, which subsequently became components of various doctrines and theories [1]. The author has identified several idea-units, or "idea-blocks," that have an impact on the thought of an individual or generation. The main goal of the author is "to create a complete biography of the studied idea" [1; 16]. A. Lovejoy argued that to analyze ideas, basic and traditional methods would be powerless. Therefore, in order to analyze them systematically, it is necessary to apply the methods of an interdisciplinary approach covering all aspects of a person's reflexive life. This will allow us to penetrate into the deep mechanisms of intellectual history [1; 21].

The intersection of the research domains of intellectual history and cultural history, particularly the new cultural history, is highlighted in the works of H.E. Barness and D.R. Kelley. The primary objective of the "new cultural-intellectual history" is the examination of intellectual activity and processes within the domain of humanitarian, social, and natural science knowledge, situated within their socio-cultural context [2].

---

* Corresponding author's e-mail: yermahanova.raya@mail.ru

The definition of intellectual biography was formulated by a major specialist in this field, L.P. Repina. In her opinion, the domain of intellectual biography is predicated on the reconstruction of the “history of one life” in its entirety and intricacy. The personality is regarded as a series of cognitive processes. The reconstruction of intellectual biography entails the examination of the historian’s life world within a comprehensive sociocultural framework, the analysis of his model of historical description, and the assessment of the extent and nature of the historical knowledge he embodies. Intellectual biography is characterized by an inseparable connection between the life and creativity of an individual [3; 313].

In this context, the biography and creativity of the Soviet and Kazakh writer, social and political figure Sherkhan Murtaza, whose personality has not received proper coverage in domestic science, is of particular interest. The intellectual biography of Sherkhan Murtaza is particularly salient in this context, especially with respect to the “anthropological turn” evident in the foreign and Kazakh intellectual traditions, as well as in the domain of historical knowledge. The necessity to examine this subject is also associated with the personalization of history as a discipline, as well as the emergence of specialized fields such as historical anthropology, new local history, and new biography.

Materials and Methods

The empirical materials of the article are Sherkhan Murtaza’s problematic articles on the issues of the mother tongue and land, published during his tenure as a deputy of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan in 1994 and as a deputy of the Majilis of Parliament in 1999. Among them are the problematic articles “Has anyone sold their mother?” [4], “Last thoughts from the election” [5], “Thoughts after the meeting” [6] published in the Egemen Kazakhstan newspaper. In addition, the documentary basis of the article is the materials of the personal archive fund of the Sh. Murtaza Center for Spirituality and History (1st Fund, cases 1–68). In this repository, materials of significant value are preserved in the diary entries of Sh. Murtaza from 1949 to 2012. These materials were published in a four-volume collection entitled “Village, I miss you” Diary. Diary entries of Sherkhan Murtaza” [7], [8].

This work employs the methodologies of intellectual history, an interdisciplinary field of research that has proven to be highly relevant in contemporary academic discourse. In the context of domestic science, the study of intellectual biography is associated with the fields of personal and intellectual history. This association is predicated on shared methodological principles of research, which emerge from the novel trends of anthropologization of scientific knowledge. The research methodology is predicated on the principle of historicism, incorporating a range of scientific methods, including analysis and synthesis, ascent from the particular to the general, and other special historical methods such as historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic, biographical methods, ways of studying historical processes, and the method of historical reconstruction.

The historical and biographical method is used to reveal a person’s personality and intellectual creativity. It allows us to describe, reconstruct, and analyze the circumstances of a scientist’s life and scientific creativity, as well as the results of his work. By studying documents that survived and were published for the first time, we can describe a unique situation in the scholar’s scientific career. At that time, he had to deal with the fact that most people agreed that the history of the country should be written in a unified way. The historical-biographical method has two unusual features. First, it allows the use of literary and artistic methods to present the material. Second, it gives the plot of an intellectual biography emotional depth. This helps the author assess the personality of the famous journalist Sh. Murtaza.

The biography of Sherkhan Murtaza is analyzed using a method that studies cultural and intellectual history. This involves examining his birth details, family background, upbringing, personality, and personal life. We used hermeneutic anthropology, especially hermeneutic biography (a methodological approach that reveals the possibilities of interpreting documents containing semantic connections of the life path of a person in the context of history and culture). We used this to develop the autobiographical chronotope of Sh. Murtaza’s life path and identify the main periods of his life.

Results

Sherkhan Murtaza was born on September 28, 1932 in the village of Mynbulak, Zhualy district, Zhambyl region. His father, Murtaza, was an innocent victim of the false accusation of “Enemy of the People” and was deported to the Far East. Sherkhan Murtaza went to school at the age of eight, having lived with his mother through difficult times. While studying in high school, he took chemistry lessons from Arguniya, the daughter of the prominent “Alash” activist Zhakyp Akbayev, and Kazakh language lessons

from the future academician Mukhamedzhan Karatayev. Sherkhan Murtaza's childhood coincided with the years of the Great Patriotic War. As the writer wrote in his work "Ai and Aisha," he overcame many difficulties with the perseverance of his mother, Aisha, and the vitality of his own flesh. During his school years, especially in the last grade, Sh. Murtaza paid special attention to the main subjects and was among the best students. He wrote about this in his diary *"The year is 1950. Spring. We're very busy at the moment. This year, the last months in our native school. A big test was coming up: the state exams.... I didn't do well in math, physics, chemistry, and geometry. These are the most important subjects! I did okay in history and geography. The only thing I could be proud of was my knowledge of my native literature and language.... I became a very good student, especially in the last few months. The local newspapers let them write about us. Soon, I was nominated for a gold medal. There were six of us candidates... No, they didn't give me a "gold" certificate. I took my "blue" certificate [mentioned in the first part of the book] and went home to Djuali feeling bitter..."* [7; 15].

Having successfully completed school, in the 1950-1951 academic year he went to Moscow, the capital of the Soviet Union, and entered the Polygraphic Institute. It should be noted that, despite the difficulties he encountered during his student years, Sh. Murtaza continued his education at a high level. This is stated in Sh. Murtaza's application to Talgat Bigeldinov, Deputy of the Supreme Soviet of the USSR, dated March 10, 1951 (as a 1st year student) *"Since I graduated from high school in my native language, it was hard for me to study at the beginning of the academic year, especially in an area like the editorial and publishing faculty, which trains editors of Russian fiction and political literature. After working hard and overcoming many challenges, I passed the winter exam and received a scholarship of 220 roubles. I have about 150 roubles for food. I barely make enough money from one scholarship to pay for the next one. I have some news about my clothes. Before I left for Moscow, I received one set of clothes from the boarding school. Right now, and for as long as I can imagine, I don't know how I'll dress, put on my shoes, or go on with my life and continue my studies. But I don't want to stop my studies, and I want to graduate from the institute and become a man who can help my country"* [8; 35].

Despite these difficulties, student Sherkhan Murtaza graduated from the Faculty of Journalism of the M.V. Lomonosov Moscow State University in 1955 with a degree in political and literary editor. Then, in 1955-1956, he worked as an editor at the Kazakh State Publishing House of Literature, and in 1956-1960, as a reporter and translator for the newspaper "Leninshil Zhas" (now "Zhas Alash"). In 1957, as a correspondent for the newspaper "Leninshil Zhas" in the Karaganda and Kostanay regions, he traveled around the regions and became involved in the life of the country. He produced and wrote his journalistic works. In 1960-1963, he was an editor at the newspaper "Socialist Kazakhstan" (now "Egemen Kazakhstan"), in 1970-1972, he was the editor-in-chief of the Children's and Youth Literature editorial office and the "Zhalyn" almanac under the "Zhazushy" publishing house. In 1972-1975, he was the editor-in-chief of the "Zhuldyz" magazine. In 1975-1980, he was the second secretary of the board of the Writers' Union of Kazakhstan. In 1980-1989, he was the editor-in-chief of the "Kazakh Literature" newspaper, and in 1989-1992, he was the editor-in-chief of the "Egemen Kazakhstan" newspaper. In 1992-1994, he was the chairman of the State Committee for State Television and Radio Broadcasting, and since 1990, he was the chairman of the Culture, Literature and Art Department of the Committee for the Development of National Policy, Culture and Language of the Republic of Kazakhstan [1]. As we can see, for almost thirty years, the creative and active path of Sherkhan Murtaza was formed in the Kazakh press, and through it he became well-known among the people. The young specialist, who was able to use the wisdom and insight accumulated in his student years as a correspondent, department head and ordinary journalist in the newspapers "Zhas Alash" (formerly "Leninshyl Zhas") and "Egemen Kazakhstan" (formerly "Socialist Kazakhstan") in 1955-1963, began to stand out through such abilities and contributions.

Sherkhan Murtaza is truly an outstanding figure in Kazakh literature and culture. His creativity and active public activity have made him an important national phenomenon. Researcher A.T. Kembraeva identifies the following main aspects of national culture in the work of Sherkhan Murtaza:

1) Universal creativity: Sherkhan Murtaza manifested himself in various genres of literature, making him a unique figure in Kazakh culture. He wrote not only prose, but also works of art with a rich language that contributed to the diversity of the national literary tradition.

2) Preservation of national linguistic culture: his works are deeply connected to the national traditions and customs of the Kazakh people. He understood how important it is to protect and pass on a nation's culture to future generations, and he showed this in his work.

3) Reflection of the reality of time: Sherkhan Murtaza's works reflect the social and historical events of his time. This makes his work relevant and important for understanding the history and culture of Kazakhstan.

4) Respect for the native language: One of the most important parts of his work was showing respect for the Kazakh language and the effort to keep it pure. He wanted people to protect and respect their native language as an important part of their national identity.

5) Reflection of national culture: Sherkhan Murtaza's works often reflect the Kazakh mentality, especially when it comes to family, traditions, and values [9; 44].

Sherkhan Murtaza's work also reflected the history of Kazakhstan and the challenges it has faced. His life changed a lot, and he tried to show how these changes affected national culture through his works. He wrote novels, stories, and dramas that are considered important accounts of the time and place he lived in until he passed away. The writer was able to convey the spirit of national culture, traditions, and customs in his works. This made his work an important part of national culture.

Discussion

It should be noted that the life and work of Sh. Murtaza have not been widely studied by historians, however, his creative work has been considered by philologists and journalists. Among them, the following authors R. Zhaqsylyqbaeva, A. Aqynbekova, R. Bakenova in their studies clearly show that in his journalism written in the 1990s, he analyzed the contradictions of society, discussing politics, economics, finances, unemployment, privatization, national wealth, Kazakh journalism, etc. He wrote everything in detail. Sherkhan's fiery character and sharp opinions arose from the issues that tormented his heart, and they were discussed at parliamentary meetings and in the press, and excited the reader's heart [10; 39].

Researchers of literary processes in Central Asia note the importance of addressing undeservedly forgotten historical personalities during the period of the countries' independence. In this connection, Sherkhan Murtaza's reference to the activities of Turar Ryskulov, a prominent representative of the Kazakh intelligentsia, who was repressed and shot in 1938, is mentioned. The writer in his work dealt with the problems of revival of national spiritual values, which were pushed to the background during the Soviet period. Even during the time of pressure, Murtaza continued to raise the issues of national culture, consciousness, folk traditions and native language. He wrote his works in Kazakh language.

The works of Sherkhan Murtaza, which have become a national phenomenon today, are the source of Kazakh culture. From his works we can get a lot of information about Kazakh culture and our national characteristics. In fact, the main tool for recognizing the culture of any nation is language. Therefore, the linguistic figure who "based his works on the poetry and genealogy of his native people and the land he was born on, thereby becoming a great figure who raised the pride of his country and became a defender of his people" [11; 4] has a special place in Kazakh linguistics.

Examples of Sh. Murtaza's influence on Kazakh culture and language, as well as his global influence on literature and culture in general, testify to the importance of his work. He became not only a symbol of Kazakh culture, but also an example of how literary art can unite nations, preserve cultural heritage, and serve as a bridge between different cultures.

The study of linguistic manifestations of national culture in the works of Sherkhan Murtaza revealed the importance of literature and language as a means of preserving and transmitting cultural values and traditions. "Similarities characterizing national identity in the linguistic image of the world are one of the valuable features of the national image, reflecting the Kazakh child's knowledge and understanding of the environment" [12; 117].

The following researchers, K.O. Tambaeva, D.L. Raimbekova, and A. Zhankazy, talk about the national character of Sherkhan Murtaza's proverbs. They emphasize the importance of the place that Sh. Murtaza's creativity will take in Kazakh society, the social environment, the intellectual space, and the entire Turkic community on the path to renewal. This is because the topics and problems raised by Sh. Murtaza in his time are becoming relevant today. His sharpness and artistic language are precisely aimed at combating the negative phenomena of society, and his publicistic skill in conveying thoughts are an exemplary school of skill for modern writers [13; 331].

It is important to use the creativity of Sherkhan Murtaza in national education and upbringing. There is also a great need to utilise the creativity of a great personality like Sherkhan Murtaza in national education. Therefore, it cannot be denied that through the study of Sherkhan Murtaza, the world of values much needed by mankind will acquire a new character. In his article "Tauelsizdik bireu," he seeks an answer to the

question whether we are all capable of upholding it and he writes, *"Independence is One. This did not reach people like us Kazakhs until hundreds of years later. The white light of God. Only when all honest people support it will the times improve. The path of independence is hard, but the taste is sweet. We will cross the path of difficulties and reach a peaceful place. It seems that some Power deliberately encounters severe difficulties. Just like the Prophet Ayub was tested. In the end, Ayub endured all the trials and was blessed by God. No matter what we see, may our Blue Flag not fall from our hands. The day you part with the Blue Flag, you will be born again. Independence is the new rising Sun. The corrupt, bribe-takers, traitors who have plundered the wealth of Kazakhstan, who care not for the country or the young state, but for their own tyrants! Do not shade the rising Sun, cover it with clouds, and do not smother it. The dawn of independence has dawned. May it be blessed. May good luck be upon us. Let us not scare that good bird and make it fly away"* [14; 52].

The socio-political views and the nature of labor activity are directly connected and influence the content and thematic orientation of Sherkhan Murtaza's journalism. A perusal of the biography reveals the presence of speeches that do not pertain to labor practice or official duties. These phenomena are dictated by the acuteness and problematic nature of any situation or event, the so-called "pain points" of modern life.

A close examination of the essays authored by the subject reveals a captivating literary phenomenon. These texts mirror the prevailing sentiments of the contemporary era while concurrently serving as a barometer for the creative pursuits of writers and journalists during a pivotal moment in the nation's history: the advent of industrialization. A close examination of Sherkhan's essays reveals a consistent commitment to profound sociological analysis, while simultaneously demonstrating a pragmatic engagement with contemporary events. Each of his appearances in the mass media is associated with a live real case. For instance, the series of essays entitled "Sen attanar alypta" and "Kazakhstan Magnikasynda," which were published in the columns of the newspaper "Leninshil Zhas," once again demonstrate that Sh. Murtaza joined the ranks of journalists who were very active in revealing the topic of production.

We can conventionally designate two periods of the publicist on the theme of production:

1) Essays and publicistic works written from 1957 to 1963. These are essays about Karaganda and Temirtau metallurgical construction.

2) Works written from 1970 to 1980 about the Karatau production site. Publicistic works written about the construction of hydroelectric power station in Bukhtarma, the rich Altai Territory and about agriculture are a separate period of the theme of production.

The third period of Sherkhan Murtaza's creative activity covers the period from 1990 to the present day. At this point it becomes clear that the theme of the writer's journalism is not the heroic man, but on the contrary everyday problems, the ability to convey the most important and sensitive in human life.

Conclusions

In summary, contemporary trends in historical science indicate the emergence of novel interdisciplinary research domains. These include the intellectual biography, which has recently emerged as a prominent trend within the realm of foreign historical science. As a consequence, this article is an attempt to examine the life and fate of Sherkhan Murtaza in the genre of intellectual biography.

A thorough examination of Sherkhan Murtaza's life and oeuvre within the domain of intellectual biography reveals the following salient qualities of his work: The subject's approach to the national idea and national spirit in any genre is the first element to be considered. The relevance of the creative theme and the bitter reality of the time and society in it are the second elements to be considered. The bold criticism in his thoughts and words, the skill and artistry of his writing style, his talent in his editorial work, his bold leadership, which paid great attention to and supported the issue of criticism in the press during the years of stagnation, and the harmony of his creativity and organizational skills are the third, fourth, and fifth elements to be considered, respectively. Sherkhan Murtaza wrote not only prose, but also beautiful poetry. He has a rich creative heritage. In addition to large-scale literary forms, he is also known for his wonderful short prose. He was able to describe life in a smart way, using only the necessary words. He focused on the most important and encouraging thoughts. In just a few pages, he managed to convey the deep feelings of two people separated by fate. He also managed to include several eras, peoples, and countries in the text. Subtly and tenderly, he told about true love, simply and accessibly showing how in the fate of each person, as if in miniature, the history of the state is reflected. The idea of "spirit" in Sh. Murtaza's work shows how important issues of national spirituality, thinking, faith, heart and religion, speech, and language are to Kazakh linguistics.

Through his art, Sherkhan Murtaza invites us to think about our own spiritual journeys and reflections. This shows that art can be like a mirror. In the mirror, we see a reflection of ourselves and the world around us.

References

- 1 Lovejoy A.O. The Great chain of being: a study of the history of an Idea / A.O. Lovejoy. — Cambridge: Harvard University press, 1961. — 376 p.
- 2 Kelley D.R. Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession / D.R. Kelley // The Journal of Modern History. — 1980. — Vol. 52 — No. 4. — P. 574–598.
- 3 Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л.П. Репина. — М.: Кругъ, 2011. — 560 с.
- 4 Мұртаза Ш. Анасын сатқан бар ма екен? / Ш. Мұртаза // Егемен Қазақстан. — 1999. — 27 шілде.
- 5 Мұртаза Ш. Сайлаудан соңғы ойлар / Ш. Мұртаза // Егемен Қазақстан. — 1999. — 19 қараша.
- 6 Мұртаза Ш. Кездесуден кейінгі ойлар / Ш. Мұртаза // Егемен Қазақстан. — 2000. — 28 сәуір.
- 7 Мұртаза Ш. Ауылды, сені сағынам. Шерхан Мұртазаның 1949–1979 жылдар аралығындағы күнделік жазбалары / Ш. Мұртаза. — Алматы «Dargmen Media» баспасы, 2022. — 304 б.
- 8 Мұртаза Ш. Ауылды, сені сағынам. Шерхан Мұртазаның студент шағындағы хаттары және кейінгі жылдары жазылған пьесалары, әңгімелері мен күнделіктері / Ш. Мұртаза. — Алматы «Dargmen Media» баспасы, 2022. — 272 б.
- 9 Кембаева А.Т. Шерхан Мұртаза шығармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік көріністері / А.Т. Кембаева // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2024. — № 1. — 35–51-б.
- 10 Жақсылықбаева Р. Мұртаза публицистикасында ұлттық мүдде мәселелері / Р. Жақсылықбаева, А. Ақынбекова, Р. Бакенова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. — 2022. — № 3. — 36–43-б.
- 11 Мамесейіт Т.І. Ғибраты мол ғұмыр / Т.І. Мамесейіт. — Алматы: Елорда, 2002. — 280 б.
- 12 Жахғ Динжинг. Тіл біліміндегі «тілдік тұлға» теориясының зерттелуі / Динжинг Жахғ, Ж.Б. Саткенова, Ү.Ғ. Анесова // Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — № 3 (171). — 110–117-б.
- 13 Тамбаева Қ.Ө. Шерхан Мұртаза нақыл сөздерінің ұлттық сипаты және берілу ерекшеліктері / Қ.Ө. Тамбаева, Д.Л. Райымбекова, А. Жанқазы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 2. — 323–335-б.
- 14 Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы / Ш. Мұртаза. — Алматы: Қазығұрт, 2005. — Т. 3. — 512 б.

Р. Ермаханова

Шерхан Мұртаза: зияткерлік өмірбаянының кезеңі

Мақала Қазақстан Республикасының Халық жазушысы, журналисі, қоғам қайраткері және Еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, Жамбыл облысының (Талапты ауылы) тумасы Шерхан Мұртазаның зияткерлік өмірбаянын зерттеуге арналған. Ш. Мұртазаның зияткерлік өмірінің негізгі кезеңдері мен бұрын белгісіз кезеңдері, оның публицистикасының ерекшелігі мен шығармашылық өзгешелігі, сондай-ақ осы публицистикалық материалдардың қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуына, қазақ халқының ұлттық санасына әсері талданған. Шығармаларының негізгі идеялары мен мотивтері және олардың Қазақстанның ұлттық мәдениетімен қалай салыстырылатыны талданып, Ш. Мұртазаның шығармашылығына әсер ететін тарихи, әлеуметтік-мәдени және этникалық мәнмәтіндер қарастырылған. Осы мақаланың материалдары бізге Шерхан Мұртазаның қазақтың мәдени бірегейлігін сақтауға және таратуға қосқан үлесін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы Ш. Мұртазаның бай мұрасын жаңа өмірбаяндық тарихтың пәнаралық әдіснамасы аспектісінде тарихи түсінуде және түсіндіруде жатыр. Зерттеуде тарихи-өмірбаяндық әдісті пайдалану материалды баяндаудың әдеби-көркемдік әдістерін қолдануға, зияткерлік өмірбаянының кезеңіне эмоционалдылық беруге және Ш. Мұртазаның жеке басын бағалауда авторлық ұстанымды қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Шерхан Мұртаза, зияткерлік өмірбаяны, Қазақстан мәдениеті, публицистика, Ш. Мұртазаның мұрасы, жеке тұлға, мәдени бірегейлік.

Шерхан Муртаза: сюжет интеллектуальной биографии

Статья посвящена изучению интеллектуальной биографии одного из народного писателя, журналиста, общественного деятеля и заслуженного работника культуры Республики Казахстан, уроженца Жамбылской области (село Талапты) Шерхана Муртазы. В статье отмечены основные этапы и ранее неизвестные сюжеты из интеллектуальной жизни Ш. Муртазы, проанализированы особенности и творческое своеобразие публицистики Ш. Муртазы, а также влияния этих публицистических материалов на становление казахстанской государственности, на национальное самосознание казахского народа. Проанализированы его основные идеи и мотивы произведений и как они соотносятся с национальной культурой Казахстана, рассмотрены исторические, социокультурные и этнические контексты, влияющие на творчество Ш. Муртазы. Материалы данной статьи позволяют нам лучше понять вклад Шерхана Муртазы в сохранение и распространение казахской культурной идентичности. Научная новизна работы заключается в историческом осмыслении и интерпретации богатого наследия Ш. Муртазы в аспекте междисциплинарной методологии новой биографической истории. Применение историко-биографического метода в исследовании позволило использовать литературно-художественные приемы изложения материала, придать эмоциональность сюжету интеллектуальной биографии и сформировать авторскую позицию в оценке личности Ш. Муртазы.

Ключевые слова: история Казахстана, Шерхан Муртаза, интеллектуальная биография, культура Казахстана, публицистика, наследие Ш. Муртазы, персоналистика, культурная идентичность.

References

- 1 Lovejoy, A.O. (1961). *The Great chain of being: a study of the history of an Idea*. Cambridge: Harvard University press.
- 2 Kelley, D.R. (1980). Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession. *The Journal of Modern History*, 52(4), 574–598.
- 3 Repina, L.P. (2011). *Istoricheskaya nauka na rubezhe XX–XXI vv.: sotsialnye teorii i istoriograficheskaya praktika* [Historical science at the turn of the XX–XXI centuries: social theories and historiographic practice]. Moscow: Krugie [in Russian].
- 4 Murtaza, Sh. (1999). Anasyn satqan bar ma eken? [Is there anyone who has sold their mother?]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 5 Murtaza, Sh. (1999). Sailaudan songy oilar [Last thoughts after the election]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 6 Murtaza, Sh. (2000). Kezdesuden keingi oilar [Thoughts after the meeting]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 7 Murtaza, Sh. (2022). *Auyldy, seni sagynam. Sherkhan Murtazany 1949–1979 zhyldar aralygyndagy kundelik zhazbalary* [Village, I miss you. Diary entries of Sherkhan Murtaza from 1949–1979]. Almaty «Darmen Media» baspasy [in Kazakh].
- 8 Murtaza, Sh. (2022). *Auyldy, seni sagynam. Sherkhan Murtazany student shagyndagy khattary zhane keingi zhyldary zhazylgan pesalary, angimeleri men kundelikteri* [Village, I miss you. Letters of Sherkhan Murtaza from his student days and plays, stories and diaries written in later years]. Almaty «Darmen Media» baspasy [in Kazakh].
- 9 Kembraeva, A.T. (2024). Sherkhan Murtaza shygarmalaryndagy ulttyq madeniettin tildik korinisteri [Linguistic manifestations of national culture in the works of Sherkhan Murtaza]. *Euraziia gumanitaryq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*, 1, 35–51 [in Kazakh].
- 10 Zhaqsylyqbaeva, R., Aqynbekova, A., & Bakenova, R. (2022). Sherkhan Murtaza publitsistikasynda ulttyq mudde maselerleri [Issues of national interest in the journalism of Sherkhan Murtaza]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Zhurnalistika seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Journalism Series*, 3, 36–43 [in Kazakh].
- 11 Mameseiit, T.I. (2002). *Gibraty mol gumyr* [A life full of wisdom]. Almaty: Elorda [in Kazakh].
- 12 Zhakhg Dinzhing, Satkenova, Zh.B., & Anesova, U.G. (2018). Til bilimindegi «tildik tulga» teoriiasynyn zerttelui [Study of the theory of “linguistic personality” in linguistics]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University named after Al-Farabi. Philology series*, 3 (171), 110–117 [in Kazakh].
- 13 Tambaeva, Q.O., Raiymbekova, D.L., & Zhanqazy, A. (2023). Sherkhan Murtaza naqyl sozderinin ulttyq sipaty zhane berilu erekshelikteri [National character and transmission features of Sherkhan Murtaza’s proverbs]. *Euraziia gumanitaryq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*, 2, 323–335 [in Kazakh].
- 14 Murtaza Sh. (2005). *Zheti tomdyq shygarmalar zhinagy* [Seven-volume collection of works]. (Vol. 3). Almaty: Qazygurt [in Kazakh].

Information about the author

Ermakhanova Raya — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-9909-6634>

Р.М. Жумашев^{1*}, Э.Р. Усманова¹, Е.А. Дмитриев¹,
А.К. Мейрамбеков¹, Ж.Н. Шайгозова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; emmaderivish2004@mail.ru; yevgenii1992@mail.ru; greatvoron8@gmail.com; zanna73@mail.ru)

2024 жылы Бұланты-Білеуті өзені аралығындағы қазақ-ойрат әскери қақтығысының ландшафтын археологиялық зерттеудің алдын ала нәтижелері туралы

Қазақ-ойрат әскери қақтығысында Бұланты шайқасы ерекше маңызға ие. Бұл зерттеу Ұлытау облысындағы Бұланты-Білеуті өзендері аралығындағы 1727 жылы болған әскери қақтығыс ландшафтын анықтауға бағытталған. 2007-2010 жылдары жүргізілген кешенді зерттеулер кезінде Қалмаққырған өзені аңғары мен Қарасуыр қойнауында бірқатар тарихи нысандар анықталып, алдын ала қазақ-ойрат әскери қақтығыстар кезеңіне жатқызылған болатын. Алайда, 2011 және 2023 жылдары археологиялық қазба жұмыстары бұл болжамды растамады. 2024 жылы ландшафтық-археологиялық әдістер қолданылған іздеу-барлау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу әдістеріне топографиялық өлшеулер, геоморфологиялық талдау, археологиялық барлау және жерлеу кешендерін құжаттау кірді. Қалмақтөбе шоқысын қайта зерттеу нәтижесінде ойраттардың кішігірім жылжымалы қарауылының камал қалдықтары түріндегі қираған құрылыстың болуы расталды. Құрайлы өзенінің жағасында Ұлы және Орта жүз қазақтарының рулық таңбалары бейнеленген сынтастары бар некрополь табылды. Жерлеу кешендерінің морфологиясы мен таңбалардың техникалық орындалуына жасалған талдау бұл ескерткіш XVIII ғасырдағы бауырластық әскери жерлеу болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында жергілікті халықтың ауызша аңыздары мен тарихи деректер арасындағы байланыс анықталды. Қалмақтөбе шоқысының стратегиялық орналасуы оның ойраттар үшін әскери-бақылау пункті ретіндегі маңызын растайды. Некропольдердегі жерлеу ғұрпының ерекшеліктері әртүрлі этникалық топтардың мәдени-діни дәстүрлерін көрсетеді. Әр түрлі дәуірдегі археологиялық материалдардың стратиграфиялық орналасуының ерекшеліктері аймақтың ұзақ мерзімді мәдени тарихын сипаттайды. Табылған археологиялық материалдар Бұланты шайқасының тарихи оқиғасын фольклорлық аңыздар саласынан археологиялық расталған фактілер саласына ауыстыруға мүмкіндік береді және осы аймақта одан әрі жүйелі археологиялық зерттеулер жүргізудің қажеттілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, Ұлытау, Бұланты-Білеуті, ойраттар, әскери қақтығыс, ландшафт, таңбалар, Бұланты шайқасы.

Kipicne

XVII–XVIII ғасырдың ортасында болған қазақ-ойрат қарсыластығына байланысты ескерткіштерді зерттеу қарсылас тараптардың әскери қақтығыс ландшафттарының аймақтарын анықтайды. Шу-Іле аймағының орталық бөлігінің топографиясын, геоморфологиясын, археологиясын, әскери-тарихи топонимикасын, картографиясын және этнографиясын кешенді зерттеу 1723-1730 жылдардағы қазақ-ойрат соғысының шарықтау шегі болған Аңырақай шайқасының аумағын анықтады [1; 52]. Алайда, материалдық қалдықтар мәнмәтінінің болмауына байланысты шайқас алаңдарын жергілікті жерде сәйкестендіру мен локализациялаудың күрделілігін атап өту керек.

Қазақ-ойрат қарсыластығының негізгі оқиғаларының бірі 1727 жылы Бұланты-Білеуті өзендерінің аралығында, Бетпақдаланың солтүстік-батыс бөлігінде (Ұлытау облысы, Қазақстан) өткен Бұланты шайқасы болды. А.А. Диваев жазып алған халық аңызына сәйкес, бұл аймақта қазақ жасақтары ойраттардың әскери отрядтарына бірінші ірі соққы берді: «Ақыры қалмақтар Бұлантыға қашты, толық талқандауға ұшырап, ең жарқын шайқас қырғыздармен (қазақтармен — авторлардың ескертуі) Қара-Сиыр аймағында жасалды. Бұл жер осы күнге дейін Қалмақ-Қырылған (қазіргі Қалмаққырған) [2; 86], яғни қалмақтардың қырылуы деп аталады» [3].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Бұланты шайқасының әскери ландшафты заманауи жаратылыстану әдістермен осы күнге дейін зерттеліп анықталмағандықтан туындап отыр.

Шағын жазба деректерді және жергілікті өлкетанушылардың мәліметтерін негізге алып Бұланты-Білеуті өзен аралығында 1727 жылы болған Бұланты шайқасының әскери ландшафтын анықтау. Зерттеудің міндеті — Бұланты шайқасының әскери ландшафтын айқындау Отан тарихында болған өте маңызды оқиғаны ғылыми негізінде растап, қазақ жасағы құрамында болған жауынгерлердің соңғы ерліктерін жасаған орындарын археологиялық алдын ала іздеу-барлау ізденістерін жүргізу болды.

Материалдар және әдістер

2007-2010 жылдары Ұлытау тауларының оңтүстік-батыс сілемдерінде Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі Қазақ ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлер тобы (директор И.В. Ерофеева, мамандар Б.Ж. Аубекеров, С.В. Перевозов, Э.Р. Усманова, А.С. Суслов, Е.Ж. Оразбек, Р. Сала, Ж.М. Деом) жүргізген ландшафтық-географиялық, геоморфологиялық, археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеулердің нысаны болды [4; 70]. Қалмаққырған (бұрынғы Білеуті) өзені аңғарында және Қарасуыр қойнауында орналасқан ескерткіштер тобы ашылды (бұл Қара-Сиыр локациясы Бұланты шайқасының ықтимал орындарының бірі ретінде болжанған). Зерттеу барысында жергілікті жердің геоморфологиялық сипаттамасы жасалып, Бұланты шайқасы туралы топонимдер мен аңыздар бойынша ақпараттық-этнографиялық ресурс жиналып, Қалмақтөбе және Қарасуыр төбелеріндегі некропольдер табылды [5].

2011 ж. «Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институты» экспедициясы «Ұлытау» Ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайымен бірлесіп, XVIII ғасырдағы қазақ даласындағы әлеуметтік-саяси оқиғаларды зерттеуге бағытталған Қарасуыр қорымын қазу жұмыстарын жүргізді. Алайда, зерттелген жерлеулерде моңғол жерлеу рәсіміне тән ғұрыптар мен жерлеу мүкәммалының белгілері болды. Радиокөміртекті анықтау нәтижелері бойынша олар Алтын Орда кезеңіне (XIII ғасырдың соңы — XIV ғасырдың басы) жатады [6]. Осылайша, Қарасуыр қойнауындағы Бұланты шайқасының орнын локализациялау мәселесі бүгінгі күнге дейін ашық күйінде қалып отыр.

2024 ж. академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті мен Сарыарқа археологиялық институтының экспедициясы (Э.Р. Усманова, Р.М. Жумашев, Е.А. Дмитриев) қазақстандық өлкетанушылардың (Т.А. Тілеубергенов, К.Д. Тұрсынов, Е.С. Сарыбаев) қатысуымен Қалмаққырған және Құрайлы өзендері ауданында іздеу-барлау жұмыстарын жүргізді, олардың мақсаты кеш орта ғасырлардың жаңа ескерткіштерін, қазақ-ойрат әскери қақтығыстары кезеңімен байланысты ескерткіштерді анықтау болды.

2007-2010 жылдары Ұлытау тауларының оңтүстік-батыс сілемдері Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі Қазақ ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлер тобы жүргізген зерттеулердің нысаны болды. Бұл зерттеуде ландшафтық-географиялық, геоморфологиялық, археологиялық және тарихи-этнографиялық әдістері қолданылды.

2024 жылғы зерттеулер барысында келесі ғылыми әдістер пайдаланылды:

1. Ландшафтық-археологиялық барлау: Қалмаққырған және Құрайлы өзендері аңғарларында жүйелі түрде жаяу барлау жүргізілді, жер бедерінің ерекшеліктері, өсімдік жамылғысы және топырақ жағдайлары зерттелді.

2. Топографиялық өлшеулер: GPS-координаттарды анықтау және археологиялық объектілердің картаға түсірілуі жүзеге асырылды.

3. Фотограмметриялық құжаттау: барлық анықталған объектілердің жоспарлары мен фотосуреттері жасалды.

4. Құрылымдық талдау: некропольдердің жерлеу құрылыстарының морфологиялық сипаттамалары зерттелді.

5. Семиотикалық талдау: сынтастардағы таңбалық белгілерге талдау жасалды, олардың рулық тиістілігі анықталды.

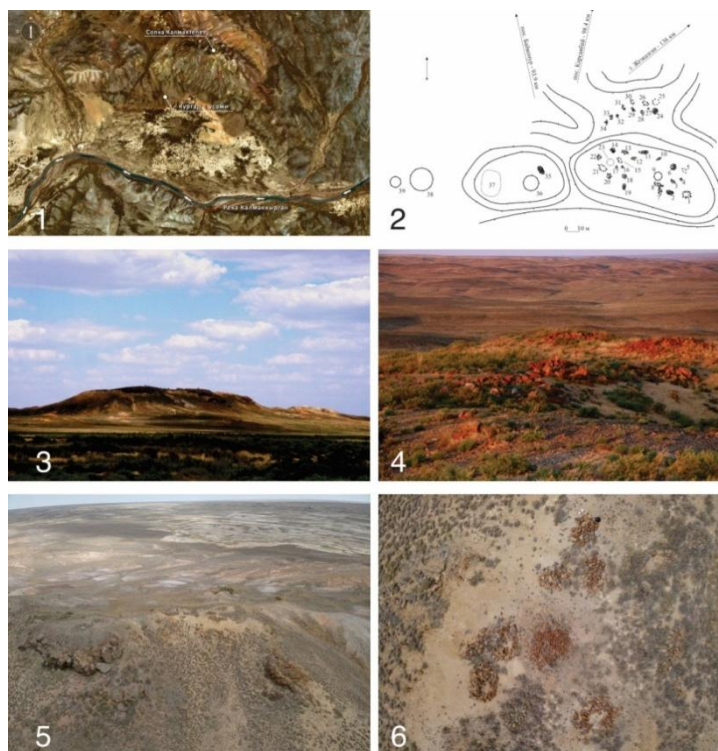
6. Тарихи-салыстырмалы талдау: табылған археологиялық материалдар жазба деректермен және тарихи аңыздармен салыстырылды.

Жинақталған материалдар статистикалық өңдеуден өтіп, географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) көмегімен талдауға түсті. Әскери ландшафты қайта құруда тарихи ақпаратты археологиялық деректермен біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды.

Нәтижелері

Қалмақтөбе шоқысындағы некрополь. Зерттеудің басты нүктесі Б.Ж. Аубекеров пен И.В. Ерофееваның пікірінше, ойраттар жергілікті жерді бақылау үшін стационарлық пункт орналастырған Қалмақтөбе шоқысы болды [4; 73]. Биік шоқылардың тізбегі (Қалмақтөбемен бірге) шоқпар тәрізді күмбез тәрізді формадағы таулы монолит түріндегі оптикалық иллюзия жасайтыны қызық (1-сурет). Шоқы бұрын Қалмақ-Шыңғара деп аталған, оны XIX ғасырдағы алғашқы ресейлік топографтар тіркеген болуы мүмкін. Шыңғара атауының түсіндірмесі бойынша екі нұсқа ұсынуға болады. Чон — (қалм. қасқыр) — қасқыр тауы. Очир (қалм. шоқпар) — шоқпар-тау, бұл шоқының пішінін дәл береді (профессор Т.Г. Басангованың кеңесі, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті). Кез келген жағдайда, қалмақ (ойрат) шығу тегіне ие топонимнің алғашқы болуы қызығушылық тудырады және осы мақаланың шеңберінен тыс арнайы лингвистикалық зерттеуді қажет етеді.

Қалмақтөбе ауданының геоморфологиялық құрылымында рельефтің келесі түрлері бөлінеді: эрозиялық-тектоникалық жота-қыратты ұсақ шоқылар мен эрозиялық өзен маңы ұсақ шоқылары; Қалмаққырған өзені аңғарының арнасы, жайылымы және бірінші жоғары жайылма террасасы [7]. Биіктігі 35 м-ге дейін абсолютті белгілері бар эрозиялық-тектоникалық жота-қыратты ұсақ шоқылар ауданның көп бөлігінде таралған және оның солтүстік бөлігін түгелдей дерлік алып жатыр, өзен аңғарының ең кең учаскесін қоршап жатыр. Ол Қалмақтөбе шоқысымен және одан солтүстікте орналасқан бірнеше төменірек шоқылармен ұсынылған [4; 73-74]. Қалмаққырған өзенінің аңғарының өзінде сақталған тоғандары бар арна, тар жайылым және биіктігі 5 м-ге дейінгі, құмдауыт-сазды материалдан тұратын бірінші жоғары жайылма террасасы бөлінеді. Қалмақтөбе шоқысы орналасқан жердегі терраса ені айтарлықтай үлкен және шамамен 200 м-ге жетеді. Өзен арнасы мұнда қалың қамыспен қалың өсіп, балыққа бай үлкен терең тоғандарды құрайды [4; 75].

1-сурет. Қалмақтөбе шоқысының археологиялық зерттеулері

Қалмақтөбе шоқысының асимметриялық беткейлері бар: оның оңтүстік беткейі өте тік, ал солтүстік және шығыс беткейлері — көбірек еңіс (1-сурет: 1.5). Қалмақтөбе шоқысының теңіз деңгейінен биіктігі: GTOPO30 — 254 м, SRTM3 — 278 м. Соңғы екі беткейдің әртүрлі биіктіктерінде қызғылт түсті мүкпен жабылған, қою сұр-жасыл түсті тастардан жасалған кіші үйінділер түрінде кеш орта ғасырлар — жаңа заманның басы кезіндегі қорым орналасқан (1-сурет: 1.4).

Ескерткіш Жезқазған қаласынан ОБ-қа қарай 136 км, Қарсақпай кентінен ОБЗ-қа қарай 98,4 км жерде орналасқан (1-сурет: 1.1). Шоқының төбесінде, ендік бағытта, 39 құрылыс тіркелген жерлеу алаңы болды. Картаны жасаған өлкетанушы-картограф — Лопатин Владимир Анатольевич (1-сурет: 1.2). Жерлеу құрылыстарының негізгі бөлігі шығыс бөлікте шоғырланған. Сыртқы сипаттамалары бойынша жерлеу құрылыстары әртүрлі және диаметрі 12-15 м-ге дейінгі тас үйінділері бар ірі обалармен, сондай-ақ өлшемдері 3-4х5 м — 6х8 м тас қалаулармен ұсынылған (1-сурет: 1.4). Төрт жерлеу кешенінде тік орнатылған құлпытастар бар, негізінен қою жасыл, дерлік қара түсті базальттан жасалған. Олардың біреуінің биіктігі 1 м-ге дейін антропоморфты пішіні бар.

Некропольді визуалды тексеру бірнеше алдын ала қорытынды жасауға мүмкіндік береді (1-сурет: 1.6). Біріншіден, оның батыс бөлігінде орналасқан төрт оба өзінің морфологиялық сипаттамалары бойынша (тұтас сауыт түріндегі тас үйіндісі), ерте темір дәуіріне жататын болуы мүмкін.

Екіншіден, некрополь алаңының ортасында жоспарда төртбұрышты пішінді, өлшемі 6х8 м, биіктігі 0,2-0,3 м-ге дейінгі шикі кірпіш құрылыс түріндегі құрылыс бар, оның бүйірлерінде бірнеше тас белгіленген. Бұл, ықтимал, Б.Ж. Аубекеров пен И.В. Ерофеева тіркеген қамал типіндегі жылжымалы қарауыл қирандылары [4; 73].

Некропольдің шығыс бөлігі, негізінен, біртекті құрылыстармен сипатталады: сопақ немесе дөңгелек пішінді тастардан қалаулар, орташа өлшемі шамамен 3х2 м. Бірнеше жағдайда тік орнатылған плиталар атап өтілді.

Алдын ала, некрополь құрылыстарын кеш ортағасырлық деп атрибуттауға болады. Бірақ олар қазақ руларының жерлеуіне жатқызу екіталай, себебі бұл жерде (Бұланты-Білеуті өзендерінің аралығында) қазақ жерлеулерін белгілейтін стелалардағы рулық таңбалар анықталмады. «Қазақтық емес» шығу тегінің жерлеулерінің тағы бір дәлелі жерлеу құрылысының солтүстік-шығыс, оңтүстік-шығыс жақтарынан еске алу құлпытастарының орналасуы болуы мүмкін. Мысалы, қазақ құлпытастары, әдетте, кейбір ауытқулармен жерлеудің батыс жағынан, бас жағына орнатылды [8; 22].

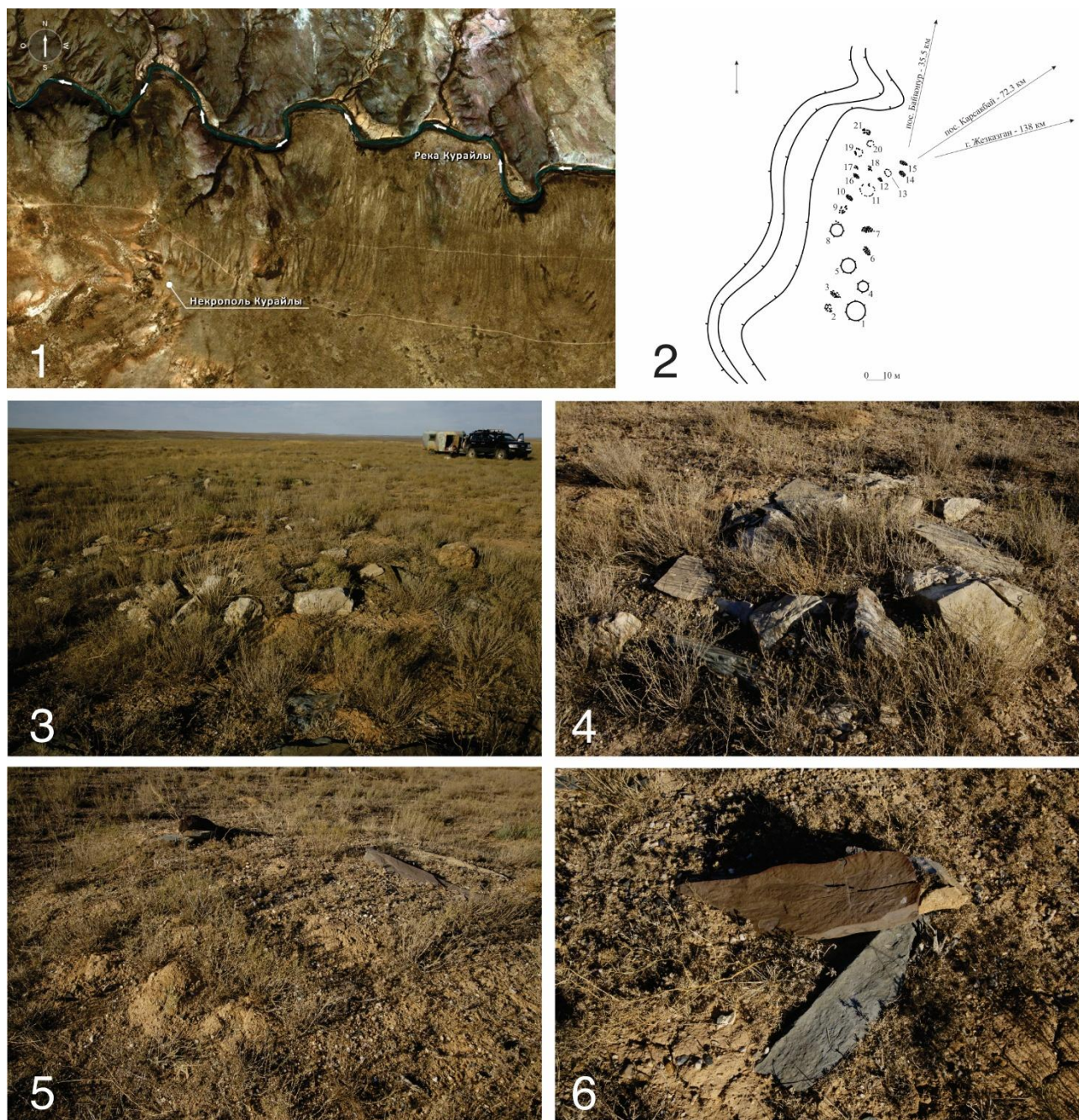
XVIII ғасырдың екінші жартысындағы этнографиялық деректер қалмақтардың жерлеу рәсімі туралы хабарлайды, олар «<...> өз мәйіттерін ашық ауада шіруге қалдырады немесе оларды суға батырады, немесе жерге көмеді, немесе өртейді. <...> Кейбір мәйіттердің үстіне тастардың үйіндісін жасайды» [9; 407-408].

Бұл жерлеулердің мәдени-хронологиялық тиістілігін тек археологиялық қазбалар негізінде ғана сенімді түрде анықтауға болады. Олар ойраттардың жерлеуіне жатуы мүмкін. Шоқының етегінде тіркелген тас блоктардың бірінде ойрат жазуымен жасалған лаконикалық жазу ойылған деп айтылады [4; 73-74]. Бұл артефакт бізге табылған жоқ. Жерлеу құрылыстары ертерек кезеңмен де белгіленуі мүмкін. Осындай құлпытастар сыртқы түрі бойынша Қарасуыр қойнауында зерттелген моңғол кешендерімен салыстыруға болады [6].

Құрайлы өзеніндегі некрополь. Құрайлы өзенінің сол жағалауында, Жезқазған қаласынан БОБ-қа қарай 138 км, Қарсақпай кентінен ОБ-қа қарай 72,3 км, Байқоңыр кентінен ОШШ-қа қарай 35,5 км жерде орналасқан (2-сурет: 2.1). Некрополь визуалды түрде 21 жерлеу құрылысы анықталған салыстырмалы түрде тегіс, биік алаңды алып жатыр. Картаны жасаған өлкетанушы-картограф — Лопатин Владимир Анатольевич (2-сурет: 2.2). Алаңның теңіз деңгейінен биіктігі: GTOPO30 — 312 м, SRTM3 — 318 м. Типологиялық тұрғыдан олар екі топқа бөлінеді: өлшемі 5 м-ге дейінгі тастардан геометриялық пішінді қалаулар; шикі кірпіш блоктармен немесе ашық қоңыр түсті құмды саз кесектерімен шеттерінен қапталған тастардан үйінділер (2-сурет: 2.3-5).

Өкінішке орай, уақыт шектеулігі бұл некропольді егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік бермеді. Өлкетанушы К.Д. Тұрсыновтың (Жезқазған қаласының тұрғыны) ауызша хабарлауы бойынша қорым өрттен кейін табылған, сол кезде бірнеше таңбалар бейнеленген сынтастар [10; 564] ашылған. Дәл осы ғұрыптық нысан бұл қорымды қазақ руларының өкілдерінің жерлеуімен сәйкестендіруге мүмкіндік берді.

2-сурет. Құрайлы өзеніндегі некрополь

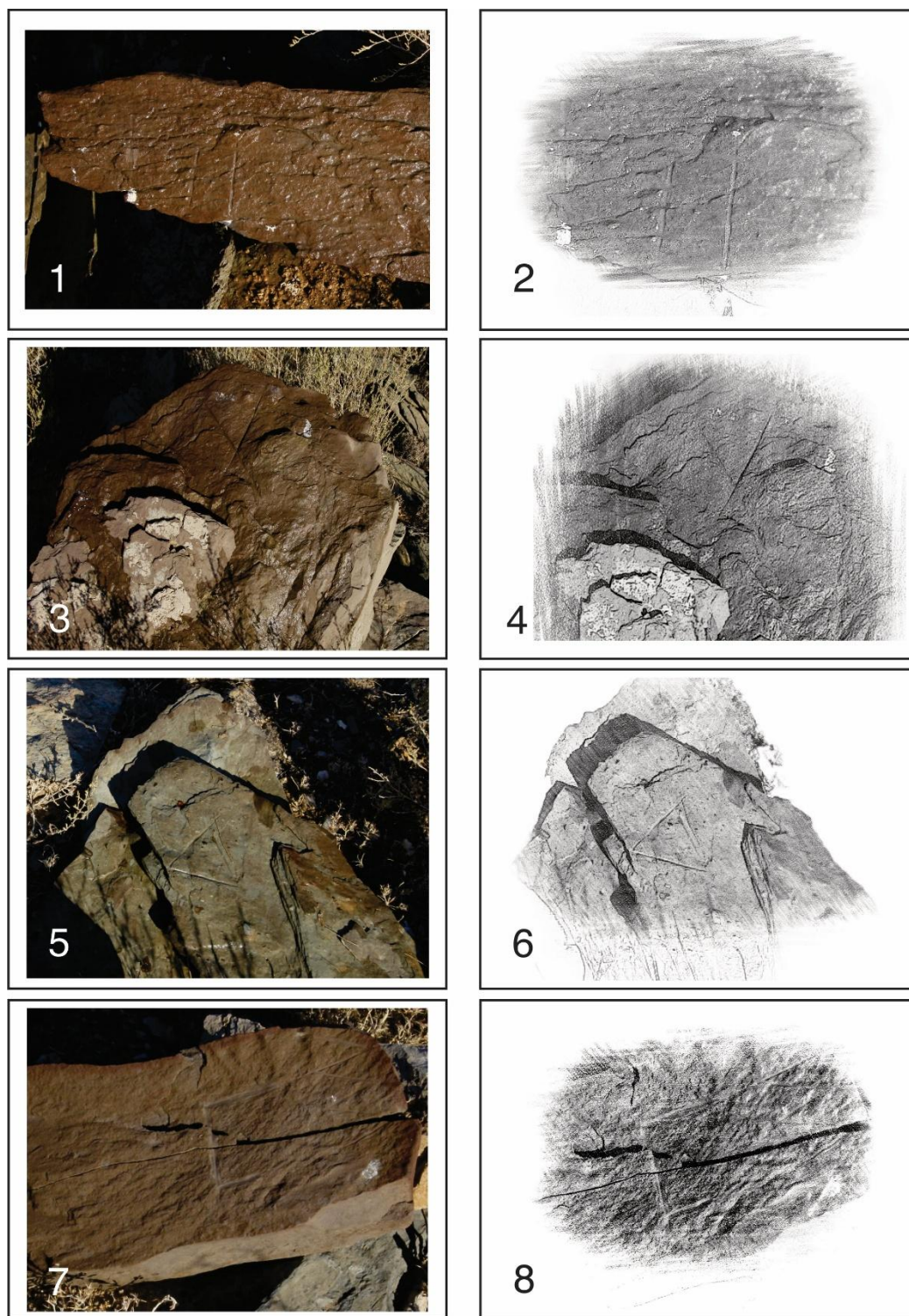
Сыртқы түрі бойынша сынтастар біртектес және жергілікті базальттан жасалған, ұзындығы 1 м-ге дейінгі созылған геометриялық пішінге ие, олардың жоғарғы бөлігінде таңбалар сызылған. Алдын ала танылған таңбалары бар алты стела тіркелген: • үшбұрыш (3-сурет: 3.5, 6); • төмен бір сызықпен кесілген бұрыш (3-сурет: 3.3, 4); • бір жағынан қосымша сызықпен қиылысқан екі параллель сызық (3-сурет: 3.1, 2).

Археолог А.Е. Рогожинскийдің ауызша хабарлауы бойынша, бір жағынан үшінші сызықпен қиылысқан екі параллель сызықты Орта жүз уақ руының таңбасымен байланыстыруға болады (3-сурет: 3.1, 2). Үшбұрыш, мүмкін, Ұлы жүздің ошақты немесе шапырашты қазақ тайпаларына жатады (3-сурет: 3.5, 6). Төмен бір сызық созылған бұрышты найман-бағаналы тайпасының бір руының таңбасымен салыстыруға болады (3-сурет: 3.3, 4). Үстінде үштісті зигзаг сызылған жақша түріндегі бір белгі әзірше рулық таңба ретінде анықталмайды (3-сурет: 3.5, 6).

Бағаналы және уақ рулары XVIII ғасырда осы аймақта тұрған. Ошақты руының негізгі бөлігі Сырдарияда тұрғанына қатысты мәселе ашық күйінде қалып отыр. Алайда, кез келген қазақ

тайпалары мен руларының батырлары әскери қауіп жағдайында даланың әр түрлі аудандарында болуы мүмкін.

3-сурет. Құрайлы өзеніндегі некропольдің сынтастарындағы таңбалар

Белгілердің техникалық орындалуына қатысты А.Е. Рогожинский тастарға белгілерді түсіру техникасының біртектілігін атап өтеді: барлық белгілер дерлік пышақ сияқты өткір металл құралмен жылдам кесілген. Таңбалардың белгілерін бір немесе екі адам жасаған болуы мүмкін. Ұзақ уақыт және әртүрлі тайпалық қорымдарға тасқа ою әдістерінің әртүрлілігі және тастың өзін мұқият өңдеу тән, бұл осы некропольде байқалмайды. Еске алу тастары өңдеусіз пайдаланылғаны анық.

Кейбір құрылыстарда ұзартылған тастар орнатылған, ал басқаларында жерлеу тастары дөңгелек пішінге ие. Тастар белгілер салу мүмкіндігін ескере отырып таңдалған: салыстырмалы түрде үлкен өлшемді және жазық бетті. Ең ықтималы, өзеннің жағалау каньонының жартасты қатпарлы шығыңқы жерінен әкелінген, бұл жерлеу кешенін далалық жағдайларда салу гипотезасын растайды.

Осылайша, некрополь бір алаңда әртүрлі қазақ рулары мен жүздерінің өкілдері жерленген сирек кездесетін жағдайды білдіреді. Мүмкін, жерлеу алаңының қалыптасуы соғыстан кейінгі бауырластық әскери жерлеумен түсіндіріледі, ол шайқастан кейін «басына тас қою» деп аталатын көне қазақ дәстүрін сақтауға кедергі болмаған, яғни жерлеуге тас қою.

Талқылау

Қазіргі уақытта Бұланты-Білеуті өзендерінің аралығындағы әскери қақтығыс ландшафты негізінен жергілікті жерде шашыраңқы орналасқан жерлеу-еске алу кешендерімен ұсынылған, бұл XVIII ғасырдағы ойраттар мен қазақтар арасындағы әлеуметтік-әскери қатынастардың ауқымын көрсетеді. Бұл тарихи оқиғаны нақты қайта құруға мүмкіндік беретін аймақты тарихи-археологиялық зерттеудің қажеттілігі айқын.

Жүргізілген барлау жұмыстары екі жаңа ескерткішті анықтауға мүмкіндік берді: Қалмақтөбе шоқысындағы некрополь және Құрайлы өзеніндегі некрополь, олар жерлеу ғұрпының мәдени ерекшеліктері және ықтимал, этникалық тиістілігі бойынша ерекшеленеді. Бұл нысандар қазақ-ойрат қарсыластығының аумақтық ауқымы мен аймақтағы әскери әрекеттердің материалдық дәлелдері туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Қалмақтөбе шоқысындағы некрополь, ықтимал, ойрат халқының болуымен байланысты, бұл туралы оның орналасуының топографиялық ерекшеліктері және жерлеу құрылыстарының түрлері куәландырады. Табылған қамал-күзет бекетінің қалдықтары осы биіктіктің ойраттардың аумақты әскери бақылау жүйесіндегі стратегиялық маңызын растайды.

Құрайлы өзеніндегі некрополь ерекше ғылыми қызығушылық тудырады, өйткені ол әртүрлі қазақ рулары мен жүздері өкілдерінің бірлескен жерленуінің сирек кездесетін жағдайы болып табылады. Сынтастардағы әртүрлі танбалардың болуы соғыстан кейінгі бауырластық әскери жерлеу туралы куәландыруы мүмкін, бұл ойрат шапқыншылығына қарсы күрес кезеңінде қазақ руларының бірігуі туралы тарихи мәліметтерге сәйкес келеді.

Алынған нәтижелер тарихи аңыздарға сәйкес қазақ-ойрат қарсыластығындағы бетбұрыс нүктесі болған Бұланты шайқасы туралы қолда бар баяндау көздерін толықтырады және нақтылайды. Материалдық дәлелдер әскери қақтығыстың сипаты мен қарсылас тараптардың мәдени-ғұрыптық тәжірибесінің ерекшеліктерін егжей-тегжейлі қайта құруға мүмкіндік береді.

Анықталған нысандардың ғылыми құндылығы олардың тарихи оқиғаны фольклорлық аңыздар саласынан археологиялық расталған фактілер саласына ауыстыруға мүмкіндік беретіндігінде. Бұл ескерткіштерді археологиялық қазба жұмыстары, радиокөміртекті анықтау және пәнаралық талдау әдістерімен одан әрі зерттеу XVIII ғасырдағы Қазақстанның әскери-саяси тарихы туралы білімімізді айтарлықтай байытуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған деректерді мұражай экспозицияларын құруда, туристік маршруттарды әзірлеуде және ескерткіштерді тарихи-мәдени мұра нысандарының тізіліміне енгізуде пайдалану мүмкіндігінде жатыр. Бұланты-Білеуті өзендерінің аралығындағы әскери ландшафтың археологиялық картасын қалыптастыру қазақ тарихының негізгі оқиғаларының материалдық дәлелдерін сақтауға және насихаттауға ықпал етеді.

Қалмақтөбе шоқысындағы зираттық кешенді қайта зерттеу барысында нысандардың егжей-тегжейлі сипаттамасы жасалып, шикі кірпіштен салынған қираған құрылыстың, мүмкін күзет бекеті-қамалдың бар екені расталды. Бұл ойрат шағын жылжымалы қарауылының қалдықтары болуы мүмкін [11; 22–24]. Олар әдетте ойрат ақсүйектерінің көшпелі ордаларына қауіп төнген сәтте тұрақты үлкен қарауылдардан бірнеше ондаған шақырым алға қойылып, қоршаған аумақты шолу үшін әр түрлі бағытта «бақылаушылар» деп аталатын шағын топтарды жіберетін болған [12; 68].

Оның қырат басындағы стратегиялық орналасуы Белеуітті өзені алқабына жақын жолдарды тиімді бақылауға мүмкіндік берді. Қалмақтөбе шоқысымен жергілікті халықта осы уақытқа дейін сақталған қазақ батырларының ойраттармен күресі туралы түрлі тарихи аңыздар мен әпсаналар байланысты.

XVIII ғасырдың бірінші жартысында ойрат көшпелілерінің солтүстік шекараларын қазақтардың әскери жасақтарының Жоңғар хандығының ішкі аудандарына жаппай енуінен Бетпақдала аумағында

орналасқан жоңғарлардың төрт ірі қарауыл бекеті қорғады. Осы қарауылдардың ішіндегі ең алдыңғысы Қарағайлы (Дүсен) өзеншесінің Қалмаққырған (Білеуті) өзенімен қосылған жеріндегі аласа тау жанында орналасқан тұрақты бекет болды, ол Қалмақ-Шыңғара деп аталды, ал өткен ғасырдың соңынан бастап Қалмақтөбе деп қайта аталды.

Қалмақтөбе қыратының басындағы зираттық кешенді алдын ала ойрат жерлеулеріне жатқызуға болады. Жерлеу алаңының топографиясының өзі «Жаңғыр» эпосында Ақ тау — Мангхан Цаган ретінде аталатын Әлемдік таудың сакралды идеясын үлгілейді [13]. Тау культінің пайда болуын қалмақтардың ата-бабалары — ойраттар Орталық Азияның таулы-орманды жерінде тұрған кезеңге жатқызу керек [14; 117].

Құрайлы өзені жағасындағы зираттық кешен әскери ландшафт контекстінде қызығушылық тудырады, өйткені онда бір жерлеу алаңында, сондай-ақ тастардағы таңба бейнелеріне қарағанда бір жерлеу құрылысында әртүрлі қазақ руларының жерлеулері бар ритуалдық жағдай. Мүмкін, жерлеу кешенінің қалыптасуындағы мұндай әлеуметтік-ритуалдық жағдай бауырластық әскери жерлеумен түсіндіріледі.

Рулық таңбалары бар құлпытастар мен сынтастар (ұзартылған тастар) Қазақстанда жиі кездеседі және А.Т. Төлеубаевтың пікірінше, VI–IX ғғ., яғни түркі дәуіріне тән тас мүсіндер мен балбалдарды орнату дәстүрінің дамуының нәтижесі [15; 104] және қазақтардың исламға дейінгі сенімдерінің қалдықтарын сипаттайды. Бұл ғұрыптық ерекшелік Құрайлы өзеніндегі зираттық кешеннің еске алу-культтік материалдық шындығында көрінеді.

Қорытынды

Қазіргі уақытта Бұланты-Білеуті өзендерінің аралығындағы әскери қақтығыс ландшафты негізінен жергілікті жерде шашыранқы орналасқан жерлеу-еске алу кешендерімен ұсынылған, бұл XVIII ғасырдағы ойраттар мен қазақтар арасындағы әлеуметтік-әскери қатынастардың ауқымын көрсетеді. Бұл тарихи оқиғаны нақты қайта құруға мүмкіндік беретін аймақты тарихи-археологиялық зерттеудің қажеттілігі айқын.

Жүргізілген барлау жұмыстары екі жаңа ескерткішті анықтауға мүмкіндік берді: Қалмақтөбе шоқысындағы некрополь және Құрайлы өзеніндегі некрополь, олар жерлеу ғұрпының мәдени ерекшеліктері және ықтимал, этникалық тиістілігі бойынша ерекшеленеді. Бұл нысандар қазақ-ойрат қарсыластығының аумақтық ауқымы мен аймақтағы әскери әрекеттердің материалдық дәлелдері туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Қалмақтөбе шоқысындағы некрополь, ықтимал, ойрат халқының болуымен байланысты, бұл туралы оның орналасуының топографиялық ерекшеліктері және жерлеу құрылыстарының түрлері куәландырады. Табылған қамал-күзет бекетінің қалдықтары осы биіктіктің ойраттардың аумақты әскери бақылау жүйесіндегі стратегиялық маңызын растайды.

Құрайлы өзеніндегі некрополь ерекше ғылыми қызығушылық тудырады, өйткені ол әртүрлі қазақ рулары мен жүздері өкілдерінің бірлескен жерленуінің сирек кездесетін жағдайы болып табылады. Сынтастардағы әртүрлі таңбалардың болуы соғыстан кейінгі бауырластық әскери жерлеу туралы куәландыруы мүмкін, бұл ойрат шапқыншылығына қарсы күрес кезеңінде қазақ руларының бірігуі туралы тарихи мәліметтерге сәйкес келеді.

Алынған нәтижелер тарихи аңыздарға сәйкес қазақ-ойрат қарсыластығындағы бетбұрыс нүктесі болған Бұланты шайқасы туралы қолда бар баяндау көздерін толықтырады және нақтылайды. Материалдық дәлелдер әскери қақтығыстың сипаты мен қарсылас тараптардың мәдени-ғұрыптық тәжірибесінің ерекшеліктерін егжей-тегжейлі қайта құруға мүмкіндік береді.

Анықталған нысандардың ғылыми құндылығы олардың тарихи оқиғаны фольклорлық аңыздар саласынан археологиялық расталған фактілер саласына ауыстыруға мүмкіндік беретіндігінде. Бұл ескерткіштерді археологиялық қазба жұмыстары, радиокөміртекті анықтау және пәнаралық талдау әдістерімен одан әрі зерттеу XVIII ғасырдағы Қазақстанның әскери-саяси тарихы туралы білімімізді айтарлықтай байытуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған деректерді мұражай экспозицияларын құруда, туристік маршруттарды әзірлеуде және ескерткіштерді тарихи-мәдени мұра нысандарының тізіліміне енгізуде пайдалану мүмкіндігінде жатыр. Бұланты-Білеуті өзендерінің аралығындағы әскери ландшафттың археологиялық картасын қалыптастыру қазақ тарихының негізгі оқиғаларының материалдық дәлелдерін сақтауға және насихаттауға ықпал етеді.

Сонымен, 2024 жылы жүргізілген іздеу-барлау ізденістері Бұланты-Білеуті өзендер аралығында археологиялық зерттеулерді жалғастыру қажеттілігін көрсетеді.

Алғыс

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант «XVIII ғ. бірінші жартысында Бұланты-Білеуті өзені аралығындағы қазақ-жоңғар әскери қақтығысы ландшафтын зерттеу»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ерофеева И.В. Аныракай / И.В. Ерофеева // В кн.: Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана. — Алматы: ТОО «WorkLine», 2014. — С. 49–52.
- 2 Ерофеева И.В. Белеутты / И.В. Ерофеева // В кн.: Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана. — Алматы: ТОО «WorkLine», 2014. — С. 86–87.
- 3 Диваев А.А. Мавзолей Кок-Кесене: историко-археологическая заметка / А.А. Диваев // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии (ПТКЛА). — 1905. — Т. 10. — С. 40–42.
- 4 Аубекеров Б.Ж. Ландшафтно-геоморфологические факторы формирования наступательной стратегии и тактики казахов-кочевников в войне с джунгарами 1723–1730 гг. / Б.Ж. Аубекеров, И.В. Ерофеева // Булантинская битва: история исследований. Научно-информационный альбом. — Улытау: Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Улытау», 2015. — С. 68–83.
- 5 Булантинская битва: история исследований. Научно-информационный альбом. — Улытау: Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Улытау», 2015. — 210 с.
- 6 Усманова Э.Р. Монгольские воины Улуса Джучи по материалам могильника Карасуыр, Улытау / Э.Р. Усманова и др. // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2018. — Т. 46. — № 2. — С. 106–113.
- 7 Усманова Э.Р. Научный отчет о полевых исследованиях в Улытауском районе Карагандинской области в 2010 г. по теме «Исследование исторической местности междуречья Буланты-Белеутты в контексте казахско-джунгарских отношений в XVIII веке» / Э.Р. Усманова. — Научный архив КазНИИ ПКНН. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 53. — Л. 127–128.
- 8 Ажигали С.Е. Казахские кулпытасы — аналоги якутских сэргэ: ареал, типология, генезис / С.Е. Ажигали // Северо-Восточный гуманитарный вестник. — 2023. — № 4 (45). — С. 20–36.
- 9 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей / И.Г. Георги. — СПб.: Русская симфония, 2007. — 808 с.
- 10 Қазақ мәдениеті: энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. — 656 б.
- 11 Потанин Г.Н. Наши сношения с джунгарскими владельцами / Г.Н. Потанин // Сборник историко-статистических сведений о Сибири и сопредельных ей странах. — СПб.: Русская Скоропечатня (П.С. Нахимова), 1876. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 1–64.
- 12 Гуляев С.И. Заметки об Иртыше и странах, им орошаемых / С.И. Гуляев // Вестник Императорского Русского географического общества на 1851 год. — СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1851. — Ч. 3. — С. 41–88.
- 13 Джангар: калмыцкий народный эпос. — Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1989. — 363 с.
- 14 Кольцов П.М. Погребальный обряд калмыков в XVII–XX вв. (по данным археологических и письменных источников) / П.М. Кольцов, Г.М. Борликов, К.П. Кольцова // Научная мысль Кавказа. — 2017. — № 4 (92). — С. 115–121.
- 15 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов / А.Т. Толеубаев. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 214 с.

Р.М. Жумашев, Э.Р. Усманова, Е.А. Дмитриев, А.К. Мейрамбеков, Ж.Н. Шайгозова

Предварительные результаты археологического исследования ландшафта казахско-ойратского военного конфликта в междуречье Бұланты-Білеуты в 2024 году

В серии казахско-ойратских военных конфликтов особое значение имеет Булантинская битва. Данное исследование направлено на определение ландшафта военного конфликта 1727 года в междуречье Буланты-Білеуты в Улытауской области. Во время комплексных исследований, проведенных в 2007–2010 годах, в долине реки Калмаккырган и урочище Карасуыр был выявлен ряд исторических объектов, предварительно отнесенных к периоду военных столкновений между казахами и ойратами. Однако археологические раскопки 2011 и 2023 годов не подтвердили эту гипотезу. В 2024 году были про-

ведены поисково-разведочные работы с применением ландшафтно-археологических методов. Методы исследования включали топографические измерения, геоморфологический анализ, археологическую разведку и документирование погребальных комплексов. В результате повторного исследования сопки Калмактобе было подтверждено наличие руинированного сооружения в виде остатков крепости малого подвижного караула ойратов. На берегу реки Курайлы был обнаружен некрополь с надмогильными камнями-сынтасами с изображениями родовых тамг казахов Старшего и Среднего жузов. Анализ морфологии погребальных комплексов и технического исполнения тамг позволяет предположить, что этот памятник может быть братским воинским захоронением XVIII века. В ходе исследования была выявлена связь между устными преданиями местного населения и историческими данными. Стратегическое расположение сопки Калмактобе подтверждает её значение как военно-наблюдательного пункта для ойратов. Особенности погребального обряда в некрополях отражают культурно-религиозные традиции различных этнических групп. Обнаруженные археологические материалы позволяют перевести историческое событие Булантинской битвы из области фольклорных преданий в область археологически подтвержденных фактов и указывают на необходимость проведения дальнейших систематических археологических исследований в этом регионе.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Улытау, Буланты-Билеуты, ойраты, военный конфликт, ландшафт, тамги, Булантинская битва.

R.M. Zhumashev, E.R. Usmanova, E.A. Dmitriev, A.K. Meirambekov, Zh.N. Shaygozova

Preliminary Results of the Archaeological Study of the Landscape of the Kazakh-Oirat Military Conflict in the Bulanty-Bileuty Interfluvium in 2024

The Battle of Bulanty holds special significance among Kazakh-Oirat military conflicts. This research examines the 1727 military conflict landscape in the Bulanty-Bileuty interfluvium in the Ulytau region. Comprehensive studies from 2007–2010 identified historical objects in the Kalmakkyrgan River valley and Karasuy tract, initially attributed to Kazakh-Oirat conflicts. However, archaeological excavations in 2011 and 2023 did not confirm this hypothesis. In 2024, exploratory work using landscape-archaeological methods was conducted, including topographic measurements, geomorphological analysis, and burial complex documentation. Reexamination of Kalmaktobe hill confirmed ruins of a small mobile Oirat guard post. A necropolis with grave stones depicting tribal tamgas of Elder and Middle Zhuz Kazakhs was discovered on the Kuraily riverbank. Analysis of burial morphology and tamga execution suggests this may be an 18th-century fraternal military burial. The study revealed connections between local oral traditions and historical data while documenting the spatial organization of military infrastructure. Kalmaktobe's strategic location confirms its importance as an Oirat observation point within their territorial control system. Funeral practices in the necropolises reflect cultural and religious traditions of different ethnic groups, providing insight into social structures. These archaeological findings transform our understanding of the Battle of Bulanty from folklore to archaeologically verified history and demonstrate the necessity for continued systematic archaeological research in this historically significant region.

Keywords: Central Kazakhstan, Ulytau, Bulanty-Bileuty, Oirats, military conflict, landscape, tamgas, Battle of Bulanty.

References

- 1 Erofeeva, I.V. (2014). Anyrakai [Anyrakai]. V knige: *Kratkii entsiklopedicheskii slovar istoricheskikh toponimov Kazakhstana* — In book: *Brief Encyclopedic Dictionary of Historical Toponyms of Kazakhstan*. Almaty: TOO «WorkLine» [in Russian].
- 2 Erofeeva, I.V. (2014). Belewitty [Belewitty]. V knige: *Kratkii entsiklopedicheskii slovar istoricheskikh toponimov Kazakhstana* — In book: *Brief Encyclopedic Dictionary of Historical Toponyms of Kazakhstan*. Almaty: TOO «WorkLine» [in Russian].
- 3 Divaev, A.A. (1905). Mavzoley Kok-Kesene: istoriko-arkheologicheskaya zametka [Kok-Kesene Mausoleum. Historical and Archaeological Note]. *Protokoly Turkestanskogo kruzha liubitelei arkheologii (PTKLA)* — *Protocols of the Turkestan Circle of Archaeology Enthusiasts (PTCAE)*, 10, 40–42 [in Russian].
- 4 Aubekero, B.Zh., & Erofeeva, I.V. (2015). Landshaftno-geomorfologicheskie faktory formirovaniia nastupatelnoi strategii i taktiki kazakhov-kochevnikov v voyne s dzhungarami 1723–1730 gg. [Landscape and geomorphological factors in the formation of the offensive strategy and tactics of the Kazakh nomads in the war with the Dzungars in 1723–1730]. *Bulantinskaia bitva: istoriia issledovaniia. Nauchno-informatsionnyi albom* — *Battle of Bulanty: History of Research. Scientific and Information Album* (pp. 68–83). Ulytau: Natsionalnyi istoriko-kulturnyi i prirodnyi zapovednik-muzei «Ulytau» [in Russian].
- 5 (2015). *Bulantinskaia bitva: istoriia issledovaniia. Nauchno-informatsionnyi albom* [Battle of Bulanty: History of Research. Scientific and Information Album]. Ulytau: Natsionalnyi istoriko-kulturnyi i prirodnyi zapovednik-muzei «Ulytau» [in Russian].

- 6 Usmanova, E.R., Dremov, I.I., Panyushkina, I.P., & Kolbina, A.V. (2018). Mongolskie voyny Ulusa Dzhuchi po materialam mogilnika Karasuyr, Ulytau [Mongol warriors of the Ulus of Jochi based on materials from the burial ground of Karasuyr, Ulytau]. *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii — Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*, 46, 2, 106–113 [in Russian].
- 7 Usmanova, E.R., Orazbek, E.Zh., & Perevozov, S.V. (2010). *Nauchnyi otchet o polevykh issledovaniyakh v Ulytauskom raione Karagandinskoi oblasti v 2010 g. po teme "Issledovanie istoricheskoi mestnosti mezhdu rechii Bulanty-Beleiuty v kontekste kazakhsko-dzhungarskikh otnoshenii v XVIII veke"* [Scientific report on field research in the Ulytau district of the Karaganda region in 2010 on the topic "Study of the historical area of the Bulanty-Beleiuty interfluvium in the context of Kazakh-Dzungar relations in the 18th century"]. Nauchnyi arkhiv Kazakhskogo Nauchno-Issledovatel'skogo instituta po problemam kulturnogo naslediya nomadov [Scientific archive of the Kazakh Research Institute on problems of cultural heritage of nomads]. — F. 3. — Op. 1. — D. 53. — L. 127–128 [in Russian].
- 8 Azhigali, S.E. (2023). Kazakhskie kulpytasy — analogi yakutskikh serge: areal, tipologiya, genezis [Kazakh kulpytas — analogues of the Yakut serge: area, typology, genesis]. *Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik — North-Eastern Humanitarian Bulletin*, 4 (45), 20–36 [in Russian].
- 9 Georgi, I.G. (2007). *Opisaniye vsekh obitaiushchikh v Rossiiskom gosudarstve narodov: ikh zhyteiskikh obriadov, obyknoveni, odezhd, zhilishch, uprazhnenii, zabav, veroispovedanii i drugikh dostopamiatnostei* [Description of all the peoples living in the Russian state: their everyday rites, customs, clothing, dwellings, exercises, amusements, religions and other memorable things]. Saint Petersburg: Russkaia simfoniia [in Russian].
- 10 (2005). *Qazaq madenieti: entsiklopedialyq anyqtamalyq* [Kazakh Culture. Encyclopedic Reference]. Almaty: «Aruna Ltd.» ZhShS [in Kazakh].
- 11 Potanin, G.N. (1876). Nashi snosheniia s dzyungarskimi vladeltsami [Our relations with the Dzungarian rulers]. *Sbornik istoriko-statisticheskikh svedenii o Sibiri i sopredelnykh ei stranakh — Collection of historical and statistical information about Siberia and neighboring countries*, 2, Issue 1, 1–64. Saint Petersburg: Russkaia Skoropechatnia (P.S. Naximova) [in Russian].
- 12 Gulyaev, S.I. (1851). Zametki ob Irtyshe i stranakh, im oroshaemykh [Notes on the Irtysh and the countries irrigated by it]. *Vestnik Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva na 1851 god — Bulletin of the Imperial Russian Geographical Society for 1851*, Part 3, 41–88. Saint Petersburg: Tipografiia voenno-uchebnykh zavedenii [in Russian].
- 13 (1989). *Dzhangar: kalmytskii narodnyi epos* [Dzhangar. Kalmyk national epic]. Elista: Kalmytskoe knizhnoe izdatel'stvo [in Russian].
- 14 Kolcov, P.M., Borlikov, G.M., & Kolcova, K.P. (2017). Pogrebalnyi obriad kalmykov v XVII–XX vv. (po dannym arkhologicheskikh i pismennykh istochnikov) [Funeral rites of the Kalmyks in the 17th–20th centuries (according to archaeological and written sources)]. *Nauchnaia mysl Kavkaza — Scientific thought of the Caucasus*, 4 (92), 115–121 [in Russian].
- 15 Toleubayev, A.T. (1991). *Relikty doislamskikh verovanii v semeinoi obriadnosti kazakhov* [Relics of pre-Islamic beliefs in the family rituals of the Kazakhs]. Alma-Ata: Gyl'm [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Жумашев Рымбек — т.ғ.д-ры, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-9806-3997>

Усманова Эмма — Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті; Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан; Татарстан Республикасы Ғылым академиясының А.Х. Халиков атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Қазан, Ресей, <https://orcid.org/0000-0003-1625-5086>

Дмитриев Евгений — Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті; Қазақстан; Алтай мемлекеттік университетінің аспиранты, Барнаул, Ресей, <https://orcid.org/0000-0002-1440-7675>

Мейрамбеков Аслан — PhD, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5240-6446>

Шайгозова Жанерке — п.ғ.к., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8167-7598>

Information about the authors

Zhumashev Rymbek — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-9806-3997>

Usmanova Emma — Researcher at the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; Researcher at the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan; Researcher at the Institute of Archeology named after A.Kh. Khalikov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan, Russia, <https://orcid.org/0000-0003-1625-5086>

Dmitriev Evgeniy — Researcher at the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; Postgraduate Student, Altai State University, Barnaul, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-1440-7675>

Meirambekov Aslan — PhD, Senior Lecturer, Department of Archaeology, Ethnology and National History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5240-6446>

Shaygozova Zhanerke — Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8167-7598>

Г.С. Калиаскарова^{*} , Г.Т. Мусабалина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: k.gulfaruz@gmail.com; g.mussabalina@yandex.kz)

Развитие судоходства и купеческой торговли на реке Иртыш во второй половине XIX века: экономические и социальные аспекты городов Прииртышья

Статья посвящена исследованию ключевых аспектов развития судоходства и купеческой торговли на реке Иртыш во второй половине XIX века, с акцентом на города Прииртышья — Омск, Павлодар, Семипалатинск и Усть-Каменогорск. На основе архивных документов, статистических отчетов и первоисточников, хранящихся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан, рассматриваются особенности формирования речной транспортной инфраструктуры и ее влияние на экономику, и социальную структуру региона. Особое внимание уделено введению системы сборов за перевоз через Иртыш в Павлодаре в 1864 году как одному из первых примеров локального налогового регулирования торговли. Показано, что сборы способствовали не только пополнению городского бюджета, но и активному развитию инфраструктуры: строительству пристаней, складов, организации речной логистики. Судоходство обеспечивало регулярные перевозки зерна, угля, промышленных товаров, что стимулировало экономический рост и формирование новых торговых маршрутов. Рост объемов перевозок сопровождался увеличением числа купцов, рабочих и ремесленников, что отразилось на социальной структуре городов. Развитие водного транспорта сопровождалось адаптацией к сезонным ограничениям навигации и интеграцией с железнодорожной сетью. В отличие от Волги и Дона, где речной транспорт постепенно уступал железным дорогам, на Иртыше он сохранял ключевую роль до начала XX века. Оно способствовало их превращению в крупные торгово-транспортные узлы, стимулировало экономический рост, формирование городской идентичности и развитие международной торговли. Сделан вывод о стратегической значимости иртышского судоходства для экономики, миграции и социальной трансформации городов Прииртышья. Таким образом, данное исследование вносит существенный вклад в понимание роли водного транспорта в истории Прииртышья и демонстрирует, как локальные инициативы (введение сборов, развитие пристаней) могли влиять на макроэкономические процессы в имперском и международном контексте.

Ключевые слова: Иртыш, судоходство, купеческая торговля, экономика в XIX веке, история Казахстана, экономическое развитие, сборы за перевоз; инфраструктура.

Введение

Внутренние водоемы, прежде всего реки, используются как пути сообщения с глубокой древности. С развитием сухопутных видов транспорта и авиации, значение внутренних водных путей изменилось, они перестали быть главенствующими в установлении транспортных связей, однако их роль по-прежнему высока, в том числе, на территории Казахстана. Иртыш — крупнейшая река Казахстана, протекающая еще и на территориях России и Китая. Вплоть до середины XX века он был ключевым транспортным маршрутом, связывая регионы Казахстана с Сибирью. Вдоль реки строились пристани, склады и торговые точки, что способствовало экономическому росту северных регионов.

Развитие судоходства на реке Иртыш во второй половине XIX века сыграло важную роль в экономическом развитии городов Прииртышья. Благодаря реке Иртыш, города Омск, Павлодар, Семипалатинск и Усть-Каменогорск стали важными торговыми узлами, что способствовало их экономическому и социальному росту. Введение системы сборов за перевоз через Иртыш, как это было в Павлодаре в 1864 году, стало ключевым механизмом регулирования торговли и пополнения городских бюджетов. Судоходство на Иртыше стало важным связующим звеном для транспортировки товаров, что делало его критически значимым для торговли между Казахстаном, Россией и Китаем.

Необходимость изучения истории данной проблемы связано и с вопросами создания транспортного коридора Россия — Казахстан — Китай на современном этапе. Например, на ближайшее будущее Казахстан проведет встречу с министрами транспорта Китая и России, где обсудят новый мультимодальный транзитный коридор между странами через Казахстан. Он пройдет по реке Иртыш,

^{*} Автор-корреспондент. E-mail: k.gulfaruz@gmail.com

далее через Обь в северные моря. Прогнозируемый объем перевозок составит 2,5 млн тонн в год. Также министерство транспорта опубликовало проект «Дорожной карты по комплексному развитию речного транспорта на реке Иртыш» [1].

Целью данной статьи является исследование влияния развития судоходства на Иртыше на экономическое и социальное развитие городов Прииртышья, а также его роли в международной торговле во второй половине XIX века. Задачи исследования включают: исследование архивных данных о судоходстве на Иртыше и введении сборов; оценка роли купечества и государственных органов в развитии инфраструктуры; анализ влияния судоходства на социальную жизнь городов Прииртышья.

Материалы и методы

Исследование основано на комплексном анализе архивных документов, статистических данных и исторических источников, хранящихся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК). Основными материалами для данной работы стали следующие архивные дела: Дело об установлении сбора с весов и перевоз через р. Иртыш в доход г. Павлодара, Семипалатинская область (ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 66) — документ, содержащий официальные постановления, регламентирующие систему сборов за перевоз через Иртыш. Представленные в нем сведения позволяют проследить динамику изменений ставок и их влияние на развитие торговли в Павлодаре. Дело «Пароходное сообщение на Иртыше» (ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 2. Ед. хр. 67) — содержит данные о судоходстве на Иртыше, включая информацию о количестве судов, их тоннаже, сезонных колебаниях объемов перевозок и состоянии речной инфраструктуры. Статистические отчеты по судоходству на Иртыше за вторую половину XIX века (из различных фондов ЦГА РК) — включают сведения о товарообороте, доходах от торговых операций, видах грузов, объемах перевозок, а также демографические данные, отражающие влияние судоходства на развитие населенных пунктов Прииртышья. Эти материалы позволяют комплексно изучить проблему, опираясь на исторические первоисточники, официальные документы и статистические данные.

Для достижения поставленных целей применялся междисциплинарный подход, сочетающий методы исторического анализа, архивного исследования, количественного и сравнительного анализа. Историко-ретроспективный анализ позволил изучить изменения в инфраструктуре судоходства, динамику экономического развития городов Прииртышья и их интеграцию в торговые связи. Этот метод применялся для анализа архивных документов, выявления закономерностей и тенденций в развитии речной торговли на Иртыше. Архивный анализ заключался в изучении первоисточников — архивных документов, статистических отчетов, официальных распоряжений и делопроизводственных материалов. В процессе исследования архивные материалы подвергались критическому анализу, включавшему: сравнение различных источников для выявления противоречий и пропусков в данных; определение подлинности и достоверности информации; контекстный анализ источников, включающий рассмотрение политической и экономической ситуации в регионе на момент создания документов. Количественный анализ использовался для обработки данных о товарообороте, объеме перевозок и экономических показателях, что позволило выявить ключевые тенденции в развитии торговли. Анализ включал: подсчет и систематизацию данных о количестве судов, типах грузов, тарифах на перевозку; выявление закономерностей в динамике перевозок (сезонные колебания, зависимость от погодных условий, изменения в налоговой системе); разработку таблиц, графиков и диаграмм для визуализации экономических процессов. Сравнительный анализ применялся для сопоставления развития судоходства на Иртыше с аналогичными процессами в других регионах Российской империи, таких как Волга, Дон, Обь. Данный метод позволил: определить особенности и уникальность речной торговли Прииртышья; установить влияние географических, климатических и экономических факторов на развитие водных путей; выявить различия в государственном регулировании судоходства в разных регионах.

Географический и картографический анализ использовался для изучения структуры торговых путей, локализации портов и пристаней, а также оценки влияния природных факторов на развитие судоходства. Метод контент-анализа применялся для обработки текстов архивных документов, выявления ключевых терминов и понятий, анализа официальных распоряжений и законов, регулирующих судоходство и торговлю. Для изучения конкретных случаев введения налогов, развития отдельных торговых маршрутов и воздействия судоходства на экономику конкретных городов (например, введение сборов в Павлодаре в 1864 году) применяли метод кейс-анализа.

Результаты

В ходе исследования установлено, что развитие судоходства на Иртыше значительно изменило экономическую структуру городов Прииртышья. Омск, Павлодар, Семипалатинск и Усть-Каменогорск превратились в важные торговые центры благодаря транспортировке зерна, металлов, угля и других промышленных товаров [2]. Введение сборов за перевоз через Иртыш в Павлодаре в 1864 году стало важным источником дохода для города и сыграло значительную роль в регулировании торговли и поддержке городской экономики [3] (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Основные товары, перевозимые по Иртышу во второй половине XIX века

Товар	Город отправления	Город назначения	Объем перевозок (тонн)	Частота рейсов
Зерно	Омск	Семипалатинск	3000	2 раза в месяц
Уголь	Павлодар	Усть-Каменогорск	5000	3 раза в месяц
Промышленные товары	Семипалатинск	Китай	2000	Сезонно

Основной объем перевозок приходился на сельскохозяйственные (зерно) и промышленные товары (уголь, металлы), что свидетельствует о тесной связи судоходства с аграрным и промышленным секторами экономики. Экспорт зерна из Омска в Семипалатинск указывает на высокую потребность в продовольственных ресурсах в южных городах региона, в то время как северные города, обладая значительными запасами зерна, активно торговали им через водные пути. Судоходство на Иртыше обеспечивало транспортировку угля из Павлодара в Усть-Каменогорск, что говорит о важности речных маршрутов для обеспечения энергетических потребностей промышленности и отопления. Промышленные товары отправлялись в Китай сезонно, что объясняется особенностями международной торговли, зависимой от навигационных условий и договоренностей между странами.

Самые частые рейсы выполнялись между Павлодаром и Усть-Каменогорском (уголь) — 3 раза в месяц, что свидетельствует о постоянной потребности в этом виде топлива. Перевозка зерна из Омска в Семипалатинск осуществлялась реже — 2 раза в месяц, что могло быть связано с сезонностью сельскохозяйственного производства. Промышленные товары поставлялись в Китай нерегулярно (сезонно), вероятно, из-за сложности логистики и необходимости координации с торговыми партнерами [2] (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Такса сбора за перевоз через реку Иртыш в г. Павлодар (1864г.)

Категория	Летнее время (копейки)	Время разлива реки (копейки)
Пеший человек	1	2
Крупный скот (за штуку)	2	4
Мелкий скот (за штуку)	1	2
Лошадь под экипажем/возом	3	6
Экипажи и возы без лошадей	3	6

Время разлива реки (весенний паводок) сопровождалось двукратным увеличением всех тарифов по сравнению с летним периодом. Это объяснялось сложностью навигации, повышенными рисками для перевозчиков и необходимостью дополнительных затрат на организацию перевозок. Для пеших пассажиров тариф возрастал с 1 до 2 копеек, что свидетельствует о повышенном спросе на услуги перевозки в сезон разлива. Самый значительный рост тарифов наблюдался для перевозки экипажей и возов — с 3 до 6 копеек, что говорит о трудностях транспортировки крупногабаритных грузов в этот период.

Введение сборов за перевоз сыграло значительную роль в пополнении городского бюджета Павлодара, обеспечивая средства на развитие инфраструктуры и поддержку городского хозяйства. Разница в тарифах в зависимости от времени года могла регулировать потоки товаров и пассажиров, стимулируя перевозки в более безопасные сезоны. Повышенные сборы в период разлива могли слу-

жить инструментом регулирования перегрузки транспортных мощностей, предотвращая чрезмерные риски для судоходства.

Эти сборы стали важным элементом городского бюджета и способствовали развитию инфраструктуры и торговых операций, поддерживая экономический рост Павлодара [3]. Судоходство на Иртыше не только стимулировало экономическое развитие, но и вызвало значительные социальные изменения в городах Прииртышья. Приток купцов, рабочих и торговцев привел к росту населения и миграции. В городах, таких как Павлодар и Семипалатинск, наблюдался рост числа купеческих обществ, что способствовало укреплению экономических позиций и улучшению социальной инфраструктуры [4]. В результате увеличения торговли и судоходства произошли изменения в социальной структуре, где купечество стало важной частью местного общества.

Развитие судоходства способствовало созданию и модернизации портов и пристаней в городах Прииртышья. В частности, в Павлодаре были построены новые пристани для пароходов, что улучшило условия для торговли и транспортировки товаров. Эти изменения включали в себя развитие систем погрузочно-разгрузочных работ и увеличение числа пароходов, что способствовало росту объемов перевозок [3]. Связь с железнодорожной сетью, когда она появилась, дополнительно усилила значение судоходства как важного элемента транспортной инфраструктуры региона.

Судоходство обеспечило регулярные торговые связи между городами Прииртышья и другими регионами Российской империи, а также международными рынками, включая Китай [5]. Введение сборов за перевозку через Иртыш стало инструментом регулирования торговли и дополнительным источником финансирования городского бюджета. Увеличение объема перевозок зерна, угля и промышленных товаров способствовало развитию торговли, повышению доходов купечества и росту количества коммерческих операций в регионе.

Рост торговой активности привел к увеличению населения городов Прииртышья за счет притока торговцев, ремесленников и рабочих. В крупных торговых узлах, таких как Павлодар и Семипалатинск, сформировались мощные купеческие гильдии, играющие ключевую роль в экономике и социальной жизни города. Торговые связи с отдаленными регионами способствовали культурному обмену, что приводило к изменениям в быту и традициях населения [6].

В городах были построены новые пристани, складские помещения и транспортные узлы, что улучшило условия для торговли и транспортировки товаров. Развитие судоходства стимулировало модернизацию систем погрузки и разгрузки, повысив скорость и объемы транспортных операций. Рост числа пароходов и барж увеличил пропускную способность речных маршрутов, что позволило перевозить больше грузов за более короткий срок. Железнодорожная сеть усилила интеграцию водного и сухопутного транспорта, создавая многоуровневую транспортную систему, способствующую росту торговли [7].

Судоходство на Иртыше оставалось сезонным: весной и летом навигация достигала своего пика, тогда как зимой река замерзала, полностью останавливая речные перевозки. В периоды засухи и маловодья навигация становилась сложной, что могло приводить к увеличению стоимости транспортных услуг и снижению объемов перевозок. Введение гибкой системы тарифов за перевоз способствовало адаптации судоходства к сезонным изменениям, стимулируя перевозки в наиболее благоприятные периоды.

По сведениям Министерства путей сообщения, в 1899-1900 гг. в бассейне Оби-Иртыша плавало 132 судна, из них 6 пассажирских, 4 товарно-пассажирских, 58 буксиров, 4 товарно-специальных, 20 служебных. За паратодами на буксире ходили непаровые суда-баржи, баркасы, гусанки, лодки. Но, в целом оъем перевозок был относительно невелик, так как короткие периоды навигации на Иртыше делали торговые связи эпизодическими. Навигация по Иртышу продолжалась с мая по октябрь. Самое оживленное движение товаров по реке происходило весной, когда отправляли хлеб и разные животные продукты: кожа, шерсть и т.п. Летом движение замирало. Осенью перед закрытием навигации движение товаров опять оживлялось, когда начал поступать на пороходы хлеб нового урожая. Зимой товары, правда в незначительном количестве, двигались гужом, главным образом, вдоль правобережья Иртыша по тракту Омск-Павлодар-Семипалатинск [8; 185].

Несмотря на развитие железнодорожной инфраструктуры в конце XIX века, судоходство на Иртыше оставалось ключевым способом перевозки массовых грузов, таких как зерно и уголь. Железнодорожный транспорт дополнял речные перевозки, создавая комбинированную транспортную систему и оптимизируя логистические процессы. Государственные и частные инвестиции в развитие речного

транспорта продолжались даже после появления железных дорог, что свидетельствует о его высокой значимости для экономики региона.

Судоходство на Иртыше сыграло стратегическую роль в экономическом и социальном развитии городов Прииртышья в XIX веке. Оно обеспечило устойчивые торговые связи, способствовало росту населения и развитию инфраструктуры, а также стимулировало экономический рост региона. Несмотря на природные и сезонные ограничения, речной транспорт оставался важным элементом торговой системы, дополняя железнодорожные перевозки и укрепляя позиции городов Прииртышья как ключевых экономических центров [7].

Обсуждение

Существует определенная дискуссия по поводу влияния судоходства в сравнении с железнодорожной инфраструктурой. В то время как одни исследователи утверждают, что водный транспорт был основным фактором развития региона [9], другие склонны считать, что судоходство имело второстепенное значение на фоне стремительного развития железных дорог [10]. Эти различия обусловлены разными подходами к оценке инфраструктурных изменений и экономической активности.

Существуют пробелы в исследовании влияния судоходства на социальные изменения в городах региона. В частности, недостаточно изучены вопросы миграции и урбанизации, которые сопровождали развитие торговли и судоходства. Также мало внимания уделено взаимодействию купеческих гильдий с государственными структурами в контексте развития инфраструктуры и систем налогообложения, как это было в случае с введением сборов в Павлодаре [3].

Анализ литературы показывает, что, несмотря на определенные проблемы с навигацией на отдельных участках Иртыша, судоходство имело значительное влияние на экономическое развитие городов региона. Введение налогов на перевозку через реку, как это было в Павлодаре в 1864 году, указывает на рост значимости судоходства для экономической интеграции [3]. Купеческие гильдии, как частные инвесторы, активно содействовали развитию водных путей, что позволило расширить торговлю и укрепить экономические связи с Россией и Китаем [11].

Развитие судоходства на реке Иртыш во второй половине XIX века сыграло важную роль в формировании экономической и социальной структуры городов Прииртышья. Водный транспорт обеспечивал транспортировку товаров и людей, способствовал укреплению торговых связей с соседними регионами и странами, а также стимулировал урбанистические и инфраструктурные изменения. Сравнение результатов данного исследования с аналогичными работами показывает, что судоходство на Иртыше играло уникальную роль в транспортной системе Российской империи, отличаясь от аналогичных процессов на Волге и Дону.

Одним из ключевых аспектов, выявленных в исследовании, является влияние речных сборов на экономику региона. Введение тарифов на перевоз товаров и пассажиров через Иртыш, как это было в Павлодаре в 1864 году, не только обеспечило дополнительные поступления в городской бюджет, но и способствовало регулированию торговли. Эти меры оказались особенно важными в условиях нарастающей конкуренции между водным и железнодорожным транспортом, поскольку позволяли компенсировать затраты на поддержание инфраструктуры пристаней, ремонт судов и организацию судоходных маршрутов. Анализ архивных данных подтверждает, что подобная система регулирования позволяла адаптировать судоходство к сезонным и экономическим изменениям.

Судоходство на Иртыше отличалось от аналогичных процессов в других регионах Российской империи тем, что оставалось важнейшим способом транспортировки грузов даже после появления железных дорог. На Волге и Дону железнодорожный транспорт постепенно вытеснил речной, в то время как на Иртыше он лишь дополнял водные перевозки, создавая комбинированную транспортную систему. Это объясняется географическими особенностями региона, где река оставалась основным путем доставки массовых грузов, таких как зерно, уголь и промышленные товары. Введение пароходного сообщения позволило значительно увеличить скорость и объем перевозок, что сделало водный транспорт конкурентоспособным даже в условиях активного развития железных дорог.

Исследование показало, что судоходство на Иртыше имело выраженную сезонность, что накладывало ограничения на объемы перевозок. Весной и летом, когда уровень воды достигал максимума, навигация была наиболее активной, тогда как зимой транспортировка по реке практически прекращалась из-за ледостава. В периоды засухи и мелководья навигация становилась сложной, что могло приводить к увеличению стоимости транспортных услуг и снижению объемов перевозок. Введение

гибкой системы тарифов за перевоз позволило частично компенсировать эти трудности, стимулируя торговые операции в наиболее благоприятные периоды.

Развитие судоходства оказало значительное влияние на социальную структуру городов Прииртышья. Приток купцов, ремесленников и рабочих способствовал росту городского населения и укреплению экономической активности. В крупных торговых центрах, таких как Павлодар и Семипалатинск, сформировались мощные купеческие гильдии, которые активно инвестировали в развитие городской инфраструктуры. Рост числа пароходов и торговых операций привел к увеличению числа рабочих мест, что способствовало укреплению местной экономики и повышению уровня жизни населения [12].

Одним из важных последствий развития судоходства стало строительство новых пристаней, складских помещений и логистических центров. Эти инфраструктурные изменения позволили значительно увеличить объемы торговли и улучшить условия хранения товаров. Введение новых систем погрузочно-разгрузочных работ и развитие речных портов способствовало ускорению логистических процессов и повышению эффективности транспортировки товаров. Кроме того, развитие судоходства способствовало модернизации навигационных систем и улучшению условий для передвижения судов по реке.

Сравнительный анализ судоходства на Иртыше и в других регионах Российской империи показал, что развитие водного транспорта в Прииртышье имело более долгосрочный эффект. В то время как на Волге и Дону железные дороги стали основным способом перевозки грузов уже в конце XIX века, на Иртыше водный транспорт продолжал играть ведущую роль даже в начале XX века. Это объясняется не только экономическими и географическими особенностями региона, но и тем, что река оставалась удобным и относительно дешевым путем доставки товаров.

Развитие судоходства также оказало влияние на международную торговлю региона. Иртыш служил важным торговым маршрутом, связывая Прииртышье с Сибирью, Центральной Азией и Китаем. Перевозка промышленных товаров, зерна и угля через реку способствовала укреплению экономических связей с соседними странами, что сделало города региона важными торговыми узлами [13].

Таким образом, анализ развития судоходства на Иртыше позволяет сделать вывод о его ключевой роли в экономике и социальной структуре городов Прииртышья. Несмотря на сезонные ограничения и конкуренцию со стороны железных дорог, водный транспорт оставался важнейшим элементом торговой системы региона, способствуя его интеграции в общероссийскую и международную экономику.

Заключение

Развитие судоходства на реке Иртыш во второй половине XIX века сыграло ключевую роль в экономическом и социальном развитии городов Прииртышья. Водный транспорт способствовал укреплению торговых связей с регионами Российской империи и международными рынками, обеспечивая транспортировку товаров, необходимых для экономического роста. Несмотря на природные и сезонные ограничения, судоходство оставалось важным элементом торговой системы региона, способствуя его интеграции в общероссийскую и международную экономику.

Введение речных сборов, таких как налог на перевоз через Иртыш в Павлодаре, продемонстрировало значимость локальных финансовых механизмов в поддержке городской экономики. Эти меры не только пополняли бюджет, но и позволяли регулировать торговые потоки, стимулируя развитие судоходства и улучшение инфраструктуры. Анализ архивных данных показывает, что доходы от речных сборов использовались для строительства новых пристаней, улучшения навигационных условий и поддержки городской инфраструктуры.

Судоходство оказало значительное влияние на развитие социальной структуры городов региона. Рост торговой активности привел к увеличению численности населения в ключевых торговых узлах, таких как Павлодар и Семипалатинск, где сформировались влиятельные купеческие гильдии. Эти гильдии играли важную роль в финансировании городских проектов, развитии торговли и организации международных коммерческих операций. Кроме того, судоходство способствовало развитию новых профессий, включая судостроителей, речных перевозчиков, работников пристаней и грузчиков.

Инфраструктурное развитие городов Прииртышья было тесно связано с ростом объемов перевозок. Строительство новых пристаней, складов и логистических узлов значительно повысило пропускную способность речных маршрутов. Введение новых систем погрузки и разгрузки, а также модернизация судоходных средств позволили ускорить транспортные операции и сделать их более эффективными.

ными. Это способствовало увеличению торговых оборотов и укреплению экономического положения городов региона.

Развитие судоходства также способствовало формированию многоуровневой транспортной системы, в которой речной транспорт дополнял железнодорожные перевозки. В отличие от Волги и Дона, где железные дороги постепенно вытесняли водный транспорт, на Иртыше наблюдалась обратная тенденция: река продолжала использоваться для перевозки массовых грузов, таких как зерно, уголь и металлы. Это объяснялось особенностями логистики и экономической структуры региона, где речной транспорт оставался более доступным и экономически выгодным.

Международная торговля также зависела от развития судоходства на Иртыше. Водные пути связывали Прииртышье с Сибирью, Центральной Азией и Китаем, способствуя расширению экспортных поставок. Особенно важную роль играли поставки промышленных товаров и сельскохозяйственной продукции, что способствовало укреплению экономических связей региона с внешними рынками. Торговые операции с Китаем и соседними областями Российской империи позволяли расширять ассортимент товаров и укреплять позиции купечества в международной торговле.

Государственная политика в сфере судоходства сыграла важную роль в его развитии. Введение речных сборов, регулирование судоходных маршрутов и финансирование строительства новых пристаней указывают на активное участие государственных структур в организации транспортной системы. Государственные инвестиции в развитие водного транспорта позволили модернизировать судоходство и сделать его более эффективным.

Таким образом, судоходство на Иртыше не только способствовало экономическому развитию городов Прииртышья, но и привело к значительным социальным изменениям, укреплению международной торговли и формированию комплексной транспортной инфраструктуры. Несмотря на сезонные ограничения и конкуренцию с железными дорогами, водный транспорт оставался важнейшим элементом экономической системы региона вплоть до начала XX века.

Список литературы

- 1 ЕАБР предлагает развивать международное судоходство на Иртыше. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kapital.kz/economic/134706/yeabr-predlagayet-razvivat-mezhdunarodnoye-sudokhodstvo-na-irtyshe.html>
- 2 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 64. — Оп. 2. — Ед. хр. 67.
- 3 ЦГА РК. — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 66.
- 4 Красовский Н.И. Материалы для географии и статистики России. Область сибирских киргизов / Н.И. Красовский. — СПб, 1868. — 28 с.
- 5 Кратков Н. Урумчинский консульский округ и русская торговля в 1906 году / Н. Кратков // Известия ИРГО. — 1908. — Т. XLIV. — 364 с.
- 6 Чернышев М.С. Иртыш: географическо-навигационный очерк, с изложением предположений об улучшении судоходных свойств реки между г. Семипалатинском и Черноярской соляною пристанью / М.С. Чернышев. — СПб, 1887. — 126 с.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 434. — Оп. 1. — Ед. хр. 45.
- 8 Арын Е.М. Среднее Прииртышье в источниках и материалах / Е.М. Арын // Сборник документов и материалов (XVIII — начало XX вв.). — Павлодар: Кереку, 2008. — 220 с.
- 9 Алтайская железная дорога // Областные Семипалатинские ведомости. — 1898. — № 24.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Ед. хр. 3784.
- 11 Известия Императорского Русского географического общества. — СПб., 1879. — Т. 15.
- 12 Семипалатинские областные ведомости. — 1898. — № 23.
- 13 Razjigaeva N.G. Landscape and environmental changes / N.G. Razjigaeva, L.A. Ganzeya, T.A. Grebennikova // Journal of Asian Earth Sciences. — 2018. — Vol. 158. — P. 160–172.

Г.С. Калиаскарова, Г.Т. Мусабалина

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ертіс өзеніндегі кеме қатынасы мен көпестік сауданың дамуы: Ертіс бойы қалаларының экономикалық және әлеуметтік аспектісі

Мақала Ертіс өңірі, оның ішінде Омбы, Павлодар, Семей және Өскемен қалаларына баса назар аударатырып, XIX ғасырдың екінші жартысында Ертіс өзенінде кеме қатынасы мен саудасын дамытудың негізгі аспектілерін зерттеуге арналған. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған мұрағаттық құжаттар, статистикалық есептер және бастапқы дереккөздер негізінде өзен көлігі инфрақұрылымын қалыптастыру ерекшеліктері және өңірдің экономикасы мен әлеуметтік құрылымына әсері қаралған. Сауданы жергілікті салықтық реттеудің алғашқы мысалдарының бірі ретінде 1864 жылы Павлодарда Ертіс арқылы тасымалдау үшін алымдар жүйесін енгізуге ерекше назар аударылды. Төлемдер қалалық бюджетті толықтыруға ғана емес, сонымен қатар инфрақұрылымды белсенді дамытуға да ықпал еткені көрсетілген: айлақтар, қоймалар салу, өзен логистикасын ұйымдастыру. Кеме қатынасы астықты, көмірді, өнеркәсіптік тауарларды тұрақты тасымалдауды қамтамасыз етті, бұл экономикалық өсуді және жаңа сауда маршруттарын қалыптастыруды ынталандырды. Тасымалдау көлемінің өсуі қалалардың әлеуметтік құрылымына әсер еткен саудагерлер, жұмысшылар мен қолөнершілер санының өсуімен байланысты. Су көлігінің дамуы маусымдық навигациялық шектеулерге бейімделумен және теміржол желісімен интеграциямен қатар жүрді. Өзен көлігі біртіндеп теміржолдардан төмен болған Еділ мен Доннан айырмашылығы, Ертісте ол XX ғасырдың басына дейін шешуші рөл атқарды. Бұл олардың ірі сауда-көлік тораптарына айналуына ықпал етті, экономикалық өсуді, қалалық сәйкестікті қалыптастыруды және халықаралық сауданы дамытуды ынталандырды. Ертіс кеме қатынасының Ертіс өңірі қалаларының экономикасы, көші-қоны және әлеуметтік трансформациясы үшін стратегиялық маңыздылығы туралы қорытынды жасалды. Осылайша, бұл зерттеу Ертіс өңірі тарихындағы су көлігінің рөлін түсінуге елеулі үлес қосады және жергілікті бастамалардың (алымдарды енгізу, айлақтарды дамыту) империялық және халықаралық контекстегі макроэкономикалық процестерге қалай әсер еткенін көрсетеді.

Кілт сөздер: Ертіс, кеме қатынасы, көпестік сауда, XIX ғ. экономикасы, Қазақстан тарихы, экономикалық даму, тасымалдау алымы, инфрақұрылым.

G.S. Kaliaskarova, G.T. Mussabalina

Development of Navigation and Merchant Trade on the Irtysh River in the Second half of the XIX century: Economic and Social Aspects of the Cities of the Irtysh Region

The article is devoted to the study of key aspects of the development of navigation and merchant trade on the Irtysh River in the second half of the XIX century, with a focus on the cities of the Irtysh region — Omsk, Pavlodar, Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk. On the basis of archival documents, statistical reports and primary sources stored in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the features of formation of river transport infrastructure and its influence on the economy and social structure of the region are considered. Special attention was paid to the introduction of the system of fees for transportation across the Irtysh in Pavlodar in 1864 as one of the first examples of local tax regulation of trade. It is shown that the fees contributed not only to the replenishment of the city budget, but also to the active development of infrastructure: construction of wharves, warehouses, and organization of river logistics. Shipping provided regular transportation of grain, coal, industrial goods, which stimulated economic growth and the formation of new trade routes. The growth of transportation volumes was accompanied by an increase in the number of merchants, workers and artisans, which affected the social structure of cities. The development of water transport was accompanied by adaptation to seasonal limitations of navigation and integration with the railway network. In contrast to the Volga and Don rivers, where river transport gradually yielded to railroads, it retained its key role on the Irtysh until the beginning of the XX century. It contributed to their transformation into major trade and transportation hubs, stimulated economic growth, formation of urban identity and development of international trade. It is concluded that the Irtysh navigation was strategically important for the economy, migration and social transformation of the cities of the Irtysh region. Thus, this study makes a significant contribution to understanding the role of water transport in the history of the Priirtysh region and demonstrates how local initiatives (introduction of fees, development of wharves) could influence macroeconomic processes in the imperial and international context.

Keywords: Irtysh, navigation, merchant trade, economy in the XIX century, history of Kazakhstan, economic development, transportation fees, infrastructure.

References

- 1 EABR predlagaet razvivat mezhhdunarodnoe sudokhodstvo na Irtyshe [EDB offers to develop international shipping on Irtysh]. *kapital.kz*. Retrieved from <https://kapital.kz/economic/134706/yeabr-predlagayet-razvivat-mezhdunarodnoye-sudokhodstvo-na-irtyshe.html> [in Russian].
- 2 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 2. — Ed. khr. 67 [in Russian].
- 3 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Op. 1. — D. 66 [in Russian].
- 4 Krasovskii, N.I. (1868). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Oblast sibirskikh kirgizov* [Materials for geography and statistics of Russia. Oblast of Siberian Kyrgyz]. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Kratkov, N. (1908). Urumchinskii konsulskii okrug i russkaia torgovlia v 1906 godu [Urumchi consular district and Russian trade in 1906]. *Izvestiia Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva — Proceedings of the Imperial Russian Geographical Society*, XLIV, 364 [in Russian].
- 6 Chernyshev, M.S. (1887). *Irtysh: geograficheskoe-navigatsionnyi ocherk, s izlozheniem predpolozhenii ob uluchshenii sudokhodnykh svoistv reki mezhdu g. Semipalatinsk i Chernoiarskoi solianoiu pristaniu* [Irtysh: a geographical and navigational essay, with the presentation of assumptions about the improvement of navigable properties of the river between the city. Semipalatinsk and Chernoyarsk salt piers]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- 7 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 434. — Op. 1. — Ed. khr. 45 [in Russian].
- 8 Aryn, E.M. (2008). Srednee Priirtyshye v istochnikakh i materialakh [Srednee Priirtyshye in sources and materials]. *Sbornik dokumentov i materialov (XVIII — nachalo XX vv.) — Collection of documents and materials (XVIII — early XX centuries)*. Pavlodar: Kereku [in Russian].
- 9 (1898). Altaiskaia zheleznaya doroga [Altai Railway]. *Oblastnye Semipalatinskii vedomosti — Regional Semipalatinsk newspapers*, 24 [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — Ed. khr. 3784 [in Russian].
- 11 (1879). *Izvestiia Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva — Proceedings of Imperial Russian Geographical Society*, 15. Sankt-Peterburg [in Russian].
- 12 (1898). *Semipalatinskii oblastnye vedomosti — Semipalatinsk regional gazettes*, 23 [in Russian].
- 13 Razjigaeva, N.G., Ganzeya, L.A., & Grebennikova, T.A. (2018). Landscape and environmental changes. *Journal of Asian Earth Sciences*, 158, 160–172 [in Russian].

Сведение об авторах

Калиаскарова Гульфаруз — докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0003-4482-6082>

Мусабалина Гульнара — д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

Information about the authors

Kaliaskarova Gulfaruz — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-4482-6082>

Mussabalina Gulnara — Doctor of Historical Science, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

A.I. Kukushkin^{*} , A.B. Maken , O.S. Shokhataev

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: tatarlandia@mail.ru; adil.95.kz-95@mail.ru; olghas-85@mail.ru)

History of the Study of Archaeological Monuments in the Valley of the River Taldy (Shetsky district of Karaganda region)

The article highlights the history of studying monuments located in the Taldy River valley, which form the foundation of the proposed Taldy Historical and Archaeological Museum-Reserve. The historiographical analysis of the study of monuments in the Taldy archaeological microdistrict allowed the authors to analyze and systematize previous research, as well as to determine the role and significance of these monuments for Central Kazakhstan. By examining articles, monographs, and field research reports, the authors identified key stages of archaeological excavations and refined the methodologies applied in different periods. Two main phases of research have been distinguished. The first phase is associated with the activities of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition under the general leadership of Academician A.Kh. Margulan and covers the years 1947–1964. From 1965 to 2010, research in the microdistrict was practically not conducted. Field archaeological work, including excavations, exploratory surveys, and stratigraphic analysis, played a key role in this study. During extensive expeditions (1947–1964 and from 2011 to the present), numerous archaeological sites from various historical periods, ranging from the Bronze Age to the Golden Horde era, were examined, including burial mounds, settlements, and ritual complexes. Special attention was paid to excavation methods, including the clearing of burial mounds, identifying structural features of burial sites, recording stratigraphic data, and analyzing cultural layers. Since 2011, the modern stage of research has been ongoing, characterized by a rapid accumulation of new material that is of fundamental importance in addressing questions of the genesis, periodization, and chronology of the archaeological cultures of Central Kazakhstan and neighboring regions.

Keywords: Central Kazakhstan, archaeology, history of study, monuments, Bronze Age, Early Iron Age, Middle Ages.

Introduction

The group of monuments considered in this article is located in the Shet district of the Karaganda region. It is located in the river valley of the Taldy (Taldynura) extending from west to east for several tens of kilometers. The need for coverage of the history of its study can be explained on the basis of two topical aspects. Firstly, the monuments investigated in this territory constitute the base for the projected Taldyna Historical and Archaeological Museum-Reserve. Secondly, the materials obtained during the excavations of recent years are of great importance in terms of refining the periodization and chronology of the Bronze Age cultures.

The study of monuments in Taldy (Taldynur) valley is inextricably linked with the first systematic research in Central Kazakhstan, which represented a kind of “white spot” until the mid-1940s. Situation began to change for the better after establishment of KazSSR Academy of Sciences in 1946 and organization of Central Kazakhstan archeological expedition (1947) under direction of A.Kh. Margulan. The tasks of the latter included both prospecting and exploratory work as well as excavation of archaeological sites in order to establish the chronology of antiquities of the region.

The archaeological study began in 1947 with the excavation of a dugout at the Baibala settlement [1; 196-197]. It had stone walls consisting of two rows of stone slabs. The space between slabs was filled with stone fragments. This architectural peculiarity is usually called armoured dwelling. The construction features of this dwelling allowed A.Kh. Margulan to draw parallels with other excavated structures dated to the Late Bronze Age. Unfortunately, the settlement was destroyed as of 1955.

During three field seasons of 1951, 1952 and 1955 the study of Bylkildak complex was conducted. The complex includes three extensive groups of monuments (I, II, III), occupying a high rooted coastal terrace and numbering about 200 structures. About 20 structures of the developed Bronze Age were excavated in the burial ground [2].

---

^{*} Corresponding author's e-mail: tatarlandia@mail.ru

The material found in them largely belongs to the Alakul cultural complex. However, the appearance of ceramic vessels of one fence indicates their Late Bronze Age (Begazy-Dandybayev) origin. The presence of different constructions on such a vast burial field is naturally associated with a long period of use of the burial ground. The presence of a mound with arch-shaped stone lining (“mustache”) allows to speak about the functioning of the monument until the end of the Early Iron Age.

In the picturesque valley of the Shortandy-Bulak river there is a rather large settlement of the Late Bronze Age, with 39 structures fixed by depressions. In 1955 the Central Kazakhstan archaeological expedition carried out excavations of two dwellings (No 14 and 21), which evidently belonged to the semi-dugout type, i.e. they had a sunken pit with the remains of frame and pillar constructions, observed as the remains of log walls and pits from support poles. The cultural layer contained fragments of roller-type pottery, metal and stone products, as well as carved bone decorated with filigree geometric motifs [1; 198–215].

In 1955, two rounded fences were excavated in the Baibala I burial ground. It contained burials in stone boxes, as well as fragments of Nuri-Fedorovo ceramic vessels and fragments of metal ornaments [3; 78–81].

Another complex was investigated in the Baibala II burial ground. It was a mound with an earthen structure 28 m in diameter and up to 1.8 m high. Under the mound there were two fences inserted into each other. A burial in the form of a stone box was revealed in the central part of them. It contained human remains and accompanying equipment, typical for Nurin-Fedorovo cultural complex [3; 55–56].

In 1964 M.K. Kadyrbaev excavated another complex of Nurin-Fedorovo culture in the Taldy 1 burial ground. It was a mound with a diameter of 12 m and a height of 0.5 m. Two inserted rectangular fences were found under the mound. Cremated remains and fragments of ceramic vessel decorated with a carpet ornament were found in the burial chamber [4].

The materials received during the first works were of great importance for formation of the first idea about cultural variety and identity of antiquities of all region. They also promoted understanding of their chronology and genesis. For example, the first original periodization of the culture of the Bronze Age population, created by the outstanding archaeologist K.A. Akishev and successfully tested during his PhD thesis [5], was based in particular on the data from the excavations of the Taldy (Taldynur) valley monuments.

Materials and Methods

When writing a scientific article, an important research method is historiographical analysis, which allowed the authors to study and systematize previous studies on the archaeological sites of Central Kazakhstan. Having analyzed the research materials of the predecessors: published articles that provided factual material on the work carried out at the Taldy archaeological microdistrict; the collective monograph “Ancient Culture of Central Kazakhstan” [3], which summarized the research of the first half of the 20th century; and the monograph by A.Kh. Margulan “Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan” [1], which summarized the results of archaeological work of the Late Bronze Age on the burial grounds and settlements of the Begazy-Dandybay culture, also publishes reports on field research at the monuments of Senkibay-2, Taldy, Kyzyltau, conducted by the authors of the article under the guidance of I.A. Kukushkin [6–8]. The authors identified the key stages of archaeological research, as well as clarified the specifics of the methodology used at different times. One of the main methods in this work is field archaeological research, including excavations, geological exploration and stratigraphic analysis. During long-term expeditions (1947–1964 and from 2011 to the present), many archaeological sites were explored, including mounds, settlements and ritual structures. Specific excavation methods were described, such as the clearing of mounds, the identification of structural features of burial structures, the fixation of stratigraphy and stratigraphic analysis of cultural layers.

Considerable attention is paid in the article about the artifacts discovered during the excavations. The typological method is used to classify ceramic products, metal objects (daggers, spearheads and arrows), jewelry and other finds. The comparative analysis allowed the authors to correlate the identified objects with similar finds in Central Asia and neighboring regions, which helps in clarifying the periodization of cultural strata.

Results

The study of these antiquities is important for solving both regional and global problems. Some of them can be identified separately.

Firstly, based on the results of primary processing of the obtained Alakul materials of Senkibai-2, Talda-1, Kyzyltau, Tabyldy burials, etc., we proposed a new periodization of Petrovsky and Alakul antiquities.

ties. Instead of two separate cultures, it is proposed to include both groups of monuments of the Alakul line of development into one culture of the same name, which went through two phases (early and “classical” ones). The early phase bears a resemblance to certain complexes. It is subdivided into two stages with their own specific features. The first stage is called the Petrovsky stage (XIX–XVIII centuries B.C.), as it bears a resemblance to similar antiquities of neighboring regions (large ground graves, characteristic forms of vessels, presence of specific ornamental elements) and is fundamentally synchronous with them, marking the rapid nature of settlement of Petrovsky tribes. The second one is the Nurtai stage (XVIII — first half of XVII centuries BC). It reflects specific regional features, illustrated by A.A. Tkachev [9].

Secondly, fragments of Yelunin ceramics were found in the embankment of structure No 178 of the Senkibay-2 burial ground. It remains poorly studied despite of long-term researches of Central Kazakhstan. The issue of its boundaries is still under the question. However, discovery of such ceramics in the valley of Taldy (Taldynura) substantially expands its areal to the Central Saryarka, and, apparently, it is not the final boundary. Such single finds indicate that practically all territory of Saryarka in pre-Andronov time seems to be occupied by population close to Yelunin population in cultural aspect [10].

Discussion

The first excavations were conducted in the Nuraltaldy-1 burial ground in 2011. Militaristic bronze findings (knives, spear and dart tips) were found in the course of the study of Alakul fences No 1-2. They are considered to be very unique for the region.

In the same year, a complex of the Golden Horde period was studied in the Nuraltaldy-2 burial ground. It consisted of adobe fence covered by an earthen embankment, containing a paired burial. It is noteworthy that in terms of rituals, one of the dead was buried in accordance with Muslim canons. The other one was buried in accordance with pagan rites, and was accompanied by a variety of equipment, which has analogues in the antiquities of the XIII–XIV centuries [11].

Considering the importance of the results obtained during the study of the Nuraltaldy-1 burial ground, it was decided to continue the excavations of the monument in 2012. They covered enclosures No 3, 4 as well as a separate box, located at some distance, indicating the former vastness of the burial field. Quite interesting is the intact burial of a woman decorated with gilded 1.5 turn pendants, bronze bracelets on each arm and bronze beads on her feet.

Excavations of Senkibay-2 began in 2014. It is one of the largest necropolises in Central Kazakhstan. It comprises 197 structures. Most of them appear to belong to the developed Bronze Age period. However, an early Iron Age burial ground and a ritual ancient Turkic fence are also present at the site. Structure No 26 was excavated in 2014. It contained Alakul type [12].

During two field seasons 2014 and 2021 excavations were carried out at the Tankara burial ground. They covered the complexes of Begazy-Dandybayev culture, namely quadrangular-shaped fences with ground stone boxes in their inner space [13].

Not far from the Tankara burial ground there is a large necropolis of Bada, where structures No 2 and 3 were excavated in 2015. These were earth mounds with stone fences. They contained burial chambers in the form of cysts (like a box, the walls were lined with masonry of tiles and stone), characteristic of the Nurinsko-Fedorovka culture [14].

In 2015, it was decided to continue the research of the burial grounds of Nuraltaldy-1 and Nuraltaldy-2, where significant results and unique for Central Kazakhstan materials were obtained. Thus, in the building No 5 of the Nuraltaldy-1 necropolis, a burial was found containing a metal vessel, which at that time became one of the oldest in Kazakhstan, along with the one found earlier in the Ashchisu burial ground [15]. It was made by Alakul metallurgists using a complex technology using a wax model [16].

Of no less importance were the works at the Nuraltaldy-2 burial ground, where an earthen mound was excavated, containing a mud-brick enclosure with a peshtak, which generally copied the idea of the portal-dome construction of the mausoleums. The discovered burial was made in accordance with pagan canons, accompanied by a set of items of horse harness and weapons [11]. Its significance is explained by the extremely small number of previously studied complexes of the Golden Horde time. In this connection, each new object significantly expands our understanding of this era.

In 2016, excavations of the grandiose mausoleum (No 1) and peripheral structures (No 2–13) of the Karazhartas burial ground began. These were left by the bearers of the Begazy-Dandybayev culture. The main complex (No 1) had a pyramidal-stepped shape after clearing the surface soil and consisted of 5-6 rows of walls. At the moment, it is considered the largest and most complexly constructed structure among the

known burial complexes of this culture. Its wall dimensions (excluding the outer fence) were $14 \times 14.5 \times 14.3 \times 13.5$ m. with rounded through holes, as well as a large collection of ceramics [16]. The metal inventory discovered during the study of the site is represented by bronze needles, a bullet-shaped arrowhead, daggers, a pendant in the form of an “anchor” and a gold ring with rounded through holes, as well as a numerous collection of ceramics [17].

In the same year, the excavations of the Bada burial ground were continued. It involved the study of structure No 1. The excavations were completed in 2017. The burial ground consisted of two fences inserted into each other (quadrangular and rounded, respectively) and contained several burials with fragments of pottery of the Nurinsky-Fedorov type found inside them [18].

Excavations at the Karazhartas burial ground were continued in 2017. These covered structures No 14–15, 17–18, 23–25, 26, 28–30. Further investigation of the blockages of the walls of structure No 1 was carried out. The obtained materials expanded the data on the funeral rite and the objective world of the Late Bronze Age population of the region [17]. At the end of the field work, the expedition led by A.Z. Beisenov carried out restoration work on the monument.

Two looted Bronze Age structures No 16 and 24 at the Senkibai-2 burial ground were investigated in 2017. In this respect, of some interest is an additional burial (structure No 24) of the Early Iron Age, where the skeleton of a woman lying flat on the back was excavated. The skeleton was accompanied by beads, a metal mirror and a stone altar [19].

Four barrows with stone enclosures and two enclosures without embankments were investigated in the Kyzyltau burial ground in 2017. These contained 21 Bronze Age burials and one unmarked burial of later date (No 6, 10–14). Of the greatest interest are the ritual objects with horse bones, symbolizing a chariot complex. Such a ritual, as a rule, marks highly status funerary constructions, expressively emphasizing their belonging to the tribal aristocracy. The orientation of the majority of the dead and sacrificial horses in the eastern direction, as well as some, rather blurred features in the ornamentation are considered the result of the Srubnaya culture (“timber framework”) influence [20].

Investigations at the early Alakul burial ground of Tabyldy (constructions 1–4, 10G) were carried out in 2018. These comprised 19 constructions. Structures 3 and 4 are of the greatest interest. Paired horse burial was found in the first one. Together with the burial chamber, it graphically imitates a team of chariots. Several undisturbed burials were found in the structure 4. They allowed to reconstruct some aspects of funeral rites and principles of wearing jewellery (jaw-face pendant, 1.5-turn pendants) [21–22].

Excavations of the Kotyrtas burial mound were carried out in the same year. Here, complexes of early Alakul and Golden Horde times were investigated. The latter period is of considerable interest as it is poorly studied. The structure excavated had a quadrangular enclosure under the mound with two peshtaks and an entrance between them. A burial was found in the inner space of the fence. It had the form of an earth pit. Apparently, it was a cenotaph, containing only scattered chopped horse bones in the backfill. In terms of construction, the structure investigated is almost identical to the structure No 2 of the burial ground Nurataldy-2, copying the structure of the portal-dome mausoleum [23].

The works of V.V. Varfolomeyev in Akkezen are of particular importance in the study of pro-town centers of the Late Bronze Age. Akkezen is one of the largest settlements in Central Kazakhstan, with at least 71 structures. In 2018–2020 several sites were excavated on the territory of the monument, as well as an elongated residential structure measuring 32×7 m. It had stacked masonry walls and was framed by an external fence. The material obtained belongs to the Begazy-Dandybayev culture [13].

Moreover, V.V. Varfolomeyev undertook reconnaissance work in the form of pitting and limited excavation at the settlements of Azhar, Azhar-2, Baibala-2, Saurambai and Shokpartas, where materials of Eneolithic, Middle and Late Bronze Age, as well as Early Iron Age were found [24].

The excavations of the Taldinsky-1 burial ground began in 2018. They have been carried out without interruptions to the present time. The complexes of two cultural traditions were excavated during the first field season. These are Alakulskaya culture (constructions No 6–8) and Begazy-Dandybayevskaya culture (construction No 5). Of certain interest is the ceramic complex of structure No 7. It has some archaic features dating back to the time of the Alakul culture in Central Kazakhstan [25].

Three high status complexes (No 1–3) of Nurin-Fedorovo culture were studied in the Taldinsky-1 burial ground in 2019. They were rather large earth mounds with double stone fences and contained burials with cremation and burial rites accompanied by characteristic tableware. Indicative is the discovery of an earring with a flared section, which is a kind of “visiting card” of this cultural tradition [26].

In 2019, the Turkic memorial-ritual complex Akbauyr was also excavated, which was a chain of 6 fences of Kudyrghinsky and Yakanursky types. The anthropomorphic half-length sculpture discovered at the site is noted for its rather well-preserved and detailed elements (an image of a face, an ear, a breastplate and a cup, a pose is indicated). Its iconographic likeness undoubtedly correlates with the ancient Turkic tradition. This is evidenced by the canonical pose with a cup in one hand, as well as a number of other features [27].

In the same year, quite large-scale works were carried out in the Senkibay-2 burial ground, where the constructions No 1–4 were excavated. Judging by the characteristics of the ceramic complex, some of the materials obtained refer to the early phase of Alakul culture. The other ones seem to correspond to its “classical” stage [6-7].

In 2019 the following works were carried out: the excavations of two Tasmolin complexes of elite plan at Karazhartas and Karazhartas-2 burial mounds, as well as the research of Alakul structures No 3, 5, 7, 9 and 15 of Kyzyltau burial mound. Of the greatest interest is the discovery of horse bones in barrow No 7 and an intact burial in barrow No 9. The latter contained a paired mixed sex burial accompanied by pottery vessels, remains of a jaw-face pendant in the form of “solar” plaques and beads, gold temple rings and characteristic bracelets with twisted ends. In general, the materials of the monument correspond to the early phase of Alakul culture [8].

In 2020, works at the Taldinsky-1 burial ground were continued. Seven complexes of the Alakul and Begazy-Dandybayev cultures, as well as a Kipchak Khanate period lining were excavated. As a result of the 2018–2020 investigations, it was established that the western edge of the monument was apparently occupied by burial structures of the Nurin-Fedorovo culture, the central part contained the burial structures of the Begazy-Dandybayev culture, and the Alakul burial structures were found in the eastern part.

Two complexes of the Alakul culture in the form of earthen mounds with stone fences (No 5, 178) were excavated in 2020 in the Senkibai-2 burial ground. The fragments of ceramics of Yelunin culture (Southern Siberia and the Altai zone) found in embankment of one of constructions are of special interest. They, probably, got there accidentally. However, these indicate their penetration in the southerly direction [10].

In the same year, the excavations of the Kokterek complex were carried out. The complex was a barrow with stone ridges (“whiskers”). It consisted of a central structure and a satellite barrow with two arc-shaped stone mounds departing in an easterly direction. The pottery fragments found during the excavations allow to conclude that the mound is of Hun culture.

The excavations of the Baibala III burial ground in 2020 have a certain significance. Here, a grave was found under the embankment of one of the stone barrows. It contained fragmentary remains of a buried person: a lower jaw fragment, fragments of tibia and pelvic bones. However, the cultural affiliation of the monument was determined by the iconographic appearance of a statue located in the mound’s floors, which corresponds to the Kipchak tradition.

In the same year, new excavations were carried out at the Nurataldy-1 burial mound, covering a large necropolis-forming barrow and a nearby row fence. It is noteworthy that the mound has been reused more than once. For example, a raw mausoleum of the Golden Horde period was cleared out on the very top of the mound. It was a family vault. A burial of the early Iron Age was found below, in the embankment. However, the bulk of the material was provided by Alakul-type complexes. They were represented by the following burials: those of children, as well as a mound-forming one. It is noteworthy that peculiar “rays” of slabs in the interior space were found for the first time. They radially departed from the main burial. A pair of horses imitating a chariot team was unearthed next to the burial site.

The excavations of Saka elite complex at the Kyzylzhartas burial ground were carried out in 2020-2021. The materials obtained have been partially published. One of the objects investigated was 37 m in diameter and 1.75 m high. It was encircled by a fence 56 m in diameter. It is quite noteworthy that the complex included several statues [28].

Conclusions

Summing up the archaeological study of monuments in the Taldy River valley, it is possible to highlight some milestones (stages) of its study. The first stage, covering 1947–1964, associated with the activities of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition under the leadership of a prominent scientist — Academician A.Kh. Margulan, was of great importance in forming an idea of the number and diversity of historical and cultural monuments. The monuments identified and studied with his participation formed the basis of the Taldy archaeological microdistrict. It is also indicative that perhaps the first large-scale excavations on the territory of Central Kazakhstan are also associated with the study of antiquities of this microdistrict

(Baybala, Bylkyldak, Aksu-Ayuly II and many others). The materials obtained during these works were of great importance for forming the first idea of the cultural diversity and originality of antiquities of the entire region, and also contributed to the understanding of their chronology and genesis. For example, the first original periodization of the culture of the Bronze Age population, created by the outstanding archaeologist K.A. Akishev and successfully tested during the defense of the thesis of the candidate of historical sciences, was based mainly on excavation data from the Taldy archaeological microdistrict.

The second stage, from 2011 to the present, is associated with the implementation of various state programs. To date, through the efforts of a team of Karaganda archaeologists, more than 100 objects of historical and cultural heritage have been identified on the territory of the Taldy historical and archaeological park, excavation and restoration work of which has been carried out on more than 30 monuments. There is a significant accumulation of new material related to the study of problems in the field of genesis, periodization and chronology of the mixture of cultures inhabiting the territories of the Taldy historical and archaeological park throughout all historical stages.

Acknowledgements

The article is part of a scientific project funded under grant AP19679947 "Reconstruction of cultural and historical landscapes of ancient Betpakdala", supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. — 360 с.
- 2 Маргулан А.Х. Комплексы Былкылдак / А.Х. Маргулан // По следам древних культур Казахстана. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1970. — С. 164–199.
- 3 Маргулан А.Х. Древняя культура Центрального Казахстана: колл. монография / А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. — 436 с.
- 4 Кадырбаев М.К. Археологические раскопки в Северном Прибалхашье / М.К. Кадырбаев // Поиски и раскопки в Казахстане. — Алма-Ата: КазССР, 1972. — С. 107–122.
- 5 Акишев К.А. Эпоха бронзы Центрального Казахстана: автореф. дис. ... канд. ист. наук. / К.А. Акишев. — Л., 1953. — 18 с.
- 6 Кукушкин И.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Проведение археологических исследований памятников бронзового века на территории Талдинского историко-археологического парка: могильник Сенкибай-2 (бронзовый век) (проведение археологических исследований на территории памятников, составление научных отчетов)» / И.А. Кукушкин. — Караганда: САИ. — 2019а. — 61 с.
- 7 Кукушкин И.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Проведение археологических исследований памятников с колесничной атрибутикой могильника Талды (эпоха бронзы) Талдинского историко-археологического парка / И.А. Кукушкин. — Караганда: САИ. — 2020. — 71 с.
- 8 Кукушкин И.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Проведение археологических исследований памятников бронзового века на территории Талдинского историко-археологического парка: могильник Кызылтау (бронзовый век) (проведение археологических исследований на территории памятников, составление научных отчетов)» / И.А. Кукушкин. — Караганда. — 2019. — 91 с.
- 9 Центральный Казахстан в эпоху бронзы: монография: [в 2-х ч.] / А.А. Ткачев; ответ. ред. М.Ф. Косарев. — Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. — Ч. 2. — 243 с.
- 10 Мерц И.В. Сенкибай-2 — новое местонахождение елунинской керамики в Центральной Сарыарке / И.В. Мерц, И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. — Барнаул: Изд-во АГУ, 2021. — № 27. — С. 230–237.
- 11 Ломан В.Г. Золотоордынские погребения могильника Нураталды-2 / В.Г. Ломан, Е.А. Дмитриев, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. — Алматы: «Бегазы-Тасмола», 2017. — С. 209–218.
- 12 Кукушкин И.А. Алакульские захоронения могильника Сенкибай-2 / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Маргулановские чтения — 2020. Том 2. Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований». — Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. — С. 84–98.
- 13 Варфоломеев В.В. Археологическая карта Шетского района Карагандинской области / В.В. Варфоломеев, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин, А.Б. Мaken, Е.А. Дмитриев. — Караганда: «Альфапринт», 2018. — 175 с.
- 14 Мaken А.Б. Цисты могильника Бада / А.Б. Мaken // Материалы LVI Российской археолого-этнографической конференции студентов и молодых ученых. — Чита: ЗабГУ, 2016. — С. 136–137.

- 15 Кукушкин И.А. Металлические изделия раннеандроновского могильника Ащису (Центральный Казахстан) / И.А. Кукушкин // Российская археология. — 2011. — № 2. — С. 103–109.
- 16 Кукушкин И.А. Погребение с металлическим сосудом в могильнике Нураталды I (эпоха бронзы) / И.А. Кукушкин, В.Г. Ломан, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Уральский исторический вестник. 2016. — № 4 (53). — С. 85–92.
- 17 Кукушкин И.А. Каражартас — новый социально-стратифицированный некрополь бегазы-дандыбаевской культуры (предварительные результаты исследований) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Археологические вести. — 2018. — № 24. — С. 102–109.
- 18 Федорчук А.Н. Сооружение I Нурино-Федоровского могильника Бада / А.Н. Федорчук // Современные проблемы изучения древних и традиционных культур народов Евразии: материалы LVII Российской археолого-этнографической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. — Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2017. — С. 188–189.
- 19 Кукушкин И.А. Находка погребения с зеркалом на могильнике Сенкибай-2 (Центральный Казахстан) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. — Барнаул: Изд-во АГУ, 2018. — № 2. — С. 173–177.
- 20 Кукушкин И.А. Материалы могильника Кызылтау как отражение срубного компонента в формировании раннеалакульских древностей Центрального Казахстана / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Теория и практика археологических исследований. — 2019. — № 2. — С. 109–130.
- 21 Кукушкин И.А. Колесничный комплекс могильника Табылды (Центральный Казахстан) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2019. — Т. 47. — № 4. — С. 43–52.
- 22 Кукушкин И.А. Элитные курганы могильника Табылды (эпоха бронзы) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.Б. Макен // Маргулановские чтения. — 2019. — Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. — С. 120–131.
- 23 Кукушкин А.И. Кенотаф золотоордынского времени на могильнике Котыртас (Центральный Казахстан) / А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2019. — № 4. — С. 19–31.
- 24 Варфоломеев В.В. Поселения Талдинского археологического микрорайона. Предварительные результаты исследований / В.В. Варфоломеев // Маргулановские чтения — 2019. — Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. — С. 74–87.
- 25 Жауымбай С.У. Новые сведения о ранней истории андроновских племен Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский-1) / С.У. Жауымбай, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, О.С. Шохатаев // Археология Казахстана. — 2018. — № 1-2. — С. 224–234.
- 26 Кукушкин И.А. Федоровские захоронения могильника Талдинский-1 / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Сохранения и изучение культурного наследия Алтайского края. — Барнаул: Изд-во АГУ, 2020. — № 26. — С. 76–83.
- 27 Дмитриев Е.А. Древнетюркские ограды Акбауыр / Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2020. — № 2. — С. 36–50.
- 28 Бейсенов А.З. Тасмолинский курган с каменными изваяниями в могильнике Кызылжартас / А.З. Бейсенов // Творец культуры. Материальная культура и духовное пространство человека в свете археологии, истории и этнографии. — СПб.: ИИМК РАН, 2021. — С. 261–278.

А.И. Кукушкин, Ә.Б. Мәкен, О.С. Шохатаев

Талды өзені бойындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу тарихы (Шет ауданы, Қарағанды облысы)

Мақалада Талды тарихи-археологиялық саябағының негізін құрайтын, Талды өзенінің бойында орналасқан ескерткіштерді зерттеу тарихы зерделенген. Оларды зерттеудің екі негізгі кезеңі бөлініп, қарастырылған. Талды археологиялық микроауданының ескерткіштерін зерделеудің тарихнамалық талдауы авторларға алдыңғы жұмыстарды талдауға және жүйелеуге, Орталық Қазақстан үшін ескерткіштердің рөлі мен орнын белгілеуге мүмкіндік берді. Мақалаларды, монографияларды және далалық зерттеулер туралы есептерді зерттей отырып, авторлар археологиялық қазбалардың негізгі кезеңдерін атап өтті, сонымен қатар әртүрлі кезеңдерде қолданылатын әдістердің ерекшеліктерін нақтылады. Бірінші кезеңі Ә.Х. Марғұланның жалпы жетекшілігіндегі Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қызметімен байланысты және 1947–1964 жылдарды қамтиды. 1965–2010 жылдар аралығында шағын аудан территориясында жұмыстар айғақты жүргізілген жоқ. Бұл зерттеуде қазба, барлау және стратиграфиялық талдауды қамтитын далалық археологиялық жұмыстар басты рөл атқарды. Көпжылдық экспедициялар (1947–1964 және 2011 жылдан қазіргі уақытқа дейін) қола дәуірінен Алтын Орда дәуіріне дейінгі әртүрлі тарихи кезеңдердегі қорғандар, елді мекендер және салттық кешендер сияқты көптеген археологиялық нысандарды зерттеді. Обаларды тазартуды, жерлеу құрылыстарының құрылымдық ерекшеліктерін анықтауды, стратиграфиялық деректерді тіркеуді және мәдени топтарды талдауды қоса алғанда, қазба әдістемесіне ерекше назар аударылған. 2011 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Орталық Қазақстан және шекаралас өңірлердің археологиялық мәдениеттерінің генезисі, кезеңделуі мен хронологиясы мәселелерін шешу саласында

түбегейлі маңызы бар жаңа материалдардың көшкін тәрізді жинақталуымен сипатталатын заманауи кезең жалғасуда.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, археология, зерттеу тарихы, ескерткіштер, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, ортағасыр.

А.И. Кукушкин, Ә.Б. Мәкен, О.С. Шохатаев

История изучения археологических памятников в долине реки Талды (Шетский район, Карагандинская область)

В статье освещается история изучения памятников, находящихся в долине р. Талды, которые составляют основу проектируемого Талдинского историко-археологического музея-заповедника. Историко-графический анализ изучения памятников Талдинского археологического микрорайона, позволил авторам проанализировать и систематизировать предшествующие работы, и обозначить роль и место памятников для Центрального Казахстана. Изучая статьи, монографии и отчеты о полевых исследованиях, авторы выделили основные этапы археологических раскопок, а также уточнили особенности применяемых методик в разные периоды. Выделены две основные вехи их изучения. Первый этап связан с деятельностью Центрально-Казахстанской археологической экспедицией под общим руководством академика А.Х. Маргулана и охватывает 1947–1964 гг. В течение 1965–2010 гг. работы на территории микрорайона фактически не проводились. Главную роль в данном исследовании сыграли полевые археологические работы, включающие раскопки, разведочные исследования и стратиграфический анализ. В ходе многолетних экспедиций (1947–1964 и с 2011 года по настоящее время) были изучены многочисленные археологические объекты, такие как курганы, поселения и ритуальные комплексы, разных исторических периодов от бронзового века до золотоордынской эпохи. Особое внимание уделено методике раскопок, включая расчистку курганов, выявление конструктивных особенностей погребальных сооружений, фиксацию стратиграфических данных и анализ культурных слоев. С 2011 года и по настоящее время продолжается современный этап, характеризующийся лавинообразным накоплением нового материала, имеющего принципиальное значение в области решения вопросов генезиса, периодизации и хронологии археологических культур Центрального Казахстана и сопредельных регионов.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, археология, история изучения, памятники, бронзовый век, ранний железный век, средневековье.

References

- 1 Margulan, A.Kh. (1979). *Begazy-dandybaevskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana* [Begazy-Dandybai culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 2 Margulan, A.Kh. (1970). Kompleksy Bylkyldak [The Bylkyldak complex]. *Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana — In the footsteps of ancient cultures of Kazakhstan*, 164–199. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 3 Margulan, A.Kh., Akishev, K.A., Kadyrbaev, M.K., & Orazbaev, A.M. (1966). *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana* [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 4 Kadyrbaev, M.K., (1972). Arkheologicheskie raskopki v Severnom Pribalkhashe [Archaeological excavations in the Northern Balkhash region]. *Poiski i raskopki v Kazakhstane — Searches and excavations in Kazakhstan*, 107–122. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 5 Akishev, K.A., (1973). Epokha bronzy Tsentralnogo Kazakhstana [The Bronze Age of Central Kazakhstan]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].
- 6 Kukushkin, I.A. (2019a). *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: «Provedenie arkheologicheskikh issledovaniï pamiatnikov bronzovogo veka na territorii Taldinskogo istoriko-arkheologicheskogo parka: mogilnik Senkibai-2 (bronzovyi vek) (provedenie arkheologicheskikh issledovaniï na territorii pamiatnikov, sostavlenie nauchnykh otchetov)»* [Report on research work on the topic: "Conducting archaeological research of Bronze Age monuments on the territory of the Tal'dy Historical and Archaeological Park: Senkibai-2 burial ground (Bronze Age) (conducting archaeological research on the territory of monuments, compiling scientific reports)"]. Karaganda: SAI [in Russian].
- 7 Kukushkin, I.A. (2020). *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: Provedenie arkheologicheskikh issledovaniï pamiatnikov s kolesnichnoi atributikoi mogilnika Tal'dy (epokha bronzy) Taldinskogo istoriko-arkheologicheskogo parka* [Report on the research work on the topic: Conducting archaeological research of monuments with chariot attributes of the Tal'da burial ground (Bronze Age) of the Tal'da Historical and Archaeological Park]. Karaganda: SAI [in Russian].
- 8 Kukushkin, I.A. (2019b). *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: «Provedenie arkheologicheskikh issledovaniï pamiatnikov bronzovogo veka na territorii Taldinskogo istoriko-arkheologicheskogo parka: mogilnik Kyzyltau (bronzovyi vek)*

(provedenie arkhеologicheskikh issledovaniy na territorii pamiatnikov, sostavlenie nauchnykh otchetov)» [Report on research work on the topic: “Conducting archaeological research of Bronze Age monuments on the territory of the Taldy Historical and Archaeological Park: Kyzyltau burial ground (Bronze Age) (conducting archaeological research on the territory of monuments, compiling scientific reports)”]. Karaganda: SAI [in Russian].

9 Tkachev, A.A. (2002). *Tsentrалnyi Kazakhstan v epokhu bronzy* [Central Kazakhstan in the Bronze Age]. M.F. Kosarev (Ed.). (Vols. 1-2). Tiumen: TiumGNGU [in Russian].

10 Merts, I.V., Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2021). Senkibai-2 — novoe mestonakhozhdenie eluninskoй keramiki v Tsentrалnoi Saryarke [Senkibai-2 — new location of Elunin ceramics in Central Saryarka]. *Sokhraneniia i izuchenie kulturnogo nasledia Altaiskogo kraia — Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory*, 27, 230–237 [in Russian].

11 Loman, V.G., Dmitriev, E.A., Kukushkin, I.A., & Kukushkin, A.I. (2017). Zolotoordynskie pogrebeniia mogilnika Nurataldy-2 [Golden Horde burials of the Nurataldy-2 burial ground]. *Arkheologicheskoe nasledie Tsentrалnogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letiiu organizatsii Tsentrалno-Kazakhstanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstan — Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation. Collection scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan archaeological expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan* (pp. 209–218) [in Russian].

12 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2020). Alakulskie zakhорoneniia mogilnika Senkibai-2 [Alakul burials of the Senkibai-2 burial ground]. *Margulanovskie chteniia–2020. Tom 2 Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaia Step v svete arkhеologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniy» — Margulanov readings–2020. Volume 2 Materials of the international scientific and practical conference “The Great Steppe in the light of archaeological and interdisciplinary research”* (pp. 84–98) [in Russian].

13 Varfolomeev, V.V., Kukushkin, I.A., Kukushkin, A.I., Maken, A.B., & Dmitriev, E.A. (2018). *Arkheologicheskaiа karta Shetskogo raiona Karagandinskoi oblasti* [Archaeological map of the Shetsky district of the Karaganda region]. Karaganda: Alfaprint [in Russian].

14 Maken, A.B. (2016). Tsisty mogilnika Bada [Cysts of the Bud burial ground]. *Materialy LVI Rossiiskoi arkheologo-etnograficheskoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh — Materials of the LVI Russian Archaeological and Ethnographic Conference of Students and Young Scientists* (pp. 136–137). Chita: ZabGU [in Russian].

15 Kukushkin, I.A. (2011). Metallicheskie izdeliia ranneandronovskogo mogilnika Ashchisu (Tsentrалnyi Kazakhstan) [Metal products of the Early Alexandron burial ground of Aschisu (Central Kazakhstan)]. *Rossiiskaia arkheologiia — Russian Archaeology*, 2, 103–109 [in Russian].

16 Kukushkin, I.A., Loman, V.G., Kukushkin, A.I., & Dmitriev, E.A. (2016). Pogrebenie s metallicheskim sosudom v mogilnike Nurataldy I (epokha bronzy) [Burial with a metal vessel in the burial ground of Nurataldy I (Bronze Age)]. *Uralskii istoricheskii vestnik — Ural Historical Bulletin*, 4 (53), 85–92 [in Russian].

17 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2018). Karazhartas — novyi sotsialno-stratifikatsionnyi nekropol begazy-dandybaevskoi kultury (predvaritelnye rezultaty issledovaniy) [Karazhartas — a new socially stratified necropolis of Begazy-Dandybay culture (preliminary research results)]. *Arkheologicheskie vesti — Archaeological news*, 24, 102–109 [in Russian].

18 Fedorchuk, A.N. (2017). Sooruzhenie 1 Nurinsko-Fedorovskogo mogilnika Bada [Construction of the 1st Nurinsko-Fedorovsky burial ground of Bada]. *Sovremennye problemy izucheniia drevnikh i traditsionnykh kultur narodov Evrazii: materialy LVII Rossiiskoi arkheologo-etnograficheskoi konferentsii studentov, aspirantov i molodykh uchenykh — Modern problems of studying ancient and traditional cultures of the peoples of Eurasia: materials of the LVII Russian Archaeological and Ethnographic Conference of Students, postgraduates and Young scientists* (pp. 188–189). Novosibirsk: Izdatelstvo IAET SO RAN [in Russian].

19 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2018). Nakhodka pogrebeniia s zerkalom na mogilnike Senkibai-2 (Tsentrалnyi Kazakhstan) [The discovery of a burial with a mirror at the Senkibai-2 burial ground (Central Kazakhstan)]. *Sovremennye resheniia aktualnykh problem evraziiskoi arkheologii — Modern solutions to the actual problems of Eurasian archaeology*, 2, 173–177 [in Russian].

20 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2019). Materialy mogilnika Kyzyltau kak otrazhenie srubnogo komponenta v formirovaniі rannealakulskikh drevnostei Tsentrалnogo Kazakhstana [Materials of the Kyzyltau burial ground as a reflection of the early log component in the formation of early Alakul antiquities of Central Kazakhstan]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy — Theory and practice of archaeological research*, 2 (26), 109–130 [in Russian].

21 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2019). Kolesnichnyi kompleks mogilnika Tabyldy (Tsentrалnyi Kazakhstan) [Chariot complex of the Tabyldy burial ground (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii — Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 47, 4, 43–52 [in Russian].

22 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Maken, A.B. (2019). Elitnye kurgany mogilnika Tabyldy (epokha bronzy) [Elite mounds of the Tabylda burial ground (Bronze Age)]. *Margulanovskie chteniia – 2019 — Margulan readings – 2019* (pp. 120–131) [in Russian].

23 Kukushkin, A.I., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, I.A. (2019). Kenotaf zolotoordynskogo vremeni na mogilnike Kotyrtas (Tsentrалnyi Kazakhstan) [Cenotaph of the Golden Horde time at the burial ground Kotyrtas (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiia Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 4, 19–31 [in Russian].

24 Varfolomeev, V.V. (2019). Poseleniia Taldinskogo arkheologicheskogo mikroraiona. Predvaritelnye rezultaty issledovaniy [Settlements of the Taldinsky archaeological microdistrict. Preliminary research results]. *Margulanovskie chteniia — 2019 — Margulan readings — 2019*, 74–87 [in Russian].

25 Zhaubymbai, S.U., Kukushkin, I.A., Kukushkin, A.I., Dmitriev, E.A., & Shokhataev, O.S. (2018). Novye svedeniia o rannei istorii andronovskikh plemen Tsentrалnogo Kazakhstana (po materialam kurgana 7 mogilnika Taldinskii-1) [New information about

the early history of the Andronovo tribes of Central Kazakhstan (based on the materials of mound 7 of the burial ground Taldinskiy-1)]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 1-2, 224–234 [in Russian].

26 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2020). Fedorovskie zakhroneniia mogilnika Taldinskii-1 [Fedorov burials of the Taldinsky burial ground-1]. *Sokhraneniia i izuchenie kulturnogo nasledii Altaiskogo kraia — Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory*, 26, 76–83 [in Russian].

27 Dmitriev, E.A., Kukushkin, A.I., & Kukushkin, I.A. (2020). Drevnetiurskie ogrady Akbauyr [Ancient Turkic fences of Akbauyr]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 2, 36–50 [in Russian].

28 Beisenov, A.Z. (2021). Tasmolinskii kurgan s kamennymi izvaianiiami v mogilnike Kyzylzhartas [Tasmolinsky mound with stone sculptures in the burial ground of Kyzylzhartas]. *Tvorets kultury. Materialnaia kultura i dukhovnoe prostranstvo cheloveka v svete arkheologii, istorii i etnografii — The creator of culture. Material culture and spiritual space of a person in the light of archeology, history and ethnography*, 261–278 [in Russian].

Information about the authors

Kukushkin Alexey — PhD, Director of the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6262-464X>

Maken Adil — PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-4449-6207>

Shokhataev Olzhas — PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-3885-1795>

А.Т. Мәден^{*} , Ж.Д. Мустафина^{*}

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: assylbek_maden@mail.ru; zhanar_mustafina@list.ru)

Ақтөбе облысына немістердің күштеп көшірілу тарихы (1941–1943 жж.)

Мақалада немістердің Ақтөбе облысына күштеп көшірілу тарихы қарастырылған. Кеңестік немістер этникалық белгісіне қарай қуғын-сүргін саясатының үлкен зардабын көрген халықтардың бірі. Жергілікті архив деректері, жарияланған басқа да құжаттар және өлкетану материалдары негізінде арнайы қоныс аударылған немістердің өңірге көшірілу кезеңдері, олардың саны, жас-жыныстық құрамы, аудандар бойынша бөлінісі, орналастырылуы және әлеуметтік-тұрмыстық жағынан қамтамасыз етілуі талданған. Қазақстанға арнайы қоныс аударылғандар ретінде немістердің бірнеше категориялары келді. Олар КСРО-ның түкпір-түкпірінен күштеп көшірілген неміс отбасыларымен қатар, еңбек колонналарына жұмылдырылған түрлі санаттағы немістер. Жұмыс күші ретінде еңбек колонналарына азат етілген еуропалық елдерден айдап әкетілген неміс ұлтының өкілдері де алынды. Олардың барлығы облыс аумағында қолға алынған ірі құрылыстарда, өндіріс орындарында жұмыс жасады. Ақтөбе еңбекпен түзеу лагерінің бөлімшелері болған бұл құрылыс алаңдары іс жүзінде жеке лагерь ретінде қызмет етті. Мақалада Ақтөбе лагеріндегі немістердің саны беріліп, олардың еңбек жағдайы және басқа да мәселелері зерделенген. Авторлар күштеп көшірілген немістердің жаңа жерлерде екінші рет қуғын-сүргінге ұшыратылғандығын атап өтеді. Оған арнайы қоныс аударылғандардың туыстарынан ажыратылып, еркінен тыс жұмысқа жегілуі, түрлі жалған айыптармен қылмыстық қуғындауға ұшырап, ұзақ мерзімге сотталуы немесе ең жоғары жазаға кесілуі дәлел бола алады. Жергілікті архив құжаттары Ақтөбе өңірінде бұрыннан тұратын, арнайы қоныс аударылғандар санатына жатпайтын неміс ұлтының өкілдерінің де арнайы есепке алынып, қатаң бақылауда болғандығын көрсетеді.

Кілт сөздер: қуғын-сүргін, автономия, күштеп көшіру, эшелон, арнайы қоныс аударылғандар, еңбек колоннасы, Ақтөбе лагері, ЕТЛ, Кемпірсай, лагерь.

Kipicne

Сталиндік қуғын-сүргін жылдары елімізге этникалық белгісіне қарай қуғын көріп, күштеп жер аударылған көптеген халықтар келді. Отандық тарих ғылымында бұл тақырып әлі де болса толық зерттелмеген. Объективті тарихи бағасын алмаған мәселелердің бірі. Ұлттық тарихымыз үшін бұл науқанның масштабы мен қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салдарын анықтау маңызды. Әсіресе, өңірлердегі жүзеге асырылу барысын, оның кезеңдері мен ерекшеліктерін зерттеп, сипатын айқындау тақырыптың ақтаңдақ беттерін ашуға көмектеседі. Жалпы елімізде аталмыш мәселе 2020 жылы қайта көтерілді. Сол жылдың қараша айында мемлекет басшысы Қ.-Ж.К. Тоқаев «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлыққа [1] қол қойды. Жарлыққа сәйкес республикалық және өңірлік жұмыс топтары құрылды. Мемлекеттік комиссияның міндеті мен қызметіне сәйкес 2021-2023 жылдары тарихшы-ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Комиссия жұмысының аясында өткен ғасырдың 30-50-жылдары орын алған күштеп көшіру, арнайы қоныс аудару саясатының тарихы жеке бағыт ретінде зерттелді.

Үш жылдық зерттеу барысында өңірлерде жекелеген халықтарды күштеп көшіру, арнайы қоныс аудару тарихының көптеген жаңа қырлары ашылды. Жергілікті архивтерден бұл науқан барысының өңірлік ерекшеліктерін айқындайтын жаңа құжаттар табылды. Осы ретте, отандық тарихнамада бұған дейін жарық көрген еңбектерде, құжаттар мен материалдар жинақтарында күштеп көшірілген және арнайы қоныс аударылған халықтарға қатысты жалпылама, сандық мәліметтер ғана беріліп келді. Тіпті, осыған дейін отандық тарих ғылымында аталмыш мәселенің теориясы мен методологиясы өз деңгейінде қалыптаспады десек артық айтқандық емес. Сондықтан өңірлерде халықтарды күштеп көшіру, арнайы қоныс аудару тарихын зерттеу жұмыстары жалғаса беруі тиіс деп есептейміз.

Күштеп көшірілгендер мен арнайы қоныс аударылғандар орналастырылған өңірлердің бірі — Ақтөбе облысы. XX ғасырдың 30-40-жылдары мұнда одақтық маңызы бар ірі өндіріс орындарының

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: assylbek_maden@mail.ru

құрылысы жүргізілді. Құрылыс жұмыстарына адам күші жетіспеді. Сондықтан осы нысандарға күштеп қоныс аударылған немістер де тартылды. Өйткені, кеңес үкіметі «сенімсіз ұлт» ретінде саналған немістерді тегін жұмысшы күші ретінде пайдалануды жоспарлады. Архив құжаттары немістердің басқа жұмысшылардан бөлек еңбек жасағы ретінде есепке алынғандығын көрсетеді. Кеңестік немістерді Қазақстанға, оның ішінде Ақтөбе облысына күштеп көшіру 1941 жылдың күзінен басталды. Олардың ұлттық автономиясы жойылды. Дегенмен, жергілікті архив құжаттары қоныс аударылған немістердің Ақтөбе өңіріне оған дейін-ақ орналастырылғандығын айғақтайды. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архив құжаттары бойынша 1936 жылы Украина КСР-ның батыс аудандарынан кеңестік поляктар мен немістерді көшіру жүргізілген. Қазақстан жалпы алғанда 15 мың неміс және поляк колхоз шаруашылықтарын қабылдаған. Оның 1 мыңын Ақтөбе облысының аумағына (қостанайлық аудандар тобына) орналастыру жоспарланды [2; 23-25].

Кеңес үкіметінің халықтарды этникалық белгісіне қарай қуғындау саясатына байланысты 1930-жылдардың басынан бастап Ақтөбе өңіріндегі жергілікті неміс ұлтының өкілдері де қатаң бақылауға алынды. 1926 жылғы санақ материалдары бойынша Ақтөбе округінде 1673 неміс ұлтының өкілі болды [3; 5]. Бұл шаралар «іштен шыққан жауды іздеу» саясатына сәйкес жүргізілді. Мысалы, БК(б)П Обкомының хатшысы Ә.Ы. Досовтың 1934 жылдың 23-желтоқсанында Қостанай, Семиозерный, Меңдіқара, Федоров, Жетіқара, Қобда, Мәртөк, Степной және Темір ауданының басшыларына жолдаған директивалық нұсқауында «бірқатар неміс поселкелерінде діни, әсіресе сектанттық ағымдардың, кулақтық элементтердің контрреволюциялық жұмыстарының жанданып отырғандығын, бұл таптық-жау элементтердің өз қызметтерін Германияда билік басына фашистер келгеннен кейін ерекше күшейткенін» [4; 1-3] атап өтіп, неміс тұрғындары арасындағы партиялық-бұқаралық жұмыстарды күшейтуді, кулак элементтерін жоюды және контрреволюциялық жау элементтердің неміс тұрғындарға ықпалын жоюды қатаң тапсырады. Көріп отырғанымыздай, жекелеген ұлттарды қуғындау, оларды кеңес үкіметіне жау ретінде қарастыру және қатаң бақылауға алу шаралары әкімшіл-әміршіл жүйе күш алған 1930-жылдардың ортасынан жүзеге асырыла бастады. Бұл уақытта кеңес үкіметі жекелеген ұлттардың мәдениеті мен тілін қолдауға бағытталған саясатынан бас тартып, жаңа ұлт саясатын қолға алған болатын.

Мақалада жергілікті дереккөздері негізінде неміс халқының 1941-1943 жылдары Ақтөбе өңіріне күштеп көшірілу тарихын зерттеуді мақсат етіп отырмыз. Бұған дейін бұл тақырып арнайы зерттелмеген. Дегенмен, жалпы Ақтөбе өңіріндегі қуғын-сүргін мәселесіне алғашқы болып жергілікті тарихшы-ғалым З. Байдосов назар аударды. Ол Ақтөбе облыстық полиция департаментінің архивінде (бұрынғы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві) 1997 және 2013 жылдары зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде 2014 жылы «Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы» деп аталған 4 томдық еңбегін жарыққа шығарды. Жинақта Ақтөбе облысы бойынша 2013 жылға дейін ақталған 6400 адамның қысқаша деректік материалдары берілген. Ғалым осы еңбегінде 1920-1940-жылдары облыс бойынша жалпы алғанда 8 мыңға тарта адамның тергеуге алынып, кейін атылып, айдалғандығын атап өтеді [5; 16-18]. Жинақта Ақтөбе өңіріне күштеп көшіріліп, кейін қудаланған неміс ұлтының өкілдері туралы да мәліметтер бар. Дегенмен автор жекелеген ұлттар бойынша қуғынға ұшырағандардың нақты санын көрсетпейді. Зерттеуінде күштеп көшірілген өзге ұлттардың тарихын қарастыруды мақсат етпеген. Жалпы жергілікті архив қорларындағы өзге ұлт өкілдерінің тергеу істерінің көпшілігінен ол адамның күштеп көшіріліп келгендігін нақты анықтау мүмкін емес. Себебі, тергеу істерінде ол адамдар туралы жан-жақты ақпараттар берілмейді. Сәйкесінше, күштеп көшірілген және арнайы қоныс аударылған қанша өзге ұлт өкілінің қуғын-сүргінге ұшырағандығын анықтау қиынға соғып отыр. Сондықтан, Ақтөбе өңіріне күштеп көшірілген немістер және басқа ұлттардың саны мен олардың кейінгі тағдырын зерттеу маңызды мәселе.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөздерін күштеп көшірілген немістердің ұрпақтарының баспасөз бетінде жарияланған естеліктері, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві қорларының құжаттары құрайды. Екі дереккөзі арқылы архив құжаттарының мәліметтерін ауызша деректермен салыстырып, тексеруге мүмкіндік алдық. Мақаланы жазу барысында аталған архивтің № 13, 63, 85 және 515-қорларының құжаттары пайдаланылды. 13-қор «Қазақстан Коммунистік партиясының Ақтөбе облыстық комитеті», 63-қор «Ақтөбе округтік жұмысшылар, шаруалар және қызыл әскер депутаттары кеңесінің атқарушы комитеті», 85-қор «Ақтөбе облыстық жұмысшылар, шаруалар және қызыл әскер депутаттары кеңесінің атқарушы комитеті» және 515-қор «Жұрын аудандық жұмысшылар, шаруалар

және қызыл әскер депутаттары кеңесінің атқарушы комитеті» [6; 12-37] деп аталады. Аталған қорларда сақталған істерде партия және жергілікті атқарушы органдардың шешімдері, қарарлар, хаттамалар, облыс және аудандар аумағындағы өндіріс орындарының тыныс-тіршілігі, саяси-мәдени өміріне қатысты қызметтік жазбалар, есептер, т.б. мәліметтер жинақталған. Бұл іс құжаттары халықтардың күштеп көшірілуіне дейінгі өмірдегі өзге ұлттардың санын анықтауға, оларға қатысты кеңестік биліктің ұстанымын айқындауға, халықтардың күштеп көшірілу, олардың орналастырылу барысын, күнделікті өмірін, еңбекке жұмылдырылу үдерісін, жаңа жерде қуғындалу тарихын зерттеуге мүмкіндік берді.

Мәселенің теориялық-әдіснамалық негізін жасақтауда жекелеген халықтарды қуғындау, күштеп көшіру тақырыбында бұған дейін жарық көрген еңбектер, отандық тарихнамада қалыптасқан ғылыми тұжырымдар мен қорытындылар басшылыққа алынды. Мақаланы жазу барысында ғылымилық, тарихилық, шынайылық, жүйелілік қағидалары ескеріліп, тарих ғылымында қалыптасқан талдау, жалпылау, салыстырмалы, статистикалық, ретроспективтік әдістер пайдаланылды.

Ретроспективтік әдіс немістердің күштеп көшірілуінің барысын түсінуге, оның әдістерін анықтауға, тарихи оқиғаларды қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Талдау және жалпылау әдістері арқылы қоныс аударылғандарды орналастыру, шаруашылық-тұрмыстық орнықтыру үдерістерін, құқықтық жағдайларын зерделеп, анықтадық. Салыстырмалы әдіс арнайы қоныс аударылғандардың тарихына қатысты деректермен жұмыс кезінде қолданылды. Деректерге салыстырмалы қарау, олардың маңыздылығын анықтау арқылы тарихи фактілер мен құбылыстардың орын алу ықтималдығы айқындалды. Ал статистикалық әдіспен күштеп көшіруге дейінгі Ақтөбе өңіріндегі немістердің саны, арнайы қоныс аударылғандардың саны мен жас-жыныстық құрамы анықталды.

Нәтижелері

Сонымен екінші дүниежүзілік соғыс жылдары «сенімсіз ұлттардың» кеңес азаматтарына таңылған жау бейнесінің бірте-бірте нақты ұлттарға қатысты бола бастауы «жекелеген аумақты тазарту тұтас халықтарды жоюға» айналған тұста өз шырқау шегіне жетті. Осы тұрғыдан алғанда 1941 жылы немістерді депортациялау соғыс кезеңіндегі кейінгі барлық мәжбүрлі көші-қондарға үлгі болды [7; 167].

Соғыс басталысымен бұрынғы КСРО аймақтарында өмір сүріп жатқан мыңдаған немістер герман фашизміне қарсы қарулы сапқа тұрды. Соған қарамастан Сталин бастаған сол кездегі кеңес басшылығы кеңестік немістердің Германия фашистерімен «шпиондық байланысын» ойлап тапты.

Осындай желеумен 1941 жылы 26-тамызда КСРО ХКК және БК(б)П ОК «Еділ бойы немістерінің республикасынан, Саратов және Сталинград облыстарынан немістерді көшіру туралы» қаулы қабылдайды. Осы қаулы негізінде «Еділ бойы немістерінің республикасынан, Саратов және Сталинград облыстарынан неміс ұлтының тұрғындарын көшіру туралы жоспар» бекітіліп, КСРО ПХК-мен алдын-ала дайындалған «Еділ бойы немістерінің республикасынан, Саратов және Сталинград облыстарынан немістерді көшіру бойынша операцияларды жүргізу шаралары туралы» № 001158 бұйрық жарияланды. Бұл «көшірудің» мәжбүрлі болу сипатын осы операцияны жүргізуге ПХК-ның 1550 қызметкерінің, 3250 милиция қызметкерінің және 12150 әскерилердің қатыстырылу фактісі дәлел бола алады. Оған қоса әр эшелонды барар станциясына жеткенге дейін ПХК офицерлері мен қызыл әскер күзетті [8; 288-293].

Үкіметтің директиваларына Қазақстан басшылығы да шұғыл әрекет етті. 1941 жылы 30-тамыз және 1-қыркүйекте Қазақстан Халық комиссарлары кеңесінің және К(б)П ОК-нің КСРО ХКК мен БК(б)П ОК осы жылғы 26-тамыздағы «Саратов және Сталинград облыстарынан және Еділ бойы немістері республикасынан қоныс аударылған немістерді қабылдау бойынша» қаулысын жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы [9; 94-96] және Қазақстан К(б)П Ақмола облыстық атқару комитеті мен облыстық комитетінің Еділ бойынан қоныс аударылған немістерді орналастыру туралы қаулылары қабылданды [10; 167-168]. Л. Берияның жазбаша нұсқауы бойынша қоныс аударылған немістердің көпшілігін Қазақстанға орналастыру көзделді [11; 195]. Қазақстанға Ленинград облысының немістері мен финдері, Мәскеу қаласының, РКФСР-ның Мәскеу, Ростов, Куйбышев және басқа облыстарының, Грузин, Әзірбайжан және Армян КСР-ның, Дағыстан, Қалмақ және Шешен-Ингуш АКСР-ның немістері көшірілді. 1941 жылдың күзі мен 1942 жылдың жазында Украинадан майданға жақын аудандардан немістер келе бастады [12; 20]. Күштеп жер аударылғандарға жолға жиналу үшін бір тәулік уақыт берілді. Оларға мал-мүлкін алуға рұқсат етілмеді. Алдағы болашағы туралы ешқандай ақпараттар берілмеді.

Сонымен 1941 жылдың 25-қазанына қарай Қазақстанда 467 мың Еділ бойы немістерін қабылдау жоспарланды. Оның 15 мыңы Ақтөбе облысына орналастырылатын болды. Көшірілгендерді облыстар бойынша орналастыру жоспарына қарағанда қоныс аударылған немістердің негізгі денін солтүстік және солтүстік-шығыс өңірлерге орналастыру көзделген. Ал жойылған Еділ бойы немістерінің республикасына жақын жатқан майдан шебіндегі Гурьев және Батыс Қазақстан облыстарына қоныс аударылған немістер жіберілмеді. Аталған мерзімге республикаға іс жүзінде 420 мың адам келді [11; 196].

Қазақстанға күштеп көшірілген немістердің алғашқы легі 1941 жылдың қыркүйек айынан келе бастады. 1941 жылы 14-қазанда қоныс аударылған немістердің кезекті үш эшелоны Қазақстанға жетеді. Оның біреуі Ақмола облысына, екіншісі Солтүстік Қазақстан облысына, ал үшіншісі № 476 эшелон Ақтөбе облысының Мәртөк станциясына түсірілді. № 476 эшелон 1983 адамнан тұрды. Олардың арасында ауруға шалдыққан 5 бала болды, оның 2-уі іш сүзегімен, 3-уі қызамық (скарлатина) дертімен ауырғандар еді. Осы 5 адам ауруханаға жатқызылып, екі вагонда санитарлық залалсыздандыру жұмыстары жүргізілген. Бірге болған жолаушылар аудан орталығының бос ғимараттарына орналастырылып, 14 күнге карантинге оқшауландырылды. Ол жерден 3 күннің ішінде Мәртөк ауданының тарату пункттеріне жіберілетін болды. 1941 жылы 3-қарашада Ақтөбе облысына кезекті 2 эшелон келіп жетті. Оның жалпы саны 5554 адам болды. Бұл қоныс аударылғандарды жергілікті билік органдары Степной және Родников аудандарына орналастыруды жоспарлады [12; 56-57, 61].

Қоныс аударылған немістерді орналастыру барысында Қазақстан үкіметі Ақтөбе облысына қатысты жоспарды өзгертті. Бастапқы жоспардағы 15 мың адамға қосымша тағы 5 мың адамды орналастыру көзделген. Жалпы 1941 жылдың 19-желтоқсанына дейін 9635 адамды құраған 4 эшелон келген. Арнайы контингенттің эшелондар бойынша саны мен жас-жыныстық құрамын төмендегі кестеден (1 кесте) [12; 84-85] көруге болады.

1 - кесте

19.12.1941 ж. дейін күштеп көшірілген немістердің сандық, жас-жыныстық құрамы

Р/с №	Келген мерзімі	Эшелон №	Барлығы:	Оның ішінде		
				ерлер	әйелдер	балалар
1	1941 ж. 6 қазан	475	1983	121	1045	817
2	1941 ж. 12 қазан	476	3500	134	1347	219
3	1941 ж. 25 қараша	426	1796	745	1061	987
4	1941 ж. 5 желтоқсан	425	2356	-	-	-

Кестеден көрінетіндей, № 476 және № 426 эшелондар бойынша берілген ерлер, әйелдер, балаларға қатысты сандар жалпы санмен сәйкес келмейді. Бұны сол уақыттағы есепке алу жұмыстарының дұрыс жүргізілмеуімен түсіндіруге болады. Сонымен, 1941 жылдың 5-желтоқсанында келген № 425 эшелон Мәртөк станциясына түсіріліп, Қобда ауданының аумағына орналастырылған. Қоныс аударылғандарды орналастыру ауа-райына, жолдың ұзақтығына (100 шақырымнан 200 шақырымға дейін) және де тасымалдау көліктерінің жетіспеуіне байланысты кешіктірілген. Келгендердің арасында бала өлімі орын алды, жол-жөнекей — 156, ал жөнелту пункттерінде — 127, барлығы 283 бала өлген. Балалар негізінен қызылшадан өліп отырды.

Краснодар, Орджоникидзе өлкелерінен және Запорожье облысының ауылдық елді мекендерінен келген контингент облыстың 5 ауданының колхоздарына орналастырылды: Степной ауданына — 2800 адам, Мәртөк ауданына — 2383 адам, Новоресей ауданына — 700 адам, Ключевой ауданына — 1796 адам және Қобда ауданына — 1956 адам бөлінген. Колхоздардың қабылдау мүмкіндігіне қарамастан арнайы контингент өте тығыз орналастырылды.

Жоғарыда аталған эшелондардан басқа 1941 жылы 13-желтоқсанда Астрахань қаласынан 1900 адамнан тұратын № 1003 эшелон келді. Бұлар «әлеуметтік-қауіпті элементтер» ретінде әкімшілік жағынан көшірілгендер (сотталғандар, халық жауларының отбасы мүшелері және тергеуге алынғандар) болатын. Эшелонмен бірге олардың 798 тіркеу істері және формуляр-істері жеткізілген. Көшірілгендерден 808 адам Жұрын ауданына, 560 адам Шалқар ауданына және 532 адам Родников ауданына орналастырылды. Қоныс аударылғандардың барлығының қолында Қазақ КСР аумағында тұруға құқылы деген белгі соғылған төлқұжаттары болды [12; 85].

Жергілікті басшылыққа қоныс аударылған немістерді орналастыру, оларды үй-жаймен, азық-түлікпен, жұмыспен қамтамасыз ету қиынға соқты. Өйткені соғыс жағдайында өңірге эвакуацияланған халықтар да көптеп келіп жатты. Сондықтан қоныс аударылған немістер колхоздарға тығыз орналастырылды. Мәселен, еңбекшілер депутаттарының Ақтөбе облыстық кеңесінің атқарушы комитетінің 1941 жылғы 11-желтоқсанындағы шешіміне сәйкес қоныс аударылған немістерді жеткізу және орналастыру жұмыстарына қосымша 126 мың сом қаражат бөлініп, көшірілген 1750 отбасыны аудандар бойынша келесідей бөлініспен орналастыру көзделген: Шалқар ауданына — 170 отбасы, Ырғыз ауданына — 100 отбасы, Ойыл ауданына — 100 отбасы, Байғанин ауданына — 100 отбасы, Мәртөк ауданына — 170 отбасы, Родников ауданына — 100 отбасы, Ключевой ауданына — 200 отбасы, Қобда ауданына — 170 отбасы, Жұрын ауданына — 270 отбасы, Қарабұтақ ауданына — 100 отбасы және Темір ауданына — 270 отбасы [13; 45].

Осы желтоқсан айында Ақтөбе облысына арналған жоспар тағы өзгергенге ұқсайды. Енді 26600 адамды орналастыру көзделген [12; 195]. Облыс аумағына көшіріліп, орналастырылғандардың жоғарыда берілген санын жиынтықтайтын болсақ, 1941 жылдың 13-желтоқсанына дейін 11535 адам келген болып шығады. Бұл жалпы жоспардың 43,3 %-ін құрайды.

Жалпы соғыс кезеңінде және одан кейінгі жылдары Ақтөбе облысының аумағына көшірілген немістердің бірнеше категориясының болғандығын атап өткен жөн. Олар күштеп жер аударылғандар, «қауіпті элемент» ретінде әкімшілікпен көшірілгендер, кеңес әскерінен босатылып, ГУЛАГ еңбек колонналарының құрамында келгендер, кеңес әскерімен азат етілген Шығыс Еуропа елдерінен тұтқындалып, еңбек күші ретінде КСРО-ға жіберілген немістер (интернированные немцы) және әскери тұтқындар болды. Бұлардың барлығына «арнайы қоныс аударылғандар» деген айдар тағылды. Соғыстан кейінгі жылдары олар «арнайы контингент» деген атаумен есепке алынды.

Арнайы қоныс аударылған немістер тиісті органдар тарапынан қатаң бақылауға алынды. Тіпті, соғыс аяқталғаннан кейін бұл тәртіп қазақстандық немістерге де тарады. Оларға тұрып жатқан жерлерін өз еркімен тастап кетуге тыйым салынды. Неміс ұлтының өкілдеріне жеке құқықтарына байланысты басқа да шектеулер қолданылды. Жергілікті Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінде арнайы қоныс аударылғандарды есепке алудың алфавиттік журналы, олардың тізімдері, партияға мүше коммунистердің, оған үміткерлердің аудандар бойынша жасақталған тізімдері сынды құжаттар сақталған. Бұл құжаттар 1941-1946 жылдарға жатады. Тізімдерде қоныс аударылғандардың ұлты, туған жылдары, бұрын өмір сүрген жерлері, қазіргі жұмыс орындары, т.б. мәліметтер көрсетілген. Осындай бір құжатта ҚК(б)П Қобда аудандық комитеті 01.07.1942 ж. күнгі жағдай бойынша қоныс аудару тәртібімен келген неміс коммунистерінің тізімін береді (2-кесте) [14; 16]. Біз құжаттағы кестені ықшамдап беріп отырмыз.

2 - к е с т е

Қобда ауданы бойынша қоныс аудару тәртібімен келген неміс коммунистерінің тізімі

№	Аты-жөні, туған жылы	Кету себебі, қандай құжатпен келді	Қазіргі уақыттағы жұмыс орны, лауазымы
1	Миллер Густав Генрихович, 1906 ж.	06.10.41 ж. күнгі анықтама бойынша арнайы қоныс аударылған	«Победа» колхозы, төраға
2	Моор Теодор Хрестьянович, 1906 ж.	06.10.41 ж. күнгі анықтама бойынша арнайы қоныс аударылған	«Серп и молот» колхозы, ұста
3	Гигуль Теодор Альбертович, 1903 ж.	06.10.41 ж. күнгі анықтама бойынша арнайы қоныс аударылған	«Н.Москва» колхозы, ферма меңгерушісі

Кестеде берілген мәліметтерден Қобда ауданының колхоздарына орналастырылған немістердің қашан және қандай сипатта қоныс аударылғандығын, олардың сол мезетте қандай жұмыс жасағандығын көруге болады. Одан басқа аталған архив құжатында неміс ұлтының бұл өкілдерінің Орджоникидзе өлкесінен (қазіргі Ставрополь өлкесі, Солтүстік Кавказ) шыққандығы көрсетіледі. Құжатта сондай-ақ партия мүшесі ретіндегі билеттерінің, кандидат ретіндегі анықтамаларының нөмерлері, партиялық өтілі, Қазақ КСР-на келгенге дейінгі жұмыс орындары, лауазымдары туралы мәліметтер берілген. Сол мәліметтер бойынша аталған коммунистер аудандық атқарушы комитеттің төрағасы, өрт күзетінің бастығы, колхоз төрағасы сынды жоғары лауазымды қызметтерді атқарған. Барлығы да жоғары білімді болды. Осындай мазмұндағы архив құжаттары арнайы қоныс аударылған немістердің жаңа жердегі күнделікті өмірін көруге мүмкіндік береді.

Ақтөбе облысының аумағына жер аударылып, кейін түрлі айыптармен сотталған неміс ұлтының өкілдері және еңбек колонналарына жұмылдырылған немістер ІХК ГУЛАГ, ГУЛПС жүйесіне кірген Ақтөбе және Кемпірсай еңбекпен-түзеу лагерлерінде ұсталды. Лагердегі тұтқындардың жағдайы өте ауыр болды. Еңбек колонналарындағы жағдай одан кем түспеді. Еңбек колонналарында қарулы күзет, қарулы жасақтың бақылауымен жұмыс жасау, адам құқықтарының аяқ асты етілуі, тағы басқа сынды барлық лагерлік атрибуттары сақталды. Ақтөбе ЕТЛ Ақтөбе қаласында орналасты және 1940 жылдың ақпан айында ұйымдастырылып, 1946 жылы жабылған.

Бұл лагерде әр жылдары 4500-ден 16000-ға дейін тұтқындар ұсталған. Ақтөбе ЕТЛ тұтқындары Ақтөбе феррокорытпа комбинатын салумен, Дөң және Кемпірсай кен орындарында хром және темір-никель кендерін өндірумен және тиеп жөнелтумен, Бадамша никель кенішінің карьерлерін пайдаланумен айналысты. Сондай-ақ олар әр жылдары Кемпірсай «Оңтүстік Орал никель» комбинатының құрылысын жүргізді. Кварциттердің Мұғалжар карьерін ашумен айналысты және Бершүгір көмір шахтасына қызмет көрсетті. Әрине, сотталғандар тігін өндірісі, тұрғын үй, су құбыры құрылысы, кірпіш өндірісі, тас карьерлерін әзірлеу сияқты ұсақ қосалқы жұмыстарды да атқарды. Ақтөбе ЕТЛ-нің (Ақтөбелаг, Ақтөбе комбинаты, Ақтөбе құрылыс) ірі құрылыс нысандары уақыт өте жеке-жеке лагерлік бөлімшеге айналды.

Күштеп көшірілген немістер жұмысшы күші ретінде пайдаланылған өңірдегі екінші лагерь — Кемпірсай еңбекпен-түзеу лагері болды. Кемпірсай лагері 1941 жылдың шілде айында ұйымдастырылып, 1942 жылдың сәуір айына дейін жұмыс жасайды. Кейін Ақтөбе лагерінің құрамына қосылады. 1942 жылғы 1-наурызға тиесілі лагердің қызметі туралы анықтамада: «Лагердің жұмысшы күші негізінен еңбекке тартылған Украинадан қоныс аударылған немістерден құралған. Ішкі істер халық комиссарының орынбасары В.В. Чернышевтің өкіміне сәйкес 1941 жылы қазан айында лагерге жоғарыда аталған немістерден 16 мен 70 жас аралығындағы 2398 адам келген. Осы лектің құрамында шамамен 300 адамдай 50 жастан асқан қарттар және 100 адамдай жасөспірімдер болды. Ұзақ жол жүріп, жол-жөнекей дұрыс тамақ ішпеген контингент өте әлсіз жағдайда жетті. Келгендер саны 5 ай ішінде 747 адамға кеміді. Олардың 42-сі саботаж және контрреволюциялық үгіт-насихаттары үшін сотталған және тергеуде жүргендер. Мүгедектігі мен қарттығына байланысты лагерден 390 адам босатылған. Осы санаттағы кемі 100 адамдай тағы да босатылатын болады. Өлгендер 100 адам және 215 адам қашып кетті» [15; 1, 5] деп жазылған. Көріп отырғанымыздай, кеңес үкіметі қоныс аударылған немістерге бірінші кезекте жұмысшы күші ретінде қарады. Оған қарсылық білдіргендер қуғындалды.

1943 жылдың басында Ақтөбе комбинатында тізім бойынша жұмысшылардан, қызметкерлерден және инженер-техникалық жұмысшылардан құралған 20480 адам болды. Оның ішінде ерікті жалданушылар 3414 адам, тұтқындар — 15499 адам және қоныс аударылған-немістер — 1667 адам. Барлық құрам 10 өндірістік бөлімшені қамтамасыз етеді. Олар: Ақтөбе феррокорытпа зауыты, Дөң, Кемпірсай кеніштері, кірпіш зауыты, әк карьері, Котлубанка ст. орман учаскесі, Арал теңізіндегі балық кәсіпшілігі және т.б. [16; 56].

1943 жылдың алғашқы 8 айында Ақтөбе комбинатындағы тұтқындардың саны 13472 адам болса, оның 326 неміс ұлтының өкілдері еді. Тұтқындардың жастық құрамына келсек, осы жылғы мәлімет бойынша тіпті 17 жасқа дейінгі 17 бала болған. Архив дерегінен тұтқындардың негізгі дені 17 жастан 30 жасқа дейінгілер және 31-ден 50 жасқа дейінгілер болып есепке алынғандығын көруге болады. Олардың саны сәйкесінше 6999 адам және 6224 адамды құрады [17; 10]. Бір қызығы бұл құжатта тұтқын немістер өзге елдердің азаматтары ретінде беріледі. Соған қарағанда олар КСРО азаматтары емес, азат етілген Еуропа елдерінен тұтқындалып көшірілгендер болуы мүмкін.

Лагердегі тұрмыстық жағдай өте нашар болды. Барактардың нашар жылытылуына байланысты адамдарға топтасып отырып, жылынуға тура келді. Бұл жағдай түрлі індеттердің таралуына алып келді. Барактар қысқа мүлдем дайын болмады. Тұтқындарға ешқандай төсек орындар берілмеді. Сондықтан олар сырт киімдерімен ұйықтауға мәжбүр болды.

Осындай ауыр тұрмыстық жағдайдан, ауру-сырқаулардан 1942 жылы қарашада 313 адам, желтоқсан айында — 400 адам өлген. Науқастар негізінен пеллагра (дәрумен жетіспеушілігі), туберкулез және өкпенің қабынуынан өліп отырды. Тұтқындар осындай ауыр жағдайға байланысты лагерден қашуға тырысқан. 1942 жылы қашудың 295 фактісі тіркелген, оның ішінде 105 оқиға — неміс әскери тұтқындарының қашу әрекеттерімен байланысты болды. Жарықпен қамтамасыз етуде туындаған қиындықтарға байланысты, тұтқындардың лагерден қашуы көбіне түн мезгілінде орын алды. Немістердің жұмысшы колонналарының да жағдайы өте ауыр болды. Оларға азық-түлік

жетіспеді. Тойып тамақ ішпегендіктен жұмысшылар физикалық жағынан әлсіз болды. Олардың арасында аяқ-қолын үсіту, жарақаттар алу оқиғалары жиі орын алды [18; 35, 37, 51].

Жергілікті архив қорларында 1943 жылдан кейінгі мерзімге қатысты да арнайы қоныс аударылғандар туралы мәліметтер кездеседі. Архив деректері немістердің облыстың негізінен солтүстігі және орталығындағы аудандарда, Ақтөбе қаласы мен маңында орналасқандығын көрсетеді. 1945 жылғы 10-қазандағы мәлімет бойынша немістердің үлкен тобы қазіргі Мұғалжар ауданының территориясында құрылған № 52 жылқы зауытының қажеттілігіне жұмысқа тартылды. Олардың сандық және жастық құрамын төмендегі кестеден [19; 29] көруге болады (3-кесте).

3 - к е с т е

№ 52 жылқы зауыты орналасқан елдімекенде тұрып жатқан қоныс аударылған немістер

№	Ұлттар	Отбасы саны	Ондағы жан саны	Еңбекке жарамдылары	Жұмысқа орналасқаны	Мектеп жасындағы балалар	Мектеппен қамтылғандары
1	Немістер	50	163	65	65	41	19

Аталған құжат бойынша зауыт орналасқан елдімекенде 255 адамнан құралған 64 шешен отбасылары да тұрған. Олардан басқа украиндықтар, гректер, поляктар және орыстардан жеті отбасы өмір сүрген. Осылайша, немістер аталған мекемеге жұмысқа тартылған қоныс аударылғандар ішінде саны жағынан шешендерден кейінгі екінші ұлт болды.

Қоныс аударылғандардың үлкен поселкесі қазіргі Ақтөбе феррокорытпа зауытының аумағында қалыптасты. Ақтөбе феррокорытпа зауытының маңынан сонда жұмыс жасайтын жұмысшылардың сұрауы бойынша жер бөлініп, жер үйлер салуға рұқсат етілген. Зауыт басшылығы оларға құрылыс материалдарымен көмектескен. Осылайша, зауыт айналысындағы қазіргі Махамбет, Вохр аудандары пайда болды. Кейін қазіргі Жилгородок ауданында да елдімекен құрылды. Осы құрылыстардың барлығына тұтқын немістер қатысты. Немістердің еңбек колонналары Ақтөбе қаласы аумағына кіретін Кірпішті ауданындағы үйлердің де құрылысын жүргізген.

Талқылау

Архив құжаттары негізінде жоғарыда жасалған қорытындылар ауызша деректермен де расталады. Сондай деректердің бірі бойынша «1941 жылы 7-қарашада сол кездегі Степной ауданына қарасты Кемпірсай станциясына 2700 аш-жалаңаш неміс ұлтының өкілдері жеткізілген. Бұлар Батыс Украина және Еділ бойынан жер аударылған бейбіт тұрғындар болатын, олардың арасында қарттар, ер адамдар, бала-шаға болды. Олар неміс болғаны үшін, «сенімсіз ұлт» ретінде жер аударылды. Кейін бұл ауданға шешендер, кәрістер, белорустар да қоныстандырылды. Оған қазіргі Қарғалы ауданының орталығы Бадамшаның сол кезеңде Берлин, Шешен поселкесі, Орталық және Зона сияқты шартты аудандарға бөлінуі дәлел. Бұл атаулардың қайдан шыққандығын үлкен адамдар ғана білетін.

Қазіргі Бадамша елдімекенінің құрылу тарихы осы депортация тақырыбымен және ПХК ГУЛАГ жүйесіне кірген Кемпірсай лагерінің құрылуымен байланысты. Осы Запорожье және Гданьскіден шыққан немістер осы елдімекеннің негізін қалаушылар және никель, хром, темір кендерінің алғашқы өндірушілері болды. Кейін оларды еңбекпен түзеу лагеріне ауыстырды» [20]. Бұл естеліктер немістердің Ақтөбе облыстық «Возрождение» қоғамының бұрынғы төрайымы Инге Смолинецке тиесілі. Ол жер аударылған Абрам Эзау мен Мария Реймердің шөбересі.

Қоныс аударылғандардың жағдайы өте ауыр болды. Оларға жергілікті қазақ халқы көмек қолын созды. Кемпірсайға көшірілген немістер үшін әсіресе 1941 жылдың күзі мен қысы өте ауыр болған. Қоныс аударылған немістер аштықтан, аурудан көп шығынға ұшырады. Сол алғашқы қыста қоныс аударылғандардың шығыны шамамен 1000 адамға жеткен. Өлгендердің мәйіті қонысқа жақын жерде, карьерлердің жанынан қазылған арыққа тасталды. Кейін бұл жер бауырластар зиратына айналды. Бадамшада мұндай жерлеу орындары екеу. Оның біреуі поселкеден бір шақырым жердегі подхоздың қасында, ал екіншісі қазіргі аудан орталығының қорымының аумағында [20].

Жоғарыда атап өткендей, арнайы қоныс аударылған немістер жаңа жерлерге келгеннен кейін де қуғын-сүргінге ұшыратылды. Кеңес үкіметі оларға негізінен тегін жұмысшы күші ретінде қарап, ауыр құрылыс жұмыстарына жекті. Осы жағдайға байланысты қаншама неміс отбасылары бұзылып, туыс адамдар бір-бірінен ажырап қалды. Жалпы, немістерді жер аудару, оларды түрлі айыптармен

куғындау И.В. Сталин өлгенге дейін жалғасты. Әсіресе, 1930-шы жылдардың екінші жартысы мен 1940-шы жылдардың басындағы жаппай куғын-сүргін уақытында Ақтөбе облысынан да жүздеген неміс ұлтының өкілдері түрлі айыптармен куғындалып, соттық емес органдардың шешімімен атылды немесе ұзақ мерзімге лагерлерге айдалды. Бұл фактілерді Облыстық полиция департаментінің архиві мен Облыстық мемлекеттік архиві құжаттары айғақтайды.

Арнайы қоныс аударылған немістердің қарапайым құқықтары да сақталмады. Олар ұзақ жылдар бойы «сенімсіз ұлт», «фашистік Германия шпионы» сынды жалған айыптардан арыла алмады. Жаңа жерлерге орналастырылғаннан кейін еңбекке жарамды ер адамдар мәжбүрлі түрде, жұмысшы күші ретінде еңбек колонналарына алынды. Қоныс аударушылардың қалған бөлігі, яғни қарттар, әйелдер мен балалар колхоз жұмыстарына тартылды. Әйелдердің ерлермен бір қатарда ауыр құрылыс жұмыстарына жегілген жағдайлары да болды. Еңбек етуге қолайлы жағдайдың жоқтығынан олар күнделікті қажетті еңбек нормасын шығара алмады. Олар сол үшін де қысым көрді. Осылайша, жер аударылған немістерге жаңа жерлерде де өз қалауынша өмір сүруге мүмкіндік берілмеді. Олардың барлық азаматтық және саяси құқықтары тапталды, әлеуметтік жағдайлары өте ауыр болды. Азық-түлік, басқа да тұрмысқа қажетті заттар жетіспеді, үкімет тарапынан берілетін азық-түлік ссудалары олардың қажеттіліктерін толық өтей алмады.

Халықтарды этникалық белгілеріне қарай күштеп жер аудару еңбекке мәжбүрлі жұмылдыру шараларымен тығыз байланыста жүргізілді. Еңбекке мәжбүрлі жұмылдыру КСРО-да соғысқа дейін-ақ тәжірибеге енгізілген болатын. Соғыс басталысымен ер адамдардың майданға алынуымен КСРО-ның барлық аймақтарында жұмысшы күші жетіспеді. Сондықтан да осындай тәжірибе заңдастырылып, соғыс уақытында кеңінен қолданылды.

Қорытынды

Осылайша, 1941-1943 жылдардағы Ақтөбе облысына немістердің күштеп көшірілу тарихына қатысты зерттеуімізді қорытындылай келе бірқатар тұжырымдар жасауға болады. Біріншіден, қолда бар деректерге сенсек, өңірге 26 мыңнан астам немістерді орналастыру жоспарланған. Дегенмен, олардың барлығының нақты келген, келмегенін анықтау мүмкін болмай отыр. Өйткені, ол құжаттар «құпия» және «аса құпия» грифімен жүрді, таратылмады. Соншама адам келген күннің өзінде оларды басқа жаққа қайта көшіріп, әкетіп отырды. Осындай жағдай әсіресе лагерь контингентіне тән болды. Екіншіден, күштеп көшірілген халықтар ішінде осы неміс ұлтының өкілдері сталиндік куғын-сүргін саясатының ең ауыр зардаптарын тартты. Бұл ретте, күштеп көшірілген халықтарға кеңес үкіметінің әртүрлі саяси көзқарас ұстанғандығын атап өткен жөн. Жергілікті архив деректері әсіресе немістер мен кәрістердің ерекше куғын-сүргін көргендігін айғақтайды. Үшіншіден, өңірге күштеп көшірілген немістер тегін жұмысшы күші ретінде ірі құрылыс нысандарына пайдаланылды. Олар күштеп көшірілген, арнайы қоныс аударылған, еңбек армияларының құрамында келген, әскери тұтқын ретінде келген, Германия мен оның одақтас елдерінен еңбекке мәжбүрлі жұмылдырылған немістер болды. Төртіншіден, күштеп көшірілген немістердің жаңа жерде ешқандай азаматтық-саяси құқықтары сақталмады. Әлеуметтік, тұрмыстық жағдайлары өте төмен болды. Азық-түлік жетіспеді, баспана мәселесі шешілмеді. Сондықтан олардың арасында алғашқы жылдары індет пен дұрыс тамақтанбауға байланысты өлім-жітім көп болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әділет. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінің сайты. [Электрондық режим]. — Қолжетімділігі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>
- 2 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (әрі қарай – АОМА). — 13-к. — 5-т. — 2-іс. — 23–25-п.
- 3 АОМА. — 63-к. — 1-т. — 20-іс. — 5-п.
- 4 АОМА. — 13-к. — 4-т. — 300-іс. — 1–3-п.
- 5 Байдосов З.Б. Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы: [4 т.] / З.Б. Байдосов. — Ақтөбе: Нобель, 2014. — Т. 1. — 313 б.
- 6 Государственный архив Актыобинской области и его филиалы. Путеводитель / сост.: К.У. Мирманова, Е.Ю. Щекалева, Н.К. Изюмченко, К.Айтбаев, М.Ж. Акаева. — Алматы: Казахстан, 1991. — 247 с.
- 7 Иванов А.С. Этнические депортации населения СССР в современной зарубежной историографии / А.С. Иванов, Н.А. Михалев // Вопросы истории. — 2018. — № 10. — С. 162–175.
- 8 Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — Москва: Материк, 2005. — 904 с.

- 9 Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.): Сб. документов / отв. ред. Г.А. Карпыкова. — 2-е изд. — Алматы-Москва: Готика, 2000. — 376 с.
- 10 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сб. документов. — Алматы: LEM, 2019. — Т. 3. — 708 с.
- 11 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. — 428 с.
- 12 Из истории депортации немцев в Казахстан. 1941–1945 гг. Сб. документов. — Геттинген-Алматы, 2022. — 400 с.
- 13 АОММ. — 85-қ. — 1-т. — 1348-іс. — 45-п.
- 14 АОММ. — 13-қ. — 11-т. — 162-іс. — 16-п.
- 15 АОМА. — 13-қ. — 11-т. — 272-іс. — 1, 5-п.
- 16 АОМА. — 13-қ. — 12-т. — 276-іс. — 56-п.
- 17 АОМА. — 13-қ. — 12-т. — 238-іс. — 10-п.
- 18 АОМА. — 13-қ. — 11-т. — 18-іс. — 35, 37, 51-п.
- 19 АОМА. — 515-қ. — 1-т. — 148-іс. — 29-п.
- 20 Егибаева Л. Батамшинский ГУЛАГ [Электронный ресурс] / Л. Егибаева // Актюбинский вестник. — 2019. — 30 мая. — Режим доступа: <https://vestnik.kz/batamshinskij-gulag/>

А.Т. Мәден, Ж.Д. Мустафина

История депортации немцев в Актюбинскую область (1941–1943 гг.)

В статье рассматривается история депортации немцев в Актюбинскую область. Советские немцы являются одним из тех народов, который испытал последствия репрессивной политики из-за своей этнической принадлежности. На основе местных архивных данных, различных опубликованных документов и краеведческих материалов анализируются этапы переселения в регион немцев-спецпереселенцев, их численность, возрастно-половой состав, размещение их по районам и социально-бытовое обустройство. В качестве спецпереселенцев в Казахстан прибыли несколько категорий немцев. В основном это были немецкие семьи, депортированные со всех концов СССР, а также немцы различных категорий, мобилизованные в трудовые колонны. В качестве рабочей силы в трудовые колонны были насильно мобилизованы и представители немецкой национальности, захваченные из освобожденных европейских стран (интернированные немцы). Все они работали на крупных стройках, производствах, действовавших на территории области. Эти строительные площадки, которые были подразделениями Актюбинского исправительно-трудового лагеря, фактически функционировали как отдельные лагеря. В статье приводится численность немцев в этом лагере, анализируются условия их труда и другие важные вопросы. Также автор отмечает, что депортированные немцы подвергались вторичным репрессиям на новых местах расселения. Это проявлялось в разделении членов семьи, принудительной мобилизации к труду, приговоре по различным ложным обвинениям к высшей мере наказания или длительному сроку заключения. Также архивные документы свидетельствуют о том, что представители немецкой национальности, ранее проживавшие в Актюбинском регионе, не относящиеся к категории спецпереселенцев, находились на особом учете и под строгим контролем.

Ключевые слова: репрессии, автономия, депортация, эшелон, спецпереселенцы, трудовая колонна, Актюблаг, ИТЛ, Кемпирсай, лагерь.

A.T. Maden, Zh.D. Mustafina

The History of the Deportation of Germans to the Aktobe Region (1941–1943)

The article examines the history of the deportation of Germans to the Aktobe region. Soviet Germans are one of those peoples who have experienced the consequences of repressive policies because of their ethnicity. On the basis of local archival data, various published documents and local history materials, the stages of resettlement of Germans-special settlers to the region, their number, age and gender composition, their placement by districts and social and household arrangement were analyzed. Several categories of Germans arrived in Kazakhstan as special settlers. They were mostly German families deported from all over the USSR, as well as Germans of various categories mobilized in labor columns. Representatives of German nationality captured from liberated European countries (interned Germans) were also forcibly mobilized into labor columns. All of them worked at large construction sites, production facilities operating in the region. These construction sites, which were subdivisions of the Aktobe correctional labor camp, actually functioned as separate camps. The article provides the number of Germans in this camp, analyzes their working conditions and other issues. The author also noted that deported Germans had been subjected to secondary

repression in new places of settlement. This was manifested in the separation of family members, forced mobilization for labor, sentences on various false charges to capital punishment or a long term of imprisonment. Also, archival documents indicate that representatives of German nationality, who previously lived in the Aktobe region, who did not belong to the category of special settlers, were under special registration and strict control.

Keywords: repression, autonomy, deportation, echelon, special settlers, labor column, Aktobe, Corrective Labor Camp, Kempirsai, camp.

References

- 1 Adilet. Qazaqstan Respublikasy normativtik quqyqtyq aktilerinin aqparattyq-quqyqtyq zhuiesinin saity [The website of the Information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456> [in Kazakh].
- 2 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 5-t. — 2-is. — 23–25-p. [in Kazakh].
- 3 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 63-q. — 1-t. — 20-is. — 5-p. [in Kazakh].
- 4 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 4-t. — 300-is. — 1–3-p. [in Kazakh].
- 5 Baidosov, Z.B. (2014). *Zulmat pen urei: zobalan anatomiasy [Repression and terror: the anatomy of violence]*. (Vols. 1–4; Vol. 1). Aktobe: Nobel [in Kazakh].
- 6 (1991). *Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti i ego filialy. Putevoditel [The State Archive of Aktobe region and its branches. Travel Guide]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 7 Ivanov, A.S., & Mihalev, N.A. (2018). Etnicheskie deportatsii naseleniia SSSR v sovremennoi zarubezhnoi istoriografii [Ethnic deportations of the USSR population in Modern Foreign Historiography]. *Voprosy istorii — History issues*, 10, 162–175 [in Russian].
- 8 Yakovlev, A.N. (Eds.). (2005). *Stalinskie deportatsii. 1928–1953 [Stalin's deportations. 1928–1953]*. N.L. Pobol, P.M. Polian (Comp.). Moscow: Materik [in Russian].
- 9 Karpukov, G.A. (Eds.). (2000). *Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921–1975 gg.) [From the history of the Germans of Kazakhstan (1921–1975)]*. (2nd ed.). Almaty-Moscow: Gotika [in Russian].
- 10 (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945]*. (Vol. 3). Almaty: LEM [in Russian].
- 11 (1998). *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby [The peoples deported to Kazakhstan: time and fate]*. Almaty: Arys-Kazakhstan [in Russian].
- 12 (2022). *Iz istorii deportatsii nemtsev v Kazakhstan. 1941–1945 gg. [From the history of the deportation of Germans to Kazakhstan. 1941–1945]*. Gettingen-Almaty [in Russian].
- 13 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 85-q. — 1-t. — 1348-is. — 45-p. [in Kazakh].
- 14 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 11-t. — 162-is. — 16-p. [in Kazakh].
- 15 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 11-t. — 272-is. — 1, 5-p. [in Kazakh].
- 16 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 12-t. — 276-is. — 56-p. [in Kazakh].
- 17 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 12-t. — 238-is. — 10-p. [in Kazakh].
- 18 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 13-q. — 11-t. — 18-is. — 35, 37, 51-p. [in Kazakh].
- 19 AOMA [State Archive of the Aktobe region]. — 515-q. — 1-t. — 148-is. — 29-p. [in Kazakh].
- 20 Egibaeva, L. (2019). Batamshinskii GULAG [Batamshinsky GULAG]. *Aktiubinskii vestnik — Aktobe Bulletin*. Retrieved from <http://avestnik.kz/batamshinskij-gulag/> [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Мәден Асылбек — т.ғ.к., тарих және дінтану кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-4498-8105>

Мустафина Жанар — PhD, Тарих және дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2705-8443>

Information about the authors

Maden Assylbek — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History and Religious Studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4498-8105>

Mustafina Zhanar — PhD, Senior Lecturer, Department of History and Religious Studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2705-8443>

Ж.Т. Нығметова^{*} , З.Г. Сактаганова^{id} , Д.А. Джумабеков^{id}

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zhaksyngul@mail.ru, zauresh63@mail.ru, azmukhan@mail.ru)

Орталық Қазақстандағы этникалық репатрианттардың бейімделу және ықпалдасу үдерісі: әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектілері (1991–2021 жж.)

Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған алғашқы жылдарында жүзеге асырыла бастаған этникалық қазақтардың тарихи Отанына қайту үдерісі, оның ішінде Қарағанды облысы мысалындағы ерекшеліктері ғылыми тұрғыда қарастырылған. Сонымен қатар шетелдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің тарихи отанына қоныс аударуының әлеуметтік, демографиялық және мәдени маңыздылығы зерттелген. Мақалада 1991–2022 жылдар аралығында Қарағанды облысына көшіп келген қандастардың саны, квота жүйесінің ықпалы, әртүрлі елдерден келген репатрианттардың бейімделу ерекшеліктері нақты архивтік деректер мен статистикалық материалдар және этникалық қазақтармен жүргізілген сұхбаттар негізінде талданған. Авторлар репатрианттардың көші-қонға итермелеген негізгі себептері ретінде отансүйгіштік сезім, ұлттық мәдениет пен тілге деген құрмет, шетелдердегі әлеуметтік-саяси қиындықтар екенін айқындайды. Сапалық зерттеу әдістері — өмірбаяндық сұхбаттар мен тарихи интервьюлер арқылы көші-қон себептері, патриоттық мотивтер мен әлеуметтік ықпалдасу мәселелері кеңінен қамтылған. Қытай, Моңғолия, Өзбекстан және басқа елдерден келген этникалық қазақтардың Орталық Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімделу барысын, мемлекет тарапынан көрсетілген қолдауларды, сондай-ақ көші-қон саясатының өзгерістерінің ықпалын жүйелі талданған. Қарағанды облысына келген қандастардың саны, квота жүйесінің жүзеге асуы мен оның шектеулері, аймақтық ерекшеліктері, бейімделу барысындағы қиындықтар мен жетістіктері кешенді түрде сарапталған. Зерттеу нәтижесінде аймақтық деңгейдегі репатриацияның өзіндік ерекшеліктері, қиындықтары мен жетістіктері сараланып, болашақ көші-қон саясатында ескерілуі тиіс ұсыныстар қалыптасқан. Зерттеу нәтижелері этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуы тек демографиялық емес, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени және тарихи маңызы бар үдеріс екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: этникалық репатрианттар, миграция, қандастар, Орталық Қазақстан, интеграция, бейімделу, қандастардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы.

Kipicne

Кеңестік кезеңде қазақ халқының тарихи тағдыры күрделі көші-қон процестерімен тығыз байланыста өрбіді. XX ғасырдың бірінші жартысында орын алған ашаршылық, сталиндік репрессиялар, соғыс және мәжбүрлі жер аударулар нәтижесінде көптеген этникалық қазақтар шетелге көшіп, өз Отанынан тысқары жерде өмір сүруге мәжбүр болды. Алайда ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу осы тарихи әділетсіздікті қалпына келтірудің алғышартын жасады. 1991 жылы «Қазақстан Республикасының көші-қон туралы» алғашқы заңдары қабылданып, сырттағы қазақтардың тарихи Отанға ерікті оралуына заңдық негіз қалыптасты. Бұл үдеріс репатриация деп аталып, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен демографиялық тұрақтылығына әсер ететін маңызды мемлекеттік саясаттың бір бағытына айналды.

Тарихи отанына оралған қандастар тек қоныс аударушы емес, сонымен қатар ұлттық жадыны сақтаушы, рухани және мәдени мұраны қайта жаңғыртушы рөлін атқарды. Олар арқылы қазақ ұлтының кеңістікке таралған фрагменттері қайта бірігіп, ортақ ұлттық бірегейлік қалыптасты. Дегенмен, көші-қон үдерісі тек оң нәтижелермен ғана шектелмейді. Репатрианттардың жаңа ортаға бейімделу жолында кездескен әлеуметтік, құқықтық және мәдени тосқауылдар, сондай-ақ саяси реңк алған көші-қон реттеу тетіктері қазіргі таңда арнайы ғылыми зерттеуді талап етеді.

Зерттеудің өзектілігі — Қазақстан Республикасының репатриациялық саясатын тарихи кезеңдермен байланыстыра отырып, оның тиімділігі мен кемшіліктерін нақты деректер негізінде талдау қажеттілігінде. Сонымен қатар, посткеңестік кеңістіктегі ұлт қалыптастыру процесінде

^{*}Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhaksyngul@mail.ru

репатриацияның рөлі, қандастардың тарихи жад арқылы отандық тарихқа қосқан үлесі — бүгінгі күнтің әдіснамалық тұрғыда зерттеуді қажет ететін маңызды тақырыптардың бірі.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру мен сақтау үдерісінде шетелдегі этникалық қазақтарды тарихи Отанына қайтару — мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналды. Репатриация, яғни қандастардың ата-жұртына оралуы, елдің демографиялық құрылымына, әлеуметтік-мәдени дамуына, сондай-ақ тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге тікелей ықпал ететін кешенді құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл үдеріс тек көші-қон статистикасымен ғана шектелмей, әрбір репатрианттың өмір жолы мен тарихи жадысында сақталған ұжымдық тәжірибелер арқылы ұлт тарихының жаңа парақтарын толықтырады.

Қазіргі кезеңде қандастардың өмірлік тәжірибелерін зерттеу, репатриациялық саясаттың тиімділігін бағалау және әлеуметтену барысындағы қиындықтарды ғылыми тұрғыда зерделеу аса өзекті. Әсіресе 1990-жылдардың басында басталған алғашқы көші-қон толқындарының тарихи, саяси және әлеуметтік контексте зерттелуі — Қазақстанның ұлттық тарихының толыққанды жазылуы үшін қажет.

Осы мақалада репатриацияның саяси-құқықтық негіздері мен тарихи алғышарттары, сондай-ақ Моңғолия мен Қытайдан келген қандастардың өмірлік естеліктері негізінде көші-қонның әлеуметтік-мәдени салдары жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — тәуелсіз Қазақстандағы репатриациялық саясаттың тарихи даму логикасын ашып көрсету және репатрианттардың тарихи жадын, жеке өмірлік тәжірибесін талдау арқылы репатриация феноменінің күрделілігін ғылыми негізде дәлелдеу.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың негізгі материалдарының бірін сұхбаттар құрайды, мәселен, Қарағанды қаласының тұрғындары Меруерт Б., Айнұр Ж., Адал Ы., Жанболат Б., Пірмағанбет И., Руслан Б., Сергей М., Кариполла Б. және т.б. азаматтармен интервью жүргізіліп, көшіп келу тарихына қатысты, жергілікті ортаға бейімделу туралы мәліметтер анықталды. Тарихи интервьюді қолдануда Ресейлік ғалым Т. Щеглованың тәжірибелеріне сүйендік, яғни тарихи отанына оралудағы этникалық репатрианттардың (қандастардың) келу себептерін анықтауда жүзеге асыратын әдіс ретінде [1; 203]. Қазіргі зерттеулерде тәжірибе көрсеткендей, сауалнамалардың әртүрлері бар, солардың ішінде жаңа мәліметтерді алуда интервью әдісі (сапалы, зерттеу, тарихи интервью): яғни әңгімелесу, сауал қою, сұрақтарға жауап және т.б. қолданылды. Осы зерттеу аралығында респонденттер категориясы әр түрлі, келген жылдары да әр түрлі және әр елден келген қандастар (Өзбекстан, Қытай, Моңғолия қазақтары).

Қарағанды облысы аумағына көшіп келген қандастар туралы мәліметтер архивтік құжаттар негізінде де зерттелді. Қарағанды облысы мемлекеттік архивында, Қарағанды облысының миграция және демография бойынша басқармасының 193-қорында сақталған құжаттар зерттеуде пайдаланылды. Оның ішінде негізінен статистикалық мәліметтер, мемлекеттік мекемелердің хат алмасуы, көшіп келген этникалық қазақтарға қандас (бұрынғыша оралман) статусын беру шешімдері, облыстық әкімшіліктің ҚР Миграция және демография бойынша агенттігімен хат алмасуы тәрізді құжаттар зерттеудің негізіне алынды.

Мақалада сандық және сапалық зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды. Сапалық әдістерге негізделі отырып, авторлар мұрағаттық құжаттарды талдау арқылы репатриациялық саясаттың тарихи-құқықтық негіздері мен әкімшілік тәжірибесін зерттеді. Бұл тәсіл кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі көші-қон саясатының эволюциясын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, ауызша тарих әдісі — қандастармен жүргізілген өмірбаяндық сұхбаттар — репатрианттардың жеке тәжірибесін, көші-қон барысында кездескен әлеуметтік және мәдени бейімделу мәселелерін ашуға септігін тигізді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихшылық пен объективтілік ұстанымдарына сүйенді. Салыстырмалы-тарихи әдіс Қазақстанға әртүрлі кезеңдерде көшіп келген репатрианттардың жағдайларын салыстыру арқылы мемлекеттік саясаттың өзгерісін бағалауға мүмкіндік берді. Ретроспективті әдіс репатриацияның тарихи алғышарттарын, яғни кеңестік кезеңдегі қуғын-сүргін, ашаршылық пен еріксіз қоныс аударулардың қандастар көшімен байланысын айқындауға қолданылды. Сипаттау-баяндау әдісі көші-қон үдерісін жүйелі түрде баяндауға мүмкіндік берсе, жүйелі талдау мен синтез әдістері жиналған деректердің ішкі байланыстарын ашып, репатриацияның кешенді сипатын көрсетуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері

1991 жылы 18-қараша № 711 КазКСР министрлер кабинетінің «КазКСР шет елден және басқа республикадан, ауыл аймақтарға жұмыс жасауға келуге өтініш білдірген ұлты қазақ тұлғаларды қоныстандыру жағдайлары мен тәртібі туралы» қаулысы шықты, бұл бір жағынан қазақтарды иммиграциялау; екіншіден ауыл аймақтар үшін кешенді дамытуға бағытталатын шара болды. Бұл қаулы шет елдегі қазақтардың жылдар бойы ата-бабасының жерін аңсаған, армандарын жүзеге асыратын жолы еді. Түркияда 1991 жылғы 28-қыркүйекте қазақ диаспорасымен кездесуде, радио арқылы 1991 жылы 31-желтоқсанда «Егемен Қазақстан» газетінің 1992 жылғы 1-қаңтардағы нөмірінде, одан кейін 1992 жылғы 29-қыркүйектегі I Дүниежүзілік қазақтардың құрылтайында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті шет елдегі барлық қазақтарға тарихи Отанына оралындар деп хабарлама, тілегін жолдады [2]. Қазақстан басшылығының осы үндеуінен кейін «шет елдерде тұрып жатқан қазақ диаспораларының жауабы жылдам реакция танытты» [3; 240].

1991-1992 жылдар аралығында Қазақстанға 61 609 этникалық қазақ келді [4]. Бұл алғашқы этникалық қазақтардың репатриациясы 1991 жылы ақпан айында республикаға Моңғолиядан еңбек квотасы бойынша 70 адам көшіп келуімен басталғанын айтуымызға болады. Олар бұрынғы Талдықорған облысына орналасты. 1991 жылдың тамыз айында 1492 отбасы Семей, Қарағанды, Павлодар, Қостанай облыстарында мекен етті. Жалпы 1991–1993 жылдары Қазақстанға Моңғолиядан 50 мыңға жуық адам көшіп келді [5; 250-259].

Осы аралықта миграция саласын реттеуші екі заң қабылданып, Президент және Үкімет қаулылары жарияланып тұрды. Қазақстанға этникалық қазақтардың қайта оралуы миграция саласындағы мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының біріне айналды. Бұл мәселе Президент тарапынан да, Үкімет тарапынан да үнемі қолдауға ие болып отырды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары этникалық репатриацияны жүзеге асыру 1992 жылы қабылданған «Иммиграция туралы Заң» аясында жүргізілді [6]. Заңда республикаға қоныс аударуды реттеу мен ұйымдастырушылық және мақсатты қамтамасыз етудің құқықтық негізін құрайды, босқындар үшін жаңа жерде өмір сүруге қажетті жағдайлар жасау, тарихи отанына оралған жеке тұлғалар мен отбасыларға арналған деп көрсетілген. Оларға жеңілдіктер, өтемақылар және басқа да атаулы көмек түрлері материалдық-құқықтық, оқу-әлеуметтік жағынан қамтамасыз етілді.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігіне қарасты көші-қон жөніндегі комитеттің деректері бойынша 1993 жылдан 2005 жылдың 1 қазанына дейін Қазақстанға 117698 оралман отбасы (464426 адам), оның 61, 5 %-ы Өзбекстаннан, 15,4 %-ы Моңғолиядан, 9 %-ы Түркіменстаннан, 4,8 %-ы Қытайдан келген [7].

Министрлер Кеңесінің 1992 жылы қабылданған «Көші-қон туралы» қаулысы бойынша Еңбек министрлігі жанынан Көші-қон басқармасы құрылды. Осыдан қазақ көшінің алғашқы легін қабылдап, тиісті қамқорлық көрсетуде нағыз жанашырлық танытып, тартымды шараларды іске асыра бастады.

1991-2008 жылдар аралығында Қарағанды облысы аумағында 11400 отбасы, оның ішінде, 41033 адам қоныс аударған [8].

Қарағанды облысы қандастарды қабылдауда квота аз бөлінетін аймаққа жатады. Квотадан өз еріктерімен келетіндердің саны басым болады. Бөлінген квота санымен келген отбасылардың санының айырмашылығын ресми ақпараттардан анық байқауға болады. Қарағанды облысы аумағына келген отбасылардың жалпы саны төмендегі кестеде берілген [9].

к е с т е

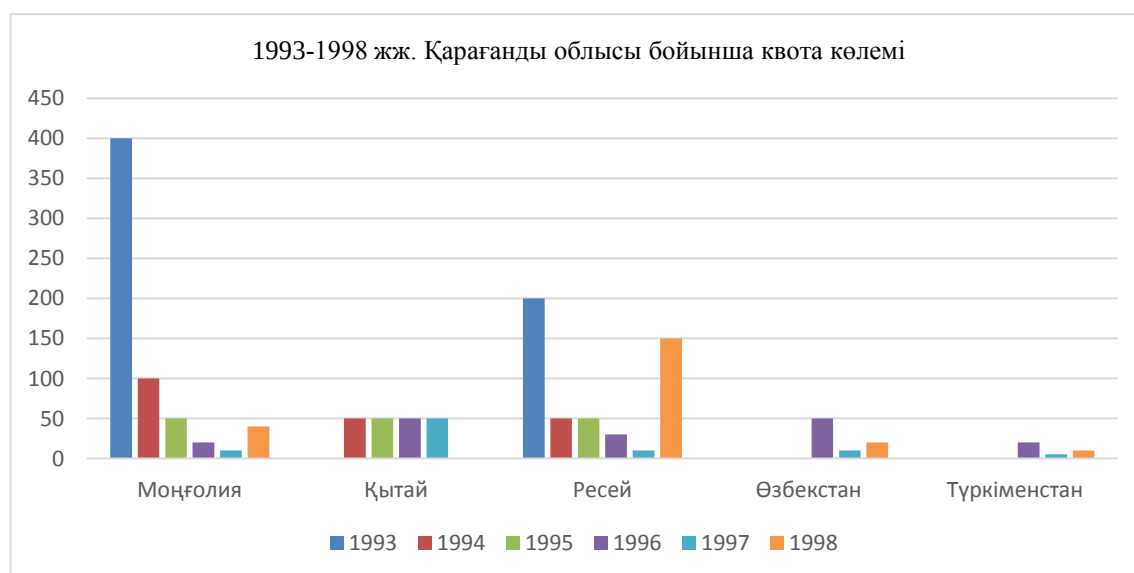
1991-2022 жж. аралығында Қарағанды облысына көшіп келген қандастар саны

Жылдар	Отбасылар	Пайыздық көрсеткіші	Адамдар саны
1	2	3	4
1991-97	2800	-	14006
1998	2464	100 %	12109
1999	2515	102 %	12572
2000	3036	123 %	15312
2001	3348	135 %	16405
2013	546	22 %	1173
2014	13	0,5 %	30

кестенің жалғасы			
1	2	3	4
2015	199	8 %	471
2016	350	14,2 %	719
2017	209	8,48 %	378
2018	238	9,7 %	473
2019	315	12,8 %	573
2020	171	7 %	322
2021	301	12,2 %	449
2022	267	11 %	440

1991-1997 жылдары аралығында 2800 отбасы келгенін көріп отырмыз. Бұл жерде жалпы бірнеше жылды қосып бергендіктен архивтік есеп құжаттарды, пайыздық көрсеткішті көрсету қиындық тудырды. Ал, сандық, пайыздық көрсеткіш төмендеген жылдар аралығында Қарағанды облысына қоныстанған қандастар саны күрт төмендеуін жоғарыда байқауға болады. Себебі, өңірге квота беру тоқтатылды. Ал енді көшіп келген қандастардың қай елдерден келгенін анықтау статистикалық мәліметтер толық болмауынан қиындық туғызады. Бұл арада бөлінген квоталар бойынша мәліметтерге бағдар жасауымызға болады.

Сурет. 1993–1998 жж. Қарағанды облысы бойынша квота көлемі

Диаграммдан көріп отырғанымыздай 1991-1997 жылдары аралығында бөлінген квоталар бастапқыда Моңғолия, Қытай, Ресей елдерін, тек кейінгі екі жылда Түркіменстан, Өзбекстан елдерін қамтиды. Моңғолиядан келетін қандастарға — 580, Қытайдан келуші қандастарға — 200, Ресейден келуші қандастарға — 290 квота бөлінген. Моңғолия, Қытай, Өзбекстаннан көшіп келген қандастар туралы нақты ақпараттар бар болса, берілген квоталардың игерілуі күмән келтірілмейді. Ал жыл сайын Ресейден көшіп келуші қандастарға бөлінген квоталардың қаншалықты игерілгендігі туралы нақты ақпараттар жоқ. Сонымен қатар, 1991-1992 жылдары квота бөлінбеген кезеңдерде қандастардың еңбек шартымен келгендігін атап өтуіміз керек.

1998 жылы 2464 отбасы көшіп келсе, ресми деректер бойынша 230 квота ғана бөлінген. Демек, көшіп келген қандастардың басым көпшілігі квотадан тыс келген деген сөз. 1999 жылы тек қана Пәкістаннан келуші қазақтарға 50 квота бөлінсе, 2000-2001 жылдары тек қана Моңғолиядан келетін қандастарға әр жылға 10 квотадан берілген [10].

2012-2014 жылдарда Қазақстан Республикасына көшіп келушілерге квота әр жылға 10 000 отбасы деп белгіленді. Алайда, 2013 жылдан бастап, әсіресе 2014 жылы Қарағанды облысы аумағына қандастардың келуінің күрт төмендеп кету себебі 2013 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған заңға сәйкес оралман мәртебесін тек Үкімет айқындаған өңірлерге келген этностық қазақтар ала алғандығы

және оралмандарға азаматтық тек тұрақты тұрғанына 4 жылдан асқан соң ғана берілуімен байланысты [11].

Тек 2023 жылдың мәліметі Қарағанды қалаларына келген этникалық репатрианттар (қандастар) келесі мемлекеттерден құралған: Өзбекстан, Моңғолия, ҚХР, Қырғызстан. Көпшілік қандастар қалаға жақын серіктес қалалар мен аудандарға тұрақтаған [9]. Қарағанды өңіріндегі қалаларға келген адам санымен есептеп көрсетсек, Қарағанды қаласына — 654, Теміртау қаласына — 2725, Шахтинск — 395, Абай ауданы — 260, Осакаров — 321, Қалғандары басқа аудан қалаларда — 673.

Талқылау

Этникалық қазақтардың тарихи отанына көшуінің себептерін анықтау барысында респонденттердің сауалнамаларын талдай келе, олардың көші-қон үдерісіне қатысуының басты себебі отансүйгіштік патриоттық сезімдер екені анық көрінді. Мәселен, Өзбекстаннан келген қандас азамат *«Сол бала-шағаларды ертең келешекте тарихи елінде өмір сүрсін, ата-бабаларының армандаған жерін көрсін, және де келешекте осы Қазақстанға осы өзінің үлесін қоссын деген оймен, жұбайым екеуміз ақылдасып осы шешімге келдік. Қазақта жақсы сөз бар «Есің барда еліңді тап» деген. Қазақстанның қай аймағы болсын оңтүстік пе, солтүстік пе, шығыс па, батыс па айырмашылық жоқ, қай жерде болсын ол қазақтың баласы тұратын жері. Сол шешімді қабылдап көзімді жұмып өзімізді алып осы Сарыарқа жері Орталыққа келдік»* деп өздерінің мотивтерін айқындайды [12].

Мұндай себепті Моңғолиядан келген қандас азаматшаның да негізгі мотиві болғандығын байқауға болады. *«Осы кезде тарихи сәт, атажұртқа кету шешімі қабылданды, әкем марқұм айтатын, «Елге барыңдар, елге қызмет етіңдер, біздің жеріміз сол жақта, сонда барып өсіп-өніңдер» деген әкенің аманаты болды. Сонымен елге келдік. Президентіміз шақырды деп, бір жағынан патриоттық сезім басым болды ма, бір күнде бірақ тарттық. Ол жақта кішкентай кезден құлаққа құйып өсіреді, «Сенің ата-бабаң мекені — Қазақстан» деп, олар тарихты салт-дәстүрді, қазақтың өткен тарихын еске салып айтып отырады»* [13].

Отансүйгіштік сезімдермен қатар қандастарымыздың тарихи отанына көшуі туралы шешім қабылдауына сол елдердегі басқа ұлттарға қатысты жүргізілген саясатта тікелей әсер етті. Оның ішінде бірінші кезекте тіл мәселесі қиындықтар туғыза бастағаны этникалық қазақтарды қатты алаңдатқаны сөзсіз. Қытайдан келген қандас азамат *«Міне осыдан кейін қытайда қазақты жою саясаты келді біртіндеп, 2003 жылы қазақ мектептерін ақырындап жаба бастады. Мен осы кезде 2004 жылы кішкентай ұлым болды, енді маған бұл жақта тұрудың сәні қалмағандай сезініп, сол ұрпақты алып қазақтың даласына кетуге тырыстым»* деп өз ұрпағының болашағы үшін туған жеріне оралғандығын аңғартты [14]. Қытай қазақтарының иммиграциясын зерттеушілер де бұл мәселенің сол елде өмір сүріп жатқан қазақтар үшін өте маңызды екенін атап өтеді. Шыңжаңдағы білім беру саласындағы саясат жаңа шектеулерді енгізілуімен этникалық сипаттағы сыныптардың жабылуына алып келеді. Тіптен, этникалық аз топтан шыққан оқытушылар этникалық аз топтан құралған студенттерге тек қана қытай тілінде сабақ беруге мәжбүр болады [15]. Қытайдағы ұлт саясатының жаңа кезеңі Си Цзиньпиннің билікке келуінен кейін елдің саяси және экономикалық даму салаларымен тығыз байланыстырылып, мәдени айырмашылықтарды жоюға бағытталып, хандік емес аймақтарды туған тілдерін үйренуге және ұлттық мәдениетін сақтау мүмкіндіктерінен айыра бастады.

Бұл жағдай көршілес Өзбекстаннан келген қандас азаматшаның басынынан өткенін байқауымызға болады *«Өзбекстанда өз тәуелсіздігін алған соң ақырындап, ақырындап өзбектендіре бастады. Негізі ешқайда көшпеймін деп ойлағанмын. Қазақ мектептердің өзінде жиналыстар өзбекше, құжаттар ақырындап тіл өзбекше болу керек деп саясилана бастады. Тағы бір себеп, балабақша таза қазақ балалар барса да өзбекшелене бастады, өзбек ұлтынан тәрбиеші болған, жақсы адам негізі, сол кісі «айоджан» деп үйретіпті балама, «ана» деген мағына, төбемнен су құйып жібергендей болды, сол күні соңғы нүкте болды. Болды көшеміз дедім жолдасыма, Ендігі жерде балаларға үш-төрт жастағы өзбектендіру саясаты басталған екені байқалды»* [16].

Саралай келе, этникалық қазақтардың көші-қон үдерісіне тап бел буып араласуының негізгі себептері ретінде отансүйгіштік сезімдері мен өз ұрпақтарының болашағы үшін алаңдаушылығы түрткі болғанын көре аламыз.

Қазақстанға көшіп келген қандастардың көптеген қиындықтармен кезігетінін зерттеушілер де атап өтеді «Оралмандар баспана мәселесімен қатар Қазақстанда жұмысқа орналасуда да күрделі

проблемаларды бастан кешіруде. Бұл, ең алдымен, оралмандардың орыс тілін білмеуінен немесе төмен деңгейде меңгеруінен, кейбір сарапшылардың пікірінше, қазақ қоғамында әлі күнге дейін жұмысқа қабылдау кезінде талап етілетін лингва франка болып табылады. Бұл мәселе, әсіресе, ТМД елдерінен Қазақстанға келген оралмандар арасында өткір тұр» [17; 22].

Этникалық қазақтардың Орталық Қазақстандағы қалаларда бейімделуінің бірнеше мәселелері де респонденттермен сұхбат жүргізу барысында анық байқалды. Біріншіден Қарағанды аймағына көшіп келген қандастардың тілдік кедергі кедергіге кезіккенін атап өте аламыз.

Өзбекстаннан келген қандасымыз *«есте қалғаны, қазақтар өз ұлтымыз орысша сөйлеп, сол бағытта екен, сол менің есімде алғашқы қалды. Осы мекен жайға қалай барам деп бір екі адамнан сұрап едім, қазақтар орысша жауап берді. Қазақша сұрадым, бірақ орысша»* [12] тіл мәселесін еске алса, Моңғолиядан келген қандас азаматша *«Қалыптасып қалған орыс тілі, бізге орыс тілінде сөйлеу қиын еді, сондай қиын кездерді бастан өткердік, есіктен кіре құжаттарды толтырып, тосасың, бір құжатқа он рет келетін шығарсың, ертең кел, бүрсүгіні келмен есікті тықылдатып, орысша жауапқа қиналған кездер болды»* [13] деп тіл тұрғысынан қиындықтар болғанын жасырмайды. Бұл туралы Өзбекстаннан келген қандас азаматша да күнделікті тұрмыс тіршілікте тіл мәселесінің күрделі болғандығын көрсетеді. *«Балаларды дайындау керек, балаларды қазақ мектебіне бергім келді. № 61 мектепке орналастырдық. Содан медосмотрдан өту керек, поликлиникаға келдік. Барсам қазақ әйел отыр құжаттарды беріп жатсам, — “Сіздер Өзбекстаннан келдіңіздерма деп, осы өзбектер көп болып кетті деп орысшалап”»* [16].

Қоныс аударушы қазақтардың мемлекеттік құзыретті органдар тарапынан да тілдік тұрғыдан қиындық болғанын кезекті респонденттің сұхбатынан көруге болады *«Біз келгенде ау баста көші-қон полиция қызметкерлері менттардың өзі дұрыс сөйлеспейді. Сол кезде көмектесіп жібересіз бе? көңіл аударасыз ба? дегенде, удостоверение көре салсаңыз десең, жоқ, мен қазақша білмеймін деп жауап қайырады. Мен көшіп келгенде бізбен бірге Бауыржан деген жігіт болды. Енді аты қазақ болған соң біз қазақша сөйлестік. Ол орысша сөйлеп тұрып алды. Ол кезде біз здравствуй и до свидания деген болды, басқа орысша білмейміз. Әйтеуір арамызда орысша анау мынаууды түсінетін адам болды, сол кісімен сөйлесіп, сонда да көнбеді»* [16]. Көріп отырғанымыздай Орталық Қазақстан қалаларына көшіп келген қандастардың бірінші кезіккен қиындығы тіл мәселесі болды. Бұл туралы архивта сақталған репатриант қандастардың Қарағанды облысы дисциплинарлық кеңесінің төрағасы Ш.А. Оразалиновке жазған хатынан мән-жайды түсінуге болады: *«В городе Шахтинск живут 54 семьи из Монголии. Были проблемы, как была организована отдел миграции, постепенно решался с содействием городского Акимата. Мы не знаем русского языка по этому не могли довести свои мысли и проблемы не знающим государственного языка работниками отдела миграции городского Акимата»* [18].

Көшіп келуші қандастардың бірінші мәселесі тіл болса, екінші мәселесі құжат толтыру болды. Моңғолиядан келген келесі бір қандас респондент осы қиындықтарды ерекше назар аударды *«Көші қон мәселесіне қағазбастылықтан арылып, бір ізге келсе, көшіп келушілерге үй алатын, көп қағазбастылықты реттесе. Үкімет тарапынан беріліп жатыр. Соны қанағат тұтып келетін адамдар жеткілікті, бірақ жалғыз мәселе тіл мен құжат бастылық»* [19]. Бұл бірінші қиындықпен қабысып жатқан мәселе, себебі мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздарын жүргізуде орыс тілінде болды. Бұл мәселені шешу үшін мемлекеттік мекемелер қоғам белсенділеріне жүгінуге мәжбүр болған. Мәселен, Ақтау поселкесінің әкімі *«Для улучшения работы и общения с переселенцами из Монголии, доверяю на общественных началах оказывать работу по переводу в официальных органах Абилмажымын Бейсен, 1959 года рождения... Абилмажымын Бейсен закончил Иркутский политехнический институт, владеет русским, монгольским, казахским языками свободно»* [18]. 1999 жылы Ақтау поселкесінде Моңғолиядан көшіп келген 200 отбасы қандастар тұрып жатқан. Моңғолиядан көшіп келген қандас қазақтардың балаларға әлеуметтік көмек алу үшін заң құжаттарын толтыруда моңғол, қазақ, орыс алфавитіндегі әріптердің әртүрлі болуынан грамматикалық қателіктердің орын алуынан туындайды. Ақтау поселкесінің әкімі бұл мәселенің түбегейлі шешу мақсатында 1999 жылы 7 мамырдағы № 9 өкімімен аудармашылар Абилмажымын Бейсен, Оралбай Хизат ұсынған материалдарды мойындау туралы шешім шығарып, осы өкіммен оларға ресми мекемелерде қызмет көрсетуге рұқсат береді. Бұл өкімді Теміртау қаласының халықты әлеуметтік қорғау бөліміне де жібереді [18].

Қарағанды қаласына келген қандастар орыс тілді ортаға тап болып, бірінші кезекте тілдік барьерге кезігеді. Респонденттің сөзімен айтқанда *«біздің қазақшамызды олар түсінбейді, олардың*

орысшасын біз түсінбейміз» дегендей этникалық қазақтар орыс тілін білмеуден, қаладағы мемлекеттік және әлеуметтік мекемелердің қарым-қатынас, іс-құжаттары орыс тілінде жүргізілуі қандастардың қоршаған ортаға бейімделуіне алғашқы кедергі болды.

Қарағанды облысы аумағындағы қалаларға көшіп келген қандастардың келесі бір қиындықтары жұмыссыздық болды. Елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың төмендігі бір жағынан, репатрианттардың жұмыс біліктілігінің төмен болуы немесе болмауы екінші жағынан репатрианттардың интеграциясына тікелей әсері болды. Тіптен, қиындыққа кезіккен қандастар жоғары басшылыққа шағым хаттар да жаза бастайды. Мәселен, Шахтинск қаласының репатрианттары Қазақстан Республикасының Көші-қон және демография жөніндегі агенттік төрайымы А. Жағановаға хат жолдап, өз қиындықтарын білдіреді: «Біз Шахтинск қаласына келген оралмандармыз. Біздің келгенімізге он айдай уақыт болды. Келгелі әкімшілік жағынан ешқандай жәрдем болмай қиыншылық жасап жатқандар бар. Ішімізде мүгедек кісілерімізде бар, ол кісіге ешқандай әкімшілік жағынан берілген жоқ. Берген пәтері жасауға болмады, сол үшін басқа жерден пәтер сатып алуға мәжбүр болды. Күйеуі осы кезге дейін жұмыссыз, 4 баланың әкесі, тек әйелімнің пенсиясымен 4 мың теңгеге күн көріп отыр. Биржа жағынан алты айдан кейін берілетін жұмыссыздық жәрдем ақшада берілмей жатыр» [18]. Бұл шағым хаттан көшіп келген репатрианттар жергілікті құзырлы органдар тарапынан көмек алмағандығы, баспана мәселесінің шешімін таппағандығын және жұмыссыздыққа тап болғандығын көруімізге болады. Тіптен, мұндай шағым хат сол кездегі Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевқа да жолданады: «Біз Өзбекстан Республикасынан тарихи атамекенге қоныс аударған Қарағанды облысы Шахтинск қаласына орналасқан 16 жанұя атынан Сізге шағым хат жолдап отырмыз. Өзбекстан Республикасынан 2001 жылы сентябрь айында келгенбіз, осы уақытқа дейін не қала әкімшілігі, не облыс әкімшілігі жағынан жәрдем көрсетілмеді. Қалалалық, облыстық көші-қон орталығына барсақ сіздер квотасыз келгенсіздер деп қайтарады. Сіздің теледидарда айтқан сөзіңіз квотамен, квотасыз көшіп келген оралмандарға бірдей жәрдем берілуі керек деген сөзіңіз бар еді. Қазір біздердің жағдайымыз өте нашар, сол себептен сізге шағым хат жолдап отырмыз. Сізден жәрдем күтеміз» [18]. Бұл шағым хаттан квотасыз көшіп келген этникалық қазақтардың мемлекеттік органдар тарапынан көмек алуы мүмкін болмағандығын байқай аламыз.

Қарағанды облысы аумағына, оның ішінде қалалық аймақтарға көшіп келген этникалық қазақтардың тарихи отанына келуі біршама қиындықтармен байланысты болғанын және олардың жаңа ортаға бейімделуі бірден жеңіл жүрмегендігін айта аламыз. Оған бірнеше себептер де бар, біріншіден елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының маз болмауы, екіншіден, репатрианттардың келген аймағының ерекшелігі, үшіншіден, этникалық қазақтардың жергілікті жердегі мәдени ортамен айырмашылығы да өз әсерін тигізбей қоймады. Әлеуметтік зерттеулердің нәтижесіне көрсеткендей, көшіп келген этникалық қазақтар, әсіресе Қытайдан және Моңғолиядан келген репатрианттар жергілікті тәжірибелерді қиындықпен қабылдайды, оны қазақи емес деп санайды [20; 195].

Қарағанды облысындағы репатрианттардың интеграциясы мен бейімделуі көріп отырғанымыздай қиындықтар мен кедергілер тосқауылынан өтіп барып қана жүзеге аса бастады. Әсіресе, бұл тәуелсіздіктің алғашқы он жылдықтарына тән құбылыс деп айтуға болады. Репатриацияның кейінгі толқындары бірте-бірте мұндай кедергілерге азырақ ұшырады. Оған алдыңғы көшпен келген этникалық қазақтардың жаңадан келгендерге белсенді көмек көрсетуі, мемлекеттік емес ұйымдардың құрылып, көші қон мәселесі бойынша жан-жақты ақпараттық-кеңестік қолдау беруі, сондай ақ осы аймақтың этномәдени ахуалының өзгеріске ұшырауы да себеп болды.

Қорытынды

Зерттеу барысында 1991 жылдан кейінгі кезеңде Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының даму бағыты және оның этникалық қазақтардың тарихи Отанына оралу үдерісіне ықпалы жан-жақты қарастырылды. Әсіресе Қарағанды облысына қатысты архивтік деректер мен ресми статистикаға сүйене отырып, бұл өңірдің қандастарды қабылдаудағы айрықша орны анықталды.

Біріншіден, Қарағанды облысы этникалық репатриацияның аймақтық орталықтарының бірі ретінде танылып, әртүрлі елдерден келген қандастарды қабылдау мен бейімдеуде елеулі тәжірибе жинақтады. Көшіп келгендердің негізгі бөлігі Қытай, Моңғолия, Өзбекстан болғаны анықталды.

Екіншіден, қандастардың көші-қон квотасына ілігу мәселелері мен әлеуметтік бейімделуі әртүрлі кезеңдерде әркелкі сипат алғаны байқалды. Мемлекеттік қолдау шараларына қарамастан,

тұрғын үймен қамту, тұрақты жұмысқа орналастыру және білім беру салаларында шешімін таппаған түйткілдер орын алған.

Үшіншіден, сапалық зерттеу барысында алынған өмірбаяндық сұхбаттар қандастардың көшуге итермелеген отансүйгіштік сезімдері мен ұлттық болмысты сақтап қалуға деген ұмтылысын көрсетті. Бұл факторлар олардың қоғамға сәтті бейімделуіне ықпал еткен негізгі алғышарттар ретінде танылды.

Жалпы, зерттеу нәтижелері Қазақстанның көші-қон саясаты этностық біртұтастықты нығайтуға бағытталған маңызды құрал болғанын көрсетті. Қарағанды облысы мысалындағы тәжірибе болашақта көші-қон үрдісін жетілдіру мен әлеуметтік бейімделу бағдарламаларын тиімді жоспарлауға негіз бола алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Щеглова Т.К. Устная история: учебное пособие / Т.К. Щеглова. — Барнаул: АлтГПА, 2011. — 364 с.
- 2 Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек: ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1991 жылы 31-желтоқсандағы радиодан сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. — 1992. — 1 қаңтар.
- 3 Кинаят З. Проблемы защиты прав и свобод казахской диаспоры / З. Кинаят // Казахская диаспора: настоящее и будущее. — Астана: Елорда, 2005. — С. 239–254.
- 4 Положение оралманов в Казахстане. Обзор. — Алматы, 2006. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/kz/7023-21565.pdf> (Дата обращения: 14.02.2025).
- 5 Балтабаева К.Н. Казахская диаспора и репатриация (1991–2012): монография / К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев, Ж.А. Ермекбай, А.Ж. Баймагамбетова. — Алматы: Елтаным, 2015. — 568 с.
- 6 Об иммиграции: Закон Республики Казахстан от 26 июня 1992 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920003300>
- 7 Иватова Л.М. Казахстан Республикасындағы миграциялық процестер және саясат: оқу құралы / Л.М. Иватова. — Алматы: Қарасай, 2006. — 172 б.
- 8 Аймаганбетова Г.Т. Миграционные процессы в Карагандинской области во второй половине 90-х годов XX века и региональная программа миграционной политики / Г.Т. Аймаганбетова // Казахстан — Спектр. — 2004. — № 4. — С. 51–58.
- 9 Управления координации занятости и социальных программ Карагандинской области. — 2023 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-social?lang=ru> (дата обращения: 10.02.2025).
- 10 Көшіп келу квотасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтары — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000406>
- 11 Жолдыбай Базар. Елге ел қосылса құт. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/185238-elge-el-qosylsa-%E2%80%93-qut!>
- 12 П.З. Ищановпен сұхбат. Жазба уақыты 20.10.2023 ж., Қарағанды қаласы.
- 13 М. Башаймен сұхбат. Жазба уақыты 10.10.2023 ж., Қарағанды қаласы.
- 14 Н.А. Ысқақпен сұхбат. Жазба уақыты 11.01.2024 ж., Қарағанды қаласы.
- 15 Cerny A. Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan / A. Cerny // Pastoralism. — 2010. — Vol. 1. — No. 2. — P. 218–247.
- 16 А.Т. Жаппаркуловамен сұхбат. Жазба уақыты 10.10.2023 ж., Қарағанды қаласы.
- 17 Маркус К. Сосуществование этнических групп в Казахстане / К. Маркус. — Алматы, 2017. — 77 с.
- 18 ГАКО. — Ф. 193. — Т. 2. — Д. 3. св. 1 — Оп. 1. — Л. 158.
- 19 Ж. Божигпен сұхбат. Жазба уақыты 22.11.2023 ж., Қарағанды қаласы.
- 20 Калыш А. Репатрианты Казахстана: Казахстан в системе транснациональной миграции в условиях глобализации: учебное пособие / А. Калыш, Д. Касымова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 364 с.

Ж.Т. Нығметова, З.Г. Сактаганова, Д.А. Джумабеков

Процесс адаптации и интеграции этнических репатриантов в Центральном Казахстане: социально-экономические и культурные аспекты (1991–2021 гг.)

В данной статье рассматривается процесс возвращения этнических казахов на свою историческую Родину, начавшийся в первые годы после обретения Республикой Казахстан независимости, с

научной точки зрения. Особое внимание уделяется специфике этого процесса на примере Карагандинской области. Авторы исследуют социальную, демографическую и культурную значимость переселения представителей казахской диаспоры из зарубежных стран на историческую родину. В статье проанализированы количественные данные о переселении этнических казахов в Карагандинскую область в период с 1991 по 2022 годы, влияние квотной системы, особенности адаптации репатриантов, прибывших из различных стран. Анализ основан на архивных материалах, статистических данных и интервью с этническими казахами. Авторы выделяют основные причины, побудившие репатриантов к переселению: патриотизм, уважение к родной культуре и языку, а также социально-политические трудности, с которыми они сталкивались за рубежом. Использование качественных методов исследования — биографических интервью и исторических рассказов — позволило глубоко охватить мотивацию переселения, патриотические установки и проблемы социальной интеграции. В статье системно анализируются особенности адаптации этнических казахов из Китая, Монголии, Узбекистана и других стран в социально-экономической среде Центрального Казахстана, меры государственной поддержки и влияние изменений миграционной политики. Кроме того, комплексно рассматриваются численность прибывших в Карагандинскую область репатриантов, реализация квотной системы и её ограничения, региональные особенности, сложности и достижения в процессе адаптации. По результатам исследования выявлены уникальные черты, трудности и успехи репатриации на региональном уровне, сформулированы рекомендации, которые следует учитывать при разработке будущей миграционной политики. Результаты исследования доказывают, что возвращение этнических казахов на историческую родину представляет собой не только демографический, но и социально-культурный и исторически значимый процесс.

Ключевые слова: этнические репатрианты, миграция, кандасы, Центральный Казахстан, интеграция, адаптация, социально-экономическое положение репатриантов.

Zh.T. Nygmetova, Z.G. Saktaganova, D.A. Dzhumabekov

The Process of Adaptation and Integration of Ethnic Repatriates in Central Kazakhstan: Socio-Economic and Cultural Aspects (1991–2021)

This article provides a scholarly examination of the process of ethnic Kazakhs returning to their historical homeland, which began in the early years following the independence of the Republic of Kazakhstan. The study focuses specifically on the characteristics of this process in the Karaganda region. The authors explore the social, demographic, and cultural significance of the repatriation of Kazakh diaspora representatives from abroad. The article analyzes the number of repatriates who moved to the Karaganda region between 1991 and 2022, the impact of the quota system, and the adaptation characteristics of migrants from various countries. The analysis is based on archival records, statistical data, and interviews conducted with ethnic Kazakhs. The authors identify key drivers of migration, including a strong sense of patriotism, respect for national culture and language, and socio-political challenges faced in foreign countries. By employing qualitative research methods — particularly biographical interviews and oral histories — the study delves into the motivations behind migration, patriotic sentiments, and issues of social integration. The article systematically examines the adaptation of ethnic Kazakhs from China, Mongolia, Uzbekistan, and other countries to the socio-economic environment of Central Kazakhstan, as well as the governmental support provided and the implications of shifts in migration policy. Additionally, the article offers a comprehensive analysis of the number of repatriates arriving in the Karaganda region, the implementation and limitations of the quota system, regional specificities, and the challenges and successes encountered during the adaptation process. The findings highlight the unique features, difficulties, and achievements of repatriation at the regional level and offer recommendations for future migration policy. The research confirms that the return of ethnic Kazakhs to their ancestral homeland is not merely a demographic phenomenon but also a process of significant socio-cultural and historical importance.

Keywords: ethnic repatriates, migration, kandasy, Central Kazakhstan, integration, adaptation, socio-economic status of repatriates.

References

- 1 Shcheglova, T.K. (2011). *Ustnaia istoriia [Oral history]*. Barnaul: Altaiskaia gosudarstvennaia pedagogicheskaiia akademiia [in Russian].
- 2 (1992). Alysta zhurgen agaiyndarga aq tilek: Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbaevtyin 1991 zhyly 31-zheltoqsandagy radiodan soilegen sozi [Good wishes to the brothers who are far away: President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev's radio speech on December 31, 1991]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 3 Kinaiat, Z. (2005). Problemy zashchity prav i svobod kazakhskoi diaspory [The problem of protecting the rights and freedoms of the Kazakh diaspora]. *Kazakhskaiia diaspora: nastoiashchee i budushchee — Kazakh diaspora: present and future*, 239–254. Astana: Elorda [in Russian].

- 4 (2006). Polozhenie oralmanov v Kazakhstane. Obzor [Status of oralman in Kazakhstan. Overview]. Almaty. *undp.org*. Retrieved from <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/kz/7023-21565.pdf> [in Russian].
- 5 Baltabaeva, K.N., Mamashev, T.A., Ermekbai, Zh.A., & Baimagambetova, A.Zh. (2015). *Kazakhskaiia diaspora i repatriatsiia (1991–2012) [Kazakh diaspora and repatriation (1991–2012)]*. Almaty: «Eltany» [in Russian].
- 6 Ob immigratsii. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 26 iunia 1992 goda [On immigration: Law of the Republic of Kazakhstan dated June 26, 1992]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920003300> [in Russian].
- 7 Ivatova, L.M. (2006). *Qazaqstan Respublikasyndagy migratsiialyq protsester zhane saiasat [Migration processes and policy in the Republic of Kazakhstan]*. Almaty: Qarasai [in Kazakh].
- 8 Aimaganbetova, G.T. (2004). Migratsionnye protsessy v Karagandinskoi oblasti vo vtoroi polovine 90-kh godov XX veka i regionalnaia programma migratsionnoi politiki [Migration processes in the Karaganda region in the second half of the 90s of the 20th century and the regional program of migration policy]. *Kazakhstan — Spektr — Kazakhstan — Spectrum*, 4, 51–58 [in Russian].
- 9 (2023). Upravleniia koordinatsii zaniatosti i sotsilnykh programm Karagandinskoi oblasti [Management of coordination of employment and social programs of Karaganda region]. *gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-social?lang=ru> [in Russian].
- 10 Koship kelu kvotasy turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Zharlyqtary [Decrees of the President of the Republic of Kazakhstan on immigration quotas]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000406> [in Kazakh].
- 11 Zholdybai, Bazar. Elge el qosylsa qut [If the country joins the country, it will be fine]. *egemen.kz*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/185238-elge-el-qosylsa-%E2%80%93-qut!> [in Kazakh].
- 12 P.Z. Ishchanovpen sukhbat. Zhazba uaqyty 20.10.23 zh. [Interviews with P.Z. Ishanov. Writing time 20.10.23]. Qaragandy qalasy [in Kazakh].
- 13 M. Bashaimen sukhbat. Zhazba uaqyty 10.10.23 zh. [Interview with M. Bashay. Writing time 10.10.23]. Qaragandy qalasy [in Kazakh].
- 14 N.A. Ysqaqpen sukhbat. Zhazba uaqyty 11.01.24 zh. [Interviews with N.A. Yskak. Writing time 11.01.24]. Qaragandy qalasy [in Kazakh].
- 15 Cerny, A. (2010). Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan. *Pastoralism*, 1(2), 218–247.
- 16 A.T. Zhapparkulovamen sukhbat. Zhazba uaqyty 10.10.23 zh. [Interviews with A.T. Zhapparkulova. Writing time 10.10.23]. Qaragandy qalasy [in Kazakh].
- 17 Markus, K. (2017). *Sosushchestvovanie etnicheskikh grupp v Kazakhstane [Coexistence of ethnic groups in Kazakhstan]*. Almaty [in Russian].
- 18 GAKO [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 193. — T. 2. — D. 3. sv.1 — Op. 1. — L. 158 [in Russian].
- 19 Zh. Bozhigpen sukhbat. Zhazba uaqyty 22.11.2023 zh. [Interviews with J. Bozig. Writing time 22.11.2023]. Qaragandy qalasy [in Kazakh].
- 20 Kalysh, A., & Kasymova, D. (2015). *Repatrianty Kazakhstan: Kazakhstan v sisteme transnatsionalnoi migratsii v usloviakh globalizatsii [Repatriates of Kazakhstan: Kazakhstan in the system of transnational migration in the conditions of globalization]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Нығметова Жаксыгуль — PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-8989-269X>

Сактаганова Зауреш — т.ғ.д., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Джумабеков Джамбул — т.ғ.к., Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Information about the authors

Nygmetyova Zhaksygyul — PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-8989-269X>

Saktaganova Zauresh — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and History of Kazakhstan, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Dzhumabekov Dzhambul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

U. Omarova¹ , F. Shamshidenova^{2*}

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan*
(E-mail: unsiyakz@mail.ru; fakiya_sh@mail.ru)

The “sixteen states” of China and Toba — the “Vanished” Zhats: the kingdom of the Guptas

The article examines the “disappeared” Zhat or “Zhete” tribes, as the people of Turkestan. The Xiongnu (Xiongnu), Xianbi (Yuezhi, Toba), in conflict with the Chinese and among themselves, created the non-Chinese people of the “Sixteen States” and “Toba,” among which the “Later Zhau,” the movement of the “Little Yuezhi” (Toba, Xianbi) was distinguished south and ethnic development of the Jat in the process of formation of the Gupta Kingdom in Funan (Cambodia). The authors analyzed a new interpretation of the Vo-Canh inscription from Nachiang using the method of discursive (hypothetical) analysis of sources about the Zhat. They give an explanation of the “Zhat” ethnic group, which was erroneously transcribed as “Jahed” (racist), “Sot” (stupid), “Goth” (barbarian) and “Jete” (robber). The events described mainly took place on the territory of modern China and Vietnam (partly in Cambodia) and the sources used were written in Chinese [“Sanguo zhi” and “Wei zhi”] in the interpretation of Western and Russian scientists, so we would like to attribute our research to Sinological, that is, referring to the “sixteen kingdoms of the five tribes.” A study of the inscriptions of Ashoka and Samudragupta in the Allahabad inscription reveals information about the social and political status of the people of that period in Southeast Asia and China.

Keywords: Zhat, small Yuezhi, Toba, sixteen states, Inscription of Vo-Canh, Empire, Guptas, Zhete, Southeast India, Asia, Inscription of Ashoka.

Introduction

The purpose of the article is to show the peculiarities of the relationship between the nomadic tribes: the Zhat, the Xiongnu (Xiongnu) and the Xianbi (Yuezhi, Toba), when they were all called “Jete,” “barbarians,” “foreigners” and so on in the context of the history of Indochina.

The Chinese periphery and the Chinese were considered culturally disproportionately different. Thus, the Rourans (Zhuangzhuans), the Xiongnu Xiongnu 匈奴 (Xiongnu) are uncouth, greedy and “barbarians,” they have “the face of a man and the heart of a wild beast,” unlike the Chinese. Then the Xianbi (Yuezhi, Toba), also “barbarians” appeared, who entered into scientific literature as the conventional ethnonym “Zhat” (tsat, foreign) [1], [2].

In short, a certain ethnic group “Zhat” translated into Russian as “foreign” existed on the territory of Eastern Kazakhstan, between China and Russia (Southern Siberia), unfortunately, not correctly transcribed as “Zhete,” which, according to Rashid ad-Din, arose only “due to the hostility of the Chagatai towards the Mughals, who remained committed to shamanism”: “the most famous among all the Jalair tribes was Jamukha (劄木合), the military leader of the Jete (国外zhat) clan” [3; 90]. Historians of the Middle Ages say that: “in the era of Genghis Khan, among all the Jalair tribes, the most famous and oldest was [a certain] Turk Mukhali al-Jalairi from the Zhat clan.”

The “Jat” ethnos, translated into French as “Jate,” existed on the territory of Funan, between Cambodia and Vietnam, during the period of French Indochina: “Les Chams Bani qui se disent eux-mêmes Cham- Jate ou brahmanistes ne se différencient pas” [4]. Recently, this term “Jate” has been pegeratively transcribed as “Jahed” and “Sot” in Southeast Asia. [5]. [At the same time, they say that “the problem of the outskirts of China is the problem of China,” which not only did not meet with objections, but was accepted as an achievement of science not subject to criticism. As for the language, according to Graham Thurgood, the language of the indigenous people is “Jate” (French Jate), which is transcribed as Tsat [6].

Currently, Brunelle M. in his research “Revisiting the expansion of the Chamic language family” (2012) explains the term “jat” in Europe is used in relation to the people of Southeast Asia (30 million “tsats” / tsat in Indonesia) and in India with Pakisan (70 million “jat” / Jate) with Sanskrit writing, elements of

* Corresponding author’s e-mail: fakiya_sh@mail.ru

Buddhist, Indian, Brahmin and Islamic cultures with the language “tsat” or “Jate.” Indian professor Dhillon says: “The Jats are Guptas, and King Chandragupta Maurya was a Jat” [7; 28].

During the time of Emir Temur, the greatest threat to his power came from the emirs of the Zhat clan — Zhalairi, against whom he carried out six punitive campaigns in the Semirechye region, about which the Frenchman de la Croix wrote a lot in the book “The History of Temurbek” [8].

In the works of the Russian scientist L. Borovkova it is reported about a certain ethnic group of “poison” (Sanskrit Jati) of a non-Chinese people in the territory of Northern China from the Mongol-speaking Xianbi tribe with the name Toba in Northern Wei. She describes for a long time: “the people of Yada” (with their capital in Tajikistan) and identifies them with the Hephthalites, known in the history of Central Asia, that they founded their own state, which “very recently before that was a subject of the Rouran Kaganate” and laments: “unfortunately, so far there is no special study of materials from Chinese stories about Yada” [9; 81]. Despite the unsuccessful transcription of the word “zhat,” it tells us the presence of zhat in these places.

Almost all Chinese texts (24 dynastic histories) contain a nationality with the name “Yuezhi” [Yue (people) + zhi (arrived = foreigners — Authors) [Shi Zi, ch. 123: 3158], transcribed into Latin as utsat [u (people) + tsat (zhat)] [1; 35]. Part of which, according to the dynasty “History of the Han” 前漢書, as the “Little Yuezhi” (Xiǎo Yuèzhī 小月氏), “moves and stops” in Buddhist and Islamized Indochina with elements of Hinduism and, perhaps, then further/ migrates south through Tibet, Yunnan (Nyanshan) and Michon (My Son) as tsats (utsuls) and hui (hui) in Hainan. Like “foreign” or “barbarians.” Research by Russian Zavyalova shows that the group of Dungans who moved from China to Kazakhstan are also Zhat (“Hui”) [10; 158].

The fate of the Syanbi people, who belonged to the Mongol-speaking group of peoples, is connected with the Upper Amur basin. The process of resettlement of the Syanbi people to the south is poorly covered in Chinese sources (Weizhi, chapter 1, l. 1a-2 b.) [1; 38]. History knows that the “Turkic China” of the Toba tribe was threatened by a wave of other “Zhat” (“foreigners” — “barbarians” — Rourans — Juanzhuans), led by a leader whose name was Sho-Luen. It is noted that the titles “khan” (or “khagan”) first appeared among the Rourans, i.e. This is a Mongolian title, replacing the previous title “Shanyu.” In Chinese texts only “Xiongnu” and “Khan” are found.

This empire, called “Northern Wei” (or Tuoba Wei, or Yuan Wei) with its capitals in Chang’an, Shanghai Pingcheng, Luoyang voluntarily accepted Chinese culture and officially declared themselves the successors of the ancient legendary ruler Huang Di. The Tobi elite abandoned their original beliefs, including shamanism. By the end of the empire, the country was divided into Western Wei and Eastern Wei [11; 57].

There is an inscription called “Vo-Kanh,” stored in the National Museum of History in Hanoi, found in 1885, known under number C40 according to the catalog of the French scientist G. Coedes, which is associated with Funan (SEA), where the “Indian” Guptas reigned, historical the interpretation of which remains controversial [12].

The text was written in the Jat-Sanskrit language during the period around 335–376, so in recent times some historians attribute it to the Gupta era, [13] although at all times this inscription, especially among French scholars (Maspero and Pellier) and Russians [14], belonged to the Kushan civilization. It is of particular historical value as it reflects the early formation of the Khmer Kingdom at Prey Nokor at the beginning of their formation, with a script (Sanskrit) markedly similar to the Khmer cursive script used to this day. Comparative analysis of the statements (discourses) of the Russian professor A. Zakharov with references to Western historians [14] with the discourses of prof. Lem Chuck [13] regarding the interpretation of this inscription, in our opinion, has scientific value.

Materials and Methods

In the field (a term in anthropology — Authors) of our discursive (hypothetical) analysis lies the question of the Xiongnu (Huns) and Xianbeans (Yuezhi), the indigenous population of the eastern part of the Great Steppe, who became Tabgachs and Turks, called by the Chinese “utsat” or “tsat — barbarians” [1].

The work used the principle of unity of discursive analysis of the history of the Lesser Yuezhi by comparing their transformation into the Gupta Kingdom in Funan. Let’s compare the statements (discourses) of the Russian professor Zakharov A.O. with references to Western historians [14] with the discourse of prof. Lem Chuck [13] regarding the interpretation of the inscription “Wo-kan.”

Scientists from Russia (A.O. Zakharov) and Europe, especially from France (J. Maspero), put a lot of work into understanding the ancient civilization of Southeast Asia in the context of the history of China during and after the Han Dynasty and the period of the “Sixteen States.” The results of their work aimed at studying 230 inscriptions in the Kushan language (Sanskrit) in Indochina, including “Vo-Canh” in Nachiang, were published, especially in the pages of the BEFEO journal (French Bulletin de l'école française d'Extrême-Orient) led by Ködes, which we used.

As we see, in the course of conducting research on Funan and Linyi (they attacked China together in 192), we found ourselves in the “space” (a term in anthropology — Authors) of “historical discourse” proposed by the Frenchman Foucault: “My position is that history should be examined as a discourse” [15], when the facts of the past or “there” and the present or “here” are sometimes considered simultaneously and in a related way and gain some new understanding. We use the definition of the term discourse: “discursus” (Latin — discrete movement of thought “here” and “there”), which in philosophy can mean: “a spasmodic movement of thought going from one reasoning to another in order to come to knowledge” [16], that is, taking discrete (disparate) discourses (word, sentence, paragraph, book, statements of competent persons) “there,” “then,” and “here,” “now.” A new discourse (article) is created based on a selected corpus of discourses and field practices in the countries where the Jat people live [17].

The article is based on the principles of historicism, phenomenological constructivism and objectivity. According to the principle of historicism, all phenomena are considered in their development, formation and change. According to constructivism, knowledge about the past itself is a product of historical development, which is capable of changing the perception of the present and ideas about the past and future.

Results

As a result of the discussion that the “outskirts” of China: the Xiongnu (Xiongnu), Xianbi (Yuezhi), Tuoba and Rouran are Zhat (barbarians), therefore, the states formed by them are also “Zhat,” accordingly, we will further extrapolate this logic to the content of the inscription “Wo-Kan”: “The Guptas came from the “Sixteen States” as the Zhao ethnic group,” therefore the Guptas are also Zhat. In other matters, we note that about 20 million Chinese consider themselves Jats (tsat, hui), as well as the people of Southeast Asia (including 30 million “tsats” / tsat in Indonesia), and in India and Pakistan (70 million “Jats” / Jate) with Sanskrit writing, elements of Buddhist, Indian, Brahman and Islamic cultures, which confirms our conclusion comprehensively.

The ethnonym “Zhat” is translated into French as “Jate” in the Funan territory [4] between Cambodia and Vietnam and is erroneously transcribed as “Jahed” (racist) or “Sot” (stupid) [18], as well as in Kazakhstan “Jete” (robber) with a negative connotation.

Finally, a new interpretation of the epigraphic inscription “Wo-Kan”, expressed through the lips of Lem Chuk [13], about which hundreds of works of a different nature have been written, published in BEFEO in the style of Ködes, is causing discussion.

As a result of a discursive (hypothetical) analysis of the new interpretation of the epigraphic inscription “Wo-Kan,” we come to the conclusion: “Emperor Wu (265–290) waged a war with “foreigners” for more than 30 years (Wei-shu, ch. 30, l. 1 -A). [1; 17]. Then in the history of “Zhau,” whose emperor Shi Hu was very cruel by nature: “out of despair, people fled wherever they looked or committed suicide.”

Discussion

Therefore, it is hypothetically possible to allow the movement of the “Little Yuezhi” (in Chinese sources Xiǎo Yuèzhī 小月氏) to the South through Tibet. They began to live there together with the Tibetan-speaking peoples? Such as “Qiang,” Nepalese “Kham,” “Tse” and so on, until they became an “Indianized” state in the country “Yi” (Nyanshan) and Funan with different exonyms, but with the language “tsat” and “barbarian” people — the “Lin-I” empire (Vietnamese Linh-Áp), a buffer zone between India and China [1].

We want to enter into a discussion with some Western scientists on the subject of the exonyms “Jahed,” “Sot” [15; 225]. Used to address the same ethnic group with the ethnonym Zhat. We discussed the “zhet” in Kazakhstan in the translations of books on Mogulstan and the “Goths” (barbarians) in Germany [7], although even in the Chinese author Ban Gu [19] the zhat as “tsats” (Sunnū and Xianbi) act as robbers and conquerors (barbarians). They are forced out to the west and: “Hunnish tribes participated in the formation of the Kazakh nation” [20] and they also create the Kushan kingdom in Bactria in their movement to the west [17]. They, moving south, support the kingdom of the “Guptas” in Funan (Vietnam) [13].

Without considering the interpretation of Western and Russian scholars about the Wo-Kan inscription (the text is publicly available — Authors), analyzing the movement to the south of the “Little Yuezhi” during the period of the “Sixteen States” (Xiongnu and Xianbei) in China and the content of the Wo-Kan inscription in Funan, We want to come to an answer to the question of where the harvesters were moving.

According to Lem Chuck, line 12 of the inscription states that “at that time there was a king Simha from the family line of Zhou Bharata Swamika Chand” [13]. This fact indicates that the author of the inscription are people from the Gupta kingdom, and the king Simha indicated in the inscription was of Kushan origin, which during the Eastern Jin Dynasty (304–439) Funan was a strong political factor in China. This confirms that the disputed territory of “Kusatha Garu” (line 13) once belonged to Piao-ju-ti (Raja Anuman ta Pyam) and was in the past known as part of the Kingdom of Huong-wang (Lin-yi). Analysis of these facts in China and India is the subject of the article.

Lem Chuck’s research proves that it was in fact members of the Naga Coladhara house who were none other than those displaced from China by the royal house of Zhou and la maison royale Tchou and “after being attacked by the Han Chinese, they took refuge in the courtyards Funani and Prey Nokora. At the time of making the inscription, we are talking about the return to them, the Guptam-Jatas, of the province of Yunnan, where they had their own oral and written language [13].

A discursive (hypothetical) analysis of the peoples of Southeast Asia and India with the language “TSAT” or “Jat” shows the former mutual influence of the state of “Zhao” from the “Sixteen States” of China with the countries of the future Indochina and the spread of Sanskrit writing, the Tsat language, the “Shak” chronology, as became known from the epigraphic monument “Vo Kan” in Champa, in the area of Na Trang (Vietnamese: Nha Trang) [13]; [1]; [21].

About the end of the 4th century, as Grousset writes: “among the peoples of Southern Siberia, the Turkic “horde” of Tabgaches (Chinese: Toba) grew stronger, which eventually formed a strong power in Northern China” [11; 57]. These were “ephemeral states, according to L.N. Gumilyov, similar to the barbarian kingdoms of the Goths, Burgundians, and Vandals that existed at that time in the Mediterranean” [22]. Byzantine chroniclers wrote about the Tabgachs (or Toba) [23; 26], that the “Tabgach Horde,” probably of Turkic origin, set up a camp in the far north of Shanxi and the “Great Wall,” alongside some tribes of “barbarians,” immigrants from the shores of Lake Baikal, as well as the nationalities: “Zhat-Zhalairi,” Buriat (bori — zhat), Tatar-tsat, Bashkurt (baska-zhurt), Yakut (zhat-zhurt) and so on [24]. L. Gumilyov writes about Toba — as “Mongols, in language as Kazakhs and Bashkirs and, most likely, spoke the same language with those who conquered the Shans and quickly entered the historical arena” [25; 168].

Thus, one hundred and thirty-five years (until 439) is known in the history of China as the period of the “Sixteen States” (Xiongnu, Jie, Xianbi, Di and Qiang), which alternately seized Chinese lands, creating state formations on them called zhat. The first state was “Early Zhao (Xiongnu-Xiongnu)” in 304–325 with its capital in Pingyang (Shanxi Province), including the eastern part of the province. Gansu and the northern part of the province. Henan. This state was destroyed by the Jie Dynasty (329–352) in the kingdom of Later Zhao, as the nomadic Jie tribe led by their leader Shi Le, took possession of Xianguo (Hebei Province) and took the title of Prince of Zhao. In 325, Shi Le captured the Jin districts on the Huai River and the city of Luoyang in 329. In 330, Shi Le proclaimed the Zhao Empire and took the imperial title Gaozu (Shi Le) (319–333). In 334, Shi Hu ascended the Zhao throne after the intermediate Hai-yang-wan (333–334). Taizu (Shi Hu) (334–349) made the city of Ye (Linzhang) his capital. Under him, the Jie conquered most of Northern China. They write that Shi Hu was very cruel by nature. His power was unbearable for his subjects due to heavy labor duties and other oppressions. Out of despair, people ran wherever they could or committed suicide.

According to Lam Chuk, it was part of the Later Zhou from the “Sixteen States” that, once in Funan, strengthened the kingdom of the Guptas. This bold hypothesis of the author leads to a great debate among Europeans. We, the authors of this article, repeating other people’s thoughts, should not be criticized by the opposition, according to the rules of discourse analysis, as was the case with E. Said’s book [26]. In general, this entire period of Chinese society was “unlucky,” as noted. M.V. Kryukov: “Unlike other eras in world sinology, this period has not been studied enough,” and it is no coincidence that during the 3rd–6th centuries in the literature the name “time of troubles” was established [27; 6–7].

Prof. Lem Chuck confidently hints that the author of the “Wo — Kan” inscription, who became Samudragupta [13], was a “displaced from China” royal house of Zhou from the then countries of Tou-fang 吐蕃 (Tibet), Da Li 大理 (Yunnan), Michon (future Vietnam) and Vijaya (capital of the Chams) [1; 175].

The end of the “Sixteen States” period is associated with 439, when the Northern Wei dynasty, created by the Xianbei Toba tribe, among the peoples living in the territory of the future Southeast Asia, the “Yi” people were noticeable in the modern province of Yunnan (currently 4, 71 million people zhat/tsat), with a total population of about 8 million people (2000 census), which are actually discussed in the epigraphic inscription “Wo-Kan”: King Funani asks China to return this territory, since “it belonged to them.”

According to Indian historians R.K. Majumdar and K.A. Nilakanta Shastri as interpreted by Western scholars a little later or at the same time in the south-eastern part of India we have the revival of the Pallavas led by Simhavishnu, who sent an expedition and occupied Malaysia and Sri Lanka, and the influence of Tamil art on the art of Thailand, Laos and Cambodia. There are many inscriptions in these lands in the Sanskrit script, in which the Pallavas were the first to specialize [28]. “A study of the inscriptions of Ashoka and Samudragupta in the Allahabad inscription reveals information about the social and political status of the people of that period in Southeast Asia and China. The history of the Mauryan Empire is very dramatic, which declined and disappeared just 50 years after the death of Ashoka” [29].

Conclusions

A certain ethnic group “Zhat” or “Zhete” 国外 translated into Russian as “foreign” existed on the territory of Eastern Kazakhstan, between China and Russia (Southern Siberia). The “Zhat” ethnic group, translated into French as “Jate,” is also known in the territory of Funan, between Cambodia and Vietnam, during the period of French Indochina. Recently, this term “Jate” has been transcribed as “Jahed” and “Sot” in Southeast Asia.

Eliminate derogatory exonyms. A new interpretation of the Vo-Canh inscription requires special research. A discursive (hypothetical) analysis of the beginning of our era shows the presence of the proto-Mongolian peoples “Xiongnu” (Xiongnu) and “Xianbi” (Yuezhi, Toba), transcribed by scientists of Western countries as “tsat,” were both with the Chinese and among themselves in interethnic and interreligious conflict.

“Little Yuezhi” (Xiǎo Yuèzhī 小月氏) after defeat from the “Xiongnu” move and/or stop in Buddhist and Islamized Indochina with elements of Hinduism and, perhaps, then further migrate to the south, like the Utsuls (Tsats) and Hui (hui) in Hainan, Lin-Yi, Champa, Funan as “foreign” or “barbarians” with the Tsat language [6].

The Xiongnu people, having begun the struggle in 294, twenty years later defeated the Chinese troops and destroyed the power of the Western Jin dynasty (265–316) in Northern China as “barbarians” (Wei-shu, ch. 30, l. 1-a) [1; 13]. The French scientist G. Maspero says: “the barbarians (utsats) made predatory raids in 192, and then went back to their native steppes” [1; 15].

The Xiongnu created for one hundred and thirty-five years (until 439) the period of the “Sixteen States” known in the history of China (Xiongnu, Jie, Xianbi, Di and Qiang), which alternately seized Chinese lands and created state formations on them. The first state was “Early Zhao (Xiongnu-Xiongnu)” in 304–325 with its capital in Pingyang (Shanxi Province). This state was destroyed by the Jie Dynasty (329–352) in the kingdom of Later Zhao, as the nomadic Jie tribe led by their leader Shi Le, who took possession of Xiangguo (Hebei Province) and took the title of Prince of Zhao. In 325, Shi Le captured the Jin districts on the Huai River and the city of Luoyang in 329. The end of the Sixteen States period is associated with 439, when the Northern Wei dynasty was created by the Xianbei Toba tribe. According to Lam Chuck, it was part of the Later Zhao from the “Sixteen States” that, once in Funan, strengthened the kingdom of the Guptas [13].

The problem of the origin of the Guptas, cited by the Cambodian historian Lam Chuk in the “Vo Kan Inscription,” has not yet received a convincing solution. Samudragupta’s Allahabad pillar inscription mentions Maharaja Srigupta and Maharaja Ghatotkacha as his ancestors. But we know little about the early Guptas. Chandragupta-I was believed to have succeeded his father Ghatotkacha in 320 AD and laid the foundation of the great Gupta Empire. He was married to Princess Licchavi Kumaradevi (of Cambodia). Licchavi was a relative of Gautama Buddha. It is also stated that Samudragupta, the son of Chandragupta-I and Kumaradevi, who proudly called himself Lichchhavi “Dauhitra,” that is, the son of the daughter of Lichchhavi. Our discursive (hypothetical) analysis based on various statements suggests that the period of creation of the Guptas corresponds to the Later Zhou (and/or Tuoba Wei), and Princess Kumaradevi is from Funani.

Cited by Lam Chuk Bharateya Simhe, a king in Jainism and Hinduism in Northern India and the Pallava dynasty (275–897 CE) in Southeast India, followers of Hinduism who ruled parts of southern India apparent-

ly rose to prominence after the fall of the Satavahana dynasty. Song-Yunya, a monk-traveler during the period of Queen Yuan Xu [Toba, 515–528], speaks about this. By this time, the Toba had become sinicized to such an extent that their kingdom began to suffer palace coups, civil wars, and disputes that ended the existence of their empire, Northern Wei.

References

- 1 Maspero G. *Le royaume de Champa* / G. Maspero. — Paris, 1928. — 160 p.
- 2 Гумилёв Л.Н. Хунны в Китае / Л.Н. Гумилев. — М.: Айрис-пресс, 2014. — 624 с.
- 3 Рашид-ад-дин Ф. Сборник летописей. / Ф. Рашид-ад-дин. — М: Директ-Медиа, 2010. — Т. 2. — 586 с.
- 4 Cabaton A. *Nouvelles recherches sur les Chams* / A. Cabaton. — Paris: É.F.E.O., 1901. — 160 p.
- 5 Collins W. *The Chams of Cambodia* / W. Collins. — Pnom Penh, 2005. — 180 p.
- 6 Thurgood G. From Malayic to Sinitic: The restructuring of Tsat under intense contact [Electronic resource] / G. Thurgood, Li Fengxiang. — 2007. — Access mode: <https://www.academia.edu/2875740/>
- 7 Dhillon B.S. History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths and Jutes / B.S. Dhillon. — Canada, 1994. — 165 p.
- 8 François Pétis de La Croix. Histoire de Timur-Bec, connu Tamerlan, empereur des Mogols & Tartares / François Pétis de La Croix. — Paris, 1722. — 160 p.
- 9 Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. — VII в. н.э. Историко-географический обзор по древнеки-тайским источникам / Л.А. Боровкова. — М.: Наука, 1989. — 177 с.
- 10 Завьялова О.И. Китайские мусульмане хуэйцзу: язык и письменные традиции / О.И. Завьялова // Проблемы Дальнего Востока. — 2007. — № 3. — С. 153–160.
- 11 Grousset R. *L'empire des Steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan* / R. Grousset. — Paris: Payot, 1989. — 660 p.
- 12 Coedes G. Quelques suggestions sur la methode a suivre pour interpreter les bas-reliefs de Bantay Chmar et de la galerie exterieure du Bayon / G. Coedes // BEFEO. — 1932. — Vol. 32. — P. 82–100.
- 13 Lem Chuck Moth. The Inscription of Vo-Canh [Electronic resource] / Lem Chuck Moth. — 2012. — Access mode: <https://www.meruhieritage.com/Insc-VoCanh.html>
- 14 Захаров А.О. Политическая история и политическая организация обществ Юго-Восточного Индо-Китая и Малайско-го архипелага в I тыс. н.э.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03: «Всеобщая история (Древний мир и средние века)» / А.О. Захаров. — М.: Институт востоковедения РАН, 2013. — 39 с.
- 15 Фуко М. Археология знания / М. Фуко; пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия»; Университетская книга, 2004. — 416 с.
- 16 Morfaux L.-M. *Vocabulaire de la philosophie et des sciences humaines* / L.-M. Morfaux. — Paris, 1980. — 250 p.
- 17 Омарова У.А. Политическая история чамов Чампы / У.А. Омарова. — М.: Литрес, 2021. — 141 с.
- 18 Agnes De Feo. *Les Chams Sot, dissidence de l'islam* / Agnes De Feo. — Paris, 2005. — 300 p.
- 19 Бань Гу. Хань-Шу (История Хань) [в 8-ми т.] / Гу Бань; пер. В.В. Башкеева. — М.: Наука — Восточная литература, 2021. — Т. 1. — 470 с.
- 20 Кляшторный С.Г. Казахстан. Летопись трёх тысячелетий / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. — Алматы: Рауан, 1992. — 374 с.
- 21 Тугушева Л.Ю. Пещеры тысячи будд: Российские экспедиции на Шелковом пути: К 190-летию Азиатского музея: каталог выставки. Науч. ред. О.П. Дешпанде; Государственный Эрмитаж; Институт восточных рукописей РАН / Л.Ю. Тугушева. — СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2008. — 480 с.: ил.
- 22 Гумилев Л.Н. Хунны в Китае: три века войны Китая со степными народами III–VI вв. / Л.Н. Гумилев. — СПб.: Абрис, 1994. — 280 с.
- 23 Thomsen V. *Inscriptions de L'Orkhon Déchiffrées* / V. Thomsen. — Paris: La Société de littérature finnoise, 1896. — 224 p.
- 24 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии / Ю.А. Зуев. — Алматы: Дайк-пресс, 2002. — 338 с.
- 25 Гумилёв Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. — М.: Наука, 1967. — 504 с.
- 26 Said Edward W. *L'Orient créé par l'Occident* / W. Said Edward. — Paris: Seuil, 1978. — 398 p.
- 27 Крюков М.В. Китайский этнос на пороге средних веков / М.В. Крюков, В.В. Малявин, М. Софронов. — М.: «Наука», 1979. — 338 с.
- 28 Shastri K.A. *A History of South India* / K.A. Shastri. — OUP India, 1976. — 170 p.
- 29 Majumdar R.C. *Ancient India* / R.C. Majumdar. — Delhi, 1994. — 538 p.

У. Омарова, Ф. Шамшиденова

Қытай мен Тобаның «он алты мелекеті» — «жоғалған» жаттар: Гуптар патшалығы

Мақалада «жоғалған» жат немесе «жете» тайпалары Түркістанның халқы ретінде, Сюнну (хунну), сяньби (юэчжи, тоба) тайпалары бір-бірімен және қытайлықтармен қактығысып, қытай емес халықтардың «Он алты мемлекетін» және «Тобаны» құрды, ал оның ішінде «Кейінгі Чжау» ерекше болғандығы туралы қарастырылған. «Кіші юэчжилердің» (тоба, сяньби) оңтүстікке қарай қозғалысы және Фунандағы (Камбоджа) Гуптар патшалығының құрылу үрдісінде жаттардың этникалық дамуы зерделенген. Авторлар Начянгадағы Vo-Canh жазбаларына дискурсивті (гипотетикалық) әдісті қолданып, жаттар туралы деректерге жаңа интерпретацияда талдау жасады. «Jahed» (нәсілшіл), «Sot» (ақымақ), Goth (варвар) и «жете» (қарақшы) деп кате сипаттаған «Жат» этносына дұрыс түсінік берілді. Сипатталатын оқиғалар, негізінен, қазіргі Қытай мен Вьетнам (біразы Камбоджада) жүзеге асқан, ал қолданылған «Саньго чжи» и «Вэй чжи» деректері басты және орыс ғалымдарының аудармасымен пайдаланылды, сондықтан бұл мақаладағы пайымдамалар «бес тайпаның он алты мемлекетіне» негізделген қытай туралы зерттеуге де жатады. Ашоктар мен Самудрагупталар және Аллахабат жазбаларында Оңтүстік-Шығыс Азия мен Қытайда сол кездегі адамдардың әлеуметтік және саяси мәртебесі туралы мәлімет беріледі.

Кілт сөздер: Жат, кіші юэчжилер, Тоба, он алты мемлекет, Во-кань бітік жазуы, империя, Гупталар, Жете, Оңтүстік Үндістан, Азия, Ашока бітік жазуы.

У. Омарова, Ф. Шамшиденова

«Шестнадцать государств» Китая и Тоба — «исчезнувшие» жаты: Царство гуптов

В статье рассматриваются «исчезнувшие» племена жат или «жете», как народность Туркестана. Сюнну (хунну), сяньби (юэчжи, тоба), конфликтуя с китайцами и между собой, создали некитайский народ «Шестнадцать государств» и «Тоба», среди которых отличалась «Поздняя чжау», движение «Малых юэчжи» (тоба, сяньби) на юг и этническое развитие жатов в процессе образования Царства гуптов в Фунани (Камбоджа). Авторы сделали анализ новой интерпретации надписи Vo-Canh из Начянга, используя метод дискурсивного (гипотетического) анализа источников о жатах. Дают пояснение этносу «жат», который ошибочно транскрибировался как «Jahed» (расист), «Sot» (глупый), Goth (варвар) и «жете» (разбойник). Описываемые события в основном происходили на территории современного Китая и Вьетнама (частично в Камбодже) и использованные источники, написаны на китайском языке («Саньго чжи» и «Вэй чжи») в интерпретации западных и русских ученых, поэтому наше исследование мы хотели бы отнести к китаеведческой, то есть ссылающейся на «шестнадцать царств пяти племен». Изучение надписей Ашоки и Самудрагупты в надписи в Аллахабате раскрывает сведения о социальном и политическом статусе людей того периода в Юго-Восточной Азии и Китае.

Ключевые слова: Жат, малые юэчжи, Тоба, шестнадцать государств, надпись Во-Кань, империя, Гупты, Жете, Южная Индия, Азия, надпись Ашока.

References

- 1 Maspero, G. (1928). *Le royaume de Champa [The kingdom of Champa]*. Paris [in French].
- 2 Gumilev, L.N. (1974). *Hunny v Kitae [Hunns in China]*. Moscow: Airis-press [in Russian].
- 3 Rashid-ad-Din (1960). *Sbornik letopisei [Collection of chronicles]*. (Vol. 2). Moscow-Leningrad [in Russian].
- 4 Cabaton, A. (1901). *Nouvelles recherches sur les Chams. [New Research on the Chams]*. Paris: É.F.E.O. [in French].
- 5 Collins, W. (2005). *The Chams of Cambodia*. Pnom Penh.
- 6 Thurgood, G., & Fengxiang, Li. (2007). From Malayic to Sinitic: The restructuring of Tsat under intense contact. *academia.edu*. Retrieved from <https://www.academia.edu/2875740/>
- 7 Dhillon, B.S. (1994). *History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes*. Canada.
- 8 François Pétis de La Croix (1722). *Histoire de Timur-Bec, connu Tamerlan, empereur des Mogols & Tartares [History of Timur-Bec, known Tamerlane, emperor of the Moguls & Tartars]*. Paris [in French].
- 9 Borovkova, L.A. (1989). *Zapad Tsentralnoi Azii vo II v. do n.e. — VII v. n.e. Istoriko-geograficheskii obzor po drevnekitaiskim istochnikam [West of Central Asia in the 2nd century. BC — 7th century AD Historical and geographical review based on ancient Chinese sources]*. Moscow: Nauka [in Russian].

- 10 Zavialova, O.I. (2007). Kitaiskie musulmane hueitszu: yazyk i pismennyye traditsii [Chinese Huizu Muslims: Language and Written Traditions]. *Problemy Dalnego Vostoka — Problems of the Far East*, 3, 153–160 [in Russian].
- 11 Grousset, R. (1989). *L'empire des Steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan* [The Steppe Empire: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan]. Paris: Payot [in French].
- 12 Coedes, G. (1932). Quelques suggestions sur la methode a suivre pour interpreter les bas-reliefs de Bantay Chmar et de la galerie exterieure du Bayon [Some suggestions on the method to follow to interpret the bas-reliefs of Bantay Chmar and the exterior gallery of Bayon]. *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient — Bulletin of the French School of the Far East*, 32 [in French].
- 13 Lem, Chuck Moth (2012). The Inscription of Vo-Canh. *meruheritage.com*. Retrieved from <https://www.meruheritage.com/Insc-VoCanh.html>
- 14 Zaharov, A.O. (2013). Politicheskaya istoriya i politicheskaya organizatsiya obshchestv Yugo-Vostochnogo Indo-Kitaya i Malaikskogo arhipelaga v I tys. n.e. [Political history and political organization of the societies of South-Eastern Indo-China and the Malay Archipelago in the 1st millennium AD]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow: Institut Vostokovedeniia RAN [in Russian].
- 15 Fuko, M. (2004). *Arkheologiya znaniya* [Archaeology of knowledge]. M.B. Rakovoi, A.Yu. Serebryannikovoi (Trans). Saint Petersburg: ITS «Gumanitarnaya akademiya»; Universitetskaya kniga [in Russian].
- 16 Morfaux, L.-M. (1980). *Vocabulaire de la philosophie et des sciences humaines* [Vocabulary of philosophy and human sciences]. Paris [in French].
- 17 Omarova, U.A. (2021). *Politicheskaya istoriya chamov Champy* [Political history of the Champs]. Moscow: Litres [in Russian].
- 18 Agnes, De Feo (2005). *Les Chams Sot, dissidence de l'islam* [The Cham Sot, dissidence of Islam]. Paris [in French].
- 19 Ban, Gu (1935). *Han-Shu (Istoriya Han)* [Han-Shu (History of Han)]. (Vols. 1–8; Vol. 1). V.V. Bashkeeva (Trans). Moscow: Nauka — Vostochnaya literatura [in Russian].
- 20 Kliashchornyi, S.G., & Sultanov, T.I. (1992). *Kazakhstan. Letopis trekh tysyacheletii* [Kazakhstan. Chronicle of three thousand years]. Almaty: Rauan [in Russian].
- 21 Tugusheva, L.Yu. (2008). *Peshery tysiachi budd: Rossiiskie ekspeditsii na Shelkovom puti: K 190-letii Aziatskogo muzeia: katalog vystavki* [Caves of a Thousand Buddhas: Russian expeditions on the Silk Road: To the 190th anniversary of the Asian Museum: exhibition catalog]. O.P. Deshpande (Ed.). Saint-Petersburg [in Russian].
- 22 Gumilyev, L.N. (1994). *Hunny v Kitae: tri veka voyny Kitaya so stepnymi narodami III-VI vv.* [Huns in China: three centuries of war between China and the steppe peoples of the 3rd-6th centuries]. Saint-Petersburg: Abris. [in Russian].
- 23 Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de L'Orkhon Déchiffrées* [Orkhon Inscriptions Deciphered]. Paris: La Société de littérature finnoise [in French].
- 24 Zuev, Yu.A. (2002). *Rannie turki: ocherki istorii i ideologii* [Early Turks: Essays on History and Ideology]. Almaty: Daikpress [in Russian].
- 25 Gumilev, L.N. (1967). *Drevnie turki* [Ancient turks]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 26 Said, Edward W. (1978). *L'Orient créé par l'Occident* [The Orient created by the Occident]. Paris: Seuil [in French].
- 27 Krukov, M.V., Malyavin, V.V., Sofronov, M. (1979). *Kitaiskii etnos na poroge srednikh vekov* [Chinese ethnic group on the threshold of the Middle Ages]. Moscow: «Nauka» [in Russian].
- 28 Shastri, K.A. (1976). *A History of South India*. OUP India.
- 29 Majumdar, R.C. (1994). *Ancient India*. Delhi.

Information about the authors

Omarova Unia — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0955-0757>

Shamshidenova Fakiya — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4323-7131>

Rafał Roguski*

*University of Siedlce, Siedlce, Poland
(E-mail: rafal.roguski@uws.edu.pl)*

Deportations of Poles to the USSR in 1940-1941 in Polish History Textbooks for Secondary Schools: Selected Examples

This article presents the presentation of the deportation of Poles to the Soviet Union, including Kazakhstan, carried out in the years 1940 to 1941 in Polish history textbooks for secondary schools. The chronological framework of the study covers the years from the end of communist rule to the present. The issue of interest will be shown through selected examples. In the first part of the text, the author presented one of the most tragic events in the history of Poland in the 20th century, i.e. deportations of civilians from the eastern territories of the Second Polish Republic occupied by the USSR. They were part of the mechanism of extermination of the Second Polish Republic's society by the Stalinist authorities. The author's intention was to present the mechanism of falsification of history during the communist period and the process of restoration of memory after the change of political system. Some Polish history textbooks from the communist period mentioned deportations, but lacked information about the death toll, violence and destruction of the Polish nation. It was only stated that the number of Polish victims was 60 %, and that the local population in Kazakhstan, among other places, was friendly towards the displaced. Not even the Soviet occupation was written about. Among other things, the period of communist rule was characterised by strict censorship. The core curriculum was subordinated to the political line of the communist party. It was only after the change of the political system that it was possible to speak and write openly about Soviet crimes against Polish citizens. This information was included in the core curriculum for secondary school and appeared in all textbooks. The authors of the textbooks conveyed the knowledge about the Stalinist crimes against Polish citizens in various ways in more or less detail, usually to a limited extent. The focus was on the extermination of Polish officers by the Soviet NKVD — the Katyn Massacre.

Keywords: Stalinist crimes, deportations, Eastern borderlands, Siberia, Kazakhstan, education, school textbook, secondary school

Introduction

The subject of the study presented to the reader is the issue of how the deportation of Poles from Polish territories occupied by the USSR to Siberia and Kazakhstan is depicted in Polish history textbooks for secondary schools*. On February 10, 2025, the 85th anniversary of the first and largest of the four mass deportations of the Polish population from the territories occupied by the USSR was commemorated. These deportations sent Poles deep into Soviet territory, mainly to Siberia. During the second Soviet deportation, carried out on April 13-14, 1940, Poles were also sent to Soviet Kazakhstan. The deaths of thousands of deportees altered Poland's demographics, leaving large numbers of Poles stranded in the USSR. In 1942, within the Soviet state — referred to in Poland as the «inhuman land» — the Polish Armed Forces in the USSR were formed. These forces were later evacuated to Persia and the Middle East†. Following the Polish military, thousands of civilians also fled the «inhuman land,» eventually settling in Persia, Palestine, New Zealand, India, and even Africa. The largest number found refuge in the United Kingdom. Most of these exiled Poles never returned home, as their family homes were incorporated into the USSR.

During the communist era in Poland, discussing deportations and the plight of Polish exiles was forbidden. These topics, along with education about Soviet labor camps (gulags) and the Katyn Massacre, were banned in schools‡. The first official mentions of Stalinist crimes in Polish literature appeared in the final

* In Polish, there are two words with different meanings to refer to Siberia. „Syberia” is understood by Poles as a geographical term, while „Sybir” refers to a place of forced labor, exile, and death in the northern and eastern territories of the former Soviet Union or old Russian Empire.

† This army was composed of Poles who had been deported to the USSR and later released from forced labor camps under the provisions of the Sikorski-Majski Agreement of July 30, 1941. This agreement reestablished diplomatic relations between Poland and the USSR. However, these relations were severed by the Soviets on April 25, 1943, after the Germans discovered mass graves of Polish officers murdered by the NKVD in Katyn.

‡ The Katyn Massacre was a mass execution carried out in the spring of 1940 by the Soviet NKVD on the orders of Stalin and Lavrentiy Beria. The victims were Polish Army officers, policemen, border guards, and other officials who had been taken prisoner

years of the PRL, but they were described very cautiously. Writings on the subject were circulated illegally through underground publishing, known as *samizdat* (самиздат). It was only after the fall of communism that these issues found their rightful place in public awareness and education. They were introduced into the national curriculum, though textbooks did not treat them as separate topics.

Materials and Methods

In the article presented to the reader, the primary sources are history textbooks approved for use in Polish schools, as well as subject literature focusing mainly on historical issues rather than teaching methods. I used textbooks published in the final period of communist rule in Poland (the Polish People's Republic — PRL) and textbooks from the 1990s and 2000s. Due to the article's length, I discuss only selected publications. In this study, I applied the method of critical source analysis and the comparative method. I examined history textbooks from both the PRL era and post-1989 independent Poland, primarily those intended for secondary schools, focusing on the presence of the topic of Polish deportations to the USSR and the way it was described. After 1989, it became possible to write and speak openly about the difficult Polish-Soviet relations, particularly Stalinist crimes. This was a decidedly positive but slow process, leading to broader discussions on these issues. However, many of the resulting works were of low scholarly quality.

Using the comparative method, I attempt to compare textbooks from two different political systems: totalitarianism and democracy. When making this comparison, it was essential to consider the social and political conditions in which Polish education developed. While analyzing sources from the PRL era, I focused on textbooks published in its final years when censorship was not as strict. At that time, authors were already addressing the issue of Polish deportations from the USSR, but they did not describe it in detail and certainly did not identify those responsible. The analysis primarily includes textbooks for secondary schools, but also some from the final grade of primary school (grade 8) and from middle school (*gimnazjum*), an educational stage that no longer exists. However, the main source base consists of books published after 1989.

In my work, there was a risk of oversimplification. Primarily, I discuss topics that do not appear independently in textbooks but are part of broader subjects, such as the Soviet occupation and the formation of the Polish army in the USSR. The issue of deportations to the USSR and present-day Kazakhstan is covered only briefly in the texts. At these stages of education, students do not receive in-depth knowledge on this topic. Deportations to the USSR are described in a limited manner, often in conjunction with the Katyn Massacre, which is given significantly more attention in textbooks.

Results

Introduction to the issue. In Poland, the education system has undergone numerous changes. After World War II, until 1948, during the communist period, the system established by Minister Jędrzejewicz's 1931 reform was in effect. Schools were divided into a seven-grade primary school followed by a six-year general education school, consisting of a four-year lower secondary school (called *gimnazjum*) and a two-year upper secondary school (called *liceum*). In 1961, primary school education was extended from seven to eight years. From 1968, a two-tier education system was implemented. A reform in 1999 led to the creation of a three-tier structure after three years: primary school, lower secondary school (*gimnazjum*), and upper secondary school. This system was changed in the 2017 / 2018 school year, restoring the eight-year primary school, followed by four-year upper secondary schools (*liceum*), five-year technical schools, or three-year vocational schools.

During the communist rule and after the transition to democratic governance, the history curriculum and teaching objectives underwent numerous changes. During the Polish People's Republic (PRL), education was subject to significant ideological pressure. One of the key goals of history education was the «struggle for the souls of the youth» and shaping obedient citizens of the communist state [1; 236-237].

In the 1959 curriculum of teaching history, it was stated that the purpose of history as a school subject in primary education was to «familiarize students with the history of Poland and selected elements of world history, and the school should aim to instill a love for the homeland, connect youth with progressive and revolutionary traditions, as well as with the current achievements of the Polish nation in building socialism; and

---

by the Soviets in September 1939 and held in POW camps in Kozelsk, Starobelsk, and Ostashkov. During the communist era, the crime was falsely attributed to the Germans.

to develop feelings of friendship and respect for other nations....» These general objectives of history education remained in effect until 1989 [2; 12-13].

During the Polish People's Republic (PRL), it was initially forbidden to speak about communist crimes, including the deportations of Poles to Kazakhstan and Siberia. In the current primary school curriculum, Soviet crimes are discussed, and examples are provided, but teaching about the deportations to Siberia and Kazakhstan in 1940-1941 is not mandatory, although every textbook includes a mention of them [3].

The primary auxiliary tool in school education is the textbook. Throughout the Polish People's Republic (PRL), textbooks, designed in accordance with the mandates of the communist authorities, served as tools for the ideological indoctrination of schools and youth. They were the primary didactic resource used by teachers [4; 286]. In every country, the historical narrative in school textbooks reflects the current state of research and the prevailing historiographical discourse. It also stems from the historical policy shaped by state authorities. On one hand, history education in schools is aimed at enhancing students' cognitive understanding, but on the other, it seeks to instill specific beliefs and attitudes. One of its goals is patriotic education [5; 87]. Currently, in a democratic state, the school system is not subjected to political indoctrination. Textbooks must adhere to the curriculum framework, but the method of its implementation depends on the teacher and the textbook author. The textbook serves as supplementary material for lessons, although most teachers use it as a primary reading resource.

Deportations of Polish citizens to the Soviet Union in 1940-1941

The subject of this study presented to the reader is the depiction of Soviet deportations of the Polish population from the occupied eastern territories of the Republic of Poland in 1940-1941. Following the Soviet Union's aggression against Poland on September 17, 1939, the eastern lands of the Republic were occupied and subsequently incorporated into the Soviet state. Many inhabitants of the territories occupied by Soviet Russia were displaced deep into the USSR in several waves of deportations. The first deportation took place on February 10, 1940. The next deportation occurred between April 13-15, 1940, followed by another at the turn of June and July 1940. The final deportation took place on June 22, 1941 [6; 36].

The most tragic deportation occurred on February 10, 1940, under extremely low temperatures. Entire families were deported; according to Polish estimates, 250,000 people were displaced, while the Russian organization Memorial estimates the number at 143,000. The ethnic composition of the deportees was 70 % Poles, with Ukrainians and Belarusians accounting for the remaining 30 %. Mortality rates were very high, particularly among children. The population was resettled in areas such as the Dvina basin, Arkhangelsk, Komi, Western Siberia, the Yakut ASSR, and Krasnoyarsk Krai. These people were referred to as «special resettlers-settlers.» The second deportation occurred on April 13-15, 1940. It targeted the families of so-called «enemies of the system,» including state officials, military personnel, police officers, families of individuals arrested by the NKVD, teachers, and others [6; 37].

The first deportation primarily targeted forced labor camps (gulags), while the second focused on areas of special settlement. Women and children made up as much as 80 % of the deportees during the second wave. These individuals were resettled in northern Kazakhstan, specifically in the Aktyubinsk, Kostanay, Petropavl, Semipalatinsk, and Karaganda regions. The third deportation occurred at the turn of June and July 1940 and included refugees from central Poland, which was under German occupation, who had fled to Soviet-occupied territories. Estimates of the deported population range from 250,000 to 400,000. The fourth deportation took place on June 22, 1941, the day the German-Soviet war began. Particularly tragic was the deportation of children from summer camps between June 21-23, 1941. These camps aimed to raise school-age youth in the model of Soviet pioneer camps. Most of the children were never returned to their parents and were placed in Soviet orphanages [6; 39-40].

During the Second World War, other categories of the Polish population also ended up in the USSR: individuals fleeing the front after the outbreak of the German-Soviet war; children and youth from summer camps and colonies deported in the summer of 1941; those conscripted into the Red Army; workers who went to the USSR for employment; and people who, for various other reasons, found themselves deep within Soviet territory. The situation of these various groups of Poles in the USSR differed in legal, social, and material terms, but all experienced separation from their homeland and family homes, and often separation from their loved ones. Their shared experience included displacement, harsh living conditions, hard daily labor, and, in many cases, death [7; 398].

At the end of 1941, in the Kazakh SSR, individuals of Ukrainian, Belarusian, and Jewish nationality who had been citizens of the Second Polish Republic before the war were conscripted into the Red Army. A

significant deterioration in the situation of Polish citizens living deep within the USSR occurred in the second half of 1942, driven by the worsening of Polish-Soviet relations. Further negative changes in the conditions of Polish citizens followed the evacuation of General Władysław Anders' army to Iran. This evacuation was completed in August 1942, resulting in over 113,000 people leaving Soviet territory, including more than 36,000 civilians [7; 403].

The deportees from the April 1940 deportation were assigned the status of «resettled by administrative decision.» They were sent to settlements under civilian administration, and the living conditions of Polish deportees largely depended on the local authorities. The employment situation of the April deportees was further complicated by the fact that the second wave of deportations to Kazakhstan primarily involved children and women, mainly from intelligentsia families, who were generally unaccustomed to physical labor. Their lack of qualifications for agricultural work exacerbated the difficulties associated with the obligations imposed on Polish citizens [8; 69].

Sometimes, even 6–8-year-old children were forced to work under the threat of punishment, though in other places of exile, this applied only to children aged 12 or 14–15. The vast majority of Polish citizens' families were sent to agricultural farms — state farms (sovkhozes) and collective farms (kolkhozes) [8; 69–71].

There were instances of escape attempts from exile, but only a few were successful. According to NKVD data from October 1941, a total of 182 people escaped from Kazakhstan, and 134 were apprehended during their attempts. Only a small group of Polish citizens deported in 1940–1941 were released from forced settlement [7; 399]. However, it remains unclear whether these individuals were able to return to their previous places of residence. The number of residents of the occupied Republic of Poland deported to the USSR in 1940–1941 is estimated at 1.7 million.

Discussion

The topic of deportations in Polish school textbooks. The deportations of Polish citizens from the eastern territories of the Republic of Poland occupied by the Soviets in 1940–1941 represent one of the most tragic chapters in Poland's 20th-century history. This tragedy also affected other nations subjugated by Soviet Russia. During the communist regime in Poland, this topic was officially forbidden. However, school textbook authors attempted to convey knowledge of these tragic events between the lines. One example is the textbook *Historia dla klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy III technikum* (History for grade IV of general secondary schools and grade III of technical schools), published in 1974 by the Central School Textbook Publisher (Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne — WSiP). It is worth noting that during the communist era, a centralized publisher, WSiP, was responsible for publishing school textbooks. This particular textbook was written during the «deep communist era» of the Polish People's Republic. The author of the textbook mentioned only the actions of General Władysław Sikorski, the Prime Minister of the Polish government-in-exile, and included criticism of his pro-Western government. According to the author, the deterioration of Polish-Soviet relations was attributed to the death of General Sikorski, who was portrayed as the only Polish leader in the West capable of recognizing the importance of Polish-Soviet relations. The textbook does not mention anything about the deportations of Poles to Kazakhstan and Siberia [9; 81–82].

In Józef Ryszard Szaflik's publication, *Historia Polski 1939–1947* (History of Poland 1939–1947 First Edition, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warsaw, 1987), the author does not mention the deportations of Poles from the eastern territories of the Republic of Poland to the USSR. Instead, he discusses the formation of the Polish Army in the USSR and the granting of amnesty to all Polish citizens deprived of freedom as prisoners of war or on other sufficient grounds. The army was to be created in areas with larger concentrations of Polish people. However, the textbook does not clarify what these «sufficient grounds» were or how these concentrations of Polish people came to exist [10; 58–59]. This omission raises questions about how the Poles ended up there in the first place.

The topic of the deportation of Poles to the USSR was addressed by Tadeusz Siergiejczyk in his work *Dzieje najnowsze 1939–1945, Historia dla szkół średnich* (Modern History 1939–1945, History for Secondary Schools), published by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warsaw, 1986. According to the author, economic and social elites, state officials — the so-called «socially dangerous elements» — were deported to the USSR. They were followed by priests, teachers, forestry workers, military settlers, craftsmen, and peasants. In several waves, around 900,000 to 1,000,000 people were deported to Siberia and Kazakhstan, of whom, according to the author, 60 % were Poles, with the rest being Ukrainians, Jews, and Belarusians. The textbook claims that Poles encountered kindness and sympathy from the local population. This textbook does

not include any photographs or maps related to this topic. It features a very modest graphic design and is printed on low-quality paper [11; 159].

In another textbook by Tadeusz Siergiejczyk, *Historia 4. Dzieje najnowsze 1939–1945. Podręcznik dla szkół średnich* (History 4. Modern History 1939–1945. Textbook for Secondary Schools), published in 1988, the issue of the deportation of Poles to the USSR was addressed in Chapter V, *Polska pod okupacją* (Poland Under Occupation). At the beginning of the chapter, a section titled *Zagadnienia do przypomnienia* (Review Questions) was included. The second point of the chapter was titled *Polityka zagraniczna ZSRR w okresie poprzedzającym wybuch wojny i we wrześniu 1939* (The Foreign Policy of the USSR in the Period Leading up to the Outbreak of War and in September 1939) [12; 128].

The author described the USSR's nationality policy in the occupied Polish territories, including staffing the administration with individuals brought from the USSR and restricting civil rights. NKVD crimes were euphemistically referred to as «actions by parts of the NKVD security service and arrests.» Deportations were described as «cleansing the border territory» of anti-Soviet and socially dangerous elements. Mass deportations initially targeted landowners, industrialists, and individuals associated with the state apparatus, such as officers, police officers, and officials (though, as the Kresy region was not industrialized, there were few industrialists). Teachers, forestry workers, military settlers, and even craftsmen and peasants were subsequently deported. In several waves, 1.2 million former citizens of the Republic of Poland were deported, 65 % of whom were Poles, with the remainder being Ukrainians, Jews, and Belarusians. The author states that Polish deportees encountered displays of sympathy and kindness from the local population in their places of exile. Assistance from local communities helped them survive the initial, most difficult period after resettlement. However, the sudden change in living conditions caused casualties, primarily among children. The author also claims that some Poles voluntarily migrated to the USSR in search of better jobs and wages, particularly to the Donbas region, estimating this group at 200,000 people [12; 134]. This textbook, published in 1988, reached schools before the end of communism in Poland. While Stalinist crimes are acknowledged, they are presented in a very mild manner. The author does not describe the tragedy of the deportees but emphasizes the assistance of the local population, as if the deportations were merely a routine relocation. This textbook was undoubtedly still in use during the transition period at the turn of the 1980s and 1990s.

An interesting example of a publication from the late communist period is the work by Janusz Adamski and Lech Chmiel, *Czasy, ludzie, wydarzenia. Książka pomocnicza do historii dla zasadniczych szkół zawodowych* (Times, People, Events. Auxiliary History Book for Vocational Schools), first edition, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warsaw, 1985. This supplementary book was designed for teaching history in three-year vocational schools preparing students for industrial work. In the chapter *Polacy na terenach przyłączonych do ZSRR* (Poles in the Territories Annexed to the USSR), the authors describe the division of Polish lands between the USSR and Germany. They write about the referendum on the incorporation of Poland's eastern territories into the USSR, the situation of Poles under Soviet occupation, and the Soviets' treatment of various social groups. The book contains only one sentence about Soviet repressions, including deportations to Siberia and Kazakhstan [13; 93]. The book also includes source texts titled *Codzienne życie w nowych warunkach* (Everyday Life in New Conditions) by Jan Zamojski, excerpted from *Miejsce postoju* (Stopping place), Warsaw, 1972. In the text about daily life under Soviet occupation, the author writes that in February 1940, deportations began of families of so-called settlers — farmers cultivating land obtained from the partitioning of large estates. Some of these settlers had received their land as a reward for their participation in the 1920 war. On April 10, the father of the author of the memoirs was arrested [the text is interrupted]. What happened to him next remains unknown, but this was the day of the April deportation to Kazakhstan. Thus, while information about the deportations to the East is present, it is somewhat concealed, requiring careful reading to discern the details.

Andrzej Garlicki [14] in the publication *Historia 1939–1996/97. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących* (History 1939–1996/97. Textbook for General Secondary Schools), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw, 1997, it is stated that from the beginning of the Soviet occupation in 1939, the Soviets began registering Polish groups they deemed counter-revolutionary. Deportations were already being planned at that time. The author dedicates half a page to outlining the successive waves of Polish deportations, noting that the first occurred during the winter. Mortality during transport reached 8 %, with widespread deaths from exhaustion and hunger affecting 20 % of the deportees. In Soviet policy towards Poles, the Katyn massacre takes precedence. Today, the plural form «Katyn massacres» is used because Polish officers were murdered not only in Katyn but also in other locations. While the deportation of Poles to the USSR, including Kazakhstan, is an important subject, it is often placed second in significance. The deporta-

tions are described in varying ways, emphasizing harsh living conditions, high mortality rates, and the grueling transport to places of exile. The textbooks do not include photographs from the exile sites. The author estimates the number of Polish citizens repressed in 1940-1941 at approximately one million. The deportations aimed to cleanse the territories incorporated into the USSR of unreliable elements, breaking the Polish will to resist. The Soviets applied the same concept as the German Nazis, implementing a program to eliminate the leadership class of the Polish nation [15]. This textbook lacks illustrations related to the topic of deportations. It features an unappealing graphic design and includes a section at the end of the subchapter titled *Problemy do rozwiązania* (Problems to Solve), with questions such as: 1. What were the similarities in the policies of the occupiers towards the Polish population? The textbook contains black-and-white photographs and clear black-and-white maps, but none related to the topic of interest. With its academic tone and length of 480 pages, the book resembles more of an academic publication than a typical school textbook. The subchapter *Okupacja* (Occupation) concludes with a section titled *Problemy do rozwiązania* (Problems to Solve), posing the following questions:

What were the similarities in the policies of the occupiers towards the Polish population?

What were the most significant differences in the situation and attitudes of Poles in the occupied territories?

In Stanisław Sierpowski's textbook, *Historia najnowsza (1918–1994). Podręcznik dla szkoły średniej* (Modern History (1918–1994). Textbook for Secondary Schools), published by Polska Oficyna Wydawnicza «BGW» and Wydawnictwo GRAF-PUNKT, Warsaw, 1995, the material on Soviet crimes occupies an entire page in *Part II: The Second World War*. In addition to a brief mention of Poles deported to Kazakhstan in four deportations, the text references the Katyn massacres, noting that 448 officers from Kozelsk, Starobelsk, and Ostashkov survived. Together with officers interned in Lithuania, they were intended to form a Polish army subordinate to the communists in the USSR. The last wave of deportations occurred in the spring of 1941, during the German attack on the USSR and shortly before the signing of the Sikorski-Maisky Agreement. This agreement improved the situation of Poles in the USSR [16; 155].

In Halina Tomalska's textbook, *Polska i świat po 1939 roku. Historia dla szkół średnich zawodowych* (Poland and the World After 1939: History for Vocational Secondary Schools), first edition, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warsaw, 1997, the author provides information about four deportations, stating that the total number of deported individuals from October 1939 to June 1941 was one million (with other sources estimating 1.25 million). The text highlights that the victims included refugees (*bieżący*) from western Poland. It describes deportation practices, such as separating fathers from their families and sending them in different directions. Tens of thousands of people did not survive the weeks-long journey. Deportees were sent to remote regions of the USSR, including the north and Central Asia, such as Alma-Ata and Samarkand (though these locations are referred to by city names rather than the names of Soviet republics like Kazakhstan or Uzbekistan, which were the actual destinations). The author specifies that tens of thousands of women and children from the Vilnius region were resettled in Kazakhstan. Within a short time, diseases and harsh living conditions decimated the deportees. The textbook includes a black-and-white photograph captioned *Polish soldiers at work in a gulag*. It also features an excerpt from a source text: Waław Żołnierczyk's *To jest wasza Warszawa*, from *Wspomnienia Sybiraków*, («This is your Warsaw» — from «Memoirs of Siberian Exiles»). The excerpt describes the harsh working conditions of Polish deportees engaged in logging in Siberia. The book is illustrated with black-and-white photographs and has a soft, colorful cover [17; 66-67].

In the publication by Anna Radziwiłł and Wojciech Roszkowski [18; 199–202], *Historia 1939–1956. Podręcznik dla szkół średnich* (History 1939–1956. Textbook for Secondary Schools), published by Wydawnictwo Szkolne PWN, Warsaw, 1998, the topic of the deportations of Poles to the USSR is addressed in *Part 2: Poland During World War II*, within the chapter titled *Two Occupations*. The subsection *Polityka radziecka* (Soviet Policy) begins with a comparison of the occupation policies of Nazi Germany and the USSR. While Germany promoted slogans of German racial superiority, Soviet ideology used the rhetoric of class struggle and the dictatorship of the proletariat. The authors write that after the Red Army entered Poland, deportations and arrests began, targeting intellectual elites, artists, social, economic, and cultural activists, as well as officials. These individuals were accused of serving the Polish state, which was interpreted as a crime against the revolution and proletarian interests. Soviet courts based their accusations on fabricated charges and confessions extracted under duress. Deportations are described in just two paragraphs. The narrative focuses on the tragedy of long transports, the deaths of infants, the cruelty of guards, harsh living conditions, diseases like scurvy, and winter labor. The authors highlight the presence of criminals who created an alternative camp society governed by their own rules (referred to as «jungle law»). They note that escapes

were rare because local Soviet populations often captured escapees and handed them over to the authorities, while the surrounding taiga and tundra made escape nearly impossible. More space is devoted to the Katyn massacre — the murder of Polish officers by the Soviets — than to the deportations. The textbook includes a colorful map showing Soviet gulags and places of exile [19; 61].

In Anna Radziwiłł and Wojciech Roszkowski's textbook, *Historia dla maturzysty. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres rozszerzony* (History for High School Graduates: The 20th Century. Textbook. Post-Gymnasium Schools. Extended Scope), published by Wydawnictwo Szkolne PWN, Warsaw, 2004, which covers the period from World War I to the second half of the 20th century, the topic of the deportation of Polish citizens to the USSR is addressed in just one paragraph. The authors discuss the issue in very general terms, noting that several hundred thousand people were deported, faced harsh working conditions, primarily in gulags, and suffered massive child mortality. They highlight that one of the significant problems was the dominance of criminals in the camps, whose rule was tolerated by the authorities [20; 154-155]. On page 155 of the textbook *Historia dla maturzysty. Wiek XX*, there is a colorful map showing gulags and places of forced resettlement of Poles in the Soviet Gulag archipelago after 1939. It is the same map as the one included in the earlier-described textbook by Anna Radziwiłł and Wojciech Roszkowski.

In the textbook by Stanisław Sierpowski *Historia najnowsza 1918–1997. Podręcznik dla szkoły średniej* (Contemporary History 1918–1997. A Textbook for High School) from the year 2000 the topic of the deportation of Poles to the USSR is discussed in the chapter World War II, specifically in subsection 3, The Community of Aggressors, right after the description of German concentration and extermination camps [21; 158]. The author depicts Stalinist terror against Poles who were held by the Soviets in labor camps and prisons. However, the primary focus is on Katyń. Seventy-five percent of the page is dedicated to the Katyń massacre, while at the bottom, in bold print, it states that the Soviet authorities considered Poles a potential threat, similar to the Germans and Ukrainians living in those territories. This was one of the reasons for the mass deportations, primarily to Siberia and Kazakhstan. Large-scale deportation operations affected nearly a million people, many of whom did not survive the extremely harsh living conditions, poverty, and hostility from the authorities. Poles who were not sent to labor camps but were instead resettled had a chance of survival if they endured the hardships of transport. The local population generally treated them with friendliness. The Sikorski-Mayski Agreement of July 1941 brought some improvement to the situation of Poles in the depths of the USSR. After Germany attacked the Soviet Union, the territories annexed by the USSR in 1939 fell under German occupation [21].

The last textbook described here is the textbook by Antoni Dudek Łukasz Kępski Jakub Polit, *Historia. Ślady czasu. Podręcznik do liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony II wojna światowa i współczesność* (History. Traces of time. Podręcznik do liceum i technikum. Primary and extended scope WWII and the present day. First edition) published in 2023. This book is equipped with a large number of source texts and additional supporting materials. First and foremost are the well-chosen illustrations. Thus, in topic 8 «Poland and Poles under Soviet occupation,» we have pictures of Soviet soldiers distributing propaganda newspapers to Polish citizens in area under occupation, and Polish prisoners in a Soviet forced labour camp. In the subsection Soviet repression, we read about the arrest of enemies of the people, who were above all representatives of the Polish elite. We have a description of the gulags, or a source text concerning a report by Polish general Michał Tokarzewski Karaszewicz describing the situation of Poles under Soviet occupation in March 1940. The authors include information that Poles were sent to NKVD forced labour camps and, of course, a description of mass deportations of Poles in February April and June 1940. In this excerpt from the text, we read who was sent in the first deportations, i.e., intelligentsia, foresters and the families of officers held in Soviet POW camps. A very interesting and important element concerns the comparison between the deportation of Poles by the Soviets and the deportation of Poles by the Germans from the General Government. In both cases, the deportees had a few dozen minutes to pack their personal belongings. Poles deported from the General Government had a short journey ahead of them to Germany, while those from the Soviet occupation faced a journey of several weeks under very difficult conditions. Poles under German occupation were looked upon with contempt and superiority by the Germans, while those deported to the Soviet Union faced hostility from the Soviet authorities, but were most often received with compassion and sympathy by the local population. In addition to short source texts and text questions, the theme includes photographs of Polish workers most likely in Kazakhstan posing with a camel. On page 98, there is a very clear map of Poland from interwar period, showing the areas occupied by Germany and the USSR, with arrows indicating the directions of deportation and the number of people deported in each wave of deportation [22; 97-98].

Between 1999 and 2017, the Polish education system included a third stage of education, the so-called *gimnazjum* (middle school), which served as a transitional phase between primary and secondary school. An example of a history textbook for this stage is Jan Wendt's *Przez wieki. Podręcznik do historii 3 (Through the Ages. History Textbook 3)*, published by M. Rożak, Gdańsk, 2004. Issues related to the deportation of Polish citizens are covered in Chapter VI, *Polska w okresie II wojny światowej (Poland During World War II)*. The author discusses the formation of the Polish Army in the USSR, the so-called Anders Army, noting that it included Poles in the USSR, among them 30,000 civilians, primarily soldiers' families. However, the author does not explain how these civilians ended up in the USSR [23; 161]. In the section *Polska pod okupacją (Poland Under Occupation)*, before introducing new material, students were tasked with recalling the goals set by Germany and the USSR when attacking Poland in 1939 and how Polish territories were divided between the aggressors that year. The arrests of Poles and deportations to the USSR are addressed in the subsection *Polityka radziecka wobec Polaków (Soviet Policy Towards Poles)*. The author states that approximately 1.5 million people were deported, with the operation directed by Lavrentiy Beria, the Soviet Commissar for Internal Affairs, who was also responsible for the Katyn massacre. Some of those arrested were executed on the spot. The topic includes a glossary of terms explaining *deportation*, *requisition*, and *indoctrination*. Additionally, there is a high-quality photograph depicting a group of Poles deported to Kazakhstan in April 1940 [23; 167].

Conclusions

In the last years of the Polish People's Republic (PRL), textbook authors presented events in the eastern territories of the Republic of Poland, occupied by the USSR, in a highly concealed manner. They did not explicitly write about these events. Information about the deportations of Poles was vague and veiled, leaving inquisitive students to wonder about the origins of Poles in the USSR, the nature of the arrests on April 10, 1940, and similar questions. During the late PRL era, authors described the behavior of the local population in the USSR toward the deportees as friendly and supportive. By contrast, Anna Radziwiłł and Wojciech Roszkowski, writing after the fall of communism in the 1990s, noted that local residents often captured escapees and handed them over to Soviet authorities. In the 1990s and 2000s, every textbook mentioned deportations to Siberia and Kazakhstan. However, these topics were not discussed in detail, and no textbook devoted an entire section to them — at most, one page was included. Photographs depicting Polish deportees were rarely included, despite their availability in photographic archives. Maps showing the locations where Poles were deported were also uncommon. Among Stalinist crimes against the Polish nation, the Katyn massacres received the most attention, overshadowing other atrocities such as the deportations. Textbooks for schools from the late communist era clearly differ in graphic design and production quality. However, books from the transitional period between communism and democracy should be rated highly in terms of content. The 2000s marked the era of the free market. Many commercial publishers emerged, producing textbooks that varied in their academic quality.

References

- 1 Jakubowska, B. (1986). *Przeobrażenia w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944–1956 [Transformations in school historical education in Poland in the years 1944–1956]*. Warszawa [in Polish].
- 2 Glimos-Nadgórska, A. (2012). *Podręczniki do historii — 50 lat zmian [History textbooks — 50 years of changes]*. *Klio, Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym — Klio, Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 21 (2) [in Polish].
- 3 Core curriculum / Secondary school. *zpe.gov.pl*. Retrieved from <https://zpe.gov.pl/podstawa-programowa/szkolna-podpodstawowa/historia-pp-2022>
- 4 Gołębiewska, I. (2013). *Szkolne podręczniki historii wydane w Polsce w latach 1945–2011. Charakterystyka ilościowa i jakościowa, język narracji historycznej, wpływ narracji na treść przekazu w: Historia ludzi. Historia dla ludzi. Krytyczny wymiar edukacji historycznej [School history textbooks published in Poland in the years 1945–2011. Quantitative and qualitative characteristics, language of historical narrative, the impact of narrative on the content of the message in: History of people. History for people. Critical Dimension of Historical Education]*. I. Chmur-Rutkowska, E. Głowacka-Sobiech, I. Skórzyńska (Eds.). Kraków [in Polish].
- 5 Maresz, T. (2018). Miejsce szkolnego podręcznika historii w kształtowaniu relacji sąsiedzkich między narodami. In *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce — nasze — inne — In Good and bad neighborhoods. Foreign — ours — other*. T. Maresz, & K. Grysińska-Jarmuła (Eds.). (Vol. 2). Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW [in Polish].
- 6 Boćkowski, D. (1995). *Jak piskłęta z gniazd: dzieci polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej [Like Chicks from Nests: Polish Children in the USSR During World War II]*. Warszawa-Wrocław [in Polish].

- 7 Zapalec, A. (2010). *Zwolnienia z zesłania obywateli polskich deportowanych w latach 1940-1941 w głąb ZSRS in: Człowiek w teatrze świata: studia o historii i kulturze dedykowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin [Exemptions from exile of Polish citizens deported in 1940-1941 into the depths of the USSR in: Man in the theatre of the world: studies on history and culture dedicated to Professor Stanisław Grzybowski on the occasion of his eightieth birthday]*. B. Popiołek (Ed.). Kraków [in Polish].
- 8 Bujanowska, B. (2001). *Walka o przetrwanie. Życie codzienne dzieci polskich w Kazachstanie w latach 1940–1942 [The fight for survival. Everyday life of Polish children in Kazakhstan in 1940–1942]*. Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, 73 [in Polish].
- 9 Wapiński, R. (1974). *Historia dla klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy III technikum*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [History for the fourth grade of general secondary school and for the third grade of technical school]. Warszawa [in Polish].
- 10 Szaflik, J.R. (1987). *Historia Polski 1939–1947 [History of Poland 1939–1947]*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- 11 Siergiejczyk, T. (1986). *Dzieje najnowsze 1939–1945, Historia dla szkół średnich [Contemporary history 1939–1945, History for secondary schools]*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- 12 Siergiejczyk, T. (1988). *Historia 4. Dzieje najnowsze 1939–1945. Podręcznik dla szkół średnich klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy III technikum i liceum zawodowego [History 4. Contemporary history 1939–1945. Textbook for secondary schools, grade IV of general secondary schools and grade III of technical schools and vocational secondary schools, Second edition]*. Warszawa: Wydanie drugie, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- 13 Adamski, J., & Chmiel, L. (1985). *Czasy, ludzie, wydarzenia. Książka pomocnicza do historii dla zasadniczych szkół zawodowych [Times, people, events. Auxiliary book for history for basic vocational schools]*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- 14 Andrzej Garlicki (1935–2013), full professor at the University of Warsaw, author of several books, including an extensive biography of Józef Piłsudski. He specialized in contemporary history. archiwum.nauka-polska.pl. Retrieved from <https://archiwum.nauka-polska.pl/>
- 15 Garlicki, A. (1997). *Historia 1939–1996/97. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących [History 1939–1996/97. Textbook for general secondary schools]*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
- 16 Sierpowski, S. (1995). *Historia najnowsza (1918–1994). Podręcznik dla szkoły średniej [Contemporary history (1918–1994). High school textbook]*. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza, BGW» Wydawnictwo GRAF-PUNKT [in Polish].
- 17 Tomalska, H. (1997). *Polska i świat po 1939 roku. Historia dla szkół średnich zawodowych [Poland and the world after 1939. History for vocational secondary school]*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- 18 Kozłowska, Z.T. (2009). Anna Radziwiłł (26 VII 1939–22 I 2009) [Anna Radziwiłł (26 VII 1939–22 I 2009)]. *Kwartalnik Historyczny — Historical Quarterly*, 116, 3 [in Polish].
- 19 Radziwiłł, A., & Roszkowski, W. (1998). *Historia 1939–1956. Podręcznik dla szkół średnich [History 1939–1956. High school textbook]*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN [in Polish].
- 20 Radziwiłł, A., & Roszkowski, W. (2004) *Historia dla maturzysty. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres rozszerzony [History for high school graduates. The 20th century. Textbook. Upper secondary schools. Extended scope]*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN [in Polish].
- 21 Siergiejczyk, T. (1988). *Historia 4. Dzieje najnowsze 1939–1945. Podręcznik dla szkół średnich klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy III technikum i liceum zawodowego [History 4. The latest history 1939–1945. Textbook for secondary schools, grade IV of general secondary school and grade III of technical school and vocational secondary school]*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- 22 Dudek, A., & Kępski, Ł. (2023). *Polit J., Historia. Ślady czasu. Podręcznik do liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony II wojna światowa i współczesność, Wydanie pierwsze [History. Traces of time. Textbook for high school and technical school. Basic and extended scope World War II and the present day, First edition, Gdańskie]*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe [in Polish].
- 23 Wendt, J. (2004). *Przez wieki. Podręcznik do historii 3 [Through the ages. Textbook for history 3]*. Gdańsk: Wydawnictwo M. Rożak [in Polish].

Рафал Рогуски

Тарих бойынша орта мектепке арналған поляк окулықтарындағы 1940-1941 жж. КСРО-ға поляктарды жер аудару туралы: таңдамалы мысалдар

Мақалада поляктардың Кеңес Одағына, оның ішінде Қазақстанға 1940-1941 жылдары орта мектептерге арналған поляк тарих окулықтарында жер аударылуының тұсаукесері ұсынылған. Зерттеудің хронологиялық шеңбері коммунистік биліктің соңынан бүгінгі күнге дейінгі жылдарды қамтиды. Бізді қызықтыратын мәселе жеке мысалдарда көрсетілген. Жұмыстың бірінші бөлімінде автор XX ғасырдағы Польша тарихындағы ең қайғылы оқиғалардың бірін, яғни КСРО басып алған

екінші Поляк Республикасының Шығыс аумақтарынан бейбіт тұрғындарды депортациялау туралы айтады. Олар сталиндік биліктің екінші Польша Республикасының қоғамын жою механизмінің бөлігі болды. Автордың мақсаты — коммунистік кезеңдегі тарихты бұрмалау механизмін және саяси жүйе өзгергеннен кейін жадты қалпына келтіру процесін көрсету. Коммунистік кезең тарихындағы кейбір поляк оқулықтарында депортация туралы айтылды, бірақ қайтыс болғандардың саны, зорлық-зомбылық және поляк ұлтының жойылуы туралы ақпарат жетіспеді. Тек поляк құрбандарының саны 60 %-ды құрайтынын, жергілікті тұрғындар, оның ішінде Қазақстанда да қоныс аударушыларға мейірімді екендігі айтылды. Тіпті кеңестік оккупация туралы да жазылған жоқ. Басқа нәрселермен қатар, коммунистік басқару кезеңі қатаң цензурамен сипатталды. Негізгі оқу бағдарламасы Коммунистік партияның саяси бағытына бағынышты болды. Саяси жүйе өзгергеннен кейін ғана поляк азаматтарына қарсы кеңестік қылмыстар туралы ашық айтуға және жазуға мүмкіндік туды. Бұл ақпарат орта мектептің негізгі бағдарламасына енгізіліп, барлық оқулықтарда пайда болды. Оқулық авторлары Польша азаматтарына қарсы сталиндік қылмыстар туралы білімді әртүрлі тәсілдермен, азды-көпті егжей-тегжейлі, әдетте шектеулі көлемде жеткізген. Онда поляк офицерлерін кеңестік НКВД-Катын қырғынынан жоюға басты назар аударылған.

Кілт сөздер: сталиндік қылмыстар, депортация, шығыс шекара, Сібір, Қазақстан, білім, мектеп оқулығы, орта мектеп.

Рафал Рогуски

Польские учебники истории для средней школы о депортации поляков в СССР в 1940-1941 гг.: избранные примеры

В данной статье представлена презентация того как депортация поляков в 1940-1941 годах в Советский Союз, включая Казахстан, представлена в польских учебниках истории для средних школ. Хронологические рамки исследования охватывают годы с конца коммунистического правления до настоящего времени. Проблематика исследования будет представлена на отдельных примерах. В первой части работы автор представил одно из самых трагических событий в истории Польши XX века — депортации гражданского населения с восточных территорий Второй Польской республики, оккупированных СССР. Они были частью механизма уничтожения общества Второй Польской Республики сталинскими властями. Замысел автора — представить механизм фальсификации истории в коммунистический период и процесс восстановления памяти после смены политической системы. В некоторых польских учебниках истории коммунистического периода упоминались депортации, но отсутствовала информация о количестве погибших, насилии и уничтожении польской нации. Указывалось лишь то, что число польских жертв составляло 60 % и что местное население в Казахстане, среди прочих, дружелюбно относилось к переселенцам. Не было написано даже о советской оккупации. Помимо прочего, период коммунистического правления характеризовался жесткой цензурой. Основная учебная программа была подчинена политической линии коммунистической партии. Только после смены политической системы стало возможным открыто говорить и писать о советских преступлениях против польских граждан. Эта информация была включена в основную программу средней школы и появилась во всех учебниках. Авторы учебников передавали знания о сталинских преступлениях против польских граждан различными способами, более или менее подробно, обычно в ограниченном объеме. Основное внимание уделялось уничтожению польских офицеров советским НКВД-Катынской резне.

Ключевые слова: сталинские преступления, депортации, восточное пограничье, Сибирь, Казахстан, образование, школьный учебник, средняя школа.

Information about the author

Rafal Roguski — PhD, University of Siedlce, Siedlce, Poland, <https://orcid.org/0000-0002-3635-6768>

G.A. Sarsembayeva^{1*}, N.L. Krasnobayeva², Yu.A. Lysenko³

¹S. Amanzholov East Kazakhstan university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

²D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

³Altai State University, Barnaul, Russia

(E-mail: gulzhan1974@mail.ru; krasn_nelli@mail.ru; julia_199674@mail.ru)

Social and Demographic Policy of the USSR in the 1950s and 1960s within the Context of the “Demographic Explosion” of the Kazakh Population

The article provides an analysis of the socio-demographic policy of the USSR in the 1950s and 1960s which is one of the main reasons for the “demographic explosion” of the Kazakh population. The purpose of the research is to consider the state measures implemented in various socio-economic and cultural areas of the society (healthcare, education, housing construction, social protection and pensions, maternal and child health) and their impact on the demographic indicators of the population of Kazakhstan. The authors paid the greatest attention to the socio-economic reforms affecting the rural sector as part of the ongoing program for the development of virgin and fallow lands. These reforms significantly influenced the reduction of mortality rates, especially among children, and the emergence of favorable trends in the demographic development of the Kazakh population of the republic. Based on an analysis of the socio-demographic policy features, the authors came to the conclusion that these reforms had a positive impact on the well-being of the Soviet people and on birth rates. State support of the population of the republic (including rural one), implemented in almost all spheres and directions as an interconnected and complementary system, made it possible to significantly increase the population size and improve the life quality, thereby stimulating a demographic explosion in Kazakhstan. The demographic potential of the Kazakh population originated from the period of the 1950s and 1960s was not only quantitative, but also qualitative in nature. The generation of the “demographic explosion” was almost entirely covered by the system of secondary education, partially by post-secondary (vocational) and higher education.

Keywords: birth rate, Kazakhs, rural population, USSR, decree, healthcare, education, pension reform, collective farm, state farm, motherhood.

Introduction

The relevance of the research problem is explained by the fact that in modern Kazakhstan there is a significant increase in birth rates among the Kazakh ethnic group. Similar demographic evolutions were observed in the middle of the 20th century and caused by a “demographic explosion” of the titular population of the republic. The period of the 1950s and 1960s received a generally negative assessment in post-Soviet Kazakh historiography due to the fact that it is viewed through the ethnic prism of the processes of industrialization and development of virgin lands and migration influxes, which radically changed the ethno-demographic situation in the republic, leading to a reduction in the proportion of Kazakhs and the formation of the distorted settlement system. At the same time, there are other historical phenomena remained on the periphery of scientific thought that also significantly influenced the demographic development of the country's population. The presented analysis does not contain an ethnic context since the social policy reform concerned the entire population of the USSR. The objectives of the authors were to highlight the positions and priorities of the state and to study the measures taken in the post-war period to improve the socio-economic development of the country.

Materials and Methods

The article is also based on scientific works (monographs and articles) covering the features of social policy during the period under study, statistical data and materials from Internet resources, some legislative documents of the Communist Party and the Soviet government, namely, laws of the USSR and decrees of the Presidium of the Supreme Council, directives and resolutions of the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the CPSU, and other party programs (1961) [1]. The significant volume of state legislative acts used by the authors is necessary for the purpose of a comprehensive analysis of the socio-demographic policy of the USSR in the mid-20th century, which covered almost all aspects of society's life

*Corresponding author's e-mail: gulzhan1974@mail.ru

— health care, education, housing construction, social protection. Despite the fact that the legislative system of the USSR assumed the existence of two levels (the union and the republican ones), these normative documents, adopted by the highest party and executive bodies, determined various aspects of the USSR society activities and were mandatory for implementation by all organizations and enterprises at the union level.

To conduct the research, the authors used the main general scientific methods such as analysis, synthesis, generalization, and description in combination with general historical ones (historical-typological, historical-comparative, historical-systemic methods and the methods of demographic analysis). These methods made it possible to characterize the features and individual directions of the socio-demographic policy of the USSR in 1950–1960. They became a tool for a comprehensive analysis of social institutions designed to provide conditions for the socialization of children (education, health care, social security system).

Results

The era of the “thaw” was a time of reforms and changes in the social policy of the country such as housing construction, consumer goods production, remuneration and pension systems, etc. That period gave rise to a new daily routine, the elements of a new style and new models of behavior, which, in one way or another, led to the formation of new demographic trends. That new era was fundamentally different from the previous period in its focus on people and their needs. At the fourth session of the Supreme Soviet of the USSR on March 15, 1953, in the report of G.M. Malenkov, it was officially stated that “the law for our government is the obligation to relentlessly care for the welfare of the people, for the maximum satisfaction of material and cultural needs” [2]. The measures taken were predominantly political, largely populist in nature, but they were remembered with gratitude for a long time since they reflected the new priorities for social development — something the country had not seen in many years

In the mid-1950s the state started implementing a broad program to increase the wages. In 1961, as compared to 1950, the wages increased 1.3 times, and taking into account payments and benefits from public consumption funds the increase was 1.35 times. The total number of workers and employees changed from 40 to 62 million [3; 277].

In general, in the second half of the 1950s and early 1960s the social opportunities of the population in the areas of education, health care, housing, food and household items consumption were significantly expanded. Complex modern technology as well as previously unavailable goods — wristwatches, cameras, household goods, radios, and then televisions — entered everyday life.

Payments and benefits from public consumption funds in the form of free medical care, free education, various types of pensions and benefits were of significant importance for the family budget. Thus, in the post-Stalin decade, the government sought to improve the living standards of workers, pensioners, and collective farmers.

The agricultural reforms also showed some positive results such as a significant increase in food consumption by urban and rural residents. Thus, the pre-war level of nutrition in the families of collective farmers for the most high-calorie products was noticeably exceeded by the mid-1950s, and in 1958, compared to 1940, they consumed 6 times more sugar, 3 times more confectionery and fish products, 2 times more meat [4; 277].

The reform of legislation and legal regulation in the period of 1950s and 1960s mainly affected the economy and the sphere of social protection, including the rural population.

The program of economic reforms at the session of the Supreme Soviet of the USSR in August 1953 was proposed by the Chairman of the Council of Ministers G.M. Malenkov. According to his instructions, in March 1953 the Ministry of Finance prepared a draft change in tax policy for rural areas. It noted a sharp decline in the living standards of collective farmers during the post-war period, mass rural exodus, and “an economically unjustified increase in taxation of peasants”: for example, in the period of 1941–1952 the average agricultural tax increase was by 2.7 times. Many families, especially those left without able-bodied men after the war, were simply unable to pay it.

This led to the conclusion that it was necessary to write off tax arrears, reduce tax rates and increase purchase prices for agricultural products so that collective farms could pay peasants for workdays. Increasing the material interest of collective farmers, removing restrictions on the development of personal subsidiary plots and increasing government investment in the countryside were recognized as the main ways to increase labor productivity, the volume of crop and, especially, livestock production. It was essential that the state realistically assessed the low level of agricultural development of the country.

In September 1953, the Plenum of the CPSU Central Committee made a number of important decisions for agricultural development of the country:

1. Purchase prices for milk, livestock, poultry, butter, and potatoes were increased 2–5 times.
2. The system of taxation of personal subsidiary plots changed — now the amount of the tax depended on the size of the personal plot, and not on the number of livestock, the number of fruit trees, beehives and the like.
3. It was decided to increase the state funding of the agricultural system.
4. The problem of shortage of qualified personnel was solved by sending specialists from the administrative apparatus to the villages (in total over 120 thousand people) [5; 122].

In the following years the state continued to implement the measures of material support and social policy in the rural areas as well as to improve the well-being of the whole population. So, at the 20th Congress of the CPSU in February 1956 N.S. Khrushchev presented the draft of the sixth five-year plan for the period of 1956–1960 according to which it was envisaged that over five years the real wages of workers and employees would be increased by 30 %, and cash and in-kind incomes for collective farmers — by 40 %.

Another important measure to improve the life standard in the country was a pension reform. The State Pensions Law came into force on October 1, 1956. It significantly simplified pension legislation, increased the level of pension provision, and established supplements to the basic pension amounts. The establishment of state pensions for collective farmers was of exceptional importance, as it was the first time such a system had been introduced in the country. At the same time, the law introduced a higher age limit which applied only to those who continued to work on collective farms. While the pension size of workers and employees ranged from 30 to 120 rubles per month, the pension of collective farmers was only 12–15 rubles. It was believed that villagers could receive the rest of their livelihood from their private farming [6; 213–216].

On September 3, 1964 the Council of Ministers of the USSR adopted a decree on the creation of a centralized social security fund for collective farmers within the union, and on November 6, 1964 — a decree on the organization of a commission for the assignment of pensions and benefits for collective farmers [7].

In general, the Soviet legislation for pension provision was understandable to large masses of workers; its specific provisions provided direct answer to the questions regarding pension rights and entitlements. All of this contributed to making the Soviet pension model one of the most accessible in the world.

State measures and reforms to improve the social infrastructure of collective and state farms during the 1950s and 1960s deserve special attention. First of all, they concerned the issues of electrification, radio installation, housing construction and lending, improvement and expansion of trade, postal services, etc. Here, we can refer to the following Decrees of the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the CPSU such as “On the electrification of collective farms by connecting to state energy systems, industrial and communal power plants,” “On the construction of collective farm and inter-collective farm power lines connected to state energy systems, industrial, municipal and rural state power plants,” “On the electrification of agriculture in the USSR in 1961–1965,” “On measures to accelerate the electrification of agriculture in the USSR,” “On measures to further develop and complete radio coverage of rural areas,” “On the development of housing construction in state farms,” “On residential buildings construction lending for collective farmers,” “On the construction and improvement of collective farm markets and trade,” “On measures to improve the postal services in rural areas” [8].

The consequence of all the above-mentioned economic reforms and positive changes in the field of social protection was an increase in the standard of living and the size of the rural population. During the intercensal period of 1959–1970 the number of residents in the rural areas of the republic increased by 23.8 %. At the same time, the number of rural Kazakhs increased by 47.9 %. In general, during the mentioned intercensal period, the number of Kazakhs in the republic as a whole increased by 51.9 % (by 4.7 % per year) [9; 13–15]. The transformation of collective farms into state farms had a great influence on the improvement of the above indicators, which also contributed to an increase in investment and preferences from the state.

Legislative reforms of the 1950s and 1960s affected not only the economic sphere, but also education, healthcare, motherhood and childhood protection.

In October 1952, at the 19th Congress of the CPSU, in the directives on the five-year development plan of the USSR for 1951–1955 it was decided to:

- complete by the end of the five-year plan the transition from the model of seven-year education to general secondary education (ten years) in the capitals of the republics, cities of republican significance, in regional and largest industrial centers;

- prepare conditions for the full implementation of general secondary education (ten years) in other cities and rural areas in the next five-year period;
- increase the construction of urban and rural schools by 70 % compared to the previous five years;
- begin implementing polytechnic education in secondary schools and prepare the transition to general polytechnic (vocational) education [10; 281–283].

On August 30, 1954, the government of the USSR and the Central Committee of the Party adopted a Decree on training, distribution and use of specialists with higher and post-secondary vocational education. The USSR State Planning Committee and ministries determined the need for specialists and used it as the basis for new educational institutions opening — for instance, over 80 new universities (mainly in the eastern regions of the USSR) including 9 in Kazakhstan were opened in the 1950s. In 1960, there were 753 higher educational institutions in the USSR including 27 in Kazakhstan [11; 40–41].

In 1960 the largest share among university students of Kazakhstan (44.1 %) was Russian students while Kazakhs took second place (40.7 %). The total number of Kazakh students amounted to 31.4 thousand [12; 218, 100].

The result of the reforms was the fact that in the 1980 Kazakhstan the representatives of the Kazakh ethnic group had the highest level of enrollment in higher education. That figure was also one of the highest in the USSR.

The state also allocated additional funds to develop the material base of general secondary and post-secondary (vocational) education institutions and significantly expanded the system of personnel training through evening and distance learning, especially in technical and agricultural majors.

The issue of organizing and constructing boarding schools became of great importance in the mid-1950s. This can be traced in a number of Decrees of the Council of Ministers and the Central Committee of the CPSU: “On the organization of boarding schools,” “On measures related to the organization of boarding schools”, “On measures for the development of boarding schools in 1959–1965,” “On benefits and advantages for boarding school teachers” [13]. The boarding schools were mainly aimed at teaching children of stock farmers and workers from remote areas who had no schools in their villages.

Thus, education became one of the main priorities and value guidelines for the people of Kazakhstan of the 1950s and 1960s. Their “right to education” as cited in the Constitution of the USSR was understood literally; it was the core of all aspirations in the educational sphere. Through reforms the state made secondary and higher (or post-secondary vocational) education more accessible and, therefore, more widespread. The abolition of tuition fees, the expansion of general secondary education, reforms in the field of post-secondary vocational and higher education directly affected rural residents, including Kazakhs, and served as an impetus for raising the educational level of the whole population. All the measures to improve and develop the cultural and educational sphere in the country found a favorable demographic soil — increases in birth rates and the number of children and youth. Rural Kazakhs got the opportunity to give their children not only secondary, but also higher education which resulted in the gradual formation of a statistically significant layer of educated Kazakh youth, a future main construct for the urban space development.

As mentioned above, the legislative reforms of the 1950s and 1960s also affected the healthcare sector. At the same time, healthcare reforms had several directions:

Firstly, labour remuneration and social protection of medical workers, including rural ones, through Decrees of the Council of Ministers of the USSR “On increasing wages for medical workers,” “On approval of instructions on the procedure for assigning long-service pensions to doctors and other medical and pharmaceutical workers,” “On measures to provide medical and pharmaceutical workers of healthcare institutions serving the rural population with living areas” [14].

Secondly, measures to further improve medical care and public health through Decrees of the Council of Ministers of the USSR “On measures to increase the production of medicines, medical instruments and equipment, sanitation and hygiene items and improve the provision of the population and medical institutions with them,” “On measures to further improve medical care and health protection of the population of the USSR,” “On measures to further improve healthcare and develop medical science in the country,” “On measures to further reduce the incidence of tuberculosis” [15].

Thirdly, professional and advanced training of medical personnel, including paramedics and veterinarians, through Decrees of the Council of Ministers of the USSR “On the system of advanced training for veterinarians and agronomists in plant protection,” “On the system of advanced doctors training,” “On the system of advanced paramedical personnel training,” “On the procedure for paying scholarships to non-resident students of institutes, faculties and advanced training courses for doctors” [16].

Fourthly, medical care and sanatorium services for children through Decrees of the Council of Ministers of the USSR “On the abolition of allowance fees for children with tuberculosis in sanatorium-based children’s institutions,” “On the establishment of uniform standards for food costs state-funded sanatoriums for children, regardless of subordination” [17].

In 1959, the Supreme Soviet of the USSR approved the fundamentals of the USSR and union republics legislation on healthcare that enshrined the following principles of public medical care: universal access, free of charge, qualified, motherhood and childhood protection. It was emphasized that protecting public health was the function of all government bodies and public organizations. The measures to further improve public health care included, first of all, building large specialized and multidisciplinary hospitals, clinics, and dispensaries. To better provide the population with all types of medical care the network of ambulance and sanitary-epidemiological stations were expanded and the number of hospital beds were increased [18; 90].

However, despite the adoption of the program and legislation reforms, many pressing health issues remained unresolved. The material and technical base of medical institutions was extremely weak and required expanding and improvement measures. Government healthcare spending was increasing at a slow pace. Healthcare problems were most pronounced in the eastern regions of the USSR and in rural areas. For example, in collective and state farms (sometimes in regional centers) of Kazakhstan, the most pressing health issues were the lack of hospitals (including children’s), maternity hospitals, antenatal clinics, medical personnel, etc. During the period under review, there was a significant increase in the birth rate of Kazakhs (“demographic explosion”), which further increased the need for healthcare institutions.

However, despite the above-mentioned problems, it was the reforms in the health care system that were the main reason for the reduction in mortality, primarily child and maternal, and the increase in the Kazakh birth rate. Medical programs implemented in rural areas of Kazakhstan led to an increase in the number of hospitals, maternity hospitals, medical stations and points, antenatal clinics, and pharmacies. It was during the period under study that there was a significant reduction in the level of exogenous diseases, including mass infectious diseases, diphtheria, brucellosis, tuberculosis, and an increase in human life expectancy. Much attention was paid to the training of medical personnel focused on rural areas: nurses, obstetricians and paramedics, and in a later period (mid-60s) doctors, primarily specialists in children’s and women’s diseases. Preventive measures contributed a lot to the reduction of all kinds of diseases, including children’s diseases, education of hygiene, safety precautions, etc. In general, medical services were provided to cattle breeders, shepherds, residents of remote livestock farms, and other rural workers.

Thus, the reform of the healthcare system of the USSR (in particular, Kazakhstan) positively resulted in a significant increase in the number of Kazakhs and the formation of new demographic trends in the republic.

Discussion

In the second half of the 1950s and early 1960s, social changes also affected the protection of motherhood and childhood. The benefits and leave duration for women during pregnancy and childbirth were expanded. In 1944, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR established the honorary title “Mother Heroine” and the Orders of “Maternal Glory” and “Motherhood Medal” [19].

To give women opportunities to combine maternal and labor responsibilities the state created a system of child care institutions that were to be built everywhere along with priority facilities. The state also developed a unified program for preschool education and, due to the demographic explosion of the Kazakh population, initiated the construction of nurseries and kindergartens (especially in rural areas) starting from the mid-1950s. The supply of high-quality food products to kindergartens and nurseries was strictly controlled in cities and rural areas. The Ministry of Health of the USSR and the Ministries of the Union Republics were made responsible for organizing medical and preventive services for children, for staffing and observing the sanitary and hygienic regime in children’s institutions [20].

Thus, during the 1950s and 1960s, the Soviet state pursued a social policy aimed at increasing the birth rate, protecting childhood and encouraging motherhood as the main function of women. At the same time, an analysis of the Soviet legislation clearly shows the mandatory inclusion of women as a member of a socialist society in labor relations, which was perceived as quite common (a woman, as a member of society, had to work). But this situation acquired an increasingly preferential character through an increase in social support measures. Here, it is necessary to take into account the general rules of socialist development related to the absence and prohibition of private property, exploitation of man by man, and the special role of labor, ex-

pressed not only in the form of duty, but also as a common property. An individual in Soviet socialist society was, first of all, a worker.

Conclusions

So, the analysis of the social policy of the USSR in the period of the 1950s and 1960s reveals the constant change and development of legislation. The carried-out reforms had a positive impact on the well-being of the Soviet people and birth rates, which was an important factor in overcoming the huge demographic losses of the Great Patriotic War. The reforms affected almost all spheres of life of the Soviet people: the economy, construction, social protection (increasing wages, changing pension legislation), education, healthcare, maternal and child health, family policy, etc.). They resulted in an increase in the number of kindergartens and nurseries, schools, universities, health care institutions, and in active housing construction both in cities and villages, thus expanding the social opportunities for the population in the field of education, medicine, and housing. Free medical care, free training, the growth of various types of pensions and benefits, the introduction of a cash form of payment on collective farms, bonuses and material incentives for workers, the transition to a seven- and six-hour working day, and improvement of social infrastructure not only in cities, but also in rural areas, etc. are worth mentioning. That new era made a turn of the economy in the direction of the social problems of Soviet society, overcoming the asceticism of the first decades of the USSR. The ideological pathos of those years actively popularized the country's successes in healthcare, education, culture, science, social protection of the population, and improving its well-being through the media at all levels — from all-Union and republican to regional ones.

The above-mentioned cardinal transformations entailed changes in the demographic indicators of the population. A qualitatively new demographic system began to take shape in Kazakhstan, marked by a noticeable increase in population. Among the European ethnic groups of the republic, this growth was largely driven by migration, whereas among the Kazakhs, it resulted primarily from a rise in birth rates — reflecting natural population growth. During the intercensal period of 1959–1970 the number of Kazakhs almost doubled. The natural increase in 1960 reached the highest value in the history of Kazakhstan — 30.6 per 1000 population. The total birth rate in 1958–1959 was 4.4; and that of among Kazakh women was one of the highest in the USSR [21; 100]. A tradition of large families among the titular population of Kazakhstan started forming at that period. Another consequence of the reforms was the formation of a long-term trend of Kazakh people urbanization. Already in the 1960s, the growth rate of the urban Kazakh population exceeded the growth rate of the rural population by 1.3 times and was the highest among the large ethnic groups of Kazakhstan. In the period between the population censuses of 1959 and 1970 the number of urban Kazakhs increased by 64.9 % (Russians — by 62.9 %) [22; 96–97].

Thus, the emerging new demographic trends in Kazakhstan in the 1950s and 1960s were mainly due to changes in the social policy legislation of the USSR, which led to fundamental reforms and new programs. State support for the population of the republic (including rural), implemented in almost all spheres (medicine, education, economics, construction, social protection, etc.) and directions (economic, political, social, cultural) as a single interconnected and complementary system, made it possible to significantly increase the population size and improve the life quality, thereby stimulating a demographic explosion.

Acknowledgements

The article was prepared as part of a scientific project “Kazakhs as the demographic potential of Kazakhstan: retrospective and development prospects” under a grant from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (registration number AR19676895).

References

- 1 Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 г. – 1961 г.). — М.: Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1961. — 976 с.; Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975): [в 4-х т.]. — М.: Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. — Т. 3. — 478 с.; Постановления Коммунистической партии и Советского правительства об охране здоровья народа. — М., 1958. — 194 с.; Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам [в 4-х т.]. 1917–1957 гг. — М., 1957; Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 15 января 1966 г. «О дальнейшем улучшении системы повышения квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов и специалистов сельского хозяйства»; Решения партии и правительст-

ва по хозяйственным вопросам. Сб. док. за 50 лет: [в 16-ти т.] / сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. — М.: Политиздат, 1968–1986; Программа Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Госполитиздат, 1961. — 147 с.

2 Газета. Известия Совета депутатов трудящихся СССР. — 1953. — 1 апреля.

3 Григорьева А.Н. Становление государственной политики СССР в 1953–1964 гг. / А.Н. Григорьева // Теория и практика общественного развития. — 2011. — № 7. — С. 277–280.

4 Григорьева А.Н. Становление государственной политики СССР в 1953–1964 гг. / А.Н. Григорьева // Теория и практика общественного развития. — 2011. — № 7. — С. 277–280.

5 Постановление Совета Министров СССР и ЦК КПСС от 21 августа 1953 г. № 2214 «О повышении заготовительных и закупочных цен на продукты животноводства» // СССР. Законы и постановления. Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик: издание Управления делами Совета Министров СССР. — М., 1958. — 856 с.

6 Лебина Н.Б. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград 1950–1960-е годы / Н.Б. Лебина. — Л., 2015. — 481 с.

7 Постановление Совета Министров СССР от 03.09.1964. № 746 «О порядке и размерах отчислений от доходов колхозов в централизованный союзный фонд социального обеспечения колхозников и об организационных мероприятиях, связанных с осуществлением закона о пенсиях и пособиях членам колхозов» // Собрание постановлений правительства СССР за 1964 г. № 1-25. — М., 1964. — С. 354–358; Постановление Совета Министров СССР от 06.11.1964. № 919. «Об утверждении положения о комиссии по назначению пенсий и пособий колхозникам» // Собрание постановлений правительства СССР за 1964 г. № 1-25. — М., 1964. — С. 503–505.

8 Постановление Совета Министров СССР от 25.08.1953 г. № 2245 «О проведении работ по электрификации колхозов путем присоединения к государственным энергосистемам, промышленным и коммунальным электростанциям» // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: [в 4-х т.]. — М., 1958. — Т.4. — С. 16–18; Постановление Совета Министров СССР от 20 января 1960 г. № 72 «О порядке финансирования проектно-изыскательских работ, связанных со строительством колхозных и межколхозных электростанций, электросетей, мелиоративных систем и других сооружений, и работ по составлению проектов и схем планировки и застройки сельских населенных мест» // Собрание постановлений правительства СССР за 1960 г. № 1-12. — М., 1960. — С. 84–86; Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 21.02.1961 г. № 160 «Об электрификации сельского хозяйства СССР в 1961–1965 годах» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: [в 5-ти т.] (1953–1961 гг.) / сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. — М.: Политиздат, 1968. — Т. 4. — С. 720–726; Постановление Совета Министров СССР от 18.01.1963 г. № 77 «О мерах по ускорению электрификации сельского хозяйства СССР» // Собрание постановлений правительства СССР за 1963 г. № 1-22. — М., 1963. — С. 49–54; Постановление Совета Министров РСФСР от 27 июля 1964 г. № 911 «О мерах по улучшению организации жилищно-коммунального хозяйства и благоустройства в сельской местности» // Собрание постановлений правительства СССР за 1964 г. № 1-23. — М., 1964. — С. 290–292; Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 15.11.1962 г. № 1174 «О развитии жилищного строительства в совхозах» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: [в 5-ти т.]. (1953–1961 гг.) / сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. — М.: Политиздат, 1968. — Т. 4. — С. 355–370; Постановление Совета Министров СССР от 19.02.1965 г. № 95 «О кредитовании строительства жилых домов для колхозников» // Собрание постановлений правительства СССР за 1965 г. № 1-25. — М., 1965. — С. 35-36; Постановление Совета Министров от 19.12.1953г. № 1551 «О строительстве и благоустройстве колхозных рынков и улучшении организации торговли на них». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://e-ecolog.ru/docs/dEXPIYGRL97c_1q5JAIBe?utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2F; Постановление Совета министров СССР от 11.09.1954 г. № 1926 «О мероприятиях по улучшению работы почтовой связи в сельской местности» // Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР: [в 7-ми т.]. (1954–1956 гг.) / М-во юстиции РСФСР. — М.: Госюриздат, 1959. — Т. 5. — С. 148–151.

9 Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. — Алма-Ата, 1991. — 75 с.

10 Нурлигенова З.Н. Особенности образовательной политики Центрального Казахстана в первой половине 1950-х гг. / З.Н. Нурлигенова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2015. — № 2-2. — С. 281–283.

11 Иванова Г.М. Образовательные стратегии молодежи в СССР в 1950–1960-е годы / Г.М. Иванова // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2021. — Т. 13. — № 4. — С. 37–52.

12 Народное хозяйство Казахстана в 1976 г.: Стат. ежегод. — Алма-Ата: Казахстан, 1977. — 371 с; Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Стат. сб. — Алма-Ата: Казахстан, 1990. — 392 с.

13 Постановление Совета министров СССР и Центрального Комитета КПСС от 15.09.1956 г. № 1289 «Об организации школ-интернатов» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-ecolog.ru/docs/aJVISzxVUZLP2uQrxMHsY>; Постановление Совета министров СССР от 15.09.1956 г. № 1290 «О мероприятиях, связанных с организацией школ-интернатов» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-ecolog.ru/docs/2DxHf0vzOWtvF7hrkvS4u>; Постановление Совета министров СССР и Центрального Комитета КПСС от 19.05.1959 г. № 533 «О мерах по развитию школ-интернатов в 1959–1965 гг.» // Правда коммунизма. — № 6227. — 1959. — 27 мая; Постановление Совета Министров СССР от 15.06.1961г. № 538 «О льготах и преимуществах для воспитателей школ-интернатов» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://wfi.lomasm.ru/русский.постановления_ссср_1917-1992/постановление_совмина_ссср_от_15.06.1961_n_538_o_льготах_и_преимуществах_для_воспитателей_школ-интернатов.

14 Постановление Совета министров СССР от 12.08.1955г. № 1455 «О повышении заработной платы медицинским работникам» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-ecolog.ru/docs/-5zLpzaeHysykpjre9IDA>; Постановление Со-

вета Министров СССР от 17.12.1959 г. № 1397 «О пенсиях за выслугу лет работникам просвещения, здравоохранения и сельского хозяйства» // Собрание постановлений правительства СССР за 1960 г. — № 1-12. — М., 1960. — С. 10–20; Постановление Совета Министров СССР от 02.12.1969 г. № 914 «О мерах по обеспечению жилой площадью медицинских и фармацевтических работников учреждений здравоохранения, обслуживающих сельское население» // Собрание постановлений правительства СССР за 1970 г. — № 1-21. — М., 1970. — С. 3–4;

15 Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 14.01.1960 г. № 58 «О мерах по дальнейшему улучшению медицинского обслуживания и охраны здоровья населения СССР» // Собрание постановлений правительства СССР за 1960 г. — № 1-12. — М., 1960. — С. 63–75; Постановление Центрального Комитета КПСС Совета Министров СССР от 05.07.1968 г. № 517 «О мерах по дальнейшему улучшению здравоохранения и развитию медицинской науки в стране» // Собрание постановлений правительства СССР за 1968 г. — № 1-23 / Упр. делами Совета Министров СССР. — М., 1968. — С. 299–312; Постановление Совета Министров СССР от 01.09.1960 г. № 972 «О мероприятиях по дальнейшему снижению заболеваемости туберкулезом». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-ecolog.ru/docs/gfb9aWgzLPZFeuZ1929x0>.

16 Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 15.12.1966 г. «О дальнейшем улучшении системы повышения квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов и специалистов сельского хозяйства» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. за 50 лет: [в 16-ти т.]. 1966–1968 гг. / сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. — М.: Политиздат, 1968. — Т. 6. — С. 7–12; Постановление Совета Министров СССР от 02.07.1963 г. № 738 «О системе повышения квалификации врачей» // Собрание постановлений правительства СССР за 1963 г. — № 1-22. — М., 1963. — С. 364–365; Постановление Совета Министров СССР от 06.03.1965 г. № 138 «О системе повышения квалификации работников из числа среднего медицинского персонала» // Собрание постановлений правительства СССР за 1965 г. — № 1-25. — М., 1965. — С. 44–45; Постановление Совета Министров СССР от 04.03.1965 г. № 131 «О порядке выплаты стипендий иногородним слушателям институтов, факультетов и курсов усовершенствования врачей» // Свод законов СССР. — М., 1989. — Т. 3. — С. 467.

17 Постановление Совета Министров СССР от 28.12.1965 г. № 1128 «Об отмене платы за содержание детей, больных туберкулезом, в санаторных детских учреждениях» // Собрание постановлений правительства СССР за 1966 г. — М., 1966. — № 1-25. — С. 13; Постановление Совета Министров СССР от 03.12.1961 г. № 1072 «Об установлении единых норм расходов на питание в детских санаториях, состоящих на бюджете, независимо от подчиненности» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.sertrb.ru/docviewer.php?document/765712810>.

18 Владимиров М.А. Забота о благе народа — высший закон деятельности КПСС / М.А. Владимиров // Вопросы истории КПСС. — 1961. — № 6. — С. 90–108.

19 Охрана материнства и детства в СССР и современной России. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://5555455.ru/products/ohrana-materinstva-i-detstva-v-sssr-i-sovremennoy-rossii>.

20 Постановление ЦК КПСС и Совета Министров от 21.05.1959 г. № 558 «О мерах по дальнейшему развитию детских дошкольных учреждений, улучшению воспитания и медицинского обслуживания детей дошкольного возраста» // Собрание Постановлений СССР. — 1959. — С. 4–5; Постановление Совета Министров СССР от 18.10.1965 г. № 776 «О мероприятиях по дальнейшему увеличению промышленного производства продуктов детского питания и улучшению организации питания детей» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-ecolog.ru/docs/GmkZWb8v6IDksc9HpnAXn/1>.

21 Алексеенко Н.В. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997 гг.) / Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: Изд-во ВКТУ, 1999. — 158 с.

22 Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. / А.Н. Алексеенко. — Алматы: Гылым, 1993. — 126 с.

Г.А. Сарсембаева, Н.Л. Краснобаева, Ю.А. Лысенко

Қазақ халқының «демографиялық жарылысы» контекстінде 1950–1960 жылдардағы КСРО-ның әлеуметтік-демографиялық саясаты

Мақалада қазақ халқының «демографиялық жарылысының» басты себептерінің біріне айналған 1950–1960 жылдардағы КСРО-ның әлеуметтік-демографиялық саясатына талдау берілген. Зерттеудің мақсаты — мемлекеттің қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірінің әртүрлі салаларында, яғни денсаулық сақтау, білім беру, тұрғын үй құрылысы, әлеуметтік қорғау және зейнетақымен қамсыздандыру, ана мен баланы қорғау салаларында жүзеге асырылған шараларды және олардың Қазақстан Республикасы халқының демографиялық көрсеткіштеріне әсерін қарастыру. Авторлар тың және тыңайған жерлерді игерудің жүзеге асырылған бағдарламасы аясында ауыл секторына әсер ететін әлеуметтік-экономикалық реформаларға көп көңіл бөлген. Бұл шаралар өлім-жітім көрсеткіштерінің, әсіресе балалар өлімінің төмендеуіне, қазақ халқының демографиялық дамуында қолайлы тенденциялардың пайда болуына айтарлықтай әсер етті. Әлеуметтік-демографиялық саясаттың ерекшеліктерін талдау негізінде авторлар зерттеліп отырған кезеңде жүргізілген реформалар кеңес халқының әл-ауқатына және туу көрсеткішіне оң әсер етті деген қорытындыға келеді. Республика халқын (соның ішінде ауылды қоса алғанда) барлық салалар мен аудандарда дерлік өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын жүйе ретінде жүзеге асырылған мемлекеттік қолдау халық санын едәуір арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік берді, сол арқылы «демографиялық жарылысты» ынталандырды. 1950–1960 жылдардағы қазақтардың

демографиялық әлеуеті сандық жағынан ғана емес, сапалық жағынан да өсті. «Демографиялық жарылыс» буыны білім беру жүйесімен, ішінара, орта арнаулы және жоғары білім берумен толықтай қамтылды.

Кілт сөздер: туу, қазақтар, ауыл халқы, КСРО, қаулы, денсаулық сақтау, білім беру, зейнетақы реформасы, колхоз, совхоз, ана болу.

Г.А. Сарсембаева, Н.Л. Краснобаева, Ю.А. Лысенко

Социально-демографическая политика СССР в 1950–1960 гг. в контексте «демографического взрыва» казахского населения

В статье дан анализ социально-демографической политике СССР в 1950–1960 гг., ставшей одной из главных причин «демографического взрыва» казахского населения. Цель исследования — рассмотреть меры, реализуемые государством в различных областях социально-экономической и культурной жизни общества — здравоохранении, образовании, жилищном строительстве, социальной защиты и пенсионном обеспечении, охране материнства и детства, и их влияние на демографические показатели населения Казахстана республики. Наибольшее внимание авторы уделили социально-экономическим реформам, затрагивающим сельский сектор в рамках начавшейся программы освоения целинных и залежных земель. Данные мероприятия значительным образом повлияли на сокращение показателей смертности, особенно детской, и на зарождение благоприятных тенденций демографического развития казахского населения. На основе анализа особенностей социально-демографической политики, авторы приходят к выводу, что реформы, проведенные в исследуемое время, положительно отразились на благосостоянии советского народа и на показателях рождаемости. Государственная поддержка населения республики (в том числе, сельского), реализуемая практически во всех сферах и направлениях как единая взаимосвязанная и взаимодополняющая система, позволила значительно увеличить численность населения и повысить качество его жизни, тем самым, простимулировать демографический взрыв. Демографический потенциал казахов, заложенный в 1950–1960 гг., был не только количественный, но и качественный. Поколение «демографического взрыва» было практически полностью охвачено системой среднего образования, частично, средне-специального и высшего образования.

Ключевые слова: рождаемость, казахи, сельское население, СССР, постановление, здравоохранение, образование, пенсионная реформа, колхоз, совхоз, материнство.

References

- 1 (1961). *Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938–1961)* [Collection of laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR]. Moscow [in Russian]; (1975). *Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938–1975)* [Collection of laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR]. (Vols 1–4; Vol. 3). Moscow: Izvestia of Soviets of Workers' Deputies of the USSR Publishing House [in Russian]; (1958). *Postanovleniia Kommunisticheskoi partii i Sovetskogo pravitelstva ob okhrane zdorovia naroda* [Decree of the Communist Party and the Soviet Government on the protection of the health of the people]. Moscow [in Russian]; (1957). *Direktivы KPSS i sovetskogo pravitelstva po khoziaistvennym voprosam* [Directives of the CPSU and the Soviet government on economic issues]. (Vols. 1–4). Moscow [in Russian]; (1968–1986). *Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR 15.01.1966 g. "O dalneishem uluchshenii sistemy povysheniia kvalifikatsii rukovodiashchikh kadrov kolkhozov i sovkhovov i spetsialistov selskogo khoziaistva"*; *Resheniia partii i pravitelstva po khoziaistvennym voprosam* [Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR on 15.01.1966 "On further improvement of the system of advanced training of senior personnel of collective farms and state farms and agricultural specialists". Decisions of the party and the government on economic issues]. Chernonko K.U., Smitiukov M.S. (Comps). (Vols. 1–16). Moscow [in Russian]; (1961). *Programma Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuza* [The program of the Communist Party of the Soviet Union]. Moscow [in Russian].
- 2 (1953). *Gazeta. Izvestiia Soveta deputatov trudiashchikhsia SSSR* [Newspaper. News of the Council of Deputies of the Workers of the USSR] [in Russian].
- 3 Grigorieva, A.N. (2011). Stanovlenie gosudarstvennoi politiki SSSR v 1953–1964 gg. [Formation of the state policy of the USSR in 1953–1964]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia — Theory and practice of social development*, 7, 277–280 [in Russian].
- 4 Grigorieva, A.N. (2011). Stanovlenie gosudarstvennoi politiki SSSR v 1953–1964 gg. [Formation of the state policy of the USSR in 1953–1964]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia — Theory and practice of social development*, 7, 277–280 [in Russian].
- 5 (1958). *Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR i TsK KPSS ot 21.08.1953 g. № 2214 «O povyshenii zagotovitelnykh i zakupochnykh tsen na produkty zhivotnovodstva»* [Decree of the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the CPSU dated 21.08.1953 № 2214 "On increasing procurement and purchase prices for livestock products"]. (1953, 21 August).

Zakony i postanovleniia. Sobranie postanovlenii Pravitelstva Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik USSR — Laws and decrees. Collection of resolutions of the Government of the Union of Soviet Socialist Republics SSSR. Moscow [in Russian].

6 Leбина, N.B. (2015). *Povsednevnost epokhi kosmosa i kukuruzy. Destruktsiia bolshogo stilia. Leningrad 1950–1960-e gody* [Everyday life of the epoch of space and corn. The destruction of a large style. Leningrad in the 1950s and 1960s]. Leningrad [in Russian].

7 (1964). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 03.09.1964. № 746 «O poriadke i razmerakh otchislenii ot dokhodov kolkhozov v tsentralizovannyi soiuzyi fond sotsialnogo obespecheniia kolkhoznikov i ob organizatsionnykh meropriiatiakh, sviazannykh s osushchestvleniem zakona o pensiiakh i posobiiakh chlenam kolkhozov» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 03.09.1964 № 746 “On the procedure and amounts of deductions from collective farm income to the Centralized Union Fund for Social Security of collective Farmers and on organizational measures related to the implementation of the Law on pensions and benefits to members of collective farms”]. (1964, 3 September). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR* — Collection of decrees of the Government of the USSR, 354–358. Moscow [in Russian]; (1964). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 06.11.1964. № 919 «Ob utverzhenii polozheniia o komissii po naznacheniiu pensii i posobii kolkhoznikam» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 06.11.1964. № 919 “On approval of the Regulations on the Commission for the appointment of pensions and benefits to collective farmers”]. (1964, 6 November). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR* — Collection of decrees of the Government of the USSR, 503–505. Moscow [in Russian].

8 (1958). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 25.08.1953 № 2245 «O provedenii rabot po elektrifikatsii kolkhozov putem prisoedineniia k gosudarstvennym energosistemam, promyshlennym i kommunalnym elektrostantsiiam» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 25.08.1953 № 2245 “On carrying out work on electrification of collective farms by joining state power systems, industrial and municipal power plants”]. *Direktivy KPSS i Sovetskogo pravitelstva po khoziaistvennym voprosam* — Directives of the CPSU and the Soviet Government on economic issues. (Vols 1–4; Vol. 4). Moscow [in Russian]; (1960). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 20.01.1960 № 72 «O poriadke finansirovaniia proektno-izyskatelskikh rabot, sviazannykh so stroitelstvom kolkhoznykh i mezhkolkhoznykh elektrostantsii, elektrosetei, meliorativnykh sistem i drugikh sooruzhenii, i rabot po sostavleniiu proektov i skhem planirovki i zastroiки selskikh naselennykh mest» [Decree of the Council Ministers of the USSR dated 20.01.1960 № 72 “On the procedure for financing design and survey work related to the construction of collective and inter-collective power plants, electric grids, reclamation systems and other structures, and work on drafting and schematics of planning and development of rural settlements”]. (1960, 20 January). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR* — Collection of decrees of the Government of the USSR, 84–86. Moscow [in Russian]; (1968). Postanovlenie Tsentralnogo Komiteta KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 21.02.1961 № 160 «Ob elektrifikatsii selskogo khoziaistva SSSR v 1961–1965 godakh» [Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of 21.02.1961 № 160 “On electrification of the agricultural economy of the USSR in 1961–1965”]. (1961, 21 February). *Resheniia partii i pravitelstva po khoziaistvennym voprosam* — Decisions of the party and government on economic issues, 720–726. Chernonko K.U., Smitiukov M.S. (Comps). (Vols 1–5; Vol. 4). Moscow [in Russian]; (1963). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 18.01.1963 № 77 «O merakh po uskoreniiu elektrifikatsii selskogo khoziaistva SSSR» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 18.01.1963 № 77 “On measures to accelerate the electrification of agriculture of the USSR”]. (1963, 18 January). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR* — Collection of decrees of the Government of the USSR, 49–54. Moscow [in Russian]; (1964). Postanovlenie Soveta Ministrov RSFSR ot 27.07.1964 № 911 «O merakh po uluchsheniiu organizatsii zhilishchno-kommunalnogo khoziaistva i blagoustroistva v selskoi mestnosti» [Resolution of the Council of Ministers of the RSFSR dated 27.07.1964 № 911 “On measures to improve the organization of housing and communal services and landscaping in rural areas”]. (1964, 27 July). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR* — Collection of decrees of the Government of the USSR, 290–292. Moscow [in Russian]; (1968). Postanovlenie Tsentralnogo Komiteta KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 15.11.1962 № 1174 «O razvitii zhilishchnogo stroitelstva v sovkhozakh» [Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of 15.11.1962 № 1174 “On the development of housing construction in state farms”]. *Resheniia partii i pravitelstva po khoziaistvennym voprosam* — Decisions of the party and government on economic issues, 355–370. Chernonko K.U., Smitiukov M.S. (Comps). (Vols. 1–5; Vol. 4). Moscow [in Russian]; (1965). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 19.02.1965 № 95 «O kreditovanii stroitelstva zhilykh domov dlia kolkhoznikov» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 19.02.1965 № 95 “On crediting the construction of residential buildings for collective farmers”]. (1965, 19 February). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR* — Collection of decrees of the Government of the USSR, 35–36. Moscow [in Russian]; (1953). Postanovlenie Soveta Ministrov ot 19.12.1953 № 1551 «O stroitelstve i blagoustroistve kolkhoznykh rynkov i uluchshenii organizatsii torgovli na nikh» [Decree of the Council of Ministers of 19.12.1953 № 1551 “On the construction and improvement of collective farm markets and improving the organization of trade in them”]. (1953, 19 December). *e-ecolog.ru*. Retrieved from https://e-ecolog.ru/docs/dEXPIYGRL97c_1q5JA1bE?utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2F [in Russian]; (1959). Postanovlenie Soveta ministrov SSSR ot 11.09.1954 № 1926 «O meropriiatiakh po uluchsheniiu raboty pochtovoi sviazi v selskoi mestnosti» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 11.09.1954 № 1926 “On measures to improve the work of postal communications in rural areas”]. (1954, 11 September). *Khronologicheskoe sobranie zakonov, ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta i postanovlenii Pravitelstva RSFSR* — Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Supreme Council and resolutions of the Government of the RSFSR, 148–151. (Vols 1–7, Vol. 5). Moscow [in Russian].

9 (1991). *Statisticheskii sbornik po otdelnym pokazateliam vsoiuznykh perepisei naseleniia 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 gg.* [Statistical collection on individual indicators of the All-Union population censuses of 1939, 1959, 1970, 1979, 1989]. Alma-Ata [in Russian].

10 Nurligenova, Z.N. (2015). Osobennosti obrazovatelnoi politiki Tsentralnogo Kazakhstana v pervoi polovine 1950-kh gg. [Features of the educational policy of Central Kazakhstan in the first half of the 1950s]. *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy* — International Journal of Applied and Fundamental Research, 2-2, 281–283 [in Russian].

11 Ivanova, G.M. (2021). Obrazovatelnye strategii molodezhi v SSSR v 1950–1960-e gody [Educational strategies of youth in the USSR in the 1950s and 1960s]. *Istoricheskaia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl* — Historical and socio-educational thought, 13, 4, 37–52 [in Russian].

12 (1977). *Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana v 1976 [The national economy of Kazakhstan in 1976]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian]; (1990). *Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana za 70 let [National economy of Kazakhstan for 70 years]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

13 Postanovlenie Soveta ministrov SSSR i Tsentralnogo Komiteta KPSS ot 15.09.1956 № 1289 «Ob organizatsii shkol-internatov» [Decree of the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the CPSU dated 15.09.1956 № 1289 “On the organization of boarding schools”]. (1956, 15 September). *e-ecolog.ru*. Retrieved from <https://e-ecolog.ru/docs/a/ViSzxVUZLP2uOrxMHsY> [in Russian]; Postanovlenie Soveta ministrov SSSR ot 15.09.1956 № 1290 «O meropriiatiakh, svyazannykh s organizatsiei shkol-internatov» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 15.09.1956 № 1290 “On measures related to the organization of boarding schools”]. (1956, 15 September). *e-ecolog.ru*. Retrieved from <https://e-ecolog.ru/docs/2DxHf0vzOWtvF7hrkyS4u> [in Russian]; (1959). Postanovlenie Soveta ministrov SSSR i Tsentralnogo Komiteta KPSS ot 19.05.1959 № 533 «O merakh po razvitiu shkol-internatov v 1959–1965 gg.» [Decree of the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the CPSU dated 19.05.1959 № 533 “On measures for the development of boarding schools in 1959–1965”]. (1959, 27 May). *Pravda kommunizma — The Truth of Communism*, 6227 [in Russian]; Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 15.06.1961 № 538 «O lgotakh i preimushchestvakh dlia vospitatelei shkol-internatov» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 15.06.1961 № 538 “On benefits and advantages for teachers of boarding schools”]. (1961, 15 June). *wfi.lomasm.ru*. Retrieved from https://wfi.lomasm.ru/русский.постановления_ссср_1917-1992/постановление_совмина_ссср_от_15.06.1961_п_538_о_льготах_и_преимуществах_для_воспитателей_школ-интернатов [in Russian].

14 Postanovlenie Soveta ministrov SSSR ot 12.08.1955 № 1455 «O povyshenii zarabotnoi platy meditsinskim rabotnikam» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 12.08.1955 № 1455 “On increasing salaries for medical workers”]. (1955, 12 August). *e-ecolog.ru*. Retrieved from <https://e-ecolog.ru/docs/-5zLpzaeHysykpjre9IDA> [in Russian]; (1960). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 17.12.1959 № 1397 «O pensiiakh za vyslugu let rabotnikam prosveshcheniia, zdavookhraneniia i selskogo khoziaistva» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 17.12.1959 № 1397 “On pensions for long service to employees of education, health and agriculture”]. (1959, 17 December). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 10–20. Moscow [in Russian]; (1970). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 02.12.1969 № 914 «O merakh po obespecheniu zhiloi ploshchadiu meditsinskikh i farmatsevticheskikh rabotnikov uchrezhdenii zdavookhraneniia, obsluzhivaiushchikh selskoe naselenie» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 02.12.1969 № 914 “On measures to provide living space for medical and pharmaceutical workers of healthcare institutions serving the rural population”]. (1969, 2 December). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 3–4. Moscow [in Russian].

15 (1960). Postanovlenie Tsentralnogo Komiteta KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 14.01.1960 № 58 «O merakh po dalneishemu uluchsheniiu meditsinskogo obsluzhivaniia i okhrany zdorovia naseleniia SSSR» [Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated 14.01.1960 № 58 “On measures to further improve medical care and health protection of the population of the USSR”]. (1960, 14 January). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 63–75. Moscow [in Russian]; (1968). Postanovlenie Tsentralnogo Komiteta KPSS Soveta Ministrov SSSR ot 05.07.1968 № 517 «O merakh po dalneishemu uluchsheniiu zdavookhraneniia i razvitiu meditsinskoi nauki v strane» [Decree of the Central Committee of the CPSU of the Council of Ministers of the USSR dated 05.07.1968 № 517 “On measures to further improve health care and the development of medical science in the country”]. (1968, 5 July). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 299–312. Moscow [in Russian]. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 01.09.1960 № 972 «O meropriiatiakh po dalneishemu snizheniiu zaboлеваemosti tuberkulezom» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 01.09.1960 № 972 “On measures to further reduce the incidence of tuberculosis”]. (1960, 1 September). *e-ecolog.ru*. Retrieved from <https://e-ecolog.ru/docs/gfb9aWgzLPZFeuZ1929x0> [in Russian].

16 (1968). Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 15.01.1966 g. «O dalneishem uluchsheniiu sistemy povysheniia kvalifikatsii rukovodiashchikh kadrov kolkhozov i sovkhozov i spetsialistov selskogo khoziaistva» [Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated 15.01.1966 “On further improvement of the system of advanced training of senior personnel of collective farms and state farms and agricultural specialists”]. (1966, 15 January). *Resheniia partii i pravitelstva po khoziaistvennym voprosam — Decisions of the party and the government on economic issues*, 7–12. Chernonko, K.U., Smitiukov, M.S. (Comps). (Vols. 1–16, Vol. 6). Moscow [in Russian]; (1963). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 02.07.1963g. № 738 «O sisteme povysheniia kvalifikatsii vrachei» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 02.07.1963 № 738 “On the system of advanced doctors training”]. (1963, 2 July). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 364–365. Moscow [in Russian]; (1965). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 06.03.1965g. № 138 «O sisteme povysheniia kvalifikatsii rabotnikov iz chisla srednego meditsinskogo personala» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 06.03.1965 № 138 “On the system of advanced training of workers from among the secondary medical personnel”]. (1965, 6 March). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 44–45. Moscow [in Russian]; (1989). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 04.03.1965g. № 131 «O poriadke vyplaty stipendii inogorodnim slushateliam institutov, fakultetov i kursov usovershenstvovaniia vrachei» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 04.03.1965 № 131 “On the procedure for paying scholarships to nonresident students of institutes, faculties and advanced medical courses”]. (1965, 4 March). *Svod zakonov SSSR — The Code of laws of the USSR*, 3, 467. Moscow [in Russian].

17 (1966). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 28.12.1965 g. № 1128 «Ob otmene platy za sodержanie detei, bolnykh tuberkulezom, v sanatornykh detskikh uchrezhdeniiakh» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 28.12.1965 № 1128 “On the abolition of fees for the maintenance of children with tuberculosis in sanatorium children’s institutions”]. (1965, 28 December). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 1–25, 13. Moscow [in Russian]; Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 03.12.1961g. № 1072 «Ob ustanovlenii edinykh norm rashodov na pitanie v detskikh sanatoriakh, sostoiashchikh na biudzhete, nezavisimo ot podchinennosti» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 03.12.1961 No. 1072 “On the establishment of uniform standards for food costs in children’s sanatoriums, which are on a budget, regardless of subordination”]. (1961, 3 December). *sertbr.ru*. Retrieved from <https://www.sertbr.ru/docviewer.php?document/765712810> [in Russian].

18 Vladimirov, M.A. (1961). *Zabota o blage naroda — vysshii zakon deiatelnosti KPSS* [Caring for the welfare of the people — the supreme law of the CPSU activity]. *Voprosy istorii KPSS — Questions of the history of the CPSU*, 6, 90–108 [in Russian].

19 Okhrana materinstva i detstva v SSSR i sovremennoi Rossii [Protection of motherhood and childhood in the USSR and modern Russia]. 5555455.ru. Retrieved from <https://5555455.ru/products/okhrana-materinstva-i-detstva-v-sssr-i-sovremennoy-rossii> [in Russian].

20 (1959). Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov ot 21.05.1959g. № 558 «O merakh po dalneishemu razvitiu detskikh doshkolnykh uchrezhdenii, uluchsheniui vospitaniia i meditsinskogo obsluzhivaniia detei doshkolnogo vozrasta» [Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of 21.05.1959 № 558 “On measures for the further development of preschool institutions, improvement of education and medical care for preschool children”]. (1959, 21 May). *Sobranie postanovlenii pravitelstva SSSR — Collection of decrees of the Government USSR*, 4-5. Moscow [in Russian]; Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 18.10.1965g. № 776 «O meropriiatiakh po dalneishemu uvelicheniiu promyshlennogo proizvodstva produktov detskogo pitaniia i uluchsheniui organizatsii pitaniia detei» [Decree of the Council of Ministers of the USSR dated 18.10.1965 № 776 “On measures to further increase the industrial production of baby food products and improve the organization of children’s nutrition”]. (1965, 18 October). *e-ecolog.ru*. Retrieved from <https://e-ecolog.ru/docs/GmkZWb8v6IDksc9HpnAXn/1> [in Russian].

21 Alekseenko, N.V., & Alekseenko, A.N. (1999). *Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997 gg.)* [The population of Kazakhstan for 100 years (1897–1997)]. Ust-Kamenogorsk [in Russian].

22 Alekseenko A.N. (1993). *Naselenie Kazakhstana. 1920–1990 gg.* [Population of Kazakhstan. 1920–1990]. Almaty: Gylym [in Russian].

Information about the authors

Sarsembayeva Gulzhan — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>

Krasnobayeva Nelly — Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher of the International Research Center “Digital Social Research,” D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>

Lysenko Yulia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Oriental Studies Department, Altai State University, Barnaul, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-1088-3578>

A. Serubayeva*, K. Sholpankulova, D. Madibayeva

M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan
(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru; karlugash21.10.80@mail.ru; dana8205@mail.ru)

The Ethnopolitical History of the Kyrgyz People in the Research of Chokan Valikhanov

The authors of the article comprehensively examined the political and ethnic issues of the Kyrgyz people in the research of Chokan Valikhanov. The scholar's studies on the history and culture of the Kyrgyz, including "The Issyk-Kul Diaries," "Notes on the Kyrgyz," and "the Sketches of Dzungaria," are deeply analyzed in the article. The analysis revealed Valikhanov's conclusions and views on the peculiarities of the Kyrgyz people's tribal system, ethnogenesis, ancient settlements, their locations, population size, examples of oral literature, customs, and traditions. Special attention was given to the scholar's use of folklore like legends, epics, and fairy tales as primary sources in the writing of the history of nomadic peoples. The authors highlighted Valikhanov's introduction of the Manas epic into scientific discourse and highly praise his meticulous and artistic translation of the episode "The Death of Koketai Khan and His Funeral" into Russian for the first time. In his works, Valikhanov illustrated both the similarities and differences between the languages and cultures of the Kazakh and Kyrgyz peoples with specific examples. The main goal of the article is to present Valikhanov's contributions to the study of the history and culture of the Kyrgyz people, his conclusions, and scientific novelty based on concrete source in the context of contemporary research. The authors assert the following: Based on Valikhanov's research, the governance system of the Kyrgyz people is defined, and his views on the formation of the Kazakh and Kyrgyz peoples demonstrate the dialectical method employed in his study. He formulated a constructive theory on the tribal composition of both peoples, proving his conclusions through comparative analysis of Chinese sources, archival documents, and oral literature. The authors identified that, alongside pastoralism, agriculture, urban life, and craftsmanship, multiple cultural and economic practices coexisted within Kyrgyz society. In comparison to sedentary societies, they emphasize that nomadic societies, such as the Kyrgyz, developed oral literature over centuries, and Valikhanov correctly highlighted the distinct historical and cultural features of the Kyrgyz people as a nomadic group for the first time.

Keywords: Shokan Valikhanov, Abilgazy, Kyrgyz, Issyk-Kul, Dzungaria, Bukhara, Central Asia, Aksu and Turfan.

Introduction

The historical, cultural, and ethnolinguistic affinities between the Kazakh and Kyrgyz peoples have long invited scholarly inquiry. As Turkic-speaking, nomadic societies, the Kazakhs and Kyrgyz have coexisted for centuries as neighboring and fraternal communities, bound by deep-rooted commonalities in language, oral tradition, customary law, religious beliefs, and socio-political organization. These enduring bonds, forged through shared heritage and sustained interethnic interaction, provided the foundation for the scholarly interest of Chokan Valikhanov (1835–1865), who undertook pioneering studies on Kyrgyz ethnogenesis, tribal structure, and cultural memory.

A product of the Kazakh steppe himself, Valikhanov was uniquely positioned to engage in ethnographic research on kindred nomadic groups. His intellectual formation was profoundly shaped by the oral traditions transmitted by his grandmother Aiganym and father Chingis Valikhanov, both of whom instilled in him a familiarity with Kazakh epic literature, genealogical lore, and historical consciousness. This indigenous epistemological grounding, combined with his formal training in Russian academic institutions, allowed Valikhanov to bridge vernacular knowledge systems with scholarly modes of inquiry, enabling a nuanced and methodologically innovative approach to the study of Central Asian peoples.

Between 1856 and 1857, Valikhanov conducted two major expeditions into Kyrgyz-inhabited regions, focusing primarily on the Issyk-Kul basin and the Central Tien Shan mountain range. These field investigations culminated in a series of landmark works — "Dnevnik poyezdkina Issyk-Kul" (The Issyk-Kul Diaries, 1856), "Zapiski o kirgizakh" (Notes on the Kyrgyz, 1856), and "Ocherki Dzhungarii" (Sketches of Dzungaria, 1860). These texts represent some of the earliest systematic efforts to document Kyrgyz oral epics, tribal

* Corresponding author's e-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

genealogies, mytho-historical narratives, and geographical knowledge. Through this corpus, Valikhanov articulated an integrated ethnographic portrait of the Kyrgyz, one that encompassed their origin myths, spiritual and material culture, political organization, and migratory patterns.

A key contribution of Valikhanov's ethnographic analysis was his elucidation of the Kyrgyz dual tribal division into "right" and "left" wings — a structural motif he traced back to the foundational Oghuz Khan narrative, wherein six sons give rise to tribal bifurcation. In his correspondence with the noted orientalist I.N. Berezin, Valikhanov remarked that this symbolic and organizational division persisted among the so-called Kara Kyrgyz, with the Bugu clan comprising the right wing and the Solto clan the left — a pattern he connected to broader political traditions observed in Bukhara and among Eastern Turkic polities [1; 167].

Although many of Valikhanov's writings on the Kyrgyz remained unpublished during his lifetime, preserved only in archival repositories, they gained scholarly visibility in the mid-20th century. Among these is the unfinished manuscript "Zapiski o kirgizakh", originally intended for submission to the Imperial Russian Geographical Society. His fieldwork formed part of a broader military-scientific expedition led by Colonel M.M. Khomentovsky in 1856, which aimed to chart the Issyk-Kul region while gathering ethnographic data. Internal documentation from the expedition — particularly official reports attributed to Khomentovsky — exhibit stylistic and substantive congruence with Valikhanov's personal journals, suggesting his direct authorship or editorial influence.

Valikhanov's initial encounter with the Kyrgyz occurred in the second half of May 1856, when he joined Khomentovsky's expedition. His route extended from Alakol through the Central Tien Shan and Issyk-Kul regions. He crossed the passes of the Ile Alatau, traversing the Kungei and Terskei Alatau ranges, conducted surveys along the northern and eastern shores of Issyk-Kul, and ascended the Jyrgalan River valley to reach the Central Tien Shan massif, from where he was able to observe Khan Tengri [2; 34].

This study examines Chokan Valikhanov's contributions to the ethnography of the Kyrgyz within the broader context of 19th-century Russian imperial knowledge production. It interrogates how Valikhanov's hybrid positionality — as both a native informant and an academically trained orientalist — enabled him to mediate between indigenous epistemologies and the scientific discourses of the Russian Empire. By situating his writings within the frameworks of comparative ethnography and colonial knowledge co-production, this paper not only foregrounds the methodological and epistemological innovations of Valikhanov's work, but also contributes to wider debates on the intellectual legacy of native scholars embedded within imperial institutions.

Materials and Methods

The main materials of this article are the works of Chokan Valikhanov. This study draws upon the foundational theoretical insights of Chokan Valikhanov and pre-revolutionary Russian scholars, integrating their contributions within a broader historiographical framework. To analyze the political and ethnocultural history of the Kyrgyz, a comprehensive suite of historical research methods has been employed. These include comparative-historical analysis, historical typology, descriptive interpretation, scientific synthesis, and the systematic organization of historical data. The research also applies a critical dialectical approach to political-historical processes, serving as both a methodological and epistemological basis for the interpretation of historical phenomena.

Particular emphasis has been placed on the civilizational perspective, especially within the emerging global field of personality studies. The study foregrounds the intellectual legacy of individual historical actors most notably Valikhanov by situating their contributions to science, culture, and civilizational development within their historical contexts. The article maintains internal coherence by ensuring that its arguments, sources, and interpretative frameworks are logically interconnected and mutually reinforcing.

Kazakh historian Q.M. Atabaev, in his methodological and source-critical work, characterizes Sh. Ualikhanov's scholarly contributions as pioneering within the nascent tradition of Kazakh historiography. He writes:

"Chokan Valikhanov was the first Kazakh scholar to offer a scientifically grounded perspective on the indigenous historical knowledge of his people. Source studies as an academic discipline begin with the systematic collection and publication of historical records. In this regard, Ualikhanov played an essential role by identifying, translating, and introducing a wide array of historical materials particularly those concerning Kazakh and Kyrgyz history into Russian-language academic circulation. His source-critical approach, methodological rigor, and evaluation of historical texts retain enduring relevance for contemporary source studies" [3].

Among scholars who have significantly contributed to the development of historical theory and methodology in Kazakhstan, A. Kuzembayuly is particularly noteworthy. Writing in the early years of Kazakhstan's independence, he engaged with complex problems in personality studies and theoretical-methodological questions, often building upon the work of Academician M. Kozybayev. In his article "Academician M.K. Kozybayev on the Theoretical Issues of Kazakh History," Kuzembayuly noted:

"A key theoretical challenge lies in the critical evaluation of historical figures. In some cases, marginal figures have been elevated to the status of national heroes, while genuinely significant contributors remain obscured. In the post-independence period, M. Kozybayev played a crucial role in restoring many Kazakh intellectuals to their rightful place in national historiography" [4].

Another important contribution comes from E. Abil, who has examined both the content and methodological structure of historical scholarship in Kazakhstan. In his article "Theoretical and Methodological Problems in Studying Ancient and Medieval History," he critiques the limited theoretical engagement in large-scale academic syntheses:

"In the five-volume History of Kazakhstan, compiled by Kazakh scholars, the primary focus was on empirical description rather than on the critical development of theoretical and methodological frameworks. Although the first volume addressed certain aspects of ethnogenesis, it failed to systematically articulate the research paradigms necessary for understanding the dynamics of early and medieval nomadic societies" [5].

These assessments collectively highlight a persistent gap in the establishment of a robust theoretical-methodological school within Kazakh historiography. This lacuna can be attributed to the legacy of Soviet-era scholarship, where historical inquiry was subordinated to ideological imperatives. As a result, the independent development of methodological approaches was curtailed, impeding the maturation of theoretical discourse in historical science.

This article, therefore, contributes to the ongoing effort to reframe historical research in Kazakhstan within a more autonomous and critically engaged theoretical paradigm — one grounded in both indigenous scholarly traditions and the methodological standards of global historical science.

Results

In his seminal work *Notes on the Kyrgyz*, Chokan Valikhanov presented a detailed ethnographic and linguistic account of the self-identification and external classifications of the Kyrgyz people. He noted that the "Kara Kyrgyz" (Black kyrgyz) referred to themselves either simply as Kyrgyz or Kara Kyrgyz, and that this designation was broadly recognized among the Turkic-Muslim populations of Central Asia. Among the Kazakhs, who employed visual ethnomarkers, the Kyrgyz were often distinguished as *aqqalpaqtylar* ("white-cap wearers") or *qaralar* ("the blacks"). In contrast, Russian imperial administrative terminology designated them as *dikokamennye* ("wild stone-dwellers") or *zakamennye* ("those beyond the mountains"), thereby delineating them from the steppe Kazakhs through spatial and civilizational signifiers. Valikhanov further remarked that although the Chinese sources referred to the Kyrgyz as *buruut*, this term was not recognized by the Kyrgyz themselves [6; 8].

Valikhanov documented that the Kyrgyz historically occupied an expansive territory, with their settlements in the mid-nineteenth century stretching from the northern shores of Lake Issyk-Kul to the mountainous districts of Badakhshan, and from Sozak in the west to Aksu and Üch-Turfan in the east. He emphasized the decentralized sociopolitical organization of the Kyrgyz, noting that their tribal dispersion across remote highland zones particularly in the Bolor Mountains had significantly undermined traditional kinship-based cohesion. As he observed:

"There is no political unity among the Kyrgyz who inhabit the inaccessible ravines of the Bolormountains and its outlying regions across China, Kokand, Karategin, Ghissar, and Badakhshan. The sheer remoteness of their settlements has rendered traditional kinship ties effectively obsolete" [6; 8].

Employing a combination of cartographic, ethnographic, and oral-historical methods, Valikhanov reconstructed the migratory and settlement patterns of the Kyrgyz. He identified their core habitation zones along the mountain ranges between the upper Syr Darya and Amu Darya rivers and the Altai highlands, extending both northwards through the Tien Shan and Alatau systems and southwards toward the Hindu Kush, via the Muztau and Belurtau ridges [6; 9]. Given the geographic fragmentation of Kyrgyz clans, he contended that any systematic demographic enumeration was virtually impossible.

One of the key findings in *Notes on the Kyrgyz* was Valikhanov's attempt to reconcile divergent origin theories. Drawing on both indigenous oral histories and Chinese documentary sources, he pointed to a lack of scholarly consensus regarding the Kyrgyz homeland. Kazakh informants typically identified the Issyk-Kul

basin as the Kyrgyz ethnogenetic center, while Chinese sources associated the buruut with the region between Andijan and Kashgar. Valikhanov synthesized these accounts in a pragmatic conclusion:

“Both views are valid. The majority of Kyrgyz clans are concentrated near Andijan and across the mountain ranges extending north to the Chu River, westward to Shyrshyk, eastward to the Chinese territories of Aksu, Üch-Turfan, and Kashgar, and southward to Badakhshan. It is across these territories that the Right and Left Kyrgyz wings, as well as the tribes collectively known as the “Thirty Sons,” traditionally migrate” [6; 9-10].

In “Notes of the Society” (Записки Общества), Valikhanov critically engaged with the migrationist hypothesis advanced by scholars such as Johann E. Fischer and Aleksey I. Levshin, who posited that the Kyrgyz had migrated from southern Siberia. He found this thesis incompatible with the oral traditions of the Kyrgyz, which recounted alternative and more localized narratives of origin. His critique thus marked one of the earliest scholarly attempts to challenge diffusionist models with indigenous epistemologies.

Valikhanov’s conclusions continue to inform Kyrgyz national historiography. His assertion that the Kyrgyz represent one of Central Asia’s most ancient ethno-cultural formations has been reiterated by contemporary Kyrgyz scholars. For example, the History of the Kirghiz SSR a foundational Soviet-era multi-volume publication argues that Kyrgyz ethnogenesis occurred in regions long occupied by their ancestors, spanning a timeframe from the third to the second millennia BCE through the early modern period. Importantly, it draws a distinction between the Yenisei Kyrgyz and the modern Kyrgyz, concluding:

“The formation of the Kyrgyz as an ethno-political community took place in regions they had inhabited since antiquity. This process spans from the third to the second millennia BCE and culminates in the sixteenth century... The Yenisei Kyrgyz are not direct ancestors of the contemporary Kyrgyz; their ethnic lineage derives primarily from the Khakas. The complexity of the issue lies in the historical record, which reveals that two distinct groups bearing the name “Kyrgyz” lived simultaneously in Southern Siberia and the Tian Shan-Pamir-Altai regions” [6; 50].

In his ethnographic inquiries, Chokan Valikhanov underscored the centrality of oral tradition as a primary medium for reconstructing the historical origins and migratory trajectories of the Kyrgyz people. He emphasized: “The fact that the Kyrgyz have long inhabited the mountainous regions near Andijan and extended their nomadic movement as far as Kashgar is evident from the oral traditions of the Kara-Kyrgyz tribes... In resolving such questions, the most crucial source is the ancient oral narratives such as myths, epics, and heroic legends preserved by the people themselves” [7; 59].

Valikhanov subjected these oral accounts to critical scrutiny and found no evidence to support the hypothesis of a Kyrgyz migration from Siberia to Central Asia. He reasoned that such a momentous displacement would have left discernible traces in collective memory — particularly within folklore and heroic epics — had it occurred within the past two centuries. The absence of such recollections, he argued, undermines the validity of this theory.

Valikhanov placed particular epistemological value on folk traditions as repositories of historical consciousness and vehicles of cultural continuity. Recognizing the resilience of oral transmission among nomadic societies, he regarded legends, myths, and epics not merely as literary artifacts but as vital sources for ethnogenetic inquiry. Among the most salient of these traditions, he noted:

“One of the oldest and most remarkable legends among the Kara-Kyrgyz concerns their origins. They unanimously trace their lineage to a red dog, though the symbolic interpretation of this figure varies.”

In analyzing Kyrgyz mythology, Valikhanov delineated two chronological strata: pre-Islamic narratives and those emerging under Islamic influence. He gave particular attention to the widespread legend deriving the ethnonym “Kyrgyz” from kyrkkyzdar (“forty maidens”). According to this account, a khan’s daughter, accompanied by forty female companions, gave birth to Kyrgyzbai — the purported progenitor of the Kyrgyz people. The descendants of these maidens, known as the Otuz-ullchlik, were believed to have settled in the regions extending beyond Andijan toward Kokand, where their lineage persists [6; 52].

Drawing from field observations, Valikhanov further noted that the Kyrgyz historically lacked institutionalized forms of monarchy or aristocracy. Their governance was patriarchal, centered around the authority of tribal elders. He acknowledged the methodological complexity of reconstructing the early and medieval histories of nomadic groups, citing the paucity and fragmentary nature of textual sources. While Chinese dynastic chronicles offer some of the earliest references to Turkic-Mongol tribes, more coherent historical narratives only appear from the 11th century onward in Islamic historiography.

Valikhanov’s conception of ethnogenesis in Central Asia was remarkably nuanced. He recognized the dynamic nature of tribal identities, shaped by ecological pressures, intertribal conflict, and geopolitical up-

heaval. As he observed, ethnonyms often emerged from processes of confederation, wherein multiple groups adopted the name of a dominant tribe. He cited the Huns, Uighurs, and Mongols as illustrative cases of such transformations. Forced migrations and external pressures, he argued, complicated efforts to establish linear continuities in ethnic history [6; 14].

In navigating the historiographical challenges posed by Chinese sources, Valikhanov was especially critical of phonetic distortions resulting from sinographic transliteration. He noted:

“The Chinese render foreign names with phonetically similar characters, resulting in inconsistency. Although chronicles from the Tang and Yuan dynasties contain valuable material, their disordered presentation hampers accurate historical reconstruction.”

While acknowledging the historical utility of Chinese annals — particularly those from the Yuan period — Valikhanov privileged Islamic and other Eastern sources for their greater internal coherence and ethnographic specificity. He cited N.Ya. Bichurin’s 1829 Russian translation of *The History of the First Four Khans of the House of Genghis* as an important contribution to the study of Turkic nomadic polities.

Valikhanov’s theory of Turkic ethnogenesis posited that the fragmentation of the Mongol Empire and ensuing internecine conflicts among Chinggisid lineages gave rise to new ethno-political formations. These emergent identities included both sedentary and nomadic groups — some adopting new ethnonyms such as Uzbek, Noghai, and Kazakh, and others, like the Kyrgyz, Manghit (later Karakalpak), and Uriankhai, taking shape in the eastern regions.

Valikhanov was acutely aware of the epistemological significance of folklore in the reconstruction of nomadic history. He affirmed the Kyrgyz as a branch of the ancient nomadic populations of Inner Asia, while simultaneously acknowledging the diversity of scholarly interpretations regarding their origin. Drawing from Chinese sources, he noted the historical designation of the Kyrgyz under various ethnonyms — Qian-Kun, Khakha, and Kilikidzil. He wrote:

“Klaproth, relying on Tang dynasty records, identified their habitat as the Yenisei region; Abel Rémusat and Viztel associated them with Indo-European peoples, while Ritter hypothesized that the Kyrgyz arose from a fusion of Indo-European Wusun and Turkic Hoi-Hu tribes. The Chinese distinguished contemporary Buruuts (Kyrgyz) from the Kilikidzil and traced their ancestry to the Polu people who inhabited the Tibetan highlands during the Tang period.”

Valikhanov recounted how, in the 17th century, Russian explorers encountered a Turkic group called “Kyrgyz” active in the Kuznetsk region, particularly between Tyumen and Kuznetsk. This group appears to have vanished by the century’s end. Scholars such as Fischer, Levshin, and Klaproth hypothesized that they were the Yenisei Kyrgyz, relocated to Central Asia through arrangements between the Russian court and the Dzungar Khanate. This interpretation found support in Ritter’s *Geography of Asia*, but was contested by Iakinf Bichurin. The latter refuted the equivalence of the Yenisei and contemporary Kyrgyz, citing phonetic discrepancies (kărgiz) and cultural divergence, and instead regarded the Yenisei group as descendants of the Dzungars.

In summarizing his findings, Valikhanov concluded: “The Kyrgyz do not recognize the name “Buruut” and are puzzled by its use. Nor do they possess any recollection of migration from another region. On the contrary, they are unanimous in asserting that they are the indigenous inhabitants of the Andijan mountains” [6; 56].

In his historical chronicle, *Shajara-i Tarākima*, Abu’l-Ghazi Bahadur Khan posits that the Kyrgyz (or Kirgiz) trace their lineage to Qyrghyz, a grandson of the mytho-historical figure Oghuz Khan. He further notes that over time, the proportion of individuals descending directly from this primordial ancestor had significantly declined. As he explains, various groups particularly those of Mongol origin facing ecological pressures such as pasture scarcity, assimilated into Kyrgyz society and adopted the Kyrgyz ethnonym, despite maintaining an awareness of their distinct genealogical backgrounds. According to Abu’l-Ghazi, the Kyrgyz eventually organized themselves into two principal tribal divisions and settled near the Kem-Kemjuts, along the banks of the Selenga and Ikar-Murun rivers [6; 61].

Abu’l-Ghazi also records that the Kyrgyz referred to their chieftains by the title *inal*. During the reign of Chinggis Khan, one such leader, Urus, is identified as an *inal*. This narrative is elaborated upon by Chokan Valikhanov, who observes that when Chinggis Khan partitioned his empire among his sons, the territories inhabited by the Kyrgyz were granted to his youngest son, Töle. Valikhanov initially cites the year 1254 for this event, later revising it to 1253, aligning with the testimony of William of Rubruck — the Franciscan envoy of King Louis IX of France — who, during his 13th-century mission to Möngke Khan, located the Kyrgyz north of Karakorum.

The identification of the Ikar-Murun River remains contentious within scholarly discourse. Gerhard Müller and Johann Fischer, in their “Sibirische Geschichte”, speculate that the Ikar-Murun may refer to the Yellow River (Huang He), implying a Kyrgyz migration from Inner Asia to southern Siberia in the wake of the Mongol conquests. In contrast, Julius Klaproth, drawing on the Yuan Shi (the official annals of the Yuan dynasty, 1280–1367), refutes this theory. He locates the people designated as Ki-li ki-zsi — a phonetic rendering of Kyrgyz — firmly between the Yenisei and Angara Rivers.

Synthesizing these divergent views, Valikhanov affirms the historical presence of the Kyrgyz in southern Siberia: “There can be no doubt that the Kyrgyz once resided in southern Siberia. Even today, the Buryats refer to ancient burial mounds along the Onon, Shilka, and Argun rivers as kyrgyz-gyr, or “Kyrgyz dwellings.”

He postulates that the Kyrgyz sphere of influence may have extended as far south as the Argun frontier — a claim substantiated by a memorandum from the Russian Ministry of Internal Affairs dated January 1852.

Valikhanov laments the fragmentary nature of sources concerning the subsequent historical trajectory of the Kyrgyz, particularly their interactions with the Oirats. By the early 17th century, Russian Cossack expeditions reported the presence of Kyrgyz communities along the Abakan, Chu, and Tom Rivers, often cohabiting with or situated adjacent to the Mongol-dominated territories of the Uriankhai and Dzungars. Throughout this century, the Kyrgyz appear sporadically in Siberian chronicles — engaging in raids on Kuznetsk and Tomsk, forging strategic alliances with the Telenguts, Uriankhai, and even the Dzungar khontayshis. In 1606, a Kyrgyz prince named Nomcha petitioned the Russian Tsardom for vassalage, dispatching emissaries to negotiate terms. However, the abuse of these envoys incited retaliatory incursions against Tara and Tomsk. A year later, in 1607, the Kyrgyz formally pledged allegiance to the Russian crown, only to shift allegiance in 1642 to the Dzungar ruler Batur, and later, in 1657, to Altyn Khan Lobzang of the Uriankhai. During this turbulent period, Kyrgyz settlements spanned from the Abakan to the Yus Rivers, extending westward to the Tom River, eastward to the Yenisei, and southward to the Sayan Mountains [6; 62-63].

By the close of the 17th and beginning of the 18th centuries, references to the Kyrgyz under this ethnonym disappear from Siberian administrative records. Fischer speculates that the Dzungars forcibly resettled the Kyrgyz, possibly relocating them to regions near the Tibetan plateau or even the Hindu Kush. Levshin, in his “Opisanie kirgiz-kaysatskikh ord i stepey,” attributes this migration to a clandestine agreement between the Russian imperial government and the Dzungar khontayshi. Valikhanov rejects this theory, undertaking his own examination grounded in oral history and archival evidence [8; 180].

Valikhanov also addresses the semantic confusion surrounding the ethnonym Burut, which Chinese sources often use to denote the Kyrgyz. He suggests that this is analogous to the Russian colonial practice of referring to the Kazakhs as “Kirgiz.” Despite the valuable data presented in Abu'l-Ghazi's chronicle, Valikhanov is struck by the lack of corroborating accounts concerning a mass migration of the Kyrgyz. As he notes: “Abu'l-Ghazi completed his chronicle in 1074 AH (1663/1664 CE), which roughly corresponds to the period attributed to the Kyrgyz migration. It is difficult to imagine that such a momentous event as the forced relocation of an entire Turkic people would have escaped his notice.”

He further argues that the warlike and fiercely autonomous character of the Kyrgyz renders it implausible that they would have acquiesced to such a displacement without resistance. Even under the formidable rule of Galdan Tseren, the Dzungars failed to subjugate the Kara-Kyrgyz. If such a migration had indeed occurred, Valikhanov asserts, it would have left an indelible mark in oral tradition — epic poems, origin myths, and lamentations commemorating ancestral homelands such as the Abakan and Yus valleys.

While the Manas epic does contain episodes of northward migration by the Nogayly clans following the death of the legendary Koketai Khan, Valikhanov argues that this episode pertains to a separate ethnopolitical formation. Based on linguistic markers and thematic structure, he situates the Nogayly Legends in the 15th century and interprets them as expressions of Kyrgyz historical consciousness affirming their deep-rooted presence in the Tien Shan region [6; 66].

In his efforts to elucidate the ethnogenesis and early settlement patterns of the Kyrgyz, Valikhanov drew upon a wide array of sources, placing particular emphasis on indigenous oral traditions. Among these, he treated native Kyrgyz epics as especially valuable. According to the Manas epic, the Kyrgyz traditionally migrated along the banks of the Chu and Talas rivers. In Kazakh oral narratives, they are said to have traveled as far as the Ayagöz River. Interestingly, in the Manas epic, the eponymous hero is at times described as a warrior from Andijan and at others from Samarkand, underscoring the fluidity of identity in oral epic tradi-

tions. Nevertheless, these narratives consistently highlight peaceful and neighborly relations between the Kyrgyz and Kazakhs.

In Kazakh legends, the era when they coexisted with the Nogais is often portrayed as a “golden age,” with recurring expressions such as “when fortune smiled upon both the Nogai and the Kazakh.” Kyrgyz historian I.B. Moldobaev, in his detailed analysis of the Manas epic, identified over ten ethnonyms shared by the Kazakh and Kyrgyz peoples, thereby reinforcing the thesis of deep-rooted ethno-cultural proximity. These include major tribal names such as Qypchaq, Qongyrat, Zhediger, Qataghan, and Dulat, as well as clan names like Nogai, Alshyn, Sary, Sary Uisun, Abak, Tazdar, It Emgen, Agyntai, Balyqshy, and Qyzyl Qurt, among others [9; 59]. These findings support the argument that the Kazakhs and Kyrgyz, as historically related Turkic peoples, have long shared common linguistic and cultural features.

Despite recognizing their affinities, Valikhanov made a clear distinction between the two groups. In his “Ocherki Dzhungarii,” he cautioned against conflating the Kazakhs and Kyrgyz, arguing that they constituted distinct ethnic entities. He observed: “The Great, Middle, and Little Hordes of the Kyrgyz-Kaisaks constitute what is referred to as the Kazakh people.” In contrast, the group referred to by the Chinese as *bürüt*, and by Russians as *dikokamennye* or “Kara Kyrgyz,” represents an entirely separate people. According to Valikhanov, the two groups differed markedly in language, origin, and customs. Even their physical appearances bore distinguishing characteristics. To underscore his point, in 1856 he sketched a portrait of the Kyrgyz leader Boranbai Manap [10; 334].

Valikhanov was also the first among European scholars to document the internal socio-political structure of the Kyrgyz. He observed that they were divided into two major divisions or “wings”: the “Right Hand” and the “Left Hand.” He estimated the Kyrgyz population to be approximately 300,000. He collected oral genealogies detailing the tribal affiliations within these divisions, noting the descent from founding ancestors and the structure of lineages and clans. He compiled genealogical charts for major tribes, documented their seasonal migration routes, and systematically analyzed their political relations with neighboring polities such as the Qing Empire and the Khanate of Khoqand [11; 78].

In her article *Tribal Structure of the Kyrgyz Based on the writings of Valikhanov*, Kyrgyz scholar Ch. Turdalieva conducted a comparative analysis of Kyrgyz tribal organization [12]. Drawing on Valikhanov’s materials, she demonstrated that ethnic and genealogical processes within tribal structures developed at different rates and in various directions. For instance, the disintegration of the Esengul branch of the Sarybagysh tribe led to the emergence of smaller subgroups such as Manap, Zheti, and Uruk. Turdalieva also emphasized the remarkable stability of certain tribal subdivisions over centuries. She concluded that Valikhanov’s documentation of the geographical distribution, numerical strength, and nomenclature of northern and southern Kyrgyz tribes constitutes valuable evidence for the historical unity of the Kyrgyz people.

In his ethnographic and historical investigations, Chokan Valikhanov offered a meticulous account of the territorial distribution and socio-political organization of the Kyrgyz tribes across Central Asia. Drawing upon both personal observation and prior travel literature, Valikhanov recorded that the region encompassing Little Bukhara (Küçük Bukhara), as well as the broader expanse from Kashgar to Aksu and Turfan, was inhabited by descendants of the Chongbagysh, Sherik, and Naiman tribal lineages. In the environs of Sarykol, he identified significant concentrations of Naiman and Qypchaq groups, reinforcing the notion of deep historical continuities in tribal settlement patterns across the eastern fringes of the Kyrgyz world.

A notable aspect of Valikhanov’s field observations concerns the so-called “Kara Kyrgyz” mountain-dwelling communities that had largely maintained political autonomy from both the Khanate of Khoqand and Qing China. These groups, while nominally acknowledging external suzerainty through symbolic tribute, functioned as *de facto* autonomous entities. Nevertheless, Valikhanov noted an increasing cultural assimilation into the linguistic and behavioral norms of Khoqand society, suggesting a gradual erosion of cultural distinctiveness even among the more isolated segments of the Kyrgyz population.

Valikhanov’s attention to the historical geography of Kyrgyz settlement extended to the Talas and Chu river basins, which he identified as ancestral homelands of the Sayak and Solto tribes. He further remarked on the persistence of ancient Kyrgyz lineages in the remote, glaciated ranges of the Kunlun Mountains. There, he reported, small kinship groups continued to live in relative isolation. Citing the accounts of British travelers such as Alexander Burnes and Thomas Wood, Valikhanov emphasized that these highland communities were markedly distinct in both physical appearance and way of life from the Issyk-Kul Kyrgyz, suggesting complex processes of differentiation within the broader Kyrgyz ethnos.

In his seminal *Notes on the Kyrgyz*, Valikhanov systematically mapped the seasonal and territorial distribution of various Kyrgyz tribes. He observed that the Issyk-Kul basin, despite its central role in Kyrgyz cosmology and cultural memory, functioned primarily as a wintering site. The name “Issyk-Kul,” he explained, comes from a Tatar term meaning “warm lake,” referring to its distinctive hydrological trait: it remains unfrozen even in the harshest winters. During his expedition to the region, Valikhanov documented local oral traditions regarding the lake’s origins and mytho-historical significance. Drawing on Abu’l-Ghazi’s *Genealogy of the Turks*, he reiterated the notion that Issyk-Kul had long been viewed as a cradle of Turkic civilization. According to these accounts, the lake was associated with Yafes, the son of Noah and mythical progenitor of the Turks. It was also said to have served as a wintering site for the legendary Oghuz Khan. Moreover, prior to the rise of Chinggis Khan, the area surrounding Issyk-Kul along with the adjacent Chu and Talas valleys had been settled by the Kankly (Qangli), an important Turkic group of the pre-Mongol era.

Valikhanov’s inquiries were not limited to ethnogenesis and territoriality; he also conducted a comparative analysis of political authority among the Kyrgyz and Kazakh populations. In this regard, he paid particular attention to the institution of the manap — tribal leaders among the Kyrgyz whose authority, according to his account, was both extensive and coercive. “At present,” he wrote, “the power of the manaps within their tribes is virtually absolute: they exercise complete dominion over the common people, whom they may sell or even execute. In this respect, they differ significantly from the sultans among the Kyrgyz-Kaisaks (i.e., the Kazakhs), whose authority, while once legally sanctioned, was historically moderated by councils of elders and communal assemblies” [13]

He further traced the origins of the manap title to a judge of the Sarybagysh tribe named Manap, underscoring the functional evolution of tribal leadership from judicial to political-military roles. Valikhanov’s detailed documentation of tribal emblems (*tamga*) and battle cries (*uran*) provides valuable ethnographic material, offering rare insight into the symbolic repertoire and mechanisms of identity formation within Kyrgyz society. His work constitutes a foundational contribution to the study of Kyrgyz historical memory, internal structure, and political culture in the pre-colonial period.

Discussion

Scholarly interest in the life, intellectual legacy, and select works of Chokan Valikhanov began during his own lifetime. The historiography of Valikhanov studies can be traced back to 1904, when the Russian Geographical Society published Volume 29 of its proceedings as a separate monograph titled “Collected Works of Chokan Chingisovich Valikhanov,” edited by N.I. Veselovsky [14].

During the Soviet period, Valikhanov’s biography and scholarly contributions were studied intensively, particularly between the 1950s and the mid-1980s. A major role in compiling and editing his works was played by the academician A.Kh. Margulan, under whose supervision the five-volume *Collected Works* was published between 1961–1972 and again in 1984–1985.

The Kyrgyz people were the subject of pre-revolutionary studies by a number of Russian researchers, including I.G. Andreev, A.I. Levshin, M.I. Venyukov, V.V. Radlov, and N.A. Aristov [12]. Within this scholarly context, Valikhanov is widely recognized as a foundational figure in Kyrgyz historiography. The renowned Turkologist A.N. Kononov remarked that “from a historical-philological perspective, the first to study the Kyrgyz people was the distinguished Kazakh scholar Chokan Chingisovich Valikhanov” [11; 77]. At that time, the pre-nineteenth-century history of the Kyrgyz remained largely unexplored.

Valikhanov encountered information about the Kyrgyz in the writings of researchers such as Voronin, Nifontyev, P.P. Semenov-Tian-Shansky, P.A. Likhachev, Y.V. Khanikov, and others [15; 54–56]. Through a comparative analysis of sources particularly the writings of Abu’l-Ghazi Bahadur Khan, Chinese chronicles, archival materials, and oral traditions — he established both the antiquity and autochthony of the Kyrgyz as a Turkic people.

Valikhanov’s name frequently appears in scholarship on the *Manas* epic, which he was among the first to study scientifically. The historian Abdulkadir Inan emphasized that it was thanks to Valikhanov that the *Manas* epic became known to the academic world [16]. This view is echoed in contemporary studies such as Ferhat Temir’s *The Manas Epic in the Works of Kazakh Scholars* and Hasan Ozdemir’s article on legends related to Korkyt Ata, both of which highlight Valikhanov’s essential contributions.

During the Soviet era, several Kyrgyz scholars made important contributions to the study of Valikhanov’s legacy. Notable among them are A.A. Sadykov, I.B. Moldobaev, and R. Kydyrbaeva, all of whom emphasized the importance of his work on Kyrgyz history. Among more recent contributions is that of

Ch.D. Turdalieva, who defended both a Candidate of Historical Sciences dissertation titled *The History and Culture of the Kyrgyz According to the Works of Ch.Ch. Valikhanov* and a doctoral dissertation entitled *The History and Culture of the Kyrgyz in the Works of Western Travelers and Researchers (19th-20th Centuries)* [13]. In both studies, Turdalieva devotes considerable attention to Valikhanov's scholarly legacy.

Since Kazakhstan's independence, there has been a resurgence of academic interest in Valikhanov's work, with a fresh analytical perspective. For example, S.S. Dzheenbekova's article "Everyday Life of the Kyrgyz in the Research of Chokan Valikhanov" [17] evaluates the ethnographic and historical insights his writings provide on daily life. Similarly, D.B. Saparaliev's article "Kazakh-Kyrgyz Relations in the 17th-18th Centuries in the Scholarly Works of Ch. Valikhanov" and S.Ch. Umurzakov's study "Valikhanov as a Geographer-Explorer of" [18] are noteworthy for their detailed examinations of Valikhanov's contributions across disciplinary boundaries. These studies collectively affirm that Valikhanov laid the groundwork for scientific research on Kyrgyz history, society, and culture, situating him as a pioneering figure in Central Asian historical scholarship.

Chokan Valikhanov's research represents a pioneering and comprehensive examination of the political-ethnic, spiritual-cultural, and historical-geographical dimensions of Kyrgyz society. Among his many contributions, he drew scholarly attention to the prevalence of ancient fortifications across Kyrgyz territories, interpreting them as material evidence of a historically sedentary population. Synthesizing archaeological observations with textual sources, he argued that the early inhabitants of these regions had attained a high level of cultural development [19; 58-59].

As historian D. Dulatova aptly observed, Valikhanov's approach to the ethnogenesis of the Kazakh and Kyrgyz peoples was rooted in a dialectical methodology. His critical analysis produced a coherent theoretical model for understanding the formation and internal organization of both peoples, especially their tribal and clan structures [20].

Conclusions

In his investigation of the ancient and medieval history of the Kyrgyz, Valikhanov achieved several foundational scholarly outcomes. He gave particular emphasis to the tribal composition of the Kyrgyz, employing comparative methods that integrated Central Asian chronicles such as the works of Abu'l-Ghazi Bahadur Khan with Qing Chinese sources, Russian archival materials, and the oral epic tradition. His rigorous comparative approach enabled him to substantiate the autochthonous presence of the Kyrgyz in their historical territories.

Valikhanov's ethnographic sensitivity is especially evident in his treatment of the *Manas* epic, which he regarded as a central artifact of Kyrgyz cultural identity. By translating the episode "The Death and Funeral Feast of Koketay Khan" into Russian, he was the first to introduce this monumental work to a broader academic audience, thereby inaugurating its place in the scholarly canon.

Through anthropological observation and linguistic-cultural analysis, Valikhanov was among the first to argue for the distinct ethnonational identities of the Kazakhs and Kyrgyz. He underscored their divergent anthropological traits, while also documenting the shared cultural substrata shaped by nomadic lifeways.

Importantly, Valikhanov challenged the reductive perception of the Kyrgyz as purely pastoral nomads. He provided the earliest systematic account of the coexistence of animal husbandry with other socio-economic practices such as agriculture, urban settlement, and artisanal production. In doing so, he presented a more nuanced portrait of Kyrgyz society as one characterized by cultural and occupational plurality.

Valikhanov's studies also demonstrated the importance of geographic context in shaping Kyrgyz social and economic organization. He portrayed pastoralism as the dominant form of livelihood but situated it within a broader environmental and historical framework. For the first time in scholarly literature, the complex social hierarchy and internal political institutions of the Kyrgyz were described in systematic terms. Finally, Valikhanov's work highlighted the centrality of oral literature as a dynamic and enduring cultural institution within Kyrgyz society. In contrast to sedentary civilizations, he viewed the oral tradition as an adaptive strength of nomadic peoples, preserving historical memory, ethical norms, and communal values across generations.

In sum, Chokan Valikhanov laid the intellectual groundwork for modern Kyrgyz historiography and ethnography. His legacy endures as a model of interdisciplinary inquiry combining ethnology, linguistics, geography, history, and textual criticism into the lived realities of a Central Asian people at the intersection of empire, tradition, and change.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [в 5 т.] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. — Т. 1. — 432 с.
- 2 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы [6 т.] / Ш.Ш. Уәлиханов. — 2 бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — Т. 1. — 376 б.
- 3 Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: оқу құралы / Қ.М. Атабаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 302 б.
- 4 Күзембайұлы А. Академик М.Қ. Қозыбаев қазақ тарихының теориялық мәселелері жөнінде / А. Күзембайұлы // Қазақстан тарихы әдіснамасы және теориясының кейбір мәселелері: мақалалар жинағы. — Қостанай, 2009. — Б. 83–86.
- 5 Абиля Е. Теоретико-методологические проблемы изучения ранней и средневековой истории Казахстана / Е. Абиля // Қазақстан тарихы әдіснамасы және теориясының кейбір мәселелері: мақалалар жинағы. — Қостанай, 2009. — С. 28–32.
- 6 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы [6 т.] / Уәлиханов Ш.Ш. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 2-бас. — Т. 2. — 464 б.
- 7 История Киргизской ССР [в 5-ти т.] / гл. ред. В.М. Плоских и др. — Фрунзе: Кыргызстан, 1984. — Т. 1. — 705 с.
- 8 Серубаева А.Т. The history of Central Asia in Sh.Sh. Ualikhanov's research / А.Т. Серубаева // «Межэтнические и этноконфессиональные отношения: проблемы взаимодействия» матер. всерос. конф. с межд. участием, посв. 130-летию со дня рождения С.И. Руденко. — Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. — С. 177–182.
- 9 Сапаралиев Д.Б. Кыргызско-казахские взаимоотношения XVII-XVIII вв. в научных трудах Ч. Валиханова / Д.Б. Сапаралиев // Ш. Уалиханов и гуманитарные науки XXI века: материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 175-летию со дня рождения выдающегося казахского учёного Ш.Ш. Уалиханова. — Алматы: Тарих тағылымы, 2010. — С. 56–67.
- 10 Валиханов Ч.Ч. Сочинения [в 5 т.] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. — Т. 3. — 416 с.
- 11 Сүлейменов Р.Б. Шоқан Уәлиханов — шығыстанушы. Туғанына 150 жыл толуына орай / Р.Б. Сүлейменов, В.А. Моисеев. — Алматы: Ғылым, 1985. — 112 б.
- 12 Турдалиева Ч.Д. Родоплеменное деление кыргызов по материалам Ч.Ч. Валиханова [Электронный ресурс] / Ч.Д. Турдалиева. — Режим доступа: www.history.kz/public/sholpon1.htm
- 13 Турдалиева Ч.Д. История и культура кыргызов в трудах западных путешественников и исследователей (XIX-XX вв.): автореф. ... д-ра ист. наук / Ч.Д. Турдалиева. — Бишкек, 2009. — 39 с.
- 14 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений / Ч.Ч. Валиханов; под ред. Н.И. Веселовского. — СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1904. — 531 с.
- 15 Дулатова Д. Шоқан — тарихшы / Д. Дулатова. — Алматы: Қазақстан, 1976. — 69 б.
- 16 Инан А. Мақалелер ве инжелемелер / А. Инан / Түрк тарих куруму. — 1998. — Б. 104–108.
- 17 Джеенбекова С.С. Повседневная жизнь кыргызов в исследованиях Чокана Валиханова / С.С. Джеенбекова // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. — 2013. — Т. 13. — № 6. — С. 14–17.
- 18 Умурзаков С.Ч. Валиханов как географ-исследователь Кыргызстана / С.Ч. Умурзаков // Матер. междунар. науч. конф. посв. первой записи эпоса «Манас» Ч. Валихановым. — Бишкек: Илим, 1996. — С. 48–55.
- 19 Турдалиева Ч.Д. История и культура кыргызов по трудам Ч.Ч. Валиханова: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ч.Д. Турдалиева. — Бишкек, 2000. — 24 с.
- 20 Дулатова Д.И. Исторические взгляды Чокана Чингисовича Валиханова: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Д.И. Дулатова. — Москва, 1963. — 48 с.

А. Серубаева, К. Шолпанкулова, Д. Мадиебаева

Шоқан Уәлиханов зерттеулеріндегі қырғыздардың этносаяси тарихы

Мақалада авторлар Шоқан Уәлиханов зерттеулеріндегі қырғыз халқының саяси-этникалық мәселелерін кешенді түрде қарастырған. Ғалымның қырғыз халқының тарихы мен мәдениетіне арналған «Ыстықкөл күнделіктері», «Қырғыздар туралы жазбалар және «Жоңғария» очерктері зерттеулері мақалада терең талданған. Талдау барысында Ш. Уәлихановтың зерттеулеріндегі қырғыз халқының ру-тайпалық жүйесінің ерекшелігі, этногенезі, ежелгі мекені, олардың орналасуы, халқының саны, ауыз әдебиетінің үлгілері, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы туралы тұжырымдары мен көзқарастары анықталды. Ғалымның көшпелі халықтардың тарихын жазуда олардың аңыздарын, жыр-ертегілерін төл дерек ретінде пайдаланғанына назар аударылды. Авторлар Уәлихановтың «Манас» жырын ғылыми айналымға енгізіп, оның «Көкөтай ханның өлімі мен оның асы» атты бөлімін тұңғыш рет орыс тіліне аса дәлдікпен, көркем аударуына ерекше мән беріп, жоғары бағалайды. Оның шығармаларында қазақ пен қырғыз сияқты бауырлас халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылық нақты мысалдар арқылы көрсетілген. Мақаланың басты мақсаты — ғалымның қырғыз халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге қосқан үлесін, тұжырымдары мен ғылыми

жаңалыктарын казіргі заман тұрғысынан нақты деректер негізінде көрсету. Қорыта келе, авторлар төмендегідей тұжырым жасады: Ш. Уәлиханов зерттеулері негізінде қырғыздардың басқару жүйесін анықтады, қазақ және қырғыз халықтарының қалыптасу мәселесі жөніндегі көзқарастары оның зерттеуінің диалектикалық әдіспен жасалғанына көз жеткізілді. Екі халықтың ру тайпалық құрамы жөнінде сындарлы теория жасады, тұжырымдары мен қорытындыларын қытай деректері, мұрағат құжаттары және ауыз әдебиетінің үлгілерімен салыстырмалы талдау жасау арқылы дәлелдеген. Авторлар қырғыз қоғамында мал шаруашылығымен қатар, егіншілік, қала, қолөнер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық түрлері қатар дамығанын айқындады, отырықшы қоғаммен салыстырғанда көшпелі қоғамның ерекшелігі ретінде ғасырлар бойы ауыз әдебиетінің дамығандығын, сонымен қатар, тұңғыш рет көшпелі халық ретінде қырғыздардың тарихы мен мәдениетінің ерекшеліктерін дұрыс көрсете білді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: Шокан Уәлиханов, Әбілғазы, қырғыз, Ыстықкөл, Жоңғария, Бұқара, Орталық Азия, Ақсу мен Тұрфан.

А. Серубаева, К. Шолпанкулова, Д. Мадобаева

Этнополитическая история кыргызов в исследованиях Чокана Валиханова

В статье рассматриваются политические и этнические проблемы кыргызского народа в исследованиях Шокана Валиханова. Авторами проанализированы труды ученого по истории и культуре кыргызского народа, такие как «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Записки о кыргызах», «Очерки Джунгарии». В ходе анализа данных исследований Ш. Валиханова были выявлены особенности родо-племенного строя кыргызов, их этногенез, древняя среда обитания, размещение, численность населения, образцы устного творчества, традиции и обычаи. Обращается внимание было уделено тому, что ученый при написании истории кочевых народов, использовал в качестве первоисточников легенды и поэмы. Авторы оценивают введение в научный оборот эпической поэмы Валиханова «Манас», особо отмечая первый точный и литературный перевод ее раздела «Смерть Кукотай-хана и его поминки» на русский язык. В его произведениях на конкретных примерах показаны сходства и отличия языка и культуры кыргызского и казахского народов, которые являются друг другу братьями. Основная цель статьи — показать вклад ученого в изучение истории и культуры кыргызского народа, его выводы и научные открытия, являются достоверными первоисточниками с точки зрения современной науки. Авторы данной статьи приходят к выводу, что на основании исследований Ш. Валиханова была определена система управления кыргызского народа, а его взгляды на формирование казахского и кыргызского народов обусловили проведение его исследований с использованием диалектического метода. Он разработал конструктивную теорию о родоплеменном составе двух народов, обосновал свои выводы и заключения с помощью сравнительного анализа китайских данных, архивных документов и образцов устной литературы. Авторы определили, что в кыргызском обществе, наряду со скотоводством, развивались несколько культурно-хозяйственных форм, такие как земледелие, ремесло и городская культура. Также пришли к выводу, что устное творчество, как отличительная черта кочевого общества по сравнению с оседлым, развивалось на протяжении веков и впервые правильно отразило историю и культуру кыргызов как кочевого народа.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, Абылгасы, Кыргызстан, Иссык-Куль, Джунгария, Бухара, Центральная Азия, Ақсу и Тұрфан.

References

- 1 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). *Sobranie sochinenii [Collection of works]*. (Vols. 1–5; Vol. 1). Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 2 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]*. (Vols. 1–6; Vol. 1). (2nd ed.). Almaty: «Tolagai grupp» [in Kazakh].
- 3 Atabayev, K.M. (2002). *Qazaqstan tarikhynyn derektanulyq negizderi [Source-based foundations of the history of Kazakhstan]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 4 Kuzembaiuly, A. (2009). Akademik M.Q. Qozybaev qazaq tarikhynyn teoriialyq maseleleri zhoninde [Academician M.K. Kozybayev on theoretical issues of Kazakh history]. *Qazaqstan tarikhy adisnamasy zhane teoriiasynyn keibir maseleleri: maqalalar zhinagy — Some problems of the methodology and theory of the history of Kazakhstan: a collection of articles*, 83–86. Kostanai [in Kazakh].
- 5 Abil, E. (2009). Teoretiko-metodologicheskie problemy izucheniia rannei i srednevekovoi istorii Kazakhstana [Theoretical and methodological problems of studying early and medieval history of Kazakhstan]. *Qazaqstan tarikhy adisnamasy zhane teoriiasynyn keibir maseleleri: maqalalar zhinagy — Some problems of the methodology and theory of the history of Kazakhstan: a collection of articles*. Kostanai [in Russian].
- 6 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]*. (Vols. 1–6; Vol. 2). (2nd ed.). Almaty: «Tolagai grupp» [in Kazakh].

- 7 Ploskikh, V.M. (Ed.). (1984). *Istoriia Kirgizskoi SSR [History of the Kyrgyz SSR]*. (Vols. 1–5; Vol.1). Frunze: Kyrgyzstan [in Russian].
- 8 Serubaeva, A.T. (2015). The history of Central Asia in Sh.Sh. Ualikhanov's research. «*Mezhetnicheskie i etnokontsionalnye otnosheniia: problemy vzaimodeistviia*» *materialy vsenosiskoi konferentsii mezhdunarodnym uchastiem, posvesheni 130-letiiu so dnia rozhdeniia S.I. Rudenko* — “Ethnic and ethno-confessional relations: problems of interaction” materials of the all-Russian conference with international participation devoted to the 130th anniversary of the birth of S.I. Rudenko (pp. 177–182). Ufa: RITs BashGU [in Russian].
- 9 Saparaliev, D.B. (2010). Kyrgyzsko-kazakhskie vzaimootnosheniia XVII-XVIII vv. v nauchnykh trudakh Ch. Valikhanova [Kyrgyz-Kazakh relations in the 17th-18th centuries. in scientific works Ch. Valikhanova]. *Sh. Ualikhanov i gumanitarnye nauki XXI veka: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 175-letiiu so dnia rozhdeniia vydaushchegosia kazakhskogo uchionogo Sh.Sh. Ualikhanova* — *Sh. Ualikhanov and humanitarian science in the 21st century: Proceedings of the international scientific-practical conference dedicated to the 175th anniversary of outstanding Kazakh scientist Ualikhanov* (pp. 56–67). Almaty [in Russian].
- 10 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). *Sochineniia [Compositions]*. (Vols. 1–5; Vol. 3). Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 11 Suleimenov, R.B., & Moiseev, V.A. (1985). *Shoqan Ualikhanov — shygystanushy. Tuganyna 150 zhyl toluyna orai [Shokan Ualikhanov is an orientalist. On the occasion of the 150th anniversary of his birth]*. Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 12 Turdalieva, Ch.D. Rodoplenenie delenie kyrgyzov po materialam Ch.Ch. Valikhanova [Clan and tribal division of the Kyrgyz according to the materials of Ch. Ch. Valikhanov]. *history.kz*. Retrieved from www.history.kz/public/sholpon1.htm [in Russian].
- 13 Turdalieva, Ch.D. (2009). Istoriia i kultura kyrgyzov v trudakh zapadnykh puteshestvennikov i issledovatelei (XIX-XX vv.) [History and culture of the Kyrgyz in the works of western travelers and explorers (XIX-XX centuries)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Bishkek [in Russian].
- 14 Valikhanov, Ch.Ch. (1904). *Sobranie sochinenii [Collection of essays]*. S: Tipografiia Glavnogo Upravleniia Udelov [in Russian].
- 15 Dulatova, D. (1976). *Shoqan — tarikhshy [Shokan is a historian]*. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 16 Inan, A. (1998). Makaleler ve inzhelemeler [Articles and magazines]. *Turk tarih kurumu — Turkish History Foundation*, 104–108 [in Turkish].
- 17 Dzhenebekova, S.S. (2013). Povsednevnaia zhizn kyrgyzov v issledovaniakh Chokana Valikhanova [Everyday life of Kyrgyz in studies Chokana Valikhanova]. *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiiskogo Slavianskogo universiteta — Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University*, 13, 6, 14–17 [in Russian].
- 18 Umurzakov, S.Ch. (1996). Valikhanov kak geograf-issledovatel Kyrgyzstana [Valikhanov as a geographer-researcher of Kyrgyzstan]. *Materialy mezhdunarodnoi konferentsii posviashchennoi pervoi zapisi eposa «Manas» Ch. Valikhanovym* — *Materials of the international scientific conference dedicated to the first recording of the epic “Manas” by Ch. Valikhanov* (pp. 48–55). Bishkek: Ilim [in Russian].
- 19 Turdalieva, Ch.D. (2000). Istoriia i kultura kyrgyzov po trudam Ch.Ch. Valikhanova [History and culture of the Kyrgyz according to the works of Ch.Ch. Valikhanov]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Bishkek [in Russian].
- 20 Dulatova, D.I. (1963). Istoricheskie vzgliady Chokana Chingisovicha Valikhanova [Historical views of Chokan Chingisovich Valikhanov]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

Information about the authors

Serubayeva Aurika — PhD, Head of the Department of History and Geography in Education, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1246-4411>

Sholpankulova Karlygash — Senior Lecturer, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7803-9672>

Madibayeva Dana — Senior Lecturer, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-5859-8279>

Ж.С. Смаханова¹, Ж.Ж. Оразаева², А.Ж. Калыбаева², Ө.Р. Шнанов³

¹ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты», Астана, Қазақстан;

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

³С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: z.deil@mail.ru; zh.oraзаeva@mail.ru; kalybaeva_ainur@mail.ru)

Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдау (1991–2021 жж.)

Мақалада Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын зерттеу мәселесі қарастырылған. Тарихи жады — ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды факторы, сондықтан оны білім беру жүйесі арқылы қалыптастыру немесе білім саласы арқылы халықтың санасына ықпал ету маңыздылығын жоймайтын мәселе. Зерттеудің мақсаты — 1991–2021 жылдар аралығында Қазақстандағы орта білім беру жүйесінде тарихи жадының берілу ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу барысында тарихи білім мазмұнындағы негізгі өзгерістер мен оларды айқындайтын әдіснамалық тәсілдер зерделенді. Қазақстандық тарихшы ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, тарихи жадының берілу механизмдері, оның ұлттық идеологияға және білім беру бағдарламаларына ықпалы талданды. Қазақ өз тарихын бұл күнге жадымен жеткізген халық екенін білеміз. Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз мемлекет құрудың жаңа белесін игере бастады. Яғни, ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтарды айқындау мәселесі өзекті тақырыпқа айналды. Орта білім мазмұны тұлғаның шығармашылық тұрғыдан дамуына және адамның ерекшеліктерін, қажеттіліктерін тануға да ықпал етуі тиіс. Зерттеу нәтижелері орта білім беру жүйесінде тарихи жадының берік орны бар екенін, бірақ оның мазмұнын жетілдіру қажеттілігін көрсетті. Бірқатар тарихи кезеңдердің үстірт оқытылуы, тарихи фактілердің кейде объективті ұсынылмауы маңызды мәселелер ретінде анықталды. Сонымен қатар, патриоттық тәрбие беру мен тарихи сананы қалыптастыруда тарихи жадының мәні ерекше екені дәлелденді. Бұл зерттеу тарихи білім беруді жаңғырту, оқу бағдарламаларын жетілдіру және оқушылардың тарихи санасын қалыптастыру мақсатында тарих, педагогика және саясаттану салаларында пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: жады, тарихи жады, жадыны зерттеу, орта білім мазмұны, ұлттық бірегейлік, тарихи сана, ұлттық идея, патриоттық тәрбие, тарихты оқыту әдістері, тарихи білім, мәдени мұра, тарихи зерттеу.

Kipicne

Еліміз ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздігін алғаннан бастап тарихи сананың қалыптасуы мен оны зерттеу — маңызды мәселе. Өйткені ұлтымыздың тарихи жадысы ұлттық бірегейлігімізді, мемлекетіміздің болашақтағы даму бағыттарын айқындауда шешуші рөл атқарады. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан бастап, тарихи білім жүйесінде күрделі өзгерістер орын алғаны белгілі. Күн тәртібінде кеңестік идеологиялық ықпалдан арылып, ұлттық тарихқа жаңаша көзқараспен қарау қажеттілігі тұрды. Бұл үрдіс елдің тарихи жадысын жаңғыртуға және оны жастарда білім беру бағдарламалары арқылы қалыптастыруға бағытталды. Осы кезеңнен бастап мектеп оқулықтарында Қазақстан тарихын интерпретациялау әдістері, негізгі тарихи кезеңдерді саралау, тарихи тұлғалардың рөлі және отандық тарихтың әлемдік тарих контексіндегі орны қайта қарастырыла бастады. Тарихи жадының орта білім мазмұнына ықпалын зерттеп, қарастыру бүгінгі таңда да өз өзектілігін жойған жоқ. Себебі, білім беру мазмұны — тарихи сананы қалыптастырудың негізгі құралы. Орта білім беру мекемелеріндегі тарих оқулықтары және оларға негіз болған оқу бағдарламалары жас ұрпаққа өткеннің бейнесін ұсынады, ал бұл өз кезегінде ұлттық бірегейлік пен мемлекеттілік идеясын нығайтуға ықпал етеді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ұлтымыздың тарихын қайта қарауға негізделген көзқарастар және көптеген жаңа деректердің пайда болуы мен жаһандану кезінде өзіміздің ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалу сияқты мәселелер өзекті болып тұрған кезде жас ұрпаққа тарихты қалай оқыту мәселесі де күн тәртібіндегі тақырып ретінде қарастырылады. Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдау арқылы тарихи білім беру саясатының даму үдерісін түсініп, оның ұлттық бірегейлікке әсерін бағалау және болашақтағы білім беру реформаларына ғылыми негізделген ұсыныстар ұсыну қажет.

1991-2021 жылдар аралығында Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдап, оның ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін анықтау мақаламыздың басты мақсаты. Осы мақсатқа жету үшін алдымен мәселенің теориялық негіздерін қарастырып, ғылыми еңбектер мен теориялық тұжырымдамаларды талдау міндетін орындап, Қазақстан тарихы пәнінің оқулықтарын зерттеу арқылы тарихи білім мазмұнның өзгерісін анықтауға, мектеп оқулықтарында тарихи оқиғалар мен тұлғалардың интерпретациясын қарастыруға ұмтылды.

Қазақстандағы тарихи жады мен білім беру мазмұнының өзара байланысын қарастыру барысында жалпы тарихи жадының анықтамасы мен оның көпқырлылығы қиындық туғызады. Жады ұлттық сана-сезімнің қалыптасу факторы ретінде қарастырылғанымен, оның нақты өлшемдері мен мазмұнын анықтау әртүрлі тәсілдер арқылы жүргізілетінін байқадық. Білім беру жүйесі тарихи жадыны қалыптастырушы негізгі құрал саналғанымен, ол қандай құндылықтарды басымдыққа алуы керек деген сұраққа әртүрлі жауап алуға болатынын байқадық. Оның үстіне тарихи оқиғаларды интерпретациялау саяси жағдайларға қарай өзгеріп отыруы да объективтілік тұрғысынан күрделі мәселе. Зерттеудің әдіснамасы ретінде тарихи әдіс пен талдау әдісі таңдап алынды. Себебі, тақырып аясындағы жүргізілетін зерттеуден объективті нәтижелер алуға осы әдістер тиімді. Сонымен қатар, орта білім оқулықтарын талдау үшін басты критерийі деп оқулықтарда тарихи оқиғалардың берілуі, ондағы терминдер, тұлғалардың сипатталуы, дереккөздерге сілтеме жасау деңгейі сияқты мәселелерге назар аудару таңдап алынды. Тарихта ұлттық мүддеміз де көрініс берілуі керек болғандықтан, тарихи фактілердің объективтілігі мен ұлттық мүдде арасындағы тепе-теңдікті сақтау өзекті. Әсіресе тарихи оқиғалардың саяси интерпретациясын болдырмау үшін бұл тепе-теңдік маңызды. Осылайша, Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын зерттеу теориялық, әдіснамалық және тәжірибелік мәселелерді қарастыруды талап етеді. Бұл мәселелерді шешу тарихи білім беру сапасын арттырып, ұлттық бірегейлікті нығайтуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жүргізіп, мәселені қарастыру барысында Қазақстандағы тарихи жады мен орта білім мазмұнының байланысын зерттеу бірнеше теориялық мектептер мен ғылыми бағыттар аясында қарастырылғаны байқалды. Шетелдік зерттеулерге қарасақ, мысалы, француз әлеуметтанушысы Морис Хальбвакс [1] тарихи жадының ұжымдық сипатқа ие екенін және оны қоғам қалыптастыратынын атап өтеді. Қазақстан жағдайында бұл теория мемлекеттің тарихи дискурсты қалыптастырудағы рөлін түсінуге мүмкіндік береді. Алайда, тарихи жадының орта білім мазмұнында берілуі кезінде жадының қаншалықты объективті және көптүрлі бола алатыны әлі де қарастырылуы керек мәселе. Ал француз философы Луи Альтюссер [2] білім беру жүйесін идеологиялық аппараттардың бірі ретінде сипаттайды. Бұл білім жүйесінің тарихи сананы қалай қалыптастыратынын түсінуге көмектеседі, яғни тарихи білім қаншалықты объективті бола алады және оның мемлекеттік идеологияға тәуелділігі қандай деңгейде екендігін анықтауда көмектеседі. Ориентализм теориясының өкілі Эдвард Саид [3] постколониалдық теориясында «басқаны» құру мәселесін көтерді. Бұл теория посткеңестік білім беру жүйесінің Кеңес Одағы қалдырған мұрасынан арылу және тарихты жаңа, ұлттық тұрғыдан жазу әрекеттерін түсінуге көмектеседі. Бірақ бұл тұста Кеңестік тарихнамадан толықтай бас тарту қаншалықты әділ және ғылыми тұрғыдан негізді деген сұрақ туындайды. Білім беру жүйесі жаһандану үрдісінен тыс қала алмайды. Кейбір мемлекеттер тарихты оқытуда ұлттық бірегейлікті күшейтуге мән берсе (Жапония, Қытай), ал басқалары көпмәдениетті және плюралистік тәсілді ұстанады (Франция, Канада) [3].

Қазақстандағы тарихи жадының орта білім мазмұнына ықпалын қарастыру барысында еліміздегі ғалымдардың тарихи білімнің қалыптасуы, оқулықтардың мазмұны және тарихи сана туралы еңбектеріндегі әртүрлі көзқарастарды ескеруге тырыстық. Мысалы, белгілі тарихшы ғалым М. Қойгелдиев [4] өз еңбектерінде ұлттық тарихты қайта жазу үдерісі кеңестік мұрадан арылу тұрғысынан қарастырады. Ғалымның көзқарасы бойынша, тәуелсіздік алғаннан кейін тарих ғылымы отаршылдық дискурстан босап, қазақ халқының шынайы тарихын қалпына келтіруге бағытталуы керек. Сол сияқты Х. Әбжановта [5] білім беру мен тарихи жадының өзара байланысын зерттеп, тарих ғылымының методологиясына ерекше мән береді. Ол орта білім мекемелеріндегі тарихи оқулықтар мазмұнының ұдайы жаңарып отыруы керектігін және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы тарих пәнінің рөлін атап көрсетеді. Оның көзқарасы тарихи мазмұнның идеологиялық ықпалдан босатылып, ғылыми объективтілікке сүйенуі керектігіне негізделеді. М. Қозыбаев [6] өз еңбектерінде кеңестік оқулықтардағы тарихи нарратив пен тәуелсіз Қазақстан оқулықтарындағы өзгерістер салыстырылады. Ғалымның пікірі бойынша, қазіргі оқулықтарда ұлттық көзқарас басым болғанымен, тарихтың күрделі кезеңдері объективті түрде көрсетілуі тиіс. Е. Әбіл [7]

Қазақстан тарихын оқытудағы методологиялық тәсілдерді қарастырып, тарихи сананы қалыптастырудағы оқулықтардың маңызын зерттейді. Ол оқулықтарда дереккөздердің алуан түрлілігін арттыруды және балама көзқарастарды қамтуды ұсынады. К. Байпақов [8] тарих оқулықтарында археологиялық және жазба деректер негізінде жаңа тұжырымдар енгізілуі керектігін айтады. Ғалым ұлттық тарихты ғылыми дәлелдер негізінде жүйелеуді қолдайды. Сол сияқты Қ. Алдажұмановта [9] Қазақстан тарихын оқытуда еуроцентризмнен бас тарту керек екенін және отандық дереккөздерге басымдық берілуі қажеттігін ұсынады. Ә. Төлеубаев [10] Қазақстандағы тарих пәнін оқытудағы қиындықтар мен мүмкіндіктерді қарастырады. Ол оқушылардың тарихи жадысын қалыптастыруда мектеп бағдарламаларындағы тұжырымдамалық өзгерістердің маңызын көрсетеді. Жалпы, авторлардың қай-қайсысы болмасын зерттеулердің басым бөлігі тарихи білімнің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөліне назар аударады.

Материалдар және әдістер

Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдау үшін негіз болған зерттеу материалдары әртүрлі ғылыми әдістермен қарастырылды. Тарихи білімнің қалыптасуы, оның мазмұны мен интерпретациясын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін және зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сәйкес жүргізілетін әдістер таңдап алынды. Негізгі қолданылған әдісіміз — тарихи-салыстырмалы әдіс. Өйткені Тәуелсіздік жылдарындағы оқулықтарды қарастыру барысында кеңестік идеология тұсындағы оқулықтар мазмұнымен салыстыру көптеген идеологиялық, мазмұндық өзгерістерді анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, құрылымдық-талдамалық әдіс қолданылып, орта білімге арналған тарих оқулықтарының ішкі мазмұны, ондағы тарихи кезеңдердің берілу тәртібі мен маңыздылығы, тарихи тұлғалар мен оқиғаларға басымдық берілуі тұрғысынан сарапталды. Бұған қоса, дискурстық талдау әдісі де пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы оқулықтардағы мәтіндердегі нарративтер, қолданылған тарихи терминология мен авторлық көзқарас элементтері зерделенді. Осы аталған әдістердің кешенді түрде қолданылуы тарихи білім мазмұнын тереңірек түсінуге және тарихи жадының мектеп оқулықтарындағы көрінісін анықтауға мүмкіндік берді.

Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы тәуелсіздік жылдарындағы тарих оқулықтарының мазмұны кеңестік кезеңдегі оқулықтармен салыстырылып, олардың мазмұндық және идеологиялық айырмашылықтары анықталды. Құрылымдық-талдамалық әдіс негізінде оқулықтардағы тарихи мазмұнның логикалық құрылымы, тақырыптардың берілу реті мен басымдықтары зерттелді. Бұдан бөлек, дискурстық талдау әдісі оқулықтардағы мәтіндердің ішкі нарративін, қолданылған ұғымдар мен ұстанымдарды талдауға мүмкіндік берді. Осылайша, Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын зерттеу теориялық, әдіснамалық және тәжірибелік мәселелерді қарастыруды талап етеді. Бұл мәселелерді шешу тарихи білім беру сапасын арттырып, ұлттық бірегейлікті нығайтуға мүмкіндік береді.

Мақалада тарихи жадының Қазақстандағы орта білім мазмұнына ықпалын талдау үшін әртүрлі материалдар пайдаланылды. Бұл материалдарды екі негізгі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншіден, 1991 жылдан бастап Қазақстанда жарық көрген негізгі тарих оқулықтары қарастырылды. Атап айтқанда, Қазақстан тарихы пәнінен 5–11-сыныптарға арналған оқулықтар, мысалы: Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық (авторлары: Ж. Қасымбаев, Қ. Әбдешұлы және т.б.); Қазақстан тарихы. 7-сынып. Ортағасырлар тарихы (Н. Атығай, М. Қозыбаев), Қазақстан тарихы. 9-сынып (М. Қойгелдиев, Т. Әбжанов), Қазақстан тарихы. 11-сынып (Қ. Жүкешев, Қ. Әбіл, М. Тәтімов) және басқа да оқулықтар [11]. Екіншіден, аталған оқулықтарға негіз болған мемлекеттік нормативтік-құқықтық құжаттар мен оқу бағдарламалары қарастырылды: «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы», «Білім туралы» ҚР Заңы (2007, 2015 жылғы редакциялар), Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (МЖМБС), 2002, 2012, 2018 жылдардағы нұсқалары [12].

Нәтижелері

Мақалада Қазақстандағы тарихи жадының орта білім мазмұнына ықпалы жан-жақты қарастырылып, білім беру саласындағы тарихи нарративтің эволюциясы, оның идеологиялық және методологиялық аспектілері талданды. Авторлардың көзқарасы бойынша, Қазақстан тарихын оқыту үдерісі белгілі бір кезеңдерде өзгерістерге ұшырап, мемлекеттің ұлттық бірегейлікті қалыптастыру стратегиясымен тығыз байланысты болды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстандағы орта білім мазмұны тарихи жадыны қалыптастырудың негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылады.

Кеңестік кезеңдегі оқулықтарда тарихи оқиғалар көбінесе идеологиялық қатаң шеңберде баяндалып, Қазақстан тарихы Кеңес Одағының аясында қарастырылды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі оқулықтарда ұлттық тарихқа басымдық беріліп, Қазақ хандығы, Алаш қозғалысы және XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін сияқты тақырыптар жаңа тұрғыдан қарастырыла бастады. Біздің пікірімізше, бұл өзгерістер тарихи жадыны ұлттық сана қалыптастыруға бағытталған идеологиялық құрал ретінде пайдаланудың айқын көрінісі.

Тәуелсіздік алған жылдары мемлекет тарабынан қолға алынған білім саласындағы түрлі реформалар да өз кезегінде тарихымызды жаңаша оқытуға ықпал ете алды. Дегенмен, жасалған реформалардың белгілі бір бөлігі жетістіктерге жеткенімен, бірқатар мәселелер әлі де өз шешімін күтуде екені анықталды. Қазақстан тарихына арналған арнайы оқулықтар мен оқу бағдарламалары әзірленіп, мемлекеттік деңгейде тарихи оқиғаларды қайта бағалау үдерісі жүргізілгенімен, проблемалар да жоқ емес. Мысалы, оқулықтар мазмұнында тарихи деректердің интерпретациясы бірізді емес, кейбір мәселелер жеткілікті объективті қарастырылмаған. Әлі де белгілі бір тарихи кезеңдер идеологиялық тұрғыдан бағаланып, көпқырлы пікірталастарға орын берілмейді. Қазақстан тарихы жаһандық тарих контекстінде толық қарастырылмай, көбінесе ұлтшылдық бағытта сипатталады. Тарихты оқытуда объективтілік пен көпқырлы көзқарасты сақтау маңызды. Орта білім жүйесінде тарихи жадыны қалыптастыруда тек ұлттық ұстанымды басымдыққа шығару ұзақ мерзімді перспективада тарихи танымның шынайылығына кері әсер етуі мүмкін.

Мақалада Қазақстандағы тарихи жадының орта білім мазмұнына ықпалы анықталып, оның оң әсері мен проблемалық аспектілері айқындалды. Тарихты оқыту жүйесінде жоғарыда аталған тепе-теңдікті сақтай отырып, тарихи жадыны қалыптастырудың ғылыми негізделген тәсілдерін дамыту қажет.

Зерттеу нәтижесінде тарихи жадының Қазақстандағы орта білім мазмұнына ықпалына қатысты бірнеше маңызды ғылыми тұжырымдар анықталды. Олар тарихи білім беру жүйесіндегі өзгерістерді тереңірек түсінуге, оның идеологиялық, әдістемелік және тәжірибелік аспектілерін саралауға мүмкіндік береді. Ең алдымен, Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны тарихи жадыны қалыптастырудың негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылатыны айқындалды. Кеңес дәуіріндегі тарих оқулықтарында Қазақстан тарихы көбіне қосалқы сипатта болғанымен, тәуелсіздік алғаннан кейін ол ұлттың тарихи санасын қалыптастыратын басты пәндердің біріне айналды. 1991-2021 жылдар аралығындағы оқулықтардағы өзгерістер ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған тарихи жадының қалай қалыптасқанын көрсетеді. Қазақстан тарихының мектеп оқулықтарында тарихи интерпретацияның эволюциясы анықталды. Яғни, Қазақ хандығының мемлекеттілігіне қатысты көзқарастар кеңейтілді (кеңестік оқулықтарда бұл мәселе шектеулі сипатта болған еді). Алаш қозғалысы мен XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін тақырыптары алғаш рет толық көлемде енгізілді. 1930-жылдардағы ашаршылық, 1986-жылғы Желтоқсан көтерілісі сияқты оқиғалар алғаш рет ұлттық трагедия тұрғысынан сипатталды. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік дамуы біржақты жағымсыз сипатта қарастырылған еді. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының мемлекеттік білім беру стандарттары (әртүрлі жылдардағы) сарапталып, олардың тарихи жадының қалыптасуына тікелей ықпал ететіні анықталды. Мемлекеттік стандарттар тарихи білім мазмұнын қалыптастырудағы басты реттеуші құрал ретінде пайдаланылады, өйткені соның негізінде оқулық жазылады. Әр кезеңдегі стандарттарда тарих пәніне қойылатын талаптар өзгеріп отырған. Оқулық авторлары мемлекеттік стандарттарға тәуелді болғандықтан, олардың зерттеу әдістері мен интерпретация еркіндігі шектеулі болады.

Нәтижесінде орта білім беру жүйесі тарихи жадыны қалыптастыру мен сақтаудың негізгі құралдарының бірі болып табылатыны дәлелденді. Мемлекеттің тарих саласындағы саясаты оқулық мазмұнына тікелей ықпал ететіні анықталды. Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған идеологиялық құрал ретінде пайдаланылады.

Талқылау

Ұлттық идея дегеніміз халықтың ерекшелігін, өткені мен бүгінін сабақтастырып, болашақ бағдарын айқындайтын ұлт алдына ұлы мақсат қойып, сол мақсат жолында жұмылдыратын күш [13; 132]. Сондықтан болар, тарихи жадымыз көбіне ұлттық идея тұрғысынан зерттелетіні. Кеңестер одағында тоталитарлық жүйенің орнығып, нығая түсуімен бір мезгілде кеңестік тарих ғылымы да саясаттана түсіп, орыс емес халықтардың Ресей империясы құрамына ену процесі жаңа сипат ала бастады. Бұл ғалымдардың пікірінше патша өкіметінің отарлық саясаты империя құрамына енген

халықтарға «зор қасірет» емес, керісінше оларға «болар-болмас қасірет», ал түптеп келгенде бакыт әкелген болып шықты. Осылайша кеңестік тарихшылар Ресейдің «экспансиялық саясаты» деген терминнің орнына «қосып алу», «өз еркімен қосылу» деген терминдерді қолдануды әдетке айналдыра бастады. Партиялық талап және маркстік-лениндік методологияға сәйкес патша өкіметінің отарлық саясатын талдауға алған ғалымдар, бұл процестің зардаптарымен қатар, прогресшіл жағына да көңіл аударуға тиіс болды. Кеңестік тарих ғылымындағы мұндай құбылыс С.А. Раджабов, Н.А. Халфин, Е. Бекмаханов еңбектерінде орын алды. Бұл еңбектерде жасалған тұжырымдар мынаған сай келеді: «Қазақ жерлерінің Ресей құрамына енуі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени мүдделеріне сай келді. Патша өкіметінің зорлық-зомбылық сипаттағы саясатына қарамастан Ресейге қосылу, сөз жоқ, прогрестік маңызға ие болды. Қазақстанның Ресейге қосылуы қазақ халқының көп ғасырлар бойындағы тарихында ұлы бетбұрыс кезең болып табылады» [4; 10]. Көріп отырғанымыздай сәйкесінше оқулықтарда да осы мәселе аса дәріптелді. Сонымен, Қазақстанның қалыптасқан мемлекет екені, көздегені әлемдік бәсекеде «Мәңгілік Ел» ретінде орын тебетіні жарияланды. Маркстік-лениндік ілімнен біржолата қол үзген тарих ғылымы, оның теориялық-методологиялық басымдықтары мен ұстанымдары бірізділіктен сан-алуандыққа көшті. «Ақтандақтарды» жою әлі толық аяқталып бітпесе де, бүркемеленіп келген күрмеуі күрделі тақырыптар игерілді. Мысалы, Кенесары қозғалысының, Алаштың, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің ақиқаты жарыққа шықты. Басқа да бағыттар мен тақырыптар бойынша ізденістер ұлттық, мемлекеттік мүддеге бағышталғаны ақиқат. Осының өзі ғылыми танымның табысы, кеңестік саяси-идеологиялық өктемдіктен шығармашылық еркіндікке, таптық, партиялық елес қуудан ғылыми ақиқатқа түпкілікті қадам басқанды бейнелейтін құбылыс [5; 216]. Әрине, біз тәуелсіздік тарихының барлық өзекті мәселелерін осынау бір ғана шағын мақалада қарастырып шықтық деп айтудан аулақпыз. Өйткені, жоғарыда көрсетілген бағыттардың әрқайсысының шағындау кезеңге құрылса да, саяси және әлеуметтік тұрғыдан үлкен тарихы бар екендігін ұмытуға болмайды. Аталған маңызды мәселелердің толыққанды тарихын қаз-қалпында зерттеп, қағазға түсіру үшін кезеңдеудің дүниежүзілік тарих мойындаған қағидаларын басшылыққа ала отырып, негізгі тарихи белестерді айқындап алуымыз керек. Ең бірінші және ең басты мәселе — тәуелсіздік тұсындағы тарихымыздың дәуір ретіндегі өзіндік ерекшеліктерін және оны кезеңдерге, одан кейін тарихи сатыларға бөлудің нақты орындарын анықтауымыз қажет. Егер де 1991-жылғы желтоқсандағы тәуелсіздіктен кейінгі тарихымызды тұтас тарихи дәуір ретінде қарастырар болсақ, онда оның дамуындағы басты кезеңдер мен тарихи жаңа қадамдар қандай деген сауал туындайды. Осындай маңызды сұраққа ғылыми тұрғыдан іргелі зерттеулерге сүйене отырып, көптеген деректерді, оның ішінде, әрине, жергілікті мұрағат құжаттары да және халықаралық мекемелердегі кең ауқымды, біздің санамыздан тыс тұрған, тіптен бізге тәуелсіз деректер де бар, ғылымға қосу негізінде сауалға айқын және негізді жауаптар бере аламыз [14; 89]. Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдау барысында отандық зерттеушілердің еңбектеріне сүйену маңызды. Е. Әбіл өз зерттеулерінде Қазақстан Республикасында 2005-2010-жылдарға арналған Білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасына сілтеме жасай отырып, білім беру жүйесіне қоғамдағы өзгерістердің тікелей ықпал ететінін атап өтеді. Оның айтуынша, білім беру жүйесі жаңа тарихи кезеңнің талаптарына сай икемді болуы керек және экономикалық даму қажеттіліктеріне сәйкес келуі тиіс. Бұл тұжырым біздің зерттеуімізбен үндеседі, себебі орта білім беру бағдарламасының мазмұны да қоғамдағы тарихи сана қалыптасуымен тығыз байланысты. Қазақстан тарихы пәні арқылы оқушылар тек ақпаратты игеріп қана қоймай, оны талдау, құрылымдау және қоғам өмірінде тиімді қолдану қабілеттерін меңгеруі қажет. Е. Әбіл әсіресе Қазақстан тарихы пәнінің жоғары оқу орындарында оқытылу ерекшеліктеріне назар аударады. Ол қазіргі университеттік бағдарламалар мектеп бағдарламаларымен үлкен дәрежеде қайталанатынын атап өтеді. Тіпті кейбір тарихи кезеңдер (әсіресе қазіргі заман тарихы) мектепте әлдеқайда тереңірек қарастырылады. Бұл жағдай орта білім беруде тарихи мазмұнның құрылымдалу ерекшеліктерін айқындайды. Оның пікірінше, жоғары білім беру жүйесінде Қазақстан тарихы пәнінің оқытылуы қазіргі талаптарға толық сәйкес келмейді. Мұнда тарихи ғылымның әдіснамалық негіздері, тарихи зерттеудің объектісі мен пәні, субъективтілік пен объективтілік мәселелері, тарихи уақыт ұғымы, тарихи дереккөздердің сенімділігі және тарихи факт табиғаты сияқты маңызды тақырыптарға аз уақыт бөлінеді. Бұл мәселелер мектеп бағдарламасында да өзекті, өйткені тарихи білім берудің мақсаты оқушыларды тек оқиғалармен таныстыру емес, сонымен бірге оларды тарихи ойлау мен талдауға дағдыландыру болуы тиіс. Осы тұжырым зерттеуіміздің негізгі қорытындыларымен үндеседі. Біздің зерттеуіміз тарихи жадының орта білім мазмұнына әсерін талдау барысында оқыту

бағдарламаларында тарихи әдіснаманың жеткіліксіз қамтылатынын анықтады. Орта білім беру жүйесі оқушыларға тарихи фактілерді есте сақтау ғана емес, оларды сыни тұрғыдан талдау және өзіндік көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік беруі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, Еркін Әбілдің көзқарасы біздің зерттеуімізді толықтырып, тарихи білім берудегі проблемаларды жан-жақты түсінуге көмектеседі [7; 364]. Тарихи жадының орта білім мазмұнына ықпалы мәселесін талдау барысында тек оқулық мазмұнын емес, жалпы оқыту әдістері мен олардың білім алушылардың тарихи санасына әсерін де ескеру қажет.

Қазақстандағы тарихи жадының орта білім мазмұнына ықпалын зерттеу барысында археологиялық зерттеулер мен олардың білім беру жүйесіне әсерін ескеру де маңызды. Бұл тұрғыда К. Байпақовтың еңбектері ерекше орын алады, өйткені оның археологиялық зерттеулері Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихын жаңа деңгейде зерделеуге мүмкіндік берді. Ол Қазақстанда 1991-2008-жылдары археологиялық зерттеулердің кеңейгенін атап көрсетеді. Бұл үдеріс 2003-жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен байланысты. Бұл бағдарлама аясында археологиялық зерттеулер ғана емес, тарихи жәдігерлерді сақтау және оларды ғылыми-танымдық мақсатта пайдалану бағыты да кеңейтілді. Археологиялық зерттеулер де Қазақстан тарихының материалдық мәдениетін жан-жақты зерделеуге негіз қалады. Отырар қалашығының зерттелуі ортағасырлардағы қала мәдениеті, сауда, қолөнер және әлеуметтік құрылым туралы нақты мәліметтер берді. Бұл зерттеулер мектеп оқулықтарына қосылып, оқушылардың Қазақстан тарихы туралы білімдерін кеңейтті. Орта білім беру жүйесінде археологиялық жаңалықтар кеңінен қолданылып, оқулықтарда жаңартылған мәліметтермен толықтырылды. Қазақстан тарихы пәнінің мазмұнында Отырар, Тараз, Сауран сияқты ортағасырлық қалалар туралы мәліметтер ерекше маңызға ие болды. К. Байпақов Отырар қаласы IV-VI ғасырлардан XVII-XVIII ғасырларға дейін өмір сүріп, тарихи сабақтастық идеясын нығайтты деп атап өтеді. Бұл өз кезегінде кеңестік тарихнамада көшпенділерде қала мәдениеті болмаған деген пікірді жоққа шығарып, Қазақстан тарихындағы урбанизация, сауда-саттық және мәдени алмасу процестерінің маңыздылығын көрсетуге көмектеседі. Археологиялық зерттеулер тарихи жадының қалыптасуы мен оның білім беру жүйесіне ықпалын көрсетеді. Орта білім беру бағдарламасында археологиялық деректердің пайдаланылуы Қазақстан тарихы пәнін оқытуда жаңа ғылыми әдістердің енгізілуіне жол ашып, оқушылардың тарихи оқиғаларды нақты артефактілер негізінде түсінуіне көмектеседі [8; 18].

Бүгінгі таңда мемлекеттер «тарихты демократияландыру факторы» арқылы халықтардың, этностардың, әлеуметтік топтар мен жеке тұлғалардың бостандығы мен эмансипациясына ықпал етіп келеді. Бұл үдеріс әсіресе ұлттық азшылықтардың тарихи жадының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Бұл көзқарас бізге де қарастыру маңызды. Өйткені, Қазақстан — көпэтносты мемлекет, және оның тарихы әртүрлі этностық топтардың ортақ тәжірибесінен тұрады. Сондықтан тарихи білім беру жүйесі ұлттық бірегейлікті нығайту ғана емес, сонымен қатар әртүрлі этностардың тарихи жадының сақталуын қамтамасыз етуі қажет. Қазақстан тарихы оқулықтарында қазақ халқының тарихымен қатар, өзге этностардың Қазақстандағы тарихи рөлі де қарастырылады (мысалы, Ұлы Жібек жолы дәуіріндегі этностық байланыстар, Кеңес кезеңіндегі депортацияланған халықтар, т.б.). Бұл тәсіл Қазақстандағы тарихи жадының көпқырлылығын көрсетіп, оқушылардың инклюзивті тарихи санасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Кеңестік кезеңде бұрмаланған немесе ұмыт қалған тарихи тақырыптар тәуелсіздік жылдары қайта қарастырылды. Бұл тарихи жадыны қалпына келтіру арқылы ұлттық азшылықтардың өзіндік тарихын сақтауға мүмкіндік берді. Оқушылар өз елінің тарихын тек қазақ халқының ғана емес, оны бірге жасаған түрлі этностардың тарихы арқылы да қабылдағанда, олардың тарихи санасы анағұрлым кешенді қалыптасады [15; 53].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында патриоттық тәрбие беру білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі ретінде көрсетілген. Заңның 11-бабында азаматтарды патриотизмге, мемлекеттік рәміздер мен тілді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге және қоғамға жат көріністерге төзбеуге тәрбиелеу қажеттілігі атап өтіледі. Патриоттық тәрбие тарихи жадымен тығыз байланысты, өйткені тарихи жады ұрпақтар сабақтастығын және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізі. Егер тарихи білім бұрмаланса, өткенді эмоционалды түрде бағалау басым болса, тарихи сана өзгеріп, мәдениетаралық қатынастарға зиян келеді. Ресейлік ғалым П.Г. Постников тарихи сананы тарихи өткенге бағдарланудың жеке тәсілі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, тарихи сана үш негізгі құрылымнан тұрады:

1. Когнитивтік құрылым — тарихи фактілерді, оқиғаларды, даталар мен тұлғаларды, терминдерді білу.

2. Операциялық-әрекеттік құрылым — себеп-салдар байланыстарын анықтау, салыстыру, тарихи оқиғалардың мәнін түсіну және тарихи дереккөздермен жұмыс істей білу.

3. Құндылық-мәндік құрылым — тарихи білімді қазіргі жағдайларда пайдалану және тарихи жадыны ұлттық құндылықтар тұрғысынан сақтау. Осындай тәсіл оқушылардың тарихи білімді саналы түрде игеруіне, оны қазіргі жағдайларда дұрыс қолдануына және патриоттық құндылықтарды бойына сіңіруіне мүмкіндік береді [16; 255].

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының айтарлықтай ықпал ететінін көрсетті. Орта білім беру жүйесінде тарихи жадының берілуі ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды тетігі. Алайда тарихи білім беру барысында кейбір кезеңдердің үстірт қаралуы тарихи сананың толық қалыптасуына кедергі келтіруі мүмкін. Еркін Әбіл мен Карл Байпақовтың еңбектері білім беру мен тарихи жады арасындағы байланысты айқындай түседі. Сонымен қатар, «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүргізілген зерттеулер тарихи білімнің кеңеюіне үлес қосты. Мемлекеттердің тарихи жадыны жаңғырту саясаты этностық топтардың өзіндік тарихи санасын сақтауға ықпал еткені анықталды. Жалпы, зерттеу нәтижелері тарихи жадының орта білім мазмұнындағы орны тұрақты, бірақ оны демократияландыру мен ғылыми объективтілік тұрғысынан жетілдіру қажет екенін көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін жүйелеу барысында Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалы ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды құралы екені анықталды. Орта білім беру жүйесінде патриоттық тәрбие мен тарихи сананың дамуы тарихи жадының берілуіне тікелей байланысты. Сонымен қатар, зерттеу барысында тарихи білімнің берілуінде бірқатар мәселелер анықталды: кейбір тарихи кезеңдердің үстірт оқытылуы, этноорталық көзқарастардың сақталуы және тарихи фактілердің кейде объективті түрде ұсынылмауы. Зерттеудің басты нәтижесі — тарихи жадының білім беру жүйесіндегі орны көпқырлы тарихи сананы қалыптастырумен ұштасуы тиіс деген тұжырым. Мемлекеттердің тарихи жадыны жаңғырту саясаты этностық топтардың өзіндік тарихи санасын сақтауға және патриоттық тәрбиенің мазмұнын нығайтуға ықпал етеді. Бұл зерттеудің ғылыми және тәжірибелік құндылығы зор. Ғылыми тұрғыдан алғанда, зерттеу Қазақстандағы тарихи білім беру жүйесінің мазмұны мен құрылымына, тарихи сананың қалыптасу тетіктеріне терең талдау жасауға мүмкіндік берді. Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері орта білім беру бағдарламаларын жетілдіру, тарихи білім мазмұнын әртараптандыру және тарихи жадының берілуін ғылыми объективтілік негізінде күшейту үшін пайдаланылуы мүмкін. Алынған нәтижелерді тарих пәнінің оқу бағдарламаларын жаңарту, мұғалімдерге арналған әдістемелік құралдар әзірлеу, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған білім беру саясатында қолдануға болады. Сонымен қатар, зерттеу педагогика, тарих, әлеуметтану, саясаттану және мәдениеттану салаларында тарихи жадының рөлін зерттейтін болашақ ғылыми еңбектер үшін де маңызды негіз бола алады.

Алғыс

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № ИРН BR21882266).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. — Москва, 2007 — 368 с.
- 2 Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства [Электронный ресурс] / Л. Альтюссер. — Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2011/3/ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva.html>
- 3 Саид Э. Ориентализм / Э. Саид. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 328 б.
- 4 Қойгелдиев М.Қ. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. — XXI ғ. басы) / М.Қ. Қойгелдиев. — Алматы: Дәстүр, 2014. — 428 б.
- 5 Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология / Х. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 328 б.
- 6 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски / М.К. Козыбаев. — Алматы, 2000. — 256 с.

- 7 Әбіл Е. Қазақстан тарихы әдіснамасы және теориясының кейбір мәселелері. Мақалалар жинағы = Некоторые вопросы методологии и теории истории Казахстана. Сборник статей / Е. Әбіл, Т. Әлібек А. Күзембайұлы. — Қостанай, 2009. — 370 б.
- 8 Байпақов К.М. Ежелгі және ортағасырлардағы Отырар / К.М. Байпақов. — Алматы: Қазығұрт, 2007. — 248 б.
- 9 Алдажұманов Қ. Кеңес өкіметі Әбдіғапардың атын айтқызған емес: Ұлт-азаттық көтеріліске 100 жыл / Қ. Алдажұманов // Аңыз адам. — 2016. — № 10. — Б. 19–21.
- 10 Төлеубаев А.Т. История Древнего Казахстана: учебник для 6 кл. общеобраз. шк. / А.Т. Төлеубаев. — 3-е изд., перераб. — Алматы: Атамұра, 2015. — 224 с.
- 11 Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық / Ж. Қасымбаев, Қ. Әбдешұлы, Алматы; Атығай Н. Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы. 7-сынып / Н. Атығай, М. Қозыбаев. — Алматы; Жүкешев Қ. Қазақстан тарихы. 11-сынып / Қ. Жүкешев, Қ. Әбіл, М. Тәтімов. — Алматы. — Электрондық оқулықтар [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://okulyk.kz/>
- 12 «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459>; «Білім туралы». Қазақстан Республикасының 2007 ж. 27 шілдегі №319 Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
- 13 ХХІ ғасырдағы Алаштың Ақ жолы / құраст.: С. Байдалы, А. Ырысбекұлы. — Астана: Экономика, 2015. — 767 б.
- 14 Аяған Б.Ғ. Егемен Қазақстан тарихы: Тәуелсіздікке 20 жыл: тарихи-құжаттық зерттеу / Б.Ғ. Аяған. — Алматы: Раритет, 2011. — 397 б.
- 15 Бегунова Е.А. Некоторые аспекты сравнительного анализа понятий «культурная память» и «историческая память» в зарубежной и отечественной гуманитаристике / Е.А. Бегунова // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. — 2019. — № 48. — С. 50–55.
- 16 Абылқасымов Е.Ә. Әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту негізіндегі тарихи жады патриотизмді қалыптастыру көзі ретінде / Е.Ә. Абылқасымов // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. — 2019. — № 3. — Б. 253–258.

Ж.С. Смаханова, Ж.Ж. Оразаева, А.Ж. Калыбаева, Ө.Р. Шнанов

Анализ влияния исторической памяти на содержание среднего образования в Казахстане (1991–2021 гг.)

В данной статье рассматривается проблема влияния исторической памяти на содержание среднего образования в Казахстане. Историческая память является важным фактором формирования национальной идентичности, поэтому её формирование через систему образования и влияние на общественное сознание посредством образовательной среды остаются актуальными задачами. Цель исследования — выявить особенности трансляции исторической памяти в системе среднего образования Казахстана в период с 1991 по 2021 год. В ходе исследования были проанализированы ключевые изменения в содержании исторического образования, а также методологические подходы, определяющие эти изменения. На основе трудов казахстанских историков были рассмотрены механизмы передачи исторической памяти и её влияние на национальную идеологию и учебные программы. Известно, что казахский народ сохранил свою историю через коллективную память. После обретения независимости Казахстан вступил в новый этап государственного строительства, где актуализировались вопросы проектирования нового мировоззренческого уклада, определения ключевых ценностей и формирования гражданской идентичности. Содержание среднего образования должно способствовать творческому развитию личности, а также учитывать индивидуальные особенности и потребности обучающихся. Результаты исследования показали, что историческая память занимает прочное место в системе среднего образования, однако её содержание нуждается в совершенствовании. Поверхностное изложение ряда исторических периодов и недостаточно объективная интерпретация некоторых фактов были определены как значимые проблемы. Также доказана особая роль исторической памяти в воспитании патриотизма и формировании исторического сознания. Результаты исследования могут быть использованы в области истории, педагогики и политологии с целью модернизации исторического образования, обновления учебных программ и развития исторического сознания учащихся.

Ключевые слова: память, историческая память, исследования памяти, содержание среднего образования, национальная идентичность, историческое сознание, национальная идея, патриотическое воспитание, методы преподавания истории, историческое знание, культурное наследие, исторические исследования.

Zh.S. Smakhanova, Zh.Zh. Orazayeva, A.Zh. Kalybayeva, O.R. Shnanov

Analysis of the Influence of Historical Memory on the Content of Secondary Education in Kazakhstan (1991–2021)

This article examines the influence of historical memory on the content of secondary education in Kazakhstan. Historical memory is a key factor in shaping national identity; thus, forming it through the education system and influencing public consciousness via the educational sphere remains a pressing issue. The purpose of this study is to identify the characteristics of how historical memory has been transmitted in Kazakhstan's secondary education system from 1991 to 2021. The research analyzes the main changes in the content of historical education and the methodological approaches that have shaped these changes. Drawing on the works of Kazakhstani historians, the study explores the mechanisms of transmitting historical memory and its impact on national ideology and educational programs. The Kazakh people are known for preserving their history through collective memory. After gaining independence, Kazakhstan entered a new phase of state-building, which brought to the forefront issues of designing a new worldview model and defining key national values and identity. The content of secondary education should support students' creative development while also addressing their individual needs and characteristics. The results showed that historical memory holds a firm place in the secondary education system, but its content requires improvement. Superficial treatment of certain historical periods and the occasional lack of objective presentation of facts were identified as significant challenges. The study also confirms the critical role of historical memory in fostering patriotism and shaping historical consciousness. This research can be applied in the fields of history, pedagogy, and political science to modernize historical education, improve curricula, and develop students' historical awareness.

Keywords: memory, historical memory, memory studies, secondary education content, national identity, historical consciousness, national idea, patriotic education, history teaching methods, historical knowledge, cultural heritage, historical research.

References

- 1 Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnye ramki pamiati [Social frameworks of memory]*. Moscow [in Russian].
- 2 Altiusser, L. Ideologiya i ideologicheskie apparaty gosudarstva [Ideology and ideological apparatuses of the state]. *magazines.gorky.media*. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2011/3/ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva.html> [in Russian].
- 3 Said, E. (2019). *Orientalizm [Orientalism]*. Almaty: «Ultyq audarma biurosy» qogamdyq qory [in Russian].
- 4 Koigeldiev, M.K. (2014). *Qazaq Eli: Ultyq biregeilikti saqtau zholyndagy kures (XIX g. — XXI g. basy) [Kazakh Eli: The struggle for preserving national identity (XIX century — early XXI century)]*. Almaty: Dastur [in Kazakh].
- 5 Abzhanov, Kh. (2014). *Qazaqstan: ulttyq tarikh, ideia, metodologiya [Kazakhstan: national history, idea, methodology]*. Almaty: «Eltanym baspasy» [in Kazakh].
- 6 Kozybaev, M.K. (2000). *Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches]*. Almaty [in Russian].
- 7 Abil, E., Alibek, T., & Kuzembaiuly, A. (2009). *Qazaqstan tarikhly adisnamasy zhane teoriiasynyn keibir maseleleri. Maqalalar zhinagy = Nekotorye voprosy metodologii i teorii istorii Kazakhstana [Some problems of the methodology and theory of the history of Kazakhstan]*. Kostanai [in Kazakh], [in Russian].
- 8 Baipakov, K.M. (2007). *Ezhelgi zhane ortagasyrlardagy Otyrar [Otyrar in ancient and medieval times]*. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].
- 9 Aldazhumanov, K. (2016). Kenes okimeti Abdigapardyn atyn aitqyzgan emes: Ult-azzattyq koteriliske 100 zhyl [The Soviet authorities did not mention the name of Abdigapar: 100 years of the national-minority uprising]. *Anyz adam — Legendary man*, 10, 19–21 [in Kazakh].
- 10 Toleubaev, A.T. (2015). *Istoriia Drevnego Kazakhstana [History of Ancient Kazakhstan]*. (3rd ed., rev.). Almaty: Atamura [in Russian].
- 11 Kasymbaev, Zh., & Abdesuly, K. Qazaqstan tarikhly. Zhalpy bilim beretin mekteptin 5-synybyna arналған оулық [The history of Kazakhstan. A textbook for the 5th grade of a secondary school]. Almaty; Atygai, N., Kozybayev, M. Ortagasyrlardagy Qazaqstan tarikhly. 7-synyp [The history of Kazakhstan in the Middle Ages. 7th grade]. Almaty; Zhukeshev, K., Abil, K., Tatimov, M. Qazaqstan tarikhly. 11-synyp [The history of Kazakhstan. 11th grade]. Almaty. Elektrondyq oqulyqtar [Electronic textbooks]. *okulyk.kz*. Retrieved from <https://okulyk.kz/> [in Kazakh].
- 12 «Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi damytudyn 2005-2010 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» ["On the State program for the development of education of the Republic of Kazakhstan for 2005-2010"]. Retrieved from: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459_; «Bilim turaly». Qazaqstan Respublikasynyn 2007 zhylygy 27 shildegi №319 Zany ["About education." The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ [in Kazakh].

- 13 Baidaly, S., & Urysbekuly, A. (Comp.). (2015). *XXI ғасыrdagı Alashtyn Aq zholy [The White Road of Alash in the XXI Century]*. Astana: Ekonomika [in Kazakh].
- 14 Aiagan, B.G. (2011). *Egemen Qazaqstan tarikhı: Tauelsizdikke 20 zhyl: tarikhı-quzhatıyq zertteu [History of Sovereign Kazakhstan: 20 Years of Independence: Historical and Documentary Research]*. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 15 Begunova, E.A. (2019). Nekotorye aspekty sravnitel'nogo analiza poniatiı «kulturnaia pamiat» i «istoricheskaya pamiat» v zarubezhnoi i otechestvennoi gumanitaristike [Some aspects of the comparative analysis of the concepts of “cultural memory” and “historical memory” in foreign and domestic humanitarian studies]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv — Bulletin of the Kemerovo State University of Culture and Arts*, 48, 50–55 [in Russian].
- 16 Abylqasymov, E.A. (2019). Aleumettik-gumanitarlyq panderdi oqytu negizindegi tarikhı zhady patriotizmdi qalyptastyru kozi retinde [Historical memory as a source of formation of patriotism based on the teaching of socio-humanitarian subjects]. *Qazaq Ulttyq QyzdarPedagogikalyq Universitetinin Khabarshysy — Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University*, 3, 253–258 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

- Смаханова Жанар** — докторант, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты» ШЖҚ РМҚ, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6187-9202>
- Оразаева Жазира** — т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-8199-0803>
- Қалыбаева Айнұр** — тарих магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>
- Шнанов Өтелбек** — докторант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-3723-3519>

Information about the authors

- Smakhanova Zhanar** — PhD, Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus, a State Enterprise Under the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6187-9202>
- Orazayeva Zhazira** — Candidate of Historical Sciences, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-8199-0803>
- Kalibayeva Ainur** — Master of History, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>
- Shnanov Otelbek** — PhD student, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-3723-3519>

M.T. Tugelova*

O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
(E-mail: maira.tugelova82@gmail.com)

Development of Public Education in South Kazakhstan in 20-30 years of the XX century: History, Successes and Problems

The relevance of this topic is due to the peculiarities of the current stage of socio-political and cultural development of Kazakhstan, which requires continuous modernization of the structure and content of the educational system. The study of historical experience in solving the problem of growth of the educational level of the population is becoming increasingly important. In this connection, in the article the research of the state policy of the USSR on creation of system of national education, struggle of Bolsheviks with illiteracy of the population of Kazakhstan in 20-30 years of XX century is undertaken. The article analyzes the influence of state-political concepts of the USSR development on the formation of the education system. The author showed that the Soviet state considered the education system as a tool for building a new society, the formation of a skilled working class. At the same time, the development of education is associated with such large-scale tasks as the elimination of illiteracy. An attempt was made to trace the transformations in the education system, to identify quantitative and qualitative indicators that characterize the formation and development of public education in Kazakhstan. The article analyzes the state of school education on the example of development of Russian and Kazakh schools. The article reveals the main characteristics, role and place of general education schools in South Kazakhstan. The analysis of quantitative indicators of education system development in the region for two decades allowed drawing a conclusion about progressive development of school education, about constant growth of the number of students of Kazakh nationality in schools. The role of specialized secondary and higher educational institutions of South Kazakhstan in ensuring the growth of literacy and education of the population of the region is shown.

Keywords: history of Kazakhstan, public education, education policy, liquidation of illiteracy, school, specialized secondary institutions, higher educational institution, South Kazakhstan.

Introduction

The relevance of this research is determined by the need to study trends and regularities in educational growth during the socialist period. This allows for a deeper understanding of the regularity and specificity of the transformation of all workers and employees into active builders of a communist society. One of the most important indicators of a population's cultural level is literacy — the first stage of education. The notions of literacy and education are historical categories that have had different meanings at different times, depending on the state system and the cultural level of society. The struggle for literacy in Kazakhstan, one of the most backward regions of Tsarist Russia before the Great October Socialist Revolution, became extremely important. The success of socialist construction in Kazakhstan, a region that had passed the capitalist stage of development, depended largely on the level of culture and education of its population. The public education system in Kazakhstan was part of the tsarist Russian school system and had all its shortcomings: a small number of schools, a diversity of types due to the territorial disunity of Kazakhstan, an anti-people orientation, and the fact that the school system, in the hands of tsarism, turned into an instrument of spiritual oppression and a means of Russifying the masses. Despite its shortcomings, the Kazakh school system generally had a positive impact on the education of the Kazakh people. It would take a revolution like the one that took place in October 1917 to eliminate centuries of backwardness and illiteracy in Kazakhstan.

Following the Great October Socialist Revolution, conditions were created for fundamental changes in the field of education and an increase in the cultural level of the working class. Having won political power, the working class, under the leadership of the Communist Party, transformed the economy, developed socialist social relations, and strengthened the socialist state system. They also made a genuine revolution in the field of culture. This revolution guided the people of Kazakhstan onto the broad road of historical progress and initiated a radical restructuring of the public education system in the republic. The socialist revolution equalized the level of education among the country's population. Lenin's directives and the Soviet State's decrees on public education were instrumental in bringing about significant changes in education and culture.

---

* Corresponding author's e-mail: maira.tugelova82@gmail.com

To solve the problem of illiteracy and raise the educational level of the population, public education had to be made accessible to the masses. A new type of school had to be created that would meet the needs of the working class and peasantry.

This article studies the educational system in southern Kazakhstan during the 1920s and 1930s. It should be noted that the formation and development of public education in Kazakhstan is a well-documented topic, with a wide range of literature available, including monographs, scientific articles, and dissertations. Therefore, the first part of this article considers the history of the development of the education system in Kazakhstan as a whole. Then, using a regional approach, it considers the education system in southern Kazakhstan. It should be noted that the regional approach in South Kazakhstan has not been sufficiently reflected in foreign or domestic historiography. In our opinion, however, it opens interesting opportunities for studying this topic.

Materials and Methods

The documents of the Communist Party and the Soviet government, which focus on issues related to culture, enlightenment, and public education, serve not only as the methodological basis for the study but also as a significant source for characterizing the educational level of the population. The most valuable and direct sources for characterizing the educational level of the population in our study were the population censuses of 1920 and 1926. These documents contain the most complete and accurate socio-demographic information on the problems of the number, composition, and distribution of the population. We used digital data from the 1920 and 1926 censuses to see how culture and public education had changed. This data also let us study the educational level of the population based on different demographic characteristics. We used the school census of 1927 as a historical source to understand the literacy of school — age children by main ethnic groups, gender, age, and other demographic factors. An important part of the source base of the research was the periodical press. The newspapers “Sovetskaia step” and “Kyrgyzskaia step” were used in the work. To write the article, the author consulted documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The fund 766 contains great historical material. It includes materials about the Kazakh regional branch of the society “Down with illiteracy.”

The study’s approach is based on three principles: historicism, objectivity, and systematicity. These principles suggest that the problem should be considered in the development and context of general historical processes. The facts should be analyzed as a whole and in relation to each other. The article used different methods to do this, like looking at the order of events, using statistics, thinking about the past, and thinking about the present. Using dialectical epistemological and logical principles of methodology, a comprehensive, holistic, systemic, and specific historical analysis was carried out to study the development of public education in Kazakhstan in relation to the objective historical conditions and subjective factors that influenced its formation and functioning. The historical and comparative method enabled the analysis of the educational institution’s activities at different stages of its development in Kazakhstan during the period under consideration and traced changes in state policy regarding public education. Using the historical and systemic methods, we analyzed the training of public education personnel as the main element of the public education system.

Results

The first documents on public education from the Soviet authorities were the “Address” from People’s Commissar for Education A.V. Lunacharsky to Russian citizens and his proclamations “To All Teachers” and “To Students.” The “Address” stated: “In a country where illiteracy and ignorance reign, any truly democratic authority in the field of education must set as its first goal the struggle against this gloom. It must achieve universal literacy as soon as possible by organizing schools and introducing free education” [1; 7-8].

The Civil War and intervention destroyed the national economy and exacerbated the difficult situation in education. In these conditions, the Soviet authorities did their best to organize children’s education at school, since the fate of the proletarian revolution depended on it.

The main directions for reorganizing schools on democratic principles were outlined in the documents “Regulations on the Unified Labor School of the RSFSR” and “Basic Principles of the Unified Labor School,” which were approved by the All-Union Central Executive Committee on October 16, 1918 [1; 133]. These documents clearly defined the tasks and structure of the school and the organization of educational and upbringing activities. The “Statute” established a two-stage school system: the first stage was a five-year program for children aged 8 to 13, and the second stage was a four-year program for children aged 13 to 17.

All primary and higher primary schools, gymnasiums, real schools, mektebs, madrasahs, and other types of lower and secondary educational institutions were reorganized into stages I and II schools with free education.

At the VIII Congress of the RCP(b) in March 1919, great attention was paid to eliminating illiteracy. The Party program adopted at the Congress regarded the education of the younger generation as an integral part of constructing socialism in our country. New and significant tasks were set for public education: free and compulsory general and polytechnic education for all children up to the age of 17, full implementation of a unified labor school with instruction in the native language, and the joint education of children of both sexes. The Congress also recognized the need to organize periodic reading sessions for illiterate individuals in schools and reading huts. To this purpose, special reading circles were created that included local teachers [2; 48-49]. Based on the December 26, 1919 decree of the Council of People's Commissars, the Kyrgyz Revolutionary Committee issued an instruction titled "On the Elimination of Illiteracy in the Kyrgyz (Kazakh) Region." According to the decree, the entire population between the ages of 14 and 50 was to be educated. A registry of illiterate individuals was created, and steps were taken to open schools for them as soon as possible [3; 102-103].

By the time the Kazakh ASSR was formed in 1920, the People's Commissariat of Education reported a significant number of schools established to eliminate illiteracy. In the Orenburg province, there were 1,219 schools with 40,929 students; in the Kostanay province, there were 347 schools with 7,000 students; and in the Burket province, there were 429 schools with 12,612 students. In total, 2,412 literacy centers operated in Kazakhstan during the 1920/21 academic year, training 72,232 people [4].

Special emergency commissions for the elimination of illiteracy were established in Kazakhstan and throughout the country. The commissions appeared in a number of villages and auls in 1920, and by 1921, 9 regional and 40 district departments of the Extraordinary Commission for the Elimination of Illiteracy had been established.

In the early years of Soviet power, the growth of the school network and student enrollment far exceeded the rate at which teachers were prepared. Therefore, one of the most pressing issues in establishing a new Soviet school system was the retraining of existing teachers and the preparation of new educational workers. Initially, coursework was the only form of teacher training. Even in the early years of Soviet rule, a fairly extensive network of teacher training courses was established in Kazakhstan. Short-term and two-year courses were established in every province and district. All teacher seminaries in Verny, Akmola, Ural, Semipalatinsk, and Orenburg were reorganized as three-year programs.

The government of Kazakhstan announced a general mobilization of literate Kazakhs and recalled all former educators to work in public education. As a result of these efforts, the number of teachers in schools across the republic increased by 1,499 people in the 1920/21 academic year (compared to 3,325 in the 1914/15 academic year). Of these new teachers, 1,448 were assigned to schools of the first level [4].

The state of literacy of the population of Kazakhstan can be represented by the data of the All-Russian census of the population made on 28 August 1920. The demographic census of 1920, which registered the literacy of the population, considered everyone who could read and write in their native language as literate. Students who had just entered school were counted as literate. Stating the extremely weak development of schooling in Kazakhstan, as well as in the whole country in the pre-revolutionary period, one can foresee in advance the low literacy rate of the population according to the 1920 census [5].

The literacy rate depended on several factors: national composition, territorial distribution, and the proportion of the population that lived in urban versus rural areas. The literacy rate among urban dwellers was much higher than among rural dwellers. The following table shows the literacy rates of Kazakhstan's population in 1920.

Table 1 shows the literacy rate of Kazakhstan's population in 1920 (per 1,000 people of the corresponding sex) [5].

Table 1

Population	Both sexes	Males	Females
Urban and rural	143	191	96
Urban	435	506	371
Rural	116	163	70

As can be seen in the table, the census results show that there were 143 literate people per thousand inhabitants of both sexes (191 men and 96 women). In urban areas, there were 435 literate people per thousand inhabitants of both sexes (506 men and 371 women). In rural areas, there were 116 literate people per thousand inhabitants of both sexes (163 men and 70 women).

The struggle for literacy during the restoration of the national economy in Kazakhstan occupied a special place in the history of the socialist cultural revolution. The fight against illiteracy in the republic and throughout the country was one of the most important aspects of building socialism. As the country transitioned to peacetime, cultural development took on special political and economic importance. Clearly, highly qualified specialists, literate workers, and literate peasants were needed to raise the national economy and successfully build a socialist society. Gradually, the Party organization, the government, and the public of Kazakhstan began work to eliminate illiteracy. Issues related to eradicating illiteracy were discussed at party conferences, provincial and district congresses of Soviets, non-party conferences of workers and peasants, teacher congresses and conferences, and general worker and peasant meetings. Typically, eradicating illiteracy was associated with politically enlightening the masses and propagating socialist ideas among them.

The decisions of the X All-Russian Congress of Soviets and the II All-Russian Congress for the Elimination of Illiteracy (May 1923) were of great importance for the further development of cultural and educational work and the elimination of illiteracy. The aforementioned Congresses adopted a plan to eliminate illiteracy among the population up to 35 years of age by the 35th anniversary of October. This plan was subsequently approved by the decision of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR. According to the most recent census data, the total population of the republic is 4,781,263 individuals. Of these, 4,097,584 individuals, constituting 85.7 % of the total population, were illiterate. This includes 1,931,630 men and 2,165,954 women. According to the plans of the People's Commissariat of Education, 800,000 people were to be educated by the 10th anniversary of the October Revolution. However, the plan was only fulfilled 60 percent of the time [6; 10].

On May 13, 1925, the First All-Kazakhstan Congress was held. At this event, the results of the work were summed up. The Society's board of directors made a plan. They decided to work more on helping people in the aul and village learn to read and write. They also decided to do a big campaign to teach people about the primer in the village and aul. They will do this by having individual and group teaching. Educators, students, and pupils will be involved. They will also try to get more Kazakh people to join the Society of Down with Illiteracy.

The "Down with Illiteracy" society grew quickly. After the first congress of the Kazakhstan Society of Down with Illiteracy, it had 77,800 members in 12 provinces, 23 districts, and 882 local groups. 114 points were given for society's efforts to eliminate illiteracy. Eight schools were opened for illiterate people [7]. The struggle to make reading and writing skills available to everyone led to an increase in the number of students in the 1924-1925 school year. The number of students increased to 21,870 people. Of these students, 14,876 were Russian and 6,994 were Kazakh. In total, there are 933 literacy centers, including 312 in Kazakhstan and 621 in Russia [8].

In Kazakhstan, as in the whole country, there were two ways to develop literacy and education: by teaching adults to read and write, and by sending children to elementary school, which was becoming more common and free for all students. Let's look at how schools and students grew during the Soviet era compared to the time before the revolution.

Table 2

The growth of the school network and the number of students from 1911 to 1925 [9]

Years	Absolute number			Percentage of previous year	
	Schools	Secondary schools	Students	Schools	Students
1911	1475	11	81416		
1915	1642	15	91861	111,3	112,8
1921-1922	3320	66	180732	202,2	196,7
1922-1923	1906	44	122015	57,4	67,5
1923-1924	2256	47	149507	118,3	122,5
1924-1925	2624	74	185540	116,3	124,1

As can be seen from the data in Table 2, tracing the growth in the number of schools and the number of students, we observe the same trend: the revolution gave an impetus to the development of public education.

The year 1921 is characterized by a significant increase in the number of schools, especially secondary schools, and an increase in the number of students in schools. As compared with 1915 in absolute numbers, the growth in the number of schools amounted to 1678 units, the growth in the number of students — 88.9 thousand people (202.2 % and 196.7 % respectively). The number of secondary schools increased 4.4 times (66 versus 15 in 1915).

Beginning in 1923, the network of schools was expanded and teachers' living standards improved. The newspaper "Kyrgyzskaya Step" wrote: "An especially important measure is the decree ensuring that teachers' salaries would not fall below 25 rubles. The teacher should not starve. He (she) needs to devote himself entirely to educational work" [10].

Thus, in the 20s the outlines of the general education system were clearly outlined, but the school was still weak, lagging behind the needs of cultural construction. Elementary school prevailed: at the end of the restoration period (1925-1926 academic year) there were 3344 schools in the republic, including only III seven-year and II level schools. 17720 people studied in them, including 3048 Kazakhs. In 3233 elementary school there were 215.1 thousand pupils, more than 92 percent of all pupils, of whom 67.7 thousand or 31.5 percent were Kazakhs [9].

With the further development of the school, and especially in connection with the complication of the tasks of socialist construction, the course system of training pedagogical personnel was replaced by pedagogical technical schools and institutes of public education. As a result of these measures, the number of teachers in 1925-1926 amounted to 6,223 (95.5) to 1921-1922 school year.

The demographic census of 1926 demonstrated that during the initial decade of Soviet power, the literacy rate of the population of Kazakhstan exhibited a substantial increase. A comparison of the literacy rates of the population in 1920 and 1926 reveals the period of significant growth in literacy rates.

Table 3

The following data set contains literacy rates for the population in 1920 and 1926, expressed per 1,000 people of the corresponding sex

Population groups	Census years	Males	Females	Both sexes
Total population	1920	191	96	143
	1926	248	96	174
Urban	1920	506	371	435
	1926	524	368	446
Rural	1920	163	70	116
	1926	223	70	149

Table 3 shows that the literacy rate in 1926 as compared with 1920 increased among the total population by 3.1 percent (174 literate in 1926 against 143 in 1920), and among men by 5.7 percent (248 against 191 literates per thousand people). The growth of literacy in rural areas is more noticeable: among the population of both sexes by 3.3 percent (149 people literate against 116, and among men by two percent) 223 people against 163 literates in 1920.

The results of mass adult literacy and universal primary education of children in the thirties were reflected in the results of the 1939 census. This is evidenced by the data in Table 4.

Table 4

Literacy of the population aged 9–49 years in 1926 and 1939 (in percent) [11]

Population groups	Males	Females	Both sexes	Males	Females	Both sexes
Urban and rural	35,4	14,5	25,2	90,3	75,8	83,6
Urban	70,3	51,6	61,0	93,4	80,8	87,5
Rural	31,9	10,6	21,6	89,1	73,7	81,9

The table illustrates that in 1939, the literacy rate among the population aged 9–49 in Kazakhstan was 83.6 %, with males demonstrating a literacy rate of 90.3 % and females exhibiting a rate of 75.8 %. During the inter-census period, the population's literacy rate exhibited a substantial increase, with a 58.4 % rise among both sexes (83.6 % vs. 25.2 %), including a 54.9 % increase among men (90.3 % vs. 25.2 %) and a 61.3 % increase among women (75.8 % vs. 14.5 %).

It is important for us to consider the regional aspect of public education in Kazakhstan in the 30s of the 20th century. In this regard, we will consider the development of the education system in South Kazakhstan. The Southern Region of Kazakhstan unites four regions: Almaty — established in 1932, Zhambyl (in 1939), Kyzylorda (in 1938) and South Kazakhstan (in 1932).

As indicated by researchers Apendiev T.A. and Asylbekova J.M., the South of Kazakhstan exhibits notable distinctions from other regions. These include a substantial population, a predominance of rural residents over urban residents, and a significant proportion of Kazakhs. Additionally, it is home to a notable number of representatives from various Turkic-Muslim ethnic groups, a feature that sets it apart from other regions of Kazakhstan. The intercensal period was characterized by a growth in the number and specific weight of representatives of Eastern Slavic and other European ethnic groups. Concurrently, the region underwent an increase in the urban population, higher literacy and education levels, the formation of a new social structure of the population, and other changes in socio-demographic development, typical for other regions in the first two decades of the Soviet period of Kazakhstan [12; 11].

The population of the region experienced a period of rapid literacy and educational development during the intercensal period. This development was facilitated by the metropolitan location of Almaty city within Almaty oblast, where a significant number of secondary schools, as well as a number of technical schools and colleges, especially higher educational institutions, were concentrated.

For example, in 1928, the first higher education institution in Kazakhstan was opened in Almaty — the Kazakh Pedagogical Institute named after Abay, which marked the beginning of the development of higher education in the Republic. In Almaty, a zoo-veterinary institute was opened in 1929, an agricultural institute in 1930, a medical institute in 1931, a mining and metallurgy institute in 1932, and in 1934, the first university in Kazakhstan was opened in Almaty — the Kazakh State University named after S. Kirov — now the Kazakh National University named after Al-Farabi, in 1934 — the Institute of Journalism, and in 1938 — the Law Institute. For that time, these higher education institutions of a nationwide nature were considered large [13; 210].

The network of specialized secondary educational institutions was being developed, the number of which from 6 in 1927 reached 51 in 1939, and the number of their students increased during these years from 1.1 thousand to 10.9 thousand. Including more than half — 38 of specialized secondary educational institutions were located in Almaty city — 19 with 4.5 thousand students, and in Almaty region — 7 with 1.5 thousand students. In the Kyzyl-Orda region there were 8 technical schools and other specialized secondary educational institutions with more than 1.5 thousand students, and in the Zhambyl region — 5 with 0.8 thousand students [13; 211].

General education schools developed at the fastest rate: in the Almaty region — from 266 in 1927 to 709 in 1939, i.e., 2.6 times, the number of their students — from 18.7 thousand to 109.6 thousand, i.e., more than 65.8 times, the number of teachers — from 535 to 4.1 thousand, i.e., 4.7 times. In the city of Almaty, the number of schools increased almost 2.7 times (from 27 to 60), teachers — almost 7 times (from 190 to 1327) and students — 7.8 times (4.9 thousand to 38.7 thousand). In the South Kazakhstan region, the network of comprehensive schools increased almost 3.5 times (from 245 to 869), the number of teachers — 8.2 times (from 523 to 4293), and students — 7.5 times (from 16.9 thousand to 128.2 thousand). In the Zhambyl region, the number of schools increased 2.6 times (from 134 to 345), teachers — 6.4 times (from 305 to 1946), and students — 5.6 times (from 10.1 thousand to 56.8 thousand). In the Kyzylorda region, the number of schools increased 2.2 times (from 149 to 349), teachers — 4.5 times (407 to 1824), and students — 4.3 times (from 12.4 thousand to 53.4 thousand) [13; 176].

Such a wide network of comprehensive schools, as well as the expanding system of secondary specialized and higher educational institutions, ensured a rapid growth in the literacy and education levels of the region's population in the intercensal period (1926–1939). Thus, the population of the Almaty region increased its literacy level from 18.5 % to 79.3 %, Zhambyl — from 13.5 % to 73.1 %, Kyzylorda — from 25 % to 69.7 %, South Kazakhstan — from 17.2 % to 68.9 %. But despite such significant growth, the three regions of the region as a whole lagged behind in literacy not only a number of other regions of Kazakhstan, but also the average for the republic (76.3 %). The exception was the Almaty region, whose population in literacy, ahead of all other 12 regions, occupied second place after the Karaganda region (83.3 %) [12; 16].

This was due not only to the low starting position in terms of education level by 1926 compared to other regions, but also to the weak work of the region's educational institutions at the local level. Almost the same situation, with some fluctuations, is observed with the indicators of the region's population in terms of secondary and higher education. The highest level of education is observed in the Almaty region: there were

80.9 people with secondary education per 1,000 population, and 6.7 people with higher education; this was not only higher than the average in Kazakhstan (59.9 and 4.5, respectively), but also ranked second among 14 regions of the Republic after the Karaganda region (82.8 and 9.2). The other three regions had lower secondary education indicators than the national average (59.9): Zhambyl region ranked 10th (out of 14 regions) with 51.0 people with secondary education per 1,000 population, South Kazakhstan region ranked 9th with 53.7 people, and Kyzyl-Orda region ranked 6th with 59.2 people. In terms of higher education, Almaty region with 6.7 persons per 1,000 population occupied second place, after Karaganda (9.2), South Kazakhstan region with 4.7 persons occupied fourth place (after the above-mentioned two regions and Aktobe region), Kyzylorda region with 3.9 persons occupied sixth place, Zhambyl region occupied thirteenth, the penultimate place, ahead of only Pavlodar region (with 3.0 persons per 1,000 population) [12; 16].

Discussion

In 1957, the work of E. Rivlin and U. Turaliev “Public Education in the Kyzylorda Region during the Years of Soviet Power” [14] was published. The authors, who began their research by looking back at the achievements and significance of the Soviet government in public education and remembering the legacy left by tsarist Russia, focused on educational institutions in the Kyzylorda region before the October Revolution. They concluded that the children of officials and wealthy residents studied in educational institutions. They reminded that there was no secondary education institution in the territory of the Kyzylorda region. “Kazakh children studied in religious and primary Russian-Buratan schools, which lived on the finances of their parents,” he wrote. According to the authors, the number of students in them was 400. Then the researchers described the history of education in the Soviet period. They focused on the state of education in the Kyzylorda region, which was part of the Turkestan Soviet Republic until 1924, and on the decree adopted by the Council of People’s Commissars in 1918.

In the 1960s, the issues of secondary and higher education in Kazakhstan were specifically studied and a number of candidate theses were defended. The first of these was S. Musin’s study on the topic “From the history of educational work of the Kazakh Soviet School of the Kazakh ASSR (1920–1936)” [15]. According to the researcher, based on the historical decisions of the Bolshevik Party, the Kazakh Regional Party Committee made important decisions on the creation of full-fledged primary, seven-year and Kazakh secondary schools with boarding schools and on strengthening the training of teacher personnel.

I.B. Madin’s work examines the history of correspondence pedagogical education in Kazakhstan. According to the data presented there, 2398, including 1546 Kazakh youth, studied at two higher pedagogical educational institutions opened in the 1920s, and in 1932 the Uralsk Pedagogical Institute was established. In September 1934, teacher institutes were opened in Petropavlovsk and Uralsk, in January 1935 in Aktobe, in the same year in Semey, and in 1937 in Almaty and Karaganda. The first correspondence department was opened in 1932 at the Almaty Pedagogical Institute named after Abai, and the second correspondence department was established at the Uralsk Pedagogical Institute in the same year. Both were transferred to the People’s Commissariat of the Kazakh ASSR and acquired republican significance. On September 1, 1937, 2,478 people studied in the correspondence departments of pedagogical institutes and teacher training institutes of the republic. In the indicated year, 30 teachers graduated from them. The number of graduates increased every year. For example, in 1938, 58 people completed their studies and received teacher qualifications, and in 1939, 65 people [16; 13].

Following the attainment of independence, the subjects of the formation and development of public education in Kazakhstan in the first half of the 20th century became the focus of serious research by domestic scientists, including researchers at the doctoral and candidate levels who were engaged in the defense of their dissertations. A number of works examined the role of the Kazakh intelligentsia in the development of public education. Furthermore, a number of works examined the regional aspect of the topic. These works document the emergence of national schools in Kazakhstan within the broader context of state educational policy, offering insights into the evolution of the network of national schools. A particular emphasis is placed on the analysis of the pedagogical preparation of educators for institutions of education at all levels. In the context of the present study, attention is directed toward a salient feature of school education in Kazakhstan: namely, the underrepresentation of primary classes in Kazakh schools located in rural areas, coupled with a relatively high rate of student attrition [17], [18], [19], [20].

According to modern researchers, the development of secular education in Kazakhstan began in the 1920s, when the Bolshevik Party, which came to power, defined the implementation of the policy of cultural revolution as one of the most important tasks in building a socialist society. One of the key components of

this policy was the creation of a Soviet education system at all levels. Undoubtedly, this also concerned Kazakhstan, which became part of the Soviet republic created by the Bolsheviks. It was the years 1917–1941 that became decisive in the development of public education both in the Soviet state as a whole and in Kazakhstan [21; 129].

According to Apendiyev T.A. and Asylbekova Zh.M., in the 20–30s of the 20th century, the level of literacy and education of the population of the South increased, although according to this, the indicators of its region, with the exception of the capital — Almaty, significantly lagged behind the population of the Central, Northern and other regions of Kazakhstan [12; 22].

Conclusions

The education system in Kazakhstan in the 20–30s of the 20th century was created during the implementation of the Bolsheviks' policy of Cultural Revolution. One of the central tasks in the creation of the new, Soviet education system was the task of forming a person of a new formation — a builder of communism, selflessly devoted to the new government, the new, Bolshevik ideology. The new government clearly understood the importance of the education system in building a socialist society, especially in the national outskirts. Therefore, from the first years of its existence, serious attention was paid to public education and the elimination of illiteracy. This is evidenced by numerous documents that allow us to trace the main events in the creation of school education in Kazakhstan. Given the real state of affairs in the second decade of the 20th century, the creation of an education system was limited, as a rule, to the opening of incomplete secondary schools. Only from the late 1920s to the early 1930s did the process of creating second-level schools alongside first-level schools begin, and in the mid-1930s, the republic's leaders came to the conclusion that there was a possibility of transitioning to 4-grade education and a seven-year school. This is possible, in particular, because secondary specialized educational institutions such as technical schools, zoo-veterinary technical schools, two-year short-term courses for training teachers, etc. are successfully operating. The system of higher and secondary education created during the pre-war five-year plans contributed significantly to the increase in the educational level of the population of Southern Kazakhstan. In the South of the country, highly qualified specialists were trained in universities and technical schools through course training.

References

- 1 Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973. — М., 1974. — 562 с.
- 2 Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. — М., 1990. — 531 с.
- 3 Абдулкадырова М.А. Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов. 1918–1932 гг. / М.А. Абдулкадырова, С.С. Голубятников. — Алма-Ата, 1965. — Т. 1. — 566 с.
- 4 Статистико-экономический обзор Киргизской ССР. — Оренбург, 1923.
- 5 Статистический ежегодник 1922 и 1923 годов. — М., 1924. — Выпуск 1.
- 6 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 766. — Оп. 1. — Л. 10.
- 7 Советская степь. — 1925. — 9 октября.
- 8 Народное хозяйство Казахстана. — 1928. — № 11–12. — С. 166.
- 9 Саматов М.С. Социалистическое строительство Казахской АССР. Экономико-статистический справочник за 1920–1935 гг. / М.С. Саматов. — М.: Управление народно-хозяйственного учета КазССР, 1936. — 409 с.
- 10 Киргизская степь. — 1924. — 22 октября.
- 11 Итоги Всесоюзной переписи населения 1939. — Алма-Ата, 1978. — 67 с.
- 12 Апендиев Т.А. Основные итоги всесоюзной переписи населения Юга Казахстана (1926–1939 гг.) в архивных материалах / Т.А. Апендиев, Ж.М. Асылбекова // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. — 2023. — № 1 (142). — С. 8–25.
- 13 Социалистическое строительство. — 1940. — С. 210.
- 14 Ривлин Е. Народное образование в Кызыл-Ординской области за годы советской власти / Е. Ривлин, У. Туралиев. — Кызыл-Орда, 1957. — 31 с.
- 15 Мусин С. Из истории учебно-воспитательной работы казахской советской школы Казахской АССР (1920–1936 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. Мусин. — Алма-Ата, 1960. — 20 с.
- 16 Мадин И.Б. Заочное педагогическое образование в Казахстане / И.Б. Мадин. — Алма-Ата, 1958. — 66 с.
- 17 Туменова С.М. Государственная система образования в Казахстане в 20–30 годах XX века [Электронный ресурс] / С.М. Туменова. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-sistema-obrazovaniya-v-kazahstane-v-20-30-godah-xx-veka>

18 Кобзева В. История развития образования в республике Казахстан [Электронный ресурс] / В. Кобзева. — Режим доступа: <https://pandia.ru/text/80/351/35848.php>

19 Серикбаева Ж.Ш. Национальные школы Казахстана 1920-х — начала 1940-х гг. / Ж.Ш. Серикбаева // Молодой ученый. — 2015. — № 8 (88). — С. 787–790.

20 Актаева К.К. История школьного образования в Казахстане в работах советских исследователей (1917 — первая половина 80-х годов XX века): дис. ... канд. ист. наук / К.К. Актаева. — Астана, 2000. — 127 с.

21 Шотбакова Л.К. Развитие народного образования в Каркаралинском районе в 20–30-е годы XX века: успехи, проблемы, перспективы / Л.К. Шотбакова, Г.М. Смагулова, Б.Т. Тулеуова, Н.А. Бейсенбекова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2023. — № 3 (111). — С. 129–139.

М.Т. Тугелова

XX ғ. 20-30 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы халықтық білім беру жүйесінің дамуы: тарихы, жетістіктері және мәселелері

Тақырыптың өзектілігі білім беру жүйесінің құрылымы мен мазмұнын үздіксіз жаңғыртуды талап ететін Қазақстанның әлеуметтік-саяси және мәдени дамуының қазіргі кезеңінің ерекшеліктерімен байланысты. Халықтың білім деңгейінің өсу мәселесін шешудегі тарихи тәжірибені зерттеудің рөлі жоғары. Осыған байланысты мақалада КСРО-ның халықтық білім беру жүйесін құру, XX ғасырдың 20-30 жылдарында большевиктердің Қазақстан халқының сауатсыздығымен күресі жөніндегі мемлекеттік саясаты қарастырылған. КСРО-ның дамуының мемлекеттік-саяси тұжырымдамаларының білім беру жүйесінің қалыптасуына әсері талданған. Автор Кеңес мемлекетінің білім беру жүйесін жаңа қоғам құру, білікті жұмысшы табын қалыптастыру құралы ретінде қарастырғанын көрсеткен. Сонымен қатар, білім беруді дамыту халықтың сауатсыздығын жою сияқты ауқымды міндеттермен байланысты. Білім беру жүйесіндегі өзгерістерді анықтауға, Қазақстанда халықтық білім берудің қалыптасуы мен дамуын сипаттайтын сандық және сапалық көрсеткіштерді анықтауға әрекет жасалды. Орыс және қазақ мектептерінің дамуы мысалында мектеп білімінің жай-күйіне сараптама жасалған. Оңтүстік Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерінің негізгі сипаттамалары, рөлі мен орны анықталды. Өңірде жиырма жыл бойы білім беру жүйесін дамытудың сандық көрсеткіштерін талдау мектептегі білім берудің үдемелі дамуы, мектептердегі ұлты қазақ оқушылар санының ұдайы өсуі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Оңтүстік Қазақстанның орта арнаулы және жоғары оқу орындарының аймақ халқының сауаттылығы мен білім деңгейінің өсуін қамтамасыз етудегі рөлі көрсетілді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, халықтық білім беру, білім саласындағы саясат, сауатсыздықты жою, мектеп, арнайы орта білім мекемелері, жоғары оқу орындары, Оңтүстік Қазақстан.

М.Т. Тугелова

Развитие народного образования в Южном Казахстане в 20-30-е годы XX века: история, успехи и проблемы

Актуальность данной темы обусловлена особенностями современного этапа социально-политического и культурного развития Казахстана, требующего непрерывной модернизации структуры и содержания образовательной системы. Изучение исторического опыта в решении проблемы роста образовательного уровня населения приобретает все возрастающую роль. В связи с этим, в статье предпринято исследование государственной политики СССР по созданию системы народного образования, борьбы большевиков с неграмотностью населения Казахстана в 20-30-е годы XX века. В статье дается анализ влияния государственно-политических концепций развития СССР на становление системы образования. Автор показал, что советское государство рассматривало систему образования как инструмент построения нового общества, формирования квалифицированного рабочего класса. В то же время, развитие образования связано с такими масштабными задачами, как ликвидация неграмотности населения. Предпринята попытка проследить преобразования в системе образования, выявить количественные и качественные показатели, характеризующие становление и развитие народного образования в Казахстане. Дан анализ состояния школьного образования на примере развития русских и казахских школ. В статье выявлены основные характеристики, роль и место общеобразовательных школ Южного Казахстана. Анализ количественных показателей развития системы образования в регионе на протяжении двух десятилетий позволил сделать вывод о поступательном развитии школьного образования, о постоянном росте количества учащихся казахской национальности в школах. Показана роль средних специальных и высших учебных заведений Южного Казахстана в обеспечении роста уровня грамотности и образования населения региона.

Ключевые слова: история Казахстана, народное образование, политика в сфере образования, ликвидация неграмотности, школа, средние специальные заведения, высшее учебное заведение, Южный Казахстан.

References

- 1 (1974). *Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obshcheobrazovatelnaia shkola. Sbornik dokumentov. 1917–1973* [Public education in the USSR. Comprehensive school. Collection of documents. 1917–1973]. Moscow [in Russian].
- 2 Egorova, A.G., & Bogoliubova, K.M. (1990). *Kommunisticheskaia partiia Sovetskogo Soiuz. Kommunisticheskaia partiia Sovetskogo Soiuz v rezoliutsiiakh i resheniiakh sezdov, konferentsii i Plenumov TsK (1898–1988)* [Communist Party of the Soviet Union. The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and Plenums of the Central Committee (1898–1988)]. Moscow [in Russian].
- 3 Abdulkadyrova, M.A., & Golubiatnikov, S.S. (1965). *Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane. Sbornik dokumentov i materialov. 1918–1932 gg.* [Cultural construction in Kazakhstan. Collection of documents and materials. 1918–1932]. (Vol. 1). Alma-Ata [in Russian].
- 4 (1923). *Statistiko-ekonomicheskii obzor Kirgizskoi SSR* [Statistical and economic review of the Kirghiz SSR]. Orenburg [in Russian].
- 5 (1934). *Statisticheskii ezhegodnik 1922 i 1923 godov.* [Statistical yearbook of 1922 and 1923.]. Issue 1. Moscow [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 766. — Op. 1. — L. 10 [in Russian].
- 7 (1925). *Sovetskaia step — Soviet steppe* [in Russian].
- 8 (1928). *Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana — National economy of Kazakhstan*, 11-12, 166 [in Russian].
- 9 Samatov, M.S. (1936). *Sotsialisticheskoe stroitelstvo Kazakhskoi ASSR. Ekonomiko-statisticheskii spravochnik za 1920–1935 gg.* [Socialist construction of the Kazakh ASSR. Economic and statistical handbook for 1920–1935]. Moscow: Upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta KazSSR [in Russian].
- 10 (1924). *Kirgizskaia step — Kirghiz steppe* [in Russian].
- 11 (1978). *Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1939* [Results of the All-Union Population Census of 1939]. Alma-Ata [in Russian].
- 12 Apendiev, T.A., & Asylbekova, Zh.M. (2023). Osnovnye itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia Yuga Kazakhstana (1926–1939 gg.) v arkhivnykh materialakh [The main results of the all-Union population census of the South of Kazakhstan (1926–1939) in archival materials]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofii. Religiovedenie — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*, 1 (142), 8–25 [in Russian].
- 13 (1940). *Sotsialisticheskoe stroitelstvo — Socialist construction*, 210 [in Russian].
- 14 Rivlin, E., & Turaliev, U. (1957). *Narodnoe obrazovanie v Kzyl-Ordinskoi oblasti za gody sovetskoi vlasti* [Public education in the Kyzyl-Orda region during the years of Soviet power]. Kzyl-Orda [in Russian].
- 15 Musin, S. (1960). Iz istorii uchebno-vospitatelnoi raboty kazakhskoi sovetskoi shkoly Kazakhskoi ASSR (1920–1936 gg.) [From the history of educational work of the Kazakh Soviet school of the Kazakh ASSR (1920–1936).]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 16 Madin, I.B. (1958). *Zaochnoe pedagogicheskoe obrazovanie v Kazakhstane* [Correspondence pedagogical education in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 17 Tumenova, S.M. Gosudarstvennaia sistema obrazovaniia v Kazakhstane v 20–30 godakh XX veka [State education system in Kazakhstan in the 20–30s of the XX century]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-sistemaobrazovaniya-v-kazakhstane-v-20-30-godakh-xx-veka> [in Russian].
- 18 Kobzeva, V. Istoriia razvitiia obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [History of the development of education in the Republic of Kazakhstan]. *pandia.ru*. Retrieved from <https://pandia.ru/text/80/351/35848.php> [in Russian].
- 19 Serikbaeva, Zh.Sh. (2015). Natsionalnye shkoly Kazakhstana 1920-kh — nachala 1940-kh gg. [National schools of Kazakhstan in the 1920s — early 1940s]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 8 (88), 787–790 [in Russian].
- 20 Aktaeva, K.K. (2000). Istoriia shkolnogo obrazovaniia v Kazakhstane v rabotakh sovetskikh issledovatelei (1917 — pervaiia polovina 80-kh godov XX veka) [History of school education in Kazakhstan in the works of Soviet researchers (1917 — first half of the 80s of the twentieth century)]. *Candidate's thesis*. Astana [in Russian].
- 21 Shotbakova, L.K., Smagulova, G.M., Tuleuova, B.T., & Beisenbekova N.A. (2023). Razvitie narodnogo obrazovaniia v Karkaralinskom raione v 20–30-e gody XX veka: uspekhi, problemy, perspektivy [Development of public education in the Karkaraly region in the 20–30s of the twentieth century: successes, problems, prospects]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya. Istoriia. Filosofii — Bulletin of Karaganda University. Series. History. Philosophy*, 3 (111), 129–139 [in Russian].

Information about the author

Tugelova Mayra — PhD student, Department of World History and Religious Studies, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-005-44-11-2594>

A.M. Turlybekova^{1*} , A.M. Sadykova² , A.G. Shabambaeva¹

¹Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

²Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: turlybekovaam@mail.ru; avgulsadyk@mail.ru; shabambaeva.anar@mail.ru

Theoretical Foundations of the Phenomenon of Ethnos and National Culture

Perestroika in the last thirty years of modern society's consciousness, as we know, contributed to the change of scientific historical views. Historical events began to be rethought, and the results of the ongoing "transformations," including the era of the Soviet leadership of the country, were evaluated in a new way. In this sense, the study of the problem of ethnicity, and national culture in the Soviet period is even more relevant, which is associated with the processes of ethnic identification, etc. The presented work reflects some concepts and approaches of the methodology of historical science put forward by domestic researchers. An important aspect of modern history is the study of national culture, for a long time clothed under the form of "international," which did not allow either studying or developing it from the point of view of a distinctive, characteristic of a separate ethnos culture. At the same time, it is necessary to realize that the appeal to the cultural past of ethnic groups of Kazakhstan corresponds to the requirements of modern education of the younger generation, built on the ideas of national origins. The paper attempts to generalize the available conceptual approaches of domestic authors on the issues of ethnicity and national culture. In addition, there is a comparative analysis of the interpretation of the above-mentioned concepts in Soviet historiography, which allows us to trace the fallacy of stereotypes about the problem of ethnicity.

Keywords: history, historical science, methodology, historiography, ethnicity, national culture, internationalism, Soviet culture, ideology, identification.

Introduction

"History is a witness to the times and the spiritual and social experience of a people, their "self" in the epochal dimension. Man cannot understand himself, his purpose, and the goal of his life if he does not delve into his process of becoming. The task of historical science is not only to cognize and reconstruct the picture of the past but also, to no lesser extent, to facilitate the task of self-knowledge of the people, and their responsibility to their ancestral homeland and Fatherland. Hence the enormous spiritual and educational value of history and historical science". This statement of academician S. Zimanov allows us to realize the role and purpose of history as a science in the modern conditions of self-identification of Kazakhstan society. Such great importance of the humanities, including history, has become realized only in the last thirty years, and the foundations for a radical rethinking were laid in the course of socio-political changes in the country at the end of the twentieth century.

The theoretical Marxist ideology spread during the long Soviet period did not give the slightest opportunity for the free development of social sciences and humanities, restraining any of their intentions to serve the interests of people. It turned out that the sciences, especially the humanities, served not for society, but only to align with the expectations of the political regime. As a result, there was an impression that the sciences were perceived rather as service tools, following a strict course set by the state itself. At the same time, there was a misconception that history could be rewritten to meet political needs and interests of the existing authorities.

In the current conditions of revaluation of values in the early 90s of the twentieth century, the attitude in determining the importance of social and humanitarian disciplines changed. The necessity of historical, cultural, philosophical, political science, sociological, and sociological knowledge for the most adequate perception of the environment began to be felt. It has become clear that without knowledge of the basics of these sciences and the forecasts outlined by them, it is impossible to objectively determine the current situation in the economy, culture, and social sphere. There are, of course, positive trends in historical science as well.

It must be recognized that history as a science occupies a special place among the humanities. History, in its essence, forms the basis of the entire state structure. Perhaps, it is impossible to imagine a state whose government has not tried to use historical science for certain purposes, since the ideological component of

* Corresponding author's e-mail: turlybekovaam@mail.ru

this science and its enormous impact on public consciousness is obvious. It is another matter when no strict restrictions are placed in front of scientists who strive to get to the truth and put forward, sometimes, bold hypotheses and concepts of little-studied pages of the past. Nowadays, the study of national history has become a duty and responsibility of any citizen of our country. However, its deepest understanding is largely determined by the achievements of scientists who introduce new sources, methodology, and historical analysis, assessment of events and processes into the scientific turnover.

Materials and Methods

The transformation of historical knowledge paradigms and its study methodology in Kazakhstan is closely linked to the rethinking of national identity and the recognition of the role of ethnic and cultural uniqueness.

Academician Manash Kozybayev holds a central position in the study of the problems of historical science in Kazakhstan. His works, *Historiography of Kazakhstan: Lessons of History* [1], *Kazakhstan at the Turn of the Century: Reflections and Searches* [2], and *Problems of Methodology, Historiography, and Source Studies of the History of Kazakhstan* [3] laid the foundation for understanding national history. In his research, he criticized Soviet historiography, which ideologically distorted national history, and proposed a new perspective on the methodology of historical science. Special attention was given to source studies, particularly the analysis of national sources as an alternative to Soviet interpretations. He emphasized the necessity of an interdisciplinary approach in studying ethnicity and national culture. That is, the works of Kozybayev and his followers demonstrate the prospects for reinterpreting historical knowledge through the prism of national uniqueness and the rejection of Soviet methodology.

The issues of ethnicity and national culture are examined in various contexts, ranging from Marxist theory to modern concepts of national identity and cultural globalization. The works of A.I. Arnoldov, *Socialist Culture: Theory and Life* [4] (1984) and *National Cultures: A Modern Vision* [5], reflect the Marxist-Leninist perspective on ethnicity and culture. In 1984, Arnoldov studied socialist culture as a unified model, emphasizing its supranational character. By 1992, he partially revised these views, noting the increasing prominence of national cultural features following the collapse of the USSR. A. Kanapin's [6] study, *Cultural Development in Kazakhstan*, also reflects the Soviet discourse, focusing on the formation of a unified cultural space under the influence of socialist ideology.

With Kazakhstan's transition to independence, research on ethnic identity and national culture took on a new direction. Modern studies have moved away from the concept of "Soviet internationalism" and have focused on examining national uniqueness, intercultural interactions, and the mechanisms of preserving ethnic identity in the context of globalization. M. Auezov in his work *Eurasian Spiritual Tradition and the Continuity of Kazakh Culture*, analyzes Eurasian traditions and their influence on Kazakh culture [7]. R.Sh. Zhumadilova provides a systematic study of Kazakhstan's national culture, highlighting key elements of cultural identity [8].

One of the key issues is the impact of social and political transformations on culture and historical consciousness. R.M. Zhumashev [9] in his dissertation *Historiography of the Formation and Development of Culture in Kazakhstan (1936–1991)*, provides a detailed analysis of changes in Soviet Kazakhstan's cultural policy, revealing the process of forming a new cultural identity under a totalitarian regime. B. Suzhikov [10] (2006) examines the role of historical knowledge in shaping cultural values and moral guidelines in Kazakhstani society.

Modern historiography focuses on the dynamics of cultural transformations, the influence of ideological factors on cultural and historical development, and the rethinking of national heritage in the face of global challenges. Overall, historiography demonstrates a rejection of dogmatic Soviet concepts and a search for new methodological foundations that allow for a deeper understanding of the processes of national culture and formation of historical consciousness in Kazakhstan.

The study of the transformation of historical science, as well as the theoretical foundations of the phenomenon of ethnicity and national culture, requires a comprehensive approach based on the combination of various methods and methodological principles. The research methodology is based on an interdisciplinary approach, incorporating elements of historical, sociological, philosophical, and cultural analysis.

The key methodological principles include: *Historicism* — considering the transformation of historical science and national culture dynamically, taking into account changes in the political and social context. The *Systematic Approach* — analyzing ethnicity and national culture as an integral system that includes historical, social, political, and cultural components. *Comparative Analysis* — comparing different theoretical con-

cepts of ethnicity and national culture and interpreting them within the context of Kazakhstan. Methodological Pluralism — using various research methods depending on the aspect under study. Chronological Method — identifying the stages of historical science transformation and the evolution of concepts of ethnicity and national culture. Historiographic Analysis — studying the contributions of researchers (S. Zimanov, K. Aldazhumanov, etc.) to the development of Kazakhstani historiography. Comparative-Historical Analysis — allowing for the comparison of different approaches to understanding national culture and ethnic identity across historical periods [11], [12].

Results

The study of the transformation of historical science, as well as the theoretical foundations of the phenomenon of ethnicity and national culture, has revealed several key aspects. Kazakhstan's historical science has undergone significant changes, especially after the collapse of the USSR, shifting from ideologically driven Soviet historiography to nationally oriented research.

Modern domestic historians have played a key role in shaping Kazakhstani historiography by proposing new approaches to studying national history based on the principles of historicism, objectivity, and multifactorial analysis.

The study of ethnicity and national culture has experienced methodological changes: from the concept of socialist internationalism to the exploration of ethnic identity, cultural interactions, and the impact of globalization. Contemporary approaches to the study of Kazakhstan's national culture emphasize its interaction with global civilizational processes, as well as the preservation of traditional values in the context of globalization.

The novelty of the research lies in the development of a comprehensive approach to studying the transformation of Kazakhstan's historical science, taking into account political, social, and cultural factors, as well as in the systematization of modern concepts of ethnicity and national culture, their evolution, and adaptation within Kazakhstani academic discourse.

The aim of the study was to identify key trends in the transformation of historical science and to examine the theoretical foundations of the phenomenon of ethnicity and national culture. The obtained results align with the stated goals and objectives, namely: an analysis of the evolution of Kazakhstani historiography has been conducted, identifying its stages of development. The theoretical foundations of ethnicity and national culture have been examined in the context of modern scientific paradigms. The influence of ideological, political, and social factors on the perception of national culture has been demonstrated.

The main concept confirmed during the research is the idea of national culture as a dynamic and adaptive phenomenon influenced by both internal and external factors. Kazakhstan's historical science is transforming towards a multifaceted analysis of national experience, combining traditional and modern research approaches. Ethnicity is considered not only as a biosocial but also as a cultural phenomenon that shapes national identity.

National culture is not a static but an evolving phenomenon capable of preserving traditions while adapting to new realities. This study contributes to the development of modern historiography, cultural studies, and ethnology, and it can also be utilized in state policy to preserve and promote Kazakhstan's national heritage.

Discussion

History itself begins with a person whose fate is one of the elements of the general mass of the development of the country's history. When we mean society, history acquires a global meaning, there is a need for a deep study of events and processes of the past, comparison with modern realities, and based on the analysis made laying the foundation for the future, determining the directions of further development of history. It is in history still occurs a harmonious combination of scientific knowledge, which represents history diversified, versatile, and in many ways, contributes to the disclosure of historical facts.

Throughout history, people have recognized its significance, repeatedly turning to past experiences — learning from both its mistakes and achievements to guide their development. Even then, society recognized the profound power of history — shaping ideology and exerting a psychological influence on the people. Unfortunately, this very factor could compromise true historical science, when the principles put forward by the state and proclaimed ideals were reflected on the pages of historical books, thus putting science in the position of a servant of the state machine. A similar situation was observed with the advent of the Soviet leadership when the role of historical and social sciences could be enhanced by their uncomplaining adherence to

the imposed dogma and ideological stereotypes. As a result, being in a desperate situation, history as a science was forced to develop in a unilinear manner. This situation, as academician M. Kozybaev rightly pointed out, reduced the attempts of objective study and determination of the future path of development of the state, including the use of new conceptual frameworks [1; 92]. Any manifestations of Kazakhstan scientists in the study of new facts were considered as pseudoscientific, and anti-populace — mere attempts to stand out and distance themselves from other nations.

Today, the methodology of patriotic history has also undergone the process of rethinking. The class-social approach, once the basis of the methodology of historical science, distorted the study of the true process of development. Today, almost every historian uses their methodology, developed independently. This is understandable since no single principle is binding for all. Although not fully developed, there should, at the very least, exist a broadly recognized methodology of history — one rooted in its profound significance for education and the upbringing of young people. The main principle of the modern study of the historical process should be the interplay between facts and historical sources. After all, only then, as it is known, any concept, or theory, given the opportunity to rely on the available facts can be presented proven, and deeply argued. In this case, the probability of achieving the truth increases, which is the ultimate goal of historical research.

The next principle of methodology is to recognize the relationship between society and the individual. It is necessary to take into account the fact that, sometimes, many things can be understood just from the correlation of different kinds of phenomena. When studying the historical process, it is necessary to be guided by the principle of taking into account the peculiarities of a particular stage of development. Each event, depending on social conditions, can be interpreted differently, since no phenomenon in history can exactly repeat itself.

In addition, other principles of methodology can be applied, these are the relationship between socio-economic development in society and its consciousness, the spiritual needs of people, the relationship between power and man, and its assessment in different periods. As we can see, history in its methodology is based on political science, sociological, cultural, and other knowledge. Perhaps the most important in this case will be the principle of integrity and unity in the historical interpretation of all levels of life. History is called to summarize the knowledge and experience of all fields of science and to reveal the optimally characteristic development of mankind.

Instead of all these methods of cognition that could create an objective picture of the past, the Communist Party imposed a worldview that determined the fateful role of Russia in the history of national minorities [2; 132]. After the collapse of the Soviet ideology, new conceptual possibilities for studying the historical past opened up to researchers [13; 67]. Today, the state unity of the republic, and national and spiritual harmony formed through comprehensive study is a priority [12; 55]. Scientists got an opportunity, without forgetting the correlation of themselves with the common history, to discover a treasure trove of previously unknown facts of their ethno-historical process of development. Already in the last years of the existence of the union state, “the national intelligentsia began to declare ideas not of amorphous Soviet patriotism, but of moderate and enlightened nationalism.” The works of M. Kozybaev played a significant role in the objective reconstruction of the history of the Kazakh people and the departure from the Russocentric worldview [10; 75].

The work started by famous scientists of Kazakhstan was continued in the XXI century domestic historical science, where the principles of objective and impartial assessment of historical events and processes have become indispensable. Undoubtedly, problems remain, including financial ones. It is clearly understood that no other ideological form can once again exert a destructive influence on the course of the historical process.

Scientists have also helped to conceptualize in science the problems of ethnicity, “without limiting themselves to Kazakhstan specificity, without self-isolating national exclusivity.” The researcher pointed out that “any nation must rise to the level of awareness and protection of national honor. A nation that has risen to the level of comprehension of its national honor can be considered a nation. Without a sense of this feeling, the nation is doomed to be a subject, and all the ills and misfortunes will cling to it.”

The problem of the nation’s development and generational continuity is one of the complex challenges in the study of the theory of nation. For this purpose, it was necessary to reveal the dialectics of the development of different generations of ethnos and their interaction with the cultural processes that have passed through the centuries. That is why it is necessary to study the genesis and potential of the cultural patrimony of Kazakhstan as a self-sufficient state [14; 93].

Because Kazakhstan has become a homeland for many ethnic groups over time, the importance of a detailed study of the cultural past of their representatives increases. Especially since the issue of cultural self-identification has always been topical [8; 15]. Meanwhile, the role of the factor of culture for the country as “a universal instrument ennobling human souls and socio-natural environment” becomes obvious today. “Culture, being a product of human life activity, nourishes it, pushes it to new fruitful accomplishments. Moreover, this process is endless and should not be interrupted, because the evolutionary path of development of the whole society will be hindered.”

Appeal to the cultural past of ethnic groups of Kazakhstan is also relevant because the requirements for modern education of the younger generation contain the ideas of building upon the finest achievements of culture and drawing inspiration from national origins. Knowledge of the historical past and respect for the historical and cultural traditions of their own and other peoples is the key to progress [7; 36].

Realizing the legitimacy of the put-forward provisions, it is necessary to determine the further way the study of urgent and time-demanded historical problems aimed at studying the history of the cultural heritage of ethnic groups of the republic, as well as the use of the modern methodological approach in their study, based on the principles of objective analysis and objective historical assessment.

Thus, at first glance, the concepts, which are close in content, contain certain differences and characterize those complex ethnic processes that took place on the territory of the republic in the Soviet years. Not only the policy of mixing nations into a single community of people, the so-called Soviet ethnos (people), artificially imposed by the ruling authorities but also the implementation of cultural policy in this direction was observed.

In the 1930s, all people living on the territory of the Soviet Union were referred to as the “Soviet people.” However, up until the early 1960s, the concept did not carry the burden of an ideological cliché. In 1961, speaking at the XXII Congress of the CPSU, N.S. Khrushchev proclaimed: “A new historical community of people of different nationalities with common characteristic features has formed in the USSR — the Soviet people.”

The legitimacy of the realization of the idea of international culture was firmly established in the mass consciousness. In this case, the form of international culture was to be determined by national cultures proper, and the content — by socialist ideals. However, theory in this case turned out to be incompatible with practice, as history proved.

The culture of each nation includes a system of spiritual and material values and norms of behavior. But, in the Soviet period, the definition of national culture became unthinkable in its realization without the term of international culture, which blurred the boundaries of differences between nations and was shaped, in turn, by the rigid ideology of the ruling party [15; 8].

Finding themselves in Kazakhstan, not on the territory of their ethnic homeland, representatives of many national groups, as well as the Kazakh ethnos also, despite the proclaimed policy of “internationalization,” made attempts to preserve cultural identity. The idea of creating a “common” national culture was widely propagandized in the country not in content, but rather in form [6; 33]. Thus, the national policy of the state contradicted the previously declared principles of freedom of self-determination.

The ideas of the new Soviet culture permeated all spheres of social life, including the way of life of the population. Changes in the lives of millions of people were to contribute to the realization of the tasks assigned by the Communist Party to attract people to the active creative work of material, political and spiritual culture, to develop new scientific principles of cultural construction management and cultural planning, to turn the country into a country of continuous literacy, a high level of education, etc. The new Soviet culture was associated with socialist culture.

In the vast majority of positions of Soviet historians and social scientists, socialist culture was associated with “a powerful factor in the development and improvement of the way of life of the Soviet people.” Moreover, in their opinion, the culture developing under different conditions was able to accumulate the spiritual values of representatives of other peoples of the Soviet Union and absorb the best world cultural experience [5; 93]. And in the new form of national culture, namely socialist culture, the dialectic of the universal and class began to manifest itself in a new way. The explanation of such inferences could be the teachings of Marxists, which, many authors cited as the main theoretical and methodological basis.

Conclusions

Thus, in the course of overly forced internationalization in the conditions of the Soviet reality, the desire to accelerate the formation of the Soviet people as a single community by bureaucratic and voluntaristic

methods, without taking into account national-specific interests led to the fact that the national policy miscalculations, distortions and serious mistakes were made. The peculiarities of life activity, mentality, and education were not taken into account. The authors of modern historical science have recognized the illegality of the implemented policy based on the class approach and limiting the through language, traditions, and artistic heritage. The fact that the natural need to study the culture of the native people is a natural necessity has not been taken into account. Since the manifestation of interest in the study of the history of the Fatherland, its cultural and historical heritage is an indispensable part of national self-consciousness. The study of the transformation of historical science and the theoretical foundations of the phenomenon of ethnicity and national culture allows us to draw several key conclusions:

Firstly, Kazakhstani historiography has undergone significant changes, especially after the collapse of the USSR, when there was a shift from the ideologized approaches of Soviet science to a nationally oriented, objective, and multifactorial analysis. Modern research focuses on reinterpreting historical experience, restoring historical truth, and studying national identity in the context of global trends.

Secondly, methodological approaches to the study of ethnicity and national culture have evolved from Marxist-Leninist theories to interdisciplinary research, incorporating historical, sociological, philosophical, and cultural analysis. National culture is seen as a dynamic system influenced by political, social, and economic factors while preserving traditional values.

It can be stated that modern historical science in Kazakhstan is moving towards the integration of traditional and innovative research approaches, allowing for a deeper understanding of the processes of national culture formation and ethnic identity. Further research in this area should focus on an in-depth analysis of the impact of contemporary global processes on historical consciousness and Kazakhstan's cultural heritage, as well as the development of new methodological foundations for studying ethnic and national processes.

References

- 1 Козыбаев М. Историография Казахстана: уроки истории / М. Козыбаев. — Алма-Ата: Рауан, 1990. — 136 с.
- 2 Козыбаев М. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски [в 2-х кн.] / М. Козыбаев. — Алматы: Гылым, 2000. — Кн. 2 — 388 с.
- 3 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана / М.К. Козыбаев. — Алматы: Гылым, 2006. — 272 с.
- 4 Арнольдов А.И. Социалистическая культура: теория и жизнь / А.И. Арнольдов. — М: Политиздат, 1984. — 174 с.
- 5 Арнольдов А.И. Национальные культуры: современное видение / А.И. Арнольдов — М: Издательство МГИК, 1992. — 29 с.
- 6 Канапин А. Культурное строительство в Казахстане / А. Канапин. — Алма-Ата, 1964. — С. 33.
- 7 Ауэзов М. Евразийская духовная традиция и преемственность казахской культуры. Культура Казахстана: традиции, реальности, поиски: сб. науч. трудов / М. Ауэзов. — Алматы, 1997. — 164 с.
- 8 Жумадилова Р.Ш. Культура Казахстана: учебн. пос. / Р.Ш. Жумадилова. — Семей, 2001. — 48 с.
- 9 Жумашев Р.М. Историография становления и развития культуры Казахстана. 1936–1991 гг.: дис. ... д-ра ист. наук / Р.М. Жумашев. — Москва, 2004. — 466 с.
- 10 Сужиков Б. Академик Манаш Козыбаев и культурно-нравственный потенциал исторического знания. Манаш Козыбаев — человек в истории / Б. Сужиков. — Алматы: Гылым, 2006. — 232 с.
- 11 Зиманов С. Феномен академика М.К. Козыбаева. Манаш Козыбаев — человек в истории / С. Зиманов. — Алматы: Гылым, 2003. — 232 с.
- 12 Алдажуманов К. Академик М. Козыбаев и историческая наука Казахстана. Манаш Козыбаев — человек в истории / К. Алдажуманов. — Алматы: Гылым, 2006. — 232 с.
- 13 Гуревич Л. История Отечества. Манаш Козыбаев — человек в истории / Л. Гуревич. — Алматы: Гылым, 2006. — 232 с.
- 14 Мажитов С. Академик М.К. Козыбаев — основатель историософии независимого Казахстана, ученый-гуманист. Манаш Козыбаев — человек в истории / С. Мажитов. — Алматы: Гылым, 2006. — 232 с.
- 15 Турлыбекова А.М. Искусство Казахстана в 20–80-е гг. XX века: истоки и тенденции развития / А.М. Турлыбекова. — Павлодар, 2014. — 180 с.

А.М. Тұрлыбекова, А.М. Садыкова, А.Г. Шабамбаева

Этнос пен ұлттық мәдениет феноменінің теориялық негіздері

Қазіргі қоғам санасының соңғы отыз жылындағы қайта құру ғылыми тарихи көзқарастардың өзгеруіне ықпал еткені белгілі. Тарихи оқиғалар қайта қарастырыла бастады, жүргізіліп жатқан «қайта құрулардың» нәтижелері, соның ішінде елдің кеңестік басқару дәуірі жаңа жолмен бағаланды. Осы тұрғыда кеңестік кезеңдегі этнос, ұлттық мәдениет мәселесін зерттеу одан да өзекті болып отыр, бұл ұлттық өзіндік сананы, этникалық бірегейлікті және т.б. жандандыру процестерімен байланысты. Мақалада отандық зерттеушілер ұсынған тарих ғылымының әдістемесіне қатысты кейбір тұжырымдамалар мен көзқарастар көрсетілген. Ұзақ уақыт бойы «интернационалдык» кейіпте болған ұлттық мәдениетті зерттеу қазіргі заманғы тарихтың маңызды аспектісі болып табылады, бұл оны жеке этносқа тән төл мәдениет тұрғысынан зерттеуге де, дамытуға да мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар, Қазақстан этностарының мәдени өткеніне үндеу ұлттық түпдеректің идеяларына негізделген өскелең ұрпақтың қазіргі заманғы тәрбиесінің талаптарына сәйкес келетінін түсіну қажет. Мақалада отандық авторлардың этнос және ұлттық мәдениет мәселелеріне қатысты қалыптасқан концептуалды көзқарастарын жалпылауға талпыныс жасалған. Сонымен қатар, кеңестік тарихнамада жоғарыда аталған концепцияларды түсіндірудің салыстырмалы талдауы бар, бұл этностар мәселесіне қатысты қалыптасқан стереотиптердің қателігін анық байқауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тарих, тарих ғылымы, әдістеме, тарихнама, этнос, ұлттық мәдениет, интернационализм, кеңестік мәдениет, идеология, сәйкестендіру.

А.М. Тұрлыбекова, А.М. Садыкова, А.Г. Шабамбаева

Теоретические основы феномена этноса и национальной культуры

Перестройка за последнее тридцатилетие сознания современного общества, как известно, способствовала изменению научных исторических взглядов. Стали переосмысливаться исторические события, по-новому оцениваться результаты проводимых «преобразований», в том числе эпохи советского руководства страной. В этом смысле исследование проблемы этноса, национальной культуры в советский период приобретает еще большую актуальность, что связано с процессами этнической идентификации и пр. В статье нашли отражение некоторые концепции и подходы методологии исторической науки, выдвинутые отечественными исследователями. Важным аспектом современной истории является исследование национальной культуры, долгое время облаченной под форму «интернациональной», не позволявшей ни исследовать, ни развивать ее с точки зрения самобытной, характерной для отдельного этноса культуры. Вместе с тем, необходимо понимать, что обращение к культурному прошлому этносов Казахстана соответствуют требованиям современного воспитания подрастающего поколения, построенного на идеях национального первоисточника. В статье предпринята попытка обобщить имеющиеся концептуальные подходы отечественных авторов по вопросам этноса и национальной культуры. Кроме того, имеет место сравнительный анализ трактовки вышеобозначенных понятий в советской историографии, что позволяет наглядно проследить ошибочность сложившихся стереотипов в отношении проблемы этносов.

Ключевые слова: история, историческая наука, методология, историография, этнос, национальная культура, интернационализм, советская культура, идеология, идентификация.

References

- 1 Kozybaev, M. (1990). *Istoriografiia Kazakhstana: uroki istorii* [Historiography of Kazakhstan: History Lessons]. Alma-Ata: Rauan [in Russian].
- 2 Kozybaev, M. (2000). *Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniia i poiski* [Kazakhstan at the Turn of the Century: Reflections and Searches]. (Vols. 1–2; Vol. 2). Almaty: Gylm [in Russian].
- 3 Kozybaev, M.K. (2006). Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazakhstana [Problems of Methodology, Historiography and Source Studies of the History of Kazakhstan]. Almaty: Gylm [in Russian].
- 4 Arnoldov, A.I. (1984). *Sotsialisticheskaia kultura: teoriia i zhizn* [Socialist Culture: Theory and Life]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 5 Arnoldov, A.I. (1992). *Natsionalnye kultury: sovremennoe videnie* [National Cultures: Modern Vision]. Moscow: Izdatelstvo MGIK [in Russian].
- 6 Kanapin, A. (1964). *Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane* [Cultural construction in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Auezov, M. (1997). *Evrasiiskaia dukhovnaia traditsiia i preemstvennost kazakhskoi kultury. Kultura Kazakhstana: traditsii, realnosti, poiski* [Eurasian spiritual tradition and continuity of Kazakh culture. Culture of Kazakhstan: traditions, realities, searches]. Almaty [in Russian].

- 8 Zhumadilova, R.Sh. (2001). *Kultura Kazakhstana [Culture of Kazakhstan]*. Semei [in Russian].
- 9 Zhumashev, R.M. (2004). *Istoriografiia stanovleniia i razvitiia kultury Kazakhstana. 1936–1991 gg [Historiography of the formation and development of the culture of Kazakhstan. 1936–1991]. Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 10 Suzhikov, B. (2006). *Akademik Manash Kozybaev i kulturno-nravstvennyi potentsial istoricheskogo znaniia. Manash Kozybaev — chelovek v istorii [Academician Manash Kozybayev and the cultural and moral potential of historical knowledge. Manash Kozybayev — a man in history]*. Almaty, Gylym [in Russian].
- 11 Zimanov, S. (2003). *Fenomen akademika M.K. Kozybaeva. Manash Kozybaev — chelovek v istorii [Phenomenon of Academician M.K. Kozybaev. Manash Kozybaev — a Man in History]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 12 Aldazhumanov, K. *Akademik M. Kozybaev i istoricheskaya nauka Kazakhstana. Manash Kozybaev — chelovek v istorii [Academician M. Kozybaev and Historical Science of Kazakhstan. Manash Kozybaev — a Man in History]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 13 Gurevich, L. (2006). *Istoriia Otechestva. Manash Kozybaev — chelovek v istorii [History of the Fatherland. Manash Kozybaev — a Man in History]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 14 Mazhitov, S. (2006). *Akademik M.K. Kozybaev — osnovatel istoriosofii nezavisimogo Kazakhstana, uchenyi-gumanist. Manash Kozybaev — chelovek v istorii [Academician M.K. Kozybaev — the Founder of the Historiosophy of Independent Kazakhstan, a Humanitarian Scientist. Manash Kozybaev — a Man in History]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 15 Turlybekova, A.M. (2014). *Iskusstvo Kazakhstana v 20–80-e gg. XX veka: istoki i tendentsii razvitiia [Art of Kazakhstan in the 20–80s. XX century: origins and development trends]*. Pavlodar [in Russian].

Information about the authors

Turlybekova Aigul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Sadykova Aigul — PhD, Associate Professor of the Educational Program “History,” Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Shabambaeva Anara — Master of Humanitarian Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3663-1368>

I.D. Khlebnikov¹, A.Zh. Myrzakhmetova^{1*}, A.B. Satanov², Ye.A. Matorina³

¹Karaganda Buketov University, Karaganda;

²Astana IT University, Astana, Kazakhstan;

³Branch of the “Center for Pedagogical Excellence” of the Autonomous Organization “Nazarbayev Intellectual Schools”,
Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: press.ksu@mail.ru; amyrsakhmetova@gmail.com; arstanbs@gmail.com; matorinayevgeniya@gmail.com)

The Civic Identity of Graduates (11th Grade Students) of Secondary Schools at the Current Historical Stage of Kazakhstan’s Development: the Results of a Quantitative Study

This article presents the results of a quantitative study on the civic identity of high school students in Kazakhstan. The analysis is based on survey data collected from final-year students across schools in all regions of the country, conducted in both Kazakh and Russian languages. The study explores how high school students perceive their civic identity and highlights differences influenced by the language of instruction and regional contexts. The findings reveal that the majority of students endorse the concept of a civic nation. It becomes evident that students’ civic and patriotic attitudes are shaped by their linguistic environment, social engagement, and educational policies. The authors argue that state policies regarding civic education should take into account the socio-cultural and linguistic characteristics of different regions, address existing language barriers, and actively involve Russian-speaking youth in civic socialization processes. Furthermore, the study underscores the crucial role of educational institutions in fostering civic identity and advocates for the integration of intercultural interaction into school curricula and student activities. The results are valuable for educational institutions, regional policymakers, and specialists in contemporary Kazakhstan history and regional studies.

Keywords: civic identity, patriotism, students, Republic of Kazakhstan, ethnocentrism, civic nation, regional differences, state policy, modern history, history of Kazakhstan

Introduction

Civic education and historical science represent complementary components of the educational process, contributing to the formation of conscious civic awareness and respect for historical heritage among learners. Historical science, which studies the processes of civil society formation, enables the identification of patterns in the development of social institutions, democratic principles, and legal norms, serving as the foundation for educating active and responsible citizens. In turn, civic education fosters young people’s understanding of the significance of historical events and processes, encouraging interest in studying the past as a source of experience for addressing contemporary social and political issues. In the context of globalization and increasing intercultural interactions, the role of civic education is growing, as it shapes young people’s sense of belonging to historical heritage and responsibility for the future of society.

The issue of shaping the civic identity of modern youth is increasingly relevant in the context of globalization and the rapid socio-cultural transformations occurring in society. This is particularly significant in multiethnic states like the Republic of Kazakhstan, where diverse cultural and linguistic groups coexist. In this environment, the question of identity is closely linked to maintaining social stability and interethnic harmony. High school students are challenged to understand and adopt shared civic values, forming a stable civic identity that serves as the foundation for social solidarity and patriotism [1], [2], [3].

The aim of this study is to identify the features of civic identity formation among high school students in the Republic of Kazakhstan through the analysis of quantitative survey data. To achieve this objective, sociological methods were utilized in the historical research. The following tasks were set to achieve the research goal: to determine the extent to which civic identity has been developed among graduating high school students; to identify differences in civic formation based on the language of instruction (Kazakh or Russian); and to assess regional differences in how Kazakhstani high school students perceive civic values.

The study employed a model involving experimental and control groups, which enhanced the validity and reliability of the findings. The experimental group included 11th-grade students from general education

---

* Corresponding author’s e-mail: amyrsakhmetova@gmail.com

schools, from whom the primary research data were obtained. The control group consisted of first-year students from colleges and higher education institutions — recent high school graduates. Comparative analysis of the data from these two groups allowed for the assessment of the stability and dynamics of formed civic attitudes, as well as the identification of possible changes during the adaptation process to new conditions after graduation, thus reflecting the historical dynamics of civic attitudes. The use of this methodology provided the opportunity to track short-term changes in civic identity during the transition period from school education to professional and higher education.

Civic identity, considered in a historical context in this study, represents a set of value orientations, social attitudes, and behavioral models that shape an individual's sense of belonging to a specific state and civic community, as well as awareness of their role and responsibility in the socio-political life of the country. In various historical periods, the formation of civic identity has been closely linked to the processes of nation-state building, the development of civil society institutions, legal culture, and patriotic education. In the context of modern Kazakhstani history, this process reflects not only the legal status of an individual but also their active participation in the realization of public interests, perception of historical memory, state symbols, and ideals that form the basis of national unity, as well as the vision of Kazakhstan's future development.

Despite the significance of this topic, existing scientific literature reveals several contradictions in both theoretical and methodological approaches to studying civic identity. In particular, the structure and factors contributing to civic identity formation remain unclear, as does its relationship with the linguistic and cultural characteristics of different regions [4]. Foreign researchers from the United States, Russia, Turkey, and other countries propose various methodological approaches, yet there is no consensus in academic circles on a universal model of civic identity [5], [6], [7], [8], [9]. This lack of agreement leads to discrepancies in diagnosing and interpreting research findings.

Research on the civic identity of youth in Kazakhstan's historical and educational context predominantly relies on qualitative methods, often limited to small samples from specific regions or cities. This limitation complicates efforts to generalize findings and identify nationwide trends [10], [11], [12]. In this context, employing a quantitative approach based on a representative sample of high school students from all regions of Kazakhstan is a crucial methodological advancement. This approach enables researchers to overcome existing limitations and obtain an objective overview of the state and developmental trends of civic identity among Kazakhstan's youth.

In this study, we argue that the formation of civic identity in Kazakhstan is a complex, multi-level process influenced by the educational environment and the socio-cultural characteristics of different regions. Civic identity is seen not only as a product of state policy but also as a result of the interaction between individual and group identities formed through socialization, which is discussed in various studies on this topic [13–18].

Thus, this research aims to address current gaps in the understanding of civic identity among Kazakhstan's youth and to enhance the theoretical framework regarding its structure and the factors influencing its formation at the national level.

Materials and Methods

In investigating the civic identity of high school students in Kazakhstan, historical methods played a crucial role in the research methodology. These methods allowed for uncovering the specific features of civic values and identities across historical contexts, as well as identifying historically determined factors that influence the current situation.

The historical-genetic method was particularly valuable in tracing the origins and development of the concept of civic identity in Kazakhstan. It helped identify the historical conditions and factors that have shaped the modern forms of civic identity among Kazakhstani youth, while also facilitating an examination of the transformations in civic and national values.

The historical-comparative method was employed to compare the processes of civic identity formation among high school students across different generations and regions of Kazakhstan. This approach revealed both stable and evolving characteristics of civic orientations among youth. Additionally, it allowed for potential comparisons between the results from Kazakhstani high school students and similar data from other countries (such as those in the EU, CIS, USA, and Japan), providing insights into the uniqueness of Kazakhstan's experience in an international context. This method was integral in analyzing statistical data regarding the structure and number of respondents.

The historical-typological method facilitated the identification of typical and recurring models of civic identity formation among students from a historical perspective. This approach enabled the determination of stable types of civic identity and their influencing factors.

The periodization method, applied during the preparatory stage of the study, allowed for the identification of key historical phases in the formation of civic identity among Kazakhstan's youth. This method structured the research and illustrated the development of civic values and identity through successive historical periods, each with its own unique influences on the civic stance of young people, including the roles of various socialization agents.

The application of historical methods enabled a thorough exploration of the influence of political, cultural, and social transformations on the modern civic identity of high school students in Kazakhstan.

Primary sociological data collection was conducted using surveys of students in general education schools. A simple random sampling strategy was employed, with a statistically significant minimum sample size of 383 respondents for the study. The general population included 168,306 students in the 11th grade of secondary education institutions [19]. To ensure statistically significant representation of socio-geographic, socio-demographic, and ethnolinguistic characteristics, and to account for potential losses (such as refusals to participate or damage to research tools like questionnaires), the sample size was increased to 675 respondents. High school students formed the experimental group.

For comparative analysis, the control group consisted of students from colleges and universities, totaling 510 individuals. The distribution of the sample adhered to strictly defined parameters, ensuring statistically reliable survey results.

Results

The vast majority of respondents envision the future of Kazakhstan as a civic nation, where citizens of all ethnic backgrounds come together to form a united community while maintaining their linguistic and cultural diversity. Approximately one-quarter of participants hold an ethnocentric view, believing that, over time, a Kazakh nation rooted in the Kazakh language and culture will emerge. Additionally, 13.8 % of respondents found it difficult to provide a definitive answer (see Table 1).

Table 1

Question: "What kind of future would you like to see for Kazakhstan?", %

№	Answer options	Percentages
1	Citizens of all ethnoses make up the united Kazakhstan nation	64,0
2	All citizens of Kazakhstan constitute Kazakh nation	22,2
3	Difficult to answer	13,8

The most significant contrast is evident when comparing the data based on the language of education (Table 2). Among Kazakh-speaking students, ethnocentric views are notably more prevalent; the belief in an ethnonation is 3.5 times more common compared to Russian-speaking students (34.0 % versus 9.3 %). Conversely, the emphasis on Kazakhstan's development as a civic nation, in line with current state policies, is higher among Russian-speaking respondents, exceeding that of Kazakh-speaking respondents by 12 % (70.4 % versus 58.3 %).

At the same time, it should be taken into account that this refers to relative, not absolute predominance, since Kazakh-speaking respondents, just like Russian-speaking ones, prefer the future of Kazakhstan to be associated with the formation of a Kazakhstani nation rather than an exclusively Kazakh one. Nevertheless, ethnocentric attitudes are more widespread among Kazakh-speaking respondents (more than three times higher compared to Russian-speaking respondents).

Table 2

Question: "What kind of future would you like to see for Kazakhstan?", in the context of the language of education, %

№	Answer options	Kazakh, %	Russian, %
1	Citizens of all ethnoses make up the united Kazakhstan nation	58,3	70,4
2	All citizens of Kazakhstan constitute Kazakh nation	34,0	9,3
3	Difficult to answer	7,7	20,3

One of the aspects of the study is the influence of the language of instruction (Kazakh or Russian) on the perception and formation of civic identity among high school students. This issue becomes particularly relevant in the context of Kazakhstan's multi-ethnic and multicultural environment, where language serves not only as a means of communication but also as an important element of identification practices.

When analyzing the obtained data, it should be noted that the linguistic environment of education has a complex impact on the process of civic identity formation through several key social and cultural mechanisms. Firstly, the language of instruction is closely related to the content of educational programs, where different aspects of historical memory, national values, and models of civic behavior may be emphasized. In Kazakh-speaking schools, traditionally more attention is paid to issues of national identity, the role of the Kazakh language as a factor of societal consolidation, and the preservation of cultural heritage, which contributes to a more pronounced perception of civic identity in the context of Kazakhstani patriotism.

Secondly, the language of instruction affects the environment of interpersonal communication and the nature of social integration. Kazakh-speaking students are more often involved in cultural practices that support traditional values and state initiatives aimed at strengthening national unity. Meanwhile, Russian-speaking students may demonstrate a greater orientation towards universal civic values, interpreting the concept of civic identity predominantly through the lens of individual rights and freedoms, tolerance, and social justice.

Thirdly, the media space, which students turn to depending on the language of instruction, is also a significant factor. Kazakh-speaking students tend to consume content that promotes ideas of national unity and the prioritization of state identity, while Russian-speaking students are more strongly influenced by global value orientations presented in the international information space.

Thus, the formation of civic identity is largely mediated by the linguistic environment as a tool of socialization, which determines access to certain social roles, cultural codes, and symbolic systems that shape perceptions of civic duties and rights. In this regard, it is important to consider that the successful consolidation of civic identity in a multi-ethnic society requires a balance between national-cultural and universal civic values, which should be reflected in the country's educational policy.

The school curriculum designed to foster tolerance is generally standardized and maintains a similar focus in both urban and rural contexts. Students study comparable modules on interethnic relations, the history of ethnic groups, and related subjects. However, fostering true tolerance is most effectively achieved when theoretical knowledge is paired with real intercultural interactions and engagements with representatives from other cultures. For schoolchildren, whether in cities or rural areas, these interactions are often limited, resulting in similar survey outcomes.

Thus, urban students enjoy a broader range of cultural contacts and approach interethnic interactions more consciously, influenced by factors such as their maturity, the diversity of urban settings, and the educational environments of colleges and universities. In contrast, schoolchildren, irrespective of their residence, tend to lack extensive experience in intercultural communication and are still in the process of shaping their value systems. At this stage, traditional social factors and educational conditions, which are largely similar for both urban and rural schools, play a more significant role.

The shaping of students' perspectives on Kazakhstan's future is influenced not only by state policies but also by regional socio-cultural characteristics. Most respondents demonstrate well-developed civic attitudes, with a significant majority of surveyed schoolchildren identifying as patriots of Kazakhstan to varying degrees (see Table 3). Only 8.2 % of respondents expressed the opposite opinion, while 7.1 % were unsure or unable to provide a definitive answer. Interestingly, patriotic values are even more pronounced among college and university students.

Urban students tend to have a broader range of cultural experiences and approach interethnic interactions more consciously. Their age-related maturity, exposure to diverse urban environments, and the enriching educational atmosphere of universities and colleges contribute to this awareness. In contrast, schoolchildren—regardless of their residence—generally lack extensive experience in intercultural communication and are still in the process of forming their value systems. In this stage, traditional social influences and uniform educational conditions in both urban and rural schools play a more significant role.

As students progress to college and university, their perspectives on Kazakhstan's future are shaped not only by state policies but also by these socio-cultural factors. College and university students, being older, possess broader social experiences and a deeper understanding of societal processes. As they begin to contemplate their professional futures and face questions related to their careers and civic responsibilities, their sense of belonging to the country and their desire to contribute to its development naturally strengthen.

Colleges and universities host various activities related to civic and patriotic education, such as conferences, themed discussions, community initiatives, and projects. These events allow students to develop a conscious sense of patriotism and recognize the importance of their personal contributions to addressing national challenges. University students, in particular, understand that they will engage directly with the economy and social institutions through their professional careers and participation in public life. This understanding enhances their interest in the country's future and strengthens their awareness of their civic identity.

Therefore, the greater prevalence of patriotic sentiments among college and university students compared to schoolchildren can largely be attributed to their social experiences, deeper understanding of the citizen's role within the state, as well as the specific educational environment and their increasing personal involvement in societal processes.

Table 3

Question: "Do you consider yourself a patriot of Kazakhstan?", %

№	Answer options	%
1	Yes	60,9
2	More likely yes than no	23,9
3	More likely no than yes	4,3
4	No	3,9
5	Difficult to answer	7,1

Schoolchildren and students who study in Kazakh are more likely to identify as patriots of Kazakhstan, as shown in Table 4. The high level of patriotic self-identification among Kazakh-speaking youth can be attributed to several factors. For many members of the Kazakh ethnic group, being proficient in their native language is a significant symbol of their belonging to the nation. In an environment where the Kazakh language is given special status — both as the state language and as the language of the "titular" nation — identifying as a Kazakh speaker is closely linked to a sense of belonging to Kazakhstan, and thus to patriotism.

The Kazakh language is also deeply connected to the country's traditional culture and history. For many young people, awareness of their ethnic identity and understanding of their native culture serve as additional sources of pride in their homeland. Consequently, ethnic self-identification and patriotism intertwine in their minds, becoming nearly inseparable.

Table 4

Question: "Do you consider yourself a patriot of Kazakhstan?", in the context of the language of education, %

№	Answer options	Kazakh language, %	Russian language, %
1	Yes	72,6	48,6
2	More likely yes than no	19,7	28,3
3	More likely no than yes	2,9	6,1
4	No	2,0	5,5
5	Difficult to answer	2,9	11,6

In the Kazakh-speaking educational environment, there is a strong emphasis on studying Kazakhstan's history and culture, particularly in fostering respect for national traditions. This focus is further reinforced by the role of the family, especially in traditional Kazakh households, where love for the homeland is closely associated with ethnocultural values. The state policy in Kazakhstan supports the development of the Kazakh language, and the social and political recognition of this native language enhances students' and schoolchildren's sense of connection to the nation as well as their confidence in the importance of their ethnic and linguistic identity.

Since the term "Kazakh" closely resembles the name of the country — Kazakhstan — some individuals may develop the perception that being part of the Kazakh ethnic group automatically signifies patriotism toward Kazakhstan. Meanwhile, members of other ethnic groups, such as Russians, Uyghurs, and Tatars, may also consider themselves patriots, but they often do not perceive "ethnicity" and "statehood" to be as inherently linked.

As a result, stronger patriotic sentiments among Kazakh-speaking schoolchildren and students are often tied to their awareness of ethnic identity, which is reinforced by cultural, linguistic, and socio-political factors. This connection leads to the association of Kazakh language and culture with patriotism in general. Overall, a civic approach to patriotism predominates among the surveyed participants, reflecting the effectiveness of state policies in promoting civic education.

However, negative societal phenomena, such as corruption and social injustice, have a detrimental effect on national belonging. Respondents expressed mixed feelings, stating remarks like, “Kazakhstan is a republic drowning in corruption, taking credit for others’ achievements,” “*There is a lot of corruption,*” “*I love my country, but not the government,*” and “*I consider myself a patriot of this country because, despite all the negative things happening, I do not let my country down in the eyes of others. I always support domestic brands. If we do not take pride in our country ourselves, then who will?*”

Table 5

Question: “Do you believe that your social, civil, and political rights are reliably guaranteed?”, %

№	Answer options	%
1	Yes	48,4
2	More likely yes than no	28,0
3	More likely no than yes	8,1
4	No	4,6
5	Difficult to answer	10,8

The differences in patriotic attitudes between Kazakh-speaking and Russian-speaking schoolchildren (as discussed in Table 5) arise from a mix of linguistic and cultural factors, the specifics of educational and family environments, and state policies that emphasize the Kazakh language as a key symbol of national identity.

In Kazakh-speaking environments, the language is directly linked to historical and cultural heritage as well as national traditions. For many Kazakh-speaking schoolchildren, fluency in the state language is inseparably tied to their identity as members of the nation-building ethnic group and fosters a sense of pride in their country. For Russian-speaking students, such a profound connection between their native language and the “titular” culture may not develop, especially if their families or immediate social circles do not place significant value on the Kazakh language and traditions.

The prioritized development of the Kazakh language is supported at the state level through various programs and initiatives aimed at its promotion and preservation, highlighting its critical role in shaping national identity. In contrast, similar priorities are often less emphasized in Russian-speaking schools and families, which can diminish the sense of connection to Kazakhstan’s civic identity as an integral part of everyday culture.

Kazakh-speaking schoolchildren are more frequently engaged in activities related to national traditions, holidays, and folklore, which reinforces their bond with the country’s culture and cultivates a stronger sense of patriotism. Russian-speaking students, particularly those who lack sufficient proficiency in Kazakh, may feel less involved in these cultural practices.

Schoolchildren often adopt the attitudes of their families and social circles. When national cultural symbols, traditions, and the Kazakh language are not emphasized in Russian-speaking households, the patriotic feelings of these students may be more rooted in civic concepts (such as attachment to their place of residence) rather than in a profound identification with Kazakh culture.

This situation underscores the limited effectiveness of the current model of civic education. Furthermore, this issue extends beyond the school system, impacting all key areas of societal function, as evidenced by responses from other participant categories surveyed, including college and university students, teachers, and parents.

The concept of patriotism among the surveyed schoolchildren in Kazakhstan centers around love for their homeland, its protection, and their citizenship. Here are some sentiments they shared:

- “*For me, patriotism is a desire to improve my homeland, to respect and follow its rules and traditions.*”

- “*Patriotism, for me, means deep love, responsibility, and a desire to serve my native country, its culture, and history.*”

- *"Patriotism is about respecting one's homeland, protecting and developing its values, and working for the benefit of society. It includes pride in the achievements of the country, standing together in times of difficulty, and maintaining national unity."*

- *"Patriotism involves subordinating personal and group interests to the interests of the nation, serving it with loyalty, protecting one's homeland, and harboring deep love for the ancestral land."*

This understanding of patriotism aligns with the responses of college and university students, reflecting a continuity of civic values across different educational levels. In any society, both at the state and social levels, institutional structures contribute to the maintenance and dissemination of patriotic values. Accordingly, respondents were asked an open-ended question: *"What Kazakhstani patriotic organizations do you know?"* The answers revealed a contradictory perception of patriotic activities among schoolchildren, with similar patterns observed in students' responses.

During the survey, respondents most frequently named organizations whose activities are implemented at the state level and are visible in the public information space. Additionally, organizations integrated into school-based educational programs were frequently mentioned. This suggests that public attention predominantly focuses on institutions that combine official support with a tangible presence in the educational environment. This dual involvement, supported by state policies and impactful on youth civic values, plays a key role.

The most frequently mentioned organizations included: the youth wing of the "Amanat" party, as well as the party itself, often referred to by its previous names, "Nur Otan" and "Zhas Otan." Other commonly cited organizations were the youth military-patriotic movement "Zhas Sarbaz," the unified children's and youth organization "Zhas Ulan," the Union of Veterans of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, and the youth association "Dala Kyrandary."

Additionally, some organizations mentioned have either ceased their activities in Kazakhstan or conflict with current legislation. These include the youth movement "Kahar," the youth league of the "Alga" party, the youth movement "Aibat," and the Socialist Resistance of Kazakhstan. This indicates the presence of radical political views within the youth environment, although these views have not gained widespread traction.

The concept of patriotism among schoolchildren in Kazakhstan appears to be well-formed, largely due to the widespread dissemination of information about state symbols, which are a crucial component of civic identity. Most students are familiar with the text of the Constitution and the National Anthem. For example, 80.6 % of students are aware of the key provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, and nearly all (98.5 %) know the lyrics of the National Anthem. These foundations play an important role in fostering civic awareness and patriotic sentiments.

Interestingly, there are almost no differences in perceptions based on age, level of education, or similar characteristics. This aligns with the survey results among college and university students, suggesting a similarity in patriotic beliefs across both age groups. For both students and schoolchildren, educational and informational modules — such as training on citizens' rights and responsibilities and knowledge of national symbols — are essential.

The similarity in awareness of civic values among students may be attributed to the unified teaching system in educational institutions, which emphasizes understanding state attributes and developing civic identity. This standardized approach, implemented in both schools and universities, ensures that students are well-informed about official symbols and legal frameworks, contributing to the formation of similar civic values across the country.

Students often cite a lack of personal interest and only superficial exposure to the Constitution as reasons for their unfamiliarity with its text. Some respondents view the articles of the Constitution as abstract and disconnected from their lives, reflecting insufficient awareness of the legal foundations necessary for comprehensive civic socialization.

Notably, college and university students face the same issue, with their responses closely mirroring those of schoolchildren. This indicates that even at higher levels of education, some young individuals lack motivation to study their country's Constitution. Such a situation calls for focused attention from the educational community and a reevaluation of curricula to help young people understand the practical significance of legal knowledge, viewing the Constitution as a vital tool that regulates their roles and lives in society.

Furthermore, 76.4 % of respondents believe that their social, civic, and political rights are fully upheld and protected by the state, while only 12.7 % expressed doubts (see Table 6).

Kazakh-speaking students show greater confidence in the legal guarantees provided by the state (see Table 6). Additionally, the disparity between the two groups of respondents based on their language of in-

struction becomes more pronounced in colleges and universities compared to schools. Students who study in Russian tend to be even less optimistic than those in the school system.

The Kazakh language, being the state language, is seen as a crucial aspect of national identity within society. Kazakh-speaking students often feel a closer connection to the state and view it as a protector of their rights. This perception is partly due to government policies that focus on the development and support of the Kazakh language. As a result, Kazakh-speaking students are more likely to believe that the state “protects” their interests, leading to increased confidence in the legal guarantees it provides.

Table 6

Question: “Do you believe that your social, civil, and political rights are reliably guaranteed?”, in the context of the language of education

№	Answer options	Kazakh language, %		Russian language, %	
		College and university students	Schoolchildren	College and university students	Schoolchildren
1	Yes	62,1	56,3	25,9	39,9
2	More likely yes than no	23,1	23,4	36,1	34,4
3	More likely no than yes	7,4	7,1	20,4	8,7
4	No	3,3	4,0	9,3	5,5
5	Difficult to answer	4,1	9,1	8,3	11,6

At higher levels of education, such as in colleges and universities, students actively engage in discussions about politics, interethnic relations, and social justice. For Kazakh-speaking students, this engagement often includes a heightened focus on national and state rhetoric, which serves to strengthen their trust in legal guarantees. In contrast, Russian-speaking students, who observe the specifics of national policies and notice an increasing allocation of public initiatives and resources toward promoting the Kazakh language, tend to become more skeptical about whether the state protects all population groups equally.

As students transition to college and university, their interactions with state institutions increase — for example, when applying for scholarships, managing documentation, or participating in grants and competitions. Kazakh-speaking students generally find these interactions easier, as their proficiency in the state language simplifies the process. On the other hand, Russian-speaking students may face additional challenges, especially in administrative procedures, if their Kazakh language skills are lacking. This discrepancy can influence their perceptions of state guarantees.

As Russian-speaking youth move from school to university, their exposure to information — including content from international sources and Russian-language media — expands significantly. This broader communication network encourages many students to critically assess the current situation in the country, particularly concerning equality of rights and opportunities. Such critical perspectives may lead to decreased optimism about the legal guarantees provided by the state.

Moreover, students studying in Russian recognize that career prospects in certain fields, such as civil service, media, and education, may be limited without proficiency in the Kazakh language. Many are aware of the state’s ongoing efforts to elevate the status of Kazakh and worry about their competitiveness in the job market. This concern fosters skepticism regarding whether the state equally protects and supports all linguistic groups.

In contrast, the stronger confidence in the state’s legal guarantees among Kazakh-speaking youth can be attributed to several factors: recognition of Kazakh as the official state language, an emphasis on national and state values, and positive personal experiences in dealing with state institutions. Meanwhile, Russian-speaking students, particularly at the college and university levels, may develop a more critical view of the practical mechanisms of legal protection and socio-economic opportunities. This shift can be influenced by exposure to certain foreign media, which can create a negative perception of Kazakhstan’s domestic and foreign policies and further amplify skepticism about the state’s role.

This skepticism and lack of confidence in their future can explain the comparatively lower prevalence of patriotic beliefs among Russian-speaking students. This phenomenon is shaped by specific aspects of civic socialization. Most programs and activities in this area are designed for Kazakh-speaking audiences, extending from printed materials to television content. Young people with limited proficiency in Kazakh often feel excluded from these initiatives and the educational agenda.

In the context of Kazakhstan's multi-ethnic society at the present historical stage, ethnocentrism manifests itself as a form of protecting group identity amid social changes, uncertainty about the future, and perceived threats of cultural assimilation. Young people, who are in search of self-identification, often rely on ethnic affiliation as the most accessible and emotionally rich source of social identity.

The factors contributing to the strengthening of ethnocentric attitudes include the following:

- Uneven access to resources and opportunities in the fields of education, employment, and career growth, which shapes the perception of discrimination or, conversely, privileges based on ethnicity.
- Politicization of ethnocultural issues in the public space, which increases young people's sensitivity to interethnic relations.
- Weak institutionalization of common civic values, resulting in a priority being placed on ethnocultural self-identification instead of forming a unified civic community.
- Family and social environment, where the values of ethnoconfessional solidarity are transmitted as fundamental, often without emphasis on supra-ethnic forms of identity.

The influence of sociocultural factors on the perception of civic identity is manifested through several levels:

Macrosocial level — the official ideology, policies aimed at strengthening national unity, educational programs, and state symbols that promote the image of a citizen as a loyal member of Kazakhstani society.

Mesosocial level — the activities of educational institutions, public organizations, and youth movements, through which models of civic engagement and concepts of social responsibility are formed.

Microsocial level — the influence of family, close social circles, and local communities, where the foundations of worldview, attitudes toward other ethnic groups, and understanding of civil rights and responsibilities are laid.

Thus, the perception of civic identity among young people is formed through the complex interaction of ethnic affiliation, cultural traditions, state initiatives, and socio-economic conditions. Eliminating the factors that contribute to ethnocentrism is possible only with the active development of national institutions of civic education, the creation of an inclusive social environment, and the enhancement of social mobility for youth regardless of their ethnic background.

The educational system, both in schools and universities, prioritizes knowledge of the state language as a key indicator of civic identity. However, insufficient attention is paid to how those with weaker Kazakh language skills can be engaged in civic activities. The methodologies employed can sometimes be overly formal, rendering these students unmotivated to participate actively and leading to a loss of interest that begins in school and persists into higher education.

As a result, young individuals struggling with the Kazakh language may feel that they do not meet the criteria for being considered "complete citizens," as knowledge of the state language is seen as an important aspect of patriotism in society. This feeling of social exclusion can intensify if civic education institutions — such as youth organizations or government bodies — fail to address the language barrier and integrate people proficient in other languages into their activities.

While government institutions and educational organizations increasingly hold events aimed at strengthening national identity, these initiatives often lack opportunities for interaction among individuals with diverse linguistic backgrounds. The absence of discussion formats that ensure equal participation for Russian-speaking youth leads many to feel they have no opportunity to express their opinions or take part in national matters.

The core issue lies in the insufficient differentiation of dominant forms of civic socialization. As a result, these forms become less accessible and appealing to young people who have limited proficiency in the state language. This creates a linguistic barrier in civic education, which restricts opportunities for comprehensive civic engagement and public participation.

Discussion

Analysis of the responses within the section "Knowledge and Understanding of the Fundamentals of State Policy in Civic Education" supports the research hypotheses and leads to the following conclusions:

The overwhelming majority of respondents envision the future of Kazakhstan as a civic nation, where citizens of all ethnicities form a unified community while preserving linguistic and cultural diversity. Approximately a quarter of those surveyed hold an ethnocentric view, believing that the country will eventually evolve into a Kazakh nation centered on the Kazakh language and culture. Regional differences are also not-

ed: ethnocentrism is more pronounced in the southern region, where a monocultural environment naturally prevails.

A significant majority of surveyed schoolchildren consider themselves patriots of Kazakhstan to varying degrees. The higher prevalence of patriotic sentiments among college and university students compared to schoolchildren can be attributed to their broader social experiences, a deeper understanding of the citizen's role within the state, and the specific educational environment that encourages greater personal involvement in societal processes.

Negative phenomena such as corruption and social injustice adversely affect their sense of belonging to their home country. Despite this, respondents generally display a civic approach to the concept of patriotism, indicating the effectiveness of state policies in fostering civic education.

The civic understanding of patriotism among schoolchildren aligns with the responses from college and university students, highlighting a continuity of civic values across different levels of the educational system. The unified approach in schools and universities ensures a relatively high level of awareness regarding state symbols and the legal framework, contributing to the formation of similar civic values nationwide.

However, some young people still lack sufficient motivation to study the country's Constitution. This situation warrants special attention from educators and calls for enhancements to educational programs to help young people understand the practical significance of legal knowledge and view the Constitution as a vital tool governing their lives within society.

Kazakh-speaking schoolchildren demonstrate greater confidence in the state's legal guarantees. The gap between the two respondent groups based on the language of instruction widens in colleges and universities compared to schools, with Russian-speaking students displaying even lower optimism than their counterparts in secondary education.

The insufficient differentiation of dominant forms of civic socialization makes them less accessible and appealing to youth with limited proficiency in the state language. This existing linguistic barrier in civic education objectively limits opportunities for full-fledged civic engagement and public activity.

The results of this study confirm findings from previous research, indicating that the majority of Kazakhstan students envision the country's future as a civic nation that emphasizes the importance of cultural and linguistic diversity [2; 3; 15; 16]. Similar conclusions were drawn by Z.K. Shaukenova [1] and E.B. Asyltaeva [3], who noted parallels in how Kazakhstan's youth perceive civic values. However, the data collected in this study about the higher levels of ethnocentrism among Kazakh-speaking schoolchildren partially diverges from the findings of B.I. Karipbaev [12], who observed a gradual decline in ethnically oriented attitudes among the youth.

It is noteworthy that these findings align with the observations of A.S. Zhanbosinova [2], which also highlight regional specifics in the perception of civic and ethnic identities, particularly pronounced in the southern regions of Kazakhstan. The differences in how legal guarantees and patriotic values are perceived by students across various language-based educational groups correspond to the work of Bremmer [14] and Dave [16], who emphasize the role of linguistic and ethnic diversity in shaping Kazakhstan's identity.

Conclusions

This article summarizes the findings of a quantitative study on the civic identity of school students in the Republic of Kazakhstan. Key conclusions reveal that most students primarily identify with the concept of a civic nation, highlighting the significant impact of linguistic and educational environments on the development of patriotic attitudes.

The study points to the necessity for improvements in state policies concerning civic education, taking into account the linguistic and socio-cultural characteristics of the youth. Its scientific contribution lies in clarifying the structure and factors that shape civic identity in a multiethnic society. The practical implications are substantial, providing empirical data that can aid in the creation of educational programs and policies aimed at strengthening civic unity and fostering intercultural dialogue. Educational institutions, social and regional policy experts, public organizations, and government agencies can utilize these results to enhance approaches to youth socialization and civic integration.

Our research has also revealed new insights, particularly regarding the differences between school students and those in colleges and universities. The study found that patriotic and civic values among college and university students are cultivated in a more conscious and profound manner compared to schoolchildren. This difference can be attributed to their broader social experiences and greater engagement in educational and social contexts. These findings can be explained through Social Identity Theory, which emphasizes the

role of the social environment and interactions with representatives of other cultures in the development of civic identity.

The results of this research are highly reliable, supported by the representativeness of the sample and the analysis of primary data using SPSS Statistics 27.0. However, these findings should be complemented by qualitative research in future studies to refine identified trends and ensure a comprehensive interpretation.

Acknowledgements

The article is part of a scientific project funded under grant AP23488994, titled “Implementation of Civic Education Goals in the Context of School Historical Education for the Sustainable Development of Kazakhstan Society” (2024–2026), supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Шаукенова З.К. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан: основные итоги 20-ти лет Независимости / З.К. Шаукенова. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. — 216 с.
- 2 Жанбосинова А.С. Национальная стратегия Казахстана: гражданская идентичность или этническая идентичность — время выбора [Электронный ресурс] / А.С. Жанбосинова // Российские регионы: взгляд в будущее. — 2016. — № 3 (8). — С. 183–200. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-strategiya-kazahstana-grazhdanskaya-identichnost-ili-etnicheskaya-identichnost-vremya-vybora>
- 3 Асылтаева Э.Б. Особенности формирования гражданской идентичности в системе образования / Э.Б. Асылтаева, Г.Т. Уранхаева, А.А. Алтынбек, Т.С. Карабчук // Вестник университета «Туран». — 2023. — № 4. — С. 441–453. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-441-453>
- 4 Akiner S. The Formation of Kazakh Identity from Tribe to Nation State / S. Akiner. — London: RIIA, 1995. — 83 p.
- 5 Hatcher Julie A. Research on Student Civic Outcomes in Service Learning: Conceptual Frameworks and Methods / Julie A. Hatcher, Robert G. Bringle, Thomas W. Hahn. — New York: Routledge, 2023. — 392 p.
- 6 Камаева М.П. Исследование этнической и гражданской идентичности студентов вуза / М.П. Камаева // Этническая культура. — 2022. — № 3. — С. 51–55.
- 7 Martini M. Educating Youth to Civic Engagement for Social Justice: Evaluation of a Secondary School Project / M. Martini, C. Rollero, M. Rizzo, S. Di Carlo, N. De Piccoli, A. Fedi // Behavioral Sciences. — 2023. — № 13 (8). — P. 650–651.
- 8 Соловьева Е.Е. Особенности формирования гражданской идентичности в процессе развития личности школьника [Электронный ресурс] / Е.Е. Соловьева, С.И. Попова // Вестник ПСТГУ. Серия 4: Педагогика. Психология. — 2020. — № 58. — С. 20–32. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-grazhdanskoy-identichnosti-v-protsesse-razvitiya-lichnosti-shkolnika>
- 9 Kuş Z. Citizenship Education through High School History in Turkey / Z. Kuş, H. Mert // Citizenship, Social and Economics Education. — 2023. — № 22 (2). — P. 85–99.
- 10 Мямешева Г.Х. Образование как фактор формирования идентичности молодежи / Г.Х. Мямешева, К.К. Киндикбаева // Вестник КазНУ. Серия «Философия, Культурология, Политология». — 2016. — № 2/2 (56). — С. 45–47.
- 11 Байгабатов Н.К. Формирование гражданской идентичности молодежи как фактор динамичного развития Республики Казахстан [Электронный ресурс] / Н.К. Байгабатов, Ә.Б. Кашағанова // Zhetysu University. — Режим доступа: <https://zhetyssu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/11/%D0%91%D0%B0%D0%B9%D0%B3%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%9D.%D0%9A.%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D3%98.%D0%91..pdf>
- 12 Карипбаев Б. Идентичность казахстанской молодежи: влияние глобализации и неотрадиционализма [Электронный ресурс] / Б. Карипбаев // CA&C Press AB. — Режим доступа: https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-02/12.shtml
- 13 Асмолов А.Г. Как рождается гражданская идентичность в мире образования: от феноменологии к технологии / А.Г. Асмолов, О.А. Карабанова, Т.Д. Марцинковская. — М.: Федеральный институт развития образования, 2011. — Ч. 1. — 111 с.
- 14 Bremmer I. Nazarbaev and the North: State - Building and Ethnic Relations in Kazakhstan / I. Bremmer // Ethnic and Racial Studies. — 1994. — Vol. 17. — No. 4. — P. 619–635.
- 15 Weller R.C. Rethinking Kazakh and Central Asian Nationhood: A Challenge to Prevailing Western Views / R.C. Weller. — Los Angeles: Asia Research Associates, 2006. — 256 p.
- 16 Dave B. Kazakhstan — Ethnicity, Language and Power (SOAS) / B. Dave. — London, New York: Routledge, 2008. — 260 p.
- 17 Khazanov A.M. The Ethnic Problems of Contemporary Kazakhstan / A.M. Khazanov // Central Asian Survey. — 1995. — Vol. 14. — No. 2. — P. 243–264.
- 18 Bonnenfant I.K. Constructing the Homeland: Kazakhstan’s Discourse and Policies Surrounding Its Ethnic Return-Migration Policy / I.K. Bonnenfant // Central Asian Survey. — 2012. — Vol. 31. — No. 1. — P. 31–44.

19 Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (по состоянию на 2023–2024 годы). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/dynamic-tables/>

И.Д. Хлебников, А.Ж. Мырзахметова, А.Б. Сатанов, Е.А. Маторина

Қазақстан дамуының қазіргі тарихи кезеңіндегі орта мектеп түлектерінің (11-сынып оқушыларының) азаматтық бірегейлігі: сандық зерттеу нәтижелері

Мақала Қазақстанның жоғары сынып оқушыларының азаматтық бірегейлігін сандық зерттеу арқылы зерделеуге арналған. Қазақ және орыс тілдерінде оқитын еліміздің барлық өңірлеріндегі мектептердің бітіруші сынып оқушыларының сауалнамалық деректері талданды. Жоғары сынып оқушыларының азаматтық бірегейлікті қабылдау ерекшеліктері, оқыту тілі мен аймақтық жағдайларға байланысты айырмашылықтар анықталды. Оқушылардың көпшілігі азаматтық ұлт тұжырымдамасын ұстанатыны айқындалды. Оқушылардың азаматтық және патриоттық көзқарастары тілдік ортаға, әлеуметтік белсенділікке және білім беру саясатына байланысты екені тұжырымдалды. Авторлар азаматтық тәрбие саласындағы мемлекеттік саясат өңірлердің әлеуметтік-мәдени және тілдік ерекшеліктерін ескеруі, қолданыстағы тілдік кедергілерді еңсеруі және орыс тілді жастарды азаматтық әлеуметтену үрдісіне белсенді тартуы тиіс деген қорытындыға келді. Зерттеу білім беру ұйымдарының азаматтық бірегейлікті қалыптастырудағы мақсатты жұмысының маңыздылығын, сондай-ақ мектеп бағдарламасына және оқушылардың қоғамдық қызметіне мәдениетаралық өзара әрекеттесуді біріктіру қажеттілігін көрсетеді. Алынған нәтижелер білім беру ұйымдары, жергілікті билік өкілдері және Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы мен аймақтану саласындағы мамандар үшін өзекті.

Кілт сөздер: азаматтық бірегейлік, патриотизм, білім алушылары, Қазақстан Республикасы, этноцентризм, азаматтық ұлт, өңірлік айырмашылықтар, мемлекеттік саясат, қазіргі тарих, Қазақстан Республикасының тарихы.

И.Д. Хлебников, А.Ж. Мырзахметова, А.Б. Сатанов, Е.А. Маторина

Гражданская идентичность выпускников (учащихся 11-х классов) средних школ на современном историческом этапе развития Казахстана: результаты количественного исследования

Статья посвящена результатам количественного исследования гражданской идентичности старшеклассников Казахстана. Анализируются данные анкетного опроса учеников выпускных классов школ всех регионов страны, обучающихся на казахском и русском языках. Установлены особенности восприятия гражданской идентичности старшеклассниками, выявлены различия в зависимости от языка обучения и региональных условий. Показано, что большая часть учащихся разделяет концепцию гражданской нации. Выявлено, что гражданские и патриотические установки учащихся зависят от языковой среды, социальной активности и образовательной политики. Авторы делают вывод, что государственная политика в области гражданского воспитания должна учитывать социокультурные и языковые особенности регионов, преодолевать существующие языковые барьеры и активнее вовлекать русскоязычную молодежь в процессы гражданской социализации. Исследование подчеркивает важность целенаправленной работы образовательных учреждений в формировании гражданской идентичности, а также необходимость интеграции межкультурного взаимодействия в школьную программу и общественную деятельность учащихся. Полученные результаты представляют интерес для образовательных учреждений, разработчиков региональной политики и специалистов в области современной истории Казахстана и регионоведения.

Ключевые слова: гражданская идентичность, патриотизм, обучающиеся, Республика Казахстан, этноцентризм, гражданская нация, региональные различия, государственная политика, современная история, история Республики Казахстан

References

- 1 Shaukenova, Z.K. (2012). *Ideologicheskoe konstruirovaniye v Respublike Kazakhstan: osnovnye itogi 20-ti let Nezavisimosti* [Ideological construction in the Republic of Kazakhstan: Main results of 20 years of independence]. Almaty: KISI pri Presidente RK [in Russian].
- 2 Zhanbosinova, A.S. (2016). Natsionalnaya strategiya Kazakhstana: grazhdanskaya identichnost ili etnicheskaya identichnost — vremya vybora [National strategy of Kazakhstan: Civic identity or ethnic identity — The time to choose]. *Rossiiskie regiony: vzgliad v budushchee* — *Russian Regions: A View to the Future*, 3 (8), 183–200. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-strategiya-kazakhstana-grazhdanskaya-identichnost-ili-etnicheskaya-identichnost-vremya-vybora> [in Russian].
- 3 Asyltaeva, E.B., Urankhaeva, G.T., Altynbek, A.A., & Karabchuk, T.S. (2023). Osobennosti formirovaniia grazhdanskoi identichnosti v sisteme obrazovaniia [Features of the formation of civic identity in the education system]. *Vestnik universiteta «Turan»* — *Bulletin of Turan University*, 4, 441–453. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-441-453> [in Russian].
- 4 Akiner, S. (1995). *The formation of Kazakh identity from tribe to nation state*. London: RIIA.
- 5 Hatcher, J.A., Bringle, R.G., & Hahn, T.W. (2023). *Research on student civic outcomes in service learning: Conceptual frameworks and methods*. New York: Routledge.
- 6 Kamaeva, M.P. (2022). Issledovanie etnicheskoi i grazhdanskoi identichnosti studentov vuza [The study of ethnic and civic identity among university students]. *Etnicheskaya kultura* — *Ethnic Culture*, 3, 51–55 [in Russian].
- 7 Martini, M., Rollero, C., Rizzo, M., Di Carlo, S., De Piccoli, N., & Fedi, A. (2023). Educating youth to civic engagement for social justice: Evaluation of a secondary school project. *Behavioral Sciences*, 13(8), 650–651.
- 8 Soloveva, E.E., & Popova, S.I. (2020). Osobennosti formirovaniia grazhdanskoi identichnosti v protsesse razvitiia lichnosti shkolnika [Features of the formation of civic identity in the process of personality development among schoolchildren]. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 4: Pedagogika. Psikhologiya* — *Bulletin of Saint Tikhon's Orthodox University. Series 4: Pedagogy. Psychology*, 58, 20–32. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-grazhdanskoy-identichnosti-v-protsesse-razvitiya-lichnosti-shkolnika> [in Russian].
- 9 Kuş, Z., & Mert, H. (2023). Citizenship education through high school history in Turkey. *Citizenship, Social and Economics Education*, 22(2), 85–99.
- 10 Miamesheva, G.Kh., & Kindikbaeva, K.K. (2016). Obrazovanie kak faktor formirovaniia identichnosti molodezhi [Education as a factor in the formation of youth identity]. *Vestnik Kazakhskii Natsionalnyi Universitet. Seriya «Filosofiya, Kulturologiya, Politologiya»* — *Bulletin of Kazakh National University. Series «Philosophy, Culturology, Political Science»*, 2/2(56), 45–47. [in Russian].
- 11 Baigabatova, N.K., & Kashaganova, A.B. (2021). Formirovaniye grazhdanskoi identichnosti molodezhi kak faktor dinamichnogo razvitiia Respubliki Kazakhstan [The formation of civic identity among youth as a factor in the dynamic development of the Republic of Kazakhstan]. *Zhetysu University*. Retrieved from <https://zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/11/%D0%91%D0%B0%D0%B9%D0%B3%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%9D.%D0%9A.%D0%9A%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D3%98.%D0%91.pdf> [in Russian].
- 12 Karipbaev, B.I. (2021). Identichnost kazakhstanskoi molodezhi: vliianie globalizatsii i neotraditsionalizma [The identity of Kazakh youth: Influence of globalization and neotraditionalism]. *CA&C Press AB*. Retrieved from https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-02/12.shtml [in Russian].
- 13 Asmolov, A.G., Karabanova, O.A., & Martsinkovskaya, T.D. (2011). *Kak rozhdaetsia grazhdanskaya identichnost v mire obrazovaniia: ot fenomenologii k tekhnologii*. [How civic identity is born in the world of education: From phenomenology to technology]. (Part 1). Moscow: Federal Institute for Educational Development [in Russian].
- 14 Bremmer, I. (1994). Nazarbaev and the North: State- Building and Ethnic Relations in Kazakhstan. *Ethnic and Racial Studies*, 17(4), 619–635.
- 15 Weller, R.C. (2006). *Rethinking Kazakh and Central Asian nationhood: A challenge to prevailing Western views*. Los Angeles: Asia Research Associates.
- 16 Dave, B. (2008). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power (SOAS)*. London; New York: Routledge.
- 17 Khazanov, A.M. (1995). The ethnic problems of contemporary Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 14(2), 243–264.
- 18 Bonnenfant, I.K. (2012). Constructing the homeland: Kazakhstan's discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy. *Central Asian Survey*, 31(1), 31–44.
- 19 Sait Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan (po sostoianiyu na 2023-2024 gody) [National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. (2023-2024)]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/dynamic-tables/> [in Russian].

Information about the authors

Khlebnikov Igor — Researcher, Faculty of History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2695-5580>

Myrzakhmetova Assel — Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7695-9475>

Satanov Arstan — PhD, Assistant Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3206-4976>

Matorina Yevgeniya — Director of the Branch of the “Center for Pedagogical Excellence” of the Autonomous Organization “Nazarbayev Intellectual Schools”, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-6701-7361>

Z.B. Shakhman¹ , R. Bekmagambetov² , M. Bekmagambetova³ *

^{1,2,3}*Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan*
(E-mail: zamzagul@list.ru; ruslan69_07@mail.ru; maisara75@mail.ru)

The Institution of Peasant Chiefs in the Turgai Region: an Attempt to create a “Unified Authority” in the Late 19th and Early 20th Centuries

At the end of XIX and beginning of XX century the socio-economic situation in the Steppe regions, including the Turgai region, changed significantly due to the increase of migrants. There was a need for changes in administrative management, which led to the introduction of the institute of peasant chiefs. At the stage of development and discussion of the draft law on peasant chiefs, the problems in the system of administrative management were exposed. In Kazakh historiography, the last imperial administrative reform in the steppe regions has not received wide coverage. The article analyzes for the first time the participation of Turgai officials in the development of the “Temporary Regulation on Peasant Chiefs.” As a result, the problems of organizing local government bodies, power relations between the center and steppe regions, and the government’s personnel policy for forming a bureaucratic apparatus are demonstrated. The reasons for the need to introduce peasant chiefs, cited by the military governor of the Turgai region, and his views on determining the functional responsibilities of the latter are presented. The position of the Turgai regional government, expressed during the preparation of the Regulation on peasant chiefs, was also considered. In order to successfully implement reforms, they proposed to take into account the traditional tribal principles of social organization of the Kazakhs, advocated for the expansion of judicial powers of peasant chiefs and the financing of the reform to be carried out both at the expense of zemstvo expenses and the treasury.

Keywords: peasant chiefs, bill, administrative management, reform, Turgai region, military governor, Kazakh clans, judicial system, people’s court, zemstvo fees, treasury, settlers.

Introduction

The problem of colonialism in the XIX–XX centuries of Soviet historiography has traditionally been represented by studies that examined the course of European expansion to the East and, as a consequence, the national liberation movement of the peoples of Asia, Africa and Latin America. The problem of Japanese colonialism and its consequences for both the region and world politics stood apart.

In the post-Soviet space, a new narrative is emerging — attempts to view the policy of tsarist Russia towards the subjugated, partly voluntarily accepted Russian protectorate and subjection, as colonial, unjust, unequal, and sometimes genocidal.

Naturally, such views meet with great resistance in the minds and hearts of the overwhelming mass of Russian historians who deny the colonial policy and practice of the Russian Empire, because these terms — “colonialism,” “colonial policy” are traditionally associated with the robbery, invasive, exploitative, sometimes genocidal practice of the Western powers of the New and Modern times. At the same time, both in the minds of Russian historians and the overwhelming majority of Russians, formed by school and university textbooks, historical memory, belonging to Russian culture and the Russian world, Russia had and has a special mission — civilizing — and has been bringing light to the masses of “backward, wild, dark foreign, native population” for centuries.

In Kazakhstan, within the framework of rethinking the historical past, the search for new data to restore the full picture, it is relevant to study the nature and management tools of the Russian administration after the “Great Reforms” and before October in the border region — the Turgai region, the center of which was the city of Orenburg. Since this period is characterized by mass peasant migration from the central provinces to the outskirts of Russia, which was sharply different in terms of economic structure (nomadism), mentality and customs of the population, it is of great interest what adaptive practices were used by the Russian administration in the management of such a different ethnically, class and other characteristics of the population.

In Kazakh historical science there are very few studies of the problem of peasant chiefs as a new element of self-government of the lower level of the Russian administration in the Turgai region, although very

* Corresponding author’s e-mail: maisara75@mail.ru

actively studied the course and results of mass peasant resettlement in the Turgai region in the late XIX — early XX centuries.

Materials and Methods

For a clearer picture of the Turgai region (territory, number and ethnic and class composition of the population) we used the materials of the First General Population Census of the Russian Empire in 1897 for the Turgai region [1].

Archival materials of the Russian State Historical Archive (St. Petersburg, Russia) were analyzed. These are documents of the Zemstvo Department of the Ministry of Internal Affairs [2], mostly correspondence of officials of the Russian administration: requests of military governors of the region to district governors on certain issues; petitions, letters of the military governor-general of the Steppe region von M.A. Taube; submissions, letters of the governors-general of the Turgai region A.K. Gaines, Y. Barabash, A. Lomachevsky to the governor-general of the region, to the Zemstvo Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire, to the Minister of the Interior. Lomachevsky to the Governor-General of the region, to the Zemstvo Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire, to the Minister of Internal Affairs G.G. Goremykin, his letters of instructions, telegrams to the military governors of the region, notes and references of the manager of the Zemstvo Committee, in particular to the Department of General Affairs of the Ministry of Internal Affairs; extracts from the annual reports of the Turgai region for different years; minutes of the meeting of the Turgai regional board, concerning the question of introducing the institution of peasant chiefs in the region. A number of historical sources are located in the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. This is the fund of the Turgai regional government, files containing reports on the activities of peasant leaders [3].

The study is carried out on the principles of historical imperiology, new imperial history, when the military governor and officials of the Turgai regional government are considered as participants in the process of relations between the administrative center and the local population. The work is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. The use of the historical-systemic method allowed the authors to consistently present the material while observing the logic of constructing a scientific publication. One of the relevant methods is the method of critical analysis. Its use allowed a critical approach to archival and other documents and the correct interpretation process in the context of understanding and disclosing the presented material. The practice of using methods of synthesis and comparison of historical events is in demand by researchers for a general understanding of the reasons for the introduction of the institution of peasant chiefs in this historical period.

In the process of writing the work, the researchers applied a systematic approach. This method was used to systematize a large layer of documents on the institution of peasant chiefs, introduced in the territory of Siberia and the Kazakh steppe. This method was used to analyze the developed and adopted normative documents, views of local administration representatives, especially governors-general and military governors. Archival materials, which are introduced into the research environment, allow the authors to reveal certain reasons for the introduction of the positions of peasant chiefs in the territory of the Turgai region.

Results

The collisions of Russian history and the paternalistic model of the state contributed to the fact that Russian emperors and officialdom perceived the natives as an object of influence for its own “good,” and some officials even in their own way cared for its welfare, proposing “from above” various measures to improve governance in the national peripheries of the empire.

Governor-General M.A. Taube, in particular, initiated the introduction of the institution of peasant chiefs in the Steppe region on some similarity to the Provisional Regulations on Peasant Chiefs in Siberia. In 1898, the Provision on peasant chiefs in Siberia was enacted.

He repeatedly appealed to the Ministry of Internal Affairs with a request to introduce zemstvo chiefs in the region, with the same powers as in the European provinces of Russia (7.10.1897, 27.12.1898, 4.08.1899) [2; 298]. The innovation with peasant chiefs was also promoted by the highest officials of the Russian administration of the Turgai region.

In particular, the military governor of the Turgai region Barabash Y.F. in his submission of November 6, 1897, No. 8542 to the Ministry of Internal Affairs wrote about the need to establish in the region “peasant institutions in view of the development of Russian colonization.” We are talking about peasant chiefs. If we turn to the nature of the new power in the steppe, the military governor of the Turgai region wrote about it to

the Minister of the Ministry of Internal Affairs on 20.10.1898: "The history of the management of the Kirghiz presents an interesting picture of a gradual and steady transition of the management from the hands of the Kirghiz themselves into the hands of the Russian power. The court remained out of any influence of the Russian power, then was subjected entirely to the general laws, then again came under the jurisdiction of Kyrgyz judges" [2; 80].

The correspondence between the various ranks of the bureaucratic administration on the issue of zemstvo chiefs was revitalized after the intervention of His Imperial Majesty in this matter. On July 18, 1898 the Minister of Internal Affairs Goremykin I.L. wrote: "In the reports of His Imperial Majesty there followed a question: "To the attention of the Minister of Internal Affairs. Should not the institution of peasant chiefs be extended to the Steppe regions?" [2; 75].

On September 14, 1898 Goremykin I.L. sent a message to the Governor-General of the Steppe regions and the military governor of the Turgai region, in which he wrote: "I have the honor to humbly request Your Excellency to discuss in detail the issue of the spread of this law to the region entrusted to your administration and to inform me about the assumptions on this subject as soon as possible."

In response to this letter, the Governor-General of the Turgai region in his submission to the Ministry of Internal Affairs dated November 20, 1898, pointed out that the Kyrgyz population was in even greater need of establishing an authority close to the people and endowed with appropriate powers. The public administration of the nomads requires close local supervision and competent leadership from the Russian authorities. However, such oversight is currently almost nonexistent. In the vast districts, district chiefs — the sole representatives of administrative and police power — are so heavily burdened with police, municipal, and zemstvo responsibilities that they are effectively unable to provide proper supervision over the public administration of the Kazakhs. Therefore, the power of Kazakh officials, which is not reliable enough in general and completely incapable of making the necessary improvements in the social life of the nomads, actually operates in the steppe. A number of troubling occurrences observed in the area entrusted to me have their source precisely in the absence of a reasonable and trustworthy authority close to the people. As for examples of such occurrences, he points to the complete unrestraint of Mohammedan propaganda, which is energetically conducted by fanatical Tatars and various Central Asian natives, to the detriment of Russian interests in the region; to the existence of secret Mohammedan schools, saturating the young generation of Kirghiz with the spirit of hostility to everything non-Mohammedan; to the illegal enrichment of individuals, at the expense of the simple-minded masses of people, etc" [2; 80].

What was the end of XIX century Turgai region (formed in 1865) can be more clearly presented by the materials of the First General Population Census of the Russian Empire in 1897. Geographically it occupied the north-eastern part of the Aral-Caspian lowland, in the north bordered with the Orenburg province, in the south — with the Syr-Darya region and the Aral Sea, in the west — with the Ural region. The territory of the Turgai region was 399.780 square versts, which is more than the area of modern Germany and Switzerland taken together or separately taken Japan, Paraguay or Zimbabwe. Interestingly, the First General Population Census of the Russian Empire in 1897 in the Turgai region recorded 1 citizen of Germany, Switzerland, France and Austria-Hungary among 330 foreigners living in it.

The region consisted of four counties (Kustanai, Aktobe, Irgiz, Turgai) with a population of 455,416 people, 410,305 people (90.5 %) were "foreigners"; a little more than 43 thousand were: nobles, clergy, merchants, burghers, peasants, and foreign subjects. It was noted that 90 % of the Kazakh population led a nomadic way of life, as the conditions of Turgai and Irgiz counties with semi-deserts and deserts, low rainfall and rivers drying up in summer did not give an opportunity to engage in farming.

Population of the Turgai Oblast*

№	Counties	Numbers population (persons)	Area (sq. versts)
1	Kustanai	152.556	72.740
2	Aktobe	115.215	50.360
3	Turgai	98.097	128.660
4	Irgiz	86.948	148.020

* Table compiled from: First General Population Census of the Russian Empire in 1897 for the Turgai region [1; 3-4].

By 1897, according to the results of the First General Population Census of the Russian Empire, the largest number of settlers in the Turgai region were natives of Samara province — 8,239 people, Orenburg province — 7,456 people, Voronezh province — 2,363 people, Perm province — 1,383 people, Tambov province — 1,343 people, Saratov province — 1,154 people, Penza province — 1,100 people, Kazan province — 1,021 people, etc., and so on. — etc. The share of “foreigners” in the region amounted to 90.5 %, and others — a little more than 40 thousand people. The number of migrants was high in the smaller but fertile Aktobe and Kustanay counties.

At the same time, the center of the Turgai region was located outside its territorial boundaries — in the city of Orenburg, at a distance of more than 200–1000 versts in a straight line (according to the map) from the district centers, which, of course, complicated the operational management of the population and actualized the introduction of the institute of peasant chiefs, as it was already accepted in Siberia.

Two parallel worlds existed in the region and in the krai as a whole — the Russian resettlement village and the Kazakh aul, whose contact occurred mainly, and often painfully, on the issue of land. And the military governor shrewdly noted that the determination of the number of plots (12 in total) to which peasant chiefs should be assigned, would only increase with the influx of migrants. The population standard for the Turgai region was determined based on data from the Siberian provinces, with a figure close to their average taken as the regional norm. This norm, considering local conditions, was expected to remain sufficient until population growth — driven by Russian colonization — necessitated its revision.

The data taken as the basis for determining the number of sites are as follows [2; 82]:

Name of provinces	Number of sites	Number of souls of both sexes according to the 1897 census	Number of souls included in the districts of the cr. nach.	Population under the jurisdiction of the kr. nach.	There is an average number of souls of both sexes per plot	
Tomskaya	29	1907527	145274	1772253	61112	Of the average for the area is on 4 provinces 37701 souls of both sexes.
Tobolsk	36	1438655	107320	1331335	36982	
Yenisei	21	567807	75850	491948	23426	
Irkutsk	21	501237	62792	438445	20878	
Turgayskaya	12	484078	19127	454951	36246	

Recognizing the need to form 12 sections in the Turgai region, the Military Governor of the region reported that the indicated number was determined by him on the basis of data on the number of souls in the sections of the Peasant Chiefs of the 4 Siberian provinces, and the figure, approaching the average for these provinces, was accepted as the norm for the region. At the same time, Lieutenant General Barabash explained that, in his opinion, 12 sections of Peasant Chiefs would be, according to local conditions, sufficient until the increase in population through Russian colonization required a change in the specified number of sections. Thus, in the report of the Kustanai peasant chief it was noted that the 4th peasant section of the Kustanai district included 4 volosts with a Kazakh population and 3 volosts with a Russian population [3; 14]. Already in the next report, for 1904, they noted the increase in volosts, the separation of the Akkarginskaya volost, which was separated from the Dzhetysayinskaya, in connection with the increase in population [3; 153].

On October 20, 1898 the military governor of Turgai region in his submission to the Ministry of Internal Affairs wrote: when electing persons to the posts of peasant chiefs in the region, it is necessary to take into account, mainly, their thorough acquaintance with local conditions, manners and customs of the population, which is much more important service practice in peasant or judicial institutions, under conditions completely different from those required for the management of Kazakhs. In this respect, persons who had served in foreign administration and had sufficient experience in the affairs of administration and court could, especially at first, be much more useful to the cause than those who had an educational background but were unfamiliar with local conditions. He also emphasized that the success of the whole reform depends directly on the quality of its executors. Therefore, he asked for the necessity to include in the new rules a resolution allowing to appoint to the posts of peasant chiefs and their candidates, who being familiar with the local conditions, would have an educational qualification at the same time. The importance of the qualitative personal characteristics of peasant leaders was emphasized by a number of researchers [4, 13]. Also, persons who had proved their experience and knowledge of local conditions, manners and customs of the foreign population

by more or less long service in the management of the Kazakhs were considered particularly valuable for administrative roles.

In the same way, when developing the project on peasant chiefs, the military governor of Turgai region Y. Barabash recognized the necessity to transform the Kazakh people's court, the current rules of which, in his opinion, do not satisfy the interests of justice to such an extent that the steppe becomes practically a country without a court.

At the time of the issue under discussion, there were 3,959 pending cases to be referred to the extraordinary congresses in the region, but they remained unmoved, due to differences in views on jurisdiction, and mainly due to the inconsistency of the organization of the extraordinary congresses with the actual needs and requirements of the population. It is too burdensome for litigants and judges to appear at extraordinary congresses hundreds of miles away to deal with unimportant cases, the value of which is very often lower than the cost of travel. Ya.F. Barabash wrote: "Allowing the people's court, a court that is obviously ignorant, partisan, biased and bribed, to finally decide cases involving such sums of money and to impose punishments up to 1.5 years of imprisonment, when these punishments are not known to the common law at all, has, as experience has shown, created complete arbitrariness in the people's court. But what is most important is the fact that the legal norms established by ancient customs do not embrace the already highly complicated and changed conditions of people's life" [2; 83].

Drawing from his years of governance in administration, the military governor concludes that the history of the administration of the Kazakhs presents an interesting picture of a gradual and steady transition of administration from the hands of the Kazakhs themselves into the hands of the Russian authorities. At the same time, the court remained beyond any influence of the Russian power, and was subjected entirely to the general laws, or again came under the jurisdiction of local judges.

Here the military governor suggests that the government was not as consistent in the reform of the court as in the reform of the administration, because it stopped before the incompleteness of knowledge of the morals and customs of the Kirghiz.

Explaining the necessity of transformations in the legal sphere, he aptly noted that the study of the Kazakhs' everyday life has moved forward, and folk customs, in their application to the administration of justice, have largely lost their significance. Therefore, the reform of the people's court, which was, on the one hand, more subject to the control of the Russian authorities, and on the other hand, satisfied the needs of the population itself, cannot be postponed, as it brings obvious harm to both the government and the foreign population.

On the basis of these considerations, it proposes to abolish the first instance of the people's court, the single-person court, which is totally unnecessary and lacks public confidence, to limit the jurisdiction of the people's court, and to replace the outdated organization of emergency congresses.

The participation in county congresses of people's judges from clans rather than from volosts, these artificially created administrative units, while preserving the good aspects of extraordinary congresses and eliminating their inherent disadvantages, will serve as a reliable guarantee of justice for the parties interested in the case. At the same time, this order will not be burdensome for the population and judges, as the number of the latter required to participate in the county congresses will generally be as insignificant as the number of clans, which in the districts of Aktobe amounts to four: Tama, Tabyn, Dzhagalbaly and Shekty. In Irgiz it amounts to four: Chumekey, Turtkara, Shekty and Dzhagalbaly, In Turgai it amounts to three: Argyn, Kipchakov and Naiman. In Kustanai it amounts to five: Kipchak, Argyn, Dzhagalbaly, Zhappas and Kerey.

Here the military governor referred to the good aspects of clan ties. He argued that participation in the congresses of judges from clans, but not from volosts, could not contribute to awakening in the people the desire for clan isolation, since the administrative division and all social and economic interests would still coincide with the volosts [2; 86].

Good administrative intentions were not always supported by expenditures from the state treasury, but fell on the shoulders of the Kazakh population. As noted in the documents, the new expense caused by this reform is supposed to be attributed: in Akmola and Turgai regions, for lack of zemstvo funds, to the treasury, and in Semipalatinsk and Ural regions — to local zemstvo (local self-governing institutions in the Russian Empire councils), and in the latter region — it is supposed to increase for this purpose, pokibitovy (tax levied per kibitka) fee from the Kirghiz by 33 kopecks (a small unit of Russian currency) per kibitka (a traditional portable dwelling). In particular, the military governor of the Turgai region complained that the expenses caused by the establishment of peasant chiefs in the amount of 49 900 rubles a year could not be accepted, even temporarily, at the expense of regional zemstvo fees, without a new increase in the kibit taxation of the

Kazakh population. But taking into account that since 1899 on the occasion of introduction of judicial and medical reforms in the region it is already supposed to increase the salary of zemstvo fee up to 9 rubles per kibitka and that the investigative part is kept at the expense of the same fee. Whereas, according to the general rules, the expenses for the maintenance of judicial investigators are on the account of the treasury, it would seem fair to take on account the maintenance of peasant institutions in the region, at least temporarily, until the increase of zemstvo funds. In addition, the implementation of some of the assumptions that have already arisen will in turn lead to an increase in zemstvo resources.

The higher authorities reacted to this, but only sparingly. In particular, the archives have preserved a written request of the Manager of the Zemstvo Department G. Savinykh to the Department of General Affairs of the Ministry of Internal Affairs: "By order of Mr. Minister of Internal Affairs, the Zemstvo Department is preparing a draft of submission to the State Council on the transformation of the peasant affairs institutions of Akmola region from July 1, 1900 and on the establishment of the same institutions in Semipalatinsk, Turgai and Ural regions. Taking into account that the implementation of this project in 1900 will require the appointment of a new loan in the amount of 99,450 rubles, the Zemstvo Department has the honor to humbly request the Department of General Affairs to include in the expenditure estimates of the Ministry of Internal Affairs for the next year, the specified amount to the conditional release" [2; 198].

Business correspondence with inquiries, clarifications lasted for several years and on June 10, 1902 it was approved to spread the "Provisional Regulations on Peasant Chiefs" to Akmola, Semipalatinsk, Ural and Turgai regions.

Discussion

The topic of administrative management in the peasant sphere in the territory of Asian Russia has always been in the zone of interest of researchers. In the pre-revolutionary literature we should note Kaufman A.A. [5]. During the Soviet period, the institution of peasant chiefs was studied by V.N. Nikulin, who wrote that it was precisely because of the total power of peasant chiefs that the peasants spontaneously began to destroy this institution after the February Revolution [6]. The works provide individual information about the activities of the congresses, their role in the process of governing the peasant population. It is necessary to note Dameshek L.M., who published his works in the Soviet period, and was engaged in research of this topic to this day [7-9]. In his works, he comes to the conclusion that administrative reforms were aimed at strengthening police supervision over the peasants and foreigners of Siberia, the Russification of the latter, and the unification of the management of the rural population of European and Asian territories of Russia.

In the post-Soviet period, the problem of peasant governance is represented by the works of Germizeeva V.V. [10], [4], [11]. A critical approach allowed her to come to the conclusion that the qualitative composition of officials was rather motley, as a result, some of the peasant leaders had a vague idea of the needs of the rural population. The vastness of the plots, poor communication routes, insufficient maintenance, and the mass of work on the most complex issues of peasant life and management made it difficult to select people for this position. Anisimova I.V., Lysenko Yu.A. assessed the activities of peasant leaders in the Steppe region as an unsuccessful attempt to modernize the current management model [12]. In their opinion, peasant chiefs had to monitor the collection of payments and the performance of duties by the local population, collect arrears, perform the functions of a judge, as well as some of the duties of police agencies, be responsible for the implementation of sanitary and fire safety measures, etc. Several years after the establishment of the position, the activities of the peasant chiefs were criticized by both the local population and the administration of the Steppe Governorate General. The peasant chiefs did not fulfill the duties assigned to them, did not always live up to their authority, and abused their power.

In Kazakhstani historical science, the history of the institute of peasant chiefs has only begun to develop. It was raised in the works of Sultangalieva G.S., who examines the problems of interaction between the Kazakh population and peasant chiefs, of how they perceived each other. The researcher notes that since the peasant chief had great power, decision-making depended on his personal, human quality [13]. Ganibaeva Zh.A. studied the preparation and implementation of the institute of peasant chiefs in the steppe regions [14]. She analyzed the participation of the Ministry of Internal Affairs, Justice, Finance, the Governors-General of the Steppe Region, and the military governors of the steppe regions.

Conclusions

The introduction of the institute of peasant chiefs in the steppe regions exposed the problems in the system of administrative management of the Russian autocracy. The changed socio-economic situation in con-

nection with the active process of resettlement forced the authorities at the local level to initiate administrative reforms. The reforms carried out were aimed at including the regions in a single system of the imperial model of governance. But the territorial features of the Kazakh steppe required adaptation of the reforms being carried out. The military governor of the Turgai region, Barabash Ya.F., having long-term experience in governing the Kazakh steppes, advocated taking into account the traditional tribal principles of social organization of the Kazakhs in order to successfully implement reforms.

Also, the discussion of normative documents demonstrates that for the full inclusion of Kazakh society in the general imperial space, transformations in the legal sphere are necessary. According to representatives of the imperial bureaucracy, it was the judicial system that retained the power of traditional governance. Accordingly, the highest officials in the person of governor-generals and military governors advocated for the expansion of judicial powers of the newly established position — peasant chiefs. And they were broader than those of district chiefs.

Successful implementation of management reforms required capital investments. All reforms were carried out at the expense of the local budget, which had a financial impact on the local population. At the same time, the State Council expressed the opinion that it would be desirable to cover the costs of maintaining peasant institutions from the treasury, since by their nature these expenses are considered to serve general state needs.

The “Temporary Regulation on Peasant Chiefs,” introduced on June 10, 1902, became the final administrative project for the inclusion of Kazakh society in the general imperial space and the creation of new territorial-administrative units in the form of peasant plots on the territory of districts. It also pursued the goal of unifying the system of governance of the Kazakh population with the peasants of the Russian Empire. This was the last administrative reform of the Russian administration, which today is practically not covered in scientific literature and has great research potential and significance.

Acknowledgments

This work was financially supported by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP19679853).

References

- 1 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб: Изд. Центр. Стат. ком. М-ва вн. дел. — Т. 87. — 1904 г.
- 2 Российский Государственный исторический архив. — Ф. 1291. — Оп. 84. — Д. 34.
- 3 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2790.
- 4 Гермизеева В.В. Деятельность съездов крестьянских начальников в Западной Сибири: к вопросу об эффективности (1898–1917) / В.В. Гермизеева // Национальные приоритеты России. — 2019. — № 1 (32). — С. 3–8.
- 5 Кауфман А.А. Сибирские вопросы в сельскохозяйственных комитетах 1902 г. / А.А. Кауфман // Сибирские вопросы. — 1905. — № 1. — С. 1–32.
- 6 Никулин В.Н. Крестьянские начальники в Сибири (1898–1917) / В.Н. Никулин // Вопросы истории. — 1987. — № 1. — С. 170–175.
- 7 Дамешек Л.М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX — начала XX века) / Л.М. Дамешек. — Иркутск, 1986. — 219 с.
- 8 Дамешек Л.М. Закон 1898 г. о крестьянских и «иностранческих» начальниках Сибири: обсуждение и разработка / Л.М. Дамешек, И.Л. Дамешек // Гуманитарные науки в Сибири. — 2016. — Т. 23. — № 1. — С. 59–63.
- 9 Дамешек Л.М. Проведение в жизнь «Временного Положения» о крестьянских и «иностранческих» начальниках Сибири 1898–1917 г. / Л.М. Дамешек, И.Л. Дамешек // Гуманитарные науки в Сибири. — 2016. — Т. 23. — № 2. — С. 71–75.
- 10 Гермизеева В.В. Введение института крестьянских начальников в Степном крае в начале XX века / В.В. Гермизеева // Омский научный вестник. Серия «Общество. История. Современность». — 2018. — № 3. — С. 5–8.
- 11 Гермизеева В.В. Крестьянские начальники Западной Сибири: численность и состав (1898–1917 гг.) / В.В. Гермизеева // Современные проблемы науки и образования. — 2014. — № 4. — С. 537.
- 12 Анисимова И.В. Введение института крестьянских начальников в Степном крае в начале XX в. и особенности его деятельности. Исторические науки и археология / И.В. Анисимова, Ю.А. Лысенко. — 2015. — Т. 1. — № 4 (88). — С. 20–24.
- 13 Султангалиева Г.С. Крестьянские начальники и казахское население: характер взаимодействия / Г.С. Султангалиева // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. — 2010. — № 4 (59). — С. 32–35.
- 14 Ганибаева Ж.А. Образование института крестьянских начальников в Степном крае в начале XX в. / Ж.А. Ганибаева // Столица и провинции: взаимоотношения центра и регионов в истории России: материалы Всерос. науч. конф. с междунар. участием / отв. ред. В.В. Карпова. — СПб., 2014. — Вып. 5. — С. 42–46.

З.Б. Шахаман, Р. Бекмағамбетов, М. Бекмағамбетова

Торғай облысындағы шаруа бастықтардың институты: XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы «Біртұтас билік» құру әрекеті

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Дала облыстарындағы, оның ішінде Торғай өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдай қоныс аударушылардың көбеюіне байланысты айтарлықтай өзгерді. Әкімшілік басқаруды өзгерту қажеттілігі туындады, бұл шаруа бастықтары институтын енгізуге әкелді. Шаруа бастықтары туралы заң жобасын әзірлеу және талқылау кезеңінде әкімшілік басқару жүйесінде қалыптасқан проблемалар анықталды. Отандық тарихнамада Дала облыстарының аумағындағы соңғы империялық әкімшілік реформа кеңінен талқыланды. Мақалада алғаш рет Торғай шенеуніктерінің «Шаруа бастықтары туралы Уақытша ережені» әзірлеуге қатысуы талданған. Нәтижесінде жергілікті басқару органдарын ұйымдастыру мәселелері, орталық пен Дала облыстарының билік қатынастары, Үкіметтің бюрократиялық аппаратты қалыптастыру жөніндегі кадр саясаты көрсетілді. Шаруа бастықтарын енгізу қажеттілігіне Торғай облысының әскери губернаторы келтірген себептері мен соңғыларының функционалдық міндеттерін анықтау туралы көзқарастары берілген. Сондай-ақ, шаруа бастықтары туралы Ережені дайындау кезінде айтылған Торғай облыстық басқармасының ұстанымы да қарастырылды. Реформаларды табысты енгізу мақсатында қазақтардың әлеуметтік ұйымының дәстүрлі рулық қағидаттарын ескеруді, шаруа бастықтарының сот өкілеттіктерін кеңейту және жүргізіліп жатқан реформаны қаржыландыруды земство шығыстары мен қазыналар есебінен жүзеге асыруды ұсынған.

Кілт сөздер: шаруа бастықтары, заң жобасы, әкімшілік басқару, реформалау, Торғай облысы, әскери губернатор, қазақ рулары, сот жүйесі, халық соты, земство алымдары, қазына, қоныс аударушылар.

З.Б. Шахаман, Р. Бекмағамбетов, М. Бекмағамбетова

Институт крестьянских начальников в Тургайской области: попытка создания «Единой власти» в конце XIX — начале XX вв.

В конце XIX начале XX века социально-экономическая ситуация в Степных областях, в том числе в Тургайском регионе в связи с увеличением переселенцев значительно изменилась. Возникла необходимость изменения в административном управлении, что привело к внедрению института крестьянских начальников. На этапе разработки и обсуждения законопроекта о крестьянских начальниках обнаружилось проблемы, сложившиеся в системе административного управления. В отечественной историографии последняя имперская административная реформа на территории степных областей не получила широкого освещения. В статье впервые проанализировано участие Тургайских чиновников в разработке «Временного положения о крестьянских начальниках». В результате продемонстрированы проблемы организации местных органов управления, властные отношения центра и степных областей, кадровая политика правительства по формированию бюрократического аппарата. Представлены причины необходимости введения крестьянских начальников, приводимые военным губернатором Тургайской области, его взгляды на определение функциональных обязанностей последних. Так же рассмотрена позиция Тургайского областного правления, выраженная при подготовке Положения о крестьянских начальниках. С целью успешного внедрения реформ, предложили учитывать традиционные родовые принципы социальной организации казахов, выступили за расширение судебных полномочий крестьянских начальников и финансирование проводимой реформы осуществлять как за счет земских расходов, так и казны.

Ключевые слова: крестьянские начальники, законопроект, административное управление, реформирование, Тургайская область, военный губернатор, казахские роды, судебная система, народный суд, земские сборы, казна, переселенцы.

References

- 1 Troinitsky, N.A. (Ed.). (1904). *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]*. (Vol. 87). Saint Petersburg: Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh Del [in Russian].
- 2 Rossiiskii Gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv [Russian State Historical Archive]. — F. 1291. — Op. 84. — D. 34 [in Russian].
- 3 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — Op. 1. — D. 2790 [in Russian].

- 4 Germizeeva, V.V. (2019). Deiatelnost sieezdov krestianskikh nachalnikov v Zapadnoi Sibiri: k voprosu ob effektivnosti (1898–1917) [Activity of congresses of peasant chiefs in Western Siberia: to the question of effectiveness (1898–1917)]. *Natsionalnye priority Rossii — National Priorities of Russia*, 1 (32), 3–8 [in Russian].
- 5 Kaufman, A.A. (1905). Sibirske voprosy v selskokhoziaistvennykh komitetakh 1902 g. [Siberian issues in agricultural committees in 1902]. *Sibirskie voprosy — Siberian Issues*, 1, 1–32 [in Russian].
- 6 Nikulin, V.N. (1987). Krestianskie nachalniki v Sibiri (1898–1917) [Peasant chiefs in Siberia (1898–1917)]. *Voprosy istorii — Questions of History*, 1, 170–175 [in Russian].
- 7 Dameshek, L.M. (1986). *Vnutrenniaia politika tsarizma i narody Sibiri (XIX — nachala XX veka)*. [Domestic policy of tsarism and the peoples of Siberia (XIX — early XX century)]. Irkutsk [in Russian].
- 8 Dameshek, L.M., & Dameshek, I.L. (2016). Zakon 1898 g. o krestianskikh i «inorodcheskikh» nachalnikakh Sibiri: obsuzhdenie i razrabotka [Law 1898 g. On peasant and “foreign” chiefs of Siberia: discussion and development]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri — Humanities in Siberia*, 23, 1, 59–63 [in Russian].
- 9 Dameshek, L.M., & Dameshek, I.L. (2016). Provedenie v zhizn «Vremennogo Polozheniia» o krestianskikh i «inorodcheskikh» nachalnikakh Sibiri 1898–1917 g. [Implementation of the “Temporary Provision” on peasant and “foreign” chiefs of Siberia 1898–1917]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri — Humanities in Siberia*, 23, 2, 71–75 [in Russian].
- 10 Germizeeva, V.V. (2018). Vvedenie instituta krestianskikh nachalnikov v Stepnom krae v nachale XX veka [Introduction of the institute of peasant chiefs in the Steppe region in the early twentieth century]. *Omskii nauchnyi vestnik. Seria “Obshchestvo. Istoriia. Sovremennost” — Omsk Scientific Bulletin. Series: “Society. History. Modernity”*, 3, 5–8 [in Russian].
- 11 Germizeeva, V.V. (2014). Krestianskie nachalniki Zapadnoi Sibiri: chislennost i sostav (1898–1917 gg.) [Peasant chiefs of Western Siberia: the number and composition (1898–1917)]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia — Modern problems of science and education*, 4, 537 [in Russian].
- 12 Anisimova, I.V., & Lysenk, Yu.A. (2015). Vvedenie instituta krestianskikh nachalnikov v Stepnom krae v nachale XX v. i osobennosti ego deiatelnosti [Introduction of the institute of peasant chiefs in the Steppe region in the early XX century and the features of its activities]. *Istoricheskie nauki i arkhologiiia — Historical sciences and archeology*, 1, 4 (88), 20–24 [in Russian].
- 13 Sultangalieva, G.S. (2010). Krestianskie nachalniki i kazakhskoe naselenie: kharakter vzaimodeistviia [Peasant chiefs and the Kazakh population: the nature of interaction]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta imeni Al-Farabi. Seria istoricheskaiia — Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. Historical series*, 4 (59), 32–35 [in Russian].
- 14 Ganibaeva, Zh.A. (2014). Obrazovanie instituta krestianskikh nachalnikov v Stepnom krae v nachale XX v. [Formation of the institute of peasant chiefs in the Steppe region in the early twentieth century]. *Stolitsa i provintsii: vzaimootnosheniia tsentra i regionov v istorii Rossii: materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii s mezhdunarym uchastiem — Capital and Provinces: Relationships between the Center and Regions in the History of Russia: Proceeding from the All-Russian Scientific Conference with International Participation*, Issue 5, 42–46. Saint Petersburg [in Russian].

Information about the authors

Shakhaman Zamzagul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-0736-7836>

Bekmagambetov Ruslan — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

Bekmagambetova Maisara — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

A.A. Boranbayev¹, J.N. Nurmanbetova¹, K.M. Bolysova^{2*}

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Astana International University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: boranbayev88.88@mail.ru, jamilya_nur@mail.ru, kuralai_2702@mail.ru)

Features of the ontological approach to art in philosophy

This article examines art from an ontological perspective. Classical and contemporary philosophical concepts that explain the essence of art, its significance, and its role in human life were considered. The author explored art not merely as an aesthetic phenomenon but as a fundamental manifestation of human existence. The interrelation between art and reality, the existential and metaphysical dimensions of artistic creativity, as well as the epistemological, axiological, and communicative aspects of art, were analyzed. The article discussed the ideas of thinkers such as Plato, Aristotle, Heidegger, and Gadamer regarding the ontological foundations of art and offers new perspectives on its existential significance. At the present stage, the reconsideration of the ontological meaning of art has become an urgent issue. Is art merely a reflection of reality, or does it shape reality itself? What is its relation to being? These questions occupy an essential place in philosophical discourse. Particularly in the postmodern era, the relationship between art and reality has become even more complex. This article conducts an ontological analysis of art, examining its relation to being and truth. Additionally, the ontological foundations of art are explored within the context of Kazakhstani philosophy and culture.

Keywords: art, ontology, being, reality, aesthetics, existentialism, postmodernism, metaphysics.

Introduction

Art is a unique phenomenon that reveals the profound layers of human existence. It is not merely an aesthetic tool depicting beauty but also a means of comprehending reality, understanding being, and grasping the connection between humans and the world. In philosophy, the ontological foundations of art have been studied since antiquity. Plato viewed art as a reflection of the world of ideas, while Aristotle emphasized its cognitive function through the theory of mimesis. Modern thinkers such as Heidegger and Gadamer have interpreted art as a phenomenon that unveils being itself.

The appeal to the ontological analysis of art arises from an interest in its fate in the contemporary world. From a pragmatic standpoint, art may appear to be an ontological phenomenon with no direct connection to life, possessing a seemingly “romantic” character. However, today it is increasingly marginalized within the cultural sphere, overshadowed by scientific and technological creativity.

An ontological approach to art examines its relationship with reality. Some philosophers, such as Plato, considered art merely a shadow of true reality, whereas Martin Heidegger saw it as a means of revealing truth. According to Heidegger, art is a unique experience that unveils hidden aspects of being. Thus, art is not only a subjective aesthetic experience but also an expression of ontological truth.

The ontological dimension of art also encompasses its connection to human consciousness and existence. Existentialist philosophers like Jean-Paul Sartre and Albert Camus viewed art as a medium for expressing existential crises, freedom, and the search for meaning. Additionally, the ontology of art explores

its relationship with time and space: while an artwork is a product of a particular historical era, it may also possess a timeless existence.

In contemporary philosophy, the ontological nature of art is reconsidered in the context of new technologies and virtual spaces. Digital art and AI-generated creations challenge traditional notions of reality and being. Thus, an ontological perspective helps deepen our understanding of art's essence and its role in human life.

For this reason, identifying certain characteristics of the ontological foundations of art becomes a central objective. In this pursuit, it is essential to highlight the distinctive features of an ontological approach to art. The development of the ontological perspective in the history of art philosophy represents a significant area of inquiry. If art and being are considered as distinct realms, it becomes necessary to determine the unique relationship between them. This article examines the differentiation between the concepts of being (Sein) and existence (Seiendes) in relation to the essence of art and explores the possibility of analyzing the relationship between art and the artistic work not only on an ontic but also on an ontological basis.

Clarifying the fundamental characteristics of the ontological approach to art reveals the depth and complexity of the research scope. In this regard, several key aspects must be considered in advancing the ontological understanding of art. These include a deeper examination of the ontological structure of the relationship between art and being, the distinction between the ontic and ontological boundaries of art, and the exploration of the possibility of "purely ontic" or "purely ontological" art, along with their forms of mutual interaction.

In contemporary art, ontological tendencies undergo significant transformations, particularly in movements such as postmodernism, conceptualism, and digital art. Within this context, it is crucial to analyze how these changes shape both traditional and modern cultures. The ontological nature of art cannot be confined to an ontic perspective alone. Art is not merely a social, epistemological, or aesthetic phenomenon; rather, it must be primarily regarded as a mode of revealing being. This underscores the fundamental purpose of art — to uncover the profound connections between being and human existence.

Research methods

The methodological foundation of this study is based on ontological, hermeneutic, phenomenological, and existential approaches. The ontological method considers art as a phenomenon of being, analyzing its connection with reality. This perspective is grounded in Plato's theory of the world of ideas, Aristotle's concept of mimesis, and Heidegger's interpretation of being. The hermeneutic method is employed to explore the understanding and interpretation of artworks, analyzing the semantic structure and epistemological role of art through Gadamer's "hermeneutic circle" and Ricoeur's theory of symbolic interpretation. Additionally, the phenomenological method is applied to investigate subjectivity and perception in art. Based on the phenomenology of Husserl and Merleau-Ponty, this approach examines the role of intuition and lived experience in artistic creativity.

By integrating these methods, this study offers a comprehensive ontological analysis of art, reinterpreting its relationship with being and truth from a new perspective.

Discussion

The ontological foundations of art have been extensively explored in philosophy, aesthetics, and cultural studies. From antiquity to the present, numerous theoretical approaches have emerged on this subject. In ancient philosophy, Plato and Aristotle examined art through the lens of mimesis — the imitation of reality. While Plato criticized art as a mere shadow of the world of ideas, Aristotle viewed it as a cognitive and educational phenomenon that induces catharsis. During the Middle Ages and the Renaissance, art was regarded as a reflection of divine truth, acquiring a theological dimension. Thomas Aquinas linked the ontological significance of art to the divine order of creation.

In modern philosophy, Kant and Hegel explored the autonomy and spiritual essence of art. Kant investigated the ontological foundations of aesthetic judgment, whereas Hegel interpreted art as an expression of the Absolute Spirit. The 20th century, influenced by existentialism and phenomenology, deepened the study of art's relation to human existence. Heidegger perceived art as a mode of revealing truth, while Gadamer emphasized its hermeneutic nature. Sartre and Camus examined artistic creativity as an expression of human freedom and existential experience.

Contemporary research, within the frameworks of postmodernism and structuralism, further complicates the ontological understanding of art. Thinkers such as Deleuze, Derrida, and Baudrillard have

analyzed the intricate relationship between art and reality, emphasizing its simulacral nature. While the ontological dimension of art has been thoroughly explored in philosophy, its reconsideration in the context of contemporary cultural and technological transformations remains a crucial issue.

In Kazakhstani philosophical and cultural discourse, the ontological foundations of art are explored within the contexts of national worldview, traditional aesthetics, and contemporary cultural processes. In Kazakh culture, the ontological basis of art is deeply interconnected with nature, the spiritual realm, and human existence. Music, handicrafts, poetry, and aitys are not merely aesthetic values but also serve as means of understanding the world and expressing national identity. Kazakh philosophers such as Abai, Shakarim, and others have provided profound insights into the essence of art.

During the Soviet period, the ontology of Kazakh art was primarily examined through materialist and Marxist-Leninist methodologies. However, scholars of that era, including A. Margulan, M. Auezov, G. Musabayev, and T. Kakishev, paid significant attention to the historical development and national characteristics of Kazakh art.

Following Kazakhstan's independence, the ontological aspects of Kazakh art have been studied in the context of national self-awareness, the synthesis of tradition and modernity. Kazakhstani philosophers and cultural theorists such as Zh. Moldabekov, D. Kishibekov, G. Yesim, T. Gabitov, A. Kasymzhanov, and others analyze the spiritual, existential, and axiological dimensions of art. They view art as a manifestation of being and explore its role in society and cultural dynamics.

In contemporary Kazakhstani art, a synthesis of traditional and modern philosophical perspectives is evident. Contemporary artists, musicians, theater directors, and filmmakers integrate national identity with global trends, shaping a new ontology of art. For instance, writers such as Askar Suleimenov, Abdizhamil Nurpeisov, and Dauren Kuat address existential and metaphysical themes in their works. Visual artists like Sayat Isembayev, Moldabekov, and Sarsenbi reinterpret the relationship between art and being through innovative forms.

The ontological approach to art is a philosophical stance that considers art as a mode of being. From this perspective, art is not merely an aesthetic phenomenon but also a way of perceiving, understanding, and shaping reality.

Since ontology is the philosophical study of the nature of being, the ontological dimension of art is concerned with its relationship to reality. Plato viewed art as a weak imitation of the world of ideas, while Aristotle considered it as mimesis, a representation that reveals the essence of being. For Heidegger, art is a means of unveiling being itself, whereas Gadamer interpreted it as a cognitive process.

Thus, the ontological foundations of art remain a central topic in philosophical discourse, demanding continuous reconsideration in light of contemporary cultural and technological transformations.

If art is linked to truth, a fundamental philosophical question arises: does art merely represent reality, or does it create a new form of being? Hegel viewed art as a manifestation of the Absolute Spirit, whereas Nietzsche saw it as a medium for human self-expression and individual freedom. Postmodern philosophers such as Baudrillard and Deleuze, however, cast doubt on the ontological foundations of art by conceptualizing it as a simulacrum, a mere copy of reality with no inherent truth.

Existentialists like Sartre and Camus argued that art serves as a means for individuals to explore their authentic existence. According to them, art is not merely an aesthetic or cognitive phenomenon but an existential tool through which human beings confront their anxieties, freedom, mortality, and the fundamental nature of life itself.

One of the key ontological questions examined in this study is whether art exists beyond time or is inherently historical. In classical philosophy, art was often considered a medium for expressing eternal ideas, whereas contemporary thinkers argue that it is inseparable from cultural and historical contexts. This distinction adds to the complexity of understanding the ontological essence of art.

Hegel's insights from over a century and a half ago have become increasingly relevant in contemporary discussions on art. He asserted that modern forms of art, influenced by the intellectual evolution of the spirit, have gradually lost their original significance. Writers now incorporate philosophical reflections into their works, often neglecting the emotional impact on the audience. At the same time, audiences and readers tend to perceive art — even classical masterpieces — through a purely rational lens.

“Indeed, there is hope that art will continue to evolve, but it is no longer the highest necessity of the spirit. We may recognize the perfection of Greek statues, the divine imagery of the Father, Christ, and the Virgin Mary, yet we no longer kneel before them.”

This observation is even more relevant to contemporary art. On the one hand, modern art increasingly gravitates toward rationalism under the influence of broader cultural developments. On the other hand, it has become self-referential, adhering to the principle of art for art's sake. This phenomenon may partially explain the decline in public interest in various forms of contemporary art.

Hegel's assessment remains highly pertinent today. Contemporary art, while striving for intellectual sophistication, has also become increasingly detached from its audience. It has shifted towards greater conceptual abstraction, prioritizing form and technical mastery over direct emotional or existential engagement.

A defining trend in modern artistic thought is the increasing acceptance of subjectivity in interpretation. This tendency has led to the belief that different readings of a single artistic work — whether a painting, a novel, or a theatrical role — are equally valid. In music, this phenomenon is evident in the growing emphasis on the performer's ability to reinterpret a composition, often placing the original meaning and intent of the piece in a secondary position.

Thus, contemporary art is marked by two opposing tendencies: on one hand, it embraces rationalization, making artistic expression more intellectually driven; on the other hand, it has become more complex in form, emphasizing technical mastery while distancing itself from direct engagement with the audience. This dual movement defines the ontological paradox of modern art, highlighting the need for a reassessment of its role in human experience.

The increasing focus on formalism in contemporary art has led to several paradoxical phenomena. For instance, the highly complex musical compositions of the 19th century, once performable only by the greatest musicians, are now accessible in music schools. At first glance, this appears to be a clear sign of progress. However, as the Soviet pianist and educator Heinrich Neuhaus noted, modern performers often find it easier to play technically demanding contemporary pieces than to convey the profound spiritual depth of seemingly simple works by great composers of the past [1].

This demonstrates a crucial distinction: a high level of technical skill does not necessarily constitute true art. Mastery of technique, in itself, is no different from craftsmanship. Similarly, the dominant trajectory of contemporary art does not necessarily lead to the revelation of its ontological essence. Ludwig Wittgenstein, in the early 20th century, remarked on a similar phenomenon:

“Modern cinema relates to old cinema in the same way that a modern automobile relates to a model from twenty-five years ago. It appears ridiculous and awkward in comparison. The improvement in cinema, like the refinement of automobiles, is merely a result of technical progress. But this so-called improvement should not be confused with an evolution of artistic style” [2].

These characteristics prevent contemporary art from fully revealing its ontological foundations. Unlike nature, in which creation appears autonomous, art is fundamentally linked to a creator — the human being. This naturally leads to an anthropological interpretation of art, which views human creativity as the central force in artistic production. However, the history of philosophy presents an alternative, contrasting approach: the ontological perspective. According to this view, the true creator of art is not the individual artist but a higher ontological force, with the artist merely serving as a conduit. Traditionally, this higher force has been identified with God or the divine.

The ontological interpretation of art is prominently found in Plato's dialogues, including *The Republic*, *Ion*, and *Phaedrus*. Among ancient philosophers, Plato developed the most comprehensive ontological theory of art. His ontological stance becomes particularly evident when contrasted with Aristotle's approach. While Aristotle acknowledges three main aspects of art — ontological, epistemological, and aesthetic — his primary focus leans toward the latter two. In contrast, many other ancient thinkers only touched upon the ontological perspective in fragmented ways.

In medieval philosophy, the ontological approach remained dominant, though Western European aesthetics of the time did not produce comprehensive treatises on art. Medieval philosophical works contain only a few dedicated sections on the nature of art. However, what characterizes medieval thought is its inherently ontological mode of reasoning. Unlike later traditions that would explicitly separate ontological, epistemological, and aesthetic dimensions, ancient and medieval thinkers viewed these aspects as an integrated whole. Among them, the ontological aspect played the most decisive role, stemming not from artistic experience alone but from a broader worldview shaped by a sense of cosmic harmony and contemplation.

The gradual rejection of the ontological understanding of art began during the Renaissance. While artists were still considered instruments of divine will, art itself — unlike in the Middle Ages — started to be

perceived primarily as a secular phenomenon. Until the emergence of German classical idealism, no significant development in the ontological perspective on art can be observed.

Kant, Hegel, and Schelling provided profoundly insightful interpretations of art. Although their primary approach was grounded in gnosology (the theory of knowledge), ontological elements were also present, particularly in Schelling's philosophy. From the second half of the 19th century, the ontological approach to art gained new momentum in Russian philosophy. Vladimir Solovyov's teachings, despite being incomplete, can be compared in depth and originality to the works of German idealists. Although Solovyov did not explicitly label his perspective as ontological, he clearly understood that it could not be classified as mere epistemology. His view opposed that of revolutionary democrats like Belinsky, Herzen, and Chernyshevsky, who saw art as a reflection of reality's typical and characteristic features. Instead, Solovyov's approach was closer to Schopenhauer's, as both philosophers considered art a contemplation of Platonic ideas, while science dealt with abstract concepts.

In the 20th century, as art was increasingly interpreted through a pragmatic lens, the ontological approach seemed archaic and less popular than epistemological and aesthetic methods. However, this did not mean its complete disappearance. Instead, ontology in art was often confined to an optical sense — viewing art as a result of humanity's relationship with being. This shift was closely tied to the broader process of the “de-divinization” of the world, and, in relation to art, the “de-divinization” of artistic creation itself. Existence was no longer considered a unified phenomenon but rather as a multiplicity of individual realities.

A crucial figure who advanced the ontological perspective on art in the 20th century — without theological elements — was Martin Heidegger. His philosophy of being remains one of the most significant contributions to modern thought. Traditional ontological views also found continuity in Neo-Thomist philosophy, but Heidegger redefined the understanding of art's ontological status through his distinction between *Sein* (Being) and *Seiendes* (beings). *Sein* (Being) — the fundamental basis of all that exists; the underlying possibility of existence itself. It is not a property of individual things but the very condition of their presence in the world. *Seiendes* (beings) — the individual objects, phenomena, and entities we encounter in everyday life.

Any artwork — whether a painting, a piece of music, a sculpture, or a literary text — exists at the level of *Seiendes*, meaning it is a specific, tangible object. However, its true meaning is revealed only at the level of *Sein*, where it reflects deeper existential truths. Heidegger argued that art is not merely an aesthetic or epistemological construct but a way of disclosing the essence of Being itself.

In art, the distinction between Being (*Sein*) and being-there (*Seiendes*) is particularly evident. A work of art is perceived at the level of *Seiendes* as a physical object (for instance, the material of a sculpture, the pigments of a painting, or the sounds of music). However, its true essence is revealed at the level of *Sein*. According to Martin Heidegger, art discloses Being, guiding us beyond the realm of ordinary objects toward their deeper meaning [3].

Heidegger conceptualizes art as a mode of truth's revelation. In his essay “The Origin of the Work of Art,” he describes art as a phenomenon that unveils reality, bringing it into unconcealment. Through art, we encounter Being from a new perspective and draw closer to its essence.

Thus, as a unique medium of disclosure, art elevates human consciousness beyond the mundane and into the realm of profound meanings. It is not merely an assemblage of objects but a phenomenon through which Being is understood.

Understanding the semantic structure and cognitive function of art is a fundamental concern of philosophical hermeneutics. In this context, Hans-Georg Gadamer's concept of the hermeneutic circle and Paul Ricoeur's theory of symbolic interpretation provide key methodological insights. Both thinkers regard art not merely as an aesthetic phenomenon but as a distinctive form of engaging with reality.

Gadamer places the hermeneutic circle at the core of his philosophy. He describes it as an inherent aspect of cognition, in which a person, possessing prior understanding, approaches a text (or a work of art) with preconceptions. These preconceptions, however, are revised and refined in the process of interpretation. This renders the reception of art a dynamic, interactive process, wherein a continuous dialogue unfolds between the viewer and the artwork. A full comprehension of an artwork begins with situating it within a historical and cultural context, yet its meaning is never confined solely to that context.

Ricoeur's theory of symbolic interpretation plays a crucial role in explaining the multi-layered nature of meaning in art. He considers art a symbolic structure, emphasizing its polysemy. In his view, a work of art is not restricted to a single meaning; rather, it offers each reader, listener, or viewer the opportunity for new interpretations. A symbol, in this sense, is a structure that both conceals deeper meaning and enables its

revelation at various levels. Art, therefore, is not merely a vehicle for transmitting information but a mediator that facilitates human engagement with Being.

By synthesizing Gadamer's and Ricoeur's perspectives, a deeper understanding of the epistemological role of art emerges. While Gadamer frames artistic interpretation within a hermeneutic circle shaped by preconceptions and experience, Ricoeur characterizes meaning as an open-ended symbolic structure that each recipient actively unveils. These perspectives move beyond a univocal conception of meaning, positioning art as an open, dynamic system that invites interpretation rather than prescribing a singular understanding.

From the perspective of the cognitive role of art, the views of Gadamer and Ricoeur describe it as a unique means of engaging with reality. For Gadamer, this is a dialogue between tradition and contemporary perception, while for Ricoeur, it is the understanding of Being through layered symbolism. Thus, art is not only a tool for aesthetic pleasure, but it also serves as a profound philosophical experience that allows individuals to explore both themselves and the world.

The role of perception and experience in artistic creation is a critical subject of study in phenomenology. The phenomenological philosophies of Edmund Husserl and Maurice Merleau-Ponty provide valuable insights into the cognitive and ontological aspects of this process. By examining their perspectives, we can delve deeper into the role of perception and experience in art, thus gaining a better understanding of the creative act and the viewer's reception of it.

In Husserl's phenomenology, perception is understood as a direct mode of consciousness. His idea of "aesthetic consciousness" emphasizes the role of intentional acts in artistic creation: the artist or writer directs the meaning within their consciousness into the artwork. In this process, subjective experience and semantic structures are closely interlinked. Husserl defines intentionality as the "always being directed towards something" by consciousness, meaning that the creative act is grounded in the artist's perception of reality, which is then reshaped in an artistic form. In this regard, perception functions as the foundational element in artistic creation, transforming reality into meaningful structures.

Merleau-Ponty's phenomenology shifts focus to the bodily and perceptual foundations of perception and experience. He argues that humans perceive the world not only through rational consciousness but also through their bodies and sensory experiences. This concept is crucial for understanding the semantic structure in art creation and reception. For Merleau-Ponty, artistic creation is a practical act realized through the sensory connection between humans and the world. For example, a painter senses the visual world through colors and forms and seeks to reconstruct it in their work. This process highlights the intimate connection between perception and experience.

From a phenomenological perspective, artistic creation is a way of elevating experience to the level of meaning. While Husserl describes this as the intentional presentation of meanings in consciousness, Merleau-Ponty emphasizes the decisive role of bodily experience. Thus, the creative act appears as a dialogue between subjective perception and objective reality. The artwork also becomes a phenomenological experience for the viewer or reader, who interprets it not only through visual or textual analysis but through their own sensory experiences and personal history.

In this context, perception is the starting point of artistic creation, while experience forms its content and expressive basis. The phenomenological perspectives of Husserl and Merleau-Ponty demonstrate that art is not merely an aesthetic phenomenon but also a unique form of knowing through perception and experience.

Russian religious philosophy has also contributed significantly to the development of ontological perspectives. Despite these ideas not being accepted by Soviet philosophy due to historical reasons, they are now considered a vital achievement of contemporary national philosophical thought. The primary principle of the teachings of philosophers like Berdyaev, Florensky, Vyacheslavtsev, Bulgakov, Ilyin, and others regarding art is ontologism. Interestingly, some of Florensky's key propositions share remarkable similarities with the ideas of Heidegger, which initially appear unrelated. This reveals the inner depth and intuitive resonance of their philosophical concepts [4].

As is well-known, Soviet art philosophy was largely dominated by Lenin's theory of representation. In this context, an epistemological approach to interpreting art predominated. Overall, the evolution of Soviet aesthetics can be described as a movement from vulgar sociology to more nuanced epistemological frameworks. This progression can be seen in the works of researchers such as A. Andreev, N. Dmitrieva, A. Zis', B. Sushkov, E. Savostyanov, and others [5].

The history of philosophical doctrines regarding art was often assessed based on their level of acceptance of “progressive” epistemology. Conversely, the ontological approach was often regarded as decadent and regressive. This view is clearly expressed in A. Andreev’s work “Artistic Image and the Peculiarity of Art,” where he states: “The epistemological approach is a phenomenon typical of European aesthetic thought, but Marxism has grounded this theoretical tradition in true scientific foundations” [6].

At the same time, ontological approaches were also studied to some extent within Soviet philosophy, particularly in the works of philosophers such as M. Bakhtin and V. Bibler. However, these studies did not offer a fully comprehensive alternative to the ontological theory of art.

In philosophy, the relationship between inspiration and skill is considered on two levels: ontological (the level of Being) and ontic (the level of existence). Ontology is the branch of philosophy that investigates the deep nature of Being. From this perspective, inspiration and skill are seen as two essential dimensions that reveal the true essence of art. Inspiration, in this view, is the primal and foundational source of art. It is described as a force that originates from the depths of Being, beyond rational thought. While Plato interprets inspiration as the influence of divine spirit (from the world of ideas), Heidegger associates it with the moment of the revelation of Being.

Skill, on the other hand, is the form in which art materializes. If inspiration reveals the essence of art at the level of Being, skill is the means by which it is introduced into the material world. Skill becomes ontologically significant as the method by which Being manifests itself in art. From an ontological standpoint, skill is not only the tool through which inspiration is realized, but also the necessary element that defines the very existence of art. Without inspiration, art becomes a mechanical act, yet without skill, inspiration dissolves into chaos [7].

The ontic perspective focuses on the study of concrete objects and their properties. Here, inspiration and skill manifest in the individual experience of the artist. Inspiration at the ontic level is expressed through feelings, emotions, and intuition. Every artist, musician, or writer experiences it within their own creative process. Skill, from the ontic perspective, is defined by experience, technical abilities, and the mastery of compositional principles. It enables the realization of the creative act. At the ontic level, inspiration serves as the driving force behind creativity, while skill acts as its mechanism of execution. Without one, the other cannot fully bring art to life.

In conclusion, at the ontological level, inspiration and skill are considered phenomena that reveal the existential meaning of art, while at the ontic level, they manifest in the artist’s personal experience in the form of concrete skills and emotions. For art to possess true meaning, inspiration and skill must harmonize as complementary ontological and ontic aspects.

Conclusion

In exploring the ontological perspective on art in philosophy, we can summarize our thoughts as follows: The ontological nature of art is the manifestation of Being. However, ontological art always begins from the ontic level and becomes realized through a process of “overcoming the ontic.” This overcoming starts with the creative subject mastering the technical and content-specific characteristics of their art. Art consists of two levels: ontological and ontic. The interpretation of art occurs through the unique ontological nature of the human being. A person, as both the owner of existence and Being, transforms their inner Being into an external form through art.

An ontological work of art should appear as a unity: it must embody unity in diversity, infinity in limitation. To preserve the ontological nature of an artwork, it must exist not only as a mere being but also as a concrete manifestation of Being. These particularities allow for the distinction between the ontological and ontic approaches to art.

The ontological nature of art reveals that it cannot be reduced to a purely ontic phenomenon. If the ontic approach views art merely as an empirical representation of reality or a social phenomenon, the ontological approach sees art as a manifestation of Being, a tool for uncovering the inner essence of the world and the human being.

From this perspective, the ontological meaning of art lies in its closeness to Being. Art, in essence, is a way of unveiling Being, and artistic creation is a form of engaging with that Being. An artwork is not simply an object or a manifestation of subjective experience; it is, in itself, a phenomenon of Being. Therefore, its understanding demands an ontological approach, not just an aesthetic or epistemological one.

The creative subject (such as the artist, poet, or composer) acts as a carrier of Being. They draw from the ontic world and aim to elevate it to the level of ontological truth. In this sense, creativity reflects the

interaction between Being and time. The ontic and ontological dimensions of art always exist in dialectical unity. That is, the creative process begins with ontic elements and strives towards ontological truth.

The true ontological nature of art prevents it from being reduced to a mere source of aesthetic pleasure. Art is a unique way of revealing the essence of Being, and thus, it cannot be adequately understood as a phenomenon solely dependent on subjective perception.

In conclusion, the ontology of art is being explored at the intersection of national worldviews and contemporary philosophical inquiry. This area remains relevant, continuously evolving as it requires further development within the progress of culture and philosophy.

From the ontological viewpoint, art is not merely a form that depicts beauty, but rather a profound phenomenon that unveils Being, truth, and human meaning. From this perspective, the role of art is not only aesthetic but also philosophical, cognitive, and existential in nature.

References

- 1 Нейгауз Г. Размышления, воспоминания, дневники / Г. Нейгауз. — М., 1975. — 287 с.
- 2 Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн. — М., 1994. — 415 с.
- 3 Хайдеггер М. Исток художественного творения / М. Хайдеггер. — М.: Академический проект, 2008. — 136 с.
- 4 Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке / Н.В. Гончаренко. — М., 1991. — 248 с.
- 5 Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. — М., 1998. — 214 с.
- 6 Андреев А. Художественный образ и специфика искусства / А. Андреев. — М., 1981. — 256 с.
- 7 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. — М., 1997. — 416 с.

А.А. Боранбаев, Д.Н. Нұрманбетова, Қ.М. Болысова

Философиядағы өнерге онтологиялық көзқарастың ерекшеліктері

Мақалада өнерге онтологиялық көзқарас тұрғысынан талдау жасалған. Өнердің болмысын, оның мәні мен адам өміріндегі рөлін түсіндіру үшін классикалық және заманауи философиялық тұжырымдамалар қарастырылған. Авторлар өнерді тек эстетикалық құбылыс ретінде емес, адам болмысының түпкі мәнін ашатын феномен ретінде зерделейді. Өнер мен шындықтың өзара байланысы, көркем шығармашылықтың экзистенциалдық және метафизикалық өлшемдері зерттеліп, өнердің танымдық, аксиологиялық және коммуникативтік қырлары сараланған. Мақалада өнердің онтологиялық негіздері туралы Платон, Аристотель, Хайдеггер, Гадамер сияқты ойшылдардың идеялары талданып, өнердің болмыстық маңызына қатысты жаңа көзқарастар ұсынылған. Қазіргі таңда өнердің онтологиялық мәнін қайта қарастыру өзекті мәселеге айналып отыр. Өнер тек шындықты бейнелей ме, әлде ол шындықтың өзін қалыптастыра ма? Оның болмысқа қатысы қандай? Бұл сұрақтар философиялық дискурста маңызды орын алады. Әсіресе, постмодернистік дәуірде өнер мен шындықтың арақатынасы бұрынғыдан да күрделене түсті. Өнерге онтологиялық көзқарас тұрғысынан талдау жасалып, оның болмыс пен ақиқатқа қатысы қарастырылған. Сонымен қатар, қазақстандық философия мен мәдениет контекстінде өнердің онтологиялық негіздері зерделенген.

Кілт сөздер: өнер, онтология, болмыс, шындық, эстетика, экзистенциализм, постмодернизм, метафизика.

А.А. Боранбаев, Д.Н. Нурманбетова, К.М. Болысова

Особенности онтологического подхода к искусству в философии

В данной статье проводится анализ искусства с онтологической точки зрения. Рассматриваются классические и современные философские концепции, объясняющие сущность искусства, его значение и роль в жизни человека. Искусство исследуется не только как эстетическое явление, но и как феномен, раскрывающий глубинную сущность человеческого бытия. Анализируется взаимосвязь искусства и реальности, экзистенциальные и метафизические измерения художественного творчества, а также познавательные, аксиологические и коммуникативные аспекты искусства. В статье рассматриваются идеи таких мыслителей, как Платон, Аристотель, Хайдеггер, Гадамер, касающиеся онтологических оснований искусства, а также предлагаются новые взгляды на его бытийную значимость. На современном этапе переосмысление онтологического значения искусства становится актуальной проблемой. Является ли искусство лишь отражением реальности, или же оно формирует саму реальность? Какова его связь с бытием? Эти вопросы занимают важное место в философском дискурсе. Особенно

в постмодернистскую эпоху отношение искусства и реальности стало еще более сложным. В данной статье проводится анализ искусства с онтологической точки зрения, рассматривается его отношение к бытию и истине. Кроме того, исследуются онтологические основания искусства в контексте казахстанской философии и культуры.

Ключевые слова: искусство, онтология, бытие, реальность, эстетика, экзистенциализм, постмодернизм, метафизика.

References

- 1 Neuhaus, G. (1975). *Razmyshleniia, vospominaniia, dnevniki [Reflections, memoirs, diaries]*. Moscow [in Russian].
- 2 Wittgenstein, L. (1994). *Filosofskie raboty [Philosophical works]*. Moscow [in Russian].
- 3 Heidegger, M. (2008). *Istok khudozhestvennogo tvoreniia [The source of artistic creation]*. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 4 Goncharenko, N.V. (1991). *Genii v iskusstve i nauke [Genius in art and science]*. Moscow [in Russian].
- 5 Losev, A.F. (1998). *Estetika Vozrozhdeniia [Aesthetics of Renaissance]*. Moscow [in Russian].
- 6 Andreev, A. (1981). *Khudozhestvennyi obraz i spetsifika iskusstva [The artistic image and the specifics of art.]*. Moscow [in Russian].
- 7 Heidegger, M. (1997). *Bytie i vremia [Being and Time]*. Moscow [in Russian].

Information about the authors

Boranbayev Aidarkhan — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-4451-1473>

Nurmanbetova Jamilya — Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Academician, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0003-7194-8587>

Bolysova Kuralay — Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor, “Astana International University”, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0001-7505-9187>

N.A. Bokebayev^{1*}, M. Masaeli², A.O. Omirbekova¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Global Think Tank: Alternative Perspectives and Global Concerns, Ottawa, Canada*
(Email: bakyt bokebayev yandex.kz, alya.omirbekova@kaznu.kz)

Embodied Aesthetics and Philosophy in the Traditions of Sal-seri, Stilt Walkers, and Tricksters in Kazakh Steppe Performance

This article explores the philosophical dimensions of Kazakh performative traditions, focusing on the aesthetic, spiritual, and social significance of sal-seri culture, stilt walkers (agashayak), and tricksters within the nomadic heritage of the Kazakh Steppe. Drawing from historical, ethnographic, and folkloric sources, the paper argues that these artistic forms are not mere entertainments but constitute complex embodied philosophies of being, resistance, and communal memory. Through the lens of cultural aesthetics and performative identity, we examine how sal-seri figures — poet-singers, warriors, craftsmen, and spiritual intermediaries — acted as agents of ethical critique, poetic expression, and social cohesion. The syncretic blend of music, humor, ritual, and physical virtuosity embedded in these practices offers insight into an indigenous Kazakh philosophy of art rooted in mobility, improvisation, and ecological attunement. These traditions also prefigure contemporary notions of performativity, particularly in their fusion of artistic, ethical, and existential domains.

Keywords: Kazakh philosophy of art, sal-seri, cultural memory; tricksters, nomadic ethics, agashayak

Introduction

The cultural phenomenon of sal-seri — a uniquely Kazakh synthesis of poet, singer, warrior, artisan, and spiritual figure — stands as one of the most vivid embodiments of steppe aesthetics and nomadic epistemology. Far beyond the boundaries of entertainment or folk custom, sal-seri culture expresses a lived philosophy: a way of being that weaves together the ethical, the performative, and the communal [1], [2]. The sal and seri were not merely artists; they were bearers of memory, agents of beauty, critics of injustice, and transmitters of oral philosophy. Their presence in Kazakh society — alongside stilt walkers (agashayak), zhyrau (epic singers), and tricksters — offers a glimpse into a performative ontology grounded in movement, improvisation, and attunement to both social and cosmic rhythms [3], [4].

The etymology of sal-seri traces back to layered linguistic and cultural origins. The word sal, as used in Kazakh tradition, evokes an artist dressed in unconventional attire, moving with eccentric grace and exuding a sense of spiritual freedom. In the Shor language, sal connotes “hearth” or the center of ritual space — a site of transformation and intensity [5]. Seri, derived from the Arabic sayr (to walk), evokes the image of a noble wanderer, a lyrical knight, or a poetic seeker. The 13th-century Codex Cumanicus similarly affirms that the Turkic seri referred to an army or mobile cohort, reinforcing the connotation of movement and agility [6]. In this way, sal-seri figures are not only performers but mobile sages whose aesthetic interventions served as a living archive of Kazakh ethics, social critique, and joy [7], [8].

Philosophically, the sal-seri represents a figure of resistance to settled hierarchies and instrumental reason. Rooted in nomadic life, they embodied what might be called an “existential artistry,” in which the body

---

* Corresponding author’s e-mail: bakyt bokebayev yandex.kz

becomes the medium of philosophical expression — through song, satire, dress, and gesture [9]. Their aesthetic was not decorative but ontological: it shaped how communities saw themselves, remembered their past, and imagined their futures [10].

In the modern era, elements of sal-seri tradition have been preserved and transformed through the circus arts and theatrical performance. The stilt walker (agashayak), for instance, with his exaggerated height and comic grace, becomes a metaphysical figure — literally rising above the ordinary, while gesturing toward ancestral memory [11]. Tricksters, likewise, enacted a carnivalesque critique of power and vanity, drawing laughter as a form of social philosophy [4], [12].

This paper seeks to reconstruct and philosophically analyze the evolution of sal-seri, agashayak, and trickster traditions as expressions of embodied ethics and indigenous aesthetics. Through historical, literary, and performative lenses, we argue that these figures should be interpreted not merely as entertainers, but as the philosophical actors of the steppe — keepers of joy, memory, and critique. Accordingly, this article is structured into three distinct sections: 1) A historical-philosophical examination of the origins of sal-seri in nomadic cosmology and early Kazakh social structures; 2) An exploration of the continuity and transformation of sal-seri practices in contemporary Kazakh culture; 3) An analysis of how these traditions informed and enriched circus performance, particularly through stilt walking and the performative logic of the trickster. Each section is guided by the core thesis that Kazakh performative traditions constitute a vernacular philosophy — one rooted in movement, beauty, and spiritual generosity.

Literature Review: The Historical-Philosophical Foundations of Sal-seri

The figure of the sal-seri holds a central place in Kazakh cultural heritage, not only as a bearer of lyrical tradition but also as a representative of an indigenous philosophical system rooted in the nomadic cosmology of the Eurasian Steppe. The scholarly consensus — spanning ethnographers, musicologists, and cultural historians — recognizes the sal-seri not merely as an artistic category but as a culturally embedded embodiment of ethical aesthetics, performative memory, and spiritual vitality [1], [2], [13].

Tursynov [14] offers one of the earliest archaeological-philosophical treatments of the sal-seri, tracing their origins to the Andronovo culture (c. 2000–900 BCE) and identifying in their practices a residual sacredness tied to communal rituals. Tursynov connects the emergence of sal-seri to the mythological personalization of early social groups and secret semi-military alliances, indicating that performative figures like the sal and seri were born of ritual practices designed to harmonize human life with ecological and spiritual forces. The nomadic lifestyle — steeped in environmental responsiveness and cyclical cosmology — thus served as fertile ground for the development of an ethical-aesthetic worldview encoded in performance.

Lexicographic and linguistic studies reinforce the polysemous roots of the term sal-seri. According to Radlov [5], sal in the Shor language refers to a place of fire, associated with festive and transformative energy. In Kazakh usage, it designates a flamboyant figure who speaks and sings with performative charisma. Seri, conversely, has roots in the Arabic sayr (“to walk”) and evolved into a word denoting a chivalrous wanderer. The Codex Cumanicus, a 13th-century Kipchak text, uses seri in the sense of a military cohort, suggesting martial associations tied to movement, honor, and presence [6]. Together, sal and seri denote not simply an entertainer but a socially consecrated figure capable of uniting music, poetry, craft, and ethical wisdom.

The historical reach of sal-seri culture deepened during the Turkic Khaganate period and reached artistic zenith during the era of the Kazakh Khanate. Margulan [8] and Ismailov [15] describe how dombra masters like Birzhan Sal and Aqhan Seri were not only celebrated for their artistic talents but revered for their public critiques of injustice, lyrical philosophy, and moral integrity. Their poetic duels, known as aitys, served both as entertainment and philosophical discourse — a performative dialectic that engaged social issues with intellectual rigor and emotional resonance.

Zhyrau figures, such as Asan Kaigy, further integrated sal-seri traditions into the political and spiritual fabric of Kazakh society. As advisors to khans and intermediaries between rulers and people, zhyrau solidified the epistemological legitimacy of lyrical wisdom in political life. This integration of ethical oratory, poetic expression, and musical performance offers an indigenous mode of philosophical inquiry distinct from Western textual traditions [14].

The sal-seri tradition also reveals a syncretism between shamanistic, artistic, and performative identities. The baksy (shaman), an archetypal figure in Central Asian cosmology, shares affinities with the sal-seri in terms of their communal function: healing, harmonizing, and re-enchanting social life through perfor-

mance. In this sense, the sal-seri may be viewed as an aesthetic heir to the shamanic worldview, now expressed through song, satire, and style rather than trance [16].

This rich cultural archetype shares resonances with global traditions, from the European troubadour and Russian skomorokh to the French jongleur and the German spielmann [1], [17]. Yet the Kazakh sal-seri remains unique in its groundedness in nomadic ethics, communal responsibility, and ecological spirituality. Its continuity into modern performance art — including circus traditions — illustrates a dynamic adaptability while retaining its foundational philosophical ethos.

In sum, the sal-seri figure constitutes a culturally embedded philosophy of art, performance, and life. As Ismailov [15] and Levin [2] emphasize, sal-seri culture is not confined to poetic performance but encompasses hunting, wrestling, crafts, musical improvisation, and communal critique. Its power lies in its holistic synthesis: a lived embodiment of Kazakh wisdom, freedom, and joy.

Methodology

This study employs a qualitative, interpretive approach grounded in cultural hermeneutics and indigenous epistemologies. Rather than treating sal-seri, agashayak, and trickster figures as fixed historical categories, the research views them as dynamic carriers of performative knowledge, social critique, and aesthetic philosophy. Primary and secondary sources — including oral histories, ethnographic accounts, biographical narratives, and Kazakh musical-poetic archives — serve as the foundation for a contextual reading of these traditions. The analytical strategy is grounded in close textual interpretation and cultural contextualization, drawing connections between lived practices and philosophical concepts such as embodiment, memory, improvisation, and resistance.

In tracing the genealogy of these performative traditions, the study integrates existing historical-literary scholarship [8], [2], [14] with philosophical frameworks on aesthetics and identity. It approaches sal-seri and related figures as ontological agents whose actions reveal embedded social values, rather than as mere artistic performers. Special attention is paid to how these traditions evolve through repetition, adaptation, and symbolic reconfiguration — particularly in their modern expressions within circus performance and theatrical spaces. Through this lens, the research foregrounds the philosophical significance of bodily expression, spiritual memory, and communal ethics as practiced in Kazakh performance cultures.

Discussion and results

Sal-seri in Contemporary Kazakh Culture

In contemporary Kazakhstan, the sal-seri tradition persists not merely as folklore but as a living, adaptive cultural memory — a mode of being that continues to inform aesthetics, ethics, and social imagination. While modernity has altered the sociopolitical structures in which sal-seri once thrived, their ethos survives through music, performance, fashion, and the symbolic representation of national identity. These figures remain icons of spiritual refinement, moral dignity, and artistic brilliance — qualities still deeply valued in Kazakh society.

Today's sal-seri figures can be seen as syncretic carriers of multiple cultural roles. As observed by Kassymova et al. [13] sal-seri artists such as Birzhan Sal and Tattimbet Kazangapuly have left enduring legacies that transcend musical tradition, shaping contemporary notions of artistic responsibility and aesthetic excellence. Their lives exemplified a commitment to beauty (sululyk), generosity (zhomarttyk), and moral courage (ar namys), qualities that continue to shape national ideals. These legacies are echoed in contemporary performers who maintain the poetic, musical, and moral functions of the sal-seri, albeit through updated mediums such as televised music competitions, state-sponsored cultural festivals, and theatrical productions.

Aesthetic expression remains central to the modern sal-seri figure. Traditionally, the sal was identifiable by extravagant clothing and ornamentation, reflecting not vanity but an aesthetic philosophy rooted in generosity, seduction of the senses, and symbolic differentiation [18]. Wide trousers, feathered hats, silk fabrics, and richly adorned horses served as extensions of the performer's persona, projecting charisma and otherworldly grace. The seri, by contrast, retained a more restrained and ascetic aesthetic, often dressing in clean but modest attire. As a result, the visual dialectic between sal and seri encapsulates a spectrum of Kazakh values — flamboyance and humility, laughter and contemplation, bodily expression and lyrical restraint.

Despite modernization, the ethical dimension of sal-seri practice persists. These figures are still associated with humility, compassion, and artistic integrity. The seri, in particular, is remembered as one who isolated himself from fame and materialism, remaining loyal to tradition and aesthetic refinement [7], [19].

Both sal and seri traditions continue to serve as ethical models in artistic communities, embodying values that resist commodification and superficiality.

Equally important is the improvisational character of sal-seri culture. As oral poets, singers, and actors, their performances were rarely scripted, relying instead on a heightened responsiveness to audience, space, and moment — what Levin [20] describes as “nomadic musical logic.” This responsiveness is an epistemological asset: it encodes cultural wisdom through embodied improvisation, facilitating a unique form of ethical attunement to social context. In contemporary practice, this improvisational ethos survives in aitys competitions, where performers engage in lyrical debates that combine satire, critique, and wisdom in real-time expression.

The performative roles of sal-seri also extended to symbolic leadership within society. At weddings, fairs, and communal gatherings, they acted as social mediators, entertainers, and moral voices. They were often accompanied by zhyrau, akyns, and other artists, forming a mobile collective that embodied the cultural richness of the Kazakh steppe. As Negimov [9] notes, the ensemble character of these artistic groups served as a metaphor for social harmony and pluralism — a model of interdependence grounded in artistic dialogue.

Stories of sal-seri such as Tattimbet and his dancing horse Bozzhorga further highlight the animistic and ritualistic dimensions of their performances. These tales reflect not only skill and charisma but an ontological connection to animals, nature, and spirit. To rural audiences, such performances were perceived as magical interventions, capable of healing sadness, countering injustice, and elevating the communal spirit [21]. These examples suggest a cosmology in which aesthetic expression is not secondary to life but central to the production of meaning, memory, and hope.

Ultimately, the enduring relevance of sal-seri lies in their capacity to embody a distinctly Kazakh mode of being — rooted in improvisation, mobility, ethical beauty, and a deep commitment to communal well-being. Far from being figures of the past, they remain philosophical agents in the present, offering models of cultural resilience, creative adaptability, and ethical joy.

Sal-seri and Circus Performance

The philosophical legacy of sal-seri finds a compelling continuation in Kazakhstan’s circus arts — a field that has historically fused athleticism, music, humor, and spiritual symbolism. Far from being an imported European form, Kazakh circus traditions are deeply rooted in indigenous performative heritage, particularly in the embodied aesthetics and improvisational play of the sal-seri, agashayak (stilt walkers), and tricksters. These figures extended the epistemological logic of the steppe: art was not confined to stage or text, but lived, was mobile, and interwoven with communal rituals and everyday joy [1].

The syncretism of sal-seri performance and circus aesthetics is perhaps most vividly exemplified in the figure of Tattimbet, whose artistic charisma extended to his horse Bozzhorga — trained to dance to kui melodies played on dombra. This fusion of animal, music, and movement was not merely spectacle; it enacted a metaphysical harmony central to Kazakh cosmology, where the animate and inanimate co-create spiritual resonance. To rural audiences, Tattimbet’s performance was both entertainment and ritual — a temporary suspension of the ordinary that recharged the collective spirit [21].

This integration of art, ethics, and bodily discipline continued in the stilt walker tradition. Known as agashayak, these performers exemplified vertical transcendence — rising physically above the ordinary, while maintaining playful contact with the earth through humor, mimicry, and movement. Figures such as Berikbol Kopenuly (1861–1932) and Nazarolla Dzhundibaiuly (1818–1898) combined acrobatic feats, comic improvisation, and musical virtuosity, including playing the dombra with their toes or mimicking birdsong and animal sounds [11], [22]. These performances, while visually striking, were undergirded by an ethical sensibility: to uplift, enchant, and connect. Through them, circus art became a mobile theatre of communal joy, ethical critique, and memory transmission.

The spiritual genealogy of the sal-seri also influenced circus storytelling through its philosophical narrative structure. For example, the tales of Agash Ayak — whose love story with a village girl unfolds through movement on stilts and improvised song — combine elements of romance, heroism, and transcendence. His song “Janekey,” dedicated to his beloved, becomes both a personal lament and a public ritual of longing, inscribed into the geographical memory of Mount Kalbal [23]. Such stories are not merely anecdotes; they serve as ontological maps that encode values of courage, devotion, and aesthetic resistance.

Circus performances also inherited the theatricality and physical exaggeration of sal-seri culture. Contemporary circus clowns, for example, carry forward the performative lineage of tricksters such as Shashubai

Koshkarbaiuly — poet, composer, dancer, and juggler — whose humorous pantomime and satirical edge captivated audiences across steppe fairs like Koyandy [19], [24]. Shashubai's art was not escapist; it critiqued vanity, power, and absurdity, revealing a philosophical substratum in which laughter functions as a diagnostic of the social body.

Other trickster lineages, such as those associated with the Shanshar tribe — including Tontay and Ulzhan, the mother of Abai Kunanbayev — demonstrate the genealogical roots of Kazakh theatrical and comic performance. Their sharp wit, improvisational humor, and fearless social critique laid the foundation for what Zhaksylykova [3] calls “Kazakh professional acting art.” These figures, while marginalized as jesters or eccentrics, fulfilled a vital epistemological function: they revealed hidden truths, dissolved social pretense, and elevated joy as a form of wisdom.

Kazakh circus art thus represents more than a cultural adaptation; it is a continuation of nomadic performative philosophy. Unlike European circus traditions, often associated with class-based escapism or exotic spectacle, the Kazakh variant emerged from within communal aesthetics and egalitarian ethos. Here, the sal-seri, agashayak, and trickster coalesce into a tradition where performance is not a separate discipline, but a lived enactment of being, beauty, and becoming.

In this light, the circus becomes a space of decolonial reassertion — a revitalized theatre where Kazakh bodies, histories, and aesthetics are not merely preserved, but creatively reconfigured for contemporary resonance. Whether through stilt walking, comedic improvisation, or dombra mastery, the sal-seri legacy remains central to the spirit of Kazakh performance art: playful, profound, and perpetually in motion.

Tricksters and the Philosophy of Laughter

The figure of the trickster in Kazakh culture represents a powerful mode of vernacular philosophy — one grounded in laughter, contradiction, and ethical subversion. Like the sal-seri and agashayak, the Kazakh trickster blurs the boundaries between performer and philosopher, artist and social critic. Rooted in oral tradition, improvisation, and communal festivity, the trickster archetype functions as a destabilizing agent in rigid social hierarchies, exposing hypocrisy, vanity, and oppression through playful inversion. As Kamalashuly [4] notes, laughter in Kazakh feasts and fairs was not merely recreational but served as a social mechanism for truth-telling, often through performance forms that allowed audiences to confront difficult realities with wit and grace.

The legacy of Kazakh tricksters can be traced to figures like Tontay and the wider Shanshar tribe, whose sharp-tongued satire and spontaneous humor gained legendary status across the Steppe. According to Auezov [10] and Mukhamedkhanov [25], these jesters were so feared for their verbal dexterity that people would scatter at their approach, fearing public ridicule. Yet their presence was also anticipated and cherished — they acted as cultural arbiters who used humor not to undermine, but to illuminate. Their mockery, while sharp, was not cynical; it was a form of ethical recalibration aimed at deflating ego and reaffirming communal humility.

This tradition was carried forward into the 20th century by artists such as Zarubai and Kalibek Kuanyshbaev, whose mimicry of animals, exaggerated gestures, and biting social commentary helped shape the modern Kazakh theatrical canon [24]. These performers were capable of transitioning fluidly between emotional registers — making audiences laugh, weep, or reflect in a single act. As Tazhibaev described, they were “poets who could make you cry and laugh,” revealing a performative philosophy that embraced paradox and multiplicity as pathways to truth.

The philosophical role of the trickster is further exemplified in the legendary character of Kulakay, based on the historical clown Eleusiz. Kulakay, like Aldar Kose and Kozhanasyr, operated through symbolic impersonation — mimicking animals, feigning madness, or adopting exaggerated affect to expose moral failings in others. These performances were not isolated gags but complex social commentaries disguised in humor. As Zhumadilov recounts in his fictionalized narrative, Kulakay's ability to shift identities — becoming a rabbit, camel, or howling dog — signaled a performative fluidity that allowed him to transgress social roles and expectations, challenging the fixity of identity itself (Zhumadilov in Prometheus's Fire).

The existence of these tricksters in everyday settings — fairs, weddings, feasts — reinforces their ontological importance. They were not institutionalized court jesters, as in medieval Europe, nor were they merely rural entertainers. Rather, they were liminal figures who embodied the creative excess of Kazakh social life: the ability to hold contradiction, to embrace ambiguity, and to speak truth through joy. Kamalashuly [4] argues that even when villagers became angry or offended by a clown's joke, the cultural norm was toler-

ance, not retaliation — indicating an embedded ethical understanding of laughter as a communal right and a mode of social reflection.

Moreover, the philosophy of the trickster aligns with broader Central Asian conceptions of wisdom. Unlike Western rationalist models, Kazakh epistemologies often foreground intuition, improvisation, and relational knowing. Tricksters demonstrate this through their play with language, movement, and metaphor. Their use of satire to target wealth inequality, injustice, and arrogance repositions humor as a strategic ethical force rather than a marginal indulgence [3]. They do not offer systematized doctrines but ephemeral moments of enlightenment — flashes of insight emerging from performance.

In essence, the Kazakh trickster is a mobile philosopher whose tools are laughter, parody, and emotional resonance. They dramatize the fragility of appearances and the depth of human folly, not to ridicule, but to reawaken. Their legacy in Kazakh cultural performance reaffirms the view that humor is not the opposite of seriousness, but a different register of it — one that dances rather than declares, improvises rather than instructs, but ultimately teaches.

Conclusion

The traditions of sal-seri, agashayak, and Kazakh tricksters reveal a deeply embedded performative philosophy rooted in the nomadic worldview of the Steppe. Far from being folkloric curiosities or entertainment relics, these figures articulate an embodied aesthetics of being — an indigenous philosophical practice wherein beauty, movement, memory, and critique are not abstract ideals but lived, shared experiences. Through their music, speech, satire, and physical virtuosity, these performers activated ethical dialogue, fostered social cohesion, and preserved ancestral knowledge across generations.

In the sal-seri, we encounter a synthesis of the poet-philosopher and aesthetic warrior — figures whose presence animated weddings, communal gatherings, and spiritual rites. The sal-seri tradition exemplifies a performative ethics that values improvisation, generosity, beauty, and moral conviction. In the circus arts and theatrical traditions that evolved from it, particularly through the figures of stilt walkers and clown-tricksters, we observe a remarkable continuity of this philosophy: one that privileges relational wisdom, bodily expression, and affective knowledge.

The agashayak performers comedic figures like Shashubai or Kulakay, who served not only as entertainers but as philosophical provocateurs — questioning hierarchy, mocking excess, and using joy as a means of resilience. Their artistry demonstrated that laughter and elevation (both literal and symbolic) were not distractions from life's seriousness, but essential modalities for spiritual and social survival. This study affirms that Kazakh performance traditions must be understood as a vernacular philosophy — deeply ethical, profoundly aesthetic, and fundamentally communal. These traditions articulate an alternative mode of theorizing identity, beauty, and justice — one rooted in embodied improvisation, ritual play, and cultural memory. In our contemporary moment, where globalized forms of art and philosophy often marginalize indigenous thought systems, the sal-seri tradition offers a vital, resilient, and joyous vision of what it means to live meaningfully through art.

References

- 1 Dosbatyrov D.K. The genesis of the Art of the Kazakh Sals, Seris and Paluans in Characteristic Comparison to European Histriones and Russian Skomorkhs / D.K. Dosbatyrov // World Academy of Science, Engineering and Technology. — 2012. — Vol. 70.
- 2 Levin T. The Music of Central Asia / T. Levin, S. Daukeyeva, E. Köchümkulova (Eds.). — Indiana University Press, 2016.
- 3 Жақсылықова М. Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері: Зерттеулер, мақалалар / М. Жақсылықова. — Алматы: Дәстүр, 2014. — 384 б.
- 4 Кәмалашұлы Б. Қазақ халқының салт-дәстүрлері / Б. Кәмалашұлы. — Ұланбатыр, 2013. — 360 б.
- 5 Радлов В. Алтын сандық / В. Радлов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 254 б.
- 6 Vászary I. Oriental languages of the “Codex Cumanicus”: Persian and Cuman as “linguae francae” in the Black Sea region (13th-14th centuries) / I. Vászary // In: Codice Cumanico e il suo mondo: Atti del colloquio internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002 (Ricerche/Centro tedesco di studi veneziani; 2). — 2005. — P. 1000–1022.
- 7 Kunanbayeva A. “Kazakhstan.” / A. Kunanbayeva, S. Elemanova; S. Sadie (Ed.) // In: The New Grove Dictionary of Music and Musicians. (2nd ed). — Oxford University, 2001. — P. 431–438.
- 8 Марғұлан Ә. Қазақтың сал-серілік дәстүрі / Ә. Марғұлан. — Алматы: Алатау, 2007. — 432 б.

- 9 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика / С. Негимов. — Алматы: Ғылым, 2001. — 280 б.
- 10 Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа (Ибраһим Құнанбайұлының ғұмырнамасы) / М. Әуезов. — Алматы: Санат, 1997. — 416 б.
- 11 Әбсаттар М. «Ағаш аяқ» немесе қазақта цирк өнері болмады деп кім айтты? [Электрондық ресурс] / М. Әбсаттар. — Қолжетімділік тәртібі: <http://islam.kz/kk/articles/atamura/agash-ayaq-nemese-qazaqta-tsirk-oneri-bolmady-dep-kim-aitty-311/#gsc.tab=0>.
- 12 Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы / Ә. Тәжібаев. — Алматы: Жазушы, 1971.
- 13 Kassymova D. Historical dictionary of Kazakhstan / D. Kassymova, Z. Kundakbayeva, U. Markus. — Scarecrow Press, 2012.
- 14 Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері / Е. Тұрсынов. — Алматы: Ғылым, 1976. — 200 б.
- 15 Исмаилов Е. Акындар (Жамбыл және халық акындарының шығармашылығы туралы монография) / Е. Исмаилов. — Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. — 340 б.
- 16 Salmon E. Learn My Songs: Seri Survival and Cultural Resilience / E. Salmon // Anthropology Now. — 2012. — Vol. 4. — No. 3. — P. 15–23.
- 17 Rouland M. Creating a cultural nation: Aleksandr Zataevich in Kazakhstan / M. Rouland // Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East. — 2005. — Vol. 25. — No. 3. — P. 533–553.
- 18 Диваев А. Киргизская былина о Бикет батыре / А. Диваев. — Алматы: Ана тілі, 1995. — 81 с.
- 19 Жубанов А. Струны столетий / А. Жубанов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 165 с.
- 20 Levin T.C. Where Rivers and Mountains Sing: Sound, Music, and Nomadism in Tuva and Beyond / T.C. Levin, V. Süzükei. — Indiana University Press, 2006.
- 21 Тілеуберді А. Сал-серілік дәстүр арқылы этномәдени тәрбие беру: монография / А. Тілеуберді. — Павлодар: Кереку, 2008. — 152 б.
- 22 Оспан С. Ән атасы Әміре / С. Оспан // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2013. — № 118 (28057). — 6 б.
- 23 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
- 24 Дүйсенбаев Ы. Қазақтың ауыз әдебиеті және халық ойындарындағы театр — драмалық элементтер / Ы. Дүйсенбаев, Ш. Құсайынов // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. — 1948. — № 4. — Б. 74–80.
- 25 Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы / Қ. Мұхамедханов. — Алматы: Алаш, 2005. — II том. — 138 б.

Н.А. Бөкебаев, М. Масаели, А.О. Өмірбекова

Қазақ далалық орындаушылық өнеріндегі сал-сері, ағашаяқ және трикстерлер дәстүрлерінің эстетика философиясы

Мақалада қазақтың орындаушылық дәстүрлерінің философиялық қырлары зерттеліп, сал-сері мәдениетінің, ағашаяқ өнерпаздарының және трикстерлердің эстетикалық, рухани және әлеуметтік маңызына назар аударылған. Қазақтың көшпелі мәдени мұрасын негізге ала отырып, авторлар бұл көркемдік формалар тек ойын-сауық құралы ғана емес, сонымен қатар күрделі болмыс философиясы, қарсылық және ұжымдық жады үлгілері екендігін алға тартады. Мақалада мәдени эстетика мен перформативті болмыс тұжырымдары арқылы сал-серілер — ақын-жырау, жауынгер, шебер және рухани дәнекерші ретінде — этикалық сын, поэтикалық өрнек және әлеуметтік бірлік агенттері ретінде қарастырылған. Музыка, күлкі, рәсім және денелік шеберлік синкретизміне негізделген бұл дәстүрлер қазақтың қозғалысқа және экологиялық үйлесімге негізделген төл өнер философиясын көрсетеді. Сонымен қатар, осы дәстүрлер қазіргі заманғы перформативтілік теорияларын зерделейді, өйткені олар өнер мен этиканы, болмысты біртұтас кеңістік ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: қазақ өнер философиясы, сал-сері, мәдени жады, трикстерлер, көшпелі этика, ағашаяқ.

Н.А. Бокебаев, М. Масаели, А.О. Омирбекова

Философия воплощённой эстетики в традициях сал-сері, ходулистов и трикстеров в казахском степном исполнительском искусстве

В данной статье исследуются философские измерения казахских исполнительских традиций с акцентом на эстетическое, духовное и социальное значение культуры сал-сері, ходулистов (ағашаяк) и

трикстеров в контексте кочевого наследия Казахской степи. Основываясь на исторических, этнографических и фольклорных источниках, авторы утверждают, что указанные художественные формы представляют собой не просто развлекательные практики, а сложные воплощённые философии бытия, сопротивления и коллективной памяти. Через призму культурной эстетики и перформативной идентичности в статье рассматривается, как фигуры сал-сери — поэты-певцы, воины, ремесленники и духовные посредники — выступали носителями этической критики, поэтического самовыражения и социальной сплочённости. Синкретическое сочетание музыки, юмора, ритуала и телесной виртуозности, присущее этим практикам, позволяет увидеть в них выражение автохтонной казахской философии искусства, основанной на подвижности, импровизации и экологической чуткости. Эти традиции также предвосхищают современные концепции перформативности, особенно в их слиянии художественного, этического и экзистенциального измерений.

Ключевые слова: казахская философия искусства, сал-сери, культурная память, трикстеры, кочевая этика, агашаяк

References

- 1 Dosbatyrov, D.K. (2012). The genesis of the Art of the Kazakh Sals, Seris and Paluans in Characteristic Comparison to European Histriones and Russian Skomorkhs. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 70.
- 2 Levin, T., Daukeyeva, S., & Köchümkulova, E. (Eds.). (2016). *The Music of Central Asia*. Indiana University Press.
- 3 Zhaksylykova, M. (2014). *Qazaq kasibi akterlik onerining damu erekshelikteri: Zertteuler, maqalalar* [Features of the development of Kazakh professional acting: Research, articles]. Almaty: Dastur [in Kazakh].
- 4 Kamalashuly, B. (2013). *Qazaq khalqynyn salt-dasturleri* [Traditions of the Kazak people]. Ulanbatyr [in Kazakh].
- 5 Radlov, V. (1993). *Altyn Sandyq* [Golden chest]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 6 Vásáry, I. (2005). Oriental languages of the “Codex Cumanicus”: Persian and Cuman as “linguae francae” in the Black Sea region (13th-14th centuries). In: *Codice Cumanico e il suo mondo: Atti del colloquio internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002* (Ricerche/Centro tedesco di studi veneziani; 2) — In: *Codex Cumanicus and Its World: Proceedings of the International Conference, Venice, December 6-7, 2002* (Research/German Center for Venetian Studies; 2) (pp. 1000–1022) [in Italian].
- 7 Kunanbayeva, A., & Elemanova, S. (2001). “Kazakhstan.” S. Sadie (Eds.). In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. (2nd ed.). Oxford University.
- 8 Margulan, A. (2007). *Qazaqtyn sal-serilik dasturi* [The Kazakh Tradition of Sal-seri]. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 9 Negimov, S. (2001). *Aqyn-zhyraular poeziiasy: Genezis. Stilistika. Poetika* [Poets and singers’ poetry: Genesis. Stylistics. Poetics]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Auezov, M. (1997). *Abaidy bilmek paryz oily zhasqa* [Knowing Abay is a Duty]. Almaty: “Sanat” baspasy [in Kazakh].
- 11 Absattar, M. «Agash aiaq» nemese qazaqta tsirk oneri bolmady dep kim aitty? [“Agashayak” or who said Kazakhs had no “circus art?”]. *islam.kz*. Retrieved from <http://islam.kz/kk/articles/atamura/agash-ayaq-nemese-qazaqta-tsirk-oneri-bolmady-dep-kim-aitty-311/#gsc.tab=0> [in Kazakh].
- 12 Tazhibayev, A. (1971). *Qazaq dramaturgiiasynyn damuy men qalyptasuy* [Development and formation of Kazakh drama]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 13 Kassymova, D., Kundakbayeva, Z., & Markus, U. (2012). *Historical dictionary of Kazakhstan*. Scarecrow Press.
- 14 Tursynov, E. (1976). *Qazaq auyz adebietin zhasaushylardyn baiyrgy okilderi* [Indigenous representatives of the creators of Kazakh oral literature]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 15 Ismailov, E. (1956). *Aqyndar* [Poets]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 16 Salmon, E. (2012). Learn My Songs: Seri Survival and Cultural Resilience. *Anthropology Now*, 4(3), 15–23.
- 17 Rouland, M. (2005). Creating a cultural nation: Aleksandr Zataevich in Kazakhstan. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(3), 533–553.
- 18 Divayev, A. (1995). *Kirgizskaia bylina o Biket batyre* [The Kyrgyz epic about Biket Batyr]. Almaty: Ana tili [in Russian].
- 19 Zhubanov, A. (2001). *Struny stoletii* [Strings of centuries]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 20 Levin, T.C., & Süzükei, V. (2006). *Where rivers and mountains sing: Sound, music, and nomadism in Tuva and beyond*. Indiana University Press.
- 21 Tleuberdi, A. (2008). *Sal-serilik dastur arqyly etnomadeni tarbie beru* [Ethnocultural Education Through Sal-seri Tradition]. Pavlodar: Kereku [in Kazakh].
- 22 Ospan, S. (2013). An atasy Amire [Amire is Song Grandfather]. *Egemen Qazaqstan gazeti — Egemen Kazakhstan newspaper*, 118 (28057), 6 [in Kazakh].
- 23 (2010). *Qazaq adebiati. Entsiklopediialyq anyqtamalyq* [Kazakh literature. Encyclopedia]. Almaty: Aruna [in Kazakh].
- 24 Duissenbayev, Y., & Kussainov, Sh. (1948). Qazaqtyn auyz adebiati zhane khalyq oiynaryndagy teatr — dramalyq elementter [Theatrical and dramatic elements in Kazakh oral literature and folk games]. *Qazaq SSR Gylym akademiiasynyn khabarshysy — Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 4, 74–80 [in Kazakh].
- 25 Mukhamedkhanov, K. (2005). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy* [Collection of Multi-volume Works]. (Vol. 2). Almaty: Alash [in Kazakh].

Information about the authors

Bokebayev Nurbakyt — PhD Candidate, Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-5862-3249>

Masaeli Mahmoud — PhD, Professor of International Law, International Relations, and Political Ethics, Founder and President of the Global Think Tank: Alternative Perspectives and Global Concerns, Ottawa, Canada, <https://orcid.org/0009-0008-1773-3522>

Omirbekova Aliya — Candidate of Science (Philosophy), Associate Professor, Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6243-0175>

Ж.Ө. Дағарова^{1*}, А.Т. Бакирова², С.К. Рахимжанова³

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан;

³«С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті» КеАҚ, Астана, Қазақстан
(E-mail: janka_04@mail.ru, alua_23@mail.ru, rakimzhanovas@mail.ru)

Ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеясы

Мақалада ертедегі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеясына қатысты түрлі көзқарастар қарастырылып, тағдыр мәселесіне тарихи-философиялық талдау жасалған. Авторлар тағдырды мәнмен анықталған тәртіп ретінде қарастырып, оны әрдайым субъективтілік пен объективтіліктің бірлігінде өмір сүретін болмыстың ерекше формасы екендігіне назар аударады. Тағдыр мәселесін түсінудің нақты тарихи нұсқаларына назар аудармай, олардың арасында адамның өмір сүру әлеміне қатысты еркіндігінің дәрежесіне байланысты оның объективистік немесе субъективистік тұжырымдамасының басымдығы туралы тұжырым жасалған. Антикалық философияға рефлексиялық талдау тағдырды космостық процестердің қажеттілігі және реттіліктің негізгі бастауы ретінде қарастыру контекстінде, ал орта ғасырға рефлексиялық талдау адамның рухани құтқарылуы, яғни сотериология туралы христиандықтың маңызды философиялық-діни ілім ретінде қарастыру контекстінде ұсынылған. Ежелгі грек философиясы адамның табиғи және ғарыштық заңдар шеңберінде қалай әрекет ете алатындығына назар аударатындығы мен ортағасырлық философия адамның тағдыры Құдайдың жоспары мен моральдық жауапкершілігімен көбірек байланысты болғандығын ескеріп, осы екі тәсілде сыртқы немесе ішкі шектеулерге қарамастан адамға өз жолын таңдауға мүмкіндік беретін ерік еркіндігін сақтау маңызды мәселе екендігін көрсету. Тағдыр тұжырымдамасы себептілік тұжырымдамасын қалыптастырудың белгілі бір кезеңі болғанын көрсетуге арқылы автор тағдырдың тұжырымдамасы когнитивті мүмкіндіктердің жаңа мүмкіндіктерін ашқандығын, ал оның нәтижесі кейін рационалды ойлауды қалыптастыруға себеп болғандығы процесін көрсетуге тырысады.

Кілт сөздер: тағдыр, еркіндік, ерік еркіндігі, Құдай, игілік, логос, Ақыл-Демиург.

Kipicne

Адамның тағдыры туралы философиялық ойлардың дамуының заманауи кезеңінде адамның тағдыры мәселесі бұрынғыдай жеткілікті дәрежеде толығымен танылған жоқ. Осыған байланысты жаһанданудың тарихи контекстінде және әлеуметтік трансформациялар жағдайында қарастырылатын адамзат тағдырын түсінудің мән мағынасына зерттеу жүргізу қажеттілігі туындап отыр. Адамның тағдыры мәселесі адамзат тарихының негізгі мәселесі. Адам тағдырының тарихи мәні оның жеке болмысының әлеуметтік маңыздылығы ретінде, әлеуметтік-тарихи трансформациялардың контекстіне енетін оның мәні ретінде көрініс табады. Тағдыр мәселесін зерттеу белгілі бір дәуірдің идеялық күйіне, оның саяси құрылысына, әлеуметтік-мәдени ахуалына байланысты өзінің өзектілігі мен маңыздылығын жоғалтпайды.

Мәселенің өзектілігі — Ежелгі грек философиясы адамның табиғи және ғарыштық заңдар шеңберінде қалай әрекет ете алатындығына назар аударатындығы мен ортағасырлық философия адамның тағдыры Құдайдың жоспары мен моральдық жауапкершілігімен көбірек байланысты болғандығын ескере келе, осы екі тәсілде де сыртқы немесе ішкі шектеулерге қарамастан адамға өз жолын таңдауға мүмкіндік беретін ерік еркіндігін сақтау маңызды мәселе екендігін көрсету.

Мәселенің өңделу дәрежесі — мақаланы жазуға әрқашан біз білетін В.П. Горан, А.А. Столяров, А.Ф. Лосев сияқты көрнекті ойшылдардың философиялық зерттеулері арқау болды. Грек ойшылдары мен орта ғасыр ойшылдары саналатын Гераклит, Сократ, Платон, Эпикур, Боэций, Ф. Аквинский, Ансельм Кентерберийский сияқты ойшылдардың көзқарастары зерттеу тақырыбының мақсатына қол жеткізу барысында өзекті болды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janka_04@mail.ru

Зерттеу жұмысының объектісі — ежелгі және орта ғасырлық философиялық-тарихи концепциялардағы адамның тағдыры туралы түсініктерді зерттеу.

Зерттеу жұмысының пәні — ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеяларына философиялық талдау жасау арқылы олардың қазіргі өмір сүріп отырған заманымыздағы тағдыр мәселесіне қатысты өзектілігін көрсету.

Зерттеу жұмысының мақсаты — ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеяларына сүйеніп, адам тағдырының мәнін құрайтын объективті және субъективті факторларға талдау жасау.

Зерттеу әдістері

Мақаладағы ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеясын қарастыруда салыстыру және диалектикалық әдістер және сонымен қатар тарихи-логикалық зерттеу әдісі қолданылды.

Тағдыр мәселесіне синтез жасау және нәтижелерді жалпылау үшін тағдыр мәселесіне және оның тарихи дамуына қатысты ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы алуан түрлі концепцияларға талдау әдісі жасалды.

Ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы адам тағдыры идеясын анықтау мақсатында ондағы философиялық бағыт өкілдерінің еңбектерін талқылау үшін герменевтикалық әдіс қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Тарихқа жүгінсек, адамзат баласы тағдыр мәселесіне ертеден қызығушылық танытып келеді. Алуан түрлі ойшылдардың зерттеулерінде тағдыр ұғымы әр түрлі аспектілерде зерттеліп, нақтыланып және түсіндіріліп келе жатыр. Мақалада тағдыр және ерік еркіндігі идеясына ерекше назар аударған ойшылдардың түсініктеріне сүйену арқылы философиялық-теориялық көзқарастар қарастырылады. Тағдыр және ерік еркіндігі мәселесі классикалық грек философиясында философтарды табиғат мәселесіне қатысты абстрактілі пайымдаулар емес, адам өзінің болмысын тануға қызығушылығы оянған уақытта басталды. Шындығында, тағдыр және еркіндік бір-біріне карама-қарсы және бір-біріне уағдаластық қатынастағы мәдениеттегі фундаментальды түсініктер. Антикалық философия бұл мәселені қоя білді, бірақ та кейінгі қоғамдық ойлардың бүкіл тарихында талқыланып келген екі түбірлі мәселені аяғына дейін шеше алмады, ол біріншіден, адамның тағдырдың Құдайдың қолында ма әлде ол табиғаттың жаратылыс заңдарының салдары ма және екіншіден, адамның тағдыры мен ерік еркіндігін қалай біріктіруге болады және адам қандай да бір дәрежеде еркіндікке ие ме — деген сұрақ болатын. Осы сұраққа жауап іздестіру барысында диалектикалық және метафизикалық сияқты екі бағыт пайда болды [1; 303].

Гректер үшін әлем ол Ғарышты білдіреді, ол реттілік пен үйлесімнің тірідей жүзеге асырылғандығының көрінісі. Тағдыр осы Ғарыштың тұтастығына тікелей қатысты болғандықтан, тағдырдан тұтастықты байқаймыз және әлемнің тұтастығы осы тағдырда жүзеге асырылады. Мұндағы «Әлем-Ғарыш» атты антикалық түсінікке қатысты маңызды ерекшелікті ескеруіміз керек, ол Гректердің түсінігі бойынша, әлем қажеттілікке бағынады, бірақ бұл қажеттілік — мағынасыз қажеттілік. Мифологиялық дүниетанымнан заң мен тәртіп идеясының реттелген қайталанушылық үшін жауапты тағдыр образымен байланысты екендігін аңғаруға болады [2; 65]. Гомер кезеңіндегі адамның мифологиялық дүниетанымда мақсаттың орнын аяқталған ретінде түсінілетін тұтастық алады, әлем бізге нақты және толығымен берілген. Осындай ғарыштық «қажетті мағынасыздықтың» бір көрінісі ретінде әйгілі «мәңгі қайта оралу» идеясы атауға болады. Әлем-ғарыш мәңгі өмір сүреді, оның барлық элементтері ақырғы көптікті тудырады, және барлық пайда болып жатқандардың барлығы шынында сол бір элементтердің қайтадан әрекет етуі — кейін әлемнің осындай түсінігі «мәңгі қайта оралу» деген атауға ие болды, гректердің өздері мұны білмеді. Әлем біртұтас, бірақ та ондағы тағдырдың билігі соншалықты бірыңғай көрініс бермейді, өйткені әлемде адамдар емес Құдайлар да қоныстанған. Гректердің әлемге деген мифтік көзқарастарына сәйкес болмыстың негізгі принципі оңай, яғни тағдыр-қажеттілік барлығын басқарып тұр.

Адамның маңдайына жазылған тағдыр идеясы Тюхе деп аталатын кездейсоқтық құдайымен байланыстырылды. Тағдыр мәселесінің өзі уақыт өте келе Тюхе құдайына сәйкестірілді немесе қажеттілік пен кездейсоқтық деп аталатын философиялық мәселемен байланыстырылды [3; 51]. Кездейсоқтық айыптыға да жазықтыға да қарамайды, оны болжап білмейміз және ол иррационалды

сипатта. Кездейсоқтық қуанышқа бөлеуі де мүмкін және жазықсыз қасіретке ұшыратуы да мүмкін. Жазмыш қалады, бірақ оның орындалуы, Эдип мифіндегідей, өлімге әкелетін апаттар тізбегімен байланысты болып шығады. Кездейсоқтық тағдыр тұғырына көтеріледі немесе тағдыр қатерлі кездейсоқ жағдайға дейін түседі. Құдай дәрежесіне көтерілген кездейсоқтық әлемдегі құбылыстардың қатаң қажеттілігіне және табиғаттың бірыңғай заңы саналатын — кездейсоқтықтың болуына жол бермейтін Логосқа қарсы келеді. Осы көзқарасты антикалық ойшыл Гераклиттің философиясынан байқауға болады. Гераклиттің пікірінше, әлем дегеніміз біртұтас, оны ешқандай адам да Құдай жаратқан жоқ, ол оттан пайда болған және тағдырға сәйкес отқа қайта оралады. Тағдырдың өзі Логос ретінде қажеттілікпен теңдес, ал қажеттілік дегеніміз ол өзгермелілік [4; 276]. Гераклит «тағдыр» сөзін алғашқы қолданушылардың бірі ретінде, ол «Барлық оқиғалар тағдырға сәйкес жасалып жатады, тағдыр дегеніміз бұл әлемді қарсы бағытталған қозғалыс арқылы жасайтын логос» деді [5; 715–721]. Оның ойынша, әлемдік ғарыштық гармония адамзат түсінігіне қол жетімсіз, әлемдік трансцендентальды ақыл ойдың мәні мен қасиеті. Атомизмнің өкілі Демокрит болса, табиғатты өз өзінің себебі ретінде қарап, ол әлемнің пайда болуы туралы мәселеге қатысты телеология мен теологияға мүлдем қарсы шығады. Оның ойынша, табиғатта барлығы мақсатқа сай болып жатқан жоқ және бұл тұрғыдан барлығы кездейсоқ деді. Ол әлемнің пайда болуы процесіндегі кездейсоқтың маңызды рөлін мойындады. Бірақ та бұл кездейсоқтық тек дамудың бағыттылығына, мақсатқа сәйкестікке қарама қарсылықта ғана. Нақты фактілер мен оқиғалардан тыс түсіндірмелерден Демокрит тек себеп пен салдарлардың тек тұтас тізбегін ғана көрді. Адам Демокриттің ойынша, кездейсоқтыққа сенбеуі керек, ол өмірде құбылыстардың себептерін білуге ұмтылуы керек. Демокрит қажеттілікті себептілікпен теңдестірді және адамның өмірінен кездейсоқтықты шығарып тастады және осының салдарынан табиғат заңының өзі тағдыр ретінде түсіндіріле бастады. Адам толығымен осыған бағынышты болады және оның алдында ол дәрменсіз. Осыған байланысты Эпикур: «Физиктердің ойдан шығарған тағдырына табынғаннан гөрі, Құдай туралы аңыз әңгімелерге сенген дұрысырақ» деген болатын [6; 405]. Тағдырға қатысты Демокрит пен Гераклиттің көзқарастары олардың философиясымен сәйкес келеді, өйткені олардың ойынша, от атомдардың қозғалысын тудырады; хаостан кейін кездейсоқтық орын алады; шексіздік болса адамның еркіне байланысты. Гераклит жалпы әлемдік заң мен адамзат заңын нақты саралап, әлемдік заңды тәртіпке басымдық бере отырып, ол қоғамдық заңды тәртіптің тиісті өлшемін анықтайды.

Яғни, тағдыр дегеніміз — қажеттілік заңдарының субъектіге көрінбейтін әрекеті (антикалық философиядағы логос, Қытай философиясындағы Дао) немесе иррационалды күштердің әрекеті (Мойра немесе Парка құдайлары, монотеистік діндердегі Құдай). Тағдыр мұнда космостық процестердің қажеттілігі және тәртіп пен реттіліктің негізгі бастауы ретінде түсіндіріледі. Мысалы, Платон мен Аристотельдің ілімдерінде, аса жоғары және ақылды космостық принципке бағынышты болды, ол Платонда Ақыл-Демург болатын және Аристотельде Ақыл-Алғашқы түрткі болатын. Тағдырдың әрекетін бұл екі ойшыл космостың иррационалды стихиялық күштерімен шектеп тастаған болатын. Осы тағдырдың, жазмыштың бар екендігіне қатысты детерминизм алдын ала анықталғандықтың болуын себеп-салдарлық байланыс арқылы түсіндірген болатын. Ал, адам өзінің тағдырын өзі жасай алмайды деген тұжырымды ұстанатын ойшылдар фаталистер деп аталды. Мысалы, Сократ пен Августин Аврелий фатализмнің жақтаушылары болатын. Кейбір авторлардың пікірінше, тағдырды тануға ұмтылыс ол бейболмысты тануға деген ұмтылыспен тең. Табиғат емес адамды тануды өзіне мақсат еткен Сократ философиясында тағдыр адамға өзінің әмірін жүргізуден қалған, тағдыр адамның әрекеттері үшін жауапты емес, өйткені ол адамды жеке дара мән (самостоятельная сущность) ретінде қарады. Адам туралы оның пайымдаулары адамды ерік еркіндігіне ие жан ретінде түсінуге әкелді. Еркіндік Сократтың түсінігі бойынша — бұл «*ejgkravteia*». Мұнда ойшыл ішкі еркіндік туралы айтып отыр және мұндай еркіндік кез келген жағдайлар мен кез келген оқиғаларда мүмкін болады. Ол адамның байсалдылықты, іштей өзін өзі кедергілерсіз айқындау мүмкіндігін, физикалық инстинктерін игеріп алуын білдіреді. Сонымен қатар, еркіндіктің мұндай түрі адамға қоршаған әлемді тануға, адамға өзі үшін білімдер саласын ашуға мүмкіндік беретін интеллектуалды қабілетте көрініс береді. Сократ ақыл ой мен оның заңдары объективті және ақиқат, олар адамнан тәуелсіз өмір сүреді. Ерік еркіндігі ұшып келе жатқан жебенің бағытының векторы сияқты. Жебе бәрібір де садақтан ұшып шығады, бірақ ерік мақсат дұрыс тандалғанда ғана оған атылуға мүмкіндік береді. Сократ үшін адамның ерік еркіндігі өнегелі мінез-құлықпен және ақыл оймен байытылған. Ойшылдың мұндай көзқарасы адам мәнінің христиандық түсінігіне ұқсайды. Сократ үшін адам ең алдымен өзінің танымымен және ақыл ойымен анықталады, адамға

ойлау белсенділігі мен адамгершілікке бағытталған мінез-құлық пен әрекет тән. Сократ өзінің эзезілі оған оның болашағын болжап бергендігін айтқанын Диоген Лаэртский кейін өзінің пайымдауларында айтқан болатын [7; 103] (Эзезіл Сократ үшін адамдарға белгілі бір әрекеттерге тыйым салатын ішкі құдіретті дауыс). Платонның мәліметтеріне сүйенсек, Сократтың пайымы бойынша Құдай адамға өзінің жеке өмірін сүруін міндеттеген. Тағдыр да фатум да емес, адамдардың орындай алатын немесе орындай алмайтын құдіреттің талабы. Сонымен қатар, құдіреттің талабының орындалуы батыллықтың көрінісін сипаттайды, өйткені осындай талаптың орындалуын таңдау өлім қаупімен байланысты болуы мүмкін. Құдайдың талабын орындаудан бас тарту жазғыруды талап ететін қоқынышты әрекет [8; 98]. Өлім жазасына кесілген және өзінің өлімін күткен Сократ өз таңдауында еркін болды: ол қашып кету мен өмір немесе заңның еркіне сай өлім. Оның таңдауы саналы болды және заңның үкімінің орындалуын саналы қажеттіліктен көрініс беретін әділеттілік идеясымен келісілген. Ол өлімге қарсы шығып, өзінің жеке өмірі үшін және өзі білім берген адамдары үшін өзінің эзезілі көрсеткендей жасады. Сократтың көзқарастарының негізінде, Платон таңдау үшін жауапкершілікті адамға жүктеп қояды, немесе адамның өзі Құдай жасауды міндеттейтінін орындау немесе орындамауды шешуі керек. Платон адамның маңдайына жазған пешенесін оның ерік еркіндігімен сәйкестендіргісі келді. Оның ілімінде басты рөлде тағдыр емес, басты рөлде адамның ерік еркіндігі, оның шынайы жасаған амал әрекеттері. Мысалы, адамдардың өмірде табысқа жетпей, қабілетсіз болуы, оның тағдырынан емес, керісінше, оның алған тәрбиесіндегі қателіктері мен жалқаулығынан [3; 167]. Тағдыр Платонның пікірінше, жоғары, ғарыштан жоғары әлем немесе идеялар әлемінің шарты бойынша материалдық әлемде тәртіптің бар екендігін анықтайды. «Әлемді басқаратын оның идеялары алғашқы. Олар жердегі, материалдық әлемнің өмірін анықтайды. Бұлар формасы жоқ, қараңғы, тұрақсыз шексіз материядан пайда болған, көптеген заттардың құралатын, мәңгі үлгілері, парадигмалар, модельдер». Материяның өзі ештеңені тудыра алмайды. Платон материяны қажеттілік пен кездейсоқтық арқылы қарастырады [9; 95]. Платонға дейінгі түсініктерге сүйенсек, тағдырдағы жеке адам әлемдегі тәртіп үшін жауапты болып табылады. Ол метемпсихоз теориясының жақтаушысы ретінде, оның жанның бір денеден екінші денеге қонуы туралы туралы түсініктері адам жанының көзі тірісінде өзіне лайықты үлесінің әділеттілігі туралы мәселені шешіп бергендей. Адал, дана және аскеттік өмірді қабылдағандардың жаны үздік үлеске ие. Тағдыр, ол қоғамдық қатынастардың иерархиясын үйлестіруші имманентті рухани мартрица.

Антикалық дүниетанымдағы адам өмірінің мәні мен тағдыры туралы өзінің үлгісін ұсынған Аристотель адамның қоғамдық мәніне ғана назар аудармай, сонымен бірге адамның өз болмысының кеңістігінде өзінің тұлға ретінде сүретін өмірін таңдау мен оны қалыптастырудағы жеке өміріне де көңіл бөлді. Аристотельдің адамы — рухани жан және осыған сай адамның өмірі рухани бастамамен анықталады, толығырақ айтқанда, «жанның бағдары өмірді тудыру, ал өмір — бұл қолдана білу (бірдегені)» [10; 29]. Адамның маңызды қасиетіне оның қызметке қабілеттілігі жатады, өйткені «адам дегеніміз — бұл белгілі бір қозғалыстың бастауы, өйткені қызмет бұл қозғалыс» [10; 47]. Аристотельдің ойынша, еркін адамның өмірінің мәні өзінің таңдауы бойынша алға мақсат қойып және оған қол жеткізу мүмкіндігімен анықталады. Өмір сүру образын таңдаудағы дара өмірлік жолдың бағытындағы адамдардағы айырмашылықтың себебі. Аристотель адамның өмір жолының тарамындағы екі негізгі бағытты анықтайды. Бірінші бағыт — бақытты өмірге апаратын жол, адамның жақсы және әдемі өмірге қатыстылығымен анықталады. Аристотельдің ойынша, бақытты өмірге аяқ басу үшін өмірлік жолды бастаудың қажетті шартына адамдағы таңдау мүмкіндігінің болуы және қайырымдылық, саналы қызмет пен ләззат секілді адамзаттың ұлы игіліктерін таңдау мүмкіндігінің болуы жатады. Сонымен, Сократ, Платон және Аристотель философиясы үшін ортақ мәселе адам өмірінің даралық сипатын мойындау, яғни адамдағы Құдайдың күші адамды өзінің жеке өмірін сүруге міндеттейді, бұл нақты бір адамның, өз әрекеттерінде адамгершілік принциптерін басшылыққа алатын, еркін, саналы және танушы адамның маңдайына жазылатын жеке таңдауы мен тағдырын шешетін мүмкіндігі. Сондықтан өмір жолының нақты дамуы адамның іс-әрекетіне, оның адамгершілік принциптеріне негізделген еркін таңдауына байланысты. Құдіреттің жазуына сәйкес өмірді таңдау адамнан батылдық пен ерік-жігерді талап етеді. Платон Сократтың идеяларын дамыта келе, адамның өмір жолының бағытын анықтайтын шешуші фактор ретінде еркін таңдауының маңыздылығын атап көрсетеді. Адам өзі тандайды, өйткені ол саналы. Аристотель бойынша өмір жолы дара және ол саяси, әлеуметтік, рухани және таңдаушы адамның саналы негізделген таңдауымен қалыптасады.

Тағдыр мәселесіне қатысты стоиктердің пікіріне келсек, стоицизм бойынша ізгі өмірге апаратын жол — дұрыс ой мен әлемді дұрыс түсіну арқылы болмақ. Стоиктердің негізгі мәселесі бұрынғы емес, болашақтағы емес «қазіргі және осындағы» тікелей адамның өмірі. Игілікке қол жеткізуді Цицерон өмірлік қиындықтардан қайыспай өмір сүру ретінде қарастырады. Игілікке қол жеткізу жалғыздықта мүмкін емес және бақытты болу да қиынға түседі. Ол адамдардың бір-бірімен ынтымақтастығы арқылы, бір-біріне рухани-адамгершілігі жағынан ұқсас жандардың бірлігінде ғана мүмкін болады [11; 530]. Өйткені игілік адамдар арасындағы өзара қарым қатынаста ғана көрініс беретін бақытты сыйлай алады. Сонымен, римдік философтардың көзқарастары бойынша стоик — бұл өмірдің сынақтарын батылдықпен көтере білетін қайсар мінезді адам.

Сонымен, ежелгі грек дәстүріндегі адам — саналы, рухани және әлеуметтік жан. Адамның еркін таңдауы өмір сүрудің өзіндік ерекше тәсілін құруға деген ерекше адами қабілеттілік ретінде қарастырылады. Адамның жеке өмірі мәселесіне назар аударған антикалық ойшылдар адам өмірінің мәнін іздеу, индивидтің мәні мен оның өмірінің мәселелерін талдау сияқты тұлғаның өмірлік жолдарының анықтаушы факторларын айқындауға қатысты алдағы философиялық зерттеулердің бағытын айқындап, тұлғаның өмірлік жолының жекелеген жақтарына сипаттама берді.

Антикалық философияда маңызды рөлге ие болған адам тағдыры мен оның өмірінің құндылығы өзінің жалғасын орта ғасырда христиандық теологиядан тапты. Орта ғасырларда тағдыр туралы ілімдер тікелей христиандық дінмен байланысты болды. Антикалық гректер үшін адам жаны ғарыштың жанымен қатысты болса, діни философия ғарыштан тыс Жаратушыға бағытталған адамның ішкі мәніне үңіледі [12; 354]. Христиандық дүниетаным бойынша, Құдай адамдарды жаратты, оған ерік еркіндігін берді. Еркіндік адамның мәнін көрсетудің мүмкіндігі сияқты. Өзінің еркіндігін жүзеге асыру арқылы әрбір адам Құдай алдында жауапты болады. Бірақ та, тарихи қозғалыстар, барлық болып жататын оқиғалар қатаң түрде алдын ала анықталған, сонымен қатар таңдау да Құдайға байланысты болмақ. Осыған байланысты провиденциализм адамның жеке жауапкершілігі идеясын құнсыздандырады. Жер бетіндегі адамның өмірі шын мәнінде өзінің мәнінен айырылған болып шығады. Біріншіден, өйткені өмірдің мақсаты, яғни адамның құтқарылуы ақыр аяғында адамның өзіне байланысты болмай қалады. Екіншіден, бұл мақсат, яғни құтқарылғаннан кейінгі шынайы мәңгі өмір алыстағы беймәлім болашаққа өтіп кетеді. Үшіншіден, адам үшін өмір өзіндік құндылыққа ие болудан қалады, ол тек Құдай идеясын жүзеге асырудың құралы болып қалады. Адам өмірі құндылығының орта ғасырлық осындай қарама-қайшылықты концепциясы христиандықтың езілгендердің қозғалысы ретінде пайда болып, адамның жер бетіндегі тіршілігін құнсыздандыруға бұрмаланған абстрактілі-гуманистік формада қарсы күресуге қатысты талпынысының себебінен пайда болған. Бірақ та жердегі шынайы теңсіздік пен адам болмысын кемсітуді христиандық адамдардың мәңгі өмір сүруге қол жеткізудегі мүмкіндіктерінің теңдігі туралы және күнәлардағы теңдік туралы постулаттармен жеңіп шықты. Осыған байланысты христиандық тұлғаның адамгершілік құндылықтары кодексін тудырды, олар: мойынсұну, өзіңнің әлсіздігің мен күнәлі екендігіңді ұғыну, Құдай алдындағы түкке тұрмайтындығыңды ұғыну сияқты түсініктер болды. Осындай түкке тұрғысыз адамның идеалына антипод ретінде христиандық абсолютті ақыл ой мен ерікке ие күдіретті Құдайды тудырды. Мұндай көзқарасты Августиннің «Құдай қаласы» туралы ілімінен байқаймыз, оның ілімі адамның қасіретінің себептері туралы сұраққа әлеуметтік-діни утопия, әділеттілік пен бақытты тек иллюзорлық тұрғыдан уәде еткендігі ретіндегі жауап түрінде өңделген болатын. Өйткені, елдің біртұтастығының бұзылуы, ел ішінде болып жатқан соғыстар, үнемі қудалаушылық сияқты құбылыстар қоғамдық санада адамды қорғансыз пенде ретінде түсінетін көзқарас қалыптастырды. Ал, адамның жоғарғы әлеуметтік күштердің алдында тәуелділігінің нәтижесінде бүкіл ғаламаттың иесі Құдай идеясының пайда болуына әкелді. Құдай антикалық дәуірдегі космостың орнына келген адамның тектік әмбебап мәнінің көрінісіне айналған ақырғы антропоморфты мәнге айналды. Құдай космосқа қарағанда әлемнің көрінісі ғана емес, сонымен қатар, барлығын жасаушы. Құдайдың образы бойынша туған адам оның туындыларының ішіндегі ең басты орынды иеленеді. Адам — бұл тудырушының шығармашылық белсенділігінің мақсаты мен мәні. Адам жаны оның денесінен тәуелсіз рухани субстанция болып табылады. Жанымыз денемізде болғанымен, бірақ ол кеңістікте болмағандықтан, онымен бірге емес. Жан материалдық емес және жетілген сипатта болғандықтан, жан денеге өмір беріп, оны басқа алатын жоғарғы субстанция. Адамның мәні оның жанымен бірлікте. Христиандық түсінік бойынша Құдай адамдарды тудырды, оған ерік еркіндігін берді. Еркіндік адамзат мәнінің көріну шарты (мүмкіндігі) болып табылады. Өзінің еркіндігін жүзеге асыра отырып, әрбір адам

Құдай алдында өзі жауапты болады. Бірақ та, барлық тарихи қозғалыстар мен оқиғалар қатаң түрде күні бұрын белгіленген. Таңдау да ақыр соңында, Құдайға байланысты болып шығады. Жанды құтқарудың ең нағыз жолы — бұл шіритін денеден жанды құтқаратын және рухани денемен үйлесетін өлім ғана. Бірақ та бұған барлығы қол жеткізе бермейді, бұған тек тақуа адамдар ғана қол жеткізеді, ал қалғандар үшін өлім жаза болып табылады, немесе олардың жанының сезімдік денемен үйлескенінен кейін оларды мәңгі азап күтіп тұрады. Бұл көзқарастан адамның өзінің өмірлік жолын өзінің таңдайтындығы туралы тұжырым жасауға болады, яғни адамның алдында құтқарылу ма әлде мәңгілікке азаптану жолын таңдайды ма, ол өзінің таңдауына байланысты болмақ. Мұндай таңдау жасау ондағы ерік еркіндігінің бар екендігін меңзейді. Шындығында, Августиннің ойының өзіндік ерекшелігі — ол жанның мәнін оның ақыл-ой қызметінде емес, ерікті қызметінен көруінде болып отыр. Ерік еркіндігінің бар екендігін жоққа шығармайды. Бұл адамның жаратылуы сәтінде оған берілген және еріктен ажыратылмайтын таңдау еркіндігі. Еркіндік — ең үздігін таңдаудағы ерік еркіндігінің мүмкіндігі. Сондықтан, егер бұл олардың еркінен тыс жүзеге асырылса, таңдаулыларды құтқарылуға апаратын рақымға қайшы келмейді. Сайып келгенде, бәрі Құдайдың бұйрығымен жүреді, ол тек адамның еркінің кез келген әрекетін болжап қана қоймай, алдын-ала анықтайды. Осылайша, адамның еркіндігі иллюзорлы, бұлдыр болып шығады. Субъективті түрде индивид еркін және жауапкершілікпен әрекет етеді (индивидуалды жауапкершілік идеясы), бірақ ол жасаған барлық нәрсені, шын мәнінде құдай ол арқылы жасап отырады [4; 31].

Бозэцийдің ерік еркіндігі туралы пайымдаулары «Құдайдың алдын ала білуі» туралы сұрақтың жалғасы ретінде болғандықтан, ол әлемде тағдырдың болатындығына және адамда ерік еркіндігінің болатындығына қарсы келетін көптеген өзара шарттасқан себептердің болатындығына сенді. Бірақ та оның дәлелдеуі бойынша, «...себептердің өзіндік тәртібі қалай да орналасқан болмасын, алдын-ала танылған нәрсе болашақта оқиғалар мен заттардың пайда болу қажеттілігін тудырмайды», яғни бұл таңдау мүмкіндігінің болатынын білдіреді. Кез келген саналы жанға бір нәрседен екінші нәрсені ажырата білу қабілеті мен ерік еркіндігі берілген. Бірақ та адам өзінің ұмтылыстарын жүзеге асыру үшін шынайы құдірет берілмеген. Ақыл — ой адамға өзінің тілектеріне шектеулер қою қажет екендігі туралы түсінік береді. Еріктің зұлым істерге деген бағытының өзгерісі адамның ішкі интенцияларының жоғарғы ақиқатты тануға деген ұмтылысын жоғалтып алуынан болады, және адам өзінің жеке күш жігерін жердегі дүниелерге аударып, оны білімсіздік пен адасушылық күйіне түсіреді. Ал бұл адамның жеке ақыл ойына деген билігін жоғалтып алуына апарады да адам жанында құлдырау басталады. Бозэцийдің түсінігі бойынша, еркіндік — өзінің кемшіліктерінің құлына айналу қажеттілігінен азаттықты білдіреді. Бозэций жанды осындай құлдырау күйінен қалай азат етуге болатындығы туралы пайымдарын келтіре отырып, жан еркіндігінің ең жоғарғы дәрежесі «Құдіреттің ақыл ойын тану» күйіне ену кезінде болмақ деп тұжырымдады. Ерік еркіндігі туралы Бозэцийдің тұжырымдамаларынан адамның іс-әрекетіне байланысты жасаған қатыгездігі мен пен жасаған еңбегіне лайықты жазалаудың әділдігін мойындаудың маңызды екендігі байқалады. Оның пікірінше, басыңды алып қашу мүмкін болмайтын, барлық болып жатқандарды, болып кеткендер мен болуы мүмкіндердің алдын ала білетін құдіретті заңы болады, дегенмен адамда өзінің еркі бойынша өзінің әрекеттерін өзгерту мүмкіндігі сақталып қалады. Сонымен, Бозэцийдің тұжырымдамасында адам өзінің табиғатында о бастан тақуалық сипаты болғандықтан, ол толыққанды еркін бола алмайды, өйткені ол ешқайда қашып құтылмайтындай, Құдайдың құрсауында және бақылауында болады. Осындай еркіндікті түсіндіруде Ансельм Кентерберийскийдің ойлары Бозэцийдің көзқарастарынан аздап ерекшеленеді. Ол Құдайдың еркі мен ақиқатты тікелей теңдестіреді. Ол Жаратушының еркі ақылға қонымсыз болатындығы туралы ойды мүлдем қабылдамады. Адамның еркі Құдайдың еркіне бағынуы керек деген ойды айта келіп, адамның міндеті мен парызы, адам осы ұйғарымды орындамасы, ол еріктің әділдігі заңын бұзады. Әділ (дұрыс) ерік болмаса, ешқандай амал әрекетті Құдай қолдай алмайды. Ансельмнің ойынша, әділ ерік нәтижесіне ізгі амал әрекеттер жатады. Осы көзқарасты Фома Аквинскийдің шығармаларынан да кезіктіруге болады, оның ойынша ерік — рухани қозғаушы қабілеттілік. Ерік табиғи абсолютті қажеттілікпен қоса игілікті қалайды. Қажеттілік бойынша ерік — игілікті көздейді. Игілікке ұмтылу қажеттілігі мен игілікті қалау философтың ойынша жалпы барлық ерік амалдары мен әрекеттерінің бастапқы шыққан нүктесі. Фома Аквинскийдің ойынша, ерік Құдаймен байланысты және оған апаратын барлық нәрсені қажеттілікпен қалайды, өйткені шынайы бақыт тек Құдайда болады. Егер адам Құдайдың мәнін және жеке игіліктердің осы мәнмен байланысын тікелей көре алатын болса, онда Фома Аквинскийдің пікірінше, ол қажетті түрде Құдайға ұмтылады және осы жолда нық тұрады, өйткені «әрқашан бақытты болуды

калауы керек» [4]. Аквинаттың ойынша, бақытқа жетелемейтін «индивидуалды» игіліктер табиғи қажеттілікпен қалауда болмаған ерік — «оларға қатысты ерік қажеттіліктен азат» [5]. Бұл игіліктерсіз ақ адам бақытқа қол жеткізе алады. Адам мен Құдайдың қарым-қатынасында әрқашан үйлесімділік болуы үшін Құдайдың рақымы адамның ерік-жігерін бағыттап отырады. Аквинскийдің ойынша, Құдай еріктің жалғыз ғана сырттай көзі болып табылады және оны қозғалысқа келтіру қабілетімен қамтамасыз етеді: «ерік пен интеллекттегі қозғалыстың бастапқы себебі — оларға қатысты ең жоғары, яғни Құдайдың өзі» [12]. Еріктің қозғалысының ішкі қайнар көзіне оның өзі жатады, қажетті мақсатына жетуі үшін өзін өзі қозғалысқа келтіреді. Ерік, философының ойынша, белгілі бір мақсатқа ұмтылу әрекеті. Ал, таңдау жасау үшін жауапты болатын ерік еркіндігін Фома Аквиский осы мақсатқа қол жеткізу тәсілдеріне жатқызды. Шынымен де, мақсат сол мақсатқа жету үшін қажетті тәсіл құралмен байланысты. Сондықтан ерік әктісі де, таңдау да бір қабілетке жатады, «ерік пен ерік еркіндігі екі күш емес, бір күш» [13]. Фома Аквинский үшін адамның еркіндігі кейбір жағдайда оның даму бағдарламасы сияқты, адам өзінің еркіндігін құндылықтарды тану мен еркін таңдау әктілерін жүзеге асыруына қарай жүзеге асырады. Мұнда ерікті және рационалды бастауларды үйлестіру маңызды рөлді атқарады. Егер де адам таңдау кезінде әрдайым игілікке ұмтылатын болса, онда бұған ол әдеттегідей болып көрінеді, сол себепті ол үшін еркін таңдау ешқандай ауыртпалық түсірмейді, қандай да бір дәрежеде бұл процесті тіпті шығармашылық процесі деп те атауға болады. Сондықтан, ерік еркіндігі ойшылдың пікірінше, адамға өзінің тұлғалық қасиеттерін тануға және ашуға көмектеседі. Ақыр соңында Фома Аквинскийдің пікірінше, жоғарғы мақсатты тануда абсолютті білімге ие адам қажеттілікпен оған деген ең үздік жолды таңдайды.

Қорытынды

Мақалада ертедегі грек ойшылдары адамзаттың тұлғалық табиғатын зерттеуге қатысты антропологиялық қызығушылықтың негізін қалап, ежелгі грек дәстүріндегі адам — саналы, рухани және әлеуметтік пенде екендігі анықталған. Платон Сократтың идеясын дамытып, адамның өмір жолын ашуға себепші болатын шешуші факторы ретінде оның еркін таңдауының маңыздылығын атап көрсетеді. Адам өзі таңдайды, өйткені ол саналы. Аристотельдің ойынша, өмір жолы индивидуалды және саяси, әлеуметтік, рухани және таңдаушы адамның ұтымды негізделген таңдауымен қалыптасады. Сократты, Платонды және Аристотельді біріктіретін ортақ ойға келсек, олар адам өмірінің индивидуалдық сипатын барынша мойындауға тырысты. Мұнда адамның еркін таңдауы, яғни ерік еркіндігі өзінің жеке өмір сүру тәсілін жасауға ерекше адами қабілеттілік ретінде қарастырылады. Мақалада стоиктердің адам әлемді өзгерте алмайтындығы, ол тағдырдың жазғанына қарсы келе алмайтындығы, бірақ ол өз өзіндегі әлемді игере алатындығы мен еркіндікке ие бола алатындығына қатысты, тағдырға бағыну үшін, оны тану керектігі туралы тұжырым жасалынған. Антикалық философия социумды қалыптастырудың адами шығармашылықты және мәдени шығармашылықты тәсілін ашып бергендігі байқалады. Өйткені, адам — ғылыми зерттеудің мәңгі объектісі болып қала бермек. Орта ғасырдағы христиандық түсінікте Құдай адамды жаратып, оларға ерік еркіндігін берген. Еркіндік адамзат мәнінің көрінісінің шарты (мүмкіндігі) ретінде танылады. Өзінің еркіндігін жүзеге асыра отырып, әрбір адам Құдай алдында өзі жауапкершілікте болады. Діни санада адамның мәнді күштері одан алшақтап, Құдайда бейнеленген, ол осыған байланысты шығармашылық қызметтің шынайы таратушысы және қайнар көзі. Мәнді күштерді іске асыру — бұл адамның өмір сүру тәсілі. Антикалық дәуірмен салыстырғанда, орта ғасыр философиясында адам баласы Құдаймен байланысы үшін жоғары бағаланады, адам өзінің әлеуметтік болмысының табиғи сипатын жоғалтады, бұл өз кезегінде жердегі адамзат өмірінің, о дүниелік өмірмен салыстырғанда, мәнін төмендетуге әкеледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса. А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — Москва: изд-во «Мысль», 1966. — Т. 6. — 564 с.
- 2 Кашперский В.И. Закон. Законы науки / В.И. Кашперский // Эпистемы: сборник научных статей. Проблемы философии науки. — 2007. — Вып. 5. — С. 63–75.
- 3 Горан В.П. Древнегреческая мифологема судьбы / В.П. Горан. — Новосибирск: Изд-во Наука, 1990. — 335 с.
- 4 Антология мировой философии. Философия древности и средневековья: [в 4 т.] / ред.-сост. и автор вступ. ст. В.В. Соколов. — М.: Мысль, 1969. — Т. 1. — Ч. 2. — 936 с.

- 5 Античная философия: энциклопедический словарь / ред. коллегия: П.П. Гайденко (председатель), М.А. Солопова (ответ. ред.), С.В. Месяц, А.В. Сергеев, А.А. Столяров, Ю.А. Шичалин. — Москва: Прогресс-Традиция, 2008. — 896 с.
- 6 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. — М.: СПб, 1882. — Т. 14. — 712 с.
- 7 Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. / Лаэртский Диоген; ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1986. — 571 с.
- 8 Платон. Апология Сократа: соч. [в 3 т.] / Платон. — М.: Мысль, 1968. — Т. 1. — 621 с.
- 9 Лосев А.Ф. Платон / А.Ф. Лосев, А.А. Тахо Годи. — М.: Просвещение, 1987. — 224 с.
- 10 Аристотель. Евдемова этика / Аристотель. — М.: ИФ РАН, 2005. — 448 с.
- 11 Сенека. Нравственные письма к Луцилию / Сенека // Древнеримская философия. От Эпиктета до Марка Аврелия. — Харьков: Фалио, 1999. — 830 с.
- 12 Космос и Душа = Cosmos and Soul: учения о Вселенной и человеке в Античности и в Средние века (исследования и переводы): [сборник] / Ин-т философии Рос. акад наук; ред. П.П. Гайденко; пер. Т.Ю. Бородай. — Москва: Прогресс-Традиция, 2005. — 879 с.
- 13 Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош; пер. с польск. М. Гуренко. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1975. — 184 с.

Ж.У. Дагарова, А.Т. Бакирова, С.К. Рахимжанова

Идея судьбы и свободы воли в истории античной и средневековой философии

В статье рассматриваются различные взгляды на идею судьбы и свободы воли в истории древней и средневековой философии, а также проводится историко-философский анализ проблемы судьбы. Автор рассматривает судьбу как порядок, определённый сущностью, и обращает внимание на то, что она всегда существует как особая форма бытия, объединяющая субъективность и объективность. В статье делается вывод, что, не обращая внимания на конкретные исторические варианты понимания проблемы судьбы, можно отметить, что в зависимости от степени свободы человека в его мире преобладала либо объективистская, либо субъективистская концепция. Рефлексивный анализ античной философии предлагается в контексте рассмотрения судьбы как необходимости космических процессов и основ порядка и организованности, а рефлексивный анализ Средневековья предложен в контексте изучения духовного спасения человека, то есть сотериологии, как важного философско-религиозного учения христианства. Древнегреческая философия акцентирует внимание на том, как человек может действовать в рамках природных и космических законов, в то время как средневековая философия связывает человеческую судьбу с Божьим планом и моральной ответственностью. Автор показывает, что в обоих подходах важно сохранить свободу воли человека, предоставляя ему возможность выбирать свой путь, несмотря на внешние или внутренние ограничения. Показав, что концепция судьбы стала определённым этапом в формировании концепции причинности, автор пытается продемонстрировать, что понимание судьбы открыло новые когнитивные возможности, а её результат стал причиной формирования рационального мышления.

Ключевые слова: судьба, свобода, свобода воли, Бог, благо, логос, Разум-Демург.

Zh.O. Dagarova, A.T. Bakirova, S.K. Rakimzhanova

The Idea of fate and free will in the History of Ancient and Medieval Philosophy

The article examines various perspectives on the idea of fate and free will in the history of ancient and medieval philosophy, as well as provides a historical-philosophical analysis of the problem of fate. The author considers fate as an order defined by essence and emphasizes that it always exists as a unique form of being, uniting subjectivity and objectivity. The article concludes that, regardless of the specific historical variations in understanding the problem of fate, it can be noted that depending on the degree of freedom a person has in their world, either an objectivist or subjectivist concept predominated. The reflexive analysis of ancient philosophy is proposed in the context of considering fate as the necessity of cosmic processes and the foundations of order and organization, while the reflexive analysis of the Middle Ages is suggested in the context of studying human spiritual salvation, that is, soteriology, as an important philosophical and religious doctrine of Christianity. Ancient Greek philosophy emphasizes how a person can act within the framework of natural and cosmic laws, while medieval philosophy links human fate with God's plan and moral responsibility. The author demonstrates that in both of these approaches, it is important to preserve human free will, giving him the opportunity to choose his path despite external or internal limitations. By showing that the concept of fate became a certain stage in the formation of the concept of causality, the author

attempts to demonstrate that the understanding of fate opened new cognitive possibilities, and its outcome became the cause of the formation of rational thinking.

Keywords: fate, freedom, free will, God, goodness, logos, Mind-Demiurge.

References

- 1 Kant, I. (1966). *Sochineniia v shesti tomakh [Essays in six volumes]*. Asmus, V.F., Gulyga, A.V., & Ojzerman, T.I. (Eds.). (Vols. 1–6; Vol. 6). Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Kashpersky, V.I. (2007). Zakon. Zakony nauki [Law. The laws of science]. *Epistemy: Sbornik nauchnykh statei. Problemy filosofii nauki — Epistemes: A Collection of Scholarly Articles. Problems of philosophy of science*, Issue 5, 63–75 [in Russian].
- 3 Goran, V.P. (1969). *Drevnegrecheskaia mifologema sudby [The ancient Greek mythology of fate]*. Novosibirsk: Izdatelstvo Nauka [in Russian].
- 4 Sokolov, V.V. (Eds.). (1969). *Antologiiia mirovoi filosofii. Filosofiiia drevnosti i srednevekovia [An anthology of world philosophy. Philosophy of Antiquity and the Middle Ages]*. (Vols. 1–4; Vol. 1; Part 2). Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Gaidenko, P.P., Solopova M.A., Mesiat, S.V., Seregin, A.V., Stoliarov, A.A., & Shichalin, Yu.A. (Eds.). (1966). *Antichnaia filosofiiia [Ancient Philosophy]*. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 6 Dahl, V. (1882). *Tolkovyi slovar zhivogo velikoruskogo yazyka [Explanatory dictionary of the living Great Russian language]*. (Vol. 14). Moscow: SPb [in Russian].
- 7 Losev, A.F. (Eds.). (1986). *Diogen Laertsii. O zhizni, ucheniakh i izrecheniakh znamenitkh filosofov [Diogenes Laertius. About the life, teachings and sayings of famous philosophers]*. (2nd ed.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 8 Plato. (1968). *Apologiia Sokrata [The Apology of Socrates]*. (Vols. 1–3; Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Losev, A.F., & Taho Godi, A.A. (1987). *Platon [Plato]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 10 Aristotle. (2005). *Evdemova etika [Evdemov's ethics]*. Moscow: Institut Filosofii Rossiiskoi Akademii Nauk [in Russian].
- 11 Seneca. (1999). *Nravstvennye pisma k Lutsiliu [Moral Letters to Lucilius]. Drevnerimskaiia filosofiiia. Ot Epikteta do Marka Avreliia — Ancient Roman philosophy. From Epictetus to Marcus Aurelius*. Kharkiv: Falio [in Russian].
- 12 Gaidenko, P.P. (Eds.). (2005). *Kosmos i Dusha = Cosmos and Soul: ucheniia o Vselennoi i cheloveke v Antichnosti i v Srednie veka (issledovaniia i perevody) [Cosmos and Soul: Teachings about the Universe and Man in Antiquity and the Middle Ages (research and translations)]*. (T.Yu. Borodai, Trans). Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 13 Borgosh, Yu. (1975). *Foma Akvinskii [Thomas Aquinas]*. (2nd ed.). Moscow: Mysl [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Дағарова Жанар — Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті философия және мәдениет теориясы кафедрасының докторанты, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3766-202X>

Бакирова Алуа — «Философия» мамандығының магистрі, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4990-0582>

Рахимжанова Саяна — PhD, «С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті» КеАҚ ассистент-профессоры, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8873-5244>

Information about the authors

Dagarova Zhanar — PhD Student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3766-202X>

Bakirova Alua — Master of the Specialty “Philosophy,” Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4990-0582>

Rakimzhanova Sayana — PhD, Executive Assistant Professor, “S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University” (KATRU), Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8873-5244>

Ж.И. Даулбаева^{1*}, А.Ж. Кулейменов²

¹ НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан;

² «Карагандинский университет имени Е.А. Букетова», Караганда, Казахстан
(E-mail: d_jannat@mail.ru; ardak_k68@mail.ru)

Религиозная толерантность: теоретический и эмпирический уровни

В статье рассматривается проблема религиозной толерантности в двух аспектах: как философско-теоретический анализ сущности данного явления, с одной стороны, и как взгляд на дихотомию терпимости и нетерпимости эмпирически, то есть с точки зрения реального опыта религиозных людей. Вначале анализируется понятие толерантности в работах П. Николсона, А. Маргалита и других авторов, дается сравнение векторов развития по Платону (восхождение) и по Аристотелю (нисхождение). Также авторы стремились дать обоснование условиям и факторам, прямо детерминирующим воспитание и формирование внутренней религиозной (метафизической) толерантности, как у отдельных индивидов, так и в целом, среди населения. В качестве эмпирического материала рассматривается личный опыт религиозных людей в отношении толерантности и нетерпимости, как подтверждение действенности трех важных факторов, влияющих на религиозную толерантность в обществе (вектор развития, перцептивный сдвиг вектора развития, интенсивность взаимодействия субъектов).

Ключевые слова: религиозная толерантность, нетерпимость, ценность, религиозный плюрализм, общение, межконфессиональное взаимодействие.

Введение

Мир полон различных форм религиозной нетерпимости и войн как высшей степени этой нетерпимости. Таковы походы крестоносцев на Святую землю в XI-XII веках, религиозные войны в Европе между католиками и протестантами в XVI-XVII веках. Сегодня наблюдаются конфликты между буддистами и мусульманами-рохинджа в Бирме, между католиками и протестантами в Северной Ирландии, между шиитами и суннитами (Ирак, Ливан), между экстремистами и «неверными» в исламе (такфиризм, вахаббизм), а также между мусульманами, язычниками и христианами в Африке (Судан, Нигерия). Самый освещаемый конфликт на религиозной почве — это война за Святую землю между Израилем и Палестиной (мусульманским миром). Особенность этого кризиса в том, что основной предмет спора — территория Иерусалима (особенно аль Кудс или Храмовая гора) — имеет огромное значение не только для мусульман и иудеев, но и для всех христиан. Хотя нередко конфликты имеют экономические или политические причины, акторы, апеллируя к верованиям и чувствам масс, часто используют именно религиозные доводы и лозунги.

Цель настоящей статьи — с одной стороны, попытаться на философском уровне теоретически обосновать саму возможность внутренней религиозной толерантности в обществе, с другой — показать практические и психологические механизмы ее реализации в жизни людей и сообществ.

Из данной проблематики и цели выводится первая задача авторов — рассмотреть *собственно религиозную (внутреннюю) толерантность* как принцип и навык религиозных людей. Николсон П. определяет ее как такое качество морально-религиозного чувства, которое характеризуется шестью признаками: 1) обнаружение отклонения другого субъекта в религиозной вере, позиции или практике (Deviance); 2) важность и существенность этого отклонения для оценивающего субъекта (Importance); 3) осознание внутреннего морального (не эстетического и не функционального) несогласия субъекта с происходящим отклонением (Moral Disapproval); как известно, любое моральный норматив имеет социальное измерение МЫ, и субъект всегда рассчитывает на поддержку своего социума, ибо радуется за общее благо; 4) наличие у оценивающего субъекта ресурсов, сил, способности помешать отклонению или подавить его (Power) — как словом, так и физически; если человек не имеет возможности воздействовать на отклонение, то толерантность превращается в смирение; 5) невмешательство или неотторжение субъектом данного отклонения (Non-rejection); 6) благодать, то есть толерантный субъект

* Автор-корреспондент. E-mail: d_jannat@mail.ru

ект считает себя добродетельным человеком (толерантность верна, а толерантный субъект благ) [1; 131-132].

Николсон отмечает, что такая внутренняя толерантность в чистом виде, имеющая все эти признаки — труднодостижимый идеал. Ведь внутреннее, моральное Я человека «кричит» о наличии отклонения у другого Я; при этом актер имеет одобрение со стороны социума, обладает силой для пресечения отклонения, но ради толерантности, во-первых, не вмешивается в ситуацию и, во-вторых, остается добродетельным человеком в собственных глазах.

Если объективно взглянуть на развитие общества, то история показывает, что в целом люди довольно толерантны друг к другу. Представители разных мировоззренческих позиций вполне толерантно и мирно уживаются вместе на протяжении многих столетий, даже если не согласны друг с другом по определенным догмам и вопросам религии. То есть, надо признать, что существуют особые основания или факторы, которые поддерживают внутреннюю толерантность и оправдывают «переклечение» с собственного несогласия (с отклонением другого Я) — на воздержание от применения силы к нему словом или физически.

С нашей точки зрения среди этих факторов особенно выделяются три внутренние силы: вектор развития личности, перцептивный сдвиг, интенсивность взаимодействия людей в различных формах. Эти внутренние силы толерантности дополняются «внешней толерантностью» — обычной индифферентностью (нейтралитетом) индивидов, сфокусированных на собственной жизни (особенно распространенная в городской среде), более высокой значимостью групповой принадлежности религиозного субъекта, общей толерантностью государства, декларирующего равные права граждан различных исповеданий.

Методы исследования

В теоретической части работы использованы классические методы философского познания — диалектика всеобщего, особенного и единичного, тождество исторического и логического, метод индукции и дедукции, общенаучные методы анализа и синтеза.

Большое значение в написании статьи имел метод *восхождения* от единичного чувственно-конкретного (феномена) к абстрактному общему (сущности, особенному, бытию, логосу) и далее к всеобщему (сверхбытийному Единому), называемый линией или вектором Платона. Особенно важным методологическим принципом является *нисхождение* от всеобщего Единого к общему и далее к единичному, или от абстрактного к конкретному, называемый нами вектором Аристотеля.

Для Платона *знание* сущности вещей и всеобщего Единого (религиозной доктрины, догматов, мира вечных идей) есть *virtue*, добро или добродетель сами по себе. И вот эта устремленность к высшим идеям Блага, Добра и Красоты, *восхождение вверх* от грубого, грешного человека к тонкому, духовному, лучшему и есть спасение. Человек, будучи по природе своей социальным животным, должен стремиться к Идее, которая достижима только через Разум. Следовательно, знать и созерцать Благо, Добро — значит уже быть добродетельным; то есть, по Платону простое знание сущности вещей и Единого приведет к автоматическому совершению правильного поступка и ограждению от плохих действий. В отличие от Платона, Аристотель считал, что знания о том, что есть Благо, недостаточно для добродетельного человека, поэтому нужно выбрать правильный способ действия — то есть фактически сформировать конкретную привычку делать добро, создать актуальную действительность (не просто возможность).

Причем эта действительная, пробужденная жизнь превалирует у Аристотеля над жизнью идеальной, потенциальной, возможной. В этом отношении *каждый человек уникален*, ибо у него всегда наличествует отличная от других комбинация конкретных убеждений, действий и практик. Этот упор Аристотеля на векторе человеческого развития путем *нисхождения* от всеобщего к единичному, конкретному, фактическому выводило спасение человека на практическую, поведенческую, прагматическую плоскость [2; 93]. Аристотель методически использовал прагматический подход.

Реальное религиозное поведение верующих определяется *диалектическим* сочетанием толерантности (линия Аристотеля) и нетерпимости (линия Платона) между людьми, хотя в формальной логике эти понятия являются противоречивыми и отрицают (исключают) друг друга.

В целях усиления прикладного аспекта философского исследования, а также подтверждения логического историческим в эмпирической части работы использованы результаты качественного социологического исследования зарубежных исследователей. Методом глубинного интервью они опро-

сили личные мнения 220 религиозно активных людей по проблеме религиозной толерантности и нетерпимости [3].

Результаты и обсуждение

Для неоднозначного определения термина, обратимся к философскому словарю. В этом авторитетном издании, толерантность — «качество, характеризующее отношение к другому человеку как к равнодостоинной личности и выражающееся в сознательном подавлении чувства неприятия, вызванного всем тем, что знаменует в другом иное (внешность, манера речи, вкусы, образ жизни, убеждения и т.п.). Толерантность предполагает настроенность на понимание и диалог с другим, признание и уважение его права на отличие [4]. Западные исследователи, в частности, британский исследователь Бернард Крик, под термином *tolerance* обозначает способности личности, группы, общества *выдерживать разногласия*, другими словами, выдержку человека или социума в отношении противостоящей позиции, но в пределах допустимого набора отклонений [1; 130].

Сознательное подавление чувства неприятия — может ли оно сочетаться с мирным отношением к тому, что является неприемлемым для актора? Может ли вообще существовать внутренняя толерантность? Для реализации возможности внутренней религиозной толерантности, на наш взгляд, необходимо выполнить описанный Д. Хейдом [5; 3–17] *перцептивный сдвиг* перспективы восприятия с самих религиозных взглядов — на носителя этих взглядов, или подняться и перейти с линии развития человека по Платону (восхождение) на линию Аристотеля (нисхождение). При этом нами использованы диалектический метод перехода от всеобщего (единого) к общему (сущности) и от него к единичному (сущему).

Знаменитое выражение «Платон мне друг, но Истина дороже» ярко формулирует отношение Аристотеля к своему учителю. Известно, что в вопросах понимания мира идеальных сущностей и их проявлений в чувственном мире, Платон и Аристотель придерживались противоположных позиций. Этот тип духовных взаимоотношений великолепно представлен в картине Рафаэля Санти «Афинская Школа», где Платон указывает пальцем вверх, как бы устанавливая приоритетность Идей, высших форм (неизменный, бытийный аспект), в то время как его любимый студент Аристотель, протягивая ладонь вниз, утверждает приоритет реальной жизни. Аристотель ставит в центр деятельность единичных объектов природы и отдельного человека (оперативный аспект бесконечного изменения и становления). Согласно объективно-идеалистической философии, основателем которой и является Платон, центральная тема — это обоснование мира Идей. Аристотель полагал, что Идеи, как высшие универсальные формы, не обязательно привязаны к каждому объекту или понятию. И надо учесть такой факт, что каждый экземпляр объекта имеет ценность *сам по себе*. Данная позиция ярко представляет собой аристотелевский эмпиризм, приоритетным для которого является наблюдение, обсервация, и непосредственный опыт с конкретными объектами. Следуя такой логике, мыслитель приходит к осознанию, что каждый объект (в этике — каждый человек) уникален и интересен сам по себе. В каждой отдельной единице заключена Идея и своя Форма, поэтому сущность вещей можно выявить через проявления их наблюдаемых форм в конкретной деятельности (нисхождение от всеобщего к единичному через его сущность).

Согласно учению Платона, обществом управляет Идея, объединяющая народ под одним началом. Поэтому, каждый индивид должен жить в русле подчинения общественной цели. В работе «Республика» Платон представляет государство, в котором существует строгая иерархия. Вертикальная структура состоит из трех классов — философов-ученых, воинов и рабочих. Управлением занимается элита общества — ученые-философы. Каждый элемент структуры должен выполнять только свою функцию, внутренней мобильности не существует. Как известно, впоследствии, некоторые исследователи называли эту идею основой тоталитарного государства. В отличие от этого, Аристотель видел индивида как отдельную единицу. Человек — существо политическое, он не может выжить без социума, и поэтому его *практическое* участие в жизни социума — признак высокой степени добродетели человека [6]. Поэтому, по Аристотелю, в обществе большое значение играет роль среднего класса. Упор сделан мыслителем не на бытийности, а на практической деятельности человека, не на созерцательном, а созидательном аспекте, на делании, активировании, социальном росте, открытии нового.

На уровне психологии эта философская линия Аристотеля связывается с такими качествами человека как открытость к изменениям, доброжелательность, смирение, универсализм; и напротив,

«восходящая» линия Платона актуализирует такие ценности как самосовершенствование и сохранение, достижение и власть, защита, безопасность и традиция [7].

Эмпирически нацеленный вектор реального *созидания* путем движения от всеобщего (мира идей, форм) к единичному (конкретно-содержательному, линия Аристотеля) и противоположный ему процесс *познания* от первичного, единичного опыта к сложным представлениям и абстракциям нашел полное выражение в английском эмпиризме (Т. Гоббс, Дж. Локк, епископ Дж. Беркли, Д. Юм) и, особенно, в американском прагматизме (Ч. Пирс, Дж. Дьюи, У. Джеймс).

Джон Локк делит опыт человека на две области — первичный, внешний (*sensation*) и вторичный, внутренний (*reflexion*). Как внешний, так и внутренний опыт человека содержит простые и сложные представления (идеи), наиболее обобщенные из которых названы им субстанциями, некими целостными носителями материальных или идеальных объектов (душа человека, его высшее Я). Бог является субстанцией высшего порядка, который координирует между собой материальные и идеальные субстанции. По Локку, истинная вера и религия ведут человека к Богу прежде всего через его *внутренний* опыт, что возможно только на принципах ненасилия, свободы вероисповедания и религиозной толерантности (данная позиция верна и для ислама).

Дэвид Юм пришел к выводу, что нет ни материальных, ни идеальных субстанций (неизменных сущностей, идеального Я) — человек в чистом виде есть только его текущий опыт с внутренне дифференцированной, сложной структурой (в динамике и статике). Возможно, существует субстанция Бога, но наверняка судить об это у нас нет твердых, фактических, эмпирических, научных оснований. Как иронично заметил Ч. Пирс, «английский здравый смысл» исключительно перипатетичен, то есть верен линии Аристотеля. В Бога же остается только верить. Европейская философия в лице Дэвида Юма впервые теоретически разделила знание и веру.

Человек, практический ориентирующийся в окружающей его среде — предмет исследования философии прагматизма, первоначально американского ответвления эмпиризма. Прагматический метод не означает каких-либо окончательных выводов и результатов, он представляет собой определенное отношение к вещам (*attitude of orientation*). Это точка зрения «побуждает нас отвращать свой взор от разных первых вещей — принципов, категорий, мнимых необходимостей — и заставляет нас смотреть по направлению к последним вещам — результатам, плодам, фактам» [8; 228]. Многие исследователи называют прагматизм мировоззрением «американского образа жизни». Греческое слово «прагма» означает «действие», от которого происходят слова «практика» и «практический». Впервые это слово было введено в философию Чарльзом Пирсом в 1878 году. В статье «Как сделать наши мысли ясными» он говорит, что истинные убеждения-верования (*beliefs*) есть фактически правила для действий (*way of acting*); для того, чтобы выяснить смысл какого-либо утверждения, мы должны определить тот способ действия (*conduct*), которое оно способно вызвать и именно в этом способе действий заключается для нас значение данного утверждения [9; 266].

Развивая данный тезис, Уильям Джеймс пишет, что ни одна мысль, даже самая субтильная, «не настолько тонка, чтобы выражаться как-нибудь иначе, чем в виде некоторой возможной разницы в области практики». Истинно то, во что для нас *лучше* верить с точки зрения практических следствий. Действительность есть лишь то, за что она признается. «Наши представления об этих следствиях — как ближайших, так и отдаленных — и есть все то, что мы можем представить себе об этом предмете» [8; 225].

Если нет разницы в опыте (взаимодействия, общения, управления, коммуникации людей), то любой спор, конфликт, в т.ч. религиозный или доктринальный, в философии прагматизма не имеют смысла. Этот спор или конфликт такой же нереальный и мнимый, как «препирательство каких-нибудь первобытных людей о том, благодаря кому поднимается замешанное на дрожжах тесто — эльфам или гномам» [8; 226].

Прагматизм утверждает, что истина — это *разновидность блага*, а не отличная от блага и соподчинённая с ним категория. Поэтому истина — это то, во что для нас было бы *лучше* верить, исключая случаи, когда эта вера приходит в столкновение с другими жизненными интересами. Прагматическое отношение к жизни делает теории и религиозные доктрины менее жесткими, так как такое внутреннее отношение к другим не имеет никаких предубеждений, оно открыто всему, то есть никакие каноны, критерии и догмы не ограничивают его. В области религиозной толерантности прагматизм имеет огромное преимущество как перед атеистическим позитивистским эмпиризмом, с одной стороны, так и с абстрактным религиозным рационализмом и догматизмом с его тяготением к высокой традиции и неживой простой абстракции, с другой.

Прагматизм резко расширяет поле для поиска Бога. Рационализм связан с логикой, первоначалами, метафизикой, «небесными» догматами. Эмпиризм опирается на конкретные, измеримые факты, на данные чувств и ощущений. Прагматизм же признает и готов считаться и с логикой, и с догматами, и с фактами и чувствами, и с даже с мистическим опытом любого человека, если они имеют практические следствия, то есть *«лучше всего «работают» на нас, ведут нас, подходят нам, соединимы со всей совокупностью нашего жизненного опыта»*. Как пишет У. Джеймс, прагматизм «готов принять Бога, живущего в глубочайшей тьме личной жизни, если только окажется, что здесь можно его найти» [8; 228]. На основе религиозной толерантности прагматизм в США смог успешно объединить эмпирический и математический склад ума современного человека с его религиозными потребностями, создав гармоническое целое.

Вместе с тем, некоторые современные исследователи полагают, что внутренняя религиозная толерантность принципиально невозможна, так как религиозное откровение выражено в форме главных сакральных истин (догм), которые конститутивны для религии и для спасения человека. В каждой монотеистической религии — будь то христианство, ислам, иудаизм — существуют противоречия (отклонения), которые требуют от адепта выбирать между истиной и ложью, ересью и догматом, спасением и грехом [10; 151].

Как отмечено выше, внутренняя религиозная толерантность возможна при перцептивном сдвиге религиозного сознания верующего от линии (логики) Платона («Я лучший» по пути восхождения к Единому) к логике Аристотеля («Каждый уникален»).

Вероятно, что внутренняя толерантность непосредственно определяется тем, как люди относятся к своей религии. В этой системе духовных поисков люди либо впадают в «поисковую» ориентацию (линия Аристотеля по нашей терминологии), либо в ориентацию «религиозного фундаментализма» (линия Платона). Приверженцы поисковой ориентации в своих религиозных убеждениях более открыты для вариаций; у них более открытый взгляд на окружение, на принятие других. Поэтому им легче контактировать с «Другими» и проявляют большую толерантность к представителям разных конфессий. Напротив, приверженцы фундаменталистской ориентации закрыты внутренним четко очерченным кругом своих убеждений. Закрытость и заикленность только на себе дает уверенность в абсолютной истинности своей позиции; такой образ мышления связан с нетерпимостью в форме предрассудков и склонности к авторитаризму. Надо отметить, что также склонность религиозного человека к толерантности может зависеть от того, как он формирует свои религиозные взгляды: чрезмерная сфокусированность на буквальном понимании религиозных догматов с большей вероятностью приведет к возникновению предрассудков, чем символическая или аллегорическая интерпретация. Таким образом, мы видим, что прямая взаимосвязь между религией и предрассудками нетерпимости предполагают, что взгляд человека на религию более значим, чем сама религия.

Другими словами, многие исследователи сходятся во мнении, что отношение верующего к своим убеждениям (верованиям) влияет на его отношение к другим. Независимо от того, какую терминологию используют ученые, исследования в целом показывают, что отношения к различным религиозным доктринам приводят к различным формам поведения. В то же время, некоторые ученые полагают, что для формирования толерантности у личности, акцент на обучении доктрин, которым обучают в той или иной религии, важнее, чем отношение самой верующей личности к этой религии. Например, американский исследователь Грегори Херек пишет, что склонность религиозного человека к терпимости в большей степени зависит от того, активно ли его религия учит терпимости, чем от какой-либо внутренней или внешней направленности [11].

В целом, религиозные убеждения людей и их реализация в жизни могут вызывать разногласия и конфликты, но также могут быть и источником любви и сострадания. Зарубежные исследователи взглянули по-новому на дихотомию между толерантностью и нетерпимостью, эмпирически исследовав повседневный опыт религиозных людей. Они провели 113 глубинных качественных интервью с 220 верующими людьми в Великобритании и Ирландии, чтобы выявить общие темы в том, как религиозные люди переживают терпимость и нетерпимость в своей повседневной жизни. 80 % участников опроса были христианами (34 % из различных протестантских деноминаций, 28 % католиков, 18 % неденоминационных христиан), 10 % мусульман, 4 % иудеев и 5 % других (индуистов, буддистов и бахаистов) [3; 92].

Представители самых разных религий рассказали о том, как их религия научила их терпимости. Для многих респондентов учение их религии о любви и прощении помогло им стать более терпимыми. Мать-одиночка Эрин считает, что посещение церкви изменило ее отношение к окружающим: «Я

лично думаю, что это делает вас лучше, дает вам мораль, уважение. Оно показывает, как уважать людей и не говорить с ними свысока».

Аналогичным образом респондент Люси утверждала, что принадлежность к квакерству помогает ей видеть точки зрения других людей. Она сказала: «Вы пытаетесь найти в каждом человеке Бога и уважаете Бога в каждом. Иногда это трудно. Это очень сложно сделать, если речь идет о ком-то, кого вы воспринимаете как абсолютно ужасного и ненавидящего, а вы пытаетесь найти в нем частичку Бога и проникнуться уважением». Гарри, индус, согласился с ней, сказав: «Возлюби Бога, возлюби ближнего своего — это общий принцип для любого человека в духовной жизни. И тогда, следуя этому принципу, вы сможете уважать любого человека в любой религии». Многие другие участники согласились с тем, что их религия побуждает их воспитывать в себе добродетели, которые помогают им проявлять терпимость в повседневном общении [3; 94].

По мнению участников данного исследования, регулярное *общение* с представителями разных конфессий играет ключевую роль в развитии толерантности. Опрошенные приводили десятки примеров того, как общение с соседями и сверстниками, исповедующими разные религии, способствует развитию толерантности. Одним из способов, с помощью которого представители разных конфессий проявляли терпимость друг к другу, было определение и принятие общих ценностей. Ахмеда, лидера исламской веры, спросили, как он объединяет свою межконфессиональную группу, и он дал такой ответ: «Прежде всего следует обсудить, почему мы встречаемся друг с другом. Поскольку мы живем в одном городе, это хорошо. Затем, после обсуждения, мы говорим: «Давайте делиться тем, что нас объединяет». Мы все верующие в одного Бога... Давайте отметим это и посмотрим, как вы видите Бога и как мы видим Бога. На самом деле это один и тот же Бог».

Джордан, англиканский духовный лидер, испытывал похожие чувства: «Есть что-то общее в том, чтобы понять, что объединяет ваши религии. Потому что есть очень мало верований, я не могу вспомнить ни одного, которое не поддерживало бы любовь к ближнему и не меняло бы жизнь людей в хорошую сторону. У нас много общего». Осознание того, что их объединяет, облегчило путь к единению людям разных вероисповеданий.

Обсуждая, как общаться с людьми, принадлежащими к разным конфессиям, многие респонденты подчеркивали важность уважения религиозных различий. Каллум, пятидесятник, поделился, что для общения с представителями разных конфессий необходимо отбросить разногласия и воспитывать взаимное уважение: «Одного моего коллегу в этом городе попросили встретиться с местным имамом, чтобы обсудить предстоящее межконфессиональное мероприятие. Когда они сели вместе, мой коллега сказал ему: «Давайте одну вещь. Я не собираюсь обращать вас, а вы не собираетесь обращать меня». Итак, христианство — очень прозелитическая вера. Но бывают моменты, когда, чтобы добиться взаимопонимания, вы откладываете это на потом» [3; 95].

Продолжая тему взаимного уважения и понимания, Дэниел, еврейский раввин, сказал следующее: «Если у меня есть определенная вера, если у меня есть определенная система убеждений и я нахожусь в одной комнате с другими людьми, у которых есть вера, у которых есть система убеждений, чего бы я хотел для себя? Я бы хотел, чтобы они были терпимы и понимали меня. Если я этого хочу, я должен показать им это» [3; 95].

Аналогичным образом Захра, мусульманка и межконфессиональный активист, рассказала о том, как она способствует межконфессиональному и межкультурному взаимопониманию, призывая людей выходить из своих культурных «коробок», но при этом уважать различия: «Немцам я говорю: «из своей западной коробки и научитесь уважать людей других вероисповеданий и культур. Мир полон людей. Это не только западные люди. Научитесь уважать их». Точно так же я езжу в Пакистан и Малайзию и говорю: «Выйдите из своей мусульманской коробки. Научитесь уважать другие религии. У них есть свои убеждения. У них свои обычаи. Какое право мы имеем отвергать их?». На самом деле это одно и то же послание, но я чередую его с теми порядками, в которых я нахожусь. Вся идея в том, чтобы заглянуть за пределы своего собственного мира. Не замыкайтесь в себе и не думайте, что люди должны стать такими же, как вы. Мы все разные. Вы разные. Я другой. Вы должны научиться уважать мои различия, а вы должны научиться ценить то, что я праздную свои различия, будь я мусульманин или христианин» [3; 95].

Многие люди рассказывали о том, как знакомство с другими конфессиями в их общине помогло им и их семьям стать более терпимыми. Омар, мусульманин, отец двоих детей, привел один пример:

«Вот что было бы хорошо для наших детей: водить их в церковь, водить в разные храмы, это не значит, что они станут приверженцами этой религии, но они должны понимать... Я думаю, это помо-

жет вам понять, что вас окружает, и сделает вас более терпимыми, и вы будете участвовать в жизни общества, встречать разных людей, вы не можете просто сидеть и говорить: «Я ислам, и это я» [3; 96].

Джеймс, бухгалтер и еврей по вероисповеданию, рассказал, как посещение домов коллег разных религий изменило его взгляды: «Я стал более терпимым благодаря моему другу в офисе. Если у тебя дома есть люди, и ты заходишь в их дом и видишь их детей, а они видят твою семью, то ты более спокойно относишься к их жизни». То есть, для Джеймса посещение домов тех, кто не принадлежит к его вере, помогло ему понять своих коллег и более терпимо относиться к их убеждениям [3; 96].

Другие участники интервью рассказывали о том, как межконфессиональные общины объединяются против антирелигиозных настроений, которые они ощущают со стороны внешнего мира. Католический епископ Эллиот так отзывался о межконфессиональном опыте: «Один из аргументов, который мы приводим среди христиан, представителей разных конфессий, разных церквей, заключается в том, что сегодня нам нужно объединить усилия, а не быть друг против друга. Против нас уже настроен весь мир. К какой бы религии я ни относился, основополагающий шаг — это уважение. Если я чувствую, что могу свободно исповедовать свою веру и передавать ее другим, говорить о ней с другими, вы имеете право делать то же самое» [3; 96].

Высказывание Эллиота говорит о том, что нынешний общественный климат побуждает религиозные общины к объединению, и он считает, что религиозная свобода для одной группы будет означать религиозную свободу для всех. Этот комментарий говорит о том, что объединение межконфессиональных общин создает толерантность в обществе и между религиями. В целом опыт опрошенных свидетельствует о том, что общение с людьми разных вероисповеданий способствует росту терпимости. Представители разных религий могут найти общий язык, когда они регулярно общаются и взаимодействуют друг с другом, изучают верования друг друга и объединяются в группах против нетерпимости.

Философский анализ реализации толерантности в этом широком направленном на реальный, практический уровень, в котором фокус сделан на деятельности позволяет выделить четыре типа взаимодействия между индивидами и группами: общение, коммуникация, управление и обслуживание [12]. Такая типология основана на понимании различных позиций субъекта и объекта. Субъект может выступать действующим, наблюдающим, контролирующим, в то время как объект — испытывающим действие наблюдаемого, управляемого.

Как субъект, человек обладает определенной свободой. Он может выбирать цели, может выбирать средства для их реализации. Выступая субъектом, человек становится уникальным, неповторимым. Он обладает интересами и ценностями, которые выбирает сам и которые приписываются ему другими. В позиции объекта, человек становится равен другим объектам. Он может быть заменяем.

При совместной деятельности людей, в процессе общения, участники которой относятся друг к другу и к самим себе как к субъектам. В психологическом плане определяющими факторами общения являются восприятие уникальности другого субъекта (партнера, коллеги, соседа), переживание его ценности и предоставление ему свободы.

При равноценном общении участники относятся друг к другу как к целям, а не к средствам. В типе взаимодействия «коммуникация» оба актора служат средствами для достижения более высокой цели. При взаимодействии типа управления и обслуживания такое взаимоотношение невозможно. Здесь один из участников является целью, в то время как другой становится средством достижения или удовлетворения потребностей первого. На уровне межнациональных и межконфессиональных взаимодействий степень толерантности снижается.

Механизм толерантности в полную силу срабатывает только при субъект-субъектном взаимодействии, или в общении, где каждый партнер уникален и ценен сам по себе. В такой форме общения происходит не просто коммуникация или обмен информацией, но порождается понятие МЫ, как определенная общность и целостность.

Этот механизм самым действенным способом обеспечивает внутреннюю толерантность уникальных субъектов друг к другу, где каждый значим сам по себе, несмотря на религиозные отличия. В идеале, все человеческие отношения могут и должны стать отношениями общения. Однако иерархичность общества, необходимость его функционирования и развития требуют и другие связи человека с человеком, основанные на отношении к другому как к объекту, а не субъекту (учитель — ученик, начальник — подчиненный, родитель — ребенок и т.д.). Каждая из этих форм взаимоотношений

имеют свой потенциал толерантности, реализуемый или актуализируемый через интенсификацию — глубину и частоту — взаимодействия партнеров.

Заключение

В настоящей статье нами предпринята попытка на философском уровне теоретически обосновать саму возможность внутренней религиозной толерантности, с одной стороны, и показать практические и психологические механизмы воплощения толерантного отношения в жизнь, с другой.

Как известно, ценность любой религии в том, что она дает путь к спасению (вектор спасения по Платону — восхождение от грубого, грешного человека через очищение и осознанность в тонкий мир духа и святости, или от единичного через особенное к всеобщему). Данная аргументация может быть расширена *переходом* в логику спасения Аристотеля по пути нисхождения от всеобщего к единичному. Согласно данной логике, добродетель религиозного человека (и ценность религии) в том, насколько он способен выполнять и поддерживать моральные нормы братства, равенства, справедливости, то есть обеспечить «социальный порядок». Истина, как утверждает прагматизм — это разнообразие общественного блага.

Толерантный религиозный человек осуществляет «перцептивный сдвиг» от логики Платона к линии Аристотеля через механизмы межконфессионального и межличностного взаимодействия (общение, коммуникацию, управление, обслуживание). Это основная формула реализации толерантного отношения к другому человеку или иной религиозной группе.

Исследования зарубежных коллег показали, что личный опыт религиозных людей в отношении толерантности и нетерпимости подтверждает действенность трех важных факторов, влияющих на религиозную толерантность в общества:

- (1) движения *познавательного* восхождения по вектору спасения Платона (соответствующие аспекты рационализма и религиозного догматизма);
- (2) перцептивный сдвиг на *созидательный* вектор нисхождения по Аристотелю (эмпиризм);
- (3) интенсивность (частоту и глубину) взаимодействия религиозных субъектов в сфере межконфессионального общения, управления, коммуникации и обслуживания (на основе философии прагматизма, где «истина есть благо»).

Список литературы

- 1 Николсон П. Толерантность как моральный идеал / П. Николсон; пер. с англ. Я. Абдуллин, М. Хомяков // Вестник Уральского межрегионального института общественных наук. — 2001. — № 1. — С. 129–147.
- 2 Лосев А.Ф. Платон. Аристотель / А.Ф. Лосев, А.А. Тахо-Годи. — 3-е изд., испр. и доп. — Москва: «Молодая гвардия», 2005. — 392 с.
- 3 Galbraith Q. Religion as a Source of Tolerance and Intolerance: Exploring the Dichotomy [Electronic resource] / Q. Galbraith, Al. Carlisle, B. White // The International Journal of Religion and Spirituality in Society. — 2020. — P. 89–104. — Access mode: <http://hdl.lib.byu.edu/1877/8655>.
- 4 Валитова Р.Р. Толерантность [в 4-х т.] / Р.Р. Валитова // Новая философская энциклопедия; под ред. В.С. Степина. — М.: Мысль, 2001. — Т. 4. — 606 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://philosophy.niv.ru/doc/encyclopedia/new-philosophical/articles/1425/tolerantmost.htm>
- 5 Heyd D. Toleration: An Elusive Virtue / D. Heyd // Princeton University Press. — 1996.
- 6 Аристотель. Политика / Аристотель. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel_Politika.pdf
- 7 Шварц Ш. Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий / Ш. Шварц // Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2008. — Т. 5. — № 2. — С. 37–67.
- 8 Джеймс У. Прагматизм / У. Джеймс; пер. с англ. С.И. Церетели, П.С. Юшкевич // Воля к вере. — М.: Республика, 1997. — С. 207–312.
- 9 Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / Ч.С. Пирс; пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. — М: Логос, 2000 — 448 с.
- 10 Margalit A. The Ring: on Religious Pluralism / A. Margalit // In: D. Heyd (Ed.), Toleration: An Elusive Virtue. — Princeton University Press, 1996. — P. 147–157.
- 11 Herek G.M. Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes / G.M. Herek // Personality and Social Psychology Bulletin. — Vol. 13. — No. 1. — P. 34–44. <https://doi.org/10.1177/0146167287131003>.
- 12 Каган М.С. Общение как ценность и как творчество [Электронный ресурс] / М.С. Каган, А.М. Эткинд // Вопросы психологии. — 1988. — № 4. — С. 25–33. — Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1988/884/884025.htm>

Ж.И. Даулбаева, А.Ж. Күлейменов

Діни төзімділік: теориялық және эмпирикалық деңгейлер

Мақалада діни толеранттылық мәселесі екі жағынан қарастырылған: біріншіден, теориялық талдау ретінде және екіншіден, толеранттылық пен діни төзімсіздік дихотомиясына эмпирикалық, яғни діни адамдардың шынайы тәжірибесінің көзқарасы тұрғысынан. Алдымен П. Николсон, А. Маргалит және басқа да авторлардың еңбектеріндегі толеранттылық түсінігі талданып, Платон бағыты бойынша және Аристотельдің даму векторлары арқылы салыстырылады. Жеке адамдар мен топтарда ішкі діни (метафизикалық) толеранттылықтың қалыптасуына әсер етуші факторлар талқыланды. Мақаланың эмпирикалық бөлімінде қоғамдағы діни толеранттылыққа әсер ететін үш маңызды фактордың (даму векторы, даму векторының перцептивті ығысуы, субъектілер арасындағы өзара әрекеттестіктің қарқындылығы) тиімділігін растау ретінде толеранттылық пен төзімсіздікке қатысты діни адамдардың жеке тәжірибесі зерделенген. Қорытындысында діни төзімділік жайлы пікірталастың нәтижесі келтіріліп, конфессияаралық өзара коммуникациясы, бір-біріне қызмет көрсету, дұрыс басқару сияқты әдістерін діни салада жаңарту перспективалары қарастырылған, сондай-ақ перцептивті ауысымға негізделген құтқару тұжырымдамасын тереңірек түсіну ұсынылған.

Кілт сөздер: діни толеранттылық, мораль, құндылық, діни плюрализм, коммуникация, конфессияаралық өзара әрекеттестік.

Zh.I. Daulbayeva, A.Zh. Kuleimenov

Religious tolerance: theoretical and empirical levels

The article examines the problem of religious tolerance in two aspects: on the one hand, as a theoretical analysis of the essence of this phenomenon, and, on the other hand, as a view to the dichotomy of tolerance and intolerance empirically from the point of view of the real religious people's experience. Initially, the concept of tolerance is analyzed through the works of P. Nicholson, A. Margalit, and other authors, comparing the vectors of development according to Plato (ascent) and Aristotle (descent), and substantiating the factors that influence the formation of internal religious (metaphysical) tolerance in individuals and groups. In the empirical section, the personal experiences of religious individuals regarding tolerance and intolerance are examined as confirmation of the effectiveness of three important factors affecting religious tolerance in society (development vector, perceptual shift in the development vector, intensity of interaction among subjects). In conclusion, the article summarizes the discussion and suggests exploring the prospects of actualizing interfaith interaction methods in the religious sphere, such as communication, dialogue, service, management, as well as deepening the understanding of the concept of salvation based on perceptual shifts.

Keywords: religious tolerance, morality, value, religious pluralism, communication, interfaith interaction.

References

- 1 Nikolson, P. (2001). Toleration as a moral ideal [Toleration as a moral ideal]. *Vestnik Uralskogo mezhhregionalnogo instituta obshchestvennykh nauk — Bulletin of the Ural Interregional Institute of Social Sciences*, 1, 129–147 [in Russian].
- 2 Losev, A.F., & Taho-Godi, A.A. (2005). *Platon. Aristotel [Plato. Aristotle]*. (3rd ed., rev. and exp.). Moscow: «Molodaia gvardiia» [in Russian].
- 3 Galbraith, Q., Carlisle, Al., & White, B. (2020). Religion as a Source of Tolerance and Intolerance: Exploring the Dichotomy. *The international journal of religion and spirituality in society*, 89–104. Retrieved from <http://hdl.lib.byu.edu/1877/8655>
- 4 Valitova, R.R. (2001). Toleration [Tolerance]. *Novaia filosofskaiia entsiklopediia — The new encyclopedia of philosophy*. (Vols. 1–4; Vol. 4). Moscow: Mysl. Retrieved from <http://philosophy.niv.ru/doc/encyclopedia/new-philosophical/articles/1425/tolerantnost.htm> [in Russian].
- 5 Heyd, David. (1996). *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton University Press.
- 6 Aristotle. *Politika [Politics]*. *civisbook.ru*. Retrieved from <http://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel.Politika.pdf> [in Russian].
- 7 Schwartz, Sh. (2008). Kulturnye tsennostnye orientatsii: priroda i sledstviia natsionalnykh razlichii [Cultural value orientations: the nature and consequences of national differences]. *Psikhologiya. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomiki — Psychology. Journal of the Higher School of Economics*, 2, 37–67 [in Russian].
- 8 James, W. (1997). Pragmatizm [Pragmatism]. *Volia k vere — The will to belief*, 207–312. (S.I. Tsereteli, P.S. Ushkevich, Trans). Moscow: Respublika [in Russian].
- 9 Pierce, C.S. (2000). *Izbrannye filosofskie proizvedeniia [Selected philosophical works]*. (K. Golubovich, K. Chukhrudze, T. Dmitrieva, Trans). Moscow: Logos [in Russian].

10 Margalit, A. (1996). The Ring: on Religious Pluralism. In *Toleration: An Elusive Virtue*, 147–157. D. Heyd (Ed.). Princeton University Press.

11 Herek, G.M. (1987). Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13(1), 34–44. <https://doi.org/10.1177/0146167287131003>

12 Kagan, M.S., & Etkind, A.M. (1988). Obshchenie kak tsennost i kak tvorchestvo [Communication as a value and as creativity]. *Voprosy psikhologii — Questions of Psychology*, 4, 25–33. Retrieved from <http://www.voppsy.ru/issues/1988/884/884025.htm> [in Russian].

Сведения об авторах

Даулбаева Жаннат — кандидат философских наук, ассоциированный профессор кафедры социально-гуманитарных наук, НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8712-2876>

Кулейменов Ардак — магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Information about the authors

Daulbayeva Zhannat — PhD, Associate Professor, Chair of the Department of Social and Humanitarian Sciences, NJSC “Astana Medical University”, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8712-2876>

Kuleimenov Ardak — Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

S.M. Zhakin¹, N. Mukan^{2*}

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: samatsky7@gmail.com, mukan.nurzat@gmail.com)

Digital Technologies and the Reformatting of Values in the Post-Truth Era

This article critically examines how digital technologies are reshaping public values in the post-truth era. Bringing together insights from philosophy, sociology, media studies, and cognitive science, it considers how algorithmic personalization, emotional engagement, and surveillance capitalism are redefining traditional concepts of truth, power, privacy, and autonomy. The study identifies six key transformations: the rise of synthetic media destabilizing evidence-based knowledge, influence-based epistemologies replacing institutional gatekeepers, and conflicts between algorithmic efficiency and substantive justice. The findings illustrate a shift from truth as factual accuracy to truth as emotional engagement, and from autonomy as individual freedom to autonomy mediated by algorithmic systems. The final recommendations include regulatory harmonization, the development of an ethical platform, data trust models, cooperative ownership structures, and life-long digital literacy training. Ultimately, the article offers a normative framework and practical ways to align digital innovation with democratic and ethical values.

Keywords: digital technologies, post-truth, algorithmic personalization, influencer epistemology, digital humanism, democratic deliberation, values, data colonialism.

Introduction

Nearly every everyday action in late-modern life is now supported by digital technologies: we read the news through feeds put together by opaque algorithms, build relationships in apps designed for constant interaction, and negotiate group decisions within platforms whose business logics are mostly hidden from users. A “network society” — a planetary web of synchronous communication that permanently changes the circumstances under which meaning is produced and exchanged, which has been created in just three decades by the combined influence of social media, mobile computing, and the internet [1].

However, the same affordances that democratize expression also challenge long-standing epistemic norms, making it challenging to discern between compelling spectacle and evidence-based knowledge. The “post-truth” state has emerged in this tension, requiring philosophical examination of how digital affordances reconfigure the fundamental ideals that public reason is based on.

When the Brexit referendum and the 2016 U.S. presidential election occurred, the term “post-truth” became popular, but its conceptual origins go back longer, combining concerns about relativism with the media ecology of capitalism in the twenty-first century [2]. Instead indicating the end of truth in general, the term refers to a socio-technical environment where political identity and emotional appeals frequently take precedence over empirical evidence [3]. On platforms designed to encourage virality, a message’s ability to generate engagement-likes, shares, and hashtags-that can be monetized through targeted advertising is more important than its factual consistency. The resulting attention economy encourages spectacular material, which shifts normative hierarchies of trustworthiness by pushing communal speech towards emotive resonance and away from deliberative reason.

By approaching the issue from a genealogical perspective, it becomes clear that “post-truth” is the result of lengthier epistemic transformations predicted by simulacra and hyperreality theorists rather than an unintended consequence of digitalization. According to J. Baudrillard, autonomous self-referential images have replaced the actual in late capitalism media, which permeate daily life with indications that are not connected to referents. Digital infrastructures make signs completely programmable, making it possible to deepfake films, spoof places, and create bot networks that mimic popular consensus [4]. The ontological distinction between the real and the fake becomes hazy in such a setting, undermining the significance society has traditionally placed on “truth” as being in accordance with objective reality.

---

* Corresponding author’s e-mail: mukan.nurzat@gmail.com

Algorithmic recommendation systems that tailor information streams are at the core of this change. Based on Sunstein's concept of "filter bubbles," researchers have demonstrated how platform algorithms reinforce confirmation bias by showing users material that matches their previous preferences [5]. Because emotionally charged content is more likely to retain attention, Bakir and McStay further illustrate how emotional valence-particularly outrage functions as a crucial ranking indicator [6]. These feedback loops create alternative epistemic universes over time, each immune to contestation, in which people live in different realities composed of carefully chosen facts and pseudo-facts. As a result, the civic ideal of a common public sphere, which has been essential to liberal democracies since Habermas, breaks up into a patchwork of disparate micro-publics.

This ecology's economic foundation is what Zuboff refers to as "surveillance capitalism": a system that uses human experience as a source of data for behavioral prediction and control. Each click, pause, and scroll turns into a piece of data that may be exchanged, modelled, or used as leverage in real-time advertising space auctions. In such a system, privacy is recoded from a basic right into a tradable commodity, and algorithmic pushing competes with human agency. Individual rationality, informed consent, and self-determination-values typically associated with the Enlightenment are thereby reframed in a market that values predictability above moral agency [7].

The decentralization of epistemic authority occurs together with the commercialization of attention. Digital platforms enable almost anybody with an internet connection to publish, remix, or weaponise material, whereas print culture and broadcast media used to channel information through institutional gatekeepers, such as newsrooms, peer-review boards, and academies. According to Gillespie, platform businesses have a conflicting stance: they deny editorial responsibility, but their moderation guidelines covertly limit what may be heard, seen, and debated [8]. These rules' opacity creates new asymmetries between nation-state regulators and multinational internet firms by undermining institutional trust and giving corporate actors unparalleled normative authority.

The emergence of "affective publics" emphasizes the emotional reformatting of civic engagement, which goes beyond epistemology. Memes, response GIFs, and hashtags create a language where feeling spreads more quickly than well-reasoned arguments, condensing complicated topics into digestible emotional cues. Such dynamics have the potential to unite under-represented voices and promote international solidarity, but they also make it possible to deliberately manipulate public sentiment, as demonstrated by well-planned misinformation operations [9]. As a result, democratic discussion becomes more difficult, and government becomes vulnerable to unexpected surges of digitally enhanced emotion.

Schools find it difficult to adapt to this quickly changing world. Despite their importance, media literacy programs are still based on antiquated notions of authorship and verification that do not account for the volume and velocity of algorithmic content creation [10]. At the same time, public policy struggles to strike a balance between the negative effects of misinformation, algorithmic prejudice, and data exploitation, and the right for free speech. The way towards universally enforced rules is still up for debate, however Redeker, Gill, and Gasser propose for a "digital constitutionalism" that would include human rights concepts into the construction of information infrastructures [11].

Importantly, the distribution of the post-truth situation is not uniform. Digital gaps continue to exist within and across countries, determining who has access to and how they may use the informational commons. According to Castells, discussions of truth and morals are inextricably linked to more general issues of access, literacy, and geopolitical power since networked connectedness exacerbates already-existing socio-economic disparities [1]. Social media affordances may strengthen monitoring and censorship rather than free speech in areas where authoritarian governments have significant influence over digital spaces, therefore bolstering what Zuboff refers to as "instrumentarian power" [7].

Philosophically speaking, traditional conceptions of knowledge and value are called into question by the digital age. The infosphere is now the main setting of human existence, according to Floridi, who argues that mankind has entered a "fourth revolution" that calls for a "information ethics" that rethinks ontology, agency, and responsibility [12]. Thus, the post-truth phenomena is both a symptom and a catalyst, highlighting the weakness of inherited epistemic standards and requiring the development of new frameworks that may support inclusive, just, and honest digital communities.

In light of this, the current paper promotes two objectives. It first explores the ways in which digital technologies challenge conventional value systems, emphasizing the interaction of economic incentives, emotive amplification, and algorithmic personalization. Second, it shows how societies might re-establish their commitment to truth, autonomy, and democratic discussion in a digital environment by educational,

regulatory, and ethical means. The study uses hermeneutic analysis and critical synthesis of previous research to achieve these aims by integrating concepts from media studies, philosophy, and cognitive science.

Methods and materials

Through the use of critical analysis, hermeneutic techniques, and qualitative secondary source analysis, this study takes an interdisciplinary philosophical approach. A thorough explanation of the phenomena has been provided by a survey of important works in the fields of philosophy, sociology, media studies, and cognitive science.

McIntyre, Lewandowsky et al., Baudrillard, Castells, and Floridi are among the pertinent authors whose works profoundly examine the connections between digital technology, media, society, and values.

Results

Digital perception is now an active, ongoing co-production between users and algorithmic systems that anticipate, infer, and subtly direct cognitive focus rather than a passive reception of external inputs. “Synthetic plenitude” is the state in which nearly any conceivable visual or discursive product may be created in a matter of seconds due to the explosion of generative artificial intelligence, as demonstrated by text-to-image diffusion models and big language models. While “voice cloning” techniques undermine the authenticity historically associated with vocal presence, photorealistic deepfakes undermine the evidential privilege typically afforded to audiovisual records. The ensuing epistemic environment creates a widespread ambiguity regarding the ontological state of items encountered digitally, which researchers refer to as “epistemic vertigo” [13].

In this context, the traditional correspondence theory of truth gives way to a pragmatics of plausibility: a claim gains temporary legitimacy regardless of its factual veracity if it “functions” persuasively inside an attention economy — generating clicks, inciting anger, and mobilizing publics.

By learning from fine-grained behavioral data, such as scroll speed, haptic pressure, and dwell duration, algorithmic curation highlights these dynamics by delivering material designed to maximize “affective arousal” [14]. The phenomena van Dijck refers to as “datafication of desire” which occurs when hyperpersonalized feeds turn into psycho-graphic mirrors where users see stylized reflections of their own dispositions [15].

A similar transformation takes place in the area of epistemic authority. Today’s citizens are increasingly placing their trust in “influencer epistemology,” a patchwork of micro-celebrities, live streamers, and “citizen experts” whose credibility comes from perceived authenticity rather than credentialed expertise, in contrast to the twentieth-century publics who relied on institutional gatekeepers-newspapers, scientific bodies, and clerical offices [16]. For instance, during the COVID-19 epidemic, popular lifestyle vloggers sometimes had a larger audience reach than national health organizations, allowing both destructive conspiracy theories and life-saving information to spread quickly [17]. Thus, platforms’ metricized visibility rewrites the social contract of knowledge by replacing the conventional standards of peer review and proof with measurable popularity.

The platform businesses’ dual function as arbitrator and infrastructure further exacerbates institutional mistrust. They are accused of both incompetence and overreach because of their opaque moderation practices, which create procedural opacity. Since motivated reasoning frequently trumps corrective cues, attempts to restore credibility through third-party fact-checking or “friction-in-design” (e.g., share-confirmation prompts) have mixed outcomes [18]. On the horizon of technology, blockchain-based proof-of-provenance systems assert that verifiability is directly included into digital artefacts’ metadata; yet, detractors point out that cryptographic assurance does not settle semantic disagreements over interpretation or context.

The “chrononormativity” of push notifications, trending hashtags, and 24-hour “story” cycles accelerates the pace of information and prioritizes immediacy over deliberation, compressing deliberative periods. The ethical disorientation that results from futures being invaded by predictive analytics and pasts being continually revived by algorithmic “memories” is best described by Rushkoff’s concept of “present shock.” Rapid emotional signaling (such as emoji reactions) is rewarded under such circumstances, but qualities like patience, caution, and measured scepticism become maladaptive [19].

Furthermore, users are placed under what Couldry and Mejias refer to as “data colonialism” — an unequal appropriation of experienced life that reflects the expropriation logics of past imperialism — when behavioural surplus is extracted [20]. Privacy is no longer a “right” but rather a variable that is priced into freemium service levels, and autonomy is reframed as optimal participation in platform ecosystems rather

than self-determination. Calls for a “relational ethics” that prioritizes communal data stewardship are made when the moral language of liberal individualism-consent, ownership, and accountability-begins to falter under the weight of widespread monitoring.

Additionally, Lasch previously described the “culture of narcissism” as being exacerbated by digital culture, which repackages selfhood as an ongoing performance for algorithmic evaluation [21]. Follower counts and “like” counts are used as stand-ins for social value, fostering performative authenticity and rivalry. Such a metricized self-presentation is linked in psychological study to divided moral feelings, bodily dysmorphia, and elevated anxiety. As a result, both micro-level self-perceptions and macro-level civic standards are impacted by the ethical implications of digital mediation.

Algorithms increasingly determine welfare eligibility, credit scores, predictive policing, and even bail judgements in addition to influencing conversation. Efficiency, risk minimization, and cost reduction are “procedural values” encoded by these systems that may conflict with substantive ideas of justice, equality, and human dignity. There are pressing discussions on “algorithmic fairness” as a result of public disputes like the COMPAS recidivism tool, which show how supposedly “objective” methods may replicate systemic prejudices. However, the concept of fairness itself is numerous, with definitions ranging from equated chances to counterfactual fairness to demographic parity, each of which operationalizes a distinct moral sense [22].

How autonomous systems may internalize moral commitments that are both durable and democratically legitimated is the larger value-alignment problem in artificial intelligence. Technical limitations that incorporate ethical guardrails or the use of participatory algorithm design, which incorporates stakeholders in model building, are some of the suggested remedies. Scaling participatory techniques, however, presents issues with global variation in value hierarchies, representation, and expertise.

Although a lot of research comes from Euro-Atlantic settings, the reformatting of values varies greatly between geopolitical locations. For example, powerful state narratives about digital modernization and national identity are intertwined with mobile-first internet uptake in Central Asia. In the name of cultural values, government-backed safe internet initiatives defend broad content filtering, demonstrating how the post-truth environment may be used to further digital authoritarianism. At the same time, diasporic groups use social media to challenge official narratives and uphold trans-border solidarity, creating hybrid value ecologies that combine networked activism with collectivist traditions.

One first reaction is represented by “regulatory architectures.” A move from self-regulation to co-regulation is indicated by the European Union’s Digital Services Act (DSA) and the upcoming AI Act, which incorporate due diligence requirements, risk-assessment procedures, and transparency dashboards. Human agency, inclusivity, and ecological sustainability are three concepts that UNESCO’s Recommendation on the Ethics of AI outlines at the international level and encourages member states to include into their national laws [23]. However, trans-jurisdictional enforcement is still difficult, especially in cases where state-centric and market-liberal types of governance vary.

Socio-technical alternatives such platform cooperativism, where user collectives rather than venture capital control and regulate digital services, are a good complement to top-down regulation. By aligning incentives with the public interest rather than corporate gain, data-trust frameworks also advocate for fiduciary care of personal information.

Interventions at the design level focus on the “choice architectures” that influence user behavior. “Slow media” movements support frictional interfaces that encourage introspection and reduce obsessive refresh cycles, such as content expiry, default time-outs, and intentional pacing [24]. In order to regain agency at the interaction layer, critical design labs experiment with adversarial interoperability, which allows users to change attention metrics or anonymize engagement patterns.

Lastly, digital literacy has to evolve from a remedial add-on to a lifelong civic competency that spans professional training, elder education, and early schooling. Pedagogies that incorporate epistemic humility, lateral reading strategies, and cross-cultural communication have demonstrated potential in lowering receptivity to false information. Crucially, literacy programs should focus on developing collective intelligence-networks of reliable peers who can quickly validate assertions, contextualize sources, and reduce emotional contagion rather than purely teaching individual skills.

Together, these results show a multifaceted restructuring of value landscapes: autonomy as self-possession to autonomy as calibrated participation in opaque systems; trust based on institutions to trust negotiated through metrics and affect; and truth as correspondence to truth as engagement. Therefore, a multifaceted approach that incorporates legislative protections, economic restructuring, technological innovation,

and educational revitalization is necessary for any successful reaction. Societies can only improve civic virtues, stabilize democratic debate, and focus digital innovation on the common good by implementing such an integrated approach.

Conclusion

According to the aforementioned perspective, digital technologies are not just neutral means for communication; rather, they are potent value-forming tools that alter how modern societies see autonomy, privacy, truth, authority, and even the boundaries of public reason. Scholars in media studies and philosophy have identified the post-truth state as a result of algorithmically curated platforms that priorities immediacy, emotion, and calculability over consideration, reciprocity, and proof.

A number of interrelated layers were examined in the results section, including the perceptual (synthetic plenitude and epistemic vertigo), the institutional (influencer epistemology and eroding trust), the procedural (algorithmic governance and contested fairness metrics), the ethical (data colonialism and surveillance capitalism), and the geopolitical (regional bricolages of digital authoritarianism and grassroots verification). Value change is a structural outcome of sociotechnical design decisions rooted in profit-driven attention economies, as each layer makes clear.

The viability of democratic life is at risk. The deliberative commons breaks apart into echoic micro-publics with no motivation to agree on common evidence when facts are perceived as interchangeable with persuasive fictions and when epistemic authority is bargained through popularity measurements. Such fragmentation threatens both the slow-moving intellectual effort of research and election integrity by intensifying divisiveness and increasing vulnerability to concerted manipulation. However, the situation is not one of irreversible deterioration. Disinformation is made possible by the same networked infrastructures that also make it possible for new kinds of cross-border solidarity, rich archives of lived experience, and quick civic mobilization. In order to achieve the epistemic virtues of accuracy, reflexivity, and inclusivity, digital infrastructures must be recalibrated without compromising the participatory affordances that have expanded the public realm.

From diagnosis to recommendation, the results point to a multifaceted course of action. In order to ensure that ranking algorithms are auditable for systemic bias, amplification dynamics, and mental-health implications, regulatory harmonization must first combine transparency demands with legally binding duty-of-care norms. Second, design logics should move away from surveillance-based monetization and towards value by design, or infraethics as Floridi refers to it. This includes provenance-rich information that embeds context, friction-positive interfaces that impede virality, and participatory governance boards that provide impacted communities the ability to veto significant platform modifications.

Third, by presenting personal data as a commons held in trust rather than as capital to be mined, cooperative ownership arrangements and data fiduciary models might realign economic incentives. Fourth, in order to prepare users to deal with synthetic media and probabilistic facts, lifelong digital-civic education must regard algorithmic awareness, lateral reading, and epistemic humility as fundamental skills. Lastly, research agendas should focus on experimental assessments of counter-disinformation treatments, longitudinal measurements of algorithmic exposure, and comparative studies of value change across cultures.

All of these actions are based on a normative horizon: the development of a digital humanism that upholds autonomy, dignity, and collective self-determination as unassailable design principles. In order to realize this vision, end users, lawmakers, educators, civil society groups, and technologists must work together consistently. Additionally, it necessitates a broadening of the moral imagination—the capacity to see beyond one's algorithmic bubble and acknowledge that every line of code contains an implicit idea of the good. Societies may guide the unfolding digital revolution towards results that enhance rather than weaken democratic culture by adopting an integrated ethic of accountability, transparency, and caring.

By doing this, they declare that the values that are most important to uphold — truthfulness, fairness, and solidarity — can be re-articulated for the networked era without losing their normative power.

References

- 1 Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. Wiley - Blackwell.
- 2 McIntyre, L. (2018). *Post -Truth*. MIT Press.

- 3 Lewandowsky, S., Ecker, U.K.H., & Cook, J. (2017). Beyond misinformation: Understanding and coping with the “post-truth” era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 353–369.
- 4 Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press.
- 5 Sunstein, C.R. (2018). *Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton University Press.
- 6 Bakir, V., & McStay, A. (2018). Fake news and the economy of emotions: Problems, causes, solutions. *Digital Journalism*, 6 (2), 154–175.
- 7 Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. *Public Affairs*.
- 8 Gillespie, T. (2018). *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. Yale University Press.
- 9 Papacharissi, Z. (2015). *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. Oxford University Press.
- 10 Hobbs, R., & Jensen, A. (2009). The past, present, and future of media literacy education. *Journal of Media Literacy Education*, 1(1), 1–11.
- 11 Redeker, D., Gill, L., & Gasser, U. (2018). Towards digital constitutionalism? Mapping attempts to craft an Internet Bill of Rights. *International Communication Gazette*, 80(4), 302–319.
- 12 Floridi, L. (2014). *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. Oxford University Press.
- 13 Chesney, R., & Citron, D. (2019). Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 107(6), 1753–1820.
- 14 Matz, S.C., & Netzer, O. (2022). Using big data as a window into consumers’ psychology. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 42, 1–6.
- 15 Van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford University Press.
- 16 Abidin, C. (2018). *Internet Celebrity: Understanding Fame Online*. Emerald Publishing.
- 17 Kouzy, R., Abi Jaoude, J., Kraitem, A., El Alam, M.B., Karam, B., Adib, E., & Baddour, K. (2020). Coronavirus goes viral: Quantifying the COVID-19 misinformation epidemic on Twitter. *Cureus*, 12(3).
- 18 Nyhan, B. (2020). Facts and myths about misperceptions. *Journal of Economic Perspectives*, 35(3), 145–168.
- 19 Rushkoff, D. (2016). *Present Shock: When Everything Happens Now*. Penguin.
- 20 Couldry, N., & Mejias, U. (2019). *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating It for Capitalism*. Stanford University Press.
- 21 Lasch, C. (1991). *The Culture of Narcissism*. W.W. Norton & Company.
- 22 Binns, R. (2020). Fairness in machine learning: Lessons from political philosophy. In *Proceedings of the 2020 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency* (pp. 149–159).
- 23 Scholz, T., & Schneider, N. (Eds.). (2017). *Ours to Hack and to Own: The Rise of Platform Cooperativism, A New Vision for the Future of Work and a Fairer Internet*. OR Books.
- 24 Odell, J. (2019). *How to Do Nothing: Resisting the Attention Economy*. Melville House.

С.М. Жакин, Н. Мұқан

Цифрлық технологиялар және ақиқаттан кейінгі дәуірдегі құндылықтарды қайта форматтау

Мақалада цифрлық технологияның шындықтан кейінгі дәуірдегі қоғамдық құндылықтарды қалай өзгертетіні сыни тұрғыдан зерделенген. Философия, әлеуметтану, медиа зерттеулер және когнитивтік ғылым идеяларын біріктіре отырып, ол алгоритмдік жекелендіру, эмоционалды қатысу және бақылау капитализмі шындықтың, биліктің, құпиялылықтың және автономияның дәстүрлі ұғымдарын қайта қарастырады. Зерттеу алты негізгі трансформацияны көрсетеді. Олар: дәлелді білімді тұрақсыздандыратын синтетикалық медианың пайда болуы, институционалдық кеңесшілерді алмастыратын әсерге негізделген гносеологиялар және алгоритмдік тиімділік пен әділеттілік арасындағы қақтығыстар. Нәтижелер шындықтан нақты дәлдік ретінде шындыққа эмоционалды қатысу ретінде, сондай-ақ автономиядан жеке еркіндік ретінде алгоритмдік жүйелер арқылы автономияға көшуді көрсетеді. Соңғы ұсыныстарға нормативтік-құқықтық базаны үйлестіру, этикалық платформаны әзірлеу, деректерге сену моделі, бірлескен меншік құрылымы және өмір бойы цифрлық сауаттылыққа үйрету кіреді. Сайып келгенде, мақалада нормативтік-құқықтық база және цифрлық инновацияларды демократиялық және этикалық құндылықтарға сәйкестендіру жолдары ұсынылған.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, пост шындық, алгоритмдік даралау, әсер етуші гносеология, цифрлық гуманизм, демократиялық талқылау, құндылықтар, деректердің отаршылдығы.

С.М. Жакин, Н. Муқан

Цифровые технологии и переформатирование ценностей в эпоху постправды

В этой статье критически рассматривается то, как цифровые технологии меняют общественные ценности в эпоху постправды. Объединяя идеи философии, социологии, медиаисследований и когнитивных наук, она рассматривает как алгоритмическая персонализация, эмоциональная вовлеченность и капитализм, который следит за пользователями, которые переосмысливают традиционные понятия правды, власти, конфиденциальности и автономии. В исследовании выделяются шесть ключевых трансформаций: появление синтетических медиа, дестабилизирующих знания, основанные на фактических данных; эпистемологии, основанные на влиянии, заменяющие институциональных привратников; конфликты между алгоритмической эффективностью и справедливостью по существу. Полученные результаты иллюстрируют переход от правды как фактической точности к правде как эмоциональной вовлеченности, а также от автономии как индивидуальной свободы к автономии, опосредованной алгоритмическими системами. Окончательные рекомендации включают гармонизацию нормативно-правовой базы, разработку этической платформы, модели доверия к данным, структуры совместной собственности и обучение цифровой грамотности на протяжении всей жизни. Таким образом, в статье предлагаются нормативная база и способы приведения цифровых инноваций в соответствие с демократическими и этическими ценностями.

Ключевые слова: цифровые технологии, постправда, алгоритмическая персонализация, инфлюенсерская эпистемология, цифровой гуманизм, демократическое обсуждение, ценности, колониализм данных

Information about the authors

Zhakin Samat — Master of Humanities, Senior Lecturer, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0000-4644-3788>

Mukan Nurzat — PhD, Senior Lecturer of the Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0001-5133-9942>

Н.Е. Кайрбеков*, Т.М. Жолмухан

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: kairbekov@mail.ru, tangsholpanzh@gmail.com)

Процесс саморазвития внутреннего потенциала личности в свете исламской философии в Казахстане

Цель текущего исследования — определить влияние исламской философии на формирование всесторонне развитой личности в Республике Казахстан. Для достижения этой цели были проанализированы концепции философии образования ислама, а также рассмотрены социально-культурные реалии казахского общества. В исследовании установлено, что идея развития потенциала заложена в само определение личности и истоки этой концепции заложены уже в древних религиозных учениях, включая ислам, а не только в современной антропоцентрической установке. Также отмечено, что воспитательное воздействие ислама является всесторонним. Религиозное учение влияет на морально-нравственную составляющую жизни людей, на их интеллектуальные способности, на степень духовного развития, счастье и благополучие семейной жизни, следовательно, и на воспитание следующих поколений. Развитие собственной личности в исламском понимании является не только возможностью индивида, но и его обязанностью, его миссией и его *potentia* (потенциала), которые заложены в нем от рождения. Определены ключевые концепции исламской философии образования, которые оказывают фундаментальное воздействие на развитие воспитательного потенциала личности. Так, среди таких концепций названы акида, шариат, ахлак, сабр, джихад, закят и другие. В Республике Казахстан воздействие ислама на образовательные процессы велико, хотя и доминирует светская традиция, привнесенная во времена атеистического мировоззрения в СССР (Союзе Советских Социалистических Республик). Религиозное самосознание в Казахстане позитивно влияет также на патриотическое воспитание, так как делает акцент на этнической культуре казахов и их самобытности. Исследование делает вклад в религиоведение и в ее проекции на идеи образования и Просвещения, также глубже раскрывает социально-культурную среду Казахстана.

Ключевые слова: религиозное образование, исламская философия, акида, экзистенция, медресе.

Введение

Хотя система образования Республики Казахстан преимущественно светская, исключать религию из факторов, влияющих на воспитание личности, было бы ошибкой, поскольку без нее невозможно охватить весь культурный пласт. Ислам играет важную роль в воспитании личности: сначала на уровне семьи и общины, а затем — посредством получения информации через СМИ и учебные заведения. Рассмотрение перспектив развития воспитательного потенциала личности в исламе на примере Республики Казахстан позволяет глубже понять и сам ислам, и специфику педагогической деятельности, а также выявить возможные решения глобальных проблем, связанных с сущностью человека и уровнем его духовного развития.

Исламскую идентичность граждан Казахстана, сделав акцент на ее полиаспектности, исследовали Н.Л. Сейтахметова и Ж.Ж. Турганбаева [1; 256]. Их исследование показывает, что исламская идентичность занимает центральное место в психике казахов, и это несмотря на длительные годы атеистической пропаганды. Отмечено также, что исламские ценности являются «путеводными» для казахов, а также тесно переплетены с идентичностью национальной и региональной. Однако, это исследование не затрагивает тему образования и, в первую очередь, образования религиозного. В текущем исследовании акцент сделан именно на воспитательном потенциале ислама. Другое исследование этих же авторов разоблачает стереотип о том, что религиозное воспитание в современном мире является менее толерантной средой, чем образование светское [2; 157]. Их исследование направлено на раскрытие темы феноменологии исламской толерантности в постнормальные времена. Авторы указали на то, что именно в кризисные времена позитивное влияние на людей религиозных ценностей становится наглядным. Исследование было проведено на основании исламской культуры Казахстана, однако, оно раскрывает скорее религиозную культуру в целом, а не воспитательный и образовательный ас-

* Автор-корреспондент. E-mail: kairbekov@mail.ru

пект этой культуры. В текущем исследовании следовало изменить акцент в сторону философско-образовательной тематики.

Историю «соседства» светской и религиозной системы образования/воспитания в Казахстане изучали Г. Муканова, З. Бимаканова и А. Муминов [3]. Исследователи отметили, что длительный период доминирования религиозного образования не прошел бесследно. Даже атеистический уклон системы образования СССР не изменил той роли, которую ислам играет в казахском обществе.

Религиозные ценности на протяжении всего XX века оставались «краеугольным камнем» воспитательных и образовательных процессов в Казахстане. Однако, исследование почти не затрагивает современность — XXI век, что следовало бы исправить в текущей статье.

На важную роль религии в патриотическом воспитании, а также в формировании культурных героев нации, указали А. Демир, А. Садыкова и С. Кашкинбай [4]. Изображение героических фигур (как религиозных, так и светских), по их мнению, способствует формированию здорового патриотизма. Однако, в этом исследовании акцент сделан не столько на исламских ценностях, сколько на самих героических образах и архетипах в образовательном процессе школ Казахстана. Более детально рассмотреть именно религиозный аспект воспитательной деятельности следует в рамках текущего исследования.

Также разоблачают стереотипы масс об исламском образовании А.К. Жомартов, А.А. Булатбаева, А.Р. Айтбаева и Б.З. Зауренбеков [5]. Исследователи показывают, что качественное религиозное воспитание — это еще и одно из важнейших средств борьбы с религиозным радикализмом и экстремизмом. Соответственно, по их мнению, гармоничная роль ислама в воспитательных процессах — это «лекарство» от терроризма. Этот узкий аспект религиозного воспитания важен, но не в полной мере раскрывает роль ислама в образовании современной Республики Казахстан, а именно на такое раскрытие претендует текущее исследование.

Воспитание национальных ценностей антропологическим подходом в педагогике рассматривали Т.Ш. Маханов, Ж.О. Небесаева, У.У. Ахилбеков, С.Н. Жанбыршиев и Г.М. Сарыбаев [6]. Авторы указали также на важнейшую роль в этом процессе исламских ценностей и самой по себе истории ислама. Работа включала в себя анализ исключительно педагогической отрасли, хотя и воспитание личности — это более широкое поле, в котором участие также принимают родители, СМИ, культурные учреждения (как государственные, так и частные). Эту проблему необходимо было рассмотреть шире, не ограничиваясь педагогическим взглядом, т.е. вынести проблематику на междисциплинарное исследовательское поле.

Тематику возрождения традиционного ислама в Центральной Азии рассмотрели С.А. Сахов и Г.Т. Жораева [7]. Исследователи указывают на то, что ислам в Центральной Азии никогда не терял своей актуальности, однако, под воздействием столетия, проведенного в составе СССР, традиционные исламские ценности были в существенной мере трансформированы и отодвинуты на задний план. Однако, авторы не делают акцент на именно воспитательном потенциале ислама, хотя и с неизбежностью касаются этой темы. Также в статье отсутствует акцент на реалиях Республики Казахстан.

Н.С. Еркабоева в своем исследовании сделала акцент именно на тенденциях воспитания молодежи стран Центральной Азии [8]. Автор также делает акцент на том, что влияние ислама и исламских ценностей на этот процесс существенно увеличивается от года к году, хотя и не рискует перейти в радикальные, экстремистские формы. Автор рассмотрела конкретный спектр воспитания личности — работу с молодежью. Однако, воспитание личности — это процесс непрерывного образования и личностного роста. Воздействия на него оказывает не только школа, но множество различных социальных институтов. Следовательно, необходимо рассмотреть общие тренды воздействия ислама, не ограничивая его исключительно институционально-педагогическими формами.

Таким образом, цель данного исследования — обозначить ключевые сферы влияния ислама на развитие личностей в культурном пространстве Республики Казахстан. Также важно рассмотреть основные концепции ислама, которые имеют непосредственное отношение к практикам религиозного образования и воспитания.

Материалы и методы исследования

Исследование проведено в рамках герменевтического подхода. С его помощью ислам, казахская культура в целом, исламская философия и система образования Республики Казахстан были рассмотрены как символические системы, наполненные концепциями. Эти символические системы были

проанализированы: аналитический метод позволил произвести их дробление на более мелкие элементы, не упуская при этом глубинного смысла тех или иных концепций.

Для того чтобы рассмотреть концепцию «потенциала личности», также был применен феноменологический метод, т.е. рассмотрены были исключительно сущностные черты понятий «*potentia*» и «личность». Отделение современных наслоений от исконного смысла понятий было необходимо, чтобы не ограничивать оценку ценности ислама на основании исторически временных форм. Историзм не позволил бы дать оценку перспективам, которые по самой своей сути направлены в будущее.

Для разделения и сравнения концептов «потенциал личности» в светской и религиозной традиции использовался компаративный метод. Сравнение было необходимо для перехода к изучению перспектив развития воспитательного потенциала личности в исламе в Республике Казахстан, где «светское» и «религиозное» очень тесно переплетены. Полевые исследования, для большей точности данных исследования, проводились и в религиозных школах Казахстана, тех же медресе, и в светских общеобразовательных учебных заведениях.

Сферы человеческой жизни, которые могут быть развиты с помощью концепций исламской философии, были рассмотрены с применением описательного и системного метода. Эти сферы были проанализированы при помощи метода системного анализа. Применен также функциональный метод, который позволил определить, какую конкретно роль ислам и его отдельные концепции играют в каждой из этих сфер жизни человека. Также в исследовании влияния ислама на жизнь и ценности человека использовались полевые исследования, наблюдение за детьми в школах и молодыми семьями Казахстана.

Также системный метод использован для того, чтобы структурировать концепции ислама, имеющие непосредственное влияние на философию образования этой религии. Однако, религиозные концепции глубже, следовательно, не могут рассматриваться исключительно в качестве системы. Для определения, описания и систематизации скрытых структур, определяющих значения концепций и особенности их трактовки, были использованы феноменологический, структурный и функциональный методы.

Для применения полученной информации к реалиям Республики Казахстан были использованы системный метод, методы полевых исследований и наблюдения. С их помощью были собраны материалы для анализа из реальной жизни казахского общества, а также они позволили описать структуру воспитательных процессов в казахском обществе. В качестве материала использована Доктрина Национального единства Казахстана 2010 года [9]. Также применен функциональный метод, чтобы достичь понимания, какие концепции ислама и какую функцию выполняют в данной социальной системе. Так, с помощью функционального метода рассмотрено место ислама в семейной жизни и раннем воспитании детей, а также в более поздних педагогических практиках — школьных, университетских. Использован функциональный метод и для определения значения ислама в процессах непрерывного образования среди граждан Казахстана.

Результаты

В самом понятии «личность» заложено представление о потенциале, ведь речь идет об индивидууме, который наделен своими отличительными качествами, представлениями, устремлениями, а также личной историей. Просто «индивидуум» — это еще пассивный наблюдатель, а «личность» — это уже актер, тот, кто способен наблюдать за собой и влиять на себя, свой характер, принимать решения, совершать поступки и нести за них ответственность перед собой, близкими людьми, общиной, государством, человечеством. Так, понятия «индивидуум» и «личность» уже не являются идентичными. Для примера, дети обладают потенциалом собственной личности, но еще не в полной мере способны раскрыть свою сущность. Да и взрослый человек никогда не доходит до той черты, когда *potentia* исчерпывает себя. Бесконечное развитие, или хотя бы стремление к нему — это и есть сущностное свойство личности. Так и в самих истоках Корана важным посылом было формирование не бесполезных знаний, а личностей, которые способны творить и мыслить [10; 22]. Знания же нужны для этого творчества и мышления, а не для формального соответствия общественным нормам.

Изучение личности и потенциала ее развития — это междисциплинарная проблематика, в раскрытии которой принимают участие антропология, психология, социология и многие другие науки. Однако, взгляд профильной науки на феномен личности часто упускает ее принципиальную целостность, невозможность сведения личности исключительно до социального, психологического, гносеологического или другого явления. Только философский и религиозный подход, хоть и с различных

точек зрения, пытаются охватить личность полностью, не отбрасывая тех или иных ее качеств. Пожалуй, из наук аналогичный целостный подход личности есть лишь у педагогики.

Любая религия, и ислам здесь не исключение, способна оказывать фундаментальный вклад в развитие личности на всех тех уровнях, которые были рассмотрены выше. Религиозная этика формирует ценностное измерение личности, ее взгляды на этические проблемы и, что важнее, склонность поступать тем или иным образом. Она также служит духовной практикой для человека, стремящегося становиться лучше и способнее, формирует нормы социального поведения. В религиозных обществах детей приобщают к нормам религии с самого раннего возраста. В секулярных обществах влияние религиозных учений становится слабее, хаотичнее, однако, не исчезает полностью.

За столетия развития исламской мысли было создано множество концепций, связанных с философией/теологией образования и личности. Способствовать развитию личности в исламе может как знание акиды, так и углубленное изучение исламского права, а также много других областей знания. Однако, задача текущей статьи заключалась в рассмотрении именно основных концепций ислама. Следовательно, в исследовании рассматривается исключительно мусульманская акида, т.е. перечень основополагающих принципов, которые должен принимать на веру любой мусульманин. Также это ограничение позволило рассмотреть многие сферы жизни личности, а также разные ее этапы. Мусульманское право, как и более глубокие слои теологии, люди начинают изучать в подростковом возрасте, причем, за пределами родительского дома. Однако, потенциал ислама раскрывает себя и на ранних этапах, еще в семейном воспитании.

Для начала следует разобрать с теми сферами человеческой жизни, в совершенствовании которых ислам может сыграть ключевую роль. Преимущественно исследователи выделяют интеллектуальное, духовное, эмоциональное, социальное развитие [11; 67]. Эту классификацию можно продолжить дробить для более глубокого понимания тех сфер, которые охватывает воздействие ислама. Так, социальное развитие включает себя и воспитание семейных ценностей (а в более широком смысле — сексуальное воспитание), патриотическое воспитание и формирование ответственного гражданина. Y.S. Azami также отмечает, что исламская философия образования нацелена не только на развитие личности для земной жизни [12; 159]. Ключевой задачей образования в исламе является скорее подготовка человека к жизни загробной, т.е. в религиозном измерении образование приобретает еще больший экзистенциальный смысл и онтологическое значение. Образование, особенно морально-нравственное, определит судьбу бытия личности после смерти.

Исследование показало, что ислам отыгрывает ключевую роль в каждой отрасли воспитания, упомянутой выше. Первостепенное значение он имеет, безусловно, в духовном образовании. Никакое светское образование не способно научить человека определенной модели отношения к трансцендентному — тому, что выходит за границы мира и жизни. Безусловно, частично эту сферу в светском образовании перекрывает философия, однако, она учит скорее интеллектуальной работе с трансцендентным, но не воспитывает модели поведения человека.

Ключевой концепцией, на которой базируется философия образования ислама, как уже было сказано ранее, является акида, пять столпов ислама. Именно эти пять идей мусульмане пытаются донести до детей с самых ранних лет, ведь на них формируется здоровая психика человека. Онтологический фундамент задается идеей шахада, т.е. признанием единобожия и пророческой миссии Мухаммада. Ритуальный фундамент, который способствует духовному росту и «психической гигиене» — идеей намаза, т.е. концепцией регулярных молитв, а также саумом (постом в месяц Рамадан) и хаджем (паломничество в Мекку). Социальные аспекты исламской философии образования лучше всего выражены в идее закята, т.е. религиозного налога, который отдается людям, находящимся в состоянии нужды. Усвоение этих пяти идей уже формирует личность, которая прочно стоит на ногах, способствует развитию справедливого общества и имеет прочные основы своего мировоззрения и мировосприятия.

Так, M. Maritsa пишет, что акида есть не просто формулировка, которая, будучи сказанной, позволяет личности партиципировать к исламу. Акида — это первый и крайне сложный урок, который стоит преподавать начинающим студентам в качестве начала религиозной жизни. Происхождение акиды идет от арабского понятия «ag-rabthu biqiw-wah», которое означает «крепко связывать» [13; 350]. Важно добавить, что под связыванием здесь не подразумевается лишение свободы воли, а речь идет именно о том, что акида, как базис образования и воспитания личности, становится для нее фундаментом. Она дает безопасность тела и души, связывает высшие побуждения личности с богом, а низшие — связывает достаточно крепко, чтобы они не вводили эту же личность в искушение.

Положения акиды всегда становятся первыми элементами религиозной культуры, которые усваиваются людьми. Так, именно с акиды начинается воспитание в религиозных школах. Родители детей, часто даже и несознательно, изначально прививают детям именно «столпы веры», а более сложные концепции оставляют на потом. Одной из таких концепций является идея «джихада».

Несмотря на огромное количество стереотипов вокруг термина «джихад», этот принцип остается базовым в исламском воспитании, и его значение принципиально отличается от общепризнанного в европейской повседневной культуре. Джихад — это упорство и бескомпромиссность на пути саморазвития и совершенствования мира. Эта концепция способна внести многое в современную систему образования и действительно вносит это в современное религиозное образование. Она одновременно является и целью образования, ведь способность к джихаду и «сабру» (решимости и устойчивости на пути джихада) следует еще воспитать в человеке, и навык, необходимые для качественного обучения [14; 228]. Без стремления джихада ученик, сколько бы лет ему не было, никогда не продемонстрирует той воли к знаниям (включая знания этические), которая необходима для подлинного развития потенциала личности. Опросы молодежи в школах показали, что больше 80 % учеников школ понимают отличие исконной концепции джихада от его стереотипированных форм.

Среди базовых идей, которые возвращаются в мусульманине и делают его полноправной личностью, стоит также вспомнить идею заката. И важно отметить, что это не только идея, но и систематическая практика, хотя, в некотором роде то же самое можно сказать и о джихаде. Закят — это обязанность каждого мусульманина делать пожертвования тем, кто в них нуждается. Эта практика и ее возвращение в любой совершеннолетней личности — это, с одной стороны, польза для общества, в котором частично устраняются проблемы, вызванные неравенством. С другой стороны, это идея и практика, которая благотворно влияет на саму личность человека, на формирование его морально-этических качеств и соответствующего восприятия другого, как ближнего, а не как врага или безразличную особу. Благотворный воспитательный эффект заката на личность показывает позитивные эмоции, которые испытывает ребенок и взрослый, отдающий что-то нуждающемуся. Концепция заката заняла свое должное место в системе образования Казахстана, хотя и не является общеобязательной в связи со светской природой государства.

На основных концепциях держится весь остальной морально-ценностный фундамент ислама. Полевые исследования показывают, что к самим религиозным текстам и их более глубокому и осмысленному изучению все же дети переходят ближе к подростковому возрасту. Хотя, первый их контакт с Кораном обычно происходит существенно раньше — в зависимости от обстановки в семье, религиозности родителей, бабушек и дедушек. Так, влияние идей философии образования ислама на воспитательные ценности современности описаны в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Влияние концепций исламской философии образования на воспитательные ценности

Понятие	Влияние на воспитательные ценности
Акида	Базовые принципы, изложенные в акиде — это тот нерушимый фундамент психики, на котором может развиваться личность. Без такого фундамента дальнейшее воспитание и образование существенно усложняется. В первую очередь, обучение акиде — это вклад в духовное воспитание личности. Однако, здесь же закладывается база для дальнейшего образования интеллектуального, социального, эмоционального и т.д.
Джихад	Усвоение идеи джихада оказывает колоссальное значение на молодых учеников, которые именно от этой идеи получают и морально-нравственный ориентир, и стимул для непрерывного обучения. Воспитывая в личности идею джихада, можно одновременно оказывать воздействие и на его моральный облик, ведь джихад — это идея сопротивления злу и несправедливости. И, одновременно с этим, формировать в личности достаточную внутреннюю уверенность и стойкость, чтобы она была готова преодолевать любые препятствия и сложности, которые возникнут на ее пути.
Сабр	Терпеливости в осуществлении джихада. Формирование идеи сабра в процессе воспитания личности указывает ученику путь к тому, как соблюсти принцип джихада, не уклоняясь от него из-за личных страхов и слабостей. Т.е. фактор личностной силы в воспитательном потенциале ислама заложен, в первую очередь, именно в идее сабра.
Закят	Социальное значение заката тесно связано с идеей справедливости и взаимопомощи, поэтому имеет гораздо более глубокое значение, чем обычный «налог на бедность». Воспитывая человека в идее заката и обучая его этой практике, вводя ее в привычку, можно добиться формирования в личности особого видения того, кем есть Другой. Другой для мусульманина — это не просто иной человек: безразличный для нас, а, возможно, и опасный. Другой — это наше зеркало, наше продолжение. Поступать с этим Другим стоит так, как мы бы поступали с собой («золотое правило этики»).

Источник: таблица составлена автором текущего исследования.

Религиозное, исламское воспитание — это также источник воспитания гуманистических ценностей [15; 24]. Воспитание гуманистического общества остается общечеловеческим приоритетом несмотря на то, что классический гуманизм отошел в прошлое, а современные версии антропоцентризма преодолеваются экофилософскими тенденциями современности. Подлинный гуманизм, который с заботой относится к человеку и его интересам, но не ставит его в центр вселенной — это острая потребность для современного человечества.

Однако тот факт, что истоки понятия «гуманизм» тесно связаны с явлением антропоцентризма, ставит под сомнение, насколько уместно говорить о роли ислама в формировании гуманистического мировоззрения. Исследование показало, что говорить о гуманистической миссии ислама в воспитании уместно. Правда, если мы не будем ставить этот элемент ислама на первое место. В основе любого религиозного образования стоит онтологическое воспитание, т.е. осмысленное «внедрение» человека в мир с одновременным формированием конкретного взгляда на то, что существует за пределами этого мира. Лишь после усвоения этой онтологической части, мы можем переходить и к гуманистическому воспитанию личности.

Исламская педагогическая мысль не стояла на месте и постоянно трансформировалась. Аналогичный путь изменений пройти довелось и педагогике мусульманского мира [16; 741]. Безусловно, ее основы всегда были заложены в Коране, однако, эти заложенные основания требовали еще и качественной герменевтической работы от мыслителей-педагогов для прояснения отдельных положений. Так, мыслитель-мусульманин Аль-Газали, один из основателей исламской философии образования, выделял несколько типов знаний, воспитание каждого из которого полагал задачей образовательных практик. Так, в каждом человеке стоит взрастить теоретическое и практическое знание, религиозное и интеллектуальное, индивидуально обязательное и общественно обязательное. Ввел он также разделение на настоящее знание и приобретенное [17; 80]. Первое заложено в личности от рождения и воспитание помогает припомнить это знание, а приобретенное непосредственно привносится в жизнь человека образованием.

Эти идеи, в первую очередь, отражают те принципы, с которыми следует подходить к институциональному образованию. Однако, институты не ограничивают то, что в исследовании названо воспитательным потенциалом ислама. Так, исламское образование начинается еще в семье и, все дальнейшие формы отношений наставник-ученик, в значительной мере продолжают и копируют отношения ребенка со своими родителями. И именно на этой самой ранней стадии заметно, какой широкий спектр задач стоит перед исламской концепцией развития потенциала личности. Так, А. Nurhuda указывает на то, что в мусульманской семье родитель должен играть для ребенка роль лидера, наставника, педагога и тренера одновременно. Причем, воздействие на ребенка должно оказываться в морально-нравственном измерении, интеллектуальном, социальном, физическом [18; 363]. Без полноценного наставника, как считает исламская традиция, целостное воспитание остается невозможным. Частично, развивать своими силами интеллектуальную часть души, люди могут и на самостоятельном обучении. Однако, это не касается образования духовного, социального, да и, в полной мере, эмоционального. Даже интеллектуальное развитие, все-таки, предпочтительно проводить в диалоге, т.е. не изымая личность из ее привычной среды — общества, группы, общины. Общинная атмосфера в учебных заведениях Казахстана, как и традиционно мощная роль наставничества, хорошо заметна при полевом исследовании. Ученики демонстрируют уважение к преподавателям и демонстрируют ему знаки почтения, а большинство преподавателей стараются проявлять активное участие в жизни учеников, не ограничивая себя исключительно формальной ролью лектора.

Принципиально важен в исламской традиции развития воспитательного потенциала личности еще два аспекта. Первый — это воспитание личности в вере, т.е. стремление дать ему такие прочные основания веры, чтобы этот онтологический фундамент личности никогда не разрушался. Утрата веры при слабом воспитании ведет к печальным последствиям как на уровне земной жизни, так, следуя исламской позиции, и в жизни загробной. Вторым же аспектом является поклонение родителей и наставников личности ребенка. И речь здесь идет не о потакании прихотям и антропоцентризме. Речь идет о том, что ребенок должен впервые именно от родителей почувствовать, что такое любовь к нему, как к уникальной личности со своими взглядами и своей миссией. В дальнейшем, если эта любовь была прочувствована и испытана, человек сам сможет возлюбить в себе эту «искру божественного».

S. Bulan указывает на то, что современные медресе во всем мире совершают поворот к гуманистическому образованию. Если ранее религиозное образование можно было считать излишне догматическим и теоретическим, то исламское образование XXI века ставит человека в центр [19; 46]. Безусловно, не в том же смысле, в каком это делает антропоцентризм — акцент на порожденности Аллахом здесь принципиально важен и влияет на все педагогические практики и преподаваемое знание. Аналогичную тенденцию можно наблюдать и в медресе Казахстана. М. Idris же говорит даже о централизованности религиозного образования на ребенке, как уникальной личности, хотя и еще не до конца сформированной [20; 116]. Учитывая практики непрерывного образования, стоит добавить, что аналогичное отношение в религиозном образовании распространяется и на взрослых учеников. Корректнее говорить об «ориентации на человека», ведь термин «центризм» здесь не подходит из-за принципиальной постановки Аллаха в центр, а понятие «ребенок» существенно сужает рамки того, что понимается под образованием.

Светское образование, несмотря на множество его успехов, остается «западным проектом» как в позитивном, так и в негативном смысле этого слова. Причем, истоки позитивных черт такие же, как и у негативных — все они коренятся в том культе *ratio*, который свойственен для западной культуры. Исламское же образование, по мнению D.H. Muhammad и A.E. Desari в современном мире служит альтернативой западному пути, предлагая опираться на ментальность в широком смысле этого слова, а не на *ratio* и *cogito* ученика [21; 15].

Ситуация с влиянием ислама на воспитание личности в Республике Казахстан несколько специфическая. С одной стороны, общество длительное время жило в условиях атеистической культуры СССР. С другой стороны, в народной культуре ислам всегда оставался прочным фундаментом, который не удалось сместить даже целенаправленной пропагандой. В итоге, общество одновременно функционирует как на уровне религиозной культуры, так и на уровне культуры светской. Кейс стран Центральной Азии в плане совмещения религиозного и светского, пожалуй, можно считать одним из наиболее показательных в мире.

Полевое исследование казахского культурного поля показывает, что большинство граждан впервые сталкиваются с позитивным воздействием ислама на свой личностный рост задолго до поступления в школу. Подавляющая часть казахов первое знакомство с религией проводят в кругу семьи: с отцом и матерью, бабушками и дедушками, другими родственниками. Учитывая национальную традицию почтения родителей и вообще старших, посвящение в нюансы и традиции ислама воспринимается позитивно.

В отличие от многих других религиозных сообществ, влияние имамов на воспитательный потенциал личностей есть, однако, не является всеобщим. Для значительной части казахов, все же, религия остается скорее семейной традицией, а тесные контакты общины на религиозной основе хоть и имеют место быть, однако, остаются существенно ослабленными. Это также является следствием долгих лет, проведенных в атеистическом государстве.

Обретение страной независимости способствовало формированию собственной мощной религиозной элиты, что, хоть и постепенно, но меняет сложившуюся ситуацию. Понемногу общественными авторитетами становятся руководители медресе, имамы и многие другие религиозные деятели. Личный авторитет учителя в казахских школах также способствует личной передаче религиозных ценностей от учителя/наставника к ученику.

Безусловно, фактором общей оценки религиозной жизни в Казахстане, остается и географическое разделение. Так, северные регионы характеризуются религиозным смешением: мусульмане, православные христиане, атеисты, иудеи — сторонники различных религий компактно проживают в этом регионе. Соответственно, это сказывается и на снижении здесь той роли, которую ислам глобально играет в воспитательных процессах личности. Хотя, в жизни отдельных людей, ислам может сыграть такую ключевую роль вне зависимости от региона, где этот человек проживает. Иная же ситуация в центральной и южной части Казахстана — здесь ислам был и остается доминирующей религией, которая оказывает более мощное и системное воздействие на все вопросы жизни общин.

Основные источники передачи исламских ценностей в Республике Казахстан перечислены в Таблице 2. Здесь рассмотрены источники, которые оказывают влияние на личность человека на протяжении значительной части его жизни и всегда, так или иначе, актуализируют тему бесконечно развития, роста над собой, джихада в интеллектуальном, нравственном, социальном и многих других его измерениях.

Источники передачи личности исламских ценностей в Республике Казахстан

Источник воспитательного воздействия	Особенности воздействия
Родитель	В эту категорию попадает отец и мать человека. Они оказывают фундаментальное значение на воспитание личности и ислам не обходит эту сторону образования стороной. Наоборот, ислам регламентирует многие аспекты, связанные с этим этапом воспитания, указывает на то, что именно в семейном кругу закладываются основные ценности. Все дальнейшие формы «наставничества» являются отображением первичной родительски-детской модели.
Преподаватель («ustdaz», «murabi» или «pilot» [22])	Для определения роли преподавателя и наставника в исламе используются разные термины, однако, их можно объединить. Имеется в виду фигура, которой поручено руководство над обучением человека в какой-то одной сфере (учитель) или многих сферах (наставник). Фактически, фигура наставника заменяет родителя человеку (при сохранении глубочайшего почтения к родителям настоящим) и дает ему возможность еще больше вырасти над собой. Развиться лучше, чем этому могли способствовать родители.
Община	Еще один сильный источник передачи исламских ценностей. Наблюдая за окружением (соседями, согражданами) личность формирует свое представление о мире и том, как должно поступать конкретно ему. Важную роль здесь играет не только наблюдение, но и непосредственное живое общение, эмоции, которые личность испытывает по отношению к членам своей общины или вместе со своей общиной.
СМИ	Современный источник передачи исламских ценностей, который позволяет выстраивать целую культурную и воспитательную политику в государстве. Воздействует преимущественно на рациональном, идеологическом уровне. Однако, способствует усвоению как базовых, так и более глубоких принципов ислама.

Источник: таблица составлена автором текущего исследования.

Сложность пересечения светского и религиозного воспитания в Казахстане определена не только исторической судьбой страны и народа, но также и условиями глобализации, которые переживает все человечество. Национальные традиции местами отходят на второй план под давлением универсальных принципов, которые и сами-то не успели сложиться во что-то целостное. С другой стороны, глобальные вызовы (экологические, политические, экономические, биологические и т.д.) действительно общие для всех и, в этом аспекте, национальная религиозная культура Казахстана оказывается не менее ответственной формой подхода к решению проблем, чем многие светские подходы. Практики Казахстана доказывают, что отнесение исламского образования к локальным практикам было бы ошибочно и, на самом деле, эта практика мультикультурная и способствует диалогу различных народов и государств [23; 112].

Таким образом, ислам способствует развитию воспитательного потенциала личности, воздействуя на него не только, как на познающее сущее. Религиозное воспитание рассматривает личность, как творение Аллаха и экзистенцию, которая переживает страх смерти, страх утрат, привязанности и многое другое. Ислам стремится воспитать богобоязненного человека, который принимает в этом мире все, но сопротивляется злу [24; 18]. Следовательно, влияние такого воспитательного подхода существенно шире и глубже, чем стандартные дидактические практики. И именно ислам, как фактор воспитательных практик, играет колоссальную роль на территории Казахстана, особенно если рассматривать центральные и южные регионы страны.

Обсуждение

Таким образом, опыт объединения светских и религиозных практик воспитания в Республике Казахстан может быть успешно масштабирован на весь мир (как минимум, мир мусульманский). Религиозное воспитание способствует гармоничному развитию личности, так как оно рассматривает личность в качестве экзистенции, а не только лишь познающего субъекта, наделенного памятью и способностью мыслить. Религия помогает формировать личность, а не только лишь профессионального работника и порядочного гражданина.

Более того, текущее исследование показало, что религиозное образование есть практикой образования освобождения человека — освобождения от предрассудков и дурных страстей, продиктованных телесностью личности. Однако, интересно соотношение исламского образования со светскими формами педагогики освобождения. Так, Н. Husni и D.S. Munandar провели компаративный анализ латиноамериканской «либертарианской педагогики» и исламского образования [25; 141–149]. Исследователи пришли к выводам, что фундаментальные положения обеих традиций сходятся. Многие формы светского образования также направлены в педагогике против практик дисциплинарного общества, а также против навязывания культа общества потребления. Текущее же исследование подтвердило эту мысль, однако, не сравнивало ее с другими традициями, а показало структурное и функциональное место исламского образования в гражданском обществе Республики Казахстан.

Рассматривать воздействие религиозного образования на развитие потенциала личности в рамках одной страны — это преднамеренное сужение выборки. Методологически это оправдано, однако, обсуждение в широком смысле должно вестись и по поводу практик исламского образования в других государствах. Так, М. Kosim, F. Muqoddam, F. Mubarak, N.Q. Laila рассмотрели в своем исследовании тенденции развития исламского образования в Индонезии. Авторы указывают на то, что в Индонезии религиозное образование не противоречит светскому и идеи модерна легко дополняют образование, которое все же базируется на принципах ислама [26; 4]. Однако, текущее исследование показывает, что в полной мере перенести эти практики на реалии Республики Казахстан невозможно. Все же годы атеистической пропаганды в СССР существенно повлияли на структуру культурной политики страны, а также на менталитет граждан.

Текущее исследование продемонстрировало те сферы жизни человека, на которые влияет религиозное образование, а также основные концепции ислама, которые в построении системы этого образования используются. Тема дидактических методов и особенностей педагогического процесса была оставлена в стороне, однако, глубоко обсуждалась другими авторами. Так, Н. Naerul пишет, что в светском образовании, преимущественно, учитель является заменяемой фигурой, а в религиозном — роль учителя сближается с функциями наставника, т.е. охватывает всю жизнь ученика [27; 53]. Безусловно, было бы преувеличением сказать, что роль конкретного учителя в светском обучении совсем минимальна. Здесь также формируется привязанность, привычка, доверие, близость. Однако, ученый отмечает важный аспект, ведь исламская философия образования действительно делает больший уклон на личность и авторитет учителя, чем традиция светская, более ориентированная на качественные учебные материалы.

Текущее исследование показало также то, что развитие воспитательного потенциала личности через исламские ценности в Республике Казахстан активно развивается, однако, еще имеет много пространства для совершенствования. Следовательно, ученым и практикующим педагогам следует искать пути развития для религиозного образования граждан. Так, М. Abu Bakar, K.A. Umroh и F. Nameed рассматривают в своем исследовании перспективы развития религиозного образования. Их устраивает содержательный консерватизм исламского образования, однако, они призывают отказаться от консерватизма в используемых методах. Так, современные технологии (такие как интернет, мобильные приложения, веб-платформы и т.д.) способны, по их мнению, совершить религиозному образованию качественный скачок и более эффективно воспитывать личность в любой из сфер ее жизни: духовной, интеллектуальной, нравственной, патриотической, сексуальной и т.д. [28; 123]. На принципиальное значение развития e-education указывали также С. Hoerudin [29], S. Ekasari [30] и другие. При этом М.А. Musarat сформулировал это в виде призыва к мусульманскому миру ускоренно перейти к постиндустриальному этапу в сфере образования [31; 7]. Текущее исследование показывает, что в Республике Казахстан тесное взаимодействие религиозного и светского образования способствует этому эффекту. Наилучшие практики из обеих традиций гармонично перетекают друг в друга.

Несколько иной взгляд на проблему улучшения, развития и реформирования религиозного образования предлагает А. Akbar. Исследователь указывает на то, что модернизация инструментов образования — это важно, но не затрагивает саму суть воспитательного процесса. Развивать, по его мнению, нужно, в первую очередь, институты внутри системы образования (например, институт наставничества), а также улучшать качество учебных материалов, чтобы сам усваиваемый учениками материал был понятным, простым и, при этом, достаточно глубоким и значимым [32; 2]. Текущее исследование показывает, что эта комплексность воздействия педагогов на воспитательный потенциал личности хорошо осознается педагогами Республики Казахстан. Работа по модернизации ведется и на

технологическом, и на содержательном уровне. И касается это и религиозного, и светского образования.

Текущее исследование также демонстрирует, что ислам оказывает глобальное воздействие на человека, как на экзистенцию. Объектом воспитания должно быть не только *cogito*, но вся чувствующая и мыслящая натура человека. Так, R. Jannah исследовала тему изменения характера человека под воздействием воспитания в исламских ценностях. Так, при помощи религиозного воспитания, по мнению автора, способны фундаментально меняться даже ключевые черты человека [33; 8-9]. Следовательно, религиозное воспитание может быть целебным даже там, где светское оказалось беспомощным. Например, в тех случаях, когда ученик не получил должного качества воспитания от родителей и вынужден менять свои привычки и сам свой характер на ходу. Текущее исследование подтверждает это наблюдение.

Если в Республике Казахстан исламские ценности и исламские воспитательные практики пережили почти столетие атеистической государственной политики, то стоит предположить, что устойчивость этих практик и убеждений демонстрирует их реальную применимость и пользу от их воздействия. На примере другой страны историю исламского образования рассматривает H.N. Aly. Автор указывает, что Индонезия также длительное время находилась в положении колонии и не могла в полной мере сама управлять собственной системой образования. Колониальные власти также были не особо дружны к исламу, хотя, откровенной атеистической пропаганды не велось, да и навязывание иных религий протекало мягко [34; 672–675]. Результат оказался идентичен тому, который в текущем исследовании был обнаружен в истории Республики Казахстан. Исламские ценности и практики пережили столетия колониализма и развились в современные мощные институциональные формы.

Следовательно, можно утверждать, что прочность традиции религиозного образования указывает на принципиальную глубину концепций, которые эти религиозные традиции предлагают. Ислам — один из источников общечеловеческой мудрости, который не только наставляет юного человека, но способен «вести его» на протяжении всей жизни, учить мыслить и принимать решения, а не только лишь напоминать готовые формальные ответы. Также практики религиозного образования воспринимают личность значительно шире, чем часто это делает светская педагогика. Они рассматривают жизнь человека широко, охватывая даже загробную жизнь и путь к тому, чтобы эта загробная жизнь была счастливой для человека, а не наполнилась страшными мучениями, описанными в Коране. Устоявшиеся концепции и практики исламского образования должны оставаться такими же, что не означает принципиального отказа от модернизации этой системы. Так, педагогические методы и используемые в процессе образования могут и должны меняться, чтобы соответствовать времени.

Заключение

Таким образом, ислам имеет колоссальный потенциал для развития воспитательного потенциала личности. Применять положения ислама для такого развития можно во всем мире, но случай Республики Казахстан является ярким кейсом такого применения в смещении и гармонии с воспитанием светским.

В исследовании продемонстрировано, что потенциал развития заложен в само понятие личности и, следовательно, стремление и способность к развитию — это одна из отличительных черт любого индивида. Такое развитие должно совершаться на многих уровнях: духовном, интеллектуальном, профессиональном и повседневно-бытовом, политически-гражданском и патриотическим, сексуальном и семейном, а также многих других. Концепции, заложенные в Коране и исламской философии образования, способны дать людям ориентир во всех вышеперечисленных областях. Оказывать свое воздействие на развитие воспитательного потенциала личности ислам может через разнообразные источники (медресе, государственные светские школы, СМИ, семейное воспитание, влияние «жизненного мира» общины, законодательство и т.д.).

Философия образования ислама наполнена концепциями, которые описывают пути развития личности, а также указывают на необходимые условия для такого развития. Так, первоочередной концепцией является акида, которая определяет ключевые столпы веры любого мусульманина. В самой акиде заложена идея заката, как помощи другим людям, которая формирует ответственного гражданина и нравственного человека. Онтологическая и теологическая составляющая ислама формирует фундамент личности, его базовую веру и представления о загробной жизни. Важными также являются концепции джихада и сабра.

Республика Казахстан демонстрирует смешение светского и религиозного воспитания личности. С одной стороны, страна остается светской, в чем заметно влияние годов в атеистическом СССР. С другой, национальное возрождение спровоцировало увеличение той роли, которую играет религия. Ислам вновь обрел высокий авторитет и популярность. Основное воздействие на казахов в вопросе религии все еще имеет семейный круг, однако, авторитет самих религиозных деятелей также возрастает, как и глубина раскрытия тем религиозного характера в ВУЗах и школах.

Текущее исследование можно развивать, детально рассмотрев разные источники воспитательного влияния ислама на граждан Казахстана. Также стоит детальнее рассмотреть отдельные аспекты философии образования ислама, идеи джихада, сабра, закята и многие другие. Рассмотреть стоит как эти концепции в целом, так и практики их реализации в реалиях Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Сейтахметова Н.Л. Исламская идентичность как полиаспектный конструкт социокультурных реалий Казахстана / Н.Л. Сейтахметова, Ж.Ж. Турганбаева // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2023. — № 3(111). — С. 254–260. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023hph3/254-260>
- 2 Сейтахметова Н.Л. Феноменология исламской толерантности в постнормальные времена: опыт Казахстана / Н.Л. Сейтахметова, Ж.Ж. Турганбаева // Адам әлемі. — 2023. — Т. 97. — № 3. — С. 156–162. DOI: <https://doi.org/10.48010/2023.3/1999-5849.16>
- 3 Муканова Г. Симбиоз духовной и светской форм Центральноазиатского образования в истории XX века / Г. Муканова, З. Бимаханова, А. Муминов // Отан тарихы. — 2023. — № 26(3). — С. 495–510. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_3_495-510
- 4 Demir A. The use of mobile learning in patriotic education through the heroic image of Bauyrzhan Momyshuly in history lessons at school / A. Demir, A. Sadykova, S. Kashkinbay // Pedagogical Journal of Kazakhstan. — 2024. — Vol. 2. — No. 75. — P. 20–35. DOI: <https://doi.org/10.52301/1991-0614-2024-2-20-35>
- 5 Жомартов А.К. Предпосылки социально-педагогического обеспечения развития антитеррористического сознания студенческой молодежи / А.К. Жомартов, А.А. Булатбаева, А.Р. Айтбаева, Б.З. Зауренбеков // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». — 2024. — Т. 79. — № 2. — С. 16–24. DOI: <https://doi.org/10.26577/JES2024790202>
- 6 Маханов Т.Ш. Методологическое поле антропологического подхода к формированию национальных ценностей у школьников Казахстана [Электронный ресурс] / Т.Ш. Маханов, Ж.О. Небесаева, У.У. Ахилбеков, С.Н. Жанбыршиев, Г.М. Сарыбаев // Вестник Торайгыров университета: Педагогическая серия. — 2023. — № 2. — С. 277–286. — Режим доступа: <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/storage/journals/358.pdf>
- 7 Сахов С.А. Наследие Бекасыла аулие и проблема возрождения традиционного ислама [Электронный ресурс] / С.А. Сахов, Г.Т. Жораева // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия исторических наук. Философия. Религиоведение. — 2023. — Т. 144. — № 3. — С. 290–301. — Режим доступа: <https://rep.enu.kz/bitstream/handle/enu/9272/3-290-301.pdf>
- 8 Erkaboyeva N.S. Yangi O'zbekiston Sharoitida Yoshlar Ta'limtarbiyasining Xususiyatlari [Electronic resource] / N.S. Erkaboyeva // Pedagogika va Psixologiya. — 2023. — No. 1. — P. 20–26. — Access mode: <https://scientificjournal.uz/wp-content/uploads/docs/003-Pedagogika/2023/1-son.pdf>
- 9 Доктрина Национального единства Казахстана — 2010. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158&pos=5;-108#pos=5;-108.
- 10 Rusydi I. Concepts of Education in Islamic Perspective (Analysis of Al-Qur'an Verse Al-Mujadalah: 11) / I. Rusydi, M.A. Nurrochmat // AL-IKHSAN: Interdisciplinary Journal of Islamic Studies. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 19–24. DOI: <https://doi.org/10.61166/ikhsan.v1i1.4>
- 11 Komariah N. Improving The Personality Character of Students Through Learning Islamic Religious Education / N. Komariah, I. Nihayah // At-Tadzkir: Islamic Education Journal. — 2023. — Vol. 2. — No. 1. — P. 65–77. DOI: <https://doi.org/10.59373/attadzkir.v2i1.15>
- 12 Azami Y.S. Islamic Education Environment in The Perspective of Hadith and Its Implications for Student Development / Y.S. Azami, A. Nurhuda, T. Aziz, M. Al Fajri // Forum Paedagogik. — 2023. — Vol. 14. — No. 2. — P. 150–170. DOI: <https://doi.org/10.24952/paedagogik.v14i2#>
- 13 Maritsa M. Pemahaman Mahasiswa Tentang Aqidah Islam [Electronic resource] / M. Maritsa // UInScof. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 346–357. — Access mode: <https://proceedings.radenfatah.ac.id/index.php/UInScof2022/article/view/574>
- 14 Sitorus Y. Meaning and Actualization of Jihad for Students in State Life / Y. Sitorus, J. Indrawadi, I. Moeis, W. Wirdati // Scaffolding: Jurnal Pendidikan Islam Dan Multikulturalisme. — 2023. — Vol. 5. — No. 2. — P. 224–242. DOI: <https://doi.org/10.37680/scaffolding.v5i2.2765>
- 15 Abdelhamid M.A. Kh. Modern Muslim Intellectuals and the Quest for an Islamic Episteme: Humanism as a Case Study / M.A. Kh. Abdelhamid // British Journal of Translation, Linguistics and Literature. — 2023. — Vol. 3. — No. 1. — P. 21–27. DOI: <https://doi.org/10.54848/bjtl.v3i1.51>
- 16 Kola-Aderoju S.A. The Muslim world and the development of science and technology: phase in history / S.A. Kola-Aderoju // South Florida Journal of Development. — 2023. — Vol. 4. — No. 2. — P. 737–754. DOI: <https://doi.org/10.46932/sfjdv4n2-009>

- 17 Ashimi T.A. The Classification of Knowledge in Islam by Imam Al-Ghazali and Al-Farabi: A Comparative Study [Electronic resource] / T.A. Ashimi // *International Journal of Advanced Research in Islamic and Humanities*. — 2023. — Vol. 4. — No. 3. — P. 77–84. — Access mode: <https://myjms.mohe.gov.my/index.php/ijarih/article/view/20238>
- 18 Nurhuda A. Islamic Education in the Family: Concept, Role, Relationship, and Parenting Style / A. Nurhuda // *Journal Corner of Education, Linguistics, and Literature*. — 2023. — Vol. 2. — No. 4. — P. 359–368. DOI: <https://doi.org/10.54012/jcell.v2i4.153>
- 19 Bulan S. Connecting Spiritual Rational Humanism: The Trend of Religious Moderation in the Modernization of Madrasah / S. Bulan, M.Y.A. Bakar, Ah. Z. Fuad, H. Rahayu // *Edukasia Islamika: Jurnal Pendidikan Islam*. — 2023. — Vol. 8. — No. 1. — P. 41–60. DOI: <https://doi.org/10.28918/jei.v8i1.362>
- 20 Idris M. Child-Friendly Islamic Boarding School (CFIBS): Realizing Humanistic Goals of Islamic Education / M. Idris et al. // *Al-Hayat: Journal of Islamic Education*. — 2023. — Vol. 7. — No. 1. — P. 112–130. DOI: <https://doi.org/10.35723/ajie.v7i1.382>
- 21 Muhammad D.H. Early Child Education Based on Islamic Psychology / D.H. Muhammad, A.E. Desari // *International Journal of Islamic Thought and Humanities*. — 2023. — Vol. 2. — No. 1. — P. 12–20. DOI: <https://doi.org/10.54298/ijth.v2i1.51>
- 22 Rahman F.F. Educators in the Perspective of Islamic Education / F.F. Rahman // *Al-Fadlan: Journal of Islamic Education and Teaching*. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.61166/fadlan.v1i1.1>
- 23 Sechandini R.A. Multicultural-Based Learning of Islamic Religious Education for the Development of Students' Social Attitudes / R.A. Sechandini, R.D. Ratna, Z. Zakariyah, F.U. Na'imah // *At-Tadzkir: Islamic Education Journal*. — 2023. — Vol. 2. — No. 2. — P. 106–117. DOI: <https://doi.org/10.59373/attadzkir.v2i2.27>
- 24 Lingga S.A.F. Tauhid Education in the Qur'an / S.A.F. Lingga, A. Mustaqim, M. Al Farabi, A. Darlis // *Solo Universal Journal of Islamic Education and Multiculturalism*. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 10–19. DOI: <https://doi.org/10.61455/sujiem.v1i01.3>
- 25 Husni H. Reading Latin American Liberating Pedagogy from an Islamic Education Perspective / H. Husni, D.S. Munandar // *Jurnal Penelitian Pendidikan Islam*. — 2023. — Vol. 10. — No. 2. — P. 139–160. DOI: <https://doi.org/10.36667/jppi.v10i2.649>
- 26 Kosim M. The dynamics of Islamic education policies in Indonesia / M. Kosim, F. Muqoddam, F. Mubarak, N.Q. Laila // *Cogent Education*. — 2023. — Vol. 10. — No. 1. — P. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2172930>
- 27 Haerul H. The Role of the Teacher in Instilling Tauhid-Based Education in Students in the Perspective of the Qur'an / H. Haerul, I. Iqra, B.M.A. Muhammad Hamad Al-Nil, R.M. Elsakhawiy // *Solo Universal Journal of Islamic Education and Multiculturalism*. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 50–57. DOI: <https://doi.org/10.61455/sujiem.v1i01.35>
- 28 Abu Bakar M. Improving Quality Islamic Education for Today's Generation / M. Abu Bakar, K.A. Umroh, F. Hameed // *At-Tadzkir: Islamic Education Journal*. — 2023. — Vol. 2. — P. 118–128. DOI: <https://doi.org/10.59373/attadzkir.v2i2.42>
- 29 Hoerudin C. E-Learning as A Learning Media Innovation Islamic Education / C. Hoerudin, S. Syafruddin, A. Mayasari, O. Arifudin, S. Lestari // *QALAMUNA: Jurnal Pendidikan, Sosial, Dan Agama*. — 2023. — Vol. 15. — No. 1. — P. 723–734. DOI: <https://doi.org/10.37680/qalamuna.v15i1.4466>
- 30 Ekasari S. Understanding Islamic Education Management in Digital Era: What Experts Say / S. Ekasari, S.O. Manullang, A.W. Syakhrani, H. Amin // *Nidhomul Haq: Jurnal Manajemen Pendidikan Islam*. — 2021. — Vol. 6. — No. 1. DOI: <https://doi.org/10.31538/ndh.v6i1.1336>
- 31 Musarat M.A. A Review on the Way Forward in Construction through Industrial Revolution 5.0 / M.A. Musarat, M. Irfan, W.S. Alaloul, A. Maqsoom, M. Ghufra // *Sustainability*. — 2023. — Vol. 15. — No. 18. — P. 1–26. DOI: <https://doi.org/10.3390/su151813862>
- 32 Akbar A. Quality Improvement of Islamic Education / A. Akbar // *Beginner: Journal of Teaching and Education Management*. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.61166/bgn.v1i1.1>
- 33 Jannah R. Islamic Education Character Education Concepts / R. Jannah // *DIROSAT: Journal of Education, Social Sciences & Humanities*. — 2023. — Vol. 1. — No. 1. — P. 7–12. DOI: <https://doi.org/10.58355/dirosat.v1i1.2>
- 34 Aly H.N. Reviewing the Colonial Period Islamic Education System in Indonesia: What is Still Relevant to Continue / H.N. Aly et al. // *Journal of Namibian Studies: History Politics Culture*. — 2023. — Vol. 33. — P. 671–687. DOI: <https://doi.org/10.59670/jns.v33i.531>

Н.Е. Каирбеков, Т.М. Жолмұхан

Қазақстандағы ислам философиясы аясында жеке тұлғаның ішкі әлеуетін дамыту процесі

Зерттеудің мақсаты — Қазақстан Республикасында жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруға ислам философиясының әсерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін ислам білім беру философиясының тұжырымдамалары талданды, сондай-ақ қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени реалиялары қарастырылды. Зерттеуде әлеуетті дамыту идеясы тұлғаның анықтамасына енгізілгендігі және бұл тұжырымдаманың бастаулары тек заманауи антропоцентристік көзқараста ғана емес, сонымен қатар ежелгі діни ілімдерде, соның ішінде исламда да бар екендігі анықталды. Сондай-ақ исламның тәрбиелік әсері жан-жақты екендігі атап өтілді. Діни ілім адамдардың моральдық-адамгершілік өміріне,

олардың интеллектуалдық қабілеттеріне, рухани дамуының деңгейіне, отбасылық өмірдің бақыты мен әл-ауқатына, демек, келесі ұрпақтың тәрбиесіне әсер етеді. Ислам түсінігінде өзін-өзі дамыту тек жеке адамның мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар оның міндеті, оның миссиясы және туылғаннан бастап берілген потенциалы. Тұлғаның тәрбиелік әлеуетін дамытуға негізгі әсер ететін ислам білім беру философиясының негізгі тұжырымдамалары анықталды. Мұндай тұжырымдамалар арасында ақида, шариғат, ахлак, сабыр, жиһад, зекет және басқалары аталды. Қазақстан Республикасында исламның білім беру процестеріне әсері зор, дегенмен кеңестік кезеңдегі атеистік дүниетаным кезінде енгізілген зайырлы дәстүр басым. Қазақстандағы діни өзіндік сана патриоттық тәрбиеге де оң әсер етеді, өйткені ол қазақ халқының этникалық мәдениеті мен олардың бірегейлігіне назар аударады. Зерттеу дінтануға, оның білім беру және ағартушылық идеяларына тигізетін ықпалын қосып қана қоймай, Қазақстанның әлеуметтік-мәдени ортасын тереңірек ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: діни білім, ислам философиясы, ақида, экзистенция, медресе.

N.E. Kairbekov, T.M. Zholmukhan

The process of self-development of an individual's inner potential in light of Islamic philosophy in Kazakhstan

The aim of the current study is to determine the influence of Islamic philosophy on the formation of a well-rounded personality in the Republic of Kazakhstan. To achieve this goal, the concepts of Islamic philosophy of education were analyzed, along with the socio-cultural realities of Kazakh society. The study identified that the idea of potential development is inherent in the very definition of personality, and its roots are found not only in modern anthropocentric attitudes but also in ancient religious teachings, including Islam. It also highlighted that the educational influence of Islam is comprehensive. Religious teachings affect people's moral and ethical lives, their intellectual abilities, their level of spiritual development, happiness, and the well-being of family life, and therefore the upbringing of future generations. In Islamic understanding, self-development is not only an individual's opportunity but also their duty, mission, and potential (potential), which are inherent from birth. Key concepts of Islamic philosophy of education that fundamentally impact the development of an individual's educational potential are identified. Among these concepts are aqidah, sharia, akhlaq, sabr, jihad, zakat, and others. In the Republic of Kazakhstan, Islam's influence on educational processes is significant, although secular traditions, introduced during the atheistic worldview of the USSR (Union of Soviet Socialist Republics), still dominate. Religious self-awareness in Kazakhstan also positively affects patriotic education, as it emphasizes the ethnic culture of the Kazakh people and their uniqueness. The study contributes to the field of religious studies, particularly in its application to educational and Enlightenment ideas, and it provides a deeper understanding of the socio-cultural environment of Kazakhstan.

Keywords: religious education, Islamic philosophy, aqeedah, existentialism, madrasa.

References

- 1 Seitakhmetova, N.L., & Turganbaeva, Zh.Zh. (2023). Islamskaia identichnost kak poliaspektnyi konstrukt sotsiokulturnykh realii Kazakhstana [Islamic identity as a multi-aspect construct of socio-cultural realities of Kazakhstan]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii* — *Bulletin of the Karaganda University. Series History. Philosophy*, 3(111), 254–260. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023hph3/254-260> [in Russian].
- 2 Seitakhmetova, N.L., & Turganbaeva, Zh.Zh. (2023). Fenomenologiiia islamskoi tolerantnosti v postnormalnye vremena: opyt Kazakhstana [Phenomenology of Islamic tolerance in post-normal times: the experience of Kazakhstan]. *Adam alemi — Human world*, 97(3), 156–162. DOI: <https://doi.org/10.48010/2023.3/1999-5849.16> [in Russian].
- 3 Mukanova, G., Bimakanova, Z., & Muminov, A. (2023). Simbioz dukhovnoi i svetskoi form Tsentralnoaziatskogo obrazovaniia v istorii XX veka [Symbiosis of spiritual and secular forms of Central Asian education in the history of the twentieth century]. *Otan tarikh* — *History of the Motherland*, 26(3), 495–510. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_3_495-510 [in Russian].
- 4 Demir, A., Sadykova, A., & Kashkinbay, S. (2024). The use of mobile learning in patriotic education through the heroic image of Bauyrzhan Momyshuly in history lessons at school. *Pedagogical journal of Kazakhstan*, 2(75), 20–35. DOI: <https://doi.org/10.52301/1991-0614-2024-2-20-35>
- 5 Zhomartov, A.K., Bulatbaeva, A.A., Aitbaeva, A.R., & Zaubenbekov, B.Z. (2024). Predposylki sotsialno-pedagogicheskogo obespecheniia razvitiia antiterroristicheskogo soznaniia studencheskoi molodezhi [Prerequisites for social and pedagogical support for the development of anti-terrorist consciousness of student youth]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya «Pedagogicheskie nauki»* — *Bulletin of Kazakh National University. Series "Pedagogical Sciences"*, 79(2), 16–24. DOI: <https://doi.org/10.26577/JES2024790202> [in Russian].
- 6 Makhanov, T.Sh., Nebesaeva, Zh.O., Akhildebekov, U.U., Zhanbyrshiev, S.N., & Sarybaev, G.M. (2023). Metodologicheskoe pole antropologicheskogo podkhoda k formirovaniu natsionalnykh tsennostei u shkolnikov Kazakhstana [Methodological field of the anthropological approach to the formation of national values among schoolchildren of Kazakhstan]. *Vestnik Toraigrov*

Universiteta: *Pedagogicheskaya seriia — Bulletin of Toraigrov University: Pedagogical series*, 2, 277–286. Retrieved from <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/storage/journals/358.pdf> [in Russian].

7 Sakhov, S.A., & Zhoraeva, G.T. (2023). Nasledie Bekasyla aulie i problema vrozozhdeniia traditsionnogo Islama [The legacy of Bekasyl aulie and the problem of the revival of traditional Islam]. *Vestnik Evraziiskogo universiteta. Seriya Istoricheskikh nauk, Filosofii, Religiovedenie — Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies Series*, 3(144), 290–301. Retrieved from <https://rep.enu.kz/bitstream/handle/enu/9272/3-290-301.pdf?sequence=1> [in Russian].

8 Erkaboyeva, N.S. (2023). Yangi O'zbekiston Sharoitida Yoshlar Ta'limtarbiyasining Xususiyatlari [The Characteristics of Youth Education and Upbringing in the Context of New Uzbekistan]. *Pedagogika va Psikhologiya — Pedagogy and Psychology*, 1, 20–26. Retrieved from <https://scientificjournal.uz/wp-content/uploads/docs/003-Pedagogika/2023/1-son.pdf> [in Uzbek].

9 (2010). Doktrina Natsionalnogo edinstva Kazakhstana [The Doctrine of National Unity of Kazakhstan]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158&pos=5;-108#pos=5;-108. [in Russian].

10 Rusydi, I., & Nurrochmat, M.A. (2023). Concepts of Education in Islamic Perspective (Analysis of Al-Qur'an Verse Al-Mujadalah: 11). *AL-IKHSAN: Interdisciplinary Journal of Islamic Studies*, 1(1), 19–24. DOI: <https://doi.org/10.61166/ikhsan.v1i1.4>

11 Komariah, N., & Nihayah, I. (2023). Improving the Personality Character of Students Through Learning Islamic Religious Education. *At-Tadzkir: Islamic Education Journal*, 2(1), 65–77. DOI: <https://doi.org/10.59373/attadzkir.v2i1.15>

12 Azami, Y.S., Nurhuda, A., Aziz, T., & Fajri, M. Al. (2023). Islamic Education Environment in The Perspective of Hadith and Its Implications for Student Development. *Forum Paedagogik — Pedagogical Forum*, 14(2), 150–170. DOI: <https://doi.org/10.24952/paedagogik.v14i2#> [in German].

13 Maritsa, M. (2023). Pemahaman Mahasiswa Tentang Aqidah Islam [Students' Understanding of Islamic Creed]. *UInScof*, 1(1), 346–357. Retrieved from <https://proceedings.radenfatah.ac.id/index.php/UInScof2022/article/view/574> [in Indonesian].

14 Sitorus, Y., Indrawadi, J., Moeis, I., & Wirdati, W. (2023). Meaning and Actualization of Jihad for Students in State Life. *Scaffolding: Jurnal Pendidikan Islam Dan Multikulturalisme — Scaffolding: Journal of Islamic Education and Multiculturalism*, 5(2), 224–242. DOI: <https://doi.org/10.37680/scaffolding.v5i2.2765> [in Indonesian].

15 Abdelhamid, M.A. Kh. (2023). Modern Muslim Intellectuals and the Quest for an Islamic Episteme: Humanism as a Case Study. *British Journal of Translation, Linguistics and Literature*, 3(1), 21–27. DOI: <https://doi.org/10.54848/bjtl.v3i1.51>

16 Kola-Aderoju, S.A. (2023). The Muslim world and the development of science and technology: phase in history. *South Florida Journal of Development*, 4(2), 737–754. DOI: <https://doi.org/10.46932/sfjdv4n2-009>

17 Ashimi, T.A. (2023). The Classification of Knowledge in Islam by Imam Al-Ghazali and Al-Farabi: A Comparative Study. *International Journal of Advanced Research in Islamic and Humanities*, 4(3), 77–84. Retrieved from <https://myjms.mohe.gov.my/index.php/ijarih/article/view/20238>

18 Nurhuda, A. (2023). Islamic Education in the Family: Concept, Role, Relationship, and Parenting Style. *Journal Corner of Education, Linguistics, and Literature*, 2(4), 359–368. DOI: <https://doi.org/10.54012/jcell.v2i4.153>

19 Bulan, S., Bakar, M.Y.A., Fuad, Ah. Z., & Rahayu, H. (2023). Connecting Spiritual Rational Humanism: The Trend of Religious Moderation in the Modernization of Madrasah. *Edukasia Islamika: Jurnal Pendidikan Islam — Edukasia Islamika: Journal of Islamic Education*, 8(1), 41–60. DOI: <https://doi.org/10.28918/jei.v8i1.362> [in Indonesian].

20 Idris, M. et al. (2023). Child-Friendly Islamic Boarding School (CFIBS): Realizing Humanistic Goals of Islamic Education. *Al-Hayat: Journal of Islamic Education*, 7(1), 112–130. DOI: <https://doi.org/10.35723/ajie.v7i1.382>

21 Muhammad, D.H., & Desari, A.E. (2023). Early Child Education Based on Islamic Psychology. *International Journal of Islamic Thought and Humanities*, 2(1), 12–20. DOI: <https://doi.org/10.54298/ijith.v2i1.51>

22 Rahman, F.F. (2023). Educators in the Perspective of Islamic Education. *Al-Fadlan: Journal of Islamic Education and Teaching*, 1(1), 1–6. DOI: <https://doi.org/10.61166/fadlan.v1i1.1>

23 Sechandini, R.A., Ratna, R.D., Zakariyah, Z., & Na'imah, F.U. (2023). Multicultural-Based Learning of Islamic Religious Education for the Development of Students' Social Attitudes. *At-Tadzkir: Islamic Education Journal*, 2(2), 106–117. DOI: <https://doi.org/10.59373/attadzkir.v2i2.27>

24 Lingga, S.A.F., Mustaqim, A., Al Farabi, M., & Darlis, A. (2023). Tauhid Education in the Qur'an. *Solo Universal Journal of Islamic Education and Multiculturalism*, 1(1), 10–19. DOI: <https://doi.org/10.61455/sujiem.v1i01.3>

25 Husni, H., & Munandar, D.S. (2023). Reading Latin American Liberating Pedagogy from an Islamic Education Perspective. *Jurnal Penelitian Pendidikan Islam — Journal of Research in Islamic Education*, 10(2), 139–160. DOI: <https://doi.org/10.36667/jppi.v10i2.649> [in Indonesian].

26 Kosim, M., Muqoddam, F., Mubarak, F., & Laila, N.Q. (2023). The dynamics of Islamic education policies in Indonesia. *Cogent Education*, 10(1), 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2172930>

27 Haerul, H., Iqra, I., Muhammad Hamad Al-Nil, B.M.A., & Elsakhaw, R.M. (2023). The Role of the Teacher in Instilling Tauhid-Based Education in Students in the Perspective of the Qur'an. *Solo Universal Journal of Islamic Education and Multiculturalism*, 1(1), 50–57. DOI: <https://doi.org/10.61455/sujiem.v1i01.35>

28 Abu Bakar, M., Umroh, K.A., & Hameed, F. (2023). Improving Quality Islamic Education for Today's Generation. *At-Tadzkir: Islamic Education Journal*, 2, 118–128. DOI: <https://doi.org/10.59373/attadzkir.v2i2.42>

29 Hoerudin, C., Syafruddin, S., Mayasari, A., Arifudin, O., & Lestari, S. (2023). E-Learning as A Learning Media Innovation in Islamic Education. *QALAMUNA: Jurnal Pendidikan, Sosial, Dan Agama — QALAMUNA: Journal of Education, Social Studies, and Religion*, 15(1), 723–734. DOI: <https://doi.org/10.37680/qalamuna.v15i1.4466> [in Indonesian].

30 Ekasari, S., Manullang, S.O., Syakhrani, A.W., & Amin, H. (2021). Understanding Islamic Education Management in the Digital Era: What Experts Say. *Nidhomul Haq: Jurnal Manajemen Pendidikan Islam — Nidhomul Haq: Journal of Islamic Education Management*, 6(1). DOI: <https://doi.org/10.31538/ndh.v6i1.1336> [in Indonesian].

31 Musarat, M.A., Irfan, M., Alaloul, W.S., Maqsoom, A., & Ghufan, M. (2023). A Review on the Way Forward in Construction through Industrial Revolution 5.0. *Sustainability*, 15(18), 1–26. DOI: <https://doi.org/10.3390/su151813862>

32 Akbar, A. (2023). Quality Improvement of Islamic Education. *Beginner: Journal of Teaching and Education Management*, 1(1), 1–6. DOI: <https://doi.org/10.61166/bgn.v1i1.1>

33 Jannah, R. (2023). Islamic Education Character Education Concepts. *DIROSAT: Journal of Education, Social Sciences & Humanities*, 1(1), 7–12. DOI: <https://doi.org/10.58355/dirosat.v1i1.2>

34 Aly, H.N., et al. (2023). Reviewing the Colonial Period Islamic Education System in Indonesia: What is Still Relevant to Continue. *Journal of Namibian Studies: History, Politics, Culture*, 33, 671–687. DOI: <https://doi.org/10.59670/jns.v33i.531>

Сведения об авторах

Кайрбеков Нурлан — PhD, доцент кафедры религиоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-2241-3259>

Жолмухан Таншолпан — докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-0930-9916>

Information about the authors

Kairbekov Nurlan — PhD, Associate Professor, Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-2241-3259>

Zholmukhan Tansholpan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-0930-9916>

R.M. Ziyazetdinov¹, P.P. Soloschenko², S.G. Karakonisova^{2*}

¹Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia

²Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: rafis.ziyazetdinov@yandex.ru, p_soloschenk@mail.ru, salta-nigman@mail.ru)

Dialogue of secular and religious culture as a basis for the formation of spiritual harmony in society

The relevance of the proposed article is that in modern civilization development, the issues of interaction and mutual influence are determined by various cultures, which are becoming increasingly innovative. The study of the problems of organizing cultural dialogue as intercultural interaction reflects the increased diversity of scientific models, where the focus lies on various aspects of communications occurring in society among representatives of various cultural traditions. Since secular and religious forms of culture are fundamental phenomena of the spiritual life of modern times, the study by society of the main aspects of their interaction helps not only to enhance a better understanding of the nature of their development, but also to form an atmosphere of spiritual agreement and mutual understanding at all levels of public life. The dialogue between secular and religious culture plays a decisive role in the conclusion of a spiritual agreement in society. The interaction of these two cultures allows for the creation of conditions for the manifestation of the coexistence of different worldviews, which is especially important in multinational and multi-confessional societies. Thus, dialogue between secular and religious cultures is a prerequisite for maintaining spiritual agreement and strict peace in society.

Keywords: culture, civilization, secular culture, religious culture, dialogue of cultures, spiritual harmony, unity of cultural diversity, interaction, personality, modernity.

Introduction

As human social organization becomes more complex and dynamism in global civilizational development processes increases, issues related to overcoming mutual distrust and seeking ways to achieve spiritual harmony at various levels of social existence become increasingly significant. Therefore, identifying the essential features, problems, and contradictions of cultural and civilizational development in their interconnection meets the objective need to enhance the quality of social reflection and the level of public self-awareness.

In today's reality, as N.V. Motroshilova emphasizes, "philosophical and theoretical reflections on civilization can no longer be separated from the formation of an attitude toward it — an active attitude that aids in the assimilation and transformation of humanity's civilizational experience and the civilizing of... one's own country" [1; 19]. This, in turn, it necessitates bringing the experience of civilization "to a higher, more conscious, rational, and humane level than it is today" [1; 21].

In contemporary socio-humanitarian discourse, the concept of civilization is used to characterize the entirety of humanity's cultural achievements, representing a universal unity of the concrete diversity of various cultures. The interconnection between culture and civilization is so profound that these concepts are often equated. However, from the perspective of the approach applied in this study, distinguishing between culture and civilization allows for a deeper understanding of the nature and essence of these phenomena in their undeniable interrelation. This distinction makes it possible to view culture as a process of seeking new creative forms that realize human potential, while civilization is seen as the process of regulating and integrating these forms into the everyday life of society. By defining and stimulating cultural development, civilization seeks to subordinate the diversity of cultural forms to a common ideal of progress. After all, it is through culture that the challenges of civilizational development are addressed, and civilization's ability to adapt to the "challenges of time" is determined. Culture, in turn, ensures the vitality of civilization by overcoming the conservatism of restrictions and fostering creativity in social activity aimed at embodying the social norms prescribed by civilization. As A. Toynbee wrote, "The cultural element represents the soul, the blood, the lymph, the essence of civilization. Compared to it, the economic and even the political aspects seem artificial, insignificant, and mundane in the face of the true nature and driving forces of civilization" [2; 355-356].

* Corresponding author's email: salta-nigman@mail.ru

A. Schweitzer, defining civilization as both material and spiritual progress in human life, emphasized that “establishing favorable living conditions for all is both a necessary requirement in itself and a prerequisite for the spiritual and moral improvement of individuals and society, which is the ultimate goal of civilization.” In the process of civilizational development, according to Schweitzer, one can observe how reason asserts its dominance — on the one hand, over the forces of nature, by formulating the so-called laws of nature, and on the other hand, over human passions, by developing moral laws and ethical principles. However, it is this second aspect of civilizational development that most accurately reflects the essence of civilization. “Of course, both types of civilizational development can be considered spiritual in the sense that they express human intellectual activity. We may classify the mastery over natural forces as material progress, as it manifests in human control over physical objects and their beneficial properties. But the assertion of reason’s superiority over human passions is a spiritual achievement of a different kind — one that involves the interaction of people as thinking beings. It signifies the universal recognition of the principle that human aspirations are determined by the material and spiritual well-being of the whole, making them inherently ethical in nature. Ethical progress is truly the essence of civilization, while material progress is far less significant and can have both positive and negative effects on its development” [3; 85]. At the same time, Schweitzer observed that, starting from the 19th century, the development of civilization has increasingly depended primarily on advancements in the material and intellectual spheres, while the ethical dimension has gradually weakened.

Analyzing the current state of civilizational development, one can observe an increasing separation between different spheres of human activity. This growing divide generates a state of global instability, in which the understanding of humanity’s shared historical destiny fades, while the ideas of dialogue and mutual trust give way to mutual accusations and a rising level of conflict in international relations. At the same time, the search for new ideological guidelines aimed at achieving sustainable civilizational development — one that considers the interests of all actors in the modern world order — is complicated by the lack of recognition of each participant’s unique and distinctive cultural identity. Emphasizing the idea that no society can fully develop without the spiritual experience of past generations and the assimilation of their cultural heritage, contemporary philosophers and cultural theorists insist on the need to consider cultural diversity as an essential factor in the development of human civilization. They view it as a crucial condition for uniting humanity’s efforts in the search for new foundations for global well-being. The processes of globalization and Westernization, which continue to shape much of what happens in the world today and are largely based on dominance in material and intellectual spheres, tend to negate cultural diversity — precisely as a means of offering multiple paths of development. Instead of fostering an approach in which material prosperity and social comfort are grounded in the values of tolerance, social justice, and mutual respect among nations and cultures, these processes often prioritize economic superiority and subjugation.

At the same time, the modern civilizational landscape, while implementing a globalized scenario of cultural unification, paradoxically intensifies everyday encounters between different cultures and intercultural communication across various regions of the world. As a result, the issue of cultural dialogue is no longer confined to the realm of theoretical research but instead moves into the sphere of daily social practice, requiring effective solutions in the course of everyday interactions. Consequently, the contemporary era is destined to be an age of dialogue, where the ability not only to perceive the voices of other cultures but also to strive for an understanding of their meaning becomes a decisive factor in addressing global challenges. From this perspective, it is essential to emphasize the fundamental nature of dialogue between secular and religious cultures as a key factor in humanity’s civilizational development. A historical examination of this type of dialogue within human culture clearly demonstrates that when universal human values form the basis of discussion, the negotiating parties are more likely to reach a coherent and unified stance on crucial issues related to well-being and progress. Most modern nations, including Kazakhstan and Russia, whose domestic and foreign policies are grounded in the axiological principles of such dialogue, have demonstrated through experience that an equitable exchange between secular and religious cultures contributes not only to preserving spiritual harmony within society and strengthening national unity based on universal moral values but also facilitates the peaceful coexistence of various religious traditions. Moreover, it fosters their development through mutual understanding and cooperation with other social institutions, particularly with the state. Therefore, the importance of clarifying the principle of secularism in various educational formats of social life is increasing, especially given that it is enshrined at the constitutional level in our states. Secularism does not imply a rejection of religiosity, nor can it be regarded as a struggle against religious culture. On the contrary, the incorporation of secularism into the legislation of modern states signifies the inclusion of religious

traditions in shaping universal morality and disseminating it through various social institutions, including religious ones. Affirming the principle of secularism in public consciousness allows civil society to organically integrate the diverse range of religious organizations and movements, provided they firmly renounce any claims to exclusive moral authority, control over education and upbringing, and even more, political power. It is precisely on these foundations that freedom of conscience, religious tolerance, and openness in expressing beliefs and ideas are established in social relations. While religion is one of the oldest elements of human spiritual life, secularism is a product of the evolution of civic self-awareness, emerging during the modern era. The development of secular principles in social life enables individuals to see themselves as active subjects of social activity, capable of taking independent and responsible positions on issues of both their society's and humanity's future development. This, in turn, transforms religious beliefs into a positive factor in social relations, contributing to the strengthening of the spiritual foundations of social well-being and constructive progress in contemporary society.

Research methods

The theoretical and methodological foundation of our research is based on the concepts of cultural dialogue developed by scholars such as M.M. Bakhtin [4], V.S. Bibler [5], and A.N. Nysanbaev [6]. In their research approaches, dialogue is presented as a universal phenomenon that reveals the constructive aspect of cultural interaction. Their analysis demonstrates that the very essence of culture and its diverse manifestations cannot be fully understood without considering their dialogical nature. As previously noted, in the context of globalization — where cultural homogenization is intensifying on the one hand, and cultural identity is being eroded on the other — the dialogue of cultures, as an equal and mutually enriching exchange, becomes a crucial condition for preserving cultural diversity within a unified civilizational development strategy for humanity. The history of cultural interaction in the Eurasian space serves as a valuable example of such dialogue. Studying this experience enables contemporary cultures to better understand one another, recognize the continuity of civilizational development, and appreciate the enduring connection between different epochs and peoples. The future existence of nations and civilizations depends on fostering an equitable cultural dialogue as a foundation for coexistence and mutual growth.

Thus, the theoretical and methodological approach to studying the dialogue of cultures as a complex socio-cultural phenomenon makes it possible to incorporate the mutual interest of participants in cultural interaction as a fundamental condition for achieving positive outcomes. Recognizing that the modern civilizational context fosters intensified intercultural communication — where, unfortunately, elements of cultural assimilation still prevail — the promotion of the idea of cultural dialogue takes on particular significance.

In our view, a natural complement to this theoretical and methodological approach is the application of the method of unity between the logical and the historical. By employing this method in our research, we proceed from the understanding that the essence of any object can only be revealed through the study of its historical formation. Special attention should be given to the existence of certain stable structures over time, which provide the conceptual framework necessary for examining the object of study. This logical component, when embedded in the broader historical context of the emergence and development of the research subject, allows not only for an understanding of its present state but also for the development of forecasts and scenarios for future transformations.

Results and discussion

In the historical process of human development, culture has always been more than just a set of external skills; it is a deeply internal process that encompasses the full range of human relationships, the vast array of human creative potential, the heights and depths of the human spirit. Culture, as an expression of human creative forces, is a multifaceted process in which human imagination, intellect, and emotional energy find their embodiment in various forms: art, science, language, religion, lifestyle, and social institutions. Culture is the result of human creative activity aimed at creating and transforming material and spiritual values. Human creative forces manifest in the creation of works of art, scientific discoveries, technologies, and in the development and adaptation of social norms and traditions. This process is not only an individual form of self-expression but also a collective activity, where interaction and the exchange of experiences contribute to the further development of human culture. Each new generation adds its contribution to cultural heritage, passing on knowledge, skills, and values, while adapting them to changing living conditions.

In this sense, culture is not only an expression of creative potential but also a connecting link that unites people, transmitting their experiences and ideas to new eras. As V.M. Mezhuev notes, culture is “the entire

world in which we discover and find ourselves, which contains the conditions and necessary prerequisites for our truly human, that is, always and everywhere social existence” [7; 329].

Culture plays a key role in social progress, serving as the foundation for the development of values, norms, traditions, and ideas that guide society toward the future. It contributes to the formation of civic consciousness, interaction between people, and the creation of social capital, which in turn influences progress in political, economic, and social spheres. Culture fosters the creation of social norms and standards that unite people around common principles. It allows for overcoming differences and building more inclusive societies. For this reason, N.A. Berdyaev writes: “In public life, the spiritual primacy belongs to culture. Not in politics, nor in economics, but in culture, the goals of society are realized. And it is by the high qualitative level of culture that the value and quality of the public sphere are measured” [8; 247]. Thus, culture forms a harmonious unity of all spheres of society’s life, encompassing all aspects of human existence: social, economic, political, religious, moral, as well as traditions, customs, and everyday behavior. When all spheres of public life are in harmony through culture, society can develop more sustainably, with mutual understanding and the capacity for cooperation. It is important that the elements of culture are not isolated from one another but serve common goals.

One of the key functions of culture is the education of individuals and the refinement of their nature. In a broad sense, culture encompasses all practices, knowledge, values, norms, and traditions passed down from generation to generation. Education is the process of transmitting these elements, shaping not only individual qualities but also the ability to function within society. Cultural education helps individuals understand, recognize, and accept social and moral norms, while also fostering qualities such as respect for traditions, the ability for self-control and critical thinking, and skills for interacting with others. It plays a crucial role in the integration of individuals into society. Education through culture forms the foundation for establishing value orientations, goals, and ways of achieving harmony both in personal life and in the social sphere. It is not just about learning; it is a comprehensive process of shaping worldview, ethical norms, and social responsibility.

Through culture, human activity is imbued with spirit, creating a deep connection between the spiritual aspects of a person’s life and their everyday activities. In this context, culture is viewed not only as a collection of knowledge, traditions, art, and customs, but also as a form of expression of a person’s inner world, their aspirations, ideals, and values. When a person’s activity has spiritual value, it becomes not just functional, but personally experienced, transforming into a process of self-expression and self-development. This can manifest through art, science, education, social relationships, or even through everyday work, as long as it is performed with soul and a desire to contribute something more meaningful to the world. Culture, as the transformation of the world by the power of the human spirit, becomes a process in which a person not only adapts to the world but actively shapes it, imbuing their actions with meaning and striving toward ideals of beauty, justice, and harmony. Therefore, as D.S. Likhachev emphasized, “the preservation of the cultural environment is no less important than the preservation of the surrounding nature. While nature is necessary for a person’s biological life, the cultural environment is equally necessary for their spiritual and moral life, for their “spiritual settlement,” for their attachment to their homeland, and for their moral self-discipline and sociality” [9; 330].

As the analysis of scientific research on the process of cultural interaction shows, it is a complex and multifaceted process in which different cultures come into contact, exchange ideas, traditions, customs, and can influence each other. It is important to note that cultural interaction can occur both at the level of individual interactions and at the level of entire communities or countries. Cultures can consciously exchange elements, for example, through migration, trade, education, or art. At the same time, interaction can occur at a more subtle level — through everyday practices such as habits, business methods, and lifestyles. Cultural interaction can lead to both conflicts and cooperation. Conflicts may arise due to differences in values, religious beliefs, and social structure. On the other hand, cultural exchange can also lead to harmony and mutual understanding if the parties are open and willing to respect differences. So, what determines the understanding of another culture, through which cultural interaction becomes a source of further prosperity for them?

Understanding between cultures is impossible without taking into account their unique structures and codes. Each culture is formed as a closed system that operates according to its own laws; however, for intercultural communication, it is important to recognize that one culture perceives foreign symbols and meanings through the lens of its own system of coordinates. This can create difficulties in understanding, as the meaning embedded in a particular symbol or sign can differ significantly. Therefore, cultural dialogue is only possible as a process of translation, adaptation, and sometimes even transformation of meanings, which requires

effort from both sides and an awareness that dialogue between cultures may not always be harmonious, since each culture has its own peculiarities and internal contradictions. Consequently, any culture always exists in dialogue, both within itself and with other cultures, and understanding between cultures is possible, but it requires deep awareness and a willingness to translate meanings. In the modern world, cultural dialogue becomes not just an exchange of knowledge and traditions, but a creative process that gives birth to new meanings. Interaction between different cultures not only helps us understand each other, but also creates new ideas, values, and forms of expression, enriching world culture. In the era of globalization, new meanings are born faster than ever before. However, it is important to maintain a balance between respect for cultural heritage and openness to change. Cultural dialogue should not lead to the destruction of unique traditions, but, on the contrary, help develop and adapt them to contemporary realities. The diversity generated by the interaction of cultures becomes the embodiment of the various and diverse facets of spiritual meanings in culture [10].

An important factor in the formation of a culture of dialogue is the idea of “unity in diversity,” which emphasizes that different cultures, despite their uniqueness, are connected by common values and principles. As V.A. Lektorsky notes, “... there are many different cultures in the world, and yet these cultures are somehow interconnected, forming a unity. It is clear to everyone that the unity of cultures is desirable, as humanity is facing problems that concern all people living on Earth. At the same time, their diversity is also important, as it is the foundation of all development. Complete cultural homogenization would be a threat to the future” [11; 195]. Unity and diversity of cultures are not contradictions, but two complementary phenomena that allow humanity to develop, enrich itself, and find new meanings in dialogue with one another.

The unity of culture is most vividly expressed in its spiritual essence. In particular, this is emphasized by Russian philosophers S.N. Bulgakov and N.A. Berdyaev. They derive culture and its meaning from the word “cult,” thus highlighting the religious and spiritual roots of culture. N.A. Berdyaev, one of the most consistent proponents of this position, argues as follows: “Culture was born from the cult. Its origins are sacred. It was conceived around the temple and in its organic period was closely tied to religious life. This was the case in the great ancient cultures, in the Greek culture, in the medieval culture, and in the early Renaissance culture. Culture is of noble origin. It inherited the hierarchical nature of the cult. Culture has religious foundations. This should be regarded as established from the most positive scientific point of view. Culture is symbolic by nature. It inherited symbolism from cultic symbolism. In culture, spiritual life is expressed not realistically, but symbolically. All the achievements of culture are, by their nature, symbolic. They represent not the ultimate achievements of being, but only symbolic signs of it. This is also the nature of the cult, which is a prototype of the realized divine mysteries” [8; 248]. Culture is not just a collection of traditions, knowledge, and customs, but a profound spiritual phenomenon that reflects the inner world of the individual and society. Its spiritual meaning lies in the striving for truth, beauty, goodness, and harmony, making culture a realm of freedom, in which a person is no longer dependent on the world of necessity.

Understanding that the richness of the world’s and national cultural heritage cannot be fully grasped by the younger generation without a certain level of knowledge about religion makes the objective study of the role of religion in the historical and cultural development of our society essential. By encouraging students to learn about various religious perspectives through a rational, objective, and scientific approach — regardless of their personal views on religion or their own worldview identity — modern secular education enhances the level of communicative rationality in society. The lack of understanding and explanation of the worldview foundations of the behavior and activities of different people, shaped by their religious beliefs and needs, can lead to distrust, suspicion, and aggressive reactions, thus provoking various forms of extremism and conflict within society.

Undoubtedly, a certain level of conflict stemming from ethnic and religious differences in behavior will persist in society. However, we are convinced that objective knowledge of different religious traditions, respectful attitudes toward the religious views of others, and a readiness for dialogue and mutual understanding with representatives of other faiths will undoubtedly contribute to the constructive resolution of such contradictions, fostering better mutual understanding between religious and ethnic groups, preventing and mitigating potential conflicts, and promoting the successful formation of a system of tolerant relations in society.

A remarkable example of the organic combination of a religious worldview with an understanding of the need for rational education of society is the position of the outstanding thinker al-Farabi on the issue of the influence of philosophy on the formation of the best social system in conjunction with the religious tradition of Islam. Since, according to this tradition, “a perfect state and society appear to be what should be

arranged in accordance not with a human, even the wisest understanding of the essence of things and will, but according to the divine plan and will; their imperfect structure, on the contrary, turns out to be the result of people's deviation from divine plans" [12; 54]. Given that the religious factor plays a significant role in the spiritual life of post-Soviet society today, al-Farabi's views take on particular relevance. The thinker draws attention to the fact that every conscious subject of society is capable of coming to the idea of the common good precisely through communion with divine wisdom. "Citizens here must obey not external and fundamentally incomprehensible to them establishments of an intellectual aristocracy; they are equal in the need to comprehend, to the extent of their unequal capabilities and in various ways, the highest rational will that unites them into a religious-state community, but all these differences and divisions are dissolved in the universality of a religious worldview" [12; 55]. In other words, in the case when many members of society lack the development of intellectual culture and critical thinking skills, it is religious education, a reasonable attitude to the fulfillment of one's religious duty that can become the necessary basis for social interaction based on the principles of peacefulness, piety and justice. Philosophy not only complements the simple and understandable religious knowledge of the world for the majority, but also allows this knowledge to be raised to a more important universal level. Thus, asserting the idea of the possibility of introducing people to knowledge, regardless of their national, racial, social, religious affiliation, al-Farabi rose to the proclamation of the ideals of universal humanism. This position opposes the dehumanization of man in the modern world and becomes the basis for the real possibility of an individual's self-involvement in the spiritual values of his people and universal culture. The ethical and social concept created by al-Farabi expressed to the greatest extent the ontological demands of human culture, the essence of which is connected with the affirmation of the creative activity of a rational, thinking person.

Thus, the study of religion in the modern secular education system is a pressing task, the solution of which not only meets the educational needs of state policy and the interest of the population in social well-being, but also contributes to the formation of an atmosphere of spiritual harmony in society, the introduction of young citizens to the spiritual values of universal culture, and the civil and legal education of broad sections of the population [13], which ultimately acts as an important factor in ensuring social peace and national security of the state. That is why modern religious studies education is aimed at familiarizing students with the main religions of the world, religious traditions of different cultures, providing strictly scientific facts about the origin, history of religions, the main features of doctrines, the structure of religious associations, religious symbols, the main elements of worship, the content of sacred books, the ethical standards adopted in them, as well as the number of followers, the geography of distribution, the significance of a particular religion in different cultures and countries, etc. Thus, the modern generation of students gets the opportunity to form in their worldview a scientifically objective and value-neutral image of religion, in which the main significance will belong to the principle of freedom of conscience and the culture of religious tolerance.

It is precisely through this approach to the study of religion in modern educational formats that the state will have the opportunity to explain to its citizens the important principles of state policy concerning secularism and religiosity. In modern society, the interaction between secular and religious culture plays a vital role in the formation of a harmonious, tolerant, and stable society. This dialogue helps find a balance between traditional spiritual values and the principles of the secular world, contributing to public consensus and development. Despite the differences, both cultures strive for justice, harmony, societal well-being, the cultivation of morality, and the preservation of human dignity. The dialogue between secular and religious culture promotes social well-being by uniting reason and spirituality, freedom and responsibility, tradition and progress. It helps society avoid extremities, strengthens its moral foundations, and makes it more stable, humane, and just.

Genuine secularism is one of the most important social values, a product of civic self-awareness, social creativity of citizens. This understanding of secularism means recognizing religion as a positive component of the social world order, along with science, art, morality, philosophy, etc. A sign of a secular state is the prohibition of establishing or imposing any religion or ideology as mandatory. The secularism of the state is manifested in the liberation of society from the imposition of any ideological and political domination of religion. The ideal of secularism is that it allows everyone, believers and non-believers, representatives of various ideologies (religious or non-religious) to live together, without allowing one or the other to be discriminated against due to their special beliefs [14].

Thus, the modern understanding of secularism assigns religion its rightful place in the spiritual culture of society, turns it into one of the elements of civil society and social service, while preventing its claims to a

monopoly position in society. On the other hand, this explanation of the principle of secularism allows us to pay attention to the changing nature of religiosity of modern man. In particular, to the fact that the religiosity of modern people, especially young people, is often superficial, in which the external, formally performed ritual and cult side prevails. At the same time, the performance of religious rites is not the embodiment of the desire to realize the ideals and meanings conveyed by sacred texts. Most simply do not read religious primary sources (the Koran, the Bible, etc.) and religious literature in general. It can be assumed that modern religious consciousness is increasingly freed from sacred content and is increasingly secularized, turning into everyday ritual practice [15].

In this situation, the well-organized study of religion in the secular education system shows the fundamental significance of its principles in the history of human civilization as the most important guidelines for all spheres of human and social activity [16]. The centuries-old spiritual experience of various religious traditions, which determines the ideological, ethical, artistic, cognitive and other values of many people, can not only be perceived by students as abstract information, but can also be included in one form or another in their own axiological principles that shape their attitudes toward other people and norms of behavior in society. Namely: development of moral qualities; showing respect for the older generation; caring for the younger generation; desire and aspiration to help disadvantaged members of society; independence and responsibility in family life; sex education based on developing chaste and responsible behavior in relationships with the opposite sex; focusing personal development on high spiritual examples; the ability to resist manifestations of immorality, social destructiveness, and spiritual apathy.

As a result, a reflexive-critical analysis of the relationship between the concepts of secularism and religiosity in modern educational formats allows a person to learn to solve unusual problems that have a number of possible solutions that differ not in terms of “right — wrong,” but in the degree of effectiveness and prospects. Such a decision, made on the basis of inner conviction, should open up new paths of development and new opportunities for personal growth for a person, that is, lead to new problematic situations that a person must resolve by independently developing new principles and strategies of behavior that ensure the achievement of an organic relationship between individual and social well-being.

Conclusion

Modern society is facing a profound spiritual crisis, which manifests in the loss of moral guidelines, the rise of individualism, consumerism, and alienation. One of the causes of this crisis is the divide between secular and religious cultures, which leads to an imbalance between material and spiritual values. Secular culture, based on science and rationalism, often disregards the spiritual and moral aspects of life. Religious values such as humility, self-sacrifice, and mercy are pushed to the background. This leads to moral relativism, where the concepts of good and evil become blurred, creating a crisis of identity.

In a secularized society, success is often measured by material wealth, career, and status. Individuals increasingly focus on personal interests rather than the common good. Traditional ties within the family, community, and nation weaken, leading to loneliness and social disintegration. The loss of religious values results in an existential vacuum, a sense of life's meaninglessness. People seek substitutes for spirituality in distractions: entertainment, alcohol, drugs, and virtual reality. This spiritual emptiness becomes the root cause of depression, anxiety, and psychological disorders. It fosters social alienation, intergenerational conflicts, and a crisis of trust in authority, the state, and societal institutions. To overcome this crisis, it is crucial to restore the dialogue between these spheres and find a balance between progress and tradition, material and spiritual needs of society.

In modern society, dialogue between secular and religious cultures is one of the key factors for achieving spiritual agreement and harmony. In the context of globalization and increasing cultural diversity, mutual understanding and cooperation between different cultural and spiritual traditions is becoming a necessity. This dialogue contributes not only to peaceful coexistence, but also to the enrichment of society as a whole, providing various perspectives for finding answers to pressing questions of the spiritual life of society.

Secular culture is based on the principles of rationalism, humanism and scientific knowledge of the world. It strives to develop critical thinking, individual freedoms and human rights. The basis of secular culture is the idea that a person is able to independently, without the interference of religious dogmas, solve their life issues and build a society on the principles of justice and equality.

Religious culture includes a system of beliefs, rituals and traditions that are formed on the basis of spiritual teachings and religious texts. It plays an important role in the lives of many people, providing them

with the meaning of life, moral guidelines and a sense of belonging to a certain community. Religious culture contributes to the spiritual development of the individual, strengthening family and social ties.

Despite differences in worldviews, both secular and religious cultures often agree on issues of ethics and moral education. Both cultures emphasize the importance of honesty, fairness, mercy, and respect for others. Both secular and religious cultures recognize the importance of social responsibility and active participation in society. Charity, helping those in need, and protecting human rights and freedoms are common values that unite both cultures.

Both approaches see education as a key element in the formation of a moral and responsible individual. Secular education emphasizes the development of critical thinking, while religious education emphasizes spiritual and moral education. Mutual respect and understanding between different cultural traditions help reduce conflicts and tensions in society. The exchange of ideas and practices between secular and religious cultures can lead to new forms of creativity, science, and art. Problems such as environmental crises, social injustice, and global inequality require joint efforts. Secular and religious leaders can work together to find solutions using their unique perspectives and resources.

The secularism of the modern state serves as a guarantee for the further development and modernization of these relations. As already noted, secularism does not mean a struggle against religion, but rather a legal principle for creating a system of equality and freedom, where each individual can follow their own beliefs without infringing upon the rights of others. That is why a secular society is the foundation for religious tolerance, harmonious coexistence, and respect for religious diversity. In a secular society, everyone has the right to believe or not believe, to follow any religion or to be an atheist. Respect for each person's choice fosters a culture of tolerance and peaceful coexistence. Laws and social norms are based on universal values, not the dogmas of any specific religion. This prevents conflicts based on religion and protects the rights of all citizens. It promotes the open exchange of ideas and respectful consideration of differing views.

The dialogue between secular and religious cultures is an essential foundation for spiritual harmony in society. It promotes the development of mutual understanding, respect, and cooperation, which in turn leads to a more just and harmonious world. In the modern world, where cultural and spiritual diversity is becoming increasingly prominent, such a dialogue is of particular relevance. Both cultures have much to offer to each other, and their interaction can enrich the lives of individuals and society as a whole.

References

- 1 Мотрошилова Н.В. Цивилизация и варварство в современную эпоху / Н.В. Мотрошилова. — М.: ИФ РАН, 2007. — 268 с.
- 2 Тойнби А.Д. Постижение истории / А.Д. Тойнби; пер. с англ. А.П. Огурцов. — М.: Прогресс, 1991. — 731 с.
- 3 Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. — М.: Прогресс, 1973. — 343 с.
- 4 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1979. — 423 с.
- 5 Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. — М.: Политиздат, 1991. — 413 с.
- 6 Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания / А.Н. Нысанбаев. — Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001. — 544 с.
- 7 Межуев В.М. Культура как проблема философии / В.М. Межуев // Культура, человек и картина мира; под ред. А.И. Арнольдов. — М.: Наука, 1987. — С. 300–331.
- 8 Бердяев Н.А. Самопознание: опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. — М.: Книга, 1991. — 446 с.
- 9 Лихачев Д.С. Избранные труды по русской и мировой культуре / Д.С. Лихачев. — СПб.: Изд-во СПбГУП, 2006. — 416 с.
- 10 Саратовцева Н.В. «Диалог культур» как форма межкультурного взаимодействия / Н.В. Саратовцева, Р.И. Котовский // Социосфера. — 2022. — № 3. — С. 20–23.
- 11 Лекторский В.А. Философия, познание, культура / В.А. Лекторский. — М.: Канон+, 2012. — 324 с.
- 12 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / Аль-Фараби. — Алма-Ата: Наука, 1979. — 400 с.
- 13 Костюкова Т.А. Социокультурные основания и особенности взаимодействия светского и религиозного компонентов в современном российском образовании / Т.А. Костюкова, Г.И. Петрова, Т.Д. Шапошникова // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2020. — № 6. — С. 191–197.
- 14 Орлов М.А. Изучение религиозных традиций как фактор обеспечения светского характера культуры и образования / М.А. Орлов // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. — 2021. — Т. 21. — № 4. — С. 405–409.

15 Грязнова Е.В. Анализ места религиозности в молодежной среде современной России / Е.В. Грязнова, С.Н. Березкин, Д.И. Ершов, В.В. Москаленко // Балтийский гуманитарный журнал. — 2020. — Т. 9. — № 2. — С. 24–26.

16 Щипков В.А. Соотношение религиозного и светского в трудах Ф.М. Достоевского (на материалах «Дневника писателя» и писем) / В.А. Щипков // Вопросы теологии. — 2023. — Т. 5. — № 4. — С. 563–573.

Р.М. Зиязетдинов, П.П. Солощенко, С.Г. Караконисова

Қоғамда рухани келісімді қалыптастырудың негізі ретінде зайырлы және діни мәдениеттің сұхбаты

Ұсынылған мақаланың өзектілігі қазіргі өркениеттік дамуда әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мен өзара әсер ету мәселелері барған сайын маңызды бола түсетіндігімен анықталады. Мәдениеттер сұхбатын мәдениетаралық өзара әрекеттесу формасы ретінде ұйымдастыру мәселелерін зерттеу әртүрлі мәдени дәстүрлер өкілдері арасында қоғамда болып жатқан коммуникацияның әртүрлі аспектілеріне назар аударатын ғылыми модельдердің әртүрлілігін көрсетеді. Мәдениеттің зайырлы және діни формалары қазіргі қоғамның рухани өмірінің негізгі құбылыстары болғандықтан, олардың өзара әрекеттесуінің негізгі аспектілерін зерттеу олардың жұмыс істеу ерекшеліктерін жақсы түсінуге ғана емес, сонымен бірге қоғамдық өмірдің барлық деңгейлерінде рухани келісім мен өзара түсіністік атмосферасын қалыптастыруға көмектеседі. Қоғамда рухани келісім жасасуда зайырлы және діни мәдениеттің диалогы шешуші рөл атқарады. Осы екі мәдениеттің өзара әрекеттесуі әртүрлі дүниетанымдардың қатар өмір сүруінің көрінісі үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе көпұлтты және көпконфессиялы қоғамдарда маңызды. Осылайша, зайырлы және діни мәдениеттер арасындағы сұхбат рухани келісім мен қоғамдағы бейбітшілікті сақтаудың алғышарты болып саналады.

Кілт сөздер: мәдениет, өркениет, зайырлы мәдениет, діни мәдениет, мәдениеттер сұхбаты, рухани келісім, мәдениеттердің алуан түрлілігінің бірлігі, өзара әрекеттесу, тұлға, қазіргі заман.

Р.М. Зиязетдинов, П.П. Солощенко, С.Г. Караконисова

Диалог светской и религиозной культуры как основа формирования духовного согласия в обществе

Актуальность предлагаемой статьи определяется тем, что в современном цивилизационном развитии вопросы взаимодействия и взаимовлияния различных культур приобретают все большую значимость. Исследование проблем организации диалога культур как формы межкультурного взаимодействия отражает возросшее разнообразие научных моделей, где в центре внимания оказываются различные аспекты коммуникаций, протекающих в обществе среди представителей различных культурных традиций. Поскольку светская и религиозная формы культуры являются фундаментальными явлениями духовной жизни современного общества, изучение основных аспектов их взаимодействия поможет не только достичь лучшего понимания особенностей их функционирования, но и формировать на всех уровнях общественной жизни атмосферу духовного согласия и взаимопонимания. Диалог светской и религиозной культуры играет решающую роль в заключении духовного соглашения в обществе. Взаимодействие этих двух культур позволяет создать условия для проявления сосуществования различных мировоззрений, что особенно важно в многонациональных и многоконфессиональных обществах. Таким образом, диалог между светской и религиозной культурами является предпосылкой для поддержания духовного соглашения и строгого мира в обществе.

Ключевые слова: культура, цивилизация, светская культура, религиозная культура, диалог культур, духовное согласие, единство многообразия культур, взаимодействие, личность, современность.

References

- 1 Motroshilova, N.V. (2007). *Tsivilizatsiia i varvarstvo v sovremennuiu epokhu* [Civilization and barbarism in the modern era]. Moscow: Institut Filosofii Rossiiskoi Akademii Nauk [in Russian].
- 2 Toynbee, A.D. (1991). *Postizhenie istorii* [Understanding history]. (A.P. Ogurcov, Trans). Moscow: Progress [in Russian].
- 3 Schweitzer, A. (1973). *Kultura i etika* [Culture and Ethics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Bakhtin, M.M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].

- 5 Bibler, V.S. (1991). *Ot naukoucheniia — k logike kultury: dva filosofskikh vvedeniia v dvadtsat pervyi vek* [From the science of knowledge — to the logic of culture: two philosophical introductions to the twenty-first century]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 6 Nysanbaev, A.N. (2001). *Filosofiia vzaimoponimaniia* [Philosophy of Mutual Understanding]. Glavnaia redaktsiia «Qazaq entsiklopediiasy» [in Russian].
- 7 Mezhuiev, V.M. (1987). *Kultura kak problema filosofii* [Culture as a Problem of Philosophy]. A.I. Arnoldov (Ed.), *Kultura, chelovek i kartina mira — Culture, Man and Picture of the World*, 300–331. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Berdyaev, N.A. (1991). *Samopoznanie: opyt filosofskoi avtobiografii* [Self-knowledge: an experience of philosophical autobiography]. Moscow: Kniga [in Russian].
- 9 Likhachev, D.S. (2006). *Izbrannye trudy po russkoi i mirovoi kulture* [Selected Works on Russian and World Culture]. Saint Petersburg: Izdatelstvo SPbGUP [in Russian].
- 10 Saratovceva, N.V., & Kotovskii, R.I. (2022). «Dialog kultur» kak forma mezhekulturnogo vzaimodeistviia [“Dialogue of Cultures” as a Form of Intercultural Interaction]. *Sotsiosfera — Sociosphere*, 3, 20–23 [in Russian].
- 11 Lektorskii, V.A. (2012). *Filosofiia, poznanie, kultura* [Philosophy, Cognition, Culture]. Moscow: Kanon+ [in Russian].
- 12 Al-Farabi (1979). *Sotsialno-eticheskie traktaty* [Social and Ethical Treatises]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 13 Kostiukova, T.A., Petrova, G.I., & Shaposhnikova, T.D. (2020). Sotsiokulturnye osnovaniia i osobennosti vzaimodeistviia svetskogo i religioznogo komponentov v sovremennom rossiiskom obrazovanii [Sociocultural Foundations and Features of the Interaction of Secular and Religious Components in Modern Russian Education]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 6, 191–197 [in Russian].
- 14 Orlov, M.A. (2021). Izuchenie religioznykh traditsii kak faktor obespecheniia svetskogo kharaktera kultury i obrazovaniia [The Study of Religious Traditions as a Factor in Ensuring the Secular Nature of Culture and Education]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta. Novaia seriia. Seriia: Filosofiia. Psikhologiiia. Pedagogika — Bulletin of the Saratov University. New Series. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 21, 4, 405–409 [in Russian].
- 15 Griaznova, E.V., Berezkin, S.N., Ershov, D.I., & Moskalenko, V.V. (2020). Analiz mesta religioznosti v molodezhnoi srede sovremennoi Rossii [Analysis of the Place of Religiosity in the Youth Environment of Modern Russia]. *Baltiiskii gumanitarnyi zhurnal — Baltic Journal of the Humanities*, 9, 2, 24–26 [in Russian].
- 16 Shchipkov, V.A. (2023). Sootnoshenie religioznogo i svetskogo v trudakh F.M. Dostoevskogo (na materialakh «Dnevnik pisatel'ia» i pisem) [The Relationship between Religious and Secular in the Works of F.M. Dostoevsky (Based on the “Diary of a Writer” and Letters)]. *Voprosy teologii — Questions of Theology*, 5, 4, 563–573 [in Russian].

Information about the authors

Ziyazetdinov Rafis — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social, Economic and Humanitarian Disciplines, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia, <https://orcid.org/0009-0001-9345-2692>

Soloschenko Pavel — Master of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6615-5369>

Karakonissova Saltanat — Master of Culturology, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-1501-0244>

D.T. Kenzhetayev¹, S.U. Abzhalov^{1*}, K.R. Karatyshkanova²,
A.A. Kuranbek³, Zh.E. Nurmatov¹

¹*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan;*

²*International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan;*

³*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: dosaykz@mail.ru, sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, k.karatyshkanova@iuth.edu.kz, akuranbek@gmail.com,
zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz)

Love and Essence: A Comparative Analysis of the Ideas of Plato and Abai

This article explores the philosophical continuity and differences between Plato's concept of love and Abai's concept of love. Despite most researchers being familiar with love in Turkic Islamic thought, few recognize the continuity between Plato's concept of love and Abai. Plato emphasizes that love reveals the cause of Being, affirming its truth and primacy. This aligns with the essence of Sufi love in Abai's philosophy, where love for God is the foundation of all existence. Abai sees love as a realistic concept: each person shapes their own essence, while a general concept of essence defines the existence of all beings. In contrast, Plato views love as a singular conceptual term striving toward Abstract Beauty. Thus, we highlight not only the continuity but also key differences between Plato and Abai's interpretations, reflected in the ontological stance of the former and the existential stance of the latter. It was concluded that for Abai, love characterizes a personal experience requiring individual engagement, whereas for Plato, love is the meaning of existence. The research also reveals Abai's understanding of God's Being through love for humanity, offering a new interpretation of love in his philosophy.

Keywords: Plato, Abai, love, being, existence, Sufism, gashk, magrifat, philosophy, spirituality.

Introduction

The history of mankind was not devoid of thinkers. According to Abai, the tradition of acknowledging the interconnection between being and love originates from ancient times. However, during this period no philosopher — neither in the West nor in the East — explicitly defined the essence of being as love. Such a spiritual insight is a distinctive feature of Sufi thinkers in the history of Islamic civilization, such as Hallaj Mansur and Khoja Ahmet Yassawi. Abai was deeply influenced by this Sufi worldview and embraced it profoundly as well. Especially Plato and Aristotle regarded love as a “cause” in explaining the world. If we explain this issue in simple terms, on one side stands the active and eternal (azali) God, and on the other, the passive primordial matter (hayula). Matter, influenced by the activity of the deity, also acquires activity, falls in love with it, and is given to feelings. Through this feeling, “primordial matter” moves. The Lord also gives it “form” in order to be active. This is how the world and creation appear. Thus, love is only a means of providing creation — a reason. In this context, love is neither the essence of God nor the essence of primordial matter. This issue is explored within the framework of idealistic philosophy. In the history of human thought, starting from Plato and Aristotle and followed by Islamic philosophers such as al-Farabi and Ibn Sina, up to later Western thinkers like Kierkegaard, all are considered foundational figures of idealistic philosophy. According to their worldview, being consists of two components: mind (substance) and existence (or phenomenon). However, in almost all of their systems, the mind is regarded as a principle that precedes being. Yet when it comes to the question “What is the mind?” they tend to explain it as a form of being — often understood as a universal concept or as a totality. In line with this principle, the essence of being is not seen as residing within being itself, but rather outside of it — in the mind or in thought. In other words, essence is perceived as a set of ideas existing in the soul, consciousness, or intellect of God. In this regard, thinkers such as Plato, Plotinus, al-Farabi, Ibn Sina, and many Islamic Sufis and Christian mystics were unable to move beyond the framework of the “grand concept” based on mind and essence. Yet Abai differs from these currents of thought in that the Creator himself is the essence — the root. Shakarim's idea that “man was created by the same essence” also echoes this cognitive platform. This is a Sufi educational platform in the history of Islamic philosophy.

* Corresponding author's e-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz

The main way of understanding the meaning of providential existence in the cognitive platforms of the Greek philosopher Plato and the Kazakh thinker Abai is to determine the degree of love, thereby revealing the essence of love, which seeks to unite with God, freeing itself from the feelings of the elite and the masses. In this regard, Plato proposed a system of reflections on love and considered the manifestation of love for God to be true love, while Abai tries to show the connection between existence and love, love between God and man through the concept of “love.” If Plato accepts falling in love as a conceptual term, then Abai interprets love as the essence of life. Theological dogmas such as love, virtue, and the unity of being are explained in Abai’s views through the Platonic worldview and, where necessary, through the prism of Islamic philosophy.

Existentialist philosophy which originates with Kierkegaard, does not associate the origin of being with consciousness, on the contrary, it adopts an opposing view. In this school of thought, being is regarded as a primary reality that exists prior to consciousness. From this perspective, being is fundamental, whereas consciousness is secondary — it emerges later and develops throughout the course of existence. Based on this methodological foundation, representatives of existentialist philosophy are generally divided into two main branches. The first is religious existentialism, whose prominent figures S. Kierkegaard, Karl Jaspers and Gabriel Marcel interpret consciousness as absolute faith in God and as a form of spiritual experience. The second is atheistic existentialism represented by thinkers such as Jean-Paul Sartre and Friedrich Nietzsche who associate consciousness with the heaviest burden of human existence concepts such as “death” or “nothingness.” However, in Abai’s philosophy, consciousness, spirit, essence, and pure mind are all the creator himself [1]. Man’s reflections on the reality of death lead him to recognize it in God. The meaning of human life is to know God by loving Him. As in the existentialist current, he never accepts the fact that consciousness is created subsequently. Therefore, we think, before comparing Abai with Plato, it is better to pay attention to their civilizational, philosophical, religious positions and thinking systems.

The aim of this article is to identify the similarities and differences between Platonic love and the concept of love in Abai’s philosophy, as well as to establish a connection between the existential and ontological understandings of the essence of being and existence. To achieve this goal, the following tasks have been set: analyzing the concepts of Platonic love and Abai’s love; exploring love with a focus on the interpretation of Abai’s philosophical and theological ideas; comparing the key concepts related to the essence of love in the works of Plato and Abai; analyzing the role of love in the spiritual practice of achieving the Absolute and personal development; and examining the existential and ontological understandings of being in the context of the works of Plato and Abai, highlighting the place and significance of love within them.

The relevance of this topic lies in how exploring the philosophy of love through the interpretations of Plato and Abai enhances our understanding of the philosophical and theological contexts in which these ideas developed. Today, the examination of how philosophical traditions and classical concepts of love can address the existential crises of modernity is increasingly significant, as it can infuse our lives with meaning and spiritual fulfillment. Investigating love within the framework of spiritual practice can highlight its importance as a catalyst for personal growth and comprehension of the world. This exploration is particularly pertinent given the rising interest in spiritual practices and philosophical inquiry in contemporary society.

Methodology

This research was conducted using a qualitative approach that allows for a deeper understanding of Plato’s influence on Abai. We chose a phenomenological approach, focusing on the study of the meaning of love as presented by Plato and Abai. The study involved 14 respondents selected based on purposive sampling, 10 of them are teachers at Ahmet Yasawi University and 4 are employees of the Institute of Turkology. At the time of the study, all participants consented to take part and were informed about the anonymity and confidentiality of the data. Data were collected through semi-structured interviews conducted between September and November 2024. The interviews were conducted offline and lasted 15 to 30 minutes, creating a comfortable environment for respondents to express their views openly and sincerely. During the research, a pre-prepared questionnaire with open-ended questions was used. This approach allowed participants to freely and fully share their experiences and perspectives. After the interviews were completed, the recordings were transcribed and analyzed using thematic analysis. We followed the steps of familiarization with the data, initial coding, theme searching, reviewing themes, defining and naming themes, and writing reports. Data analysis provided us with a list of topics, which we grouped into the following themes: The concept of divine love in Sufi philosophy and the mystery of love; the existential relationship between the philosophies of Plato and Abai; the conflicting viewpoints of Plato and Abai.

All necessary ethical standards were considered in the study. Participants were provided with full informed consent, as well as guarantees of anonymity and confidentiality of the results. The study was approved by the ethics committee of our university.

Results

Divine love in Sufi philosophy and the mystery of Abai

We have discovered that not only is the “language of lovers,” as mentioned by Abai, a “language without words,” but that love itself is also an ambiguous concept. This is because it is impossible to define the concept of love with a single word or a single sentence, as it encompasses the entirety of Abai’s ideas. Love represents all existence; it is everything. All is God, creation, nature, the phenomenon of nature, humanity, human states, religion, faith, disbelief, pride, life and death, paradise and hell, being and non-being — all is love [2]. So, all this world is made up of love. In short, the essence of all things is infatuation, that is, the consequence is the fruit of love. What did Abai mean when he said, “A world without love is empty, add it to the beasts?” On what concepts, understanding, and sources did he base this profound thought? On this matter, Mukhtar Auezov, the founder of Abai studies and the scholar who established the “Abai ata” concepts as a means of preserving national spiritual identity during the Soviet period, extensively elaborates in his works, including the article *The Life of Abai* [3]. Appealing to the spirit of the Eastern classical poets whom he deeply revered, Abai writes:

“Fuzuli. Shamsi. Saykhali,
Nawai, Saadi, Firdawsi,
Khoja hafiz all of them
I shall strive, aspire,
To follow in their footsteps!”

In this poem, Abai reveals his spiritual orientation and literary direction, expressing his aspiration toward beauty, wisdom and particularly the philosophy of love through emulation of the great figures of classical Eastern poetry. This work starts firstly with the remind of the tradition of love for God in Islam, which originated in eastern world. Without religious cognitive values formed on the basis of eastern sufi culture, recognized as love literature, it is impossible to recognize Abai’s worldview and philosophy. However, at one time Mukhtar Auezov, in order to accept “Abay studies” into the Soviet ideology and purposefully to show Abay far from Islamic-Sufi knowledge, said that “the religion of Abay is a religion of reason and critical thought...” But today, it is worth looking at a figurative-hermeneutic meaning in this thought of M. Auezov.

We drew the following conclusion from our interviewee: in the legacy of Islamic and Eastern poets (particularly Sufi poets) love is categorized as “divine” and “human.” Divine love is considered the truest and most genuine form of love, whereas human love is seen as transient and fleeting. In Sufi thought the theme of divine love is the most frequently praised and celebrated. It is a core value extensively promoted both in Sufism and in Islamic philosophy. Overall, the concept of love in Islamic literature is so deeply and comprehensively developed in a moral and ethical context that it has even given rise to a distinct literary genre known as “literature of love.” Abai was also inspired by this rich literary heritage and began his spiritual journey within this tradition. His expression “Medet ber, ya shari faryad” reflects the very essence of this phenomenon.

While the Quran and hadiths do not use the word “love” directly, the term “hubb” is commonly found. In early Islam “fear of God” was more prominent than “love for God,” but from the 8th century the concept of “ishq” began to express divine love, especially in Sufi poetry. Hallaj Mansur was among the first to explore this theme deeply, favoring terms like hub, mahabbat and mahbub. Islamic thought distinguishes several types of love: animalistic, spiritual, natural and divine [4]. This stems from the excessive desires of the *Ammara nafs* and is often associated with natural love — that is, attachment to bodily and worldly things. If this desire is left unchecked by reason, it can become a highly dangerous and destructive force. In contrast, spiritual love reflects the inner journey of the *hakims* and *arif*s. It is directed toward true beauty and recognition and mastery of the self [5]. The world of *ghakli* love is the realm of *malakut*. It is the love of those who can appreciate the beauty of this world while also experiencing divine love. We identified several distinct forms of love: natural, spiritual, animalistic, intellectual and divine [6, 18–21]. Animalistic love arises from base desires driven by lust and craving. Natural love refers to physical, material attraction often associated with sexual desire. Without the guidance of reason and knowledge, this type of love can become dangerously chaotic, like an atomic bomb. Spiritual love, by contrast, is the domain of the compassionate and the chosen.

It is a deep appreciation for both material and spiritual beauty, including art and higher aesthetics. This reflects the state of a wise and educated person capable of controlling their passions and desires. In Christianity, this status is held by Jesus Christ. Dimitrios A. Vasilakis connects the descent of Christ, as well as the descent of the philosopher into the Cave, with their wise status: “A basic difference is that, in the Christian case, the humiliation encapsulated in the descent is a characteristic of the Sun of Righteousness, i.e., of God himself. In Plato’s case, the sun who illuminates the vision of the philosopher does not descend; it is only the philosopher who descends to the cave, functioning as a mediator between the under- and outer world, between the human and the divine, like eros in Symposium” [7].

During the interview, one of the participants noted: “Divine love is regarded as the highest form of love. Sufis accept all forms of love, provided they remain within their proper bounds and view them as stages leading toward the ultimate goal — divine love. Passion is also a kind of love, but it is shahwati love, influenced by carnal desire and lust. Therefore, Sufis do not acknowledge it as true love, considering it the attachment of those driven by superficiality and curiosity who remain caught at the crossroads of desire. In other words, those who are soaked in passion are indeed those who are separated from God. But this does not mean that this world is worthless [8]. On the contrary, in Sufism, this world is basically the space where we see the most valuable manifestation — “Haq Jamal.” This is because Sufis aim to see the manifestation of God in this world, not in another world. Abai defines this world as all Sufis compare it, as a “veil.” Indeed, the transitory nature of the world, the truth of death, prompts the question of what is the reason for our existence and creation. Abai clearly stated in his work “Kitab al tasdiq” the goal of a person is determined by three recognitions: self-knowledge, knowledge of the world, and knowledge of God. The most important goal of all these is the knowledge of God.

From the interviewee’s words, we found that God created man, the world and the universe to demonstrate his existence. Now, the more man comprehends the mystery of his existence, the more he becomes attached to that world, the more he realizes that he has become alienated from himself, and he strives to break free from the bondage of this world and attain Absolute Being, that is, the existence of God. But men also have within their own being a barrier called “desire,” that is, the existential “I.” This is the power of lust, which imprisons man in the prison of his desires. Abai describes the soul as the essence of the self “mind and soul, I-myself.” In the journey toward the Absolute Being, a person must learn to regulate the desires of the lustful soul. In Platonic thought, it is believed that the soul reconnects with transcendent, ideal beauty. In Islamic thought the concept of love — as it relates to the mind, soul, body — is explored through philosophical, ethical-cosmological and psychological perspectives. The human soul is understood to consist of distinct layers: Nabati, Gazabi, Natiqi. Each layer corresponds to different levels and expressions of desire or passion. The cosmological model found in Aristotle’s metaphysics especially his hierarchical view of the soul and universe — also significantly influenced Islamic philosophers in shaping their understanding of love and the soul [9].

For instance, al-Farabi in his treatise *Madinatul Fadila*, described love as the foundation of the theory of emanation and of all existence — as the unity of “the lover and the beloved.” This theme was also explored by Ibn Sina, who wrote a treatise titled *Risala Fi Mahiyatil Ishq*. According to Kazakh scholars: “The gradual descent of the intellect through the stages of the formation of the universal mind brings Al-Farabi closer to the Neoplatonic doctrine of emanation. Al-Farabi who belonged to the second generation of Islamic philosophers must be recognized as the true founder of Islamic Neoplatonism” [10].

Love is associated with the concept of perfection, being defined as a passion for attaining it. Man chooses perfection and existence as the highest ideal, in contrast to imperfection and nonexistence. Perfection and existence are found in God. In his article *Abai’s Lyrics*, M. Auezov interprets Abai as saying: “I do not deliberately sing about artificial lovers and mashuqs, as many Eastern Sufis do.” This statement was undoubtedly his way of evading the pressures of Soviet scientific atheism. In reality, Auezov approached the study of Abai not merely from a literary perspective but also by adapting it to the Soviet ideological and atheistic framework. He regarded it as a means and platform for resisting that ideology, having already adopted this worldview-based position in advance [11]. Therefore, to claim, in contrast to Abai’s words that the idea of “Khaliq birlan mahluq” is unrelated to love is to overlook the fact that God created humanity with love and mercy. He fell in love with a God who acts solely through love. Auezov understood that approaching Abai’s figure purely from a literary perspective served as a suitable model for constructing a positive science compatible with Soviet ideology. For this reason, he placed particular emphasis on Abai’s poetic identity, while deliberately downplaying, religious and theological views by overshadowing them through prose [12; 528]. In his work *Abai’s black words*, reflects on the dialectics of creation and writes that Abai’s views

are misguided and erroneous. He also notes that, in the history of philosophy there once existed an old belief that “the world was created for man,” but asserts that this notion has long since fallen out of use. During the interview one of the respondents stated: “In the history of Islamic thought, Khoja Ahmed Yassawi holds a significant historical role. In his teachings, the feeling of love is entirely a sense of self-sacrifice. This feeling is not categorized as good or bad. For the one who possesses it, benefit, interest or reward holds no importance. Complete devotion to the ideal is manifested only through love. A person forgets themselves in pursuit of a great goal, is carried away by the flow of time and does not even know what the outcome will be. The lover loses their “self” and tends toward union with the beloved. They voluntarily surrender themselves into servitude — this is a state that occurs without external pressure. It is an affliction. The body and mind of a person stricken with the disease of love also become ill. In this regard, Plato also says that one must see through the eyes of love [12; 528]. Love is lidded pot: once uncovered, it beings to lose its warmth. Therefore, mystery holds a special place in love. If the mystery is lost authenticity is also lost. Thus, love is profound concept that lies between mystery and beauty, truth and passion — one that has yet to be fully revealed. Abai describes love as: “the language of the lover is a speechless tongue” [13; 336]. He defined not only love, but also God as something beyond the reach of language — “my tongue is too short to describe.” Isn’t love and God the secret of secrets, beyond definition and expression? To me, this too seems to be Abai’s secret. Of course, it is difficult to determine which of the above statements best defines love, as each reflects a deeply personal experience.

Existential love: Plato and Abai’s phenomenon

We have found it difficult to define love because it requires personal experience. It is true that if we consider love from an existentialist point of view — not as a general concept but as an “individual experience” — our proposals become secondary in terms of meaning, because the importance of experience increases. We see that, as with other personal human experiences, there is no “universal definition of love,” but love itself is an experience that can be understood through personal experience. Love cannot be defined, but it sustains life, gives it meaning and significance, and directs it toward perfection. According to existentialist philosophy, everything consists of “essence” and “existence.” “Essence” refers to what a being is. When I say that I am a human being, I have a human essence, I have expressed my qualities and characteristics that are common to all living beings of the human species. When existentialist philosophers say “essence,” they mean essence defined by this universal essence [6, 21]. Essence is something that can exist. Existence is what makes meaning real. During the interview, a participant remarked: “It is no secret that the question of which of “essence” and “being” came first was the main issue that divided classical philosophers and existentialists. Here, existentialists argue that existence comes before essence and that each person creates his own essence. Classical philosophers, however, have no doubts about the existence of essence as a general concept that determines the existence of all living beings.”

Thus, what is value? Question that existentialists have put forward divided into three main currents: a) religious existentialism: according to this theory, meaning has its origin in God or in a universe beyond this world; b) Conceptualist existentialists: According to this theory, meaning lives only in the human mind; b) Phenomenological existentialists: Husserl’s existentialism [14]. Therefore, according to the existentialist philosophy, the essence of existence is not inside the existence, but outside it, that is, it is either in God, or in the universe outside this world, or in the human mind. One of the philosophers selected for our research topic, Plato, is an existentialist thinker, although he is in conflict with existentialism in certain respects. However, we must say that love, which Abai accepted as the essence of existence, is far from conceptual thinking contrary to existentialists. Let us say that the concept or category of love in Abai is a term with an existential and ontological meaning. One of the participants pointed out during the interview: “It seems impossible to briefly explain this concept which lies at the heart of Abai’s entire philosophy. For Abai, everything — both visible and invisible — is love. God is love; creation and nature are love; human beings and all their emotions, states and actions are love; religion and faith are love; even disbelief and nobility are love; life and death; this world and hereafter, nothingness and existence — all are love. In essence love is the foundation of everything. Everything is born of love. For the “Great Creator” brought all existence onto being through love. These eighteen thousand worlds — the earth, the sky, humanity and the cosmos — are all the result of love, and they continue to exist solely because of love [12; 528]. Because in Abai’s view love has no place where it is not needed and there is no place it does not reach. In his words: “we are not the creator, we are the people who can look at the shadow of the creator. We will be drawn towards that love and justice, and each one will understand the wisdom of God more clearly. I convinced, I believed, does not mean I will convince. The

beginning of humanity is love, justice, feelings. There is no place where they are not needed, and there is no place where they do not enter. This is the work of God who created all” [13; 336].

In other words, it means that a person’s pain, suffering, joy and excitement, all his life is love. That not only man, but also nature and natural phenomena are the fruit of love [15]. There is no place where they are not needed, and there is no place where they do not enter. “Whoever makes love to you, don’t you owe it to him to make love too? Look with your mind’s eye: the sun heats up and brings clouds from the sea, it rains from the clouds, grows many kinds of grains and fruits on the earth, produces beautiful flowers and leaves, trees, sugar canes, grows many kinds of plants and animals. It is preserved, streams flow, rivers become a place for animals, birds, livestock drink and fish. Cotton, hemp, fruit, ore, flowers, bird feathers, meat, eggs, milk, strength, beauty, skin of animals, water fish, fish caviar, bee honey, beeswax, worm silk — everything is made for the benefit of mankind, and none of them has almost a single thing of mine, everything is inexhaustible food for mankind.... a machine made with a million wisdom,” “factory” is made for the pleasure and benefit of mankind, isn’t it because the Creator loved mankind with love? Don’t you owe it to whoever loves you?” means that he created this world and nature for the pleasure and benefit of man and that man will love the Creator with his love [13; 236].

In the course of the interview, one participant observed: “From Abai’s legacy, we have come to understand that the essence of everything is love and its manifestations. For Abai, however, love has no fixed definition, and he states” ... the language of a lover is a tongueless language, see with your eyes and know with your heart. How do we understand that a person in love is speechless? Again, in the poem “If you want to fall in love, you will be immersed and be sick with fever,” even if it depicts the state of love, it shows that it cannot be defined.” So, for Abai, love is not something to be determined, on the contrary, it is defining. It is not a person who gives meaning, but rather a definition that gives meaning to a person. Love is the essence that gives the meaning of existence to all created things in the space of being and feelings. That is why, for Abai, in fact love itself cannot be defined, because it is not defined, and not interpreted [3; 268]. However, the concept of love, indefinable in terms of meaning, despite its wide scope, seems to be defined both ontologically and existentially by “all created things.” Because for Abai, love is everything. So, according to Abai, love is an ontological (essential) principle and essence. That is, in other words, love is the essence (self-core) of existence. That is why Abai’s recognition of love as an essence points to a very important height from the point of view of the history of human thought. So, we discovered that for Abai, love is not something that needs to be defined, on the contrary, it defines.

Contradictory positions of Plato and Abai

If we go back to Plato, the concepts of love and infatuation are the most important concepts in Plato, as in Abai. Explaining the concepts of love and infatuation in Plato’s works, he was a Greek thinker who deeply influenced Islamic Sufis with some of his views. It can be said that through his *Pir-toi*, *Paidros* dialogues [16; 117] he deeply immersed himself in this topic of love. From the interviewee’s words, we found that Plato and Abai have opposing views on the topics discussed above. Although Abai interprets love as a single meaning, he does not perceive it as a single conceptual term, as Plato does. Because in Abai’s concept of love, there are two phenomenal aspects of truth: the first is the aspect of love that makes being. That is, without love, there would be no absolute being, life, creation. The second is the aspect of love that adapts the essence to life. That is, if there was no love, there would be no absolute being, existence, creation. This means that without love, the world would be empty, there would be no life in existence, especially in human existence.

Now, if we focus on another difference that can be formulated within the framework of this analysis, no matter how important the topic of love in Plato is, it is only a cause and a means that provides life, and does not go beyond that. One of the participants pointed out during the interview: “In Plato’s philosophy, love is not perceived as the essence of God or matter. Love is defined as the expression of feelings and admiration for the perfection of God of the first matter. The primordial matter falls in love with the perfection of God. God also gives it form and shapes it with the aim of making it perfect. This is how creation, life begins. However, despite these fundamental differences in their views, the two thinkers agree on the need to rise to the absolute splendor without being deceived by the greatness of love and the pleasures of the passing world. Plato’s love for absolute beauty within the framework of doctrine of ideas can be understood as follows: It is known that Plato’s metaphysical system consists of the concept of two worlds that are interconnected. Ideas, forms or the world of meanings and the existential world [12; 542]. The word idea means “visible form” or more generally, nature means essence, form means type. And from a philosophical point of view, ideas are

eternal and that is, uncreated and indestructible, beyond time and space, immutable conceptual entities. They create their own worlds. However, the world in which we live, that is, the emotional, existential world, has no absolute, eternal, permanent, unchanging characteristics, everything is transitory, mortal world. According to Plato's point of view, the creations of this world become beings and exist only by taking part from the world of ideas. For example, an artistic thing in this world becomes artistic mainly by taking part from an artistic idea in the world of ideas. That is, it becomes beautiful through the spark of the artistic idea itself.

In the course of the interview, one participant observed: "Plato's love can be said to be the process of perfecting one's personality and reaching the stage of admiration for "absolute beauty" and "idea of perfection." Until a person reaches the stage of being amazed by the beauty, until he gets acquainted with the great secret of love, he is in a state of continuous improvement, that is perfection. Here, according to Plato, it is not some kind of love worthy of praise that is beautiful, but love that directs a person to the great love and the beauty of love. On the one hand, in Plato love is God." The oldest, the most respected, the most powerful of the gods, he brings goodness and happiness to people between life and death. If love in Plato is defined as a process of falling in love with the "idea of beauty," it is clear that there is a direct connection between love and infatuation and beauty. Because in Plato, the God of love, focuses only on beauty, it is known that his main desire is that beautiful thing. In fact, we pay attention to elegance and beauty, admire it, love art. As in the example of "Layla-Majnun" in Sufism, it is not surprising that we admire and fall in love with beauty, surrender to the wisdom behind it, and do not know that we have crossed over to the idea of beauty mentioned by Plato [17].

So, what is beauty? Plato points out that love is not limited to the desire for beauty in the world of life that the beauty of beings is a spark given from the world of ideas. But the beauty of this world is actually its origin, it is known that it is valuable because it points to ideas. We cannot hide the fact that this idea was the foundation that contributed to the literary and theoretical development of the philosophy of love in Islamic Sufism. During the interview, one of the interviewees mentioned: "The most important point, according to Abai, is that love — recognized as the essence of existence — is not merely a product of abstract thought. It is a reality embedded in life itself, a concept intrinsically tied to existence. In life, that is, existential love is experienced through human nature in the form of both positive emotions — such as love, happiness, freedom and faith — and negative emotions — such as pain. Sorrow, suffering and disbelief."

We find that the concept of love in Abai's philosophy is a term that has both emotional, that is, existential, truth and essential, that is, ontological truth in this life. In this sense, similar conclusions in Plato's system of thought are still relevant. Plato says: "... a person first notices beauty in the image of one person and loves him alone." But later, when he sees the similarity of the beauty, he sees in one soul with the beauty of all other souls, he understands that "the source of beauty in all bodies is one and the same," he says [18]. It can be seen that this statement is similar to the verse in the Qur'an: "I created all people in a beautiful image." Further, Plato, who noticed that the origin of beauty in all bodies is the same, is no longer satisfied with this, but appreciates the beauty of the soul in all bodies and further begins to notice the idea of beauty. In this way, he broadened his intellectual horizons after seeing all art in the beauty. This beauty is permanent, existing, unborn, immortal, never increasing, never diminishing. Beautiful at first glance, ugly at first glance, beautiful today, ugly again tomorrow, beautiful to some, ugly to others, beautiful in one place, ugly in another, this is not a beauty. This is a unique beauty; nothing associated with a single body and does not indicate a connection with something. No words, no wisdom not found in any being [12, 483]. An insect, whether on earth or in the sky exists by itself, has a pattern only with itself. All beauties receive a share from him and he himself is not affected by their brightness and fading, does not increase, decrease or change. Here, Plato is a thinker who left Islamic thinkers under his influence through his thoughts about love for absolute beauty and not for the beauty of the mortal world. In addition, it can be said that the idea of the greatness of love clarified by various verses in the essence of Islam came to life. "One of the participants pointed out during the interview: "Abay's indefinable concept of love has two phenomenological aspects as an essence. The first is the aspect of love that makes existence [16; 87]. This means that without love, there would be no existence, no man, no creation. The second aspect is that love makes existence alive and gives life to it. Without love, there would be no existence, no life in existence, especially in human existence." Basically, in Sufi schools of Islam, love is divided into two: "hishq" and "gashq." This is consistent with the classifications mentioned above. In Abai's works, we can see that both classifications are used simultaneously. For example, in the Turkish Sufi school, the concept of "hishq" is much broader in meaning than the word love. There is a qualitative difference between them. "Gashq" that is love often means feeling, mood, profane love, while "Hishk" means divine, spiritual love [19]. The classification was first introduced by Ibn Sina in the history of Islamic

philosophy and later became a widely accepted norm across all Turkish Sufi school. As a result, Turkish Islamic Sufi philosophy came to recognize love as the essence and fundamental principle of all things. We also see that Abai, a prominent representative of 19th and 20th century Kazakh thought, was a sage and philosopher deeply influenced by this stream of Sufi philosophy. In other words, love in its broadest sense, encompasses existence and nonexistence, life and death and natural phenomena. At the same time love is reflected in the spiritual and material dimensions that constitute being — such as love and hatred, good and evil, mercy and vengeance, faith and disbelief. So, in Abai, we can talk about two types of love that are related to each other. The first type of love is ontological and the second is existential. Now if we can explain these two phenomena of love, then we can define Abay's concept of love at least a little. From this point of view, if we conclude within the framework of the relationship between existence and consciousness, there is no trace of humanism or deism in "black words" and poems of Abai. Because humanism does not exist in the name of metaphysics, religion, God, faith, afterlife, spiritual truth and Abay's worldview begins with man and ends with man. In the course of the interview, one participant observed: "Abai recognizes those who believe in loving God and humanity as a true religion and true worship as a friend of the truth and a perfect person. That is, he explains that my religion is love. This also shows that Abai is the inheritor of Yasawi's tradition and Yunis Amire's "my religion is love." The ideas of Abay (self-control, self-mastery) such as "magrifat al-nafs" are mainly derived from the position of "muraqaba" in Sufi knowledge [20]. It also includes changes and phenomena in the human soul in Sufism as a result of psychotechniques. That is, a person must distinguish what level of state and status is going on after a certain psychotechnique. All this is determined by condition in Sufism. Now, the idea of this person's self-mastery, control and defining it by certain measures reminds me of Plato. Plato also has a layer of virtue called "measure." Basically, in Plato's theory, there are four layers of virtue — wisdom, courage, justice and self-mastery. This self-control means that the soul is under the control of the mind. According to Plato, moderation means being able to control oneself and not be driven by desires such as lust. No passion is greater than love. That's why Plato says: all passions and impulses must submit to the most measured love. It turns out that love turns into a "unifying force" only when a person controls his passions. In Plato's words, the desire of a lover who has mastered himself, in other words, renounced the existential "I" is to be reunited with his great creator.

In the course of the interview, one participant observed: "In Plato's dialogue, love is said to be a disease of the soul. There are two types of disease: physical and divine. In fact, the lovers themselves do not hide the fact that they are not healthy, but sick. They know that their thoughts are unsystematic, but they cannot master themselves. This is a special kind of love. It is difficult to express in words the passion of a lover or a philosopher for that truth or absolute beauty." We find that Plato's discourses on love, not for the beauty of this world, but for the Absolute Beauty beyond it, had a great influence on the phenomenon of Islamic Sufism. Here we see that this continuity of integration continued right up to Abai.

Discussion

The ideals of love, both in Plato and in Abai, are transcendent, extending beyond the material world. In the history of philosophy, this theme has been part of idealist philosophy, encompassing ideas from Plato and his followers to Islamic philosophers such as Al-Farabi and Avicenna, and Western thinkers up to Kierkegaard. All of them are considered idealists, for whom consciousness always precedes being. When discussing the nature of consciousness, they define it as a generalized concept of thought that represents a single type of being. Thus, the essence of existence transcends existence itself, existing in the realm of thought and consciousness. In other words, consciousness and self-essence imply a connection with God, dwelling in His mind and consciousness. Many Christian and Islamic thinkers, such as Plato, Plotinus, Philo, Al-Farabi, Avicenna, have not deviated from the boundaries of this "great concept" of consciousness and essence. As a successor of Turkic Sufi philosophy, Abai asserts that God Himself is the essence and foundation of all things, which represents a Sufi intellectual platform in the context of Islamic philosophy. Therefore, to study the similarities and differences in ideas between Plato and Abai, it is necessary to consider civilizational, philosophical, and religious shifts, as well as systems of thought. An interpretative phenomenological analysis of the concepts of love in Plato and Abai led to the following assertions: firstly, the ideas of love held by Plato and Abai relate to the position of existentialism, as love can serve as a basis for understanding the meaning of human existence. Secondly, despite cultural differences, the Platonic and Abai ideas of love reflect their relationship to knowledge, truth, and eternal values. The knowledge of God comes through the awareness of love for Him. Platonic love reveals the reason for being, affirming its truth and primacy, and does not contradict the essence of Sufi love in Abai. Thirdly, Plato's metaphysical system consists of the concept of "two

worlds,” which are interconnected: the world of ideas and the existential world. In Plato’s conception, ideas are eternal and unchanging, that is, uncreated and indestructible, existing outside of time and space, and are immutable conceptual entities; they do not possess absolute, eternal, constant, or unchanging characteristics; in the world, everything is transitory and mortal. However, the world in which we live is the sensory, existential world. Hence, love in Plato corresponds to platonic, otherworldly love. Abai’s love, as a striving towards God (mahabbat), stands in contrast to the Platonic idea of striving toward perfect beauty and truth, thus influencing the moral foundations of society. Abai interprets love as a singular meaning; he does not perceive it as a single conceptual term, as does Plato. In Abai’s concept of love, there are two phenomenal aspects of truth: the first is the aspect of love that creates being, life, and creation (existential); the second is the aspect of love that adapts being to life (ontological). In other words, love can be that force which adapts both to the earthly existential world and to the otherworldly. Thus, one can assert that Sufi elements in Abai’s teachings enrich the understanding of love in the context of Platonic philosophy.

The concept of love in Plato implies the existence of an ideal, eternal form of love that transcends sensitive and material manifestations. Today, our society is characterized by a culture of fleeting relationships and a pursuit of material values. A return to the ideas of a deep, spiritual perception of love can promote the formation of lasting relationships. Studying the ideas of Platonic love can help people strive for genuine, profound feelings, which could enrich their lives with new meaning. Abai’s concept of love, emphasizing the spiritual connection with God and the understanding of love as deep friendship, can enrich contemporary ideas about interpersonal relationships. This may lead to the creation of a community where support and mutual aid become central aspects. In conditions of increased social isolation and competitive environments, such an approach can offer an alternative, highlighting the importance of emotional and spiritual closeness. Concepts that emphasize the key significance of love and connection with others can help people find comfort and understanding. Understanding love as a formation that unites souls and creates continuity between the world of ideas and the existential world can inspire people to seek deep connections and values in their lives.

Conclusion

In summary, it can be said that the main theme common to both thinkers regarding love is the love for beauty, which is rooted in Plato’s idea of beauty and Abai’s love for God. As a result, both thinkers agree with this interpretation of love. Thus, by exploring the subjective experiences of these thinkers, we can assert that there is a continuity between them in their understanding of love, beauty, and divinity. Additionally, it is important to point out the contradictions between the thinkers’ views, particularly manifested in Plato’s existential love and Abai’s platonic and ontological love, which combines earthly and divine love. Discussion of concepts such as Platonic and ontological love can aid in understanding the dynamics of modern relationships, as well as developing approaches to resolving conflicts and improving communication among people.

It should also be noted that a critical approach to interpreting Abai’s views aims to avoid oversimplification and incorrect extrapolations of his philosophy within the framework of existentialism. Comparing the concepts of love underscores the importance of education and upbringing in the path to understanding this love and, ultimately, to happiness. Perfection cannot be achieved without education, without knowledge, that is, without the virtue of wisdom, which contributes to the development of a deeper ethical consciousness in society, emphasizing the significance of wisdom, virtue, and education. Discussing these concepts helps individuals gain a deeper understanding of their own feelings and the meaning of relationships, highlighting the importance of addressing this topic.

Studying love as a striving for beauty, as in Plato, and for divinity, as in Abai, opens up opportunities for discussing the broader philosophical topics of truth and ideals that can inspire and guide our lives. The works of thinkers such as Plato and Abai remain an essential part of philosophical and cultural tradition. Their ideas continue to influence contemporary philosophy, literature, and art, and understanding their perspectives can deepen our comprehension of both Western and Eastern cultural thought. Abai’s quote, “Love is the guiding star that leads to truth,” directs us toward the true wisdom created by Plato: “Love moves from love of bodily beauty to love of spiritual beauty, and then to love of wisdom.”

In this article, we have explored Abai’s understanding of love and how it relates to the Platonic tradition. This analysis only touches upon the nuances and specific features of the philosophy of love in Plato and Abai. In future research, we would like to study in more depth other aspects of both thinkers’ philosophies, removing existing limitations, such as expanding the scope of the study and increasing the number of inter-

viewed participants from 14 to 40, as well as applying quantitative approaches and conducting a survey with over 200 respondents.

Acknowledgements

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19680093).

References

- 1 Бородай Т.Ю. Рождение философского понятия. Бог и материя в диалогах Платона / Т.Ю. Бородай. — М.: Изд-во Савин С.А., 2008. — 284 с.
- 2 Васильева Т.В. Афинская школа философии. Философский язык Платона и Аристотеля (Серия «Из истории мировой культуры») / Т.В. Васильева. — М.: Наука, 1985. — 161 с.
- 3 Әуезов М. Абайдың өмірбаянына қосымша материалдар / М. Әуезов // Абай Құнанбайұлының шығармалары [2 томдық]. — Алматы, 1940. — II т. — Б. 268–300.
- 4 Ясперс К. Философия. Книга первая. Философское ориентирование в мире / К. Ясперс; пер. Судаков А.К. — Москва: Канон, 2021. — 384 с.
- 5 Марсель Г. Трагическая мудрость философии. Избранные работы / Г. Марсель. — М., 1995. — 187 с.
- 6 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Aşk maddesi. — 1991. — С. 4. — Р. 18–21.
- 7 Vasilakis Dimitrios A. Love as Descent: Comparing the Models of Proclus and Dionysius through Eriugena / D.A. Vasilakis // Religions. — 2021. — Vol. 12. — No. 9. — P. 726. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel12090726>
- 8 Сартр Ж.-П. Тошнота: Избранные произведения / Ж.-П. Сартр; пер. с фр. В.П. Гайдамака; вступ. ст. С.Н. Зенкина. — М.: Республика, 1994. — 224 с.
- 9 Ницше Ф. Полное собрание сочинений: [в 13 т-х.] / Ф. Ницше; пер. с нем. В.М. Бакусева, Ю.М. Антоновского, Я.Э. Голосовкера и др.; ред. совет: А.А. Гусейнов и др.; Ин-т философии РАН. — М.: Культурная революция, 2005–2014.
- 10 Altaev J. Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology / J. Altaev, L. Massalimova, A. Tuleubekov, A. Doskozhanova // Bilig. — 2020. — Autumn. — No. 95. — P. 79–95.
- 11 Аристотель. Метафизика [в 4 т-х.] / Аристотель // Сочинения (Серия «Философское наследие») / ред. и вступ. ст. В.Ф. Асмуса; пер. А.В. Кубицкого в переработке М.И. Иткина. — М.: Мысль, 1975. — Т. 1. — 552 с.
- 12 Платон. Собрание сочинений (Серия «Философское наследие») [в 4 т-х.] / Платон; под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. — М.: Мысль, 1990–1994. — 1993. — Т. 2. — 528 с.
- 13 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 1995. — 1-т.: Өлеңдер мен аудармалар. — 336 б.
- 14 Thomas F. Existentialism is a very short introduction / F. Thomas. — Oxford University Press, 2006.
- 15 Ebu Nasr El Farabi. Al-Madinat-ul Fadila / Ebu Nasr El Farabi; Haz: Arslan A. — Vadi Yayınları, 1997.
- 16 Lynch S.M. Dostluk Üzerine / S.M. Lynch. — Ayrıntı Yayınları, 1997.
- 17 Crowell S. Existentialism / S. Crowell // Encyclopedia of Philosophy. — 2010.
- 18 Foulquie P. Varoluşunun Varoluşu / P. Foulquie. — Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- 19 Bayrakdar M. Yunus Emre ve Aşk Felsefesi / M. Bayrakdar. — Т. İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.
- 20 Гянджеви Н. Лейли и Меджнун. К 80-летию Низами Гянджеви / Н. Гянджеви; ред. А.В. Старостин; пер. с фарси, предисловие и комментарии Рустама Алиева. — Баку: ЭЛМ, 1981. — 388 с.

Д.Т. Кенжетаев, С.Ө. Әбжалов, Қ.Р. Қаратышканова, Ә.А. Құранбек, Ж.Е. Нұрматов

Махаббат және мән: Платон мен Абайдың идеяларын салыстырмалы талдау

Мақалада Платонның махаббат туралы түсінігі мен Абайдың махаббат концепциясы арасындағы философиялық сабақтастық пен айырмашылықтар зерттелген. Көптеген зерттеушілер түрік-ислам ойшылдығында махаббат тақырыбымен жақсы таныс болғанымен, Платонның махаббат туралы түсінігі мен Абайдың түсінігі арасындағы сабақтастықты аз біледі. Платон махаббат болмыстың себебін ашатынын, оның шындығы мен басымдығын дәлелдейтінін айтады. Бұл Абай философиясындағы суфизмдегі махаббаттың мәніне қайшы келмейді, өйткені Абайда Аллаға деген махаббат бүкіл болмыстың негізі. Абай махаббатты реалистік түсінік ретінде түсіндіреді, мұнда әр адам өз болмысын қалыптастырады, бірақ барлық болмыстардың бар болуын анықтайтын жалпы болмыс концептісі басым болады. Ал Платон махаббатты абстрактілі сұлулыққа ұмтылатын біртұтас

концептуалды термин ретінде қарастырады. Осылайша, бұл жерде тек сабақтастықты ғана емес, Платон мен Абай арасындағы түсініктердің айырмашылықтарын да айқындаймыз, олар бірінші ойшылдың онтологиялық және екінші ойшылдың экзистенциалды көзқарасында көрініс табады. Абай үшін махаббат жеке тәжірибені сипаттайды, ол жеке араласуды талап етеді, ал Платон үшін махаббат болмыстың мәні ретінде қарастырылады. Зерттеу Абайдың Алланың болмысын адамзатқа деген махаббат арқылы түсіну тәсілін ашады, оның философиясындағы махаббат концепциясының жаңа интерпретациясын айқындайды. Абай үшін махаббат — бұл жүрекпен тану, рухани ізденіс, адамның ішкі кемелдікке жету жолындағы ең басты қозғаушы күш. Ал Платон болса махаббатты адамды идеялар әлеміне жетелейтін, оны күнделікті материалдық шындықтан жоғары көтеретін метафизикалық құрал ретінде көреді.

Кілт сөздер: Платон, Абай, махаббат, болмыс, тіршілік, суфизм, ғашық, мағрифат, философия, руханият.

Д.Т. Кенжетаев, С.У. Абжалов, К.Р. Каратышканова,
А.А. Куранбек, Ж.Е. Нурматов

Любовь и сущность: Сравнительный анализ идей Платона и Абая

В статье исследуются философские преемственность и различия между концепцией любви Платона и понятием любви Абая. Несмотря на то, что большинство исследователей хорошо знакомы с темой любви в тюркско-исламской мысли, немногие знают о преемственности между понятием любви у Платона и Абая. Платон подчеркивает, что любовь раскрывает причину бытия, утверждая его истину и приоритет. Это не противоречит сути суфийской любви в философии Абая, где любовь к Богу является основой всего существования и духовного развития человека. Абай интерпретирует любовь как реалистическое понятие, утверждая, что каждый человек формирует свою сущность, в то время как общий концепт сущности, который определяет существование всех сущностей, является приоритетным. В отличие от этого, Платон рассматривает любовь как единый концептуальный термин, стремящийся к Абстрактной Красоте. Таким образом, мы не только подчеркиваем преемственность, но и выявляем различия между интерпретациями Платона и Абая, которые выражаются в онтологическом подходе первого и экзистенциальном подходе второго. Было сделано заключение, что для Абая любовь характеризует личный опыт, требующий личного вовлечения, тогда как для Платона любовь воспринимается как смысл существования и путь к высшему знанию. Более того, исследование раскрывает подход Абая к пониманию бытия Бога через любовь к человечеству, подчеркивая новое толкование понятия любви в его целостной философской системе и духовном контексте.

Ключевые слова: Платон, Абай, любовь, бытие, существование, суфизм, гашк, мағрифат, философия, духовность.

References

- 1 Borodai, T. Yu. (2008). *Rozhdenie filosofskogo poniatii. Bog i materiia v dialogakh Platona [The birth of a philosophical concept. God and matter in Plato's dialogues]*. Moscow: Izdatelstvo Savin S.A [in Russian].
- 2 Vasileva, T.V. (1985). *Afinskaia shkola filosofii. Filosofskii yazyk Platona i Aristotelia [Athens School of Philosophy. Philosophical language of Plato and Aristotle]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Auezov, M. (1940). *Abaidyn omirbaianyna qosymsha materialdar [Additional materials to the biography of Abai]. Abai Qunanbaiulynyn shygarmalary — Works of Abai Kunanbayul*, (Vols. 1-2; Vol. 2), 268–300. Almaty [in Kazakh].
- 4 Jaspers, K. (2021). *Filosofiia. Kniga pervaiia. Filosofskoe orientirovanie v mire [Philosophy. Book one. Philosophical orientation in the world]*. (A.K. Sudakova, Trans). Moscow: Kanon [in Russian].
- 5 Marcel, G. (1995). *Tragicheskaiia mudrost filosofii [The tragic wisdom of philosophy]*. Moscow [in Russian].
- 6 (1991). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Aşk maddesi [Türkiye Diyanet Foundation Encyclopedia of Islam. Article on Love]*. (Vol. 4). [in Turkish].
- 7 Vasilakis, Dimitrios A. (2021). Love as Descent: Comparing the Models of Proclus and Dionysius through Eriugena. *Religions*, 12 (9), 726. <https://doi.org/10.3390/rel12090726>
- 8 Sartre, J.-P. (1994). *Toshnota [Nausea]*. (V.P. Gaidamak, Trans); forwarded by S.N. Zenkina. Moscow: Respublika [in Russian].
- 9 Nietzsche, F. (2005–2014). *Polnoe sobranie sochinenii [Complete Works]*. A.A. Guseinov (Ed.). (V.M. Bakusev, Yu.M. Antonovskii, Ya.E. Golosovker, Trans). (Vols. 1–13). Moscow: Kulturnaia revoliutsiia [in Russian].

- 10 Altaev, J., Massalimova, L., Tuleubekov, A., & Doskozhanova, A. (2020). Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology. *Bilig*, 95, 79–95.
- 11 Aristotle. (1975). *Metafizika* [Metaphysics]. *Sochineniia (Seriia «Filosofskoe nasledie») — Works (Series “Philosophical Heritage”)*. V.F. Asmus (Ed.); (A.V. Kubitskii, M.I. Itkin, Trans). (Vols. 1–4; Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 12 Plato. (1993). *Sobranie sochinenii (Seriia «Filosofskoe nasledie») [Collected Works (Series “Philosophical Heritage”)]*. A.F. Losev, V.F. Asmus, A.A. Takho-Godi (Eds.). (Vols. 1–4; Vol. 2). Moscow: Mysl [in Russian].
- 13 Kunanbaiuly, A. (1995). *Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [Complete two-volume collection of his works]. Olender men audarmalar [Poems and translations]*. (Vols. 1-2; Vol. 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 14 Thomas, F. (2006). *Existentialism is a very short introduction*. Oxford University Press.
- 15 Ebu Nasr El Farabi. (1997). *Al-Madinat-ul Fadila [The Virtuous City]*. Arslan A. (Ed.). Vadı Yayınları [in Turkish].
- 16 Lynch, S.M. (1997). *Dostluk Üzerine [On Friendship]*. Ayrıntı Yayınları [in Turkish].
- 17 Crowell, S. (2010). *Existentialism*. Encyclopedia of philosophy.
- 18 Foulquie, P. *Varoluşçunun Varoluşu [The Existence of the tential]*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları [in Turkish].
- 19 Bayrakdar, M. (1994). *Yunus Emre ve Aşk Felsefesi [Yunus Emre and the Philosophy of Love]*. T. İş Bankası Kültür Yayınları [in Turkish].
- 20 Giandzhevi, N. (1981). *Leili i Medzhnun. K 840-letiiu Nizami Giandzhevi [Leili and Majnun. To the 840th anniversary of Nizami Ganjavi]*. A.V. Starostin (Ed.). (R. Aliev, Trans). Baku: Elm [in Russian].

Information about the authors

Kenzhetayev Dosay — Doctor of Philosophical and Theological Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

Abzhalov Sultanmurat — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6238-9512>

Karatyshkanova Kymbat — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Humanities, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-3008-9339>

Kuranbek Asset — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3801-0752>

Nurmatov Zhakhangir — PhD, Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>

N. Medzhidova*

*Baku State University, Baku, Azerbaijan
(E-mail: nargiz516@hotmail.com)*

Worldview and personality in the context of philosophical understanding of human self-actualization

The article deals with issues related to the philosophical understanding of human transformation in the conditions of modern reality. Stating that there is a crisis in the spiritual development of mankind, the author offered his vision of what can contribute to its overcoming. Turning to the experience of philosophical anthropology, the author analyzed the correlation between individuality, personality and worldview. Obviously, these concepts are related to the social activity of the subject and are based on the dialectics of the subjective and objective. Compared to individuality, personality is distinguished by greater activity, aspiration to self-actualization, responsibility for the consequences of its activity. At the same time, the activity of a personality should have a creative character. In the context of this philosophical approach, which integrates many realities of human existence, a person appears as an ontological reality, as a personality, the creative beginning of social practice and history. The being space of a person is interpreted as a subjective-objective reality or a unique integrity of interdependent phenomena of a person's inner world, his or her worldview searches and expectations.

Keywords: worldview, man, subject, personality, self-actualization, meaning of life.

Introduction

“The enormous technical and practical successes have contributed to the “debauchery” of man’s consciousness — what no god has done for man in a millennium, man does himself. He probably hoped to see being in this activity, but, frightened, he found himself facing a void of his own making” [1; 299]. In these words, Karl Jaspers characterized the spiritual situation of his time — but at the moment, nothing has changed, at least for the better — over the last three decades the sense of imminent catastrophe, fear and confusion have only increased.

The dependence of man only on his mind has led to the fact that today we live in an information society, where the main thing is the possession of information and man’s ability to use it correctly. But how come we, possessing a huge spiritual, cultural, scientific and technical heritage, have not learnt to use it correctly for the benefit of every member of society? Why having all preconditions and conditions for creative creation of reality, we only passively perceive it, — we go with the flow, adjust to any conditions, spiritually degrade and eventually direct all technical power to the destruction of our planet as a whole. Morality is being destroyed, imagery and art are degenerating, true religious feelings are dying out. There is a substitution of the true goal — henceforth the means of its achievement are proclaimed the goal, and the consumption of such “goals” — the highest good bringing the experience of happiness. As a result, the human being becomes a hostage of technological development and the increasing production of consumer products, which gives rise only to a growing sense of general instability and insecurity. People do not have a clear knowledge of their own destiny and the destiny of their time, but in any case, although mostly unconsciously, we feel that we live at a time when the world has reached a milestone in its development that is incommensurable with the similar milestones of individual historical epochs of the past millennia. There is a realization that we are living in a spiritually incomparably richer situation of opportunities and dangers, but if we fail to cope with it, it will inevitably turn into a most insignificant time for the failed human being. Looking back at the past millennia, it may seem that man has reached the end of his development or that he, as a carrier of modern consciousness, is only at the beginning of his journey, at the beginning of his formation, but this time possessing the means and the possibility of real recollection, on a new, completely different level. Look how much the potency of life has increased recently — the limits of our possibilities have expanded incredibly. And yet, with more means, more knowledge, more technology than all previous epochs, our age behaves like the most wretched of all; it is adrift. Our age is confused in the midst of abundance — deeply confident of its

---

* Corresponding author’s e-mail: nargiz516@hotmail.com

creative powers, yet it does not know what to create. Master of the whole world, he is not master of himself [2; 56]. The events of the twenty-first century continue to raise more questions than they answer about the interrelationship and mutual influence between the nature of people's social activities and the world around them. On the one hand, thanks to advances in various spheres of social activity, human beings have been able to involve even outer space. On the other hand, by the frequent unpredictability of its results, especially in terms of significant mismatch of the desired with reality, it, this activity, sometimes jeopardizes the very existence of both himself and all his existing natural and social environment. Whence such a number of suicides and why mankind strives to accumulate and improve that can forever erase even the memory of us from the Universe?! Today, in our world there are no plans, no goals, no ideals; there are no higher or lower, no right or wrong, there is a levelling of wealth, rights, culture, classes, genders: humanity has started to live as if on the other side of good and evil. The spiritual sphere — culture, religion, art — has been criticized and shattered; authorities have lost their weight and norms have lost their significance. Denial of the past and complete prostration about our future are the characteristics of our time. And even what we produce today is not produced for the purpose of obtaining use value and owning, if possible, a durable product, it is produced for the purpose of its death, the acceleration of which is equal only to price inflation. This policy calls into question the “rationalist” tenets not only of economic science, but in general the reasonableness and expediency of our very existence. There is a persistent feeling that mankind throughout all centuries has been running and running, striving for something — something that can confirm its existence — to improve, secure, prolong, make more comfortable — and, in the end, came to the denial of itself. The snake bites its own tail: meaninglessness, uselessness, hopelessness...

Mankind is on the verge of crisis in all spheres of its existence — natural, social, economic, political, mental-psychological, spiritual. What led to this? All the will, all the forces aimed at improvement, in the end, led to the denial of human life itself. Life is an inherent property of the world around us. For a number of centuries, the main way of perceiving reality has been passive worldview with complete identification with the environment. We are not representatives of the animal world and we should treat the very fact of our life reasonably: to live — consciously. The concept that most clearly captures this conscious experience of life is existential — existence. Existence is a sensual experience of life, its continuous movement. It is a state in which you realize that one is condemned to be free. “Condemned because he did not create himself, and yet free because once thrown into the world he is responsible for everything he does” [3; 330]. Existence is possible only in the creative re-creation of reality, because it is at such moments that we are more conscious and reasonable in our attitude to life — we ourselves act as its creators. This demiurgic worldview is inherent in a person who seeks, first of all, to constitute himself.

Research Methods

The theoretical and methodological basis of our study is the dialectical-ontological justification of the relationship between worldview and human personality, which suggests that the qualities of a person as a subject of activity are the basis of the causality of existence, the source of activity, creative self-activity. This means that the process of formation of higher forms of personal growth includes the mechanism of self-overcoming (self-actualization), which allowed us to see the human problem from the position of preserving the subject position at different stages of the life path. In the context of this philosophical approach, which integrated many realities of human existence, a person appears as an ontological reality, as a personality, the creative beginning of social practice and history, which, in turn, allowed us to overcome the impersonal, static-structural approach to consciousness and activity, which exaggerated the role of the formative influence of social programs and social projects on the personality.

The central position of this approach implies the consideration of the individual as a subject of the process of being and co-existence, which should be supported by a certain orientated personal activity in acquiring a worldview. This means that the personality and its worldview appear as interdependent and mutually conditioning sides of the whole, and the phenomenon of “human being” is an organized hierarchy of different ways of human existence. The being space of a person is interpreted as a subjective-objective reality or a unique integrity of interdependent phenomena of a person's inner world, his or her worldview searches and expectations [4].

Results and discussion

The worldview of a person from the point of view of classical thought is impossible without the ontological aspect, which determines the system of worldview as a whole. In this regard, it is thought that the

constitutive beginning of personality is located “on the other side” of the social and natural, in the being layers of the universe. The concept of personality in Max Scheler’s anthropology is quite indicative in this sense. According to the German scientist, “what makes a human being a human being is the principle opposite to all life in general, it as such is irreducible to the “natural evolution of life,” and if it can be elevated to something, then only to the highest basis of things themselves — to that basis, a private manifestation of which is also “life” [5; 53].

In his opinion, the spirit is the supreme foundation of human life. He regards the personality as an activity centre through which the spirit manifests itself in the finite spheres of existence.

In contrast to the representatives of the animal world, man, who becomes a person, can rise above himself and the world by objectifying them in his cognitive effort. On the basis of man’s “givenness” to himself, Scheler explains the presence of ontological traits such as: 1) the presence of man’s specific categories of thing and substance, which allow him to transform the thing; 2) man’s allocation of a single space of the world, unrelated to the concreteness of the environment and activity, which creates a peculiar background of perception of the world; 3) the presence of reflexivity, the ability to realize himself as the center of his own spiritual acts [5; 55–58].

All this is possible only insofar as the spirit has no spatio-temporal characteristics and is found only in the highest foundation of being itself. Accordingly, man in his personality surpasses himself and the world [5; 57]. The personality by its spiritual act breaks down the world’s resistance to the impulse of life, “derealizes” the opposition between the world and creative power. The process of derealization consists in what, judging from Scheler’s description of it, strongly resembles the process of catharsis: What does it mean to derealize (entwirklichen) or “ideate” the world? It does not mean, as Husserl thinks, to refrain from judging existence; on the contrary, it means to attempt to remove, to annihilate the very moment of reality, the holistic, undivided, overbearing impression of reality with its affective correlate — to eliminate that “fear of the mundane” which, as Scheler insightfully observes, “goes away” only “in those spheres where forms pure live” [5; 64–65]. The elimination of affects by moving the recipient into an alternative reality is realized in artistic creation, the realm of “pure forms” that have an ontological character.

Scheler’s concept of personality clarifies the nature of worldview: in essence, worldview is an ideation, derealization of the world, its creative transformation, carried out by spiritual effort.

This raises the problem of the nature of the relationship between worldview and personality. This problem involves consideration of the question of the correlation of individuality, personality and worldview. Obviously, these concepts are related to the social activity of the subject and are based on the dialectics of the subjective and objective, if the objective is understood as social relations. If we talk about the relationship between the personal and the social, then the social organically, along with the individual, is included in the structure of personality. Compared to individuality, personality is characterized by greater activity, moral emphasis, responsibility for the consequences of its activity. It should also be noted that the activity of personality, taking into account the above characteristics, must necessarily have a creative character, while the activity of individuality can be destructive.

But personality is defined not only (and not so much) in terms of social, but also in ontological terms. Therefore, the essence of personality, in our opinion, is not any activity, but the one that generates spiritual activity of self-creation, the result of which is the formation of the worldview of the individual. Let us try to define this relation in the following way: personality is an individuality creating its own worldview. Or, in other words, it is a self-creating individuality. This definition contains several fundamental points: uniqueness, integrity, ontological rootedness, priority of the spiritual vector of development, creative approach and fundamental incompleteness of the process of self-creation.

One of the provisions of postmodernism, following from the central attitude of acentrism, is the assertion of the equivalence of all traditions, the idea of multiculturalism. Multiculturalism, for all its weaknesses, presupposes a dialogue between different cultural subjects. At the level of a person’s worldview, this is realised as a person’s polylogality. As a process of understanding interaction between equivalent subjects, polylogality is carried out in parallel on several levels: 1) the relation of the Self to the external Other (or, if we designate the Self as a text, text to text, recipient, etc. in the context of the structuralist tradition); 2) the relation of the Self to the internal Other (or the intra-textual relation of different Selves); 3) the relation of the Self to culture (or text to context); 4) the relation of the Self to God (text to metatext).

In this connection, a different meaning of the attempt of structuralists to eliminate personality from the creative process, contained in the concept of “death of the author,” emerges. Roland Barthes argued the following: “... The author nurtures the book, that is, precedes it, thinks, suffers, lives for it; he also precedes his

work as a father precedes his son. As for the modern scriptor, he is born at the same time as the text, he has no existence before and outside of writing, he is by no means the subject in relation to which his book would be a predicate; there remains only one time, the time of the speech act, and every text is written here and now" [6; 387]. One should not see in this proclamation of the "death of the author," as opposed to Bakhtin's theory of the author, an attempt to objectify the creative process, because subject-object relations are not always applicable to creativity. It is an attempt to protect us from the unambiguity and one-dimensionality of understanding the text, from a certain final meaning, an endeavor to present the result of creativity as an unfinished process of writing and its continuous interpretation.

A seemingly paradoxical situation is created. The subject creates his or her identity through self-elimination by subordinating himself or herself to the writing process. In fact, elimination occurs only from the point of view of formal discourse, and self-development is realized through this creative self-elimination. The subject of creativity only in the hypostasis of the scriptor (in other words, at the moment of creation) is capable of spontaneous self-changing, of renewing being, of transcending his or her own self and developing a worldview.

The development of the worldview, its change, takes place as the personality grows, as the subject deepens into itself, as it becomes acquainted with the macrocosm through the microcosm, in the interval between the scriptor and the Author as hypostases of absolute subjectivity and absolute objectivity (or transcendental and transcendental, subject and other-subject, singular and universal). But this is the creative process. The formation of personality in the postmodern era is associated with the discovery of a new view of the world — with a complete restructuring of the worldview. This restructuring, or rather creation, is a constant, incomplete process, like writing a text in its poststructuralist interpretation.

It would seem that the state of a scriptor presupposes the finality of the text, because, unlike the Author, who creates a draft and then refines it to the "final" white version, the scriptor writes the text(s) once and for all, i.e., definitively. But it is not. Firstly, such a writing process is fundamentally incomplete, for putting "text" on "paper" is only a part of writing, which continues during the whole life of the scriptor, because the true process of creativity (writing) does not always coincide with the materialization of this process. And it is interrupted, perhaps, only by the spiritual death of the subject. But, since creativity in communicative terms is multidimensional, polylogical, the writing process, terminating at the first and second levels of polylogue, can be continued through other levels by other subjects.

In the hypostasis of the scriptor, the subject, as we have defined above, simultaneously "corrects" what has already been written, and what is currently being written can, in turn, be considered the basis for a new correction. And the paradoxical process whereby "the subject may be said to find himself precisely in the act of self-dismissal to which he defiantly subjects his personality" [6; 380] appears as the crumpling and discarding of a draft with the simultaneous creation of a new draft. Thus, the scrivener is the state of the draft text of the personality born in the text. Only in the hypostasis of the scriptor (in other words, at the moment of creation) is the subject of creativity capable of spontaneous self-changing, of renewing being, of transcending his or her own self and developing a worldview. Only in this hypostasis, which presupposes semantic emptiness, absolute cultural naivety, is there the possibility of creative disruption of the causal chain, of insight.

The postmodernist pathos of the struggle against onto-theo-teleo-phono-logocentrism in the personal aspect can find some — though not literal — parallels in the philosophical views of M.K. Mamardashvili, who argued that personality is "something that has no other grounds than itself, i.e., self-existence... something that is beyond a given culture, beyond given customs, beyond given tradition, beyond given social rules, mores and habits" [7; 63]. It is not difficult to notice that the difference of this definition is the denial of the cultural validity of the personal structure, but it is thought that Mamardashvili himself did not limit himself to the literal meaning of this phrase, since the groundlessness of the personality means a transcendental orientation, an aesthetic aspiration to reach a new, broader level, to cross any framework, including that of culture, and this is possible only on condition of a huge labour of reworking and overcoming cultural and other frameworks, i.e. a good acquaintance with what is discarded.

Fyodor Girenk's work advocates a concept of human asociality reminiscent in part of the postmodern nomadology and rhizomancy of Deleuze and Guattari. He believes that self-reproduction is at the heart of understanding human nature. The non-bodily experience of the imagination, which resists socialization and the social norm, immerses the human being in a purposeless flow of being that knows no distinction between subject and object, between the sensual and the rational, the eternal becoming of the self [8; 129]. Therefore, we can say that the elimination of ontocentrism in postmodernism is also relative and represents only a step

in the synthesis that follows the deconstruction of the eternally becoming structure of the individual. On this basis, we can say that the worldview of the modern personality is a polycentric, polylogical flow of becoming, a striving for the self-resonance of the personality.

Man is so never fully fulfilled, fully realized and fulfilled. As B.D. Gubin writes, “man himself as such is only an indirect product of God’s plan for himself, that he is the Great Promise, promises, but is never fully realized in any of the worlds” [9; 86]. Thus, man’s life can be presented as a series of unsuccessful attempts to express, to realize himself, to self-realize. He says: Tomorrow I will start a new life. But tomorrow comes, but nothing in his life changes. And so, it goes on without end — tomorrow, next week, next month, next year, etc. On the other hand, if a man were to achieve all his goals at once, he would probably just die of boredom, not knowing what to do next and how to live. Even the greatest people have not fully realized themselves. Maybe the difference between them and ordinary people is that they realize it and others do not. When Leonardo da Vinci was asked why he was not satisfied with his painting “Mona Lisa,” he replied that he was not dissatisfied with the painting, but with himself.

However, even in spite of these limitations, man strives with all his might to realize himself or to self-actualize. It is true that man can never be completely sure that he has realized himself. By and large, man is never fulfilled.

Nietzsche taught that man is a creature and a creator, in which the two beginnings have an irreconcilable struggle. But we are very rarely the creators of our own lives. Life is something that does not really belong to man. Life is like an expensive toy that is given to a person on his birthday to hold for a few minutes and then taken away forever. The person says, “This is my life!” But it is only a small piece of it that lasts for a very short time, maybe just a few seconds. After all, it is important to live life, not to pass it by. That is why a person lives only in brief moments of his life, maybe he lives only a few hours during his whole life, and the rest of the time he lives not his own but someone else’s life, daily reproducing, copying and repeating other people, or himself. But if a man repeats himself, he is dead. However, the main task for man is to strive to realize himself as a Man. However, it remains unclear why man has to make efforts to be a man: the natural, the essential, the necessary are given to us with the greatest difficulty! Man is one who is infinitely removed from himself. Man is only the possibility of becoming Man, but nothing more.

We are all human beings, but that does not mean that we are always human beings, being human beings by definition — homo sapiens. Moreover, our essence does not depend on us, but in most cases depends on a multitude of random factors — economic, psychological, social, political, cultural and God knows what else — which determine (or, in this case, which is the same thing, limit) the essence of man, giving him — in each historical epoch and in each segment of human life — a certain form or essence, filling his life with content and meaning.

But it should be said that man’s essence is that which, in fact, never belonged to man as his essence, which constantly slipped out of his hands, was lost by him in the course of history (the famous problem of alienation is man’s loss of his own essence or identity) in the process of self-realization. That is, the more man strives to realize himself, his essence, the more likely it is that he will lose or forfeit it in the course of its realization. A person is something that is almost never a person. Man is homo machines.

On the contrary, we observe that this essence, at every stage of man’s development, has been alienated from man, separated and isolated from him, causing him endless agony, suffering and anxiety over its loss or temporary oblivion, and making him desperately search for it. Man must always be reminded that he is a human being, that he is a rational, moral and spiritual being and that “nothing human is alien to him.” Man is someone who always forgets his own essence, who he is. We only remember it when we lose it. Therefore, we can say that man is an essence-less (we do not deny essence, but we do not believe that it belongs entirely to man, that is, that it is entirely in his power) or accidental being.

However, some philosophers believe that a person has an essence, the latter is seen either in society, social relations, as in Marxism, or in freedom, as in existentialism. However, in what (or whom) would philosophers specifically not see the essence of man — in an individual who is free by nature (is he free by nature?) or a society in which restrictions are everywhere — we can’t help but see that these concepts contradict, if not exclude each other. After all, in order to be free, a person must live in society (there is no problem of freedom outside of society!), and on the other hand, society is forced to impose restrictions on a person everywhere, depriving him of the very freedom that he has been granted since his birth. Therefore, a person is forced to rush between the two extremes of human existence — between individuality (freedom) and sociability (necessity) — trying to determine the essence of a person, to find the desired core. But human is the

third thing that happens to him. A person is everything that has happened to him in life, contrary to his will, desire or aspiration. The human is rare, unique, and exclusive.

The German-American philosopher E. Fromm, realizing the complexity and contradiction of the philosophical problem posed above (can a person be free in society, being fully or partially dependent on it?), tried to combine the two extreme points, showing that the essence of man, being inherent in him from nature, manifests itself only under certain social conditions that favour his development or, on the contrary, hinder it [10]. However, it remains unclear how these conditions are formed, if a human being participates in them, and how these conditions in turn influence a human being, shaping his essence.

Therefore, we are forced to come to the conclusion that the human essence is an ephemeral, ghostly and metaphysical concept, which, if a person possesses, it is only occasionally, accidentally and sporadically — in extremely rare moments of his life — when he can be selflessly and hopelessly in love with someone, or when he does good for someone else, who, maybe even for the first time in his life, sees or creates, creates something beautiful and unique, without understanding how it happens. Hence, in contrast to existentialism, which asserts human freedom at every step (either-or) and Marxism, which makes a person dependent on society, social relations, and society as a whole, we assert that the human essence is not given to him from birth (like a bird's ability to fly) and is not directly dependent on public. Rather, it arises in spite of them or against them, that is, sporadically, randomly and spontaneously.

Therefore, we can say that a person is not an individual and not a social being, as is commonly believed, but a random being. We do not choose our life in this world, we come to this world and leave it also not of our own free will, that is, by accident. A person is a flash, a spark and lightning.

After all, if a person owned his own essence, or to use M. Stirner's terminology, if it were "his property", then all human problems existing in the world today would be solved once and for all, and a person would achieve complete harmony with himself, other people and the world. However, the historical and individual experience of a person proves the opposite: the essence of a person is something that does not depend on a person, that does not fully belong to him and is not in his absolute power, but depends on many random factors (subjective and objective), manifests itself contrary to his will, desire or even aspiration, that is, occasionally, by accident and without reason. A person is everything that happens or happens to him in his life.

But in this case, if a person is not responsible for himself, and all manifestations of his human essence (humanity) do not depend on him, then a person bears no responsibility for the evil, misfortunes, sufferings, wars and catastrophes that occur in the world? We are not thereby depriving a person of the very responsibility that the existentialists wrote about, when a person is responsible for everyone and the fate of the whole world. By choosing ourselves, we choose the whole world.

But even if we accept this point of view, we will have to admit that a person does not always assume this responsibility, but only at certain moments in his life, and no one can really explain why and wherefore he does this, that is, again accidentally, spontaneously and casually. A person is something that will happen, slip, flash and slip (excuse the expression) between a person and a person. We've all fallen in love and we know what it's like, but we also know that you can't fall in love on your own. Love is that we are not envious, but rather we depend on it. Man, the human, is a mystery, a riddle, and a miracle.

Conclusion

From childhood we instill in children's minds the general rules of moral behaviour, teach them that they should love and respect each other, not to do evil and to help their neighbours in a difficult moment, but only a few of them are capable of this, and they cannot explain why and why they do it. Why did you help this man? — they ask him. I don't know, he answers. Of course, all this can be explained by peculiarities of upbringing, character traits or objective conditions. But all this hardly explains why a person sometimes acts in a human way. All of us are sometimes human, doing things that others do not expect from us.

Even people who are considered highly moral, morally and psychologically stable are not immune to bad deeds and immoral actions, proving once again that man is a being defined not from himself, but from outside, random conditions, which hitched together — in a certain way and in a certain place — gave rise to the actions that man commits, not quite understanding, clearly realizing their meaning and significance.

Man is not the subject of his own life, but he is subjective in certain moments of his life. We are subjective not because we are subjects, but we are subjects because we act subjectively. One student in my lecture on a question cautiously remarked that it was only his own, subjective opinion. Be glad you have a subjective opinion, "I told him," but many people don't even have one.

The human is the tension, the string and even the gulf between human and man. The human is something that sometimes slips or flashes between people, or happens like a spark, a comet or a star. The human is a blink, a moment, a lightning bolt, a flash. That's why I say: man, what is human, is an accident.

Thus, we can say that the human is that which comes true, happens between people when people do not expect it of themselves; it is that which flashes, slips between human and man when they are not even aware of it themselves. Every human being, at least once in his or her life, must become a Man, so that his or her life — even if only for a brief moment — may be illuminated with meaning.

Jaspers, in considering the spiritual state of his time, noted that situations can either be unconscious — then they have an effect in such a way that the one affected is unaware of how it happens. Or they are seen as available to the self-conscious will, which can accept, utilize and change them. A situation that has become conscious will, in one way or another, push a person towards a certain behaviour. It does not automatically make the inevitable happen; it indicates possibilities and limits of possibilities: what happens in it also depends on the person who is in it and how he or she recognizes it. Although the apprehension of the situation itself already changes the situation, because it appeals to possible action and behaviour. To see a situation means to begin to dominate it, and to look at it closely means the struggle of the will for being [1; 332]. Man fulfils his purpose and mission if he is not satisfied with the existing reality, but lives with the desire to solve the problems he sees in himself and in his society, because man exists only to the extent that he realizes himself. Hence the whole life of man should be subordinated to the supreme idea of creation of the surrounding reality. Our reality is in our activity. Philosophy today should not silence the problems of our time just because it does not feel the strength to solve them. Of course, he who does not play does not lose, but he does not succeed either. Pride is the scourge and engine of the philosopher — the fear of the shame of failure and the feeling of superiority over circumstances. And when inner freedom takes over, the development of philosophy goes on, the development of mankind goes on. Even if we do not propose the necessary way, we at least say that it is necessary. To make enquiries is already a beginning — there will be solutions, and there will be a way out, even if not suggested by us.

Список использованной литературы.

- 1 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М.: Политиздат, 1991. — 528 с.
- 2 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: АСТ: Ермак, 2005. — 70 с.
- 3 Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. — М.: Политиздат, 1989. — 398 с.
- 4 Рябикина З.И. Субъектно-бытийный подход в исследовании личности: методология и перспективы развития / З.И. Рябикина, Л.Н. Ожигова, А.Ш. Гусейнов, В.В. Шиповская // Южно-Российский журнал социальных наук. — 2024. — Т. 25. — № 2. — С. 6–27.
- 5 Шелер М. Положение человека в Космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии. — М.: Прогресс, 1988. — 547 с.
- 6 Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: Прогресс-Универс, 1994. — 615 с.
- 7 Мамардашвили М. Мой опыт нетипичен / М. Мамардашвили. — СПб.: Азбука, 2000. — 400 с.
- 8 Гиренок Ф. Аутография языка и сознания / Ф. Гиренок. — М.: Проспект, 2017. — 256 с.
- 9 Губин Б.Д. Человек как косвенное существо / Б.Д. Губин // Журнал современной зарубежной философии и философской компаративистики. — 2009. — № 3-4. — С. 77–86.
- 10 Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. — М.: Neoclassic, 2018. — 320 с.

Н. Меджидова

Адамның өзін-өзі тануын философиялық тұрғыдан түсіну контексіндегі дүниетаным және тұлға

Мақалада қазіргі шындық жағдайында адамның өзгеруін философиялық тұрғыдан түсінуге қатысты мәселелер қарастырылған. Адамзаттың рухани дамуындағы дағдарыстың болуын айта отырып, автор оны жеңуге не ықпал етуі мүмкін екендігі туралы өз көзқарасын ұсынады. Философиялық антропология тәжірибесіне сілтеме жасай отырып, автор даралықтың, тұлғаның және дүниетанымның арақатынасын талдайды. Бұл ұғымдар субъектінің әлеуметтік белсенділігімен байланысты және субъективті және объективті диалектикаға негізделгені анық. Тұлға жеке тұлғамен салыстырғанда үлкен белсенділікпен, өзін-өзі тануға деген ұмтылыспен, оның қызметінің салдары үшін жауапкершілікпен ерекшеленеді. Осы жағдайда жеке тұлғаның белсенділігі қажеттілікпен

шығармашылық сипатта болуы керек. Адам болмысының көптеген шындықтарын біріктірген осы философиялық тәсіл аясында адам онтологиялық шындық, жеке тұлға, әлеуметтік практика мен тарихтың шығармашылық бастамасы ретінде көрінеді. Тұлғаның күнделікті кеңістігі субъективті-объективті шындық немесе адамның ішкі әлемінің өзара байланысты құбылыстарының, оның дүниетанымдық ізденістері мен үміттерінің қайталанбас тұтастығы ретінде түсіндіріледі.

Кілт сөздер: дүниетаным, адам, субъект, тұлға, өзін-өзі тану, өмірдің мәні.

Н. Меджидова

Мировоззрение и личность в контексте философского осмысления самоактуализации человека

В статье рассматриваются вопросы имеющие отношение к философскому осмыслению трансформации человека в условиях современной действительности. Констатируя наличие кризиса в духовном развитии человечества, автор предлагает свое видение того, что может способствовать его преодолению. Обращаясь к опыту философской антропологии, автор анализирует соотношение индивидуальности, личности и мировоззрения. Очевидно, что эти понятия связаны с социальной активностью субъекта и основаны на диалектике субъективного и объективного. Личность по сравнению с индивидуальностью отличается большей активностью, стремлением к самоактуализации, ответственностью за последствия своей активности. При этом активность личности должна с необходимостью иметь творческий характер. В контексте этого философского подхода, интегрировавшего множество реальностей человеческого бытия, человек предстает как онтологическая реальность, как личность, творческое начало социальной практики и истории. Бытийное пространство личности трактуется как субъективно-объективная реальность или неповторимая целостность взаимообусловленных феноменов внутреннего мира человека, его мировоззренческих поисков и ожиданий.

Ключевые слова: мировоззрение, человек, субъект, личность, самоактуализация, смысл жизни.

References

- 1 Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii [The Meaning and Purpose of History]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 2 Ortega y Gasset, J. (2005). *Vosstanie mass [The Revolt of the Masses]*. Moscow: AST: Ermak [in Russian].
- 3 Sartre, J.-P. (1989). Ekzistentsializm — eto gumanizm [Existentialism is a Humanism]. *Sumerki bogov — Twilight of the Gods*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 4 Riabikina, Z.I., Ozhigova, L.N., Guseinov, A.Sh., & Shipovskaia, V.V. (2024). Subektno-bytiinyi podkhod v issledovanii lichnosti: metodologiya i perspektiv razvitiia [Subject-existential approach in the study of personality: methodology and development prospects]. *Yuzhno-Rossiiskii zhurnal sotsialnykh nauk — South-Russian Journal of Social Sciences*, 25, 2, 6–27 [in Russian].
- 5 Scheler, M. (1988). Polozhenie cheloveka v Kosmose [The Position of Man in the Cosmos]. *Problema cheloveka v zapadnoi filosofii — The Problem of Man in Western Philosophy*. Moscow: Progress [in Russian].
- 6 Barth, R. (1994). *Semiotika. Poetika [Semiotics. Poetics]*. Moscow: Progress-Univers [in Russian].
- 7 Mamardashvili, M. (2000). *Moi opyt netipichen [My Experience is Atypical]*. Saint Petersburg: Azbuka [in Russian].
- 8 Girenok, F. (2017). *Autografiia yazyka i soznaniia [Autography of Language and Consciousness]*. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 9 Gubin, B.D. (2009). Chelovek kak kosvennoe sushchestvo [Man as an Indirect Being]. *Zhurnal sovremennoi zarubezhnoi filosofii i filosofskoi komparativistiki — Journal of Contemporary Foreign Philosophy and Comparative Philosophy*, 3-4, 77–86.
- 10 Fromm, E. (2018). *Chelovek dlia sebia [Man for himself]*. Moscow: Neoclassic [in Russian].

Information about the author

Medzhidova Nargiz — PhD, Lecturer of Department of Philosophy, Baku State University, Baku, Azerbaijan, <https://orcid.org/0000-0002-3404-3493>

A.B. Nikambekova*, R.N. Imanzhusip

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: aselnb_@86mail.ru, imanzhussip_r@enu.kz)

Alikhan Bukeikhan's philosophy of independence (cultural and philosophical analysis)

The beginning of the XX century was a time of aggravation of the land problem for the Kazakh people. At this time, the Kazakh intelligentsia, who were engaged in Enlightenment, began to actively act. Alikhan Bukeikhan was the head of the government of Alashorda, who managed to mobilize Kazakh students not only in the educational, but also in the political struggle to work in the interests of the nation. The article discusses the philosophy of independence of Alikhan Bukeikhan in a historical and cultural context. The authors of the article take into account topical issues of political, economic, educational, organizational, cultural activities of A. Bukeikhan using the example of historical data and memorable notes. Thanks to his political insight, he managed to preserve our land by uniting Kazakh intellectuals, so that it would not be swallowed up or destroyed by the policy of the Empire. Archival data show that Alikhan's political influence was strong even during his imprisonment. Intellectuals of such Turkic countries as fraternal Turkish, Tatar, Bashkir, Uzbek, Kyrgyz took Alikhan's philosophy of independence as an example. In the article, an attempt is made to understand the high level of political philosophy of A. Bukeikhan and his relationship with external forces is considered. Among the intellectuals of Russia, historical figures who have established close relations are indicated by the reference table. The article systematically defines a holistic picture of the political philosophy of the head of Alashorda, regardless of the period of his life, such as participation in regional expeditions, membership in the cadet party, joining the organization of Freemasons, becoming a Duma deputy, imprisonment, persecution in historical context. The content of the article deals with the stages of development of political philosophy of Alikhan Bukeikhan, his contribution to independence, his activity towards the unification of the Kazakh people in a cultural and philosophical context.

Keywords: independence, political philosophy, colonialism, Alash party, Alashorda autonomy, national interest, Kazakh intellectuals, land problem, culture, cultural philosophy.

Introduction

Independence is a sacred concept that gives meaning and significance to the daily life, relationships, psychology, profession, and dreams of the people. In the post-colonial period, the process of decolonization of the Kazakh people began with attempts to rid themselves of cultural and psychological domination. The spirit and essence of Kazakh culture became the first condition for accelerating the decolonization process. The needs and practices of contemporary Kazakh society are related to its specific cultural conditions. The nature of these conditions lies in the fact that, after declaring independence, the Kazakh people became part of global science and technology. The alignment of the Kazakh people's goals and interests is related to recognizing independence as the main value. A review of the philosophy of independence advances scientific debates in all areas of theory, relying on research of high quality and logic. The promotion of the philosophy of independence is undertaken through approaches such as historical analysis, analytical political philosophy, philosophy of contemporary history, comparative philosophy, critical theory, and literary-historical interpretation. In current research on Alash studies, the discourses in the fields of history and literature are constantly being renewed. In philosophical and cultural studies, Alash studies are still taking shape. There is a limited body of scholarly work on the political-philosophical discourses of the Alash heritage. In evaluating the contribution of the Alash intellectuals to the philosophy of independence, we rely on the research of literary scholars and historians. In this article, the main criteria of Alihan Bukeikhan's philosophy of independence are examined through major works in literature and historical scholarship.

Since the beginning of the decolonization process in Kazakh society, the formation of new thinking and critical perspectives has expanded the relevance of cultural studies in the historical and spiritual development of the nation. The first signs of decolonization appeared even before the collapse of the USSR, in 1988, with the decision of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan to rehabilitate Kazakh intellectuals. However, earlier, in 1959, Shakarim Kudaiberdiuly was rehabilitated during Khrushchev's "thaw" pe-

---

* Corresponding author's e-mail: aselnb_@86mail.ru

riod, but later faced a renewed ban. Even after gaining independence, the study of Kazakh intellectuals did not cover a broad scope. In the last three years, numerous scholarly works dedicated to the historical figure of Alihan Bokeikhan have been published. This phenomenon in ethnopsychology arises from the people's deep desire for full decolonization. Modern Kazakh scholars such as T. Zhurtbai, D. Kamzabekuly, S. Akkululy, A. Isimakova, S. Zhumagul, D. Kydyrali, and others have made significant achievements in studying the heritage of Alash. Russian researchers have also started to actively investigate Alihan's legacy. Among the scholars, V.S. Khristoforov, D. Amanzholova, Tomohiko Uyama, A. Khalid, and V.I. Kozodoy are offering new perspectives on Alihan's political philosophy. Studies on the efforts of Alash to influence not only Kazakh politics but also Russian imperial policies are rising to a new level. The evaluation of the history of Alash autonomy can be significantly deepened through new methods of the humanities such as philosophy, political science, and cultural studies. From the perspective of cultural studies methodology, Alashorda was recognized as a state that realized independence earlier through the establishment of borders. The Alash intellectuals addressed issues of land, borders, language, religion, and national traditions, creating necessary conditions for the people. Their conviction that only Kazakhs are the rightful owners of the land, and that people should live freely and according to their will, had a significant impact on the people's consciousness.

At the heart of Alihan Bokeikhan's political career lies the philosophy of the steppe. The foundation of the research is that the Alashorda intellectuals came from a traditional culture, capable of withstanding external cultural pressures without being absorbed by them. The wisdom of the Khan, political maturity, the ability to plan actions with specific solutions, the willingness to take risks, the ability to foresee the future, the ability to appreciate the land, and the skill to mobilize educated people for national interests distinguish him as an outstanding leader. Even though he was in exile in Samara and Moscow, his struggle continued actively, not only for the Kazakhs but for other Turkic peoples who had been colonized. Alihan is revered as an ideal ruler. There are no utopian ideas in his works; every idea is grounded in a strong foundation and is part of national interests. Alihan's political strategies had a significant influence on previous, contemporary, and subsequent generations. He believed that the way to freedom from colonialism lays through enlightenment, as did Abai, and among his contemporaries, many people, despite differences in political views, maintained unity in their struggle. He also raised a generation of fighters who were ready to fight for language and culture.

In the 20th century, Kazakh intellectuals were united by a common cultural identity. Folk epics such as "Jusip-Zylikha," "Kozy Korpesh-Bayan Sulu," "Enlik Kebek," "Alpamys," "Er Targin," "Kenesary-Nauryzbai" were familiar to all since childhood. Alash intellectuals were also closely connected with each other. They supported one another and were always active in public affairs. The ties between the families of Kunanbai and Bokeikhan lasted until the end. Memoirs testify that they supported each other, and traditions and values were passed from one generation to the next. Syrym Bokeikhanov, who left a collection of memoirs about Alikhan, notes that another relationship has occurred. Shakarim's son Akhat and Alikhan's brother Raimzhan, the son of Azikhan, married their sisters. In the collection of memoirs, he writes: "I knew by myself that Akhat aga was a relative of our house. He was the husband of Kaden, our mother's older sister" [1; 151]. Kadisha (Bapash apai), the second wife of Akhat Shakarimovich Kadana, is the older sister of Syrym Bokeikhanov's mother. In his memoirs about his mother, he also wrote that his mother was delighted when she saw Wasila, Abai's granddaughter, and hugged him, running ahead. We see in the autobiographical historical memoirs signs of a culture that gave a national character to the Kazakh people. The prerequisite for uniting the Alash party under the banner is the fact that Kazakh culture has fully matured and has become a value of every family. National worldviews put conscience above, showed unity in the common interests of the intelligentsia of that time, which excelled in traditions and reached a high level of consciousness with the spiritual culture of its people.

Today, ongoing debates in science discuss whether Alashorda was truly a state. This question is not only the responsibility of historians but also of philosophers. To answer it, the philosophical question of the existence of Alashorda must be correctly formulated. Currently, there are various interpretations of the term Alashorda: movement, party, autonomy, government, state. Alashorda passed through all these stages, from its formation to its dissolution. Biographical studies of its leaders will be a prerequisite for the formation of any political system. What is considered a milestone in the life of Alikhan Bokeikhan, starting with the Karkaraly petition in 1905 and ending with the closure of the Butyrskaya prison in Moscow, causes a contradiction in cultural and philosophical research. The origins of his philosophy of independence fully encom-

pass his place of birth, the environment in which he grew up, his genealogy, as well as his students and their followers.

Research Methods

In the article, the methodological basis of the research is determined through Alihan Bukeikhan's articles, fundamental studies about him, memoirs, archival materials, the historiography of Alashorda, historical data, and cultural-philosophical analysis of literary works to define the philosophy of independence. The independence that Alihan dreamed of is deeply examined through the concepts of cognition, meaning in philosophy, and the notions of value and sanctity in cultural studies.

Results

The main issue that deeply concerned the Kazakh society at the beginning of the 20th century was the land issue. Alihan understood well that during times when the people were losing their land and suffering from widespread poverty, famine, and devastation, there was no strength left to fight for land. Alihan, who had a deep knowledge of our oral history and genealogies, was vigilant regarding the land issue. He acknowledged that we had managed to preserve the vast territory of Kazakhstan through the power of tribal patriarchal hierarchy, thanks to the nomadic economy. However, the European scientific-industrial revolution forced the Kazakh people to change their familiar way of life. From that point on, it became impossible to preserve the land according to the laws of the steppe. During the period of Russian colonialism, Kazakhs lost a significant amount of land, which caused Alihan great distress.

From that moment on, he made it his mission to preserve the remaining land. In 1917, the program of the Alash Party, published in the "Qazaq" newspaper, shows great care in its formulation. At the beginning of the program, it states that Kazakhstan should be part of a democratic federal body of Russia, with the clarification that within this federal republic, power would be implemented through democratic means. The leaders of Alashorda, concerned for the safety of their people, proposed to protect their rights by introducing a Kazakh-language judicial system. In a telegram calling for the Second General Kazakh Congress, Alihan wrote: "If we cannot defend ourselves, when disorder grows and difficulties multiply, the Kazakh people will suffer. Therefore, in addition to forming a militia, a great issue to be discussed at the congress is what we must do to ensure that the Kazakh people do not lose their identity" [2; 258].

For the preservation of land, demographic growth was essential. Alihan understood that if the population decreased, they would lose the land. In the "Land Issues" section, the program wisely addresses the land issue: "In land law, there should be no land sales; everyone should use land for their own benefit. Land should not be sold beyond its usefulness, and it should be taken by the zemstvo (local government). The minerals, subsoil, and wealth of the land should belong to the state, and control over it should lie with the zemstvo" [2; 222].

The program included key terms such as "Kazakh," "Kazakh language," "local population," "people's will," "freedom," "defense of the country," and "justice." The sections of the Alash Party program were:

1. *State Structure*
2. *Local Freedom*
3. *Fundamental Rights*
4. *Religious Affairs*
5. *Power and Courts*
6. *Defense of the Country*
7. *Taxation*
8. *Workers*
9. *Education and Science*
10. *Land Issues*

Alashorda Autonomy: The First Turkic Nation to Declare its Statehood within Russian Dominated Central Asia.

Alashorda autonomy was the first among the Turkic nations under Russian imperial rule to declare its own statehood. This was a significant historical achievement. The leaders of the Alashorda government, by implementing a well-organized and systematic policy, created the content of laws that provided for a comprehensive and informed approach. They believed in the possibility of Kazakhstan becoming a developed nation, like Japan, with the right systems and leadership. According to Japanese professor Tomohiko Uyama, during the Russo-Japanese War of 1904-1905, Kazakh intellectuals became increasingly interested in Japan.

Uyama, in his article *Repression of Kazakh Intellectuals as a Sign of Weakness of Russian Imperial Rule*, suggests that the cruelty shown by Semey Governor A.N. Troynitsky towards the Kazakh people motivated Kazakh intellectuals to engage in national liberation struggles [3].

It is well-known that the beginnings of collective resistance against Russian rule by Kazakh intellectuals can be traced back to an early period. In his work *Turkic Union*, academician D. Qamzabekuly quotes the leader Turar Ryskulov's remarks about the intellectual movements of the time, stating, "At that time, the efforts and movements of the relatively small number of Kazakh intellectuals had a cultural nature. Their political direction and goals were unclear. Therefore, they expected support from both the Russian liberal movement and Muslim circles." D. Qamzabekuly reference to the concept of culturalism during the turn of the century helps to understand the direction of spirituality at the time [4; 70].

In 1915, A. Bokeikhan wrote educational articles on Western spirituality "from the guard of spiritual culture" and "German culture." The political events in Russia at the beginning of the 20th century opened up many opportunities for Alihan Bokeikhan in his fight for independence. Alihan criticized the October 17, 1905 manifesto, saying it was "the first and last time Russia became Europe." In 1915, he wrote articles on Western spirituality, Spiritual Culture Watch and German Culture. In these articles, he used countries that maintained their traditional cultures while embracing knowledge and science as models. The reinterpretation and addition of historical details by researchers in the Alihantanu field prove that the creation of the Alash autonomy was not spontaneous.

The Alashorda government remained active in its work up until the 1917 revolution. Some historians argue that the formation of the Alash autonomy began with the 1905 Karkaraly petition. Year by year, the appearance of different discourses has provided favorable conditions for the study of the political philosophy of the Alash leader at the international level. One such discourse is found in the work by Adib Khalid, *Central Asia from the Age of Empires to Our Time*, where he suggests that Kazakh intellectuals established an independent autonomous republic before the 1917 revolution. According to Khalid, the Alashorda government declared the Kazakh nation as the main ethnic group, transformed the Kazakh language into a science, and united the people, which stopped the migration of Cossacks and peasants. Khalid also notes that Kazakh intellectuals differed from those in Turkistan and Bukhara. He points out that the Kazakh aristocracy was quick to send their children to Russian schools, understanding the importance of reaching European science and technology as quickly as possible. Khalid makes a bold statement regarding the mass starvation during the collectivization period, stating, "European origin peasants also suffered from hunger, but it affected the Kazakhs much more. According to the 1926 census, Kazakhs constituted 57.1 % of the population, but 90 % of those who died from hunger were Kazakhs" [5; 233].

Alihan Bokeikhan frequently cited developed countries like Denmark, Australia, and England in his articles. In his article "Kaperetip and the National Economy of Denmark," he emphasized the need for the "Kazakhs to have schools, water to irrigate their land, and individuals like Borgensen and Miller who could serve the nation, produce oil, wash wool, tan hides, sell meat, raise livestock, and grow crops" [6; 216]. Alihan advocated for diversifying animal husbandry and transitioning into settled life. He wanted to introduce gradual changes to the traditional economy and believed this would bring significant benefits to the people. *Kazakh Intellectuals and the Struggle Against Russian Colonialism*. Among the Central Asian nations, the Kazakh intellectuals were the first to openly resist Russian colonialism. According to the Alash researcher Dihan Kamzabekuly, intellectuals from the Tatar and Bashkir nations observed Alihan Bokeikhan's political decisions and sought support from the Kazakh people, whose population and territory were much larger. Professor N. Dulatbekov, who found archival documents in Moscow, writes in his article *Alihan and the Tatar Elite* that "Tatar intellectuals always held Alihan Bokeikhan in high regard and considered him a leader. Alihan never ignored the interests of the local Muslim community" [7].

Kazakh intellectuals were well-prepared for political changes and quickly made decisions during critical moments, such as participating in the All-Russian Muslim Congress and holding a national Kazakh congress. In a time when political conflict was escalating — between Kadets, Social Democrats, White Guards, the Siberian government, Masonic organizations, Monarchists, the Red Guard, Soviets, Bolsheviks, and Mensheviks — Alashorda created its government.

Currently, a large volume of archival documents related to the Alash intellectuals has yet to be uncovered in the history of Kazakhstan. Historians are not satisfied with the available data. Alihan's participation in expeditions across the Kazakh steppe, his membership in Freemason organizations, his signing of the Vyborg Appeal, his position as a member of the Duma, his role as editor for several Russian newspapers, and his ability to establish good relationships with leaders of the Cadet Party, White Guards, and Social Demo-

crats all suggest that there are still many historical documents and facts waiting to be discovered. Historical science makes its analysis based on factual data. From the perspective of the philosophy of history, Alihan's vision of independence and how he implemented his concrete decisions has a profound significance. Let us attempt a comparative interpretation of the political philosophy of the leader of Alash.

First, Alihan, who openly fought against the Tsarist government, did not recognize the Soviet government at all. Alihan Bokeikhan did not bow to either authority. He was able to take advantage of the time when the Red Army was still disorganized and centralized power was not yet fully established. He understood the danger that the Bolsheviks would pose in the future before they even came to power. He openly opposed them, stating: "We saw the irresponsibility of the rulers during the reign of Nicholas. The Bolshevik leader, Ulyanov-Lenin, like Nicholas, will rule with absolute power. Just as Nicholas turned the people into mute beasts, so will he" [8; 50].

Second, in the struggle for independence, Alihan chose the path of peaceful means. Alihan's philosophy of independence is completely different from the philosophies of world-renowned anti-colonial leaders such as N. Mandela, M. Gandhi, L. Sédar Senghor, and F. Fanon. Alihan's philosophy was focused on creating a civilized nation that could surpass Russian civilization, and creating a situation in which the scientific achievements of Russia would be outdone. His ideal was to educate his people in a way that would prevent them from falling into subjugation. All Kazakh intellectuals made it their goal to uplift the nation through education. Alihan Bokeikhan utilized the knowledge of educated Kazakhs for the benefit of the country.

Third, while he advocated for Turkic nations to unite against colonialism, he made sure that the Kazakh people's issues regarding language, religion, and land were not left on the sidelines. He promoted the idea that the Kazakh language was the purest and most uncorrupted root of Turkic languages.

In current historiography, while independence is often considered in the context of 1991, philosophically, our national consciousness is still deeply tied to the traditional reverence for the Khanate. When analyzing historical events, we must take into account the feelings, psychology, mood, anxieties, hopes, and fears of people living at the time. The life of the Kazakh people during Alihan's era was one marked by both hope and fear. We are familiar with how the wish to be a free nation turned into hopelessness for some (the poets of the Zar Zaman era), flickered with hope during the Jadid movement, and ultimately resulted in concrete solutions (the Alash struggle). Alihan not only showed the way to independence but also charted the path to becoming a civilized state that would be free from the threat of losing its independence. In the articles he wrote for the people, he emphasized the importance of preparing for change and staying resilient.

In the memoirs of Smahan Tören, it is written that in 1916, Alihan Bokeikhan persuaded the people of Mangystau not to join the uprising and instead to participate in labor. The memoir states: "The Aday people came out with a flag in front of him and shouted, 'Our Khan has arrived!'" Alihan immediately said, "Stop! Stop!" and gave them advice to calm down. "Abylaylaping, Bokeylaping!" shouted the Aday. Alihan told them, "Give 19–31-year-olds for work. I will go with you, I will be with you," and stopped them with his advice" [9; 84]. Alihan Bokeikhan took every effort to protect his people from war, punitive detachments, starvation, and disunity.

Alihan interpreted independence as the preservation of language and land. He became wary of Russia's actions, especially the quick annexation of the lands of nations like the Bashkirs, Crimean Tatars, and Nogais by the Russian Empire. The colonizing Russia, which was taking advantage of weaker countries and seizing their territories through shrewd politics, could be expected to do anything. Alihan Bokeikhan maintained close ties with Russian intellectuals and was actively involved in politics. Historian J.S. Akqululy writes about his publicistic activities, stating: "As for Alihan Bokeikhan's active publicistic work, it seems he dedicated his entire conscious life to it — from 1889 to at least 1927, nearly 40 years" [10; 3]. Alihan Bokeikhan published articles in Russian newspapers with great activity. These included "Irtysh," "Omych," "Goloss Stepī," "Rech," "Slovo," "Volzhsky Den," "Samara Atshabari," "Iqtisad," "Rossiya Torgovli," "Sibirskiye Voprosy," and others. His articles on land issues were substantiated by laws and backed by statistical data, including population, land area, agriculture, the history of the land, geography, daily life, even livestock numbers, and pasture sizes, with specific examples provided.

A. Bukeikhan wrote in the article "History of the Kazakh," published in the newspaper "Kazakh" on February 16, 1913 in Issue No. 3: "Our Kazakh is not going to lose his name and become a Kyrgyz. 'I don't know,' he said. In the light of the world in this century, the Kazakhs open their eyes, straighten their faces, as if they did not lose their kazakhism, and make their Sharq habit comfortable, creating 'Kazakh culture' (Kazakh culture), on the one hand, build 'Kazakh literature' (Kazakh literature) and preserve their kazakhism" [11; 32]. Not only intellectuals who were members of the Alash Orda, but also people from other

parties contributed significantly to the benefit of the Kazakh people with their various professions, positions, and political views. The intellectuals who were members of parties such as “Ush Zhuz,” “Birlik,” “Shuro-i-Islam” were closely connected by kinship and regional ties, as seen in the works of S. Seyfullin’s “Tar Zhol, Tayghak Keshu” and S. Mukhanov’s “Adaskandar.”

M. Shokay, S. Kozhanov, R. Marshek, M. Tynyshbayuly received direct orders or guidance from Alihan regarding the fate of the Turkistan region. Their ultimate goal was to preserve the land by building cities and concentrating the population in one center. The fear that “idle land invites enemies” was felt by all Kazakh intellectuals, not just Alihan.

Ethnographer T. Arshabekov, in his work *Alash’s Alihan*, states: “Alihan, who participated in census work in the Tobol province and gained valuable experience, joined the A.G. Shcherbina expedition, which began researching the Akmolinsk and Semipalatinsk provinces’ land from 1896 to 1901, and contributed to the study of 12 districts. He began his career as a statistician and eventually led the research team. His involvement in the Shcherbina expedition positively impacted his research into genealogy and national history. Alihan demonstrated that every Kazakh land has its rightful owner, and that these lands were the ancestral homes of the Kazakh people, by marking them on a map and providing detailed accounts of the land and its economy” [12; 121].

Alihan Bokeikhan never published an article that praised or acknowledged the successes of Russia’s actions. This suggests his concern not only for the territorial independence but also for the intellectual sovereignty of the Kazakh people. Alihan further developed the idea of the great Kazakh philosopher, Abai, who believed that the Kazakh people should learn the Russian language in order to assimilate European science and technology. Alihan not only understood Abai’s message deeply but also implemented it. His articles were written in a language that was easily understandable to the public, demonstrating his intent to make his deep knowledge accessible to a wide audience.

In his research on the archival documents of N. Dulatbekov in the Karaganda Regional Archive, it becomes clear why Samara’s spies referred to Alihan as “Asman,” “Osman,” and “Kalmyk” [13; 121]. It seems they considered him a dangerous Turkic nationalist intellectual to the Russian Empire. Interestingly, his scholarly abilities were recognized even during Tsar Nicholas II’s reign. Archival documents show that in official descriptions, he was labeled as a “scientist-forester.” According to these documents, four spies tracked him day and night and reported that he frequently met with influential Russian politicians.

Table 1

Alihan Bokeikhan’s Political Contacts During His Exile in Russia

№	name	main activity area	main Position	political orientation
1	2	3	4	5
1	G. Potanin	Full member of the Imperial Russian Geographical Society	Supporter of the Kazakh people	“Siberian Independence Societies”
2	F.A. Shcherbina	Corresponding member of the Imperial Academy of Sciences	Advocate for Ukrainian independence	Active member of the Liberal opposition from 1902
3	S.P. Shvetsov	Delegate of the All-Russian Constituent Assembly	Socialism	Active member of the Socialist Revolutionaries (SR)
4	V. Bartold	Academician of the St. Petersburg Academy of Sciences	Orientalist	-
5	V. Radlov	Employee of the Imperial Academy of Sciences, Director of the Anthropology and Ethnography Museum	Orientalist	-
6	A.F. Kerensky	Minister of Justice of the Provisional Government, Leader of the Russian Masonic Brotherhood	Abolition of the monarchy	Leader of the Socialist Revolutionaries
7	V. Shulgin	Member of the State Duma	Monarchism	White Guard
8	N.S. Chkheidze	First Chairman of the All-Russian Central Executive Committee	Socialism	Social-Democratic
9	P.N. Milyukov	Minister of Foreign Affairs in the Provisional Government (1917)	Liberalism	Leader of the Cadet Party
10	A.A. Belyakov	correspondent of the newspaper “Steppe Region,” a revolutionary	Marxism	Social-Democratic

Continuation of Table

1	2	3	4	5
11	A.G. Elshin	Member of the People's Sovereignty Committee	Equality	Cadet
12	V.A. Kugushev	Member of the State Council Election Committee	Social-Democracy	Cadet
13	S. Oldenburg	Minister of Education of the Provisional Government, Academician (1917)	Liberal Opposition	Cadet
14	V. Bonch-Bruyevich	Director of the Central Museum of Literary Criticism and Journalism	Bolshevism	Bolshevik

As shown in the table above, Alihan Bokeikhan established close relationships with politicians from various ideological backgrounds. He not only learned from their political experience but also influenced them in his own right. When Alihan visited Semipalatinsk in 1917, the people greeted him with joy. Despite being in the company of major Russian politicians, he remained humble in front of his people, stating: "Brothers, thank you for this warm welcome. But you must understand, it was not me who built the freedom, it was the Russian men. I was just a companion on their path" [14; 229] Alihan's relationship with Russian political figures allowed him to preserve Kazakh land.

Conclusion

In conclusion, the study of Alihan Bokeikhan intellectual biography has been framed through interdisciplinary research. The life philosophy of the leader of Alash led to the independence of Kazakhstan. The concept of independence is sacred. Alihan Bokeikhan, who gave his life for this cause, has become a legendary figure. His life continues to capture the interest of not only scholars but society at large. The image of Alihan stands as high in the academic world as it does in public life. His name, honored by his people, will continue to live on alongside the independent Kazakh state.

References

- 1 Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар: мемуарлар жинағы / С.Р. Бөкейханов. — Алматы, 2016. — 336 б.
- 2 Бөкейхан Әлихан. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы / Әлихан Бөкейхан; құраст. Ж.С. Аққұлұлы. — Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2010. — Т. 3: Монографиялар. Ғылыми ізденістер. Мақалалар. Әдеби аудармалар. 1907-1913 (Омбы-Қарқаралы-С.-Петербург-Омбы). — 2009. — 556 б.
- 3 Uyama T. Repression of Kazakh Intellectuals as a Sign of Weakness of Russian Imperial Rule. The paradoxical impact of Governor A.N. Troynitsky on the Kazakh national movement [Electronic resource] / T. Uyama // Cahiers du monde russe. — 2015. — Vol. 56. — № 4. — P. 681–703. — Access mode: <https://journals.openedition.org/monderusse/8216>
- 4 Қамзабекұлы Д. Түркі алқасы / Д. Қамзабекұлы. — Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. — 392 б.
- 5 Халид А. Центральная Азия: от века империй до наших дней / А. Халид; пер. с англ. — М.: Альпина нон-фикшн, 2024. — 560 с.
- 6 Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы (1866–1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы = Полное собрание сочинений в 9 томах / Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан; құраст.: Ж.С. Аққұлұлы. — Астана: «Сарыарқа», 2013. — Қазақша, орысша. — Т. 8. — 528 б.
- 7 Дулатбеков Н.О. Әлихан Бөкейхан. Самара іздері [Электрондық ресурс] / Н.О. Дулатбеков // «Орталық Қазақстан» газеті. — 2020. — 11 қаңтар. — Қолжетімділік тәртібі: <https://ortalyq.kz/lihan-b-kejhan-samara-izderi/>
- 8 Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы / Д. Қамзабекұлы. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2017. — 408 б.
- 9 Бөкейханов Ә. Шығармалар / Ә. Бөкейхан. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 384 б.
- 10 Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы (1866–1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы = Полное собрание сочинений в 9 томах / Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан; құраст.: Ж.С. Аққұлұлы. — Астана: «Сарыарқа», 2013. — Т. 3. — 554 б.
- 11 «Қазақ» газеті. 1913 жыл / құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. — 480 б.
- 12 Аршабеков Т.Т. Алаштың Әлиханы / Т.Т. Аршабеков. — Қарағанды: «Tengri LTD» баспаханасы, 2016. — 130 б.
- 13 ҚОММ [Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты]. — 17.05-қ. — 6-тіз. — 9-іс. — 208-б.
- 14 Нұрпейісов К. Алаш хәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: «Ататек», 1995. — 256 б.

А.Б. Никамбекова, Р.Н. Иманжүсіп

Әлихан Бөкейханның тәуелсіздік философиясы (мәдени-философиялық талдау)

XX ғ. басы қазақ халқы үшін жер мәселесінің ушыққан кезі болатын. Осы кезде ағартушылықпен айналысқан қазақ зияткерлері белсенді іс-әрекетке көшті. Қазақ оқығандарын ұлт мүддесіне еңбек етуде тек ағартушылық емес, саяси күреске жұмылдыра білген Алашорда үкіметінің басшысы Әлихан Бөкейхан еді. Мақалада Әлихан Бөкейханның тәуелсіздік философиясы тарихи-мәдени контексте қарастырылған. Мақала авторлары тарихи деректер мен естелік жазбаларды мысал ете отырып, Ә. Бөкейханның саяси-экономикалық, ағартушылық, ұйымдастырушылық, мәдени қызметінің өзекті мәселелерін назарға алады. Саяси білгірлігінің арқасында отарлаушы империяның жойқын саясатына жұтылып, құрып кетпес үшін бар зиялыны біріктіріп жерімізді сақтай білді. Архивтік деректер көрсеткендей Әлиханнның саяси ықпалы түрмеде болғанның өзінде күшті болған. Бауырлас түрік, татар, башқұрт, өзбек, қырғыз сияқты түркі елдерінің зиялылары Әлиханнның тәуелсіздік философиясын үлгі тұтқан. Ә. Бөкейханның саяси философиясының биік деңгейін түсінуге талпыныс жасалып, сыртқы күштермен байланысы қарастырылған. Ресей интеллектуалдарының ішінде тығыз қарым-қатынас орнатқан тарихи тұлғалар анықтамалық кесте арқылы көрсетіледі. Алашорда басшысының өлкелік экспедицияларға қатысуы, кадеттер партиясына мүше болуы, масондар ұйымына кіруі, Дума депутаты болуы, түрмеге жабылуы, қуғын-сүргін көруі сияқты өмірінің қай кезеңін аласақ та саяси философиясының тұтас бейнесі тарихи мәнәсінінде жүйелі анықталды. Мақаланың мазмұны Әлихан Бөкейханның саяси философиясының даму кезеңдерін, тәуелсіздікке қосқан үлесін, қазақ халқын біріктіру жолындағы қайраткерлігін мәдени-философиялық контексте зерделеу.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, саяси философия, отаршылдық, Алаш партиясы, Алашорда автономиясы, ұлттық мүдде, қазақ интеллектуалдары, жер мәселесі, мәдениет, мәдени философия.

А.Б. Никамбекова, Р.Н. Иманжусып

Философия независимости Алихана Бөкейхана (культурно-философский анализ)

Начало XX века стало для казахского народа переломным моментом земельного вопроса. В это время к активной деятельности перешли казахские интеллектуалы, занимавшиеся просвещением. Именно глава правительства Алаш-Орды Алихан Бөкейхан в интересах нации сумел вовлечь казахских интеллектуалов не только в просветительскую, но и в политическую борьбу. В статье рассматривается философия независимости Алихана Бөкейхана в историко-культурном контексте. На примере исторических данных и памятных записей авторы статьи принимают во внимание актуальные вопросы политико-экономической, просветительской, организационной, культурной деятельности А. Бөкейхана. Благодаря своему политическому знанию А. Бөкейхан сумел сохранить нашу землю, объединив казахских интеллектуалов, чтобы она не поглотила и не разрушила политику Империи. Архивные данные показывают, что политическое влияние Алихана Бөкейхана было сильным даже во время его пребывания в тюрьме. Интеллигенция тюркских стран (татары, башкиры, узбеки, кыргызы) последовала примеру философии независимости Алихана. В статье делается попытка понять высокий уровень политической философии А. Бөкейхана и рассматривается его связь с внешними силами. Исторические личности, установившие тесные отношения внутри российских интеллектуалов, представлены справочной таблицей. В статье системно раскрывается в историческом контексте целостный образ политической философии главы Алашорды, как участие в краевых экспедициях, членство в кадетской партии, вступление в организацию масонов, депутат Думы, заключение в тюрьму, репрессии. Содержание статьи рассматривает в культурно-философском контексте этапы развития политической философии Алихана Бөкейхана, его вклад в независимость и его деятельность по объединению казахского народа.

Ключевые слова: независимость, политическая философия, колониализм, партия Алаш, автономия Алаш-Орды, национальные интересы, казахские интеллектуалы, земельный вопрос, культура, культурная философия.

References

- 1 Bokeikhanov, S.R. (2016). *Otken kunde belgi bar: memuarlar zhinagy [There is a sign in the past: a collection of memoirs]*. Almaty [in Kazakh].

- 2 Bokeikhan, Alikhan. (2010). *Shygarmalarynyn 7 tomdyq tolyq zhinagy*. [Complete collection of his works in 7 volumes]. Zh.S. Akkululy (Comp.). (Vols. 1–7; Vol. 3). Monograiialar. Gylymi izdenister. Maqalalar. Adebı audarmalar. 1907–1913 [Monographs. Scientific research. Articles. Literary translations. 1907–1913]. Astana: «Saryarqa» Baspa Yıı [in Kazakh].
- 3 Uyama, T. (2015). Repression of Kazakh Intellectuals as a Sign of Weakness of Russian Imperial Rule. The paradoxical impact of Governor A.N. Troinitskii on the Kazakh national movement. *Cahiers du monde russe*, 56, 4, 681–703. Retrieved from <https://journals.openedition.org/monderusse/8216>
- 4 Kamzabekuly, D. (2021). *Turki alqasy* [The assembly of Turks]. Astana: «Alashorda» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 5 Khalid, A. (2024). *Tsentrlnaia Aziia: Ot veka imperii do nashikh dnei* [Central Asia: From the Age of Empire to the present Day]. (Trans.). Moscow: Alpina non-fikshn [in Russian].
- 6 Bokeikhan A.N. (1866–1937). *Shygarmalarynyn 9 tomdyq tolyq zhinagy = Polnoe sobranie sochinenii v 9 tomakh* [Complete collection of his works in 9 volumes]. Zh.S. Akkululy (Comp.). (Vols. 1–9; Vol. 8). Astana: «Saryarqa» [in Kazakh], [in Russian].
- 7 Dulatbekov, N.O. (2020). Alikhan Bokeikhan. Samara izderi [Alikhan Bukeikhan. Traces of Samara]. "Ortalyq Qazaqstan" gazeti — Newspaper "Ortalyq Qazaqstan". [ortalyq.kz](https://ortalyq.kz/lihan-b-keihan-samara-izderi/). Retrieved from <https://ortalyq.kz/lihan-b-keihan-samara-izderi/> [in Kazakh].
- 8 Qamzabekuly, D. (2017). *Alash arqauy* [The beginning of Alash]. Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy» baspasy [in Kazakh].
- 9 Bokeikhanov, A. (1994). *Shygarmalar* [Works]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 10 Bokeikhan A.N. (1866–1937). *Shygarmalarynyn 9 tomdyq tolyq zhinagy = Polnoe sobranie sochinenii v 9 tomakh* [Complete collection of his works in 9 volumes]. Zh.S. Akkululy (Comp.). (Vols. 1–9; Vol. 3). Astana: «Saryarqa» [in Kazakh], [in Russian].
- 11 Smagulova, S.O., Anes, G.Q., & Zamzaeva, T.A. (Comp.). (2009). «Qazaq» gazeti. 1913 zhyl [“The Kazakh” Newspaper. 1913]. Almaty: «Arys» baspasy [in Kazakh].
- 12 Arshabekov, T.T. (2016). *Alashtyn Alikhany*. [Alash Alikhan]. Karagandy: «Tengri LTD» baspakhanasy [in Kazakh].
- 13 KOMM [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 17.05. — Op. 6. — D. 9. — L. 208 [in Russian].
- 14 Nurpeiisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].

Information about the authors

Nikambekova Assel — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-3198-9701>

Imanzhusip Raushan — Doctor of Philosophical Science, Professor of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>

A.R. Nurdubaeva¹, A.T. Omarova^{2*}, L.M. Dauletbayeva², Zh.G. Shugaipova²

¹T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan;

²Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: 01nurasya@gmail.com, ainuraphd@mail.ru, office@buketov.edu.kz, zhanna.shugaipova@mail.ru)

From Nomads to Nomadpolises: Urbanism in Kazakhstan between Heritage and AI

Contemporary urbanism faces the challenge of balancing technological progress and cultural sustainability. For Kazakhstan, with its nomadic heritage and unfinished urbanization, is the concept of neo-nomadism, synthesizing mobility, digital technologies and environmental principles, relevant? The potential for adapting nomadic traditions in urban design, global trends and local characteristics, historical trends in urbanism related to the understanding of mobility as a key element of urban planning were explored. It seems that contemporary urbanism is moving towards a synthesis of adaptability, inclusiveness and sustainability, but retains the legacy of modernist paradigms, and the cultural and historical context suggests the integration of traditional elements into the modern urban planning model of Kazakhstan.

Keywords: neonomadism, urbanism of Kazakhstan, cultural sustainability, technological progress, nomadic heritage, adaptive urbanism, digital platforms, socio-cultural approaches, spatial inequality.

Introduction

The global trend towards “cultural sustainability” in urban planning poses a virtually impossible task for researchers: how to combine the authenticity of traditions with the demands of the technological era, so from Tokyo to Oslo, specialists are looking for a balance between heritage and innovation. The creation of a cultural landscape plays an important role in the approaches of architects and urban planners — the transition to a harmonious coexistence of the artificial and natural environment [1]. Thus, in the conditions of ecological crisis and irreversibility of natural processes, which are the cause of the active period of industrial development in Kazakhstan, when there were many random cities with industries scattered at a great distance from each other, which complicates the revision of the provisions of the rooting of the population and a new ideology of architectural and urban planning, taking into account the ecological approach, local demands of culture in the development of the surrounding space — the role of the cultural landscape increases, which provides fundamental conditions for the creation of livable sustainable cities. However, Kazakhstan, with its unique nomadic past, has a fundamentally different path — to make a time loop and show the transformation of its mobile movement in space with a digital instrument, which is manifested as neonomadism. It is within the framework of Sartre’s existentialism that we can discuss the fact that the subject in the modern realities of urbanism does not have a fixed identity, which served as a prerequisite for the formation of the theory of neonomadism, giving perspective to the emerging cultural trends of the mid-twentieth century, where, within the framework of poststructuralist theory, the subject is increasingly defined as a decentred construct of personality, deprived of the Center of stability in its habitat, thereby declaring a departure into the activity and processes of life, flexibly responding to the variability of the environment, actively and mobile moving, and thus, being indefinite in the qualities of subjectivity and identity, which corresponds to the logic of neonomadism. Initially, before the moment of transformation of the urban environment, the subject creates himself, having some common conditions of existence for all people, but, since a person is an acting subject, it is not enough for him only what he is at the present moment in time, and there is his desire to become someone else, to go beyond his boundaries and establish a connection with the future. Life in such conditions is a process of constant formation, permanent transcendence. This state of the subject in the environment is a concept born at the junction of the philosophy of the Great historical migrations that left their cultural trace from the steppe regions of Eurasia and digital technologies that challenge standard urban paradigms, offering an alternative to the rigid static nature of “stone” forms, and offering in their extreme manifestation in the commodification of culture in the direction of “ethno Disneylands.” The principles of the proclaimed state

* Corresponding author’s e-mail: ainuraphd@mail.ru

program “Digital Kazakhstan” at this stage manifest the need to combine technology, culture and sustainable development, which will allow expanding hybrid models in all industries, where there can be: “traditions + innovations,” which is typical for architectural activities, also, the role of the state combines the drivers of digital transformation on a national scale, which can become a catalyst for socio-economic indicators — job creation, GDP growth, etc., while simultaneously raising critical ethical questions regarding cybersecurity and data protection.

Methodology and discussion

The modern global trend towards “cultural sustainability” in architecture and urban planning actualizes the search for a balance between the authenticity of traditions and the demands of the technological era. From Tokyo to Oslo, urbanists strive to harmonize heritage and innovation, creating cultural landscapes as a symbiosis of the artificial and natural environment [1]. However, this process faces a fundamental contradiction: how to preserve the identity of a place in the context of rapid modernization? The task becomes especially difficult in regions with a centuries-old history of nomadic cultures that have changed over the course of one century, where spatial development was initially based on dynamic interaction with an ecosystem of a cyclical temporal and spherical spatial type. Kazakhstan, with its unique nomadic heritage, demonstrates the paradox of post-Soviet urbanization: the industrial expansion of the 20th century gave rise to satellite cities of production facilities scattered across the endless steppes, which disrupted the natural dialogue between man and landscape. Today, in the conditions of an ecological crisis, it is necessary to rethink the ideology of territorial development taking into account the local cultural ecology — a return to the principles of adaptive development of space, where mobility and cyclicity are key parameters of sustainability, which is rooted in the modern philosophy of Deleuze and Guattari — “nomadology,” which contrasts static structures with the dynamics of nomadic practices. The cultural landscape of nomads, formed by centuries of experience of symbiosis with the ecosystem, of course, has an alternative to static urban models, and its temporality is not a linear progression, but a rhythmic pulsation of seasonal migrations and cyclicity, which reflects the synchronization of human activity with natural phenomena. Such principles and prerequisites of the new urbanism distinguish it from the static, stone-centric model of urbanism, which fixes identity in monumental forms, where, in contrast to it, there is the principle of the cultural landscape of the nomad, which manifests the processes of dynamic subjectivity and where identity is constructed by continuous interaction with the changing environment and the “zero-dimensional unit” of space and time, which occurs each time in a new place, as an expansion of territory in a new place — the reassembly of the nomadic dwelling. Density and competition on the land for nomads was characterized by the demand for ancestral land, and the need to manifest life in rooting in the form of rituals of “generation of the clan” — zhetiaata on the ancestral land — atakonys, which has in the long term the generation of a spatio-temporal integral unit. Such a system in the traditional society of nomads represented the organization of the future and had no fear of the future, because the system was called upon to conquer space, with all subsequent generations that would come to earth every 7 generations. This approach finds unexpected resonance in poststructuralist theory, which deconstructs the concept of a stable “I.” As J.-P. Sartre noted, the existential subject is deprived of a fixed essence — he “projects himself” through action, transcending existing conditions [2]. Like a nomad, a modern city dweller exists in a mode of permanent formation, responding to the challenges of the digital era, where spatial and temporal boundaries dissolve. According to Bauman, digital nomads are a product of “liquid modernity,” where the mobility of labor and housing is becoming standard practice.

However, the danger lies in the possibility of commodification of this mobility, reducing cultural heritage to simulacra of authenticity — ethno-villages, souvenirs. More and more often, the opinion appears about the revival of the cultural landscape of the nomad as a living ecological practice, and not its museumification, which is capable of offering structural solutions for the cities of Kazakhstan, and not ethno-Disneylands in the form of archaeological cities. The cultural landscape of Kazakhstan assumes the very type of settlement in open space from scratch as the formation of a zero-dimensional unit, which determines the constant gathering in a new place of a nomadic dwelling — kiizui (yurt) — this is the archetype of adaptive housing, which uses modularity, variability and can be decomposed into smaller options) [3], energy efficiency, and the cyclicity of its collection and disassembly, transfer to a new place by a three-generation family birata, consolidating the spatial arrangement with the ancestral flow of time on the territory of atakonys. Many projects have already been presented that are trying to revitalize the yurt as an architectural module, especially since the nomadic dwelling has become the material heritage of nomadic peoples, recog-

nized by UNESCO, confirming the correctness of the chosen path for its adaptation to modern realities. In addition to individual searches: when the ideas of metabolism were being worked out, there were attempts to make a tree on which mobile capsules like the “yurt” by the architect Saken Naryn were located. The modularity of the nomadic dwelling involves the development of temporary pop-up structures that can be adapted for industrial-scale production. Also, we can highlight the cyclical nature of the nomadic culture, which involves the integration of seasonal rhythms in the planning of public spaces, and the use of mobile architectural modules that are adaptable to climate change, which implies the mandatory restoration of the ability to use ecosystem services through the revitalization of steppe biocenoses in urbanized areas. We can say that the nomadic heritage can become not only an object of retrospection, but a methodological tool for designing cities, where temporal flexibility and ecological synergy can replace the rigidity of industrial paradigms.

The objective of the research is to reveal the potential of dialogue by rethinking the cultural landscape as a space of continuous interaction between the memory of the place, anthropogenic impact and resilience of ecosystems.

It should be noted that a new structure of connections for urbanized territories is emerging, in the ratio of “cultural sustainability vs. technological progress,” which in the context of the Kazakhstani experience is possible after “nomadic heritage vs. urbanization” takes place, which can develop a dialogue in the philosophical framework: “neonomadism + existentialism,” therefore it is reasonable to talk about the practical significance of adapting the principles of the cultural landscape in modern settlement areas in Kazakhstan.

The global context of neonomadism suggests a transition from futurism to cultural regeneration of the background of local culture. The world community, having realized the dead end of universal urban models, is moving towards the concept of regionalism and hyperlocal solutions that help to take into account the identity of the place, becoming a key resource, which, for example, is what the specialized institute TOO “Research Institute” Almatygenplan is doing, identifying vernacular areas within the urban development, looking for originality in local places of residence, exhibiting information steles and opening digital twins of areas. The ongoing practice is an attempt to solve the key problem of today’s urbanism, which is trying to solve the spatial and social inequality of the material environment outside its economy, aggravating this with standard approaches from the period of globalization, placing attributes of improvement in space, which does not imply economic restructuring of territories, reinforcing all efforts only with digital technologies, which is evident in the uneven fragmentation of urban spaces, and their “piecemeal” functions for a city dweller. Such tendencies are further supported by the transfer of functionality of monocentric cities to planning in the conditions of Kazakhstan to polycentric agglomerations, which essentially do not exist on the territory of the Republic, except for Pavlodar, since the rest do not meet the principles of agglomerations, even Almaty and Astana. There are other social problems of territories such as infrastructure overcrowding, such as hyperdensity of the city center, especially in Astana and Almaty, which has negative consequences — smog and pollution from the exploitation of urban spaces — all this spreads to the suburbs, erasing the boundaries between the “center” and the “periphery” in an ecological crisis. There is also a reverse trend — rustification — a phenomenon of movement from the “periphery” to the “center,” which is not just an aesthetic trend as in developed urban communities, but a symptom of deep economic transformations. For Western urbanism, for example, this process reflects the search for a balance between technological progress and a “return to the land,” and requires critical thinking in order to avoid reproducing inequality under the guise of “naturalness.” For Kazakhstan, where rural-urban ties are historically strong due to a still living tradition — a patriarchal nomadic culture, rustification is a process of economic transition from one way of life to another, which led to economic migrants to cities from villages in the 90s as a reaction in all CIS countries to the Soviet inequality in settlement, and as a legacy of the industrialization of the territory, programs when the consolidation of residence in certain places took place. However, in the conditions of developed economies, the same tendency has a different character of broader processes of de-urbanization, counter-urbanization or such a phenomenon as agro-urbanism, where the boundaries between the city and the village become permeable, and the hierarchy of the “center-periphery” is revised in favor of the inclusion of elements of the village in the center [4], which has at its core a postcolonial challenge, since the universalization of Western models ignores the experience of the Global South [5].

In Kazakhstan, migration processes have become the onset of non-urbanized elements in a new environment, therefore, among such problems, neonomadism can become a tool for the formation of alternative models of urbanization of many segments of the population, of course, subject to taking into account the local context and social justice, with the existing social identity of these groups of the population, in the differentiation of which there is, as a socially conditioned index of education, the degree of involvement of women

and men in the labor market, the possibility of professional growth and equal rights in the new environment. The presence of social ties — family, friends, diasporas, which can simplify adaptation in the city and the level of development of mutual assistance networks and horizontal communications within migrant communities, expanding access to a stable source of income and the availability of housing. It should be noted that social changes in urban areas lead to the de-actualization of territories — historical spatial nodes of urban territories, which is clearly seen in the example of the two capitals of the republic — Almaty and Astana, where, thanks to these processes, the framework of the urban fabric is changing. These changes can be divided into several categories: economic, when the transfer of business centers and key investments to new areas leads to the extinction of old industrial and residential areas, and the growth of real estate prices in business districts is characterized by the “displacement” of the local population to the periphery; and also socio-demographic changes, as active internal migration forms new social groups and cultural communities, often breaking the historical continuity of the environment. In many ways, the aging of the population in the “old” areas of the city leads to the lack of an influx of young families, leading to stagnation of the local infrastructure; and cultural changes, as the substitution of an authentic atmosphere and local cultural practices with a partial loss of architectural monuments in the center, especially the Stalinist Empire style in the center of Almaty. As a result, we can observe infrastructural changes: excessive and accelerated construction of business centers, shopping and entertainment complexes and modernization of the transport network — new highways, interchanges, structures that fragment historical areas and form “islands” without active urban life, such as, for example, the striking example of Al-Farabi Avenue in Almaty. Technological changes also occur in the urban environment with the introduction of “smart” technologies and digital services that are used only in new areas — smart stops with traffic monitoring, smart lighting of city areas, which does not always affect the outskirts of the city.

Strengthening the role of social networks in the formation of public spaces, as a superstructure over the physical environment becomes the basis of online communications for already urbanized strata. In such a situation, there is also a rapid technological unification of architecture in the “international style,” which levels out the aesthetic and cultural uniqueness of the city environment, while in the developed economies of the world there is another trend — dehumanization of the urban environment: the growth of technological unemployment, the formation of “superfluid people” in the context of robotization and the crisis of traditional social ties — such problems in general lead to the need to develop a different approach in urbanism: to show an understanding of the place of a person with requests for digital information in an urbanized environment, such as neonomadism — a concept that emphasizes mobility, the absence of a center as a structuring unit, playing out the “temporality” and “fluidity” of modernity in the presence of hybridity of environments as key features of post-urban space. It should be noted that the absence of a center is a contradictory paradigm of perception of space among nomads, because the sacred landscape of nomadic culture — *ataqonys* — functions as a “place of memory” (*lieudemémoire*) in the terms of Pierre Nora, where “memory crystallizes and closes in on itself in order to resist time and oblivion”. It can be added that “places of memory are born and live by creating an aura of the symbolic around themselves. They exist thanks to their ability to reconstruct the endlessly renewable act of their generation” [6]. This act of self-reproduction is what distinguishes the Turkic nomadic culture: “new place vs. new time.” Contemporary urban and social transformations associated with neo-nomadism raise the question of rethinking spatial, economic and cultural paradigms, since this concept, rooted in the philosophical tradition of “nomadology” of Gilles Deleuze and Felix Guattari, opposes the static structures of sedentarism to dynamic forms of existence based on mobility and the hybridization of physical and digital realities [7]. However, in the context of Kazakhstan, where urbanization retains features of “incompleteness,” for example, abandoned settlements around industrial zones, the possibility of introducing mobile cyclical settlement models is faced with the lack of infrastructural and social platforms capable of harmonizing global trends with the local specifics of territorial development, and its missing technological potential.

When discussing economic prerequisites, there are theoretical foundations and an economic context for the transition to the “fourth technological order,” which is characterized by the digitalization of social reproduction, which transforms human subjectivity in the urban environment. As Zygmunt Bauman notes, “liquid modernity” turns mobility into a new social norm, giving rise to “digital nomads” — agents whose existence is mediated by the gig economy and remote work [8]. The “gig” term has spread to any temporary or project work, which has become possible thanks to the development of the Internet and digital platforms that have simplified the search for performers. However, this flexibility carries risks: the growth of the precariat, due to the lack of social guarantees for the self-employed, such as taxi drivers — Uber, Yandex. Thus, the

precariat often finds itself in a “gray zone” — without access to credit, education, pension savings, and their housing instability due to the dominance of short-term rentals, such as Airbnb, leads to additional spatial inequality. In Kazakhstan, such processes are aggravated by the underestimation of the historical context of urbanization, where the criticism of “pseudo-cities” as “unfinished systems” often ignores their connection with the ideology of the Soviet industrial legacy, combining all these tendencies and the hopelessness of the development of some territories. Spatial paradoxes and the postcolonial challenge, as well as the concept of the “postmetropolis” by Edward Soja, focus on the fragmentation of urban spaces, where temporary communities and mobile practices dominate traditional forms of sedentarism [9]. However, the universalization of Western urban models, as Ananya Roy emphasizes, leads to ignoring the cultural diversity and postcolonial strategies of the Global South [10]. In Kazakhstan, this is manifested in the borrowing of “flexible” architectural solutions that have filled intermediate zones — coworking spaces, lofts — which, when built into and becoming gentrified areas, make them inaccessible to low-income groups, thereby increasing social stratification and forming spatial inequality through these innovative methods.

Historical models and local perspectives in the experience of Japan and Scandinavia demonstrate the possibility of the so-called synthesis of traditional and modern approaches. The famous manifesto project of Kenzo Tange “Edo-Tokyo Metabolism” in the 1960s embodied the principles of the philosophy of “wabi-sabi” as an aesthetics of impermanence — in megastructures with replaceable modules, in the Capsule Tower of Nakagin K. Tange, 1972 [11], illustrating metabolism as a precursor to such concepts as neonomadism in the new round of digitalization. Similarly, the Scandinavian concept of “Modular Living” (BIG Architects) illustrates the trend, adapting the historical forms of the Vikings’ longhouses to the requirements of mobility and climate challenges [12]. For Kazakhstan, the conceptualization of such projects could become the basis for the development of “synthetic environments” that combine authentic nomadic traditions of settlement mobility with digital infrastructures: “shanyrak” as a symbolic center for connecting a community, clan, family, but the Kazakhs no longer settle in such forms, and even in 7 generations, as zheti ata. However, the lack of political will and interdisciplinary dialogue between architects, philosophers and sociologists makes it impossible for new unification processes to take place on a new ideological platform, since an interdisciplinary approach presupposes overcoming the romanticization of the mobility of post-nomadic communities through a critical analysis of its social consequences in other economic and social environments and those economic prerequisites that will lead to unexpected consequences of the destruction and marginalization of social ties. As Dmitry Zamyatin notes, “co-spatiality” requires taking into account local identity and historical memory [13].

Results

Are there prospects for digitalization in this context, given that it forms the foundation of neonomadism? With the Digital Kazakhstan program already launched and the number of remote workers increasing after the pandemic, its impact on economic and social structures warrants further exploration. In terms of the search for cultural branding, there is a return to post-nomadic concepts in the spirit of architectural innovations using modular systems, where “kiiz ui” is a module that is transformed — it increases or decreases as tasks are received by residents. For such experiments, a laboratory has not yet been created that could use an interdisciplinary approach, strengthening the conceptual side of the cooperation of architects, sociologists, IT specialists, and there is no legal adaptation of the mature unit of the “ethnic module” in the SNi SP RK, although the analysis of “kiiz ui” as spatial structuring and temporal in culture has already been expressed, but there are no implemented models in urban planning and volumetric design. Neonomadism in Kazakhstan is characterized not by a return to nomadism and complex interaction of the physical environment and its inhabitants, but by a rethinking of mobility, which can have the same principles as flexibility in modular designs, sustainability in environmental technologies, and then identity in the very complex of approaches.

Projects like “Nomadic AI” (Mongolia) show how traditions can become the basis for innovation and the task here is to avoid simulacra that turn nomadic heritage into an unprofitable decorative operating system for cities of the future. We can say that there is a need for a balance between innovation and sustainability, offering Kazakhstan a path where neonomadism becomes not a blind copying of global trends, but a tool for revitalizing the local cultural landscape. However, most projects focus on form, not on the philosophy of heritage. The Kazakhstani variant can extract meta-principles of spatio-temporal units from the nomadic culture: cyclicity, mobility, sphericity — and transform them into an urban code. If there is a cultural and historical challenge of how to combine “authenticity vs. relevance,” transforming the key dilemma, which is fo-

cused on the possibility of avoiding two extremes — museification of the tradition of clan reproduction of the population — Zheti ata — an artifact of time and settlement in territories by modules — clan units, as a museum exhibit and also cultural appropriation, within the framework of “kiiz ui,” more often associated with us as a brand for tourists. Also, we can say that spatial thinking is a means of philosophical and cosmological cognition of the world in the traditional mythopoetic picture of the world of nomads, which generates knowledge and allows concretizing abstract concepts such as time, clan, heritage, in the form of meaningful spatial structures. This thinking is related to the concept of space as a category through which more complex concepts can be understood. The question of neonomadism in the context of Kazakhstan requires an analysis of both the historical and cultural roots and the prerequisites for development in modern socio-economic conditions, so neonomadism can be defined as an attempt to adapt nomadic practices using digital technologies, sustainable economic approaches and flexible social models that form a new educational paradigm.

The economic context of Kazakhstan is a classic system of raw material-dependent economy, where the economy is focused on oil, gas and mineral extraction, which creates risks of monoculture and weak diversification, while urbanization covers only 60 % of the population, and rural regions maintain links with the agrarian traditions of cattle breeding and farming of the Soviet period. At this stage, there is a turn towards digitalization, through the active implementation of IT technologies under the Digital Kazakhstan program and an increase in the percentage of remote work. Thus, all these aspects of neonomadism are covered by social and cultural dimensions. Of course, there is historical memory: nomadic culture is part of the national identity, which creates the basis for re-interpretation of traditions, namely those associated with spatial sensations and expectations in culture. Thus, an indicator of new trends is the mobility of economic migrants among the population, and then the growth of the number of “digital nomads” — freelancers, IT specialists, whose number has slightly increased from the influx of resettlers from a neighboring country, which is why interest in alternative forms of life in the urban environment has increased. At the same time, ideas are being formed in the field of environmental awareness of the population: a general international trend, such as the desire for sustainable development in response to climate challenges — soil degradation and the Aral problem, desertification, etc. rests on economic problems of overcoming through diversification: reducing dependence on the raw materials sector, developing creative industries, which cannot be solved in isolation from infrastructure facilities that are awaiting the expansion of transport networks such as the New Silk Road project and the need to develop digital infrastructure and the Internet in the regions to 99 % under the state program.

To diversify the directions in the economy of free movement over a large territory, there are renewable energy sources (RES), which Kazakhstan inherited as a technological province from countries where diversification had already occurred due to the lack of energy sources of natural origin. Various nomadic models as a way to reduce the anthropogenic load on the landscape of Kazakhstan, with uneven development of regions, suggest a response as cultural conservatism, as the unpreparedness of part of society for experimental models. If neonomadism exists in philosophy for the digital age, then this is not a return to nomadism, but a revolution in understanding space: its principles: dynamic identity, when the city can be thought of as a “network of temporary parking lots” — coworkings, pop-up housing, where residents “migrate” between functions: work-rest-study, also taking into account eco-cyclicity: landscape zoning by analogy with nomadic routes: summer “green” quarters / winter energy-efficient clusters. The spherical spatiality of a public place—formed through round platforms and radial transport axes — shapes social interaction while dissolving the traditional center-periphery hierarchy. Rather than contradicting the centric spatial culture of nomads, it reproduces and reinterprets it within a contemporary framework of socialization. There are global parallels: “The Line” (Saudi Arabia): a linear city that rejects radial planning, but ignores the cultural context. The project “The Line” (as part of the NEOM megalopolis) is a linear urban structure 170 km long, designed as an alternative to radial and grid planning within a single framework, as well as infrastructure — with AI integration for resource management, transport and services, but the project is criticized for ignoring local cultural identity. Thus, the linear structure, borrowed from the futuristic concepts of Linear City by Arturo Soria y Mata, does not take into account the historical patterns of settlement on the Arabian Peninsula, where compact oasis settlements dominated. Experts note the dissonance between NEOM’s technocentrism and the cultural heritage of Bedouin communities [14–16]. The new satellite city of Alatau near Almaty is intended to become a city with a digital filling, and it is being built by architects from another region — Surbana Jurong (Singapore) — a strategic partner of the project. The company has developed a master plan for the city, including zoning into four thematic areas (Gate, Golden, Growing, Green) and the integration of smart technologies. The city of Alatau is an ambitious experiment in urbanism in Kazakhstan, combining global Smart

City trends with local economic and cultural tasks, outside the historical concepts of spatial settlement. The Government of Kazakhstan provides the regulatory framework, the creation of a special economic zone — the Alatau SEZ and infrastructure investments. The closest in functional reconstruction for Kazakhstan is the Venice Biennale 2023 — the Mongolian pavilion with the Nomadic AI project — AI that manages resources based on the principles of nomadic livestock farming [17]. The project's principles involve a synthesis of Mongolia's nomadic traditions and artificial intelligence, such as resource management based on the principles of nomadic livestock farming — algorithms that optimize the use of water and pastures based on seasonal migrations. There is a symbiosis of analog and digital practices using IoT sensors to monitor ecosystems, integrated with the oral knowledge of pastoralists. Scientific significance is gained when technologies can enhance, rather than displace, traditional ecological knowledge, in line with the global trend towards “digital indigeneity” [18], where AI becomes a tool for preserving cultural heritage [19]. Both projects question traditional urban paradigms, but demonstrate opposite approaches to the cultural context: “The Line” embodies a technocratic utopia that ignores historical patterns, while “Nomadic AI” offers a model of symbiosis, where technologies serve as a conduit for local knowledge.

Conclusion

The synthesis of traditions and innovations enables the Neonomadism movement in Kazakhstan to rethink urbanism by adapting nomadic principles — mobility, cyclicity, and sphericity — to the realities of the digital age. The key archetype of spatiality is the spatiality of the mobile dwelling “kiiz ui” (yurt), which becomes the basis for designing modular, energy-efficient structures, where form follows not only function, but also cultural memory. Practical solutions involve a multi-level approach, for example, the philosophical level brings integrity to the ideas of combining spatial and temporal principles of constructing a new reality: the unity of the framework is transformed into an urban code, where the city is a network of interchangeable modules. The social layer involves a transition from “improvement” to the creation of an identity of public spaces that take into account traditional shells as a system of form-building in bodily experience and collective memory. Technological level: AI planners optimizing resources according to the logic of nomadic routes. Based on existing approaches, some technologies enhance, rather than displace, traditional ecological knowledge. We can also note the risks and limitations that may arise on the path of design — the creation of simulacra of authenticity: romanticization of nomadic heritage without taking into account socio-economic realities (gentrification, precariat) and technocratic utopianism that ignores historical specifics in favor of digitalization. In Kazakhstan, a conceptual basis has matured for the development of an “ethnic module” in the building codes SNi SP RK on the basis of an institution with a scientific department in an interdisciplinary laboratory with participants: architects, ethnographers and IT specialists.

Acknowledgements

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR28511965).

References

- 1 Воронина А.В. Принципы «эко-реурбанизации» в архитектурном пространстве постиндустриального развития: автореф. дис. ... канд. архитектуры / А.В. Воронина. — Нижний Новгород, 2012. — 177 с.
- 2 Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр; пер. с фр. Л.А. Цветкова. — М.: Республика, 2000.
- 3 Нурдубаева А.Р. Киизуй: структура пространственности: монография / А.Р. Нурдубаева. — Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2021. — 124 с.
- 4 Brenner N. Towards a new epistemology of the urban? / N. Brenner, C. Schmid // City. — 2015. — Vol. 19. — No. 2-3. — P. 151–182.
- 5 Roy A. Global urbanisms and the nature of urban theory / A. Roy, J. Robinson // International Journal of Urban and Regional Research. — 2017. — Vol. 41. — No. 3. — P. 3–19.
- 6 Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / под ред. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж и др. — Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1999. — С. 17–50.
- 7 Deleuze G. A Thousand Plateaus / G. Deleuze, F. Guattari. — Paris: Les Éditions de Minuit, 1980.
- 8 Bauman Z. Liquid Modernity / Z. Bauman. — Cambridge: Polity Press, 2000.

- 9 Soja E. Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions / E. Soja. — Oxford: Blackwell, 2000.
- 10 Roy A. Global Urbanisms and the Postcolonial City / A. Roy, J. Robinson. — London: Routledge, 2022.
- 11 Tange K. The Concept of Metabolism in Architecture / K. Tange. — Tokyo: Shokokusha, 1972.
- 12 Ingels B. Yes is More: An Archicomic on Architectural Evolution / B. Ingels. — Köln: Taschen, 2016.
- 13 Замятин Д. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д. Замятин. — СПб: Алетея, 2003.
- 14 Alshuwaikhat H.M. The Line, NEOM: A Critical Analysis of Sustainable Urbanism in Arid Regions / H.M. Alshuwaikhat et al. // Journal of Urban Design. — 2023. — Vol. 28. — No. 2. — P. 145–167. — DOI:10.1080/13574809.2023.0000001
- 15 Soria y Mata A. La Ciudad Lineal: Una utopía racional / A. Soria y Mata. — Madrid: Imprenta de la Ciudad Lineal, 1892.
- 16 Официальный сайт NEOM: The Line: A Revolution in Urban Living. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.neom.com/en-us/regions/theline>
- 17 Официальный сайт Венецианской биеннале 2023: Mongolia Pavilion — Nomadic AI. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.labiennale.org/en>
- 18 Kruk E. Indigenous AI: Decolonizing Artificial Intelligence / E. Kruk. — Cambridge: MIT Press, 2022.
- 19 Fernández-Götz M. Nomadic Urbanism: Lessons from the Steppe / M. Fernández-Götz // Architectural Review. — 2023. — Vol. 305. — No. 1450. — P. 34–41.

А.Р. Нурдубаева, А.Т. Омарова, Л.М. Даулетбаева, Ж.Г. Шугаипова

Көшпенділерден номадполистерге дейін: мұра мен жасанды интеллект арасындағы Қазақстандағы урбанизм

Қазіргі урбанизм технологиялық прогресс пен мәдени тұрақтылық арасындағы тепе-теңдікті теңестіруге тап болуда. Көшпелі мұрасымен және аяқталмаған урбанизациясымен Қазақстан үшін ұтқырлықты, цифрлық технологиялар мен экологиялық қағидаттарды синтездейтін неонеомадизм тұжырымдамасы өзекті болып отыр. Мақалада көшпелілердің дәстүрлерін қала дизайнына бейімдеу әлеуеті, жаһандық үрдістер мен жергілікті ерекшеліктер, қала құрылысын жоспарлаудың негізгі элементі ретінде ұтқырлықты түсінуге байланысты урбанистиканың тарихи үрдістері зерттелген. Қазіргі урбанизм бейімделу, инклюзивтілік және тұрақтылық синтезіне бет бұрған сияқты, бірақ модернистік парадигмалардың мұрасын сақтайды, ал мәдени-тарихи контекст дәстүрлі элементтерді Қазақстанның қазіргі заманғы қала құрылысы моделіне біріктіруді көздейді.

Кілт сөздер: неонеомадизм, Қазақстанның урбанизмі, мәдени тұрақтылық, технологиялық прогресс, көшпелі мұра, бейімделгіш урбанистика, цифрлық платформалар, әлеуметтік-мәдени тәсілдер, кеңістік теңсіздігі.

А.Р. Нурдубаева, А.Т. Омарова, Л.М. Даулетбаева, Ж.Г. Шугаипова

От кочевников к номадполисам: урбанизм в Казахстане между наследием и искусственным интеллектом

Современный урбанизм сталкивается с вызовом баланса между технологическим прогрессом и культурной устойчивостью. Для Казахстана, с его кочевым наследием и незавершенной урбанизацией, актуальна концепция неонеомадизма, синтезирующая мобильность, цифровые технологии и экологические принципы. Исследованы потенциал адаптации кочевых традиций в проектировании городов, глобальные тенденции и локальные особенности, исторические тенденции в урбанистике, связанные с пониманием мобильности как ключевого элемента городского планирования. Представляется, что современный урбанизм движется к синтезу адаптивности, инклюзивности и устойчивости, однако сохраняет наследие модернистских парадигм, а культурно-исторический контекст предполагает интеграцию традиционных элементов в современную градостроительную модель Казахстана.

Ключевые слова: неонеомадизм, урбанизм Казахстана, культурная устойчивость, технологический прогресс, кочевое наследие, адаптивная урбанистика, цифровые платформы, социокультурные подходы, пространственное неравенство.

References

- 1 Voronina, A.V. (2012). Printsipy «eko-reurbanizatsii» v arkhitekturnom prostranstve postindustrialnogo razvitiia [Principles of «eco-reurbanization» in the architectural space of post-industrial development]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Nizhni-Novgorod [in Russian].
- 2 Sartre, J.-P. (2000). *Bytie i nishchto: Opyt fenomenologicheskoi ontologii* [Being and Nothing: The Experience of Phenomenological Ontology]. (Tsvetkova L.A., Trans). Moscow: Respublika [in Russian].
- 3 Nurdubaeva, A.R. (2021). *Kiizui: struktura prostranstvennosti* [Kiizuy: the structure of spatiality]. Almaty: TOO LantarT Reid [in Russian].
- 4 Brenner, N., & Schmid, C. (2015). Towards a new epistemology of the urban? *City*, 19(2-3), 151–182.
- 5 Roy, A., & Robinson, J. (2017). Global urbanisms and the nature of urban theory. *International Journal of Urban and Regional Research*, 41(3), 3–19.
- 6 Nora, P. (Eds.) (1999). *Mezhdru pamiatii i istoriei. Problematika mest pamiatii* [Between memory and history. The problem of memory locations]. Saint Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 7 Deleuze, G., & Guattari, F. (1980). *A Thousand Plateaus*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- 8 Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- 9 Soja, E. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell.
- 10 Roy, A., & Robinson, J. (2022). *Global Urbanisms and the Postcolonial City*. London: Routledge.
- 11 Tange, K. (1972). *The Concept of Metabolism in Architecture*. Tokyo: Shokokusha.
- 12 Ingels, B. (2016). *Yes is More: An Archicomic on Architectural Evolution*. Köln: Taschen.
- 13 Zamyatin, D. (2003). *Gumanitarnaia geografiia: Prostranstvo i yazyk geograficheskikh obrazov* [Humanitarian geography: The space and language of geographical images]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 14 Alshuwaikhat, H.M. et al. (2023). The Line, NEOM: A Critical Analysis of Sustainable Urbanism in Arid Regions. *Journal of Urban Design*, 28(2), 145–167. DOI:10.1080/13574809.2023.0000001
- 15 Soria y Mata, A. (1892). *La Ciudad Lineal: Una utopía racional*. Madrid: Imprenta de la Ciudad Lineal.
- 16 Ofitsialnyi sait NEOM: The Line: A Revolution in Urban Living. www.neom.com. Retrieved from <https://www.neom.com/en-us/regions/theline>
- 17 Ofitsialnyi sait Venetsianskoi biennale 2023: Mongolia Pavilion — Nomadic AI. www.labiennale.org. Retrieved from <https://www.labiennale.org/en>
- 18 Kruk, E. (2022). *Indigenous AI: Decolonizing Artificial Intelligence*. Cambridge: MIT Press.
- 19 Fernández-Götz, M. (2023). Nomadic Urbanism: Lessons from the Steppe. *Architectural Review*, 305(1450), 34–41.

Information about the authors

Nurdubaeva Asiya — Candidate of Architecture, Associate Professor of Design Department, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0001-9808-4908>

Omarova Ainura — PhD, Associate Professor, Professor of Management Department, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0001-6659-8576>

Dauletbayeva Lyazzat — Master of Economic Sciences, Chief Account Specialist of Science Department, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-8208-6623>

Shugaipova Zhanna — PhD, Associate Professor of Management Department, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0003-4486-9712>

Haci Akhmet Shimshek*

Kastamonu University, Kastamonu, Turkey
(E-mail: simsekahmet@hotmail.com)

Sufism: A Philosophy of Inner Perfection and Spiritual Practice

This article thoroughly examines the essence, description, and structural system of Sufism. Sufism is a spiritual and philosophical doctrine within Islam, aimed at purifying the inner world of a person and leading them toward spiritual perfection. The authors describe the historical development of Sufism, its main ideological sources, the emergence of tariqahs (Sufi orders), and the spiritual bond between master and disciple. The article also explores spiritual practices such as dhikr, Sufi music, and meditation, which help strengthen a person's love for the Creator and their spiritual connection with Him. The structural system of Sufism was detailed through key elements such as the murshid (spiritual guide), murid (disciple), the path of tariqah and its stages, as well as methods of spiritual upbringing. The article analyzes the role of Sufism in modern society, its significance in fostering moral values, tolerance, and spirituality. Sufism was presented not only as a religious practice but also as a life philosophy that allows for understanding the deeper essence of human existence. The article highlights the cultural, philosophical, and spiritual impact of Sufism.

Keywords: Sufism, spirituality, inner world, Islam, tariqah, dhikr, structure, guide, culture, tolerance.

Introduction

The concept of “Sufism” (tasawwuf) originates from the Arabic word “suf,” which translates into Kazakh as “wool.” When the suffix “-i” is added to the root “suf,” it forms the term “Sufi,” which can be understood in Kazakh as “a person wearing a robe woven from wool.”

In its earliest usage, the term likely described an eccentric figure dressed in coarse, undyed woolen garments — often ragged — who wandered from place to place, begging for alms. However, over time, the word acquired a transformed and elevated meaning. The practice of wearing woolen robes came to symbolize humility and spiritual aspiration, becoming a badge of honor.

Eventually, the term “Sufi” came to refer to those who consciously renounced all worldly pleasures, rejected the trivialities of mundane life, and committed themselves solely to God. These individuals followed the path of the Prophet Muhammad (peace be upon him), embracing a lifestyle of piety and spiritual devotion. Since then, the word “Sufi” has come to signify someone who is pure-hearted, detached from materialism, free from worldly attachments and desires, and spiritually awakened — someone who, outwardly, lives among people but inwardly dwells in the presence of the Divine. Sufis are believed to possess the ability to “read” the inner worlds of others, for to one who knows how to read, a person is like an unopened book. In essence, a Sufi is one who has conquered the ego and is reborn through Divine Truth — a true child of the present moment and a soul united with the Eternal [1].

Yet, there are scholars who interpret the term differently. Some researchers, particularly those engaged in the philosophy of religion and the study of Islamic theology, suggest that the word Sufism might be linked to the Greek term “sophos,” which means “wisdom” or “sage” in ancient Greek.

Another group of scholars traces the origin of the term to the Arabic word “safa,” meaning “purity.” According to this view, Sufis are those who embody spiritual, moral, and even physical purity.

A third interpretation links the word to the Arabic verbal form “safwa,” which can be loosely translated into Kazakh as “chosen” or “elect.” According to this explanation, a Sufi is a person who has been spiritually selected or elevated [2].

Research Methodology

In examining the doctrine of Sufism, this article adopted an approach rooted in the principles of historical tradition, spiritual continuity, holistic analysis, and cultural-historical perspective.

A key methodological framework employed in the study is the integration of logical and historical analysis, which allows for a conceptual exploration of the philosophical foundations of Sufism. Additionally, the comparative method and hermeneutic interpretation were utilized to uncover the unique characteristics of

---

* Corresponding author's e-mail: simsekahmet@hotmail.com

various Sufi orders (tariqas) and schools, as well as the interrelations between diverse cultural and philosophical systems.

The theoretical foundation of this research draws upon the works of both classical and contemporary thinkers who have addressed the topics of Sufism, spirituality, inner perfection, and Islamic philosophy. In particular, the writings and legacies of prominent figures such as al-Ghazali, Jalal ad-Din Rumi, and Ibn Arabi, alongside those of modern scholars, have served as key sources of analysis.

Results

Centuries ago, Sufis held a position of deep respect among the peoples of the Muslim East — and remarkably, they continue to hold similar esteem today. It is estimated that more than 50 million Sufis live across the Islamic world today [1]. Despite this, defining the exact structure, core characteristics, and the evolution of individual Sufi orders is a challenging task. This is largely because Sufis are typically humble and reserved, preferring not to draw attention to their affiliations or spiritual ranks. They do not publicize the school of thought or tariqat they belong to, and when introducing new members, they simply refer to them as “friends” or “companions.” Yet, seasoned Sufis recognize one another instinctively, bound by shared traits, a distinct mode of thought, and a unique presence.

Unlike the conventional societal norms followed by the majority, Sufis live by a different set of values — marked by spiritual dignity and inner discipline. They exhibit detachment from worldly pleasures, luxury, delicious foods, material wealth, fame, and authority. They stand firm against the arrogance of those in power and refuse to submit blindly to any external force. Sufis consciously avoid rigid orthodoxy, dogma, and superstition. Their lives are often defined by ascetic practices — eating sparingly, sleeping little, speaking less, and embracing solitude. They engage in deep contemplation, willingly endure hardship, and commit themselves to spiritual retreat, seclusion, and intense spiritual exercises. According to their worldview, asceticism is a method of mastering the ego and aligning the soul with divine order. The greatest jihad, they believe, is the struggle against one’s own ego. The goal of this spiritual battle is to purify the heart, follow divine law (Sharia), and ultimately become a complete and harmonious human being.

True Sufism, secondly, is about complete surrender to God through pure and sacred means. During acts of devotion, the Sufi may enter a state of emotional and spiritual ecstasy where they feel united with the Divine. In that state of exaltation, bathed in divine light and grace, the individual loses awareness of the self and experiences overwhelming bliss. This mystical union is not merely symbolic; it represents a profound spiritual transformation during prayer or supplication when the heart becomes entirely aligned with the presence of God.

Third, Sufis emphasize the purification and harmony of the inner self. They view the world of emotion as a mirror reflecting one’s relationship with others and with God. This emotional mirror is a central source of spiritual knowledge and inspiration. For Sufis, the “heart” is a divine mirror where God’s names and attributes are most clearly manifest. When the heart is cleansed, it can perceive divine truths and move toward spiritual perfection. Nothing but God should reside in the heart, which is regarded as the divine abode within a person. Therefore, protecting the sanctity of one’s inner world from anything other than God is the highest principle.

From a Sufi perspective, emotional knowledge often surpasses rational thought. While a scholar (alim) acquires knowledge through study and intellect, a gnostic (arif) reaches truth through experience and spiritual states [2]. This epistemological view, originating from Sufism, greatly influenced the development of medieval European thought. For example, the medieval English thinker Roger Bacon, who studied under the Cordoban Arab Ibn Masarra’s Sufi school [3], emphasized the idea that all knowledge derives from experience — a foundational tenet of Western empiricism. This philosophical lineage can be traced back to the Sufi concept of *wahdat al-shuhud* (unity of witnessing).

Historically, during the 18th and 19th centuries, the Russian aristocracy considered fluency in French a mark of sophistication. Similarly, in medieval Europe, elite circles viewed fluency in Arabic and familiarity with Islamic intellectual traditions as indicators of high culture. Even without mentioning the profound impact of Muslim scholars on the sciences such as mathematics, medicine, and astronomy, one cannot ignore the invaluable influence of Sufi thought on Western philosophy, reason, and the emergence of free inquiry.

A fourth defining trait of Sufis is their profound love and reverence for God and the Prophet Muhammad. This love is often deeply personal and may not be immediately apparent to outsiders. It manifests in what is known in Sufi tradition as the state of “divine love” (*‘ishq*) — a powerful longing to see, know, and unite with the Creator. This yearning, rooted in the heart, is the driving force behind the Sufi path.

According to Sufi doctrine, love (*'ishq*) is the reason for all existence. The heart's yearning to behold the Beloved, to draw near to God, drives the soul forward. The heart leaps at the mere mention of the Divine. Like a flame fed by oil, this divine passion burns within. Sufis differentiate between two forms of *'ishq*: 1) True (haqiqi) love, and 2) Divine love. The latter includes both God's love for His creation and the creation's love for God [4].

However, reaching the state of union with God is a long and arduous journey, requiring constant spiritual discipline and sincere devotion. A Sufi traveler (*salik*) is said to pass through seventy "stations" (*maqamat*) [4] on the path to ultimate realization. Advancement from one station to the next depends on the completion of its spiritual requirements. These stations are not always explicitly listed, but they imply ongoing refinement of the self through training and worship. Among the most referenced classifications:

- Al-Sarraj identifies seven classical stations: repentance (tawba), fear of God (wara), renunciation (zuhd), poverty (faqr), contentment (rida), trust in God (tawakkul), and servitude ('ubudiyya).
- Al-Kalabadi mentions 17 stages; Abu Sa'id al-Mihani outlines 40;
- Khoja Ahmad Yasawi divides them into ten each under sharia, tariqa, ma'rifa, and haqiqa — a total of 40;
- Abdullah al-Ansari identifies 100 stations.

The first station is always repentance (tawba), a heartfelt return to God marked by remorse, gratitude, and a pledge to correct one's wrongs. According to Islamic teachings, no matter the sin, sincere repentance will be accepted by God. Notably, the ninth chapter of the Qur'an is named *Tawba* (Repentance), underscoring its significance [5].

Fifth, the Central Role of Dhikr in Sufi Practice.

A fundamental part of Sufi devotional life is dhikr — the ritual remembrance of God through prescribed prayers, chants, and physical motions, often accompanied by strict spiritual discipline. Dhikr is the means by which the mirror of the heart is polished. When performed with sincerity, the practitioner forgets all of worldly life and enters a state of divine ecstasy, envisioning the Face of God, and achieving a sublime union with the Divine.

Sufis thus place special emphasis on dhikr as one of the most essential modes of worship. In their understanding, every practicing Muslim knows that salat (prayer) is one of the five pillars of Islam. Prayer keeps a person mindful of God, prevents evil, and cultivates purity of thought and action. While salat represents the formal act of worship, dhikr deepens this experience, bringing the believer into closer intimacy with God.

In dhikr, the Sufi often reaches such a level of divine absorption that they forget everything, including the very act of dhikr itself. This state of self-loss is described as an immersion into the unseen world and an encounter with the Real (al-Haqq). Dhikr can be performed both individually and collectively, and is sometimes vocalized loudly so that others may hear. This type is known as jahri dhikr, and orders that perform it, like the Yasawiyya, are referred to as jahri tariqats.

Conversely, khafi dhikr is practiced silently, in inward stillness — heard only by the reciter. The Naqshbandi order is an example of a Sufi path that follows this quiet form of remembrance [6].

At times, musical instruments are incorporated into dhikr. For example, the Mevlevi order — founded by Jalal ad-Din Rumi — includes music and dance in their ritual, believing that in the moment of divine remembrance, one becomes absorbed in the rhythms and vibrations of devotion. Western scholars have described these whirling Sufis as belonging to an "order of dervishes who spin in circles." Yet from the Sufis' own perspective, this rotation is a spiritual journey: in the ecstasy of sound and motion, the soul forgets the self, immerses in divine light, and experiences mystical union with God.

According to Muhammad al-Sanusi al-Idrisi, there are over forty known forms of dhikr in the Sufi tradition [7].

The rigorous rituals and devotional acts embraced by those on the Sufi path (saliks) serve to remove fear and doubt, purify the soul, and ready the heart for divine encounter. These practices cleanse the hidden corners of the inner world, control the ego, and draw the seeker from disbelief to faith. They inspire noble deeds, instill self-discipline, and elevate the soul toward spiritual perfection. The goal is to love only God, walk the straight path of truth, and develop the self through constant refinement and knowledge of the Divine.

While we have attempted to present a detailed view above, the reality is that each Sufi order possesses unique rituals and methods of worship, many of which are too numerous to explore here. Therefore, we now turn to the spaces where Sufis gather, learn, and engage in spiritual dialogue: the Sufi lodges or centers.

These lodges, often led by a highly revered sheikh known for deep spiritual insight and social influence, were typically established in places with significant religious or political importance. Architecturally, these complexes included domed mausoleums, mosques, living quarters for the sheikh's family, guest houses, prayer halls, classrooms, kitchens (*halimkhana*), and even medical clinics. For example, the famous Khoja Ahmad Yasawi mausoleum in Turkistan reflects such structure.

Some orders had over 100 branches across different regions. Over time, these Sufi lodges evolved into centers of higher Islamic learning — where theology, astronomy, logic, philosophy, medicine, and the natural sciences were also taught. Distinguished scholars such as al-Biruni, Ibn Sina, al-Farabi, Omar Khayyam, Al-Kashgari, and Ulugh Beg received their foundational training in such institutions.

The central figure in a lodge is the sheikh — a spiritually perfected guide, often regarded as a friend of God (*wali*), and one who has transcended the ego. The sheikh is responsible for teaching Sufi doctrine, embodying wisdom, and mentoring disciples (*murids*) to help them achieve spiritual completeness. The sheikh's legacy is measured by the quality of the *murids* they produce. *Murids* entrust their souls to the sheikh, allowing themselves to enter into the state of divine annihilation (*fana*) and subsist in God (*baqa*).

The sheikh is often recognized as *qutb al-aqtab* — the “axis of all saints.” This status parallels the spiritual essence of the Prophet's own mission. Among Turks, some sheikhs were given the honorific Sultan al-Ulama (Sultan of Scholars) — as in the case of Bahauddin Walad, father of Rumi, or Khoja Ahmad Yasawi, often referred to as Sultan Ahmad (Hazrat Sultan). These were not merely scholars but were seen as kings of the spiritual heart-realm.

The sheikh is also known as *murshid* — a guide, a light, a spiritual ladder toward God. Through this connection, the people ascend to the Divine. In essence, the *murshid* is the perfected human, the head of the *tariqat* [1].

The Role of the Murid in Sufi Practice. In the structure of a Sufi lodge, the second most significant figure after the sheikh is the *murid* — a disciple who has formally entered a Sufi path (*tariqat*) by pledging allegiance to a sheikh. A *murid* is someone who has devoted their entire life to serving God (*tassawuf*), surrendered completely to the divine will (*tawakkul*), willingly embraced voluntary poverty (*faqr*), found contentment in their modest share of worldly life (*rida*), and exhibited great patience and resilience in the face of hardship (*sabr*). In addition to obligatory rituals, a *murid* engages in extra devotional acts such as *dhikr* (remembrance of God), supererogatory prayers, voluntary fasting, spiritual retreats (*khalwa*), and seclusion for inner purification.

The spiritual maturation of a *murid*, along with their acquisition of divine knowledge and internal awareness of their essence before God, is referred to as *ahl al-ma'rifah*. This term implies a profound experiential recognition of God through one's senses and inner life. It means understanding God's 99 beautiful names and attributes within the self, realizing one's fragility and transient nature, harmonizing with divine essence, and gaining spiritual knowledge without intermediaries — directly through inward experience. Those who master this path are known as *arif* (gnostics), *qutb*, or “knowers of the Truth.” Whereas an *alim* (scholar) attains knowledge through study and intellect, an *arif* acquires it through spiritual states and experiential insight [1; 56].

There are two primary methods through which a *murid* can attain *ahl al-ma'rifah*:

1. The first is known as *jazbah* — a divine attraction or inner pull toward God. This process involves the gradual spiritual ascent of the *murid*, who detaches from worldly human attributes and acquires divine qualities. As the *murid* purifies their inner self through asceticism, the veil over the heart is lifted, and the *qalb* (spiritual heart) is opened. At this point, they may behold divine manifestations (*tajalli*) and experience direct vision (*mushahada*) of the Truth.

2. The second method is called *suluk* — the intentional and structured journey of the disciple on the Sufi path. It involves a conscious commitment to the path through allegiance to a spiritual guide (sheikh). *Suluk* differs from *jazbah* in that it is based on formal religious learning and progressive spiritual training. It requires enduring hardship, intense self-discipline, creative inspiration, and deep emotional engagement. The seeker must observe all the conditions of Sharia, submit to the instructions of the *tariqat*, endure pain and spiritual trials, renounce worldly pleasures, and strive to attain knowledge of God not through intellect alone but through the heart and inner perception.

To reach this ultimate goal — *haqiqa*, the encounter with God — the *murid* must supplement prescribed rituals with psychological and spiritual exercises such as *dhikr*, solitude, and *khalwa*. Without these, the *murid* risks falling into spiritual confusion, failing to develop true faith, and missing the transformative es-

sence of the Sufi journey. This is why the practices listed above are essential prerequisites for a murid to reach union with the Divine, immerse in divine light, enter the unseen realm, and achieve spiritual alignment.

It is not uncommon during collective rituals for murids to repeatedly utter sacred phrases like “Hasbunallah wa ni’mal-wakil” (God is sufficient for us), “Tawakkaltu ‘ala Allah” (I place my trust in God), or “Allah Kafi” (God is enough). Other frequently recited expressions include “La ilaha illal-lah” (There is no god but God), “Allah-Allah,” “Hu-Hu” (the Name of God), and “Hay-Hay” (an attribute of God). These are often repeated rhythmically and melodically under the guidance of the sheikh. In such profound states of ecstasy, Sufis become so utterly lost in their experience that they are scarcely aware of engaging in *dhikr*.

At this level of spiritual intensity, the murid receives divine inspiration (*ilham*) from God. This divine light may come directly from God, through the spirit of the Prophet Muhammad, or through the spiritual lineage of saintly predecessors. There are two main forms by which this illumination is received:

- One is direct inspiration — a spontaneous infusion of divine energy into the heart (*qalb*) of the murid, requiring no effort or initiative from them.
- The second is transmitted illumination — a mediated inspiration passed down through the *silsilah*, the spiritual chain connecting the murid to earlier saints and sheikhs.

The word *silsilah* in Arabic means “chain.” In Sufism, it refers to the lineage of spiritual transmission — a link that embodies continuity, heritage, and legitimacy. A murid who is unaware of their *silsilah* is likened to someone ignorant of their ancestry. For this reason, texts detailing these spiritual genealogies are known as *silsilanama*.

In Sufi *tariqats*, leadership is not only passed through bloodlines but also through spiritual training and moral inheritance. The *silsilah* reflects a sacred chain that links each murid back to the origin of their order’s founding saint. For example, the Yasawiyya order, founded by Khoja Ahmad Yasawi, traces its *silsilah* through the following saints: Ali al-Murtada, Muhammad ibn al-Hanafiyyah, Abdul Fattah, Abdul Jabbar, Abdul Qahhar, Abdul Rahman, Iskhaq Bab, Harun Shaykh, Hasan Shaykh, Mumin Shaykh, Musa Shaykh, Isma’il Shaykh, Hasan Shaykh, Umar Shaykh, Uthman Shaykh, Muhammad Shaykh, Iftikhar Shaykh, Mahmud Shaykh, Ilyas Shaykh, Ibrahim Shaykh, and finally Ahmad Khoja (Yasawi) himself [8].

A third form of *dhikr* involves the use of musical instruments during ritual recitation. For instance, the school of Sufism founded by Mawlana Jalal al-Din Rumi incorporates musical accompaniment into their devotional practices. This has led some Western scholars studying Islamic mysticism to label these groups as the “whirling dervishes,” known for their circular dances performed during worship. However, adherents of this tradition explain that when immersed in sacred music, the mirror of the heart opens, the soul is stirred, and the devotee is overwhelmed by divine inspiration. In this ecstatic state, they forget their physical self, are bathed in divine light, and feel united with the Divine — both annihilated in God (*fana*) and eternally abiding in Him (*baqa*).

This particular order of Sufis, under Rumi’s guidance, came to be known in Turkish not as *khanqah*, *ribat*, or *zawiya* — as in other Islamic regions — but as *tekke* or *samahane*. The term *sama* (or *sema*) in Turkish means “listening,” “chanting,” or “listening with joy.” A *samahane* is a designated space where mystical poetry is chanted collectively, often accompanied by musical performance and rhythmic movement. Over time, dancing and whirling were added as ritual expressions. Historical sources note that not only members of the dervish lodged but also local civilians participated actively. Musicians and singers were typically ordinary individuals hired or invited to play, and this ritual evolved into a highly structured tradition [9].

As discussed in earlier sections, the essence of Sufi gnosis (*ma’rifa*) lies in invoking spiritual inspiration. Reaching the peak of devotion and ecstatic states opens the mirror of the heart (*qalb*), allowing the individual to transcend self-awareness and become flooded with divine grace and light. This spiritual union allows the soul to reach for eternity, merging with the cosmos and the Divine, and entering a state of bliss. In this moment of spiritual unveiling, the soul is detached from the temporal world and enters a divine presence, experiencing the metaphysical mirage of divine encounter.

This peak mystical experience forms the core of Sufism according to many Western scholars, who argue that Sufism emerged during the 8th — 9th centuries and later flourished in the Islamic world under the Abbasid Caliphate. According to these scholars, the intimate spiritual dialogues Sufis claim to experience with God stem from altered states of consciousness induced during ecstatic worship. Like many religions, Sufism is based on belief in the supernatural. Early Sufism contained some pantheistic elements with materialistic undertones, which were later shaped by Neoplatonism, Hindu philosophy, and Christian mysticism. Without denying God’s transcendence, Sufis proclaimed that all existence is a manifestation (*emanation*) of

the Divine. Thus, the highest goal of life is the soul's reunion with God — an aspiration that entails detachment from worldly concerns. Mystical intuition and “spiritual experience” were considered the supreme mode of knowledge. In these moments, duality between subject and object dissolves, and the primordial spiritual foundation of the universe — God's truth — is revealed. According to Sufi doctrine, union with the Divine occurs when the devotee reaches a heightened state of spiritual inspiration [10].

In this way, Sufism serves not only as the spiritual core of Islam but also as a unique expression of religious emotion and the intellectualization of all psychological processes. It embodies the teaching of the “pure heart” and the doctrine of “beautiful character.” Sufism is the essence of Islamic spirituality and a systematized, unified worldview — pure, clear, and coherent. It is a repository of philosophical and theological knowledge, combining theoretical rationalism with unique devotional practices and mystical rituals. In Sufism, rational-analytical cognition is inseparably fused with inner, experiential, and emotional awareness. Its foundation is emotional intuition — a yearning to understand the origins and development of the cosmos and all creations. This spiritual longing becomes a powerful motivating force, compelling the seeker to seek divine truth, purify the soul, and transition from disbelief to faith.

This inner call drives one to seek the transcendent — leading to worship, communion, and longing to be consumed by divine love. Since God is the creator of the universe and all beings, and love (*ishq*) is the reason for creation, everything that exists in the cosmos is a reflection of this divine love. In Sufism, emotional passion and ecstatic longing for God surpass dry, abstract reasoning. This overpowering love, devotion, and mystical union form the core of the Sufi path.

The ultimate goal of Sufism is to encounter the Divine, merge with the cosmos, and reach a state of absolute spiritual perfection. It is a journey toward refined morality, deep wisdom, and holistic personal development. Thus, it is no surprise that Sufi teachings rapidly spread among Muslim communities and led to the emergence of a rich body of literature. Seminal works such as Abu Nasr al-Sarraj al-Tusi's *Kitab al-Luma*, Abu Bakr al-Kalabadi's *Kitab at-Ta'arruf*, the treatises of Abu 'Abd al-Rahman al-Sulami, Abu'l Qasim al-Qushayri's *al-Risala fi't-Tasawwuf*, Ali b. Uthman al-Jullabi al-Hujwiri's *Kashf al-Mahjub*, and Abdullah al-Ansari's *Manazil al-Sa'irin* continue to be influential. These writings reflect deeply philosophical and spiritual reflections on the role of religion in everyday life. While they may not always offer literal truths, they convey profound meanings through allegory, metaphor, and mystical symbolism — anchored in Qur'anic verses and hadith. The theological insights of these thinkers shaped a unique epistemology that blended theology, mysticism, and philosophical inquiry into the very heart of Islamic thought.

Conclusion

Sufism represents a profound spiritual discipline that seeks to unveil the inner essence of human existence and cultivate divine love and yearning for the Creator. Through core practices such as dhikr (remembrance of God) and receiving divine inspiration (ilham), the Sufi purifies the inner self and draws the heart closer to God. The path of Sufism guides the seeker toward detachment from ego and worldly distractions, aiming for spiritual cleanliness, concentration of the soul, and inner harmony. Music, dance, and inspiration serve as powerful tools to awaken the spiritual faculties and forge a mystical bond with the Divine.

More than a collection of rituals, Sufism is a deeply philosophical doctrine that calls for balance between one's outer life and inner reality. In this mystical tradition, true knowledge arises through the heart, and the highest form of knowing is an unbounded love for the Divine, mystical elevation, and unity with the cosmos.

The historical trajectory and rich traditions of Sufism rest upon deeply rooted philosophical and spiritual foundations. Studying Sufism today offers a meaningful path to exploring the inner dimensions of human consciousness and the potential for spiritual development. In doing so, we not only deepen our understanding of religious thought but also expand our cultural and philosophical horizons.

In a modern world characterized by spiritual fragmentation and existential uncertainty, Sufism presents a timeless model for inner transformation and divine connection. Its focus on compassion, self-awareness, and universal love is as meaningful today as it was centuries ago. As a living tradition, it continues to inspire seekers across the globe to walk the path of inner truth and sacred unity.

References:

- 1 Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Йассауи. Көңілдің айнасы. Мират-ул Құлуб / Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Йассауи; Дайындаған Д. Кенжетай. — Анкара: Билит, 2000. — 54 б.
- 2 Максұл Р. Ислам / Р. Максұл; пер. с англ. В.Новикова. — М.: Фаир-Пресс, 2000. — 168 с.
- 3 Шах И. Суфизм / И. Шах. — М.: «Клышников, Комаров и К», 1994. — 22 с.
- 4 Ибн Араби. Данышпандық мөрі / Араби Ибн. — А.: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000.
- 5 Энциклопедия «Ислам» / бас ред. Р. Нұрғалиев. — А.: «Қазақ энциклопедиясы», Бас редакциясы, 1995 — 105 б.
- 6 Хисматулин А.А. Суфизм / А.А. Хисматулин. — Санкт-Петербург: СПб «Петербургское Востоковедение», 1999. — 186 с.
- 7 Эрнст Карл В. Суфизм / Карл В. Эрнст; пер. с англ. А Горькавого. — М.: Фаир-Пресс, 2002.
- 8 Zeybek N.K. Ahmet Yesevi yolu / N.K Zeybek — Ankara, 1998.
- 9 Zeybek, N.K. Hoca Ahmet Yesevi ve hikmetleri / N.K Zeybek. — Tang: Boyut, 2003.
- 10 Философиялық сөздік. — А.: «Қазақ Энциклопедиясы», 1996. — 404 б.

Х.А. Шимшек

Суфизм: руханият пен ішкі кемелдікке жетудің философиясы

Мақалада суфизм ілімінің мәні, сипаттамасы және құрылымдық жүйесі жан-жақты қарастырылды. Суфизм — Ислам дінінің рухани-танымдық бағыты саналатын, адамның ішкі жан дүниесін тазартып, рухани кемелденуге жетелейтін терең философиялық ілім. Автор суфизмнің тарихи қалыптасуын, оның негізгі идеялық қайнар көздерін, тарикаттардың пайда болуын және ұстаз бен шәкірт арасындағы рухани байланысты сипаттайды. Сонымен қатар, зікір, сопылық музыка, медитация сияқты рухани практикалар арқылы адамның Жаратушыға деген махаббаты мен рухани байланысы күшейетіндігі баяндалған. Суфизмнің құрылымдық жүйесі — муршид (рухани ұстаз), мүрид (шәкірт), тарикат жолы және оның сатылары, рухани тәрбие әдістері кеңінен сипатталған. Мақалада суфизмнің қазіргі қоғамдағы рөлі, оның адамгершілік құндылықтарды, толеранттылықты, руханиятты қалыптастырудағы маңызы талданған. Суфизм тек діни тәжірибе ғана емес, адам болмысының терең мәнін түсінуге мүмкіндік беретін өмірлік философия ретінде ұсынылған. Автор суфизмнің мәдениет, философия және руханият тоғысындағы орны мен ықпалын жан-жақты ашады.

Кілт сөздер: суфизм, руханият, ішкі әлем, Ислам, тарикат, зікір, құрылым, ұстаз, мәдениет, толеранттылық.

Х.А. Шимшек

Суфизм: философия духовного самосовершенствования и внутреннего мира

В данной статье всесторонне рассматриваются сущность, характеристика и структурная система суфизма. Суфизм — это духовно-философское учение в исламе, направленное на очищение внутреннего мира человека и достижение духовного совершенства. Автор описывает историческое формирование суфизма, его основные идейные источники, возникновение тарикатов, а также духовную связь между наставником и учеником. Также рассматриваются духовные практики, такие как зикр, суфийская музыка и медитация, с помощью которых усиливается любовь человека к Творцу и его духовная связь с Ним. Структура суфизма подробно описывается через понятия муршид (духовный наставник), мюрид (ученик), путь тариката и его этапы, а также методы духовного воспитания. В статье анализируется роль суфизма в современном обществе, его значение в формировании нравственных ценностей, толерантности и духовности. Суфизм представлен не только как религиозная практика, но и как философия жизни, раскрывающая глубинную сущность человеческого бытия. Также подробно освещается место и влияние суфизма на стыке культуры, философии и духовности.

Ключевые слова: суфизм, духовность, внутренний мир, ислам, тарикат, зикр, структура, наставник, культура, толерантность.

References:

- 1 Yassawi, A. (2000). *Konildin ainasy. Mirat-ul Qulub [Mirror of the Soul. Mirat-ul Kulub]*. D. Kenzhetai (Ed.). Ankara: Bilit [in Kazakh].
- 2 Maksul, R. (2000). *Islam [Islam]*. (V. Novikov, Trans). Moscow: Fair-Press [in Russian].
- 3 Shah, I. (1994). *Sufizm [Sufism]*. Moscow: Klyshnikov, Komarov i K [in Russian].
- 4 Ibn Arabi. (2000). *Danyshpandyq mori [Seal of Wisdom]*. Almaty: Y. Altynsarin atyndagy Qazaqtyn bilim akademiiasynyn Respublikalyq baspa kabineti [in Kazakh].
- 5 Nurgaliev, R. (Eds.). (1995). *Entsiklopediia «Islam» [Encyclopedia "Islam"]*. Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy», bas redaksiyasy [in Kazakh].
- 6 Khismatulin, A.A. (1999). *Sufizm [Sufism]*. Saint Petersburg: «Peterburgskoe Vostokovedenie» [in Russian].
- 7 Ernst, C.W. (2002). *Sufizm [Sufism]*. (A. Gorky, Trans). Moscow: Fair-Press [in Russian].
- 8 Zeybek, N.K. (1998). *Ahmet Yesevi Yolu [The Path of Ahmet Yesevi]*. Ankara.
- 9 Zeybek, N.K. (2003). *Hoca Ahmet Yesevi ve Hikmetleri [The Wisdoms of Hoca Ahmet Yesevi]*. Tang: Boyut.
- 10 (1996). *Filosofialyq sozdik [Philosophical dictionary]*. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].

Information about the author

Haci Akhmet Shimshek — Professor and Doctor of Philosophy at Kastamonu University, Kastamonu, Turkey, <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Н. Аскерхан*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: xnurqulan@mail.ru)

Шығыс перипатетизмінің қазақ дүниетанымына ену процесі

Мақалада Шығыс перипатетизмі идеяларының қазақ дүниетанымына ену және оларды бейімдеу үдерісі жан-жақты қарастырылған. Бұл зерттеу еңбегі Шығыс перипатетизмінің қалыптасуы мен Қазақ жеріндегі трансформациясын терең философиялық талдауға арналған. Мәтін исламдық дүниедегі Аристотель мұрасының рецепциясы мен оның сопылық іліммен синтезінің күрделі диалектикасын ашады. Зерттеуде перипатетизмнің болмыс, жан және ақыл туралы ілімдерінің сопылық мистикалық тәжірибемен үйлесім табуы, жергілікті мәдениетпен өзара әрекеттесуі арқылы жаңа рухани-философиялық феноменнің пайда болуы зерттелген. Автор Шығыс перипатетизмінің тек қана интеллектуалдық дәстүр емес, сонымен қатар аймақ тұрғындарының дүниетанымы мен өмір салтына терең әсер еткен маңызды мәдени-тарихи құбылыс екендігін дәлелдейді. Сонымен қатар, фалсафаға тән рационалистік және гуманистік қағидалардың дәстүрлі көшпелі менталитетпен өзара синтезінің маңыздылығы ерекше атап өтілген. Бұл синтез қазақ халқының философиялық ойының өзіндік бірегей моделін дамытуға айтарлықтай ықпал етіп, оның интеллектуалдық және рухани мәдениетінің ерекшеліктерін қалыптастырды. Мақалада осы үдерістің нәтижелері мен тарихи мәні кеңінен ашылып көрсетілген. Шығыс перипатетизмі идеяларының қазақ дүниетанымына ықпалы әсіресе ортағасырлық Орталық Азия мен ислам философиясының өркендеу кезеңінде айқын байқалды. Жалпы алғанда, зерттеу Шығыс перипатетизмі мен қазақ ойлау дәстүрінің сабақтастығын айқындап, олардың тарихи-мәдени мәнін және мұндай талдаулар аталған бағыттағы тарихи-философиялық сабақтастықты терең түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында дереккөздер мен тарихи-философиялық мәтіндерге талдау жасалып, олардың қазіргі қазақ қоғамының рухани жаңғыру үдерісіндегі рөлі де сарапқа салынған.

Кілт сөздер: перипатетизм, ислам, фалсафа, рационализм, дүниетаным, қазақ, дін, ассимиляция, руханият, көшпенділік.

Kipicne

Философия — әлемді, әлеуметтік байланыстарды және жеке дамуды тереңірек түсінудің негізін құрай отырып, кез келген халықтың дүниетанымын қалыптастыруда айрықша рөл атқаратын ғылым саласы. Қазақ халқының бай тарихында философиялық дәстүр әртүрлі мәдени және зияткерлік ықпалдар арқылы қалыптасты. Солардың бірі — шығыс перипатетизмі, яғни фалсафа, ежелгі философия мен ислам мәдениетінің тоғысқан жерінде пайда болған ерекше философиялық бағыт. Бұл бағыттың дамуы әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд және басқа да Шығыстың көрнекті ойшылдарының еңбектерінде жарқын көрініс тапты. Аристотельдің ежелгі философиясы мен ислам өркениетінің рухани дәстүрлерін біріктіре отырып, әл-Фараби өзінің шығармашылығы арқылы қазақ менталитеті үшін ерекше маңызға ие тұлғаға айналды. Оның ақыл-ой мен этиканың өзара үйлесімділігі, идеалды қоғам құру туралы ойлары және білімнің маңыздылығына қатысты идеялары Орталық Азияның, соның ішінде қазақ халқының дүниетанымына терең ықпал етті. Мақалада Шығыс перипатетизм идеяларының қазақ дүниетанымына ену және бейімделу процестері жан-жақты зерттелген. Фалсафаның философиялық тұжырымдамаларының көшпелі мәдениет жағдайында қалай өзгеріске ұшырағанын, оның қай элементтері қазақтардың дәстүрлі түсініктерімен үйлесім тапқанын және осы синтездің қазақ философиялық ойының өзіндік бірегейлігін қалыптастыруға қандай үлес қосқаны қарастырылған. Мақала қазақ халқының рухани мәдениетінің қалыптасуындағы шығыс перипатетизмінің маңызын ашып көрсетуге бағытталған.

Зерттеу әдістері

Мәтінде негізінен тарихи-философиялық зерттеу әдісі қолданылған. Бұл әдіс келесідей элементтерді қамтиды: Деректану — тарихи мәтіндерді, философиялық трактаттарды және мәдени артефактілерді талдау; салыстырмалы талдау — перипатетизм мен сопылық ілімдерінің

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: xnurqulan@mail.ru

ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, сондай-ақ олардың өзара әсерін анықтау; Контекстуалды талдау — философиялық идеялардың тарихи, әлеуметтік және мәдени контексте қалай дамығанын зерттеу; герменевтика — мәтіндерді түсіндіру және олардың терең мағыналарын ашу. Сонымен қатар жалпы философиялық әдістер, синтез, аналогия, абстракция әдісі пайдаланылды.

Талқылау

Шығыс перипатетизмінің қалыптасуы және оның әлемдік деңгейде кең таралуы көптеген мәдени, діни және философиялық үдерістердің ықпалымен жүзеге асты. Бұл ілімнің қазақ жеріне таралып, өзіндік ерекшелігімен көрініс табуы да осы ауқымды тарихи қозғалыстардың бір бөлігі. Шығыс перипатетизмінің шығу тегі туралы сөз қозғайтын болсақ, бұл ілімнің Ислам дінінің таралуымен тығыз байланыста екендігін атап өтуіміз қажет.

Шығыс перипатетизмі — орта ғасырларда мұсылман әлемінде қалыптасқан философиялық бағыт. Бұл ағымның өзегі — ақыл мен сенімді ұштастыру: ежелгі грек ойшылы Аристотельдің идеяларын қабылдап, сол арқылы әлемнің, адамның және Жаратушының табиғатын түсіндіруге ұмтылу. Шығыс перипатетизмі ислам мәдениетінің аясында, әсіресе Персияда, Араб халифаттарында және кейінірек Орта Азияда кеңінен дамыды. Оның көрнекті өкілдері — әл-Фараби, Ибн Сина және Ибн Рушд сынды ұлы ойшылдар. Бұл философтар ақыл мен логиканы дінге қарсы емес, керісінше — шындыққа бастар жол деп білді. Олар жанның табиғатын, білімнің қайдан келетінін, әлемнің қалай жұмыс істейтінін ғылыми әдіспен зерттеуге тырысты [1], бірақ сонымен қатар діни сенімдермен үйлесімді болуға ұмтылды. Шығыс перипатетиктері Аристотель еңбектерін оқып, оны өз діні мен мәдениетінің шеңберінде талдап, ақылға қонымды әрі рухани тұтас дүниетаным қалыптастырған философ-ғалымдар.

Исламдық аристотелизм немесе араб перипатетизмі деп те аталатын шығыс перипатетизмі — ислам философиясы аясында дамытылып, түсіндірілген Аристотельдің жазбаларына негізделген философияның аса маңызды бағыттарының бірі. Оның пайда болуы исламның «алтын ғасырларында» (VIII—XII ғғ.) ислам әлемінде грек философиясының аударылып, бейімделуі нәтижесінде мүмкін болды. VII ғасырда мұсылмандардың Александрия қаласын жаулап алуы грек ойшылдарының еңбектерін араб әлемінде кең қолжетімді етті. Табиғат туралы зерттеулер, логикалық талдау және метафизикаға қатысты Аристотельдің идеялары ерекше назарға ілікті. Бұл үдерісте Бағдад қаласындағы Халифа әл-Мамунның IX ғасырда құрған «Даналық үйі» (Байт әл-Хикма) ерекше орын алды. Осы орталықта Аристотель, Платон, Гиппократ, Гален сияқты ойшылдардың шығармалары араб тіліне аударылып қана қоймай, олардың мазмұны ислам мәдениетінің талаптарына сәйкестендірілді. Аудармалар терең түсіндірмелер мен ғылыми талдаулармен қатар жүрді. Белгілі аудармашылардың бірі Хунайн ибн Исхак және оның шәкірттері грек философиясының ислам әлеміне бейімделуіне айтарлықтай үлес қосты.

Шығыс перипатетизмінің негізгі өкілдері бұл ілімнің концепцияларын одан әрі дамытты. Олардың қатарында әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина (Авиценна) және Ибн Рушд (Аверроэс) сияқты тұлғалар бар. Әл-Кинди ислам әлеміндегі алғашқы ірі философ ретінде танылды және аристотелизмді ислам теологиясына бейімдеуге белсенді атсалысты. Ол логика, метафизика, этика және астрономия салалары бойынша еңбектер жазып, философияны ақыл мен аянның үйлесімділігі тұрғысынан қарастырды. Әл-Фараби өзінің грек философиясын терең түсініп, оны әрі қарай дамытқан еңбектері үшін «екінші ұстаз» атанды [2]. Ол Аристотель мен Платон идеяларын исламдық контекстке сәйкестендіріп, идеалды мемлекет тұжырымдамасын ұсынды. Бұл идеясы Платонның «Республикасынан» шабыт алып, исламның рухани құндылықтарымен ұштастырылды. Ибн Сина Шығыс перипатетизмінің ең ықпалды өкілі ретінде танымал. Оның «Шипа кітабы» (Китаб аш-Шифа) ғылым мен философия саласындағы энциклопедиялық шығарма. Ибн Сина болмыс пен мән туралы ерекше ілімді дамытып, оның идеялары кейіннен еуропалық схоластикаға зор ықпал етті.

Шығыс перипатетизмі философия мен діннің өзара үйлесімділігін дәлелдеуге тырысты. Олардың көзқарасы бойынша, ұтымды ойлау Құдайдың ақиқаттарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Онтологияға байланысты зерттеулерде Ибн Сина болмыстың негізгі себебі — Жаратушы деп тұжырымдады. Сондай-ақ, логика бұл ілімнің негізгі құралдарының бірі ретінде ерекше орын алды. Олар Аристотельдің логикалық құрылымдарын дамытып, оны ислам философиясының талаптарына бейімдеді. Шығыс перипатетизмінің әлемдік ықпалы орасан зор болды. Орта ғасырларда әл-Фараби, Ибн Сина және Ибн Рушдтың еңбектері латын тіліне аударылып, Еуропа университеттерінде оқытылды. Олардың идеялары Тома Аквинский, Роджер Бэкон және басқа да еуропалық ойшылдарға

әсер етті. Ислам әлемінде бұл ілім калам (ислам теологиясы) мен сопылыққа зор ықпалын тигізді. Алайда уақыт өте келе, діни консерватизмнің күшеюімен оның ықпалы бәсеңдей бастады.

Қазіргі Қазақстан аумағында Шығыс перипатетизмінің таралуы Отырар, Тараз және Сығанақ сынды ірі мәдени және сауда орталықтарының гүлденуімен қатар жүрді. Бұл қалалар Шығыс пен Батысты байланыстырып, Ұлы Жібек жолындағы маңызды тораптарға айналды. Аймақ мәдени тұрғыда көшпелі және отырықшы өркениеттердің дәстүрлері түйіскен ерекше әртүрлілікке ие болды, бұл зияткерлік және рухани алмасу процестерін айтарлықтай байытты.

VIII ғасырда ислам дінін қабылдау өңірдің тарихында бетбұрысты кезең болды. Ислам тек діни сенімдерді ғана емес, сонымен бірге философия мен ғылымның жаңа идеяларын, оның ішінде Шығыс перипатетизмінің принциптерін де ала келді. Бұл идеялардың таралуына Орта Азияның дамыған исламдық орталықтары — Самарқанд пен Бұхараның ықпалы зор болды, олар философиялық және ғылыми ойдың орталығына айналды. Әсіресе, Фарабта (қазіргі Отырар) дүниеге келген ұлы ойшыл әл-Фарабидің рөлі ерекше. Әл-Фараби Шығыс перипатетизмінің ең көрнекті өкілдерінің бірі ғана емес, сонымен қатар қазақ даласында философиялық ойдың дамуына негіз салған тұлға ретінде тарихта қалды. Оның еңбектері жергілікті ғалымдар мен ойшылдарды шабыттандырып, аймақтағы ғылым мен мәдениеттің өркендеуіне ықпал етті. Әл-Фараби арқылы Шығыс перипатетизм идеялары далалық өркениеттердің зияткерлік өміріне терең еніп, олардың мәдениеті мен дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналды.

Шығыс перипатетизмінің енгізілуі аймақта білім беру, медицина, астрономия және философияның дамуын жеделдетті. Ислам мектептері — медреселер тек діни біліммен шектелмей, Аристотель, Платон және олардың исламдық аудармашыларының еңбектерін оқыту орталықтарына айналды. Бұл оқу орындары аймақтың интеллектуалдық әлеуетін арттырып, ғылым мен мәдениетке серпін берді. Сонымен қатар, философиялық идеялардың Ислам теологиясымен ұштастырылуы көшпелі және отырықшы қоғамдардың сұраныстарына жауап бере алатын ерекше мәдени синтезді қалыптастырды. Осылайша, ислам философиясының жетістіктері аймақта жасалған еңбектер арқылы бүкіл ислам әлемінің ортақ ғылыми мұрасына айналды. Шығыс перипатетизмі әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлердің тоғысуынан туындаған ерекше зияткерлік құбылыс ретінде маңызды рөл атқарды. Оның қазіргі Қазақстан аумағындағы таралуы өңірдің рухани және мәдени бірегейлігін қалыптастырудағы шешуші кезеңдердің бірі болды. Бұл құбылысты тереңірек зерттеу ортағасырлық қоғамның негізін қалаған және бүгінгі күнге дейін өзекті болып отырған мәдени алмасу үдерістерін түсінуге мүмкіндік береді [3].

Ислам діні енгізілгенге дейін қазіргі Қазақстан аумағындағы тайпалар арасында тәңіршілдік басым болды. Бұл наным жүйесі аспан құдайы Тәңірге және табиғат рухтарына құрмет көрсетуге негізделді. Түркілердің дәстүрлі діні ретінде танылған тәңіршілдік ата-бабалар рухына табынуды, шаманизм элементтерін және табиғатпен үйлесімділікке ұмтылуды қамтыды. Аймақтың оңтүстік өңірлерінде зороастризмнің ықпалы айтарлықтай сезілді. Жаксылық пен жамандық арасындағы мәңгілік күрес идеясына негізделген бұл діннің этикалық принциптері ислам теологиясының кейбір аспектілерімен үндесіп, кейін ислам философиясына әсер етті. Ислам дінінің аймақтағы таралуы оның әмбебап сипаты мен жергілікті дәстүрлерді бейімдеу қабілетінің арқасында мүмкін болды. Бұл процесс жаңа философиялық және мәдени бағыттардың, соның ішінде Шығыс перипатетизмінің таралуына негіз қалады. Аймақтың исламдануы Орта Азиядағы сауда, саяси байланыстар және ғылыми-мәдени алмасулар арқылы күшейе түсті. Ұлы Жібек жолындағы қалалардың маңызы артып, олар ислам мәдениеті мен философиясының таралу орталықтарына айналды.

Шығыс перипатетизмі идеяларының таралуына аймақта өмір сүрген мемлекеттер мен тайпалық одақтар ерекше үлес қосты. VIII ғасырда түргештер түркі тайпалық одақтарының бірі ретінде Ұлы Жібек жолының бір бөлігін бақылап, экономикалық және мәдени өркендеуге жағдай жасады. Бұл кезеңде философиялық және діни идеялар кеңінен тарала бастады. VIII-X ғасыр аралығында Қарлұқтар ислам дінін қабылдауға айтарлықтай үлес қосты. Олардың билеушілері ислам мәдениетін, сондай-ақ Шығыс перипатетизмінің философиялық ұстанымдарын қолдап, олардың аймақтағы ықпалын нығайтты. Оғыз тайпалық одақтары қазіргі Қазақстанның батыс өңірлерінде мекендеді. Олар бастапқыда тәңіршілдік және пұтқа табынушылық нанымдарды ұстанғанымен, кейін ислам діні олардың негізгі сеніміне айналды. Қимақтар мен қыпшақ одақтары солтүстік және шығыс Қазақстанда орналасты, бұл тайпалар шаманизм мен тәңіршілдікті сақтағанымен, ислам діні біртіндеп олардың мәдениетіне еніп, ықпалын күшейтті. Соғдылықтар Қазіргі Оңтүстік Қазақстанға жақын аумақтар өмір сүрген, соғдылықтар бай қалалық мәдениеттің өкілдері болды. Олар алғашқыда

зороастризмді ұстанған олар ислам мәдениетін сауда және мәдени алмасу арқылы таратты. Соғдылықтардың философиялық және ғылыми білімді дамытудағы рөлі ерекше болды. Исламға дейінгі мәдениеттер мен діни сенімдердің алуан түрлілігі исламның аймақтағы таралуы мен Шығыс перипатетизмінің ықпалын арттыруға қолайлы орта жасады. Түркілердің дәстүрлі нанымдары, зороастризм элементтері және Ұлы Жібек жолы арқылы келген ислам мәдениеті арасындағы өзара әрекет аймақтың зияткерлік және рухани дамуына ықпал етті. Бұл тарихи процестер қазіргі Қазақстанның мәдени және философиялық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды [4].

Ортағасырлықта қазіргі қазақ жерлерінің аумағында Шығыс перипатетизмінің таралуы бұл өңірдің исламдануы, ислам әлемімен зияткерлік байланыстардың тереңдеуі және әлеуметтік-экономикалық құрылымындағы түбегейлі өзгерістер нәтижесінде жүзеге асқан күрделі және ұзақ процесс. Бұл үдеріс аймақтың рухани-мәдени өркендеуіне елеулі ықпал етіп, оның интеллектуалдық дәстүрлерінің қалыптасуына үлкен серпін берді. Қазіргі Қазақстанның географиялық аумағында ислам дінінің таралуы VIII ғасырда басталып, оның негізгі кезеңдері арабтардың Орта Азияға жасаған жаулап алу жорықтарымен байланысты болды. 751 жылы болған әйгілі Талас шайқасы исламның Орталық Азияда орнығуына шешуші ықпал етті. Бұл тарихи оқиғада араб әскерлері Қытайдың Тан әулетінің қарулы күштерімен бетпе-бет келіп, сенімді жеңіске жетті. Осы жеңістен кейін ислам діні біртіндеп аймақтың басты рухани, мәдени және идеологиялық негізіне айналды.

Исламның таралуы жергілікті халықтардың діни сенімдерін түбегейлі өзгертіп қана қоймай, олардың мәдени тәжірибесіне де айтарлықтай ықпал етті. Ислам дінімен қатар Бағдад, Самарқанд, Бұхара сияқты ислам әлемінің дамыған орталықтарымен зияткерлік және мәдени байланыстар орнады. Мұндай қарым-қатынастардың арқасында Шығыс перипатетизмінің философиялық идеялары, ғылыми жетістіктері және рухани мұрасы біртіндеп Қазақстан аумағына еніп, жаңа деңгейге бейімделді. Исламданудың күшеюімен бірге аймақтағы білім беру мекемелерінің, әсіресе медреселердің, қарқынды дамуы байқалды. Бұл медреселер тек діни пәндермен шектелмей, сонымен бірге философия, логика, медицина және астрономия сияқты зайырлы білім салаларын оқыту орталықтарына айналды. Әл-Фараби, Ибн Сина және Шығыс перипатетизмінің басқа да көрнекті өкілдерінің еңбектері бұл оқу орындарының білім беру бағдарламасының ажырамас бөлігі болды. Отырар, Тараз және басқа да тарихи қалалардағы медреселер мәдениет пен білімнің таралуында ерекше орын алды. Әсіресе, Отырар қаласы өзінің ауқымды кітапханасымен, ғылым мен философияға қосқан үлесімен ерекшеленді. Бұл қала тек сауда мен мәдени алмасудың торабы ғана емес, сонымен қатар Шығыс пен Батыстың философиялық және ғылыми идеяларының түйіскен маңызды орталығы болды.

Шығыс перипатетизмінің таралуы аймақтың саяси құрылымында және экономикалық жағдайында болған түбегейлі өзгерістермен тығыз байланысты болды. Қараханидтер әулеті Исламды ресми мемлекеттік дін ретінде қабылдады және осы арқылы білім мен ғылымның дамуына барынша қолдау көрсетті. Қараханидтер дәуірінде медреселер, кітапханалар және басқа да ғылыми мекемелер кеңінен салынып, олардың жұмысы белсенді түрде қаржыландырылды. Аймақтың стратегиялық сауда жолдарын, әсіресе Ұлы Жібек жолының бөліктерін бақылау арқылы экономикалық тұрақтылық қамтамасыз етілді. Бұл жағдай исламдық ғылым мен философияның дамуына ғана емес, сонымен бірге аймақтың зияткерлік және мәдени деңгейінің жоғарылауына да әсер етті. Шығыс перипатетизмінің философиясы исламдық дүниетаныммен үйлесім таба отырып, жергілікті ғалымдар мен ойшылдардың арасында кеңінен танымал болды. Әл-Фараби мен Ибн Сина секілді ұлы философтардың ақыл мен сенімнің үйлесімділігі туралы тұжырымдамалары ислам теологиясына негізделіп, рационалдық ойлау мен діни қағидалардың арасындағы үйлесімді қамтамасыз етті [5]. Шығыс перипатетизмінің идеялары аймақтың өнері мен әдебиетіне де терең ықпал етті. Ақындар мен жазушылар философиялық және діни идеяларды біріктіре отырып, жаңа шығармашылық дәстүрлерді қалыптастырды. Бұл дәстүрлер кейіннен жергілікті мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналды. Шығыс перипатетизмінің ортағасырлық қазақ жерін мекендеген мемлекеттер мен тайпалардың мәдениетіне енуі исламдану процесімен, білім беру орталықтарының дамуымен және исламдық ғылым мен мәдениетті саяси тұрғыдан қолдаумен тығыз байланысты болды. Бұл құбылыс аймақтың зияткерлік өмірінің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етіп, мәдени және ғылыми синтездің негізін қалады. Шығыс перипатетизмінің идеялары кейінгі ғасырларда да өзекті болып, Қазақстанның рухани және мәдени мұрасында терең із қалдырды. Аристотель мен Платонның философиясын ислам әлемінің рухани мұрасымен ұштастыра отырып түсіндіруге негізделген Шығыс перипатетизмі тек философиялық жүйе ғана емес, сонымен бірге ислам өркениетінде көптеген бағыттарға, оның ішінде

рухани ізденістерге де негіз болған ерекше ілім болып табылады. Перипатетизмнің бұл ықпалы исламның мистикалық ағымы саналатын сопылықтың қалыптасуы мен дамуына да айтарлықтай әсер етті. Сопылық өзіне тән ерекше формалар арқылы жеке рухани тәжірибелер арқылы Құдайды тану және болмыстың терең мәнін ашуға ұмтылған ағым ретінде ерекшеленеді.

Шығыс перипатетизмі әлемді тануда ақыл-ой мен логикаға негізделген жүйелі көзқарасты ұстанғанымен, өмірдің рухани және метафизикалық қырларын жоққа шығарған жоқ. Әл-Фараби, Ибн Сина сынды көрнекті ойшылдар Құдайды танудың ең тиімді құралдарының бірі ретінде ақыл-ойды атап көрсетті. Сонымен қатар, олар шынайы білім алу тек рационалдық ойлау әдістерімен шектелмейтінін, оған мистикалық интуиция мен ішкі сезім арқылы қол жеткізуге болатынын мойындады. Бұл идеялар сопылықтың негізгі қағидаттарымен үндесіп, ортақ тұстар тапты. Сопылықта интуиция, Құдайға деген махаббат, өзін-өзі жетілдіру және рухани тазару ерекше орын алады. Сопылар Шығыс перипатетизмінен болмыстың бірлігі, ғалам мен адам арасындағы үйлесімділік, сондай-ақ өзін-өзі тану арқылы ақиқатқа қол жеткізу идеяларын қабылдап, оларды өз ілімдерінде қолданды. Қазіргі Қазақстан аумағында сопылық исламдану процесімен қатар кеңінен таралып, жергілікті халықтардың рухани өміріне терең еніп, олардың мәдениетіне елеулі ықпал етті. Әсіресе, Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауи тариқатының рөлі ерекше болды. Бұл бауырластық сопылық ілімді жергілікті көшпелі мәдениетпен ұштастыра отырып, халық арасында кең тарата білді.

Аймақтың рухани өміріне ерекше ықпал еткен Қожа Ахмет Ясауи өзінің поэтикалық шығармаларында (хикметтерінде) философиялық идеялар мен мистикалық тәжірибелерді шебер үйлестіре білді. Оның ілімі Құдайға деген терең сүйіспеншілікке, рухани тазаруға, өз-өзінді жетілдіру жолына және шейхтер мен рухани көшбасшыларға құрмет көрсетуге негізделген. Ясауидің шығармалары сопылық пен Шығыс перипатетизмінің арасындағы байланысты нығайтып, олардың ортақ негіздерін айқындап көрсетті. Сопылық ілім аймақтағы көшпелі халықтардың мәдениетіне тән ерекшеліктермен тығыз байланысып, ата-бабаларды құрметтеу, қонақжайлылық және ұжымдық ынтымақ дәстүрлерін өз бойына сіңіре білді. Бұл синтез сопылықты жергілікті тұрғындардың күнделікті өміріне жақын етіп, оны кең ауқымда таратуға мүмкіндік берді. Шығыс перипатетизмінің сопылықпен тығыз байланысуы көптеген рухани және әлеуметтік факторлардың ықпалымен жүзеге асты. Перипатетизмнің болмыс пен жан туралы терең философиялық идеялары сопылықтың мистикалық практикасына бейімделіп, олардың аймақ халқының өмірінде әмбебап және тартымды бағыт ретінде қалыптасуына ықпал етті. Сопылықтың тағы бір ерекшелігі — оның философиялық идеяларды рухани бауырластықтар арқылы іс жүзінде қолдана білуінде болды. Бұл сопылық ілімді теориялық тұжырым ғана емес, сондай-ақ рухани жетілуге жетелейтін нақты әдістемелер жүйесі ретінде танытты. Мұндай тәсіл аймақтың көшпелі халықтарының дәстүрлі өмір салтына сай келіп, олардың арасында кең таралуына септігін тигізді [6]. Шығыс перипатетизмі сопылықтың қалыптасуына және дамуына негіз болған маңызды интеллектуалдық бағыт ретінде танылды. Өз кезегінде, сопылық бұл философиялық идеяларды мистикалық тәжірибеге айналдырып, ортағасырлық Қазақстанның рухани мұрасының ажырамас бөлігіне айналды. Рационалдық философия мен терең руханиятты үйлестірген бұл трансформация аймақтың мәдени және зияткерлік тарихында терең із қалдырды.

Шығыс перипатетизмінің қазақ дүниетанымына енуі тек тарихи-мәдени құбылыс ғана емес, сонымен қатар философиялық тұрғыдан да маңызды мәселе. Бұл үдеріс қазақ халқының ойлау жүйесінде түбегейлі өзгерістердің болғанын көрсетеді, өйткені ол жергілікті дүниетанымдық түсініктер мен сырттан келген интеллектуалдық дәстүрдің өзара әрекеттесуі мен бірігуі нәтижесінде қалыптасты. Әл-Фараби мұрасы арқылы келген рационализм қазақ ойшылдары үшін дүниені тану мен түсіндірудің жаңа әдістерін ашты [7]. Бұған дейін интуицияға, әдет-ғұрыптарға және мифологиялық түсіндірулерге негізделген білім жүйесі енді логикалық талдау, дәлелдеу және себеп-салдарлық байланыстарды іздеу тәсілдерімен толықтырылды.

Гуманизм идеяларының қазақ дүниетанымына енуі адамның рөлі мен құндылығын қайта қарастыруға ықпал етті. Шығыс перипатетизмінде адамның ақыл-ойы мен рухани қабілеттерінің жоғары бағалануы қазақ қоғамындағы жеке тұлғаның орны мен маңызы туралы түсініктерді кеңейтті. Бұл әсіресе көшпелі өмір салтындағы теңдік пен өзара құрмет принциптерімен үйлесімді түрде сәйкес келіп, әлеуметтік қатынастардың дамуына жағымды әсер етті. Этикалық принциптерді қабылдау қазақ қоғамында моральдық-құқықтық нормалардың қалыптасуына ықпал етті. Әділдік, мейірімділік, даналық сияқты ұғымдар бұрыннан қазақ халқының құндылықтар жүйесінде болғанымен, шығыс перипатетизмі оларды философиялық тұрғыдан негіздеп, тереңірек

мағыналармен байытты. Бұл өз кезегінде қоғамдық тәртіптің сақталуына, әлеуметтік әділеттіліктің орнығуына және ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани мұраның қалыптасуына септігін тигізді.

Философиялық тұжырымдамалар мен көшпелі менталитеттің бірігуі қазақ дүниетанымының өзіндік ерекшелігін айқындайтын синкреттік үлгіні қалыптастырды. Бұл үлгіде табиғатқа деген құрмет, ұжымдық рух және үйлесімділікке ұмтылу сияқты дәстүрлі элементтер рационалдылық, білімге құштарлық және әділеттілік идеяларымен өзара әрекеттесіп, жаңа мағыналармен толықтырылды. Бұл бірігу қазақ халқының дүниені қабылдау, әлеуметтік қатынастарды құру және рухани өмірді ұйымдастыру тәсілдеріндегі ерекшелікті көрсетеді. Бұл процесс қазақ халқының өзіндік сана-сезімінің қалыптасуына, мәдениетінің дамуына және әлемдік өркениеттегі орнын анықтауына зор әсер етті.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Шығыс перипатетизмінің қазақ дүниетанымына терең енуі қазақ халқының ғасырлар бойғы зияткерлік ізденістері мен рухани дамуының аса маңызды кезеңдерінің бірі ретінде ерекшеленеді. Бұл тарихи үдерістің нәтижесінде әл-Фараби сынды Орта ғасырлық Шығыс ойшылдарының терең әрі жан-жақты идеялары қазақ философиялық дәстүрінің қалыптасуына зор ықпал етіп, оны рационализмнің пәрменділігімен, гуманизмнің ізгі мұраттарымен және этикалық қағидалардың маңыздылығымен байытты. Нәтижесінде, философиялық тұжырымдамалардың ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі менталитетпен үйлесімді әрі сәтті синтезі қазақ дүниетанымының өзіндік бірегей моделін қалыптастыруға жол ашты. Бұл ерекше модельде табиғатты терең қастерлеу, қауымдық бірлікті жоғары бағалау және әлеммен үйлесімділікке ұмтылу сияқты дәстүрлі құндылықтар ақыл-ойдың қуатымен, терең білімге деген құштарлықпен және әділдіктің салтанат құруы идеяларымен толыққанды үйлесім тауып, халықтың рухани болмысына жаңа серпін мен мағыналық тереңдік сыйлады. Осылайша қалыптасқан ықпал тек қана қазақ халқының бай зияткерлік мұрасын нығайтып, оны әлемдік өркениеттің құнды бөлігі ретінде танытумен шектелмей, сонымен қатар олардың уақыт талабынан туындаған жаңа әлеуметтік және мәдени сын-қатерлерге икемді түрде бейімделу қабілетін де айтарлықтай арттырды. Шығыс перипатетизмі ғасырлар бойы қазақ дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналып, оның рухани мәдениетінің терең қойнауында өзіндік өшпес із қалдырды. Бұл күрделі әрі көп қырлы үдерісті жан-жақты әрі терең зерделеу тек қана қазақтың өзіндік философиялық ойының тарихи-философиялық қалыптасу мәнмәтінің терең түсінуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен бірге әртүрлі мәдениеттер мен философиялық дәстүрлердің өзара тығыз іс-қимыл жасау жолдары мен нәтижелерін тереңірек әрі жан-жақты түсінуге жол ашады. Шығыс перипатетизмінің қазақ дүниетанымына енуі — қазақ халқының зияткерлік және рухани тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі. Бұл үдеріс арқылы әл-Фараби сынды Шығыс ойшылдарының идеялары қазақ философиялық дәстүріне рационализм, гуманизм және этикалық қағидалар сияқты жаңа элементтерді енгізіп, оны мазмұндық тұрғыдан байыта түсті. Фалсафа ұғымдарының көшпелі менталитетпен сәтті синтезі қазақ дүниетанымының өзіндік бірегей моделінің қалыптасуына ықпал етті. Бұл модельде дәстүрлі құндылықтар — табиғатты терең құрметтеу, ұжымдық рухты дәріптеу және үйлесімділікке ұмтылу — ақыл-ой, білім және әділеттілік идеяларымен үйлесім тауып, халықтың рухани болмысына жаңа серпін берді. Мұндай ықпал тек қазақ халқының зияткерлік мұрасын нығайтумен шектелмей, олардың жаңа әлеуметтік және мәдени сын-тегеуріндерге бейімделу қабілетін де арттырды. Шығыс перипатетизмі қазақ дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналып, оның рухани мәдениетінде терең із қалдырды. Бұл процесті жан-жақты зерттеу тек қазақтың өзіндік философиялық ойының қалыптасуындағы тарихи-философиялық контексті түсінуге ғана емес, сондай-ақ әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлердің өзара ықпалдасу жолдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Al-Kindi. Philosophical Works / Al-Kindi; edited and translated by Peter Adamson and Peter E. Pormann. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 240 p.
- 2 Al-Farabi. Selected Works / Al-Farabi; translated by F.W. Zimmermann. — London: «Oxford University Press,» 1952. — 110 p.
- 3 Фролова Е.А. История средневековой арабо-исламской философии: учебное пособие / Е. А. Фролова. — Москва: ИФ РАН, 1995. — 175 с.

- 4 Абусейтова М.Х. Историко-культурные аспекты ислама в Центральной Азии / М.Х. Абусейтова. — Алматы: Наука, 2008. — 77 с.
- 5 Ibn Sina (Avicenna). The Metaphysics of the Healing / Ibn Sina (Avicenna); translated by Michael E. Marmura. — Provo, Utah: «Brigham Young University Press», 2005.
- 6 Алтаев Ж. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы / Ж. Алтаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2012. — 234 б.
- 7 Gutas D. Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works / D. Gutas. — Leiden: Brill, 2001. — 456 p.

Н. Аскерхан

Процесс влияния Восточного перипатетизма в казахское мировоззрение

В статье подробно рассматривается процесс проникновения идей Восточного перипатетизма в казахское мировоззрение и их адаптации. Данная исследовательская работа посвящена глубокому философскому анализу становления и трансформации Восточного перипатетизма на казахской земле. Текст раскрывает сложную диалектику рецепции аристотелевского наследия в исламском мире и его синтеза с суфийским учением. В исследовании рассматривается гармонизация учений перипатетизма о бытии, душе и разуме с суфийским мистическим опытом, возникновение нового духовно-философского феномена через взаимодействие с местной культурой. Автор доказывает, что Восточный перипатетизм — это не только интеллектуальная традиция, но и важное культурно-историческое явление, оказавшее глубокое влияние на мировоззрение и образ жизни жителей региона. Кроме того, подчеркивается важность взаимного синтеза рационалистических и гуманистических принципов, характерных для фальсафы, с традиционным кочевым менталитетом. Этот синтез существенно способствовал развитию уникальной модели философской мысли казахского народа, сформировал особенности его интеллектуальной и духовной культуры. В статье широко раскрываются результаты и историческое значение данного процесса. Влияние идей Восточного перипатетизма на казахское мировоззрение особенно ярко проявилось в период расцвета средневековой Центральной Азии и исламской философии. В целом, исследование выявило преемственность Восточного перипатетизма и традиций казахского мышления и позволяет глубже понять их историко-культурную сущность. Такие анализы позволяют глубже понять историко-философскую преемственность в данном направлении. В ходе исследования был проведен анализ источников и историко-философских текстов, а также проанализирована их роль в процессе духовного возрождения современного казахского общества.

Ключевые слова: перипатетизм, ислам, фальсафа, рационализм, мировоззрение, казах, религия, ассимиляция, духовность, кочевничество.

N. Askerkhan

The process of the influence of Eastern peripateticism in the Kazakh worldview

The article examines in detail the process of penetration of the ideas of Oriental peripateticism into the Kazakh worldview and their adaptation. This research paper is devoted to a deep philosophical analysis of the formation and transformation of Oriental peripateticism in the Kazakh land. The text reveals the complex dialectic of the reception of the Aristotelian heritage in the Islamic world and its synthesis with Sufi teachings. The study examines the harmonization of peripatetic teachings about being, soul and mind with Sufi mystical experience, the emergence of a new spiritual and philosophical phenomenon through interaction with local culture. The author proved that Oriental peripateticism is not only an intellectual tradition, but also an important cultural and historical phenomenon that has had a profound impact on the worldview and lifestyle of the inhabitants of the region. In addition, the importance of the mutual synthesis of rationalistic and humanistic principles characteristic of Falsafa with the traditional nomadic mentality was emphasized. This synthesis significantly contributed to the development of a unique model of philosophical thought of the Kazakh people, formed the features of its intellectual and spiritual culture. The results and historical significance of this process were widely discussed in the article. The influence of the ideas of Oriental peripateticism on the Kazakh worldview was especially pronounced during the heyday of medieval Central Asia and Islamic philosophy. In general, the study revealed the continuity of Eastern peripateticism and traditions of Kazakh thinking and allows for a deeper understanding of their historical and cultural essence. Such analyses allow for a deeper understanding of the historical and philosophical continuity in this area. The research examined the sources and historical and philosophical texts, as well as analyzed their role in the process of spiritual revival of modern Kazakh society.

Keywords: peripateticism, islam, falsafa, rationalism, worldview, kazakh, religion, assimilation, spirituality, nomadism.

References

- 1 Al-Kindi. (2012). *Philosophical Works*. Peter Adamson (Ed). and Peter (E. Pormann, Trans). Oxford: Oxford University Press.
- 2 Al-Farabi. (1952). *Selected Works* (F.W. Zimmermann, Trans). London: «Oxford University Press».
- 3 Frolova, E.A. (1975). *Istoriia srednevekovoi arabo-islamskoi filosofii [History of medieval Arab-Islamic philosophy]*. Moscow: Institut filosofii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 4 Abuseitova, M.H. (2008). *Istoriko-kulturnye aspekty islama v Tsentralnoi Azii [Historical and cultural aspects of Islam in Central Asia]*. Almaty: Nauka [in Russian].
- 5 Ibn Sina (Avicenna). (2005). *The Metaphysics of the Healing* (Michael E. Marmura, Trans). Provo, Utah: Brigham Young University Press.
- 6 Altaev, Zh. (2012). *Al-Farabi zhane zamaunai Qazaqstan filosofiiasy [Al-Farabi and the philosophy of modern Kazakhstan]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 7 Gutas, D. (2001). *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Leiden: Brill.

Автор туралы мәлімет

Аскерхан Нургулан — Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Философия және психология факультетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-0808-590X>

Information about the author

Askerkhan Nurgulan — Doctoral Student, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-0808-590X>

L.T. Kurmanbayeva¹, B.E. Satayeva^{2*}, Ö. Çobanoğlu¹

¹Hacettepe University, Ankara, Turkey

²Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey

(E-mail: klt2302@mail.ru, satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr, ozkul@hacettepe.edu.tr)

The Continuity of Traditions and National Values in Turkic Culture

This study emphasizes the vital importance of preserving Kazakh cultural heritage through folk traditions, while exploring the influence of Turkish culture on global civilization. It calls for a national reinterpretation of the history, culture and civilizational role of the Great Steppe in order to preserve its unique identity in the face of globalization. Using a cultural-semantological approach, the study highlights the unification of Turkic-Kazakh culture and the revival of national heritage as essential to the formation of Kazakh spiritual identity. The continuity of traditions, including language, oral traditions and folk knowledge, is crucial for cultural preservation. The integration of global and national values promotes spiritual growth and social cohesion. The study also highlights the role of moral and ethical values in shaping humanistic culture, drawing on the philosophical insights of Levi-Strauss and Hegel. It explored the symbolic significance of elements such as water, bones and the soul in Turkic cosmogony, demonstrating their profound influence on cultural worldviews. It concluded by advocating the preservation and reinterpretation of cultural heritage, arguing that the fusion of traditional values with modern paradigms can strengthen national identity and contribute to global civilization, enriching discussions on ethical governance and human development.

Keywords: Cultural Heritage, Kazakh Identity, tradition continuity, spiritual culture, humanistic values, ethical governance, global civilization, Turkic cosmogony, clan solidarity, cultural transformation.

Introduction

The thematic choice of this study gains significance through an analysis of the problem of preserving Kazakh values based on the continuity of folk heritage, while examining the role of Turkish culture within the process of global civilization. The relevance of this work lies in the necessity to reinterpret the history, culture, and civilizational significance of the Great Steppe from a national perspective.

The continuity of traditions within the cultural consciousness of the Kazakh identity is explored through a cultural-semantological approach, reflecting the widespread processes of globalization. The unification of Turkic-Kazakh culture and civilization, the revival of national cultural heritage, and the integration of global civilizational values with national cultural forms represent some of the new paradigms shaping the system of spiritual values within the national identity. These processes are realized solely through the continuity of traditions. The development of spiritual culture, rooted in this continuity, also relies on considering the specificities and peculiarities of each form of social consciousness, which in turn is grounded in humanitarian principles. Humanitarian values are a vital condition for the existence of all social life and one of the most essential qualities of the ideal human character.

Each national value within the continuity of folk heritage embodies its history and soul, thus remaining an eternal and living source of spiritual and emotional experience for new generations. Our understanding of the values created by previous generations is never exhausted, as each successive generation discovers new values in the works of the past that align with the needs of the present. By addressing practical problems connected to the reinterpretation of surrounding realities, individuals come to understand the necessity of their own transformation [1; 47]. Through efforts to improve the world and interpersonal relations, individuals simultaneously refine their spiritual, humanitarian, and physical being. If a person has not improved themselves, can a pure life truly exist for them? Self-education is an eternal and ever-renewing theme that begins with an individual recognizing themselves and asking the question: “Who am I in this world?” As Blaise Pascal remarked in the XVIIth century: “The heart has its reasons which reason does not know.” Similarly, Paul Valéry noted: “Is not the greatest ambition of mankind to strive with the gods?” Regardless of the approach, the importance of the subject becomes evident when we connect the spiritual and material aspects of culture to the universality of civilization.

---

* Corresponding author's e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr

Materials and Methods

The significance of the research has led to the following questions. The roots of the quest for self-improvement lie deep within the currents of history. Self-education is closely tied to morality, and the nature of morality is not merely an individual concern but one of the most complex scientific problems, as Immanuel Kant highlighted in his time. After completing his seminal ethical work, *Critique of Pure Reason*, he wrote: “The more I think about it, the more I am amazed and fascinated by two things that fill the soul with joy and enlighten it: the starry heavens above me and the moral law within me.” These words are often quoted, but writers of the last two centuries have noted that while science has made significant strides in uncovering the mysteries of the starry heavens, its achievements in understanding the essence of morality remain far from sufficient [1; 210].

The aim of the research was to explore the “meaningfulness” of the worldview within the comprehensive cosmic, utilitarian, and philosophical concepts of Turkic culture, as presented by Kurmanbayeva L., Isaev M., and Altaybayeva A. The primary hypothesis of the research is that cultural-historical methods are the most appropriate for studying the continuity of sciences in Kazakhstan. These methods provide an opportunity to identify the mechanisms of social memory, the communicative nature of culture, and the status of nomadism.

The theoretical foundation of the study is based on the idea that the meaning of human life is rooted in the society in which it is lived, the surrounding cultural environment, and the eternal essence of human civilization. Through the study of national values, we can observe how individuals have imbued their environment, lifestyle, society, culture, customs, and entire existence with spiritual and universal meanings that transcend time and space. Morality influences human nature, which in turn shapes aesthetic consciousness. Consequently, symbols occupy a special place in human social life. This unique characteristic of the traditional worldview is described as a perspective related to the general purpose of realistically representing truth.

Results

This study underscores the profound importance of preserving Kazakh values through the continuity of folk heritage, while examining the role of Turkish culture in the context of global civilisation. Using a cultural-semantological approach, the research highlights how the unification of Turkic-Kazakh culture, the revival of national heritage and the integration of global civilisational values shape the spiritual identity of the Kazakh people. The findings show that the continuity of traditions is essential for the preservation of cultural identity, with language, oral traditions and folk knowledge serving as fundamental pillars. The study also emphasises the centrality of moral and ethical values in shaping humanistic culture, as articulated by thinkers such as Claude Levi-Strauss and Hegel. It shows how traditional Kazakh customs such as family rituals, blessings (bata) and clan solidarity (uran) promote unity, justice and moral integrity. It also explores the symbolic and spiritual dimensions of Turkic cosmogony, particularly the role of water, bones and the soul in shaping cultural and philosophical worldviews. Ultimately, the findings affirm that the preservation and reinterpretation of cultural heritage is essential to addressing contemporary challenges and fostering a harmonious global civilisation. The study concludes that the integration of traditional values with modern paradigms offers a pathway for spiritual growth, social cohesion and the sustainable development of national identity in an increasingly interconnected world.

Discussion

The reason why this section has been given special priority is that one of the distinguishing features of the Kazakh ethnic group, in comparison with other ethnic groups, is its complex and multifaceted internal ethnic structure. This structure permeates the entire existence of the Kazakh people and encompasses their entire social organism. Each tribe is hierarchically organised into numerous groups, which are further subdivided into smaller divisions and branches, forming an intricate system of interrelated social relations.

By accepting and mastering the heritage of the past, as well as the ethnic and psychological experience of their ancestors, each new generation supplements it. Thus, giving it new forms and introducing innovations that correspond to the spirit of the times and the cultural and historical period.

A significant and decisive moment in human development is considered to be its spiritual growth, in which humanistic culture appears as a leading, synthetic and integral result. The level of cultural development of any state is determined by the categories of humanism and the qualitative characteristics of

its members. Humanistic culture is characterised not only by the level of moral values adopted by society, but also by the active participation of individuals in the creation of these values [2; 148].

The renowned French scholar Claude Levi-Strauss articulates the inseparable connection between culture and the norms of social life as follows: “Culture begins with rules.” In culture, everything is expressed through ethical categories, with morality being its fundamental principle. It regulates the lives of individuals in various spheres of life: in everyday life, family, work, science, politics, and so on. In our daily lives, the terms “morality” and “ethics” are often used synonymously in our understanding. Here, it is distinguished from law, as well as from social psychology, and is considered valid and correct only in a unique context as a valuable normative type of behavior regulation. As Hegel stated, “True moral consciousness is the consciousness of having acted rightly...,” and a person is nothing but the sum of these right actions. In an ideal situation, an individual, by internalizing the generally accepted norms and principles of society, transforms them into ethical qualities and beliefs, becoming capable of regulating their cultural needs. When deviation occurs, it becomes necessary to consider the intentionality of the ongoing actions. It is self-evident that the formation of an individual’s value system is not limited to the acquisition of ethical categories. It includes political, economic, legal, and aesthetic values, and collectively, they shape the individual’s understanding and perception of the world, reflecting their personal ethical consciousness [2; 28].

The main factors of traditional education include words, actions, communication, customs, and traditions. The spiritual culture of the Kazakh people is primarily shaped by language, oral poetic traditions, traditional musical creativity, and folk knowledge. At the foundation of spiritual culture lie folk celebrations, games, religion, traditions, customs, arts, and more. The language of each nation reflects its history, life, lifestyle, and culture. Language is a form of cultural existence. It is not merely a simple combination of sounds and symbols but, most importantly, a tool for cultural continuity. Throughout his life, Abai used the tools of artistic creativity to instill his cultural ideas in the people, educating them in ethics and morality [3; 52]. Therefore, in his works, he frequently emphasized the role and significance of the native language, poetry, and oral folk art. “Knowing another language and culture equates a person with that nation; they feel free, and if the intentions and struggles of that nation resonate in their heart, they cannot remain indifferent to it.” Folk ethics are the core of generational education. The progressive development of life leads to the enrichment or renewal of traditions. For example, ceremonies such as sending off the bride and wedding celebrations have been revitalized, while practices like “ämengerlik” (levirate marriage) and “atastyr” (adoption) have gradually fallen out of use. Reflecting on Mukhtar Auezov’s words, “To build a nation, start with the cradle,” we understand that education begins with bringing a child into the world. It is essential to utilize the traditional foundations and guidelines of education wisely and develop them with wisdom [3; 53].

Among the Kazakhs, since ancient times, the birth of a child, especially a son, was given special significance, turning this event into a celebration that extended beyond the family to become a communal occasion. This celebration, known as “shildehana,” included rituals such as placing the child in a cradle (“besik toi” — The cradle party is a ritual event associated with the first placement of a baby in a cradle. The baby’s umbilical cord falls off and the umbilical wound heals. The cradle party is usually held for the first child. Only the “placing in a cradle” ritual is performed for subsequent children. The cradle is prepared by the child’s uncles and they bring clothes and gifts for the mother and child. In order to present the brought goods and the cradle, the respected grandmothers and women of the village who have raised the children are invited. An animal is slaughtered and a blessing is given. Towards the end of the party, the elderly grandmother prepares the cradle’s equipment, distributes the sweets and silver coins brought for the distribution to the women who have put their hands under the hole in the cradle, and then sets the cradle on fire, covers the cradle with hot glue (to protect it from evil eyes) and places the baby in it. Then, seven or nine things are placed on top of the cradle. Each thing that is covered has its own meaning. For example: wearing a blue robe means that the child will be a nationalist when he grows up, covering the table means that he will be rich, etc. The woman who cradles the child is given a dress, and the others are given bracelets and rings) and marking the fortieth day after birth (“qyrqynan shygaru” — The circumcision ceremony is a ritual performed forty days after the birth of a baby. This ritual is usually performed by a person who is known for his righteousness and good character. According to the established tradition, the old woman who has cut the baby’s belly hair, who has grown up, pours 40 spoons of water over the baby and says, “May your 30 spines quickly become strong, may your 40 ribs quickly become strong.” Each of the people gathered at the circumcision ceremony pours 40 spoons of water into the vessel in which the baby is bathed, and silver rings and other ornaments are placed in the vessel, saying, “May the sun shine like silver.” The

women who helped with the baptism share the rings among themselves. The old woman is given a dress cloth, and the man who cut the hair is given a turban, etc. Gifts. The belly hair is tied up in a cloth and pinned to the shoulder of the baby's clothes. One of the skilled women had the child's nails cut, saying, "May the skilled woman with ten crooked fingers be skilled"). At the age of three to ten, boys underwent circumcision, a Muslim rite of passage. According to Kazakh tradition, the youngest son in the family inherited the parental home and lived with his parents, while older siblings established their own households. In Kazakh traditional culture, the customs of giving blessings (*bata*) and making wishes hold a special place. The blessing given at the beginning of a feast is often referred to as "as qayyru." *Bata* is a wish for goodness, fostering unity, justice, truthfulness, and morality among people. At the end of a meal, the eldest person at the table would say, "May the wealth of the table be granted, may health be granted, may God give abundantly, may there be peace and honor". Customs and traditions undergo numerous changes and additions due to external influences, the lifestyle of the people, and historical and socio-economic transformations. Nevertheless, they continue to enrich universal culture and remain a fundamental component of ethno-cultural educational continuity. The spiritual ethno-culture of the Kazakhs is distinguished by unique celebrations. National games and entertainments have always served various social functions: educational, military-sporting, ceremonial, aesthetic, communicative, and more. Games, as a phenomenon of culture, represent a specific form of cultural activity and engagement. In games, individuals are free from natural dependencies and external coercion, capable of expressing themselves as creative subjects [4; 100].

Understanding play as a form of free creativity, Schiller attributed aesthetic value to it. The renowned Dutch cultural historian Johan Huizinga, on the other hand, observed that play reveals some of the most profound expressions of human essence. Through play, curiosity, and habits, young individuals develop physical and intellectual agility, learning everything necessary and demanded in life through play [4; 100].

As a source of Turkic culture, the Kazakh people possess not only a rich spiritual heritage but also a wealth of material treasures. All the achievements of the Kazakhs' material production are the result of centuries of labor, serving as a vital foundation for the development of ethnic culture. The interaction between labor and the surrounding environment is vividly reflected in the material values of nomadic civilization: yurts, dwellings, tombstones, decorative items, clothing, consumer goods, tools, and folk crafts.

One of the most significant realities of our time is that the history of civilization, compared to earlier periods, is deeply connected to humanity, its worldview, lifestyle, and the entire set of behavioral principles. The issue of education can only be addressed through the exchange of new methodological ideas and broad discussions among representatives of various directions in the philosophy of education. This approach allows for the identification of "grains of truth" that contribute to the common good. Preserving cultural heritage and passing it on to future generations has always been the primary goal of education and upbringing [5; 48].

The content of education must serve as a bridge between the past and the future. On one hand, it is shaped by the memory of culture, and on the other, by the goals set by society. From this perspective, the changes between human memory and culture represent a significant characteristic of the modern era [5; 48].

In the traditional Turkic worldview, the cornerstone of state philosophy is the institution of power. At the head of power is the khan (or khagan). The term "khagan" (or "khan," derived from the Saka language "khakhha-aan," meaning "protector") is an ancient Turkic word signifying "a bridge or link between the people and Tengri (the Sky God)." For ancient nomads, the greatest ruler was the khagan, who was seen as a bridge connecting the people with Tengri and the surrounding world. The khagan, through Tengri's blessing, gains the right to govern the people, who are considered Tengri's trust. This concept was later revived by Al-Farabi within the framework of Islamic philosophy, laying the foundation for his concept of the "philosopher-king." According to this concept, a ruler can only become a philosopher-king when illuminated by the light of Tengri — divine intellect (*al-fa'al al-'aql*). Al-Farabi's concept was later reflected in Yusuf Balasaguni's work "Kutadgu Bilig" (Wisdom of Royal Glory).

In the inscriptions of *Kültegin* and *Bilge Khagan*, the khagan (ruler) is designated by Tengri (the Sky God) as the sovereign of all humanity (the people). According to the Turkic state hierarchy, the khagan holds the highest title. However, attaining this throne and title was not an easy task. Moreover, the elected khagan was obliged to preserve the qualities bestowed by Tengri, such as divine grace (*qut*), blessings (*jarlyq*), and greatness (*ülüg-ülük*). A good khagan must protect his people, establish laws and regulations (the constitution), and pass down these principles to the people and future generations as a legacy. The khagan's duty is to ensure the prosperity of the people, providing them with food, clothing, and wealth. Thus, Bilge Khagan stated, "I made the poor people rich, I clothed the naked people." The Turkic khagans aimed to

communicate their deeds to future generations. For this reason, they inscribed their testaments on stones as a legacy for posterity. The incompetence or failure of a khagan could lead to his removal from power by the tribal leaders who elected him. Tonjukuk viewed the rise of Kutluk Shad as a “rebirth” or renaissance, signifying a new khagan, a new system, and a revitalized nation. In the Turkic worldview, the election of a khagan was equivalent to the people choosing their own destiny. Additionally, there is evidence that the Turks selected their khans by bringing one arrow from each tribe, choosing the noblest among a hundred individuals, and shooting an arrow to determine which tribe’s leader would become the khagan. The word *oq* (arrow) is derived from the verb *oqu* (to read, to learn, to know), symbolizing that the arrows represented a “destiny” to be read. Mahmud al-Kashgari also noted that arrows were used to align something with its fate or fortune [6; 41].

In the traditional Turkic worldview, the foundation of the state (*el*) is law (*töre*), and the basis of law is the people’s culture, traditions, and customs. The foundation of culture, in turn, is a system of values rooted in Tengri’s beliefs (spiritual and linguistic). The state (*el*) is seen as the supreme force that regulates and preserves these living processes. From today’s perspective, our *töre* (law) represents the urgent task of constructing our constitution on a national cultural and philosophical foundation, reviving our cultural values, and returning to our spiritual roots. The traditional Turkic worldview holds particular significance in developing scientific and philosophical models for this purpose. The cultural components that constitute the nomadic Kazakhs’ way of life are the result of a long-term strategy of interacting with nature. In the historical existence of the Kazakhs, a system of values with diverse characteristics has formed, many of which are directly connected to the ideas and concepts of the Turkic era. These values have ideological and spiritual origins deeply rooted in Turkic traditions and understandings [7; 81].

The primary function of the *uran* (clan cry) is to strengthen unity among the clan and to bolster the courage and bravery of clan members in battles fought for a common goal. The *uran* symbolizes the traditions of the clan, representing its lineage, honor, and glorious history, and serves as a source of strength. When the *uran* is called, clan members must drop everything and come to aid. This is not merely a matter of duty but a fundamental principle of kinship and solidarity. The *uran* is also used to gather clan members. Even if a clan member is sick or weak, they must go to where the *uran* is called, as the *uran* is a force that strengthens kinship, brotherhood, and the honor of the clan. Each clan and tribe has its own unique *uran*, but the Kazakh people also share a common *uran*. This common *uran* is named after the “Great Ancestor” and is associated with their progenitor, Alash. Additionally, each clan has its own distinctive *tamga* (clan emblem) and *en* (brand). The *tamga* is carved on horses, graves, tombstones, and boundary stones in pastures. These symbols serve as markers of state boundaries. The *en* is branded on livestock and large animals, signifying common ownership and kinship traditions. A nomad with a clan behind them is protected, and no one dares to betray them. However, nomads without strong kinship ties lack trust and solidarity. In times of war, they are reluctant to help each other, often fleeing the battlefield to save themselves. Thus, a nomad without a clan has no place in nomadic culture. A person without a clan is considered to have no homeland and is ostracized by other clans [3; 92]. Nomadic culture is fundamentally rooted in the art of war, making it a culture of warfare. In such a culture, only kin, relatives, and clan members — like a pack of wolves — can emerge victorious. Kinship and familial ties arise naturally in humans, originating from creation itself. If one clan member faces betrayal, it is natural for others to come to their aid out of a sense of closeness and kinship. The closer the familial ties, the stronger the mutual support and assistance. The principle of mutual aid, support, and protection, along with clan values and genealogical traditions, has been deeply preserved in the mountains and steppes due to the harsh geo-economic conditions of their livelihoods and ancestral lands. These values were reinforced by the necessities of life and the cultural values of nomadic society. From birth, a person’s upbringing, character, beliefs, and worldview are shaped by their ancestral traditions, living environment, and nomadic culture.

In the traditional Turkic worldview, the most important issue is not language but humanity itself. Therefore, one of the key reasons for discussing the traditional societal individual today is to identify and recognize the profound place of our sovereign nation in human history and to introduce it to others. Moreover, after enduring the trials of history and being marginalized as nomads, nomadic culture is now reclaiming its rightful and significant place in human history. Thus, nomadic culture stands as a beacon of hope for the bright future of global civilization.

Initially, in traditional society, the individual’s ritualistic actions before Tengri (the Sky God) were more dominant than moral actions. However, over time, moral concepts and ethical ideas based on religious norms emerged. These concepts and ideas were directly derived from the moral and legal system of the

steppe civilization, its traditions, customs, and worldview, which were deeply rooted in the surrounding environment [7; 65].

In all creation myths, the phenomenon of “diving into water” to bring forth soil is widespread in the Turkic worldview. The Orkhon-Yenisei inscriptions describe the creation of the sky, earth, and humanity as follows: “When the Blue Sky (Kök Tengri) above and the Brown Earth (Yagyz Yer) below were created, between them, the “son of man” — humanity—was created.” This information is one of the most significant values of traditional Turkic philosophy and worldview.

In traditional Turkic mythology, there are numerous myths about humans being created from trees. Uighur legends speak of a khan created from a tree, the Book of Dede Korkut mentions the hero Basat as the father of trees, and Oghuz epics describe the Kipchaks as being created from trees. Olzhas Suleimenov notes that the Turks were born from the sun. In Altai beliefs, humans were created from bones that emerged from the underworld. The phenomenon of reviving and recreating from bones is also mentioned in the Quran. Thus, in the traditional Turkic worldview, humans are created from water, sky and earth (soil), trees, bones, and the sun. Among these, the creation of humans from water is the most prevalent in Turkic mythology [8; 46]. Water is a symbol of creation, life, and death. In the legends of Dede Korkut, the phrase “The end of water is Korkut” signifies death. Turkic mythology identifies water as the foundation of creation. The most comprehensive representation of Turkic cosmogony is found in Altai mythology. According to Altai myths, in the beginning, there was only Tengri (Karakhan) and water. Karakhan, a formless and undefined force, created the first human from the chaotic waters. This phenomenon is conceptually similar to Sumerian cosmogony. In Sumerian mythology, the primordial ocean existed at the beginning, from which the world, the flat earth, and the domed sky emerged as one. After the separation of sky and earth, plants, animals, and humans appeared. These examples illustrate the connection between traditional Turkic cosmogony, Thales’ cosmology (which posits water as the source of life), and the Quranic verse stating that all life originates from water.

In the traditional Turkic worldview, there is also the belief that the human soul resides in the bones, which are considered the foundation of human essence. According to Mircea Eliade’s research, among the peoples of Northern Eurasia, “bones are recognized as the abode of the soul.” Essentially, in the worldview of hunting societies, bones are seen as the primordial origin of both humans and animals. Bones also represent the genetic connection between generations, symbolizing “essence” or “substance.” In social life and cultural practices, bones play a crucial role in marriage and burial rituals. The primary function of bones is to reflect the continuity of life, lineage, and the vitality of the people, serving as a guarantee of social unity. In the everyday traditions of the Kazakh people, bones hold a special place to this day. Bones determine the degree of kinship between a guest and the host. Certain bones, such as the head, thigh, jaw, chest, rib, shoulder, and knuckle bones, carry functional and semantic meanings as symbols of unity and harmony. For example, in Kazakh culture, the thigh and chest bones symbolize individual and familial unity, while knuckle bones are used in inter-clan alliances and political agreements. Among bones, the chest bone represents lineage, foundation, and prosperity. For instance, in Mahmud al-Kashgari’s *Diwan Lughat al-Turk*, the word “chest” is used to signify origin, essence, and substance [9; 38].

Conclusion

The conclusion of this work is that humanity strives to interpret various events. More precisely, those occurring in life, and to understand phenomena in the environment. The ability to construct a rational system that explains all phenomena and events in the world is a fundamental characteristic of human beings. Without understanding the meaning and truth behind existence and phenomena, man cannot survive in an unknown, dark world. Therefore, man aims to transform such a chaotic world into his spiritual realm and refine it [10; 27]. To systematise and regulate the world and the universe, and to position themselves within this system, humans use myths and symbols to achieve harmony with the world. This power is derived from the culture that created it. Every culture forms a value system that deals with the issues of life and death. Death is a phenomenon that ensures the continuity of the developmental stages of humanity. Throughout the centuries, every culture, society and individual has sought to understand the meaning and mystery of death. The phenomenon of the soul and the body arises from the truth of life and death and becomes the central theme of all cultures [11; 228]. Death is the departure of the soul from the body. In ancient Turkish belief, at the moment of death, the soul flies away in the form of a bird and leaves the body, a concept deeply rooted in ancient history. According to Jean-Paul Roux’s research, the soul is a gift from heaven, bestowed as uluğ (which means “water” in Mongolian) and qut (divine grace). Qut represents the soul, life force, nourishment,

happiness, good fortune and more. Qut is pure as milk because it comes from the “milk lake” in the sky. All existence in the world possesses Qut. Qut is happiness. In summary, this work shows how concepts such as “universality,” “harmony,” “essence,” “worldview” and “tradition” have become integral to the way of life, uniting the historical hearths of all humanity in a single understanding. These concepts reflect the common spiritual and cultural heritage of humanity, emphasising the interconnectedness of all cultures and traditions in the search for meaning and harmony.

References

- 1 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII вв. Восточно-Тюркский каганат и кыргызы / А.Н. Бернштам. — М: Труды института востоковедения. — 1946. — 210 с.
- 2 Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии; К вопросу о происхождении киргизско-го народа / А.Н. Бернштам. — М: Советская этнография, 1947. — 148 с.
- 3 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі / Ш. Ыбыраев. — Алматы: Ғылым, 1993. — 296 б.
- 4 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. — М., 1975. — 12 с.
- 5 Тойнби А. Постигение истории / А. Тойнби. — М.: Политиздат, 1990. — 731 с.
- 6 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
- 7 Құлсариева А.Т. XX ғасыр мәдениетінің өзекті мәселелерінің философиялық тұжырымдамасы / А.Т. Құлсариева. — Алматы: РБК, 2001. — 54 б.
- 8 Делез Ж. Номадология туралы трактат / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — Тамыр, 2001. — Б. 94–97.
- 9 Нұрмұратов С. Қазақ халқының рухани құндылықтары: тарих және қазіргі заман / С. Нұрмұратов // Адам әлемі. — 2016. — № 3 (69). — Б. 87–94.
- 10 Сегізбаев О.А. Қазақ философиясының тарихы / О.А. Сегізбаев; қазақ тіліне аударған Г.Ж. Нұрышева, М. Сабит. — 2017. — 333 б.
- 11 Проблемы современной тюркологии // Материалы II Всесоюзной тюркологической конференции (27–29 сентября 1976 г.). — Алма-Ата, 1976. — С. 352–355.

Л.Т. Құрманбаева, Б.Е. Сатаева, Ө.Чобаноглы

Түркілер мәдениетіндегі дәстүрлер сабақтастығы мен ұлттық құндылықтар

Зерттеу түркі мәдениетінің жаһандық өркениетке әсерін зерттей отырып, халықтық дәстүрлер арқылы қазақ мәдени мұрасын сақтаудың өмірлік маңыздылығын көрсетеді. Ол жаһандану жағдайында оның бірегей сәйкестігін сақтау мақсатында Ұлы Даланың тарихын, мәдениетін және өркениеттік рөлін ұлттық қайта өңдеуге үндейді. Мәдени-семантикалық тәсілді пайдалана отырып, зерттеу қазақ халқының рухани бірегейлігін қалыптастырудың қажетті шарттары ретінде түркі-қазақ мәдениеті мен ұлттық мұраның жандануын айқындайды. Мәдениетті сақтау үшін тілді, ауызша дәстүрлерді және халықтық білімді қоса алғанда, дәстүрлердің сабақтастығы өте маңызды. Жаһандық және ұлттық құндылықтардың интеграциясы рухани өсуге және әлеуметтік келісімге ықпал етеді. Зерттеу сонымен қатар Леви-Стросс пен Гегельдің философиялық идеяларына сүйене отырып, гуманистік мәдениетті қалыптастырудағы моральдық және этикалық құндылықтардың рөлін көрсетеді. Ол түркі космогониясындағы су, сүйек және жан сияқты элементтердің символдық мағынасын зерттейді, олардың мәдени дүниетанымға терең әсерін көрсетеді. Қорытындылай келе, дәстүрлі құндылықтарды заманауи парадигмалармен үйлестіру ұлттық бірегейлікті нығайта алады және адамгершілік менеджменті мен адам дамуы туралы пікірталастарды байыта отырып, жаһандық өркениетке үлес қоса алады деп тұжырымдай отырып, мәдени мұраны сақтау және қайта қарау қажеттілігі атап өтілді.

Кілт сөздер: мәдени мұра, қазақы сәйкестік, дәстүрлердің үздіксіздігі, рухани мәдениет, гуманистік құндылықтар, этикалық басқару, жаһандық өркениет, түркі космогониясы, ағайындар бірлігі, мәдени трансформация.

Л.Т. Курманбаева, Б.Е. Сатаева, О.Чобаноглы

Преимственность традиций и национальных ценностей в тюркской культуре

Это исследование подчеркивает жизненно важное значение сохранения казахского культурного наследия через народные традиции, исследуя влияние тюркской культуры на глобальную

цивилизацию. Оно призывает к национальной переработке истории, культуры и цивилизационной роли Великой Степи с целью сохранения ее уникальной идентичности в условиях глобализации. Используя культурно-семантический подход, исследование выделяет объединение тюркско-казахской культуры и возрождение национального наследия как необходимые условия формирования духовной идентичности казахского народа. Непрерывность традиций, включая язык, устные традиции и народные знания, имеет решающее значение для сохранения культуры. Интеграция глобальных и национальных ценностей способствует духовному росту и социальной сплоченности. Исследование также подчеркивает роль моральных и этических ценностей в формировании гуманистической культуры, опираясь на философские идеи Леви-Стросса и Гегеля. Оно исследует символическое значение таких элементов, как вода, кости и душа в тюркской космогонии, демонстрируя их глубокое влияние на культурное мировоззрение. В заключение подчеркивается необходимость сохранения и переосмысления культурного наследия, утверждая, что сочетание традиционных ценностей с современными парадигмами может укрепить национальную идентичность и внести вклад в глобальную цивилизацию, обогащая дискуссии о нравственном управлении и человеческом развитии.

Ключевые слова: культурное наследие, казахская идентичность, непрерывность традиций, духовная культура, гуманистические ценности, нравственное управление, глобальная цивилизация, тюркская космогония, клановая солидарность, культурная трансформация.

References

- 1 Bernshtam, A.N. (1946). *Sotsialno-ekonomicheskii stroi orkhono-eniseiskikh tiurok VI-VIII vv. Vostochno-Tiurkskii kaganat i kyrgyzy* [The Socio-Economic Structure of the Orkhon-Yenisei Turks in the 6th–8th Centuries: The Eastern Turkic Khaganate and the Kyrgyz]. Moscow: Trudy instituta vostokovedeniia [in Russian].
- 2 Bernshtam, A.N. (1947). *Drevneishie tiurkskie elementy v etnogeneze Srednei Azii; K voprosu o proiskhozhdenii kirgizskogo naroda* [The Earliest Turkic Elements in the Ethnogenesis of Central Asia; On the Question of the Origin of the Kyrgyz People]. Moscow: Sovetskaia etnografiia [in Russian].
- 3 Ybyraev, Sh. (1993). *Epos alemi* [The World of Epic]. Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 4 Bakhtin, M.M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki* [Questions of Literature and Aesthetics]. Moscow [in Russian].
- 5 Toynbee, A. (1990). *Postizhenie istorii* [Understanding of History]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 6 Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii* [The Meaning and Purpose of History]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 Kulsariev, A.T. (2001). *XX gasyr madenietinin ozeki maselelerin filsofiialyq tuzhyrymdamasy* [Philosophical Conception of the Key Issues of 20th-Century Culture]. Almaty: RBK [in Kazakh].
- 8 Deleuze, J., & Guattari, F. (2001). *Nomadologiya turaly traktat* [Treatise on Nomadology]. Tamyr [in Kazakh].
- 9 Nurmuratov, S. (2016). Qazaq khalkynyn rukhani qundylyktary: tarikhshe qazirgi zaman [Spiritual Values of the Kazakh People: History and Contemporary Times]. *Adam alemy — Human world*, 3 (69), 87–94.
- 10 Segizbaev, O.A. (2017). *Qazaq filosofiiasynyn tarikhy* [The History of Kazakh Philosophy]. (G.Zh. Nuryshva, M. Sabit, Trans.) [in Kazakh].
- 11 (1976). Problemy sovremennoi tiurkologii [Problems of the modern turkology]. *Materialy II Vsesoiuznoi tiurkologicheskoi konferentsii — Proceedings of the 2nd All-Union Turkological Conference* (pp. 352–355). Alma-Ata [in Russian].

Information about the authors

Kurmanbayeva Lyazzat — Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Hacettepe University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0003-0827-6450>

Satayeva Botakoz — PhD student, Ankara Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0003-3357-7087>

Özkul Çobanoğlu — Professor, Doctor of Folklore, Hacettepe University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-1409-4197>

М.П. Попандопуло*, С.С. Аубакирова, Г.Г. Ахметова, Д.Р. Мукатова

НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан
(E-mail: mihkostas@mail.ru, aubakur@mail.ru, gaukharika@mail.ru,
diana.kalelova@inbox.ru)

Искусство как социокультурная форма реализации творческого потенциала личности: социально-философский анализ

В статье рассматриваются социально-философские аспекты искусства как социокультурной формы, способствующей реализации творческого потенциала личности. Искусство осмысливается не только как часть духовной надстройки общества, отражающая коллективное сознание и психологию эпохи, но и как особый способ бытия, в котором человек вступает в диалог с прекрасным и возвышенным. Оно становится медиатором между внутренним миром личности и культурными смыслами, пробуждая стремление к самопознанию и сотворчеству. Цель исследования заключается в том, чтобы показать, что подлинное искусство ценно не только содержанием, идеями и чувствами, переданными композитором, художником или актёром, но и тем, что оно вовлекает воспринимающего в акт творения. Взаимодействие с искусством способствует раскрытию внутренних ресурсов человека — его умственных, эмоциональных и волевых качеств. Это делает искусство важнейшим фактором духовного развития и формирования креативной индивидуальности. Настоящее исследование подчёркивает, что художественно-эстетическое восприятие требует развитого вкуса, который формируется через активное участие в художественной культуре. Искусство помогает личности не только постигать современность, но и творчески преобразовывать её, выступая в роли субъекта культуры, а не лишь её потребителя. Таким образом, непосредственное включение в художественное творчество становится эффективным путём реализации личностного потенциала и умножения духовных ценностей в обществе.

Ключевые слова: философия искусства, творческий потенциал, художественная культура, художественные произведения, творческая индивидуальность, изобразительное искусство, музыкальное искусство, театральное искусство.

Введение

Художественно-эстетические взгляды, как и общественное сознание в целом, являются отражением не только объективной действительности, но и глубинных философских установок времени, общественных противоречий и стремлений к духовной целостности. Искусство — это не просто способ репрезентации мира, но форма духовной деятельности, в которой реализуется стремление человека к осмыслению бытия, поиску истины и гармонии. Оно помогает раскрыть и оценить прекрасное в самой жизни, одновременно выявляя и сущностные черты негативного — того, что препятствует подлинному развитию личности и общества. Таким образом, искусство обостряет нравственное и эстетическое восприятие реальности, вызывая к внутренней свободе и критическому мышлению. Прогрессивные эстетические представления, как правило, фиксируют субъективно-духовные тенденции общественного развития, а правду жизни в искусстве невозможно выразить, не восхваляя прекрасное и не разоблачая реакционное как нечто противоречащее эстетическим и гуманистическим идеалам, лишённое духовной глубины и внутренней гармонии. Наиболее наглядно эта философская установка проявляется в художественном творчестве личности, в её представлении о прекрасном как о ценности, способной преобразить действительность [1; 67].

Подлинная красота великих произведений искусства не только формирует эстетическое восприятие, но и выполняет гносеологическую функцию: она помогает человеку постичь суть современности, открывает экзистенциальное измерение повседневного. Искусство пробуждает в людях открытость, созвучную их глубинным переживаниям, и потому подлинно художественное произведение становится актом самопознания, диалогом между личностью и культурой. Приобщение к искусству в философском смысле — это не просто восприятие культурного наследия, а внутреннее преобразование, путь к подлинной свободе духа. Уже античные мыслители подчёркивали, что для адекватного понимания произведения искусства необходимо участие в процессе художественного творчества как способе самореализации и осмысленного проживания эстетического опыта [2; 56].

* Автор-корреспондент. E-mail: mihkostas@mail.ru

Формирование и развитие высокой художественно-эстетической культуры представляет собой сложный диалектический процесс, в котором объективные условия и субъективное стремление личности к духовному развитию взаимно обуславливают друг друга. Человек в этом контексте — не просто потребитель прекрасного, но и активный субъект культурного творчества, создатель новых смыслов и ценностей. Его участие в художественной жизни общества становится способом преодоления отчуждённости и пробуждения внутреннего потенциала. Художественно-эстетическое окружение формирует потребность в прекрасном как важнейшую антропологическую константу и вооружает человека критериями для философского осмысления искусства и жизни в целом [3; 15]. Как отмечал В. Скатерщиков «Эстетическая культура — это не только правильное восприятие и оценка прекрасного, но и его творчество, изменение действительности в соответствии с законами красоты. Иными словами, надо уметь не только воспринимать ценности, но и создавать их». То есть, речь идёт о преобразующей силе искусства как формы активного человеческого бытия. Следовательно, важнейшей задачей становится не только распространение передовой художественной культуры, но и приобщение населения региона к полноценному участию в художественном творчестве. Возрастающий интерес широкой аудитории к искусству порождает новые формы эстетического воспитания, стимулирующие философское мышление и креативную активность личности [4; 224].

Методы и материалы

Цель данного исследования состоит в том, чтобы посредством социально-философского анализа представить целостную картину функционирования искусства как социокультурной формы в контексте культурной динамики Павлодарской области. Особое внимание уделяется выявлению историко-философских и социально-культурных факторов, повлиявших на формирование творческой индивидуальности и развитие культурных преобразований региона во второй половине XX века.

Методологическая основа исследования опирается на принципы системного и междисциплинарного подхода, сочетающего элементы философского анализа, культурологического осмысления и историко-социологического контекста. В числе применяемых методов: описательный, наблюдение, классификация, сравнительно-сопоставительный анализ научных и теоретических трудов, а также герменевтический метод, позволяющий интерпретировать художественные и культурные явления как носители смыслов и ценностей.

Особое значение в исследовании придаётся философской рефлексии над природой искусства как формы духовной деятельности и средства трансляции социокультурных кодов. Искусство рассматривается не только как объект эстетического восприятия, но и как способ выражения человеческой свободы, исторического сознания и экзистенциального самоосмысления. В этом контексте используются методы концептуального анализа работ отечественных и зарубежных философов, культурологов и искусствоведов, что позволяет выявить взаимосвязи между различными подходами к исследуемой теме и углубить понимание искусства как средства реализации творческого потенциала личности в социокультурной реальности.

Результаты и их обсуждение

Влияние искусства на реализацию творческого потенциала личности охватывает не только культурно-образовательные, но и глубоко философские аспекты бытия человека. Искусство, являясь особой формой общественного сознания, служит проводником к внутреннему миру личности, раскрывая её экзистенциальную потребность в смысле, гармонии и самореализации. Оно включает в себя ряд взаимосвязанных компонентов, каждый из которых направлен на формирование целостного, духовно развитого человека, обладающего внутренней свободой и эстетическим сознанием.

Познание прекрасного посредством искусства — это не просто эмоциональное сопереживание или механическое восприятие формы, а путь к осмыслению мира через категорию красоты. Это познание имеет онтологическую природу: через красоту человек приобщается к высшим универсалиям бытия, учится видеть структуру мира в её глубинной целостности. Оно пробуждает способность воспринимать, чувствовать, понимать и оценивать красоту как в природе, так и в человеческой деятельности, а также стремиться к её воспроизведению в собственном жизненном пространстве. Таким образом, искусство становится практикой самоформирования, способом обретения внутреннего единства, где личность осваивает не только внешнюю культуру, но и формирует свою внутреннюю, духовную культуру.

Все сферы человеческой активности — трудовая, общественная, личностная — пронизаны эстетическим измерением, без которого невозможно полноценное культурное развитие как индивидуума, так и общества в целом. Художественно-эстетическая культура предполагает не только знание и восприятие, но и творческое проявление: стремление воплотить красоту в жизни, созидать по законам гармонии. Эстетическое воспитание в этом контексте выходит за рамки утилитарного подхода и превращается в философский процесс формирования сознания, основанного на ценности.

Поэтому важно не просто транслировать информацию об истории искусства или эстетических концепциях, но и формировать у личности способность к философскому суждению, умение видеть за формой — содержание, за стилем — идею. Необходимо развивать навыки критического анализа и самостоятельного осмысления действительности через призму художественного опыта. Ведь именно через осознанное погружение в искусство человек получает возможность дать смысл собственной жизни, обрести внутреннюю опору, особенно в условиях социокультурной турбулентности.

Передовая педагогическая и культурная практика свидетельствует, что развитие личности должно носить всесторонний характер, охватывая не только интеллектуальную и трудовую, но и этическую, аксиологическую, эстетическую сферы. Это утверждение полностью соответствует идее целостного воспитания, где искусство играет не вспомогательную, а фундаментальную роль. Создавая нечто прекрасное, человек не только проявляет свою креативность, но и реализует высшие смыслы своего существования, становясь субъектом культуры и участником духовного становления человека.

Подлинная красота великих произведений искусства не только воспитывает чувства, но и обостряет философское восприятие современности. Искусство пробуждает в людях стремление к подлинному, искреннему выражению себя и потому становится для личности актом радостного самопознания. Приобщение к художественному опыту включает в себя не только освоение культурных норм, но и глубокую внутреннюю работу по преодолению отчужденности, раскрытию индивидуальной творческой сути. Уже античные мыслители подчёркивали, что участие в творчестве — это путь к более глубокому пониманию сущности искусства. Как писал Аристотель: «Только тот может быть истинным знатоком и ценителем искусства, кто сам, хоть в какой-то мере, овладел искусством. Невозможно, или, во всяком случае, трудно, стать основательным судьей в том деле, к совершению которого сам не причастен». Чтобы наслаждаться прекрасным, необходимо наличие художественно-эстетического вкуса — категории, формирующейся не автоматически, а через длительное участие в процессе создания или осмысления искусства. Эта способность, по сути, является философски-интеллектуальным ресурсом, позволяющим человеку мыслить мир в категориях красоты, гармонии, смысла. Её развитие зависит не только от внешних факторов, но и от внутренней открытости личности, её усилий и стремлений.

Таким образом, человек — не только потребитель прекрасного, но и его соавтор. Он способствует приумножению духовных ценностей и созданию нового культурного содержания. Эстетическая среда, в которой он живёт, становится не просто фоном, а пространством для внутреннего роста. Именно она развивает в человеке потребность в прекрасном как экзистенциальную потребность в полноте бытия, формирует критерии философского суждения и позволяет соразмерять искусство с истиной, добром и свободой.

Значение искусства как средства развития творческого потенциала и художественно-эстетической культуры личности возрастает под воздействием средств массовой информации, которые делают произведения искусства достоянием населения регионов Казахстана. Через различные формы художественно-эстетического воспитания население знакомится с сокровищами художественного творчества мира. Произведения искусства приносят людям такое богатство мысли, такую красоту образов, что их роль в формировании духовного облика населения трудно переоценить. Какой бы богатой и разносторонней ни была реальная жизненная практика человека, сама по себе она не может автоматически воспитывать человека. И действительно, сколько бы ни насыщался художественным началом быт, какое бы наслаждение ни получал человек от своего труда, от созерцания природы, общения с другими людьми, его развитие в отрыве от искусства неизбежно окажется неполноценным. Художественно-эстетические способности человека выражаются в отношении его к природе, к продуктам своего труда, в стремлении придать им красоту, а это стремление постепенно приобретало новые качества, переходя к своей высшей форме — к художественному творчеству, к искусству. Вне практики у человека не смогла бы сформироваться потребность эстетически относиться к действительности, выявлять ее эстетические свойства.

Все виды искусства, ярко отражая своими средствами жизнь и давая ей правильную оценку, с огромной силой воздействуют на сознание, чувства, воображение человека, побуждая его к активному участию в культурной жизни того или иного региона. Основным средством, через которое искусство воздействует на человека, является художественный образ. Созданные художником типические образы затрагивают самые различные стороны человеческой психики. Иначе и не может быть при том художественном и эстетическом богатстве, которым располагает искусство. Отражая объективную действительность, искусство рассказывает о красоте и духовном богатстве человека, о его поступках, о мыслях, страстях и переживаниях, оно изображает самые различные обстоятельства жизни людей в их борьбе за счастье и раскрывает их характеры. Произведения искусства сообщают людям те или иные идеи, вызывают у них определенные художественно-эстетические чувства. Каждое подлинно художественное произведение обогащает понимание жизни, вносит в сознание человека новые мысли о мире, дает ему возможность пережить новые чувства. Н.Г. Чернышевский: «Наслаждение произведениями искусства производит в человеке светлое, радостное расположение духа, а радостный и довольный человек добрее и лучше, нежели недовольный и мрачный. И мы согласны, что, выходя из картинной галереи или из театра, человек чувствует себя и добрее и лучше».

Не всякое произведение искусства может производить глубокое впечатление, оказывать положительное воспитательное действие — эту роль выполняют только высокохудожественные произведения искусства. Искусство составляет неотъемлемую часть духовного мира населения. Человеческая жизнь проходит среди огромного количества разнообразных произведений искусства, и они в той или иной степени воздействуют на человека. Сила искусства заключается в особом методе познания явлений жизни, присущем искусству. Этот метод носит образный, конкретно-чувственный характер и в его основе лежит принцип красоты. Искусство и прекрасное неотделимы друг от друга, потому что прекрасное в искусстве есть отражение красоты самой действительности. Являясь одним из главных средств художественно-эстетического воспитания человека, искусство осуществляет это воспитание по следующим основным направлениям. Высокохудожественное произведение подлинного искусства раскрывает перед человеком красоту действительности, помогает увидеть, понять и прочувствовать эту красоту. Действительность сама по себе сложна и многообразна, и красота ее не сразу понимается людьми, непосредственно ее наблюдающими. Это особенно отчетливо проявляется в области общественных отношений, поскольку в центре внимания искусства во все времена был человек, его жизнь, труд, борьба, любовь и страдания. Изображая природу, передавая свои впечатления от ее восприятия, художник подчеркивает ее художественно-эстетическую ценность, учит людей понимать ее красоту и наслаждаться ею, изображая человеческие отношения, выявляет художественно-эстетическую ценность, богатство внутреннего мира человека, красоту его духовного и физического облика. Дидро: «Прекрасный пейзаж помогает нам познавать природу, подобно тому, как искусный портрет помогает нам познать лицо нашего друга».

Художественно-эстетическое воспитание средствами искусства состоит в том, чтобы научить человека правильно, эстетически воспринимать и явления действительности, и само художественное творчество. Человек, воспитанный на передовых достижениях науки и искусства воспринимает прошлое вернее и глубже, лучше сумеет использовать его для своего дальнейшего развития. Так и лучшие произведения искусства учат людей правильно понимать и совершенствовать жизнь, помогают им усваивать передовые идеи, формируют их характер. В прогрессивном реалистическом искусстве прекрасное и нравственное всегда выступают в единстве, поэтому художественно-эстетическое воспитание средствами искусства активно содействует формированию духовно развитой личности, с потребностями в производстве культурных ценностей, к стремлению получить специальное профессиональное образование в сфере культуры и искусства. Воспитательное значение реалистического искусства в том и состоит, что положительные образы, созданные им, являются образцами для подражания. Произведения великих композиторов, художников, писателей являются образцами высокого служения человечеству, свободу человеческой личности, прекрасное в произведениях искусства создается не для того, чтобы быть прекрасным само для себя, но, чтобы быть прекрасным для человечества. Поэтому художественные произведения, созданные великими мастерами культуры и искусства, представляют не только исторический интерес, они способствуют эмоциональному, познавательному и воспитательному развитию новых поколений, так как в этих произведениях отражена не только жизнь того или иного народа, региона, в какой-то период его истории — в них запечатлены общечеловеческое содержание и нетленная красота. Прекрасные образцы таких произведений живут в сознании, в сердцах поколений.

Значение художественного наследия в эстетическом воспитании общества определяется именно художественно-эстетическим содержанием, глубиной выражения и силой обобщения человеческих чувств, мыслей, идей, настроений. В художественных произведениях сконцентрированы высокие идеалы человечества, его мечты о счастливой, прекрасной, свободной жизни, немеркнущая с веками красота. Вместе с тем великие произведения искусства посредством художественного отражения современной им действительности выражали общечеловеческое, вечное, как бы обгоняя свое время, проникали в будущее. В этом причина столь широкого и долговременного влияния произведений подлинного искусства. Высокохудожественные произведения искусства способны помочь людям изменять, улучшать существующую действительность. Здесь возникает вопрос о том, каким именно образом искусство воздействует на нашу жизнь и каково поэтому его практическое значение. Под влиянием искусства в духовном мире человека происходят изменения, которые не остаются в самом себе, а рано или поздно проявляются во вне, своеобразно влияя на сознание, искусство неизбежно вызывает в людях стремление к специфическому действию. Воспитательное воздействие искусства в жизни и деятельности людей сказывается незаметно, не всегда сразу же по просмотру того или иного спектакля, посещения концерта или картинной галереи, предложенные искусством образцы берутся для подражания зрителями, слушателями, читателями в той форме, как дано в произведениях. Это сложный процесс, требующий учета как влияния на отдельного человека всех произведений искусства, с которыми он в течение жизни знакомится, так и того художественно-эстетического, идейного, нравственного, эмоционально-психологического воздействия на аудиторию какого-либо коллективно воспринимаемого произведения. Иными словами, воспитательная сила искусства есть результат взаимодействия художественного образа, обладающего определенным содержанием, и духовного мира человека, воспринимающего искусство. Восприятием будет такое усвоение произведения, когда зритель, слушатель, читатель осуществляет связь воспринимаемого содержания с содержанием своего внутреннего мира, соотносит его с запросами, возникшими на почве собственного жизненного опыта.

Художественные произведения искусства возбуждают в человеке чувство радости и наслаждения прекрасным, пробуждают в нем творческие силы и помогают формированию нравственных идеалов. Они оставляют по себе неизгладимые, яркие впечатления. Когда человек получает истинное наслаждение от прекрасного в искусстве, он испытывает подъем душевных и творческих сил. Великие произведения искусства как прошлого, так и настоящего являются вечным источником познания и художественно-эстетического наслаждения, органически вплетаются в нашу повседневную жизнь, воспитывают на примере положительных и отрицательных образов. В созидании художественно-эстетической культуры важное значение имеют все виды искусства. Высокохудожественные произведения приносят современному поколению такое богатство мысли, такую красоту образов, что роль искусства в формировании духовного обогащения трудно переоценить. Сила искусства заключается не только в том, что его произведения вызывают у нас различные эмоциональные всплески и посредством их доносят до сознания ту или иную идею, внушают то или иное отношение к изображенному предмету. Сила искусства также в том, что оно учит правильно воспринимать саму действительность, приучает образно мыслить и вносить элемент творчества, артистизма в деятельность человека. Для художественно-эстетического воспитания населения должны отбираться лучшие произведения искусства, способные своими идейными и художественными качествами поднять художественные взгляды и вкусы населения на более высокий уровень.

Продукты художественного творчества вызывали и вызывают у человека эстетическое чувство, так как они являются своего рода зеркалом, в котором он мог увидеть свои способности и умения, в них отразилась вся его общественная сущность. В процессе своей практической деятельности, создавая полезные для себя предметы, человек одновременно познает природу, его сознание проникает в законы действительности — чем шире и разностороннее деятельность человека, тем более обогащается он сам. Художественно-эстетическое освоение мира возникает в процессе материально-производственной деятельности человека. Чувства человека постепенно освобождаются от грубой инстинктивной формы. Возникают специфически человеческие потребности, в частности художественно-эстетические, которые в свою очередь оказывают влияние на процесс художественного производства.

Художественно-эстетическая среда регионов Казахстана развивалась в соответствии с экономическими, политическими и идеологическими составляющими. В ходе культурного развития регионов Казахстана преобразования в духовной жизни общества, преследующие цели создания наиболее бла-

гоприятных условий для свободного проявления творческой энергии народа, привели к большому росту художественной культуры. Этот расцвет предполагает большое разнообразие видов и форм художественной деятельности внутри каждого региона, развитие как традиционных, так и новых видов искусства, тесное переплетение народного творчества с профессиональным искусством. Происходят качественные изменения в экономике страны, осуществляется процесс расцвета и обогащения культуры регионов Казахстана — созданы материальные условия для полнокровной духовной жизни, у населения регионов все с большей силой проявляется потребность в прекрасном, в познании и создании ценностей культуры и искусства, что в свою очередь расширяет возможности для развития эстетической культуры народов. В результате автоматизации промышленных процессов, внедрения в производство новейших достижений науки и техники постепенно происходит стирание существенных различий между физическим и умственным трудом в процессе осуществления научно-технической революции. Это создает материальные предпосылки для духовного роста населения. Непременными условиями всестороннего развития личности являются формирование культурного мировоззрения, нравственного совершенствования и художественно-эстетического воспитания. В формировании этих важнейших черт огромная роль принадлежит искусству. Раскрывая связь между прекрасным и истинным, добрым, активно помогая усвоению передовых идей эпохи, оно является одним из необходимых элементов формирования эстетических взглядов и вкусов населения.

Художественно-эстетическая среда Павлодарской области во второй половине XX века открывает населению региона широкий доступ ко всем формам социального и культурного творчества, пробуждает талящиеся в каждом человеке огромные созидательные силы и обеспечивают полный расцвет всех его способностей и талантов. Только с превращением каждого члена общества, являющегося потребителем культуры, одновременно в ее творца, духовное производство утрачивает ограниченный, отчужденный характер. Следует отметить, что художественно-эстетическая среда региона Павлодарского Прииртышья охватывает как сферу распределения и потребления культурных ценностей, так и духовное творчество — приобщение населения области и каждого отдельного человека к сознательному историческому творчеству, в формировании гармонически развитой личности. Современная наука рассматривает историю человечества как процесс, протекающий в соответствии с объективными законами общественного развития, как поступательное движение, «пробивающее» себе дорогу через все трудности. Одна из характерных черт этого процесса заключается в последовательной смене поколений, каждое из которых, вступая в жизнь, застаёт готовые производительные силы, материальные и духовные ценности, созданные предшествующими поколениями, и пользуется ими. Но каждое новое поколение вносит и свой вклад в развитие производительных сил и духовной культуры. Испытывая на себе влияние сложившихся ранее исторических обстоятельств и порядков, оно и само изменяет эти обстоятельства и порядки, приспособляя их к своим потребностям. Ни одно поколение людей не обходилось и не может обойтись без материальных и духовных богатств, без производительного опыта и художественных навыков, накопленных в течение всего предшествующего развития. Точно так же ни одна общественно-экономическая формация не может нормально развиваться, не опираясь на производительные силы и культурное наследие предшествовавших ей формаций.

Приобщение к культурному наследию Павлодарской области, включенность в местную культуру выступает необходимым условием формирования локальной (региональной, городской) культурной идентичности. Этот процесс обеспечивает сохранение специфичности и уникальности культуры региона. Несомненно, что значимую роль в данном процессе играет художественно-эстетическая среда Павлодарской области понимаемая как системная составляющая культурного развития региона, включающая в себя не только все принадлежащие данной территории учреждения культуры и искусства (разных уровней и ведомственных принадлежностей), но и деятельность людей, так или иначе способствующие становлению, процветанию и сохранению культурного наследия (материального или духовного). Создателями произведений искусства Павлодарской области являются художники, композиторы и музыканты, архитекторы и скульпторы, работники музеев и библиотек, поэты и писатели. По содержанию и тематике творчество деятелей искусства и культуры было столь же разнообразно, сколь богат событиями и окружающий их мир, который составляет мотивы как личной, так и социальной жизни. Произведения художественного творчества представителей искусства и культуры Павлодарской области слагаются в богатое художественное наследие региона, являющееся вместе с тем и залогом его успешного дальнейшего развития [5; 24]. Прогрессивные, демократически настроенные творческие личности способствовали дальнейшему развитию художественной культуры и оказывали существенное влияние на формирование у населения региона эстетического отношения к ис-

кусству и культуре. Деятели искусства и культуры в своих творческих работах реалистически отражали современную им действительность, в них они отражали эстетическое восприятие, как исторических событий, так и человеческих отношений, давая всему оценку с точки зрения своего, индивидуального понимания [6; 3].

Иван Васильевич Лагутин — человек, на глазах которого практически прошла вся история Павлодара XX века. В жизни Ивана Васильевича Лагутина было три встречи, во многом определившие его судьбу [7; 4]. В 1910-х годах в Павлодар приехал Виктор Павлович Батурин, Имя этого художника неразрывно связано со знаменитым движением художников-передвижников, которое возникло на рубеже 70-х годов XIX столетия. Виктор Батурин является одним из ярчайших его представителей. Картины этого художника хранятся в Третьяковской галерее и во многих частных собраниях по всему миру. Из воспоминаний И.В. Лагутина: «Я встретился с ним только в школе. И когда он увидел мои работы, а работы эти были творческого характера, мы должны были проиллюстрировать его задания — после вопроса о том, какие литературные произведения были прочитаны учениками за последнее время, Батурин давал задание сделать иллюстрацию на то или иное действие из литературного сочинения. Как художник, Виктор Павлович Батурин был гениальный мастер, имел обширную популярность, много делал работ по заказу из дальнего зарубежья, американцев, англичан. Его картины после определенных выставок быстро раскупались, большое количество работ Батурина находится в частных коллекциях. Работы Батурина исполнены в своеобразной манере, в лирическом ключе, индивидуальном, это и подкупало любителей живописи» [8; 9]. Уроки живописи, подаренные известным художником, не прошли даром — кисти и краски навсегда остались спутниками Ивана Васильевича Лагутина. Помимо карандашных рисунков, наиболее полно его талант раскрылся в пейзаже. Как краевед, Иван Лагутин был первым, кто попытался запечатлеть красоту и неповторимость природы Баянаула [9; 7].

Следующая, памятная для Ивана Лагутина, встреча произошла во времена его учебы в Алматинском сельскохозяйственном институте. Одним из его преподавателей был, сосланный в Алма-Ату, выдающийся советский ученый, экономист с мировым именем Александр Васильевич Чаянов, чьи труды по экономике и сельскому хозяйству находили свое применение в странах Азии и Южной Америки. И.В. Лагутин: «Встреча с Александром Васильевичем Чаяновым была для меня очень важной — это соприкосновение с интеллектуалом, с высочайшей культурой, от него исходил свет. Все что он говорил, это было глубоко искренне, с высочайшей культурой, причем эта культура глубинная. Меня порекомендовали, как художника, для реализации его задумок, его стремления приобщить институтскую молодежь к камерной музыке посредством организаций концертов камерной музыки, к высоким нравственным началам. А.В. Чаянов считал, что выпускники института — это будущее интеллигенции, и разве можно представить, что выпускники института будут не в состоянии поддерживать разговор о музыке, об изобразительном искусстве».

Знакомство с Дмитрием Поликарповичем Багаевым стало для Ивана Лагутина подарком судьбы, кажется, что эти два человека не могли не встретиться. Знаменитый на всю округу фотограф и краевед Дмитрий Багаев сразу почувствовал в Иване Васильевиче натуру неординарную, по своей сути необычайно близко созвучную делу всей его жизни — он понял, что перед ним его единомышленник. Так оно и случилось — после смерти Дмитрия Багаева именно Иван Васильевич Лагутин становится директором областного историко-краеведческого музея. И.В. Лагутин: «В нем была необыкновенная увлеченность, целостность, целесообразности в том, что он намеревался делать, все было продумано, и обязательно с учетом пользы, что все это он делает не для себя, не на сегодняшний день, а делает он это все исключительно в интересах тех, кто будет жить после. Вся его деятельность заключалась в передаче всего собранного материала следующим поколениям» [8; 10]. Иван Васильевич Лагутин прожил большую и необычайно интересную жизнь, успев запечатлеть для нас многое из того, что могло бы быть утерянным навсегда. Именно ему жителю Павлодара обязаны открытием художественного музея, который стал первым областным в Казахстане, после Алматинской галереи имени Кастеева [10; 2]. Открытие первых туристических троп в Баянауле также принадлежит Ивану Васильевичу. Маршруты нынешнего Национального парка он сам прошагал «вдоль и поперек». Баянаулу посвящена большая серия его живописных и фоторабот. И в жизни, и в творчестве Иван Васильевич всегда был верен себе и заветам своих учителей. Таких людей как Лагутин называют «сподвижниками», это немногие из тех, кто стремился сохранить для нас память о времени минувшем [9; 10].

Виктор Валентинович Авакумов — Заслуженный деятель Казахстана, кандидат педагогических наук, директор и художественный руководитель Павлодарского областного русского драматического

театра имени А.П. Чехова. Участвуя в школьной самодеятельности, юный Виктор Валентинович впервые «примерил» на себя роль режиссера, которая позже станет одной из главных в его жизни. Соприкосновение с театральным искусством, даже на уровне школьных спектаклей, вызывало в будущем мастере восторг и трепет. С 1986 по 1997 годы Аввакумов возглавлял Павлодарский областной культурный центр профсоюзов, здесь был обретен опыт сильного организатора и лидера, способного вести за собой людей. В 1992 году Виктор Аввакумов получил диплом режиссера массовых зрелищных постановок, а в 1995 году степень кандидата педагогических наук, защитив диссертацию на тему «Проблемы управленческого процесса в объектах социально-культурной сферы». В 1997 году Виктор Аввакумов возглавил Павлодарский театр драмы имени А.П. Чехова. Время было непростое для всех, для театров в особенности [11; 6]. Вооружившись накопленным опытом и знаниями, природной изобретательностью и чутьем Виктор Валентинович с воодушевлением принялся за дело. В репертуаре театра большое количество спектаклей самых различных жанров, форм, категорий, направленности — музыкальные спектакли, драмы, комедии, трагедии. Репертуар театра дает возможность населению города и области в полной мере получить для себя те духовные продукты, которые составляют общие духовные ценности человека. Уникальность театра в том, что в труппе нет «звезд», на которых принято строить репертуар. Вместо этого, в театре делается упор на формирование яркого актерского ансамбля, в котором каждый неповторим и по-своему выразителен. Главное, что отличает Виктора Валентиновича как режиссера и художественного руководителя театра — смелость, он не боится экспериментов, постоянно находится в творческом поиске, чтобы поразить зрителя и заставить его проникнуть в самую глубину. В.В. Аввакумов: «Мне хотелось менять, что-то находить новое, какие-то режиссерские решения, разнообразный инструментарий для того, чтобы спектакль получился необычным, чтобы это было интересно зрителю» [12; 10]. Репертуар театра состоит не только из драматических произведений, также есть и шоу-спектакли, музыкальные спектакли, что, конечно, несвойственно драматическому театру. Актеры театральной труппы, хоть и являются актерами драматического театра, поют, танцуют, поэтому разнообразие жанров, форм, категорий привлекают зрителей в театр. За годы работы Виктора Валентиновича, театр был награжден золотой медалью Международного театрального фонда, был включен в энциклопедический словарь ведущих объектов культуры и бизнеса Европы, впервые в своей истории стал лауреатом Международного театрального фестиваля. Всего же, за свою 80-летнюю историю театром поставлено свыше 500 пьес, сыграно более 30 000 спектаклей, на которых побывали миллионы зрителей [13; 7].

Виктор Тимофеевич Шейкин — основатель, художественный руководитель и главный дирижер джазового оркестра Павлодарской области, отличник образования Казахстана, лауреат премии «Алтын Адам — человек года». В жизни каждого человека есть выбор, который он даже не подвергает сомнению. Для Виктора Шейкина такой выбор — джаз, к которому он пришел еще совсем юным, через «Колыбельную» Джорджа Ширинга, после знакомства с которой маэстро еще не ведал, что это и есть культовый джазовый стандарт. Окончив музыкальную школу по классу кларнет, Виктор Шейкин поступает в Павлодарское музыкальное училище на отделение духовых инструментов. Во время учебы в музыкальном училище Виктор Шейкин начинает играть в оркестре вместе с педагогами отделения духовых инструментов. Спустя несколько лет он и сам начинает преподавать в музыкальном училище, а спустя время организует отделение «Эстрадные музыкальные инструменты» [14; 2]. На базе отделения эстрадных музыкальных инструментов, в 1985 году организовывается джаз-бэнд под руководством Виктора Шейкина, состоящий из обучающихся отделения. Буквально через три года после создания джаз-бэнда, творческий коллектив принимает участие в Республиканском конкурсе молодежных коллективов, проходившем в городе Алма-Ата. В 1988 году, ансамбль педагогов отделения выступил на джазовом фестивале «Дни джаза» в городе Алма-Ата, где продемонстрировал высокий уровень джазовой подготовки, ведущий этих концертов джазовой музыки, известный московский критик Алексей Баташев отметил: «Ну вот, как всегда, на фестивале не бывает без открытий, и таким открытием на фестивале стал джазовый ансамбль из Павлодара. Я ему пророчу большое будущее». В 1994 году, на одном из концертов в Алма-Ате, коллектив Виктора Шейкина произвел большое впечатление на представителей посольства США. Зарубежных гостей поразило, как молодые люди, воспитанные в другой музыкальной традиции, играют так, как их американские музыканты, словно бы выросли на улицах Нового Орлеана, родины джаза. После концерта представители американского посольства встретились с Виктором Шейкиным, где отметили, что — музыканты молодые ребята, выросшие в совершенно другой социальной среде, а играют американский джаз как совершенно взрослые, профессиональные джазовые музыканты, в завершении заверив, что обязательно

пригласят коллектив в США. В 1996 году Павлодарский джазовый оркестр пригласили поучаствовать в Международной конференции преподавателей джаза, проходившей в Атланте. Мероприятие настолько было грандиозное, что экс-президент США Билл Клинтон, однажды даже сравнил его с олимпийскими играми среди джазменов. Удивительно, но, среди 120 коллективов со всего мира, Павлодарский джаз-бэнд не только смог выделиться, но и удивить корифеев джазового искусства. На это конференции Виктору Шейкину вручили награду Международной ассоциации джаза «За выдающий вклад в развитии джаза» [15; 3]. Павлодарский джазовый оркестр под управлением Виктора Шейкина — визитная карточка музыкального исполнительского искусства не только Павлодарской области, но и всего Казахстана. На его счету множество творческих побед и выдающихся достижений. В репертуаре оркестра джазовая классика и современные мелодии, популярные хиты и шлягеры. Поддержка профессионального уровня участников коллектива, пополнение оркестра профессиональными молодыми кадрами — заслуга отделения эстрадных музыкальных инструментов музыкального училища, где профессионально «воспитываются» музыкальные кадры (отделение открыто Виктором Шейкиным). Каждое выступление Павлодарского джазового оркестра сравнивают с мини-спектаклем. Все дело в незабываемой манере дирижера оркестра, который умеет увлечь зрителя, взаимодействовать с зрительным залом так, что каждый чувствует себя причастным к действию. С 1974 года Виктор Тимофеевич обучает студентов в Павлодарском музыкальном училище. Его педагогический талант не менее феноменальный, нежели музыкальный. Судьба распределила его учеников по всему миру — от России до США. В Казахском джазе Виктор Шейкин серьезная величина, от которого можно взять не только профессионального музыкального исполнительства, но также и очень много духовной и эстетической содержательности. Джаз — полная противоположность образцовой музыке. Как говорит сам маэстро: «В джазе 99 % импровизации и 1 % волшебства. Условности — на втором плане, превыше всего — свобода. В этом жанре «как?» гораздо важнее чем «что?». Здесь все: печаль и горечь, восторг и радость». Для Виктора Шейкина джаз — сама жизнь, без него он не мыслит и дня. Виктор Шейкин — отличник образования Казахстана, лауреат премии «Алтын Адам — человек года», его творческий труд отмечен множеством медалей и грамот. Как и все одаренные личности, маэстро всегда отмечает, что формула любого успеха — любовь к своему ремеслу и бесконечно самоотверженный труд. Только когда дело по-настоящему твое — то и делать его не трудно [16; 8].

Заключение

В облике людей, в их отношениях, одежде, жилище, в предметах, которые они производят, в их языке и произведениях искусства — во всем этом запечатлеваются особенности, принципы их эстетической культуры [17; 134]. Эти признаки, как и сами культурные практики, становятся выражением мировоззренческих установок народа, его понимания красоты и гармонии, а также его места в истории. В зависимости от уровня развития и характера экономических и социально-политических отношений, от географических и прочих условий по-разному складываются исторические судьбы народов, населяющих тот или иной регион. В этом контексте эстетическая культура выступает не только как результат общественного прогресса, но и как индикатор его направленности и внутренней философии.

Таким образом, каждый народ имеет свои особенности, и в силу этого вносит свой посильный вклад в сокровищницу мировой культуры. Важно заметить, что это не просто сумма различных культурных проявлений, но и процесс постоянного взаимодействия, в котором встречаются и взаимно влияют различные мировоззрения и эстетические концепции. Каждый народ является участником общего культурного потока, и, чтобы уверенно двигаться вперед, нужно не только заимствовать знания и достижения, но и уметь интерпретировать и адаптировать их для новых условий, чтобы продолжить развитие культурной традиции.

Знание и правильное использование плодотворного опыта предшественников являются основой для формирования устойчивой культурной идентичности. Способность эстетического отражения действительности, как неотъемлемая часть человеческой природы, зарождается на самых ранних этапах развития любого народа, о чем свидетельствуют многочисленные данные истории, социологии и этнографии, исследующие ценности прошлых культур. Это знание не ограничивается лишь эстетическими переживаниями; оно касается и социальной функции культуры, которая всегда являлась важным компонентом общей философии жизни народа. Художественно-эстетическая среда определенного региона включает в себя не только чувства и представления, накопленные художественным

творчеством предшествующих поколений, но и философские идеи, которые находят свое выражение в искусстве и труде [6; 5].

Передовая практика показывает, что личность должна развиваться всесторонне. В этом смысле, идеологическое, нравственное, трудовое и эстетическое воспитание становятся не просто формами культурного образования, но основными составляющими формирования целостной философской и мировоззренческой позиции человека. Такой подход способствует гармоничному развитию личности, где труд, мораль и эстетическое восприятие не являются изолированными элементами, а формируют единую картину мира. Идея всестороннего воспитания, отраженная в художественно-эстетической среде, утверждает, что человек развивается через труд, который несет в себе эстетическую ценность и философскую значимость. В этом контексте производство и творчество становятся не только средствами материального обеспечения, но и основными средствами эстетического и нравственного воспитания. Величие искусства не только в том, что оно украшает жизнь, но и в том, что оно является выражением высших человеческих способностей, через которые человек может постигать мир и себя.

Ни один современный человек не может отгородиться от бесконечного разнообразия духовной культуры человечества, так как она служит основой для формирования личной и общественной идентичности. Это утверждение приводит к важному философскому выводу: культура — это не просто набор статичных объектов, но динамический процесс, в котором каждый новый вклад является результатом взаимодействия с предыдущими культурами. Произведения искусства, как и обычаи, традиции, знания прошлых времен, вводятся новыми поколениями в их социально-исторический контекст, чтобы продолжить диалог и выявить их подлинную ценность. Каждая эпоха усваивает опыт предшествующей эпохи и в то же время вносит новое, дополняя и углубляя общее философское и эстетическое наследие. Это восходящий путь развития, по которому идет художественно-эстетическое освоение действительности.

Современная культура, являясь наследницей и продолжательницей всего передового, ценного, что создано человечеством в прошлом, дает этим сокровищам новую жизнь. Все художественные богатства народа обретают истинное звучание, так как они впервые осознаются и объясняются с научных и философских позиций. Подлинное произведение искусства не только убеждает, учит жить, бороться, но оно потрясает и волнует чувства, потому что оно включает в себя вечные вопросы бытия, которые актуальны для всех поколений. В этом смысле искусство становится не только зеркалом общества, но и важнейшим средством философского осмысления жизни, в котором переплетаются прошлое, настоящее и будущее.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР19674616 «Художественно-эстетическая среда Павлодарской области во второй половине XX века» (ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023–2025 гг.).

Список литературы

- 1 Роль искусства в развитии способностей школьников / под ред. Е. Чухмана. — М.: «Педагогика», 1985. — 144 с.
- 2 Никитина И.П. Философия искусства: учеб. пос. / И.П. Никитина. — Сумы: Юрайт, 2019. — 244 с.
- 3 Соловьев В.С. Философия искусства: учеб. пос. / В.С. Соловьев. — Сумы: Юрайт, 2019. — 192 с.
- 4 Герман Ш.М. Беседы об эстетике / Ш.М. Герман, В.К. Скатерщиков. — М.: Знание, 1982. — 224 с.
- 5 Соколкин Э.Д. Культура и искусство Павлодарского Прииртышья. Люди. События. Факты / Э.Д. Соколкин // Новое время. — 2016. — № 1. — С. 24–28.
- 6 Сайт журнала «Взаимообусловленность культуры и творчества» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://analiculturolog.ru/journal/archive/item/268-article_29-7.html.
- 7 Карандашова Т.И. О патриархе музейного дела, старейшем работнике культуры, художнике, краеведе И.В. Лагутине / Т.И. Карандашова // Новое время. — 2009. — № 2. — С. 4–7.
- 8 Лагутин И.В. Воспоминания о соратнике и друге. К 80-летию со дня рождения краеведа, фотографа Д.П. Багаева / И.В. Лагутин // Новое время. — 2009. — № 2. — С. 9–12.
- 9 Приймак Д. Живая история: В Павлодарском художественном музее открыта персональная выставка картин и фотографий И.В. Лагутина / Д. Приймак // Звезда Прииртышья. — 2001. — № 5. — С. 7–13.
- 10 Шарапова Г. 100-летие Павлодарского художника И. Лагутина / Г. Шарапова // Новое время. — 2013. — № 3. — С. 2–5.

- 11 Чистяков И. Театр — моя жизнь. Воспоминания о театре / И. Чистяков // Обозрение недели. — 2019. — № 6. — С. 6–9.
- 12 Аввакумов В.В. Мы на протяжении многих десятилетий держим планку / В.В. Аввакумов // Обозрение недели. — 2023. — № 6. — С. 10–14.
- 13 Газизов А. Моя жизнь — театр / А. Газизов // Городские новости. — 2009. — № 2. — С. 7–11.
- 14 Шейкин В.Т. Главное в жизни — это ритм / В.Т. Шейкин // Наша жизнь. — 2024. — № 3. — С. 2–5.
- 15 Шейкин В.Т. Иное в мире музыки: кто находится в сердце Павлодарского джаза [Электронный ресурс] / В.Т. Шейкин // Pavlodarnews.kz. — 2024. — Т. 2. — № 1. — С. 3–6. — Режим доступа: <https://pavlodarnews.kz/ru/inoe-v-mire-muziki-kto-nakhoditsya-v-serdtse-pavlodarskogo-dzhaza>
- 16 Исабеков Р. Золото, а не человек! / Р. Исабеков // Караван. — 2013. — № 3. — С. 8–12.
- 17 Перов Ю.В. Художественная жизнь общества как объект социологии искусства: учеб. пос. / Ю.В. Перов. — Сумы: Ленинград, 1980. — 188 с.

М.П. Попандопуло, С.С. Аубакирова, Г.Г. Ахметова, Д.Р. Мұқатова

Тұлғаның шығармашылық әлеуетін жүзеге асыру барысында өнерді әлеуметтік-мәдени нысан ретінде қарастыру: әлеуметтік-философиялық талдау

Мақалада өнердің әлеуметтік-философиялық қырлары, тұлғаның шығармашылық әлеуетін жүзеге асырудағы ықпал ететін әлеуметтік-мәдени нысаны ретіндегі рөлі қарастырылған. Өнер тек қоғамның рухани құрылымының бір бөлігі, дәуірдің ұжымдық санасы мен психологиясын бейнелеуші ретінде ғана емес, сонымен қатар адамды әсем және көркем көзқарасқа түсіретін ерекше болмыс түрі ретінде түсіндіріледі. Ол адам жаны мен мәдени мәндердің арасындағы дәнекерге айналып, ішкі рухани әлемге үңілуге, өзін-өзі тануға және бірлескен шығармашылыққа деген талпынысты оятады. Өнер осы арқылы тек көркемдік әсер беріп қана қоймай, тұлғаның жан дүниесі мен мәдени кеңістігінің терең байланысын орнатады. Зерттеудің мақсаты — шынайы өнер тек композитор, суретші немесе актер жеткізген мазмұнмен, идеялармен және сезімдермен ғана емес, сонымен бірге қабылдаушыны жаратылыс әрекетіне қатыстыратындығымен де құнды екенін көрсету. Өнермен өзара әрекеттесу адамның ішкі ресурстарын, яғни зияткерлік, эмоциялық және ерік-жігерлік қасиеттерін ашуға ықпал етеді. Өнер тұлғаны рухани дамуға және жанашылдыққа жетелейтін маңызды фактор. Зерттеу көрсеткендей, көркем-эстетикалық қабылдау жан-жақты дамыған талғамды талап етеді, ол көркем мәдениетке белсенді қатысу арқылы қалыптасады. Өнер тұлғаға қазіргі заманның мәнін түсіндіруімен қатар, оны шығармашылықпен қалыптастыруға көмектеседі, осылайша тек мәдениеттің тұтынушысы ғана емес, субъектісі ретінде де әрекет етеді. Осылайша, көркем шығармашылыққа тікелей қатысу тұлғалық әлеуетті жүзеге асырудың және қоғамдағы рухани құндылықтарды арттырудың тиімді жолына айналады.

Кілт сөздер: өнер философиясы, шығармашылық әлеует, көркем мәдениет, көркем шығармалар, шығармашылық тұлға, бейнелеу өнері, музыкалық өнер, театр өнері.

M.P. Popandopulo, S.S. Aubakirova, G.G. Akhmetova, D.R. Mukatova

Art as a Socio-Cultural Form of Realizing the Creative Potential of an Individual: Socio-Philosophical Analysis

This article explores the socio-philosophical aspects of art as a sociocultural form that fosters the realization of an individual's creative potential. Art is understood not only as a component of society's spiritual superstructure, reflecting collective consciousness and the psychology of the era, but also as a unique mode of being in which a person engages with beauty and the sublime. It becomes a bridge between the inner world of the individual and cultural meanings, awakening a desire for self-knowledge and co-creativity. The aim of the study is to demonstrate that true art is valuable for its not only content, ideas, and emotions conveyed by the composer, artist, or actor, but also because it draws the perceiver into the creative process. Interaction with art helps unlock a person's inner resources — their intellectual, emotional, and volitional qualities. This makes art a vital factor in spiritual development and the formation of a creative personality. The research emphasizes that artistic and aesthetic perception requires a refined sense of taste, which is cultivated through active engagement in artistic culture. Art enables the individual not only to comprehend contemporary reality but also to transform it creatively, acting as a subject of culture rather than merely a consumer. Thus, direct involvement in artistic creation becomes an effective path for realizing personal potential and enhancing spiritual values in society.

Keywords: philosophy of art, creative potential, artistic culture, works of art, creative individuality, visual arts, musical arts, theatrical arts.

References

- 1 Chukhman, E. (Eds.). (1985). *Rol iskusstva v razvitii sposobnostei shkolnikov [The role of art in the development of students' abilities]*. Moscow: «Pedagogika» [in Russian].
- 2 Nikitina, I.P. (2019). *Filosofia iskusstva [Philosophy of art]*. Sumy: Yurait [in Russian].
- 3 Solovev, V.S. (2019). *Filosofia iskusstva [Philosophy of art]*. Sumi: Yurait [in Russian].
- 4 German, Sh.M., & Skatershchikov, V.K. (1982). *Besedy ob estetike [Conversations about aesthetics]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 5 Sokolkin, E.D. (2016). Kultura i iskusstvo Pavlodarskogo Priirtyshia. Liudi. Sobytiia. Fakty [Culture and art of the Pavlodar Irtysh region. People. Events. Evidence]. *Novoe vremia — New time*, 1, 24–28 [in Russian].
- 6 Sait zhurnal «Vzaimoobuslovlennost kulture i tvorchestva» [Site of journal «the interdependence of culture and creativity»]. *analiculturolog.ru*. Retrieved from http://analiculturolog.ru/journal/archive/item/268-article_29-7.html [in Russian].
- 7 Karandashova, T.I. (2009). O patriarkhe muzeinogo dela, stareishem rabotnike kulture, khudozhnike, kraevede I.V. Lagutine [About the patriarch of museum business, the oldest cultural worker, artist, local historian I.V. Lagutin]. *Novoe vremia — New time*, 2, 4–7 [in Russian].
- 8 Lagutin, I.V. (2009). Vospominaniia o soratnike i druge. K 80-letiiu so dnia rozhdeniia kraevedy, fotografa D.P. Bagaeva [Memories of a colleague and a friend. On the 80th anniversary of the birth of local historian and photographer D.P. Bagaev]. *Novoe vremia — New time*, 2, 9–12 [in Russian].
- 9 Priimak, D. (2001). Zhivaia istoriia: V Pavlodarskom khudozhestvennom muzee otkryta personalnaia vystavka kartin i fotografii I.V. Lagutina [Living history: The Pavlodar Art Museum has opened a personal exhibition of paintings and photographs by I.V. Lagutin]. *Zvezda Priirtyshia — The Irtysh Star*, 5, 7–13 [in Russian].
- 10 Sharapova, G. (2013). 100-letie Pavlodarskogo khudozhnika I. Lagutina [100th anniversary of the Pavlodar artist I. Lagutin]. *Novoe vremia — New Time*, 3, 2–5 [in Russian].
- 11 Chistiakov, I. (2019). Teatr — moia zhizn. Vospominaniia o teatre [The theater is my life. Memories of the theater]. *Obozrenie nedeli — Review of the week*, 6, 6–9 [in Russian].
- 12 Avvakumov, V.V. (2023). My na protiazhenii mnogikh desiatiletii derzhim planku [We have been holding the bar for many decades]. *Obozrenie nedeli — Review of the week*, 6, 10–14 [in Russian].
- 13 Gazizov, A. (2009). Moia zhizn — teatr [My life is a theater]. *Gorodskie novosti — City news*, 2, 7–11 [in Russian].
- 14 Sheikin, V.T. (2024). Glavnoe v zhizni — eto ritm [The main thing in life is rhythm]. *Nasha zhizn — Our life*, 3, 2–5 [in Russian].
- 15 Sheikin, V.T. (2024). Inoe v mire muzyki: kto nakhoditsia v serdtse Pavlodarskogo dzhaza [In another world of music: jazz of the heart]. *Pavlodarnews.kz.*, 2, 1, 3–6. Retrieved from <https://pavlodarnews.kz/ru/inoe-v-mire-muziki-kto-nakhoditsya-v-serdtse-pavlodarskogo-dzhaza> [in Russian].
- 16 Isabekov, R. (2013). Zoloto, a ne chelovek! [Gold, not a man!]. *Karavan — The caravan*, 3, 8–12 [in Russian].
- 17 Perov, Yu.V. (1980). *Khudozhestvennaia zhizn obshchestva kak obekt sotsiologii iskusstva [The artistic life of society as an object of art sociology]*. Sumy: Leningrad [in Russian].

Сведения об авторах

Попандопуло Михаил — PhD, заведующий кафедрой исполнительское искусствоД, НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-5467-405X>

Аубакирова Салтанат — PhD, декан факультета гуманитарных и социальных наук, ассоциированный профессор (доцент), НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

Ахметова Гаухар — кандидат философских наук, ассоциированный профессор, НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-2904-3819>

Мукатова Диана — магистр искусствоведения, преподаватель (ассистент), НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-9148-5511>

Information about the authors

Popandopulo Mikhail — PhD, Head of the Department of “Performing Arts”, NJSC Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5467-405X>

Aubakirova Saltanat — PhD, Decan of the Faculty of Humanities and Social Sciences, Associate Professor, NJSC Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

Akhmetova Gaukhar — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, NJSC Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, [https://orcid.org/ 0000-0002-2904-3819](https://orcid.org/0000-0002-2904-3819)

Mukatova Diana — Master of Art Studies, Lecturer (assistant), NJSC Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-9148-5511>